

Wisseling van de wacht:
generaties in Nederland

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland

Sociaal en Cultureel Rapport 2010

Redactie:

Andries van den Broek
Ria Bronneman-Helmers
Vic Veldheer

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, december 2010

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2010

SCP-publicatie 2010-32

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Bureau Stijlorg, Utrecht

Omslagillustratie: © Ien van Laanen, Amsterdam

ISBN 978 90 377 0505 8

ISSN 0922-8772

NUR 740

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 vx Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website.

Inhoud

Voorwoord	7	
<i>Paul Schnabel</i>		
1	Nederland in generatieperspectief	11
	<i>Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer</i>	
Deel 1 Generaties in familieverband		
2	Grenzen aan de opwaartse onderwijsmobiliteit?	43
	<i>Lex Herweijer</i>	
3	Piepen de jongen zoals de ouders zongen?	75
	<i>Simone de Roos en Freek Bucx</i>	
4	Leren participeren: de <i>civil society</i> van ouder op kind	93
	<i>Peppijn van Houwelingen, Joep de Hart en Josje den Ridder</i>	
5	Doet voorbeeld volgen? Gelijkenis in de vrijetijdsbesteding van kinderen en hun ouders	123
	<i>Marjon Schols, Caroline van Weert (uu) en Jos de Haan</i>	
6	Overdracht van gezonde en ongezonde leefgewoonten	149
	<i>Sjoerd Kooiker</i>	
7	Overdracht van woonkwaliteit van ouder op kind	163
	<i>Jeanet Kullberg</i>	
8	Gepaste afstand. Over ruimtelijke nabijheid van ouders en kinderen	183
	<i>Jeanet Kullberg</i>	
9	Uitwisseling van steun tussen ouders en hun jongvolwassen kinderen	205
	<i>Freek Bucx en Simone de Roos</i>	
10	Uitwisseling van steun tussen kinderen en hun oude ouders	221
	<i>Mirjam de Klerk, Joost Timmermans en Alice de Boer</i>	
11	Nalatenschappen	237
	<i>Jean Marie Wildeboer Schut</i>	

Deel 2   Maatschappelijke generaties

12	De nieuwe man? <i>Wil Portegijs en Ans Merens</i>	253
13	Generaties in het onderwijs en op de arbeidsmarkt <i>Lex Herweijer</i>	275
14	Toenemende integratie bij de tweede generatie? <i>Willem Huijnk, Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos</i>	299
15	Onbuigzame titaantjes: generationele verscheidenheid in de civil society <i>Joep de Hart, Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker</i>	327
16	Verschillen in vrijetijdsbesteding <i>Andries van den Broek, Jos de Haan, Annet Tiessen-Raaphorst, Marjon Schols, en Desirée Verbeek</i>	359
17	Generaties op de woningmarkt <i>Jeanet Kullberg en Jurjen Iedema</i>	387
18	Welke generatie heeft het meeste profijt van de overheid? <i>Albert van der Horst, Leon Bettendorf, Nick Draper, Casper van Ewijk, Ruud de Mooij en Harry ter Rele (Centraal Planbureau)</i>	413

Deel 3   Verhoudingen tussen generaties

19	De jeugd van tegenwoordig <i>Lonneke van Noije</i>	435
20	Gescheiden werelden <i>Lotte Vermeij</i>	455
21	Talking 'bout my generation <i>Andries van den Broek</i>	485
22	Solidariteit in de pensioenen <i>Arjan Soede</i>	505
23	Milieu van later, wiens zorg nu? <i>Desirée Verbeek en Jeroen Boelhouwer</i>	527
	Epiloog <i>Paul Schnabel</i>	551
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	559

Voorwoord

In de media is het afgelopen jaar veel aandacht besteed aan de afkeer die recente generaties zouden hebben van de babyboomers. Zij zouden goed voor zichzelf gezorgd hebben, door allerlei voorzieningen zo in te richten dat zij daarvan veel profijt hebben terwijl latere generaties daar onevenredig veel aan moeten bijdragen.

De maatschappelijke discussie over de bijdragen van de verschillende generaties aan de verzorgingsstaat was voor het SCP aanleiding om het tweejaarlijkse Sociaal en Cultureel Rapport vanuit het generatieperspectief te schrijven. De redactie heeft daarbij gekozen voor een bredere invalshoek. Zowel op het niveau van familie en gezin als op dat van de samenleving is nagegaan in hoeverre er sprake is van generaties die zich van elkaar onderscheiden en, indien dat het geval is, in welk opzicht? En voelt de ene generatie zich solidair met de andere? In *hoofdstuk 1* staan de opzet en inhoud van het rapport uitvoerig beschreven, waarna in drie afzonderlijke delen het huidige Nederland vanuit generatietooneel perspectief wordt beschreven. In *deel 1* gaat het om generaties in familieverband en staat de relatie tussen ouders en kinderen centraal, in *deel 2* is het vizier op maatschappelijke generaties gericht, en in *deel 3* komt de verhouding tussen generaties aan de orde.

Dit rapport is deels gebaseerd op de enquête *Nederland in Generaties (NiG)* die in het voorjaar van 2010 onder een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking is afgenomen. Veel dank is verschuldigd aan Joost Kappelhof, dankzij wie het mogelijk was in korte tijd een vragenlijst te ontwikkelen, aan het Centraal Bureau voor de Statistiek, dat bereid was in korte tijd een steekproef te trekken, aan Roos Huver en Natascha Biervliet van TNS NIPO voor de organisatie van het veldwerk voor het onderzoek, en aan Jurjen Iedema voor methodologisch advies. De collega's van het Centraal Planbureau zijn we zeer erkentelijk voor hun bijdrage aan dit rapport – zij schreven hoofdstuk 18.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

1

Nederland in generatieperspectief

Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer

1.1	Het begrip generatie	11
1.2	Deel 1: generaties in familieverband	12
1.3	Deel 2: maatschappelijke generaties	21
1.4	Deel 3: verhoudingen tussen generaties	30
	Noot	34
	Literatuur	34

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

1 Nederland in generatieperspectief

1.1 Het begrip generatie

Een aansprekend begrip met verschillende betekenissen

Het begrip generatie is een aansprekend begrip, in de zin dat het bij iedereen meteen allerlei beelden oproept. Onverbidlijk geldt echter de wet dat elk voordeel een nadeel heeft. Dat nadeel is in dit geval dat het begrip generatie bij verschillende mensen heel verschillende beelden op kan roepen. Het is derhalve raadzaam na te gaan in welke betekenissen men het woord generatie zoal gebruikt.

Velen zullen bij het begrip generatie in eerste instantie denken aan generaties binnen families: grootouders, ouders, kinderen en kleinkinderen. Anderen zullen veeleer denken aan karakterisering van hele bevolkingsgroepen uit verschillende geboortejaren, zoals de vooroorlogse generatie of de generatie van de jaren zestig. We noemen deze betekenissen het ‘familiale generatiebegrip’ respectievelijk het ‘maatschappelijke generatiebegrip’. In dit *Sociaal en Cultureel Rapport 2010* komen beide betekenissen aan de orde.

Overigens staan ze niet geheel los van elkaar. In familiegeschiedenissen met een wat bredere blik, zoals *De eeuw van mijn vader* (Mak 1999) en *Het zwijgen van Maria Zachea* (Koelemeijer 2001) is behalve over verwickelingen in de familie ook veel over maatschappelijke verandering te lezen.

Wat in dit rapport niet aan de orde komt is het tussengelegen niveau van maatschappelijke organisaties, zoals arbeidsorganisaties en vrijetijdsorganisaties, hoewel de opeenvolging van generaties binnen die organisaties de moeite van het bestuderen waard is (Bontekoning 2010) en soms ook aanleiding geeft tot enige zorg (Kuperus 2005).

Het familiale generatiebegrip vormt een aanknopingspunt om vragen te stellen over de relatie tussen de opeenvolgende geslachten binnen een familie. Doen de kinderen het beter (of slechter) dan hun ouders (intergenerationele mobiliteit)? Wat krijgen kinderen van hun ouders mee aan kapitaal en waarden (intergenerationele overdracht)? En in hoeverre en in welke vorm is men binnen families solidair met elkaar (intergenerationele solidariteit)?

Bij het maatschappelijke generatiebegrip gaat het niet om de opeenvolging binnen families, maar om opeenvolgende geboortecohorten in de samenleving. De vraag is dan in hoeverre die cohorten, die in verschillende perioden zijn opgegroeid, blijvend het stempel dragen van hun respectieve ‘formatieve’ ervaringen. Als dat zo is, is het de vraag of sprake is van graduele verschillen tussen opeenvolgende geboortecohorten of van aanzienlijke verschillen tussen clusters op elkaar gelijkende cohorten, die als generaties te kenmerken zijn.

Met betrekking tot het maatschappelijke generatiebegrip is het tevens interessant te bezien hoe diverse generaties over elkaar denken, ongeacht de mate waarin ze al dan niet van elkaar verschillen. Hoe kijken generaties tegen elkaar aan en in hoeverre leven zij in gescheiden werelden? En in hoeverre voelen leden van de ene generatie solidariteit

met leden van andere generaties, bijvoorbeeld waar het gaat om pensioenen en om de kwaliteit van het milieu?

Met deze driedeling is tevens de opbouw van dit Sociaal en Cultureel Rapport geschetst. In het eerste deel gaat de aandacht uit naar *generaties in familieverband*. Dan komt aan de orde of en in hoeverre zich binnen de opeenvolgende geboortegaargangen *maatschappelijke generaties* aftekenen. In het derde en laatste deel staan de *verhoudingen tussen generaties* centraal.

We beginnen met een inleiding tot elk deel van dit rapport, inclusief een korte schets van de inhoud van de diverse hoofdstukken in dat deel. De tekstblokken bevatten nadere informatie over de enquête die voor dit rapport is uitgevoerd, over relevante demografische ontwikkelingen en over de analyse van verschillen tussen cohorten.

Nederland in Generaties (NiG)

Ten behoeve van dit rapport is van 1 juni tot 17 juli 2010 een enquête onder de Nederlandse bevolking gehouden. Daarin ging het om eventuele verschillen tussen generaties, om de solidariteit tussen generaties, om beelden die generaties van elkaar hebben, om opvattingen van ouders en kinderen over tal van onderwerpen (zoals de zorg voor elkaar, de zorg voor het milieu, opvoeding, geloof, politiek en de bereidheid iets voor elkaar over te hebben). Het onderzoek is uitgevoerd door TNS NIPPO. De vragenlijst is ontwikkeld door het SCP en in samenwerking met TNS NIPPO uitvoerig getest. Uit de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder is een steekproef getrokken, gestratificeerd naar de leeftijdsgroepen 15-24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar, 55-64 jaar, 65-74 jaar en 75-plus. Het streven was om met minimaal 2100 Nederlanders een gesprek te voeren (300 per leeftijdsgroep). Uiteindelijk hebben 2604 mensen meegedaan, variërend van 325 tot 473 per leeftijdsgroep. De respons bedroeg 37%. De aangeschreven personen kregen de keus om de vragenlijst schriftelijk of via internet in te vullen. Van hen hebben 2032 personen de vragenlijst schriftelijk ingevuld, 572 via internet. De steekproef is getrokken door het CBS. De onderzoeksverantwoording van TNS NIPPO, inclusief de vragenlijst, is te raadplegen op de website van het SCP (www.scp.nl).

1.2 Deel 1: generaties in familieverband

Het eerste deel van het Sociaal en Cultureel Rapport 2010 is gewijd aan de verhoudingen tussen generaties in gezins- en familieverband, en meer in het bijzonder tussen (groot) ouders en (klein)kinderen. Drie thema's komen aan de orde: sociale mobiliteit, overdracht en solidariteit. Bij het onderwerp sociale mobiliteit draait het om de vraag in hoeverre kinderen een hogere positie op de maatschappelijke ladder weten te bereiken dan hun ouders. Binnen het gezin vindt, al dan niet bewust, overdracht plaats van opvattingen, leefstijl en gedragingen, hetgeen de vraag oproept in hoeverre kinderen op hun ouders lijken. Bij het onderwerp solidariteit staat de vraag centraal in hoeverre ouders en hun volwassen kinderen elkaar steunen.

Mobiliteit tussen generaties binnen families

In hoeverre is er (nog) sprake van sociale stijging, in de zin dat kinderen een hoger opleidingsniveau of een betere woonsituatie hebben dan hun ouders? Gaat het spreekwoord 'als je voor een dubbeltje geboren bent, word je nooit een kwartje' nog steeds op of is de sociale ongelijkheid de afgelopen decennia afgenomen?

Sociale ongelijkheid en mobiliteit zijn bekende thema's in sociologisch onderzoek. In de jaren vijftig en zestig besteedde de Leidse socioloog Van Heek hier samen met een aantal collega's aandacht aan. Bekende boeken van zijn hand zijn *Sociale stijging en daling in Nederland* (1958) en *Het verborgen talent* (1968). Dronkers en Ultee stelden in hun in 1995 verschenen publicatie *Verschuivende ongelijkheid in Nederland* vast dat de invloed van het ouderlijk milieu op onderwijs- en beroepskansen sinds de jaren zestig is afgenomen, en in het verlengde daarvan ook minder betekenis heeft gekregen voor andere kenmerken van de leefsituatie, zoals de woonsituatie of de maatschappelijke participatie. De losere band tussen het sociale milieu van de ouders en het opleidingsniveau van hun kinderen verklaarden deze sociologen vooral door de steeds langere onderwijsdeelname, ook door jongeren uit lagere sociale milieus, die in belangrijke mate aan de sociale stijging bijdroeg. Sindsdien is er al weer vijftien jaar verstreken, is sociale stijging minder vanzelfsprekend en lijkt de kans op neerwaartse mobiliteit van kinderen ten opzichte van hun ouders toe te nemen. In de Verenigde Staten verschenen begin jaren negentig al publicaties over de zorgen van ouders die zagen dat hun kinderen ondanks een goede opleiding de levensstijl van hun ouders niet konden handhaven (Newman 1993). In Nederland is er nog betrekkelijk weinig aandacht voor intergenerationale daling. Ouders kunnen tijdens de opvoeding diverse hulpbronnen inzetten om de opwaartse mobiliteit van hun kinderen te bevorderen dan wel om sociale daling te voorkomen. Die hulpbronnen kunnen bestaan uit het inkopen van extra ondersteuning bij het schoolwerk (financieel kapitaal), het bieden van een stimulerende leeromgeving in de vorm van boeken of museabezoek (cultureel kapitaal), het beschikken over een uitgebreid netwerk vrienden en kennissen (sociaal kapitaal), en het geven van een opvoeding waarbij kinderen leren hun emotionele impulsen te beheersen en directe behoeftebevrediging uit te stellen (emotioneel kapitaal) (Bourdieu 1989; Kraaykamp 2009; Brinkgreve 2010). In sommige gezinnen zijn de diverse kapitaalvormen in ruime mate aanwezig, in andere gezinnen worden kinderen, bij gebrek aan ouderlijke hulpbronnen, juist op achterstand gezet. Een belangrijke ontwikkeling in dit verband is de mate van opleidingshomogamie: het aangaan van een relatie met iemand van hetzelfde opleidingsniveau (Blossfeld en Timm 2003). Zowel de opleiding van de vader als die van de moeder is immers van invloed op de onderwijsloopbaan en op het uiteindelijke opleidingsniveau van de kinderen. De opleidingshomogamie is de afgelopen dertig jaar, mede als gevolg van de sterk gestegen onderwijsdeelname van vrouwen, flink toegenomen. Vergelijken met de jaren zeventig kiezen hoogopgeleiden nu veel vaker voor een partner die eveneens hoogopgeleid is (CBS 2009). De selectieve partnerkeuze, en de effecten ervan op de onderwijskansen van kinderen, belemmeren de opwaartse sociale mobiliteit en vergroten de sociale ongelijkheid.

Overdracht tussen generaties binnen families

Bij de overdracht van opvattingen, leefstijl en gedragingen van ouders op kinderen wordt steevast aangenomen dat opeenvolgende generaties op elkaar lijken. Bekende spreekwoorden als 'de appel valt niet ver van de boom', 'elk vogeltje zingt zoals het gebekt is' en 'zoals de ouden zongen, piepen de jongen' brengen dat tot uitdrukking. Verschillende mechanismen kunnen ertoe leiden dat ouders en kinderen op elkaar lijken (Liefbroer en Dykstra 2007). Een eerste mechanisme kan worden samengevat onder de noemer socialisatie en treedt vooral tijdens de opvoeding in werking (vgl. Spangenberg en Lampert 2009). Ouders vervullen, bewust of onbewust, een voorbeeldfunctie. Bij de bewuste vorm maken ouders bijvoorbeeld duidelijk aan welke regels kinderen zich moeten houden en welke sancties er volgen indien ze dat niet doen. Onbewuste socialisatie vindt plaats doordat kinderen het gedrag van hun ouders imiteren en hun opvattingen verinnerlijken. Een tweede mechanisme is de overerving van hulpbronnen, wat inhoudt dat bepaalde voorrechten dan wel achterstanden van generatie op generatie worden overgedragen. De gelijkenis tussen ouders en kinderen is dan gedeeltelijk een gevolg van de overdracht van kenmerken als opleidingsniveau of vermogen (Brinkgreve en Van Stolk 1997). Het derde mechanisme is dat van genetische overdracht. De persoonlijkheid en het karakter een kind zijn grotendeels genetisch bepaald, waardoor kinderen de neiging hebben zich net zo te gedragen als hun ouders.

Gedrag en opvattingen van ouders werken op tal van terreinen door, bijvoorbeeld bij de gezinsvorming, bij de arbeidsparticipatie van vrouwen en bij cultuurparticipatie, maar ook bij echtscheiding en crimineel gedrag, zo blijkt uit onderzoek (De Graaf en Kalmijn 2006; Nagel 2007; Van Putten et al. 2007; Besjes en Van Gaalen 2008; Steenhof en Liefbroer 2008).

Overigens is er bij socialisatie tegenwoordig geen sprake meer van eenrichtingsverkeer. Kinderen voeden tot op zekere hoogte ook hun ouders op. Ouders zijn ook niet de enige bron van socialisatie. De ouderlijke opvoeding en erfelijke aanleg zijn weliswaar belangrijk, maar niet allesbepalend voor de opvattingen en het gedrag van hun kinderen. Opvattingen en gedrag worden eveneens beïnvloed door de peergroup, een groep gelijkgezinden waarmee jongeren optrekken (Harris 1998).

Solidariteit tussen generaties binnen families

Solidariteit tussen ouders en hun volwassen kinderen is het derde thema in het familie-deel van dit Sociaal en Cultureel Rapport. Er is de afgelopen jaren veel onderzoek naar gedaan. De toegenomen belangstelling hangt vooral samen met de verwachte problemen als gevolg van de vergrijzing. Door het toenemende aantal ouderen neemt de behoefte aan zorg toe; niet alleen aan medische zorg, maar ook aan sociale, emotionele en praktische ondersteuning van ouderen. Bij dat laatste wordt vaak naar de familie gewezen. Kinderen zouden een belangrijkere rol moeten krijgen bij de zorg voor hun ouders. De roep om meer solidariteit in familieverband komt op een moment dat de zorg van volwassen kinderen voor hun hulpbehoevende ouders als gevolg van een aantal maatschappelijke trends – meer echtscheidingen, meer werkende vrouwen, kleinere gezinnen, grotere behoefte aan onafhankelijkheid en privacy – minder vanzelfsprekend is dan een aantal decennia terug.

Bij het thema solidariteit gaat het om een latere fase in de levensloop van kinderen en hun ouders dan bij de hiervoor genoemde overdracht van opvattingen en gedragingen – die speelt zich namelijk vooral af in de tijd dat kinderen nog bij hun ouders wonen. De wederzijdse betrokkenheid van ouders en hun volwassen kinderen kan verschillende vormen aannemen, variërend van aandacht en bezoek tot mantelzorg voor hulpbehoevende ouders. De mate waarin dat gebeurt is gedeeltelijk afhankelijk van de geografische afstand tussen ouders en kinderen.

Kalmijn (2010) onderscheidt drie theorieën om de bestaande, bepaald niet geringe, onderlinge solidariteit tussen ouders en hun volwassen kinderen te verklaren. In de eerste plaats de ruiltheorie, die uitgaat van rationeel strategisch handelen waarbij mensen een afweging maken tussen kosten en baten. Daarbij kan het gaan om directe ruil, waarbij het geven en nemen op hetzelfde moment plaatsvindt, of om uitgestelde ruil, waarbij ouders investeren in hun kinderen als ze jong zijn in de hoop dat zij later hulp van hen terugkrijgen.

Een tweede verklaring is altruïsme, hetgeen inhoudt dat mensen iets voor anderen doen dat voor henzelf kosten met zich meebrengt maar een ander voordeel bezorgt. De intentie om goed te doen kan daar onderdeel van uitmaken, maar is niet perse noodzakelijk. Mensen kunnen zich altruïstisch gedragen omdat ze bijvoorbeeld aardig gevonden willen worden of omdat ze er een goed gevoel aan overhouden. De derde theorie gaat ervan uit dat mensen gestuurd worden door sociale normen die verantwoordelijkheid en respect voor hun ouders dicteren, waardoor ze zich in zekere zin verplicht voelen om te helpen. Volgens Kalmijn lijkt het erop dat het van de situatie afhangt welke verklaring het meest van toepassing is. In de rol van ouder zijn mensen vaak altruïstisch. Ouders geven tot op hoge leeftijd meer steun aan hun kinderen dan ze van hen krijgen. Kinderen kijken vooral naar de investeringen die in hen zijn gedaan, waarbij ze het ‘voor wat hoort wat’ in hun beschouwing betrekken. Ze voelen zich ook vaker verplicht om hun ouders te helpen. Mensen gedragen zich in verschillende relaties en situaties dus volgens verschillende theorieën, zo luidt Kalmijns algemene conclusie.

Uit onderzoek blijkt dat de informele steun aan hulpbehoevende ouderen vooral afkomstig is van de partner en de kinderen. Wanneer de partner door overlijden is weggefallen, is de steun van de kinderen het grootst. Informele steun gaat echter gepaard met een ongeveer even grote mate van formele hulp. Van de alleenstaande oudere ouders is het merendeel op formele hulp aangewezen (Dykstra en De Jong-Gierveld 1997).

Tegenover de informele hulp van volwassen kinderen aan hun oudere ouders staat een niet geringe overdracht van materiële steun van ouders aan kinderen. Daarbij kan het gaan om kleine geldbedragen, maar ook om substantiële schenkingen en erfenissen van ouders aan kinderen of kleinkinderen. Volgens recent onderzoek van het Nibud (2010) wordt een kwart van de volwassen kinderen financieel door hun ouders gesteund.

Veranderingen in de generatiestructuur en in de verhoudingen binnen families

Als gevolg van demografische en maatschappelijke ontwikkelingen is er de afgelopen decennia het nodige veranderd in de generatiestructuur en in de verhoudingen binnen families. Die veranderingen komen in het familiedeel van dit rapport (de hoofdstukken 2 tot en met 11) uitgebreid aan de orde. Dit tekstblok biedt hierover alvast enige informatie.

Afname van het aantal kinderen

In de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig van de vorige eeuw kregen vrouwen gemiddeld iets meer dan drie kinderen. Daarna nam het gemiddelde aantal kinderen per vrouw af tot ongeveer 1,5, waarna het in de tweede helft van de jaren negentig weer iets toenam tot ongeveer 1,7.

Als gevolg van demografische ontwikkelingen zoals de toegenomen levensduur en de afname van het kindertal zijn de verticale relaties binnen families (die tussen (groot)ouders en (klein) kinderen) sterker geworden, en zijn de horizontale relaties met ooms, tantes, neven en nichten afgezwakt. De familiestructuur is sinds de jaren zestig geverticaliseerd en in horizontaal opzicht vernauwd. Volwassen kinderen hebben nu meer aandacht voor hun ouders, grootouders en soms zelfs overgrootouders, dan voor hun zussen, broers, tantes, ooms, neven en nichten (Dykstra 2003).

Veranderingen in de band tussen ouders en kinderen

Familiebanden zijn de afgelopen decennia meer op vriendschapsbanden gaan lijken: ze zijn minder verplicht en meer vrijwillig, minder hiërarchisch en meer gelijkwaardig. Deze veranderingen in de band tussen ouders en kinderen zijn niet los te zien van een aantal economische en maatschappelijke ontwikkelingen, zoals welvaartstijging, individualisering, secularisering, emancipatie van vrouwen en uitbreiding van het aantal verzorgingsarrangementen van de overheid. Zo hoeven volwassen kinderen sinds de invoering van de Algemene Ouderdomswet (1957) en de Algemene Bijstandswet (1965) hun behoeftige ouders niet meer financieel te ondersteunen. Minder draagkrachtige ouders zijn daardoor niet langer afhankelijk van hun kinderen. Door de verlenging van de leerplicht veranderden thuiswonende werkende kinderen die hun ouders kostgeld betaalden in studerende kinderen die niet aan het gezinsinkomen bijdragen en hun ouders langer geld kosten. Met de invoering van de Wet op de Studiefinanciering (1986) werden studerende kinderen financieel iets minder afhankelijk van hun ouders. Door het losser worden van de financiële banden zijn ouders en kinderen elkaar meer gaan waarderen om de emotionele band die ze met elkaar hebben dan om het geld en andere materiële zekerheden die ze elkaar verschaffen (De Regt 1993). De secularisering die in de jaren zestig van de vorige eeuw op gang kwam leidde eveneens tot meer keuzevrijheid. Onder autochtone Nederlanders is de keuze van een partner niet langer beperkt tot iemand uit de eigen geloofsgemeenschap. Bij mensen met een niet-westerse achtergrond en religie, zoals moslims, ligt dat op dit moment (nog) anders.

Meeste families bestaan uit drie generaties

Uit surveygegevens die werden verzameld voor de Netherlands Kinship Panel Study (NKPS)¹ blijkt dat driegeratiefamilies in Nederland de norm zijn. Bij een driegeratiefamilie zijn ten minste één grootouder en ten minste één kleinkind in leven. Ruim 60% van de 18- tot 80-jarigen maakt deel uit van een familie die uit drie generaties bestaat (tabel 1.1). Het percentage mensen dat deel uitmaakt van twee- of viergeneratiefamilies is veel lager. Bij 4% bestaat de familie uitsluitend uit mensen van dezelfde generatie; de kans daarop neemt met de leeftijd toe (Dykstra en Komter 2004).

Tabel 1.1

Aantal generaties in het familienetwerk, naar leeftijd van de respondent (in procenten)

	18-29 jr	30-39 jr	40-49 jr	50-59 jr	60-69 jr	70-79 jr	totaal
een	0,5	1,0	3,0	7,7	7,0	13,2	4,2
twee	21,5	25,1	27,1	31,6	18,5	6,9	23,6
drie	67,1	54,0	62,8	47,4	63,3	77,8	60,3
vier	8,5	18,0	5,4	11,7	10,2	0,9	10,1
vijf	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
weet niet	2,4	2,0	1,6	1,6	1,0	1,3	1,7

Bron: NKPS, ontleend aan Dykstra en Komter (2004)

Grootouders

Driekwart van de 18- tot 30-jarigen heeft een of meer grootouders; bij de leeftijdsgroep van 30 tot 40 jaar ligt dat percentage al een stuk lager. Mensen met kleinkinderen zijn overwegend ouder dan 50 jaar, en van de 60- tot 70-jarigen heeft meer dan driekwart een of meer kleinkinderen (tabel 1.2).

Tabel 1.2

Een of meer grootouders en een of meer kleinkinderen, naar leeftijd van de respondent (in procenten)

	18-29 jr	30-39 jr	40-49 jr	50-59 jr	60-69 jr	70-79 jr	totaal	weet niet
een of meer grootouders	74,7	31,3	6,0	0,1	0,1	0,0	22,2	0,8
een of meer kleinkinderen	0,0	0,2	3,0	28,6	70,3	78,5	20,6	0,1

Bron: NKPS, ontleend aan Dykstra en Komter (2006)

Twee op de drie ouders zijn als ze 60 worden ook grootouder. Moeders worden eerder grootouder dan vaders (gemiddeld op respectievelijk 52- en 55-jarige leeftijd), ouders met een religieuze achtergrond eerder dan niet-religieuze ouders, en laagopgeleide ouders eerder dan ouders met een hogere opleiding (Dykstra en Komter 2006).

Als gevolg van de langere levensduur, het uitstel van huwelijksvorming en ouderschap, en de toenemende instabiliteit van partnerrelaties worden familierelaties die meerdere generaties omvatten steeds belangrijker. Grootouders gaan steeds meer familiefuncties vervullen (Bengtson 2001). Ongeveer de helft van de grootouders met een kleinkind tussen 0 en 3 jaar zorgt frequent voor hun kleinkind (Portegijs et al. 2006; Kalmijn 2010).

Familienetwerken worden steeds complexer

Het aantal huwelijken dat door echtscheiding wordt beëindigd is sinds het begin van de jaren zeventig sterk toegenomen. Het totale aantal echtscheidingen steeg van gemiddeld 5600 in de periode 1955-1964 (een periode die aan de invoering van de Algemene Bijstandswet voorafging) tot bijna 32.000 in 2009. Het percentage echtscheidingen waarbij minderjarige kinderen zijn betrokken vertoont sinds het midden van de jaren negentig een stijgende lijn. In 2008 maakten ruim 33.000 minderjarige kinderen de scheiding van hun ouders mee (Wobma en De Graaf 2009).

Tellen we de niet gehuwd samenwonende ouders mee, dan is het aantal kinderen dat hun ouders uit elkaar ziet gaan nog groter. Naar schatting maken jaarlijks tussen de 50.000 en 60.000 kinderen een scheiding van de ouders mee (De Graaf 2007). Steeds meer kinderen groeien op in een eenoudergezin. Ruim 40% van hen krijgt te maken met een stiefouder (en met nieuwe opa's en/of oma's). Ruim de helft van de stiefouders heeft eigen kinderen, waardoor kinderen ook te maken krijgen met stiefbroers en/of stiefzusters (De Graaf 2007). De familieverhoudingen zijn door de toename van het ongehuwd samenwonen, scheiden en hertrouwen steeds complexer geworden.

De gevolgen van (echt)scheiding en alleenstaand ouderschap zijn ingrijpend. Kinderen van gescheiden ouders doen het minder goed op school en verlaten het onderwijs vaker zonder diploma dan kinderen uit volledige gezinnen. Daardoor nemen hun mogelijkheden op sociale stijging af. Bovendien hebben kinderen van gescheiden ouders zelf weer een grotere kans om te gaan scheiden dan kinderen van ouders die altijd bij elkaar zijn gebleven. De solidariteit tussen ouders en kinderen komt door de scheiding eveneens onder druk te staan. Kinderen die op jonge leeftijd een ouderlijke scheiding meemaakten geven op latere leeftijd minder steun aan hun vader dan kinderen die zijn opgegroeid met twee ouders.

Toename van het aantal mensen zonder kinderen

Het krijgen van kinderen is minder vanzelfsprekend dan vroeger. Kinderloosheid is in de loop der jaren toegenomen. Daarbij gaat het echter lang niet altijd om een vrijwillige keuze: slechts iets meer dan de helft van de kinderloze vrouwen is vrijwillig kinderloos (CBS 2009; Wobma en Van Huis 2010).

Van de vrouwen die tussen 1945 en 1950 werden geboren bleef 14% kinderloos; bij de geboortegaangangen 1960-1970 was dat bijna 20%. Hoogopgeleide vrouwen blijven vaker kinderloos dan vrouwen met een middelbaar of laag opleidingsniveau. Terwijl het percentage kinderlozen onder hoogopgeleide vrouwen bij achtereenvolgende cohorten sinds 1945 nagenoeg gelijk bleef (27%), nam het bij laagopgeleide vrouwen toe van 9% tot 16% en bij middelbaar opgeleide vrouwen van 14% tot 21% (Van Agtmaal-Wobma en Van Huis 2008).

Het percentage mannen dat kinderloos blijft is niet alleen groter, het is ook sterker gestegen dan het percentage kinderloze vrouwen. Dat komt onder andere omdat mannen vaker geen partner hebben of nooit gehuwd zijn geweest (Wobma en Van Huis 2010).

Ouderen zonder partner en zonder kinderen hebben in de regel een kleiner netwerk waar zij een beroep op kunnen doen. Uit onderzoek naar de gevolgen van kinderloosheid in verschillende landen blijkt dat kinderloze mannen een slechtere gezondheid en een kleiner sociaal netwerk hebben dan vrouwen zonder kinderen. Bij getrouwde mannen heeft kinderloosheid echter weinig gevolgen voor hun welzijn. Vrouwen die nooit getrouwd zijn geweest en als gevolg daarvan kinderloos zijn gebleven, verkeren vaak in een relatief gunstige sociaal-economische positie. Bovendien hebben vrouwen zonder kinderen vaker dan moeders contact met vrienden en burens. Meer aan het eind van hun leven ervaren mensen zonder kinderen echter een tekort aan informele steun. Ze zijn dan meer aangewezen op formele zorg (Dykstra en Hagestad 2007).

De hoofdstukken over generaties in familieverband

Het thema mobiliteit richt zich met name op de onderwijsmobiliteit. In hoofdstuk 2 (*Grenzen aan de opwaartse onderwijsmobiliteit?*) staat de vraag centraal in hoeverre kinderen nog steeds een hoger opleidingsniveau behalen dan hun ouders. Komen na de sterke toename van het opleidingsniveau van de bevolking de grenzen van de maatschappelijke stijging van kinderen ten opzichte van hun ouders in zicht, en is er wellicht zelfs sprake van neerwaartse onderwijsmobiliteit? Nagegaan wordt of de kansen van kinderen uit lagere sociale milieus om op de maatschappelijke ladder te stijgen verbeterd zijn, in hoeverre kinderen uit hogeropgeleide milieus hun ouders weten te evenaren, en welke middelen laatstgenoemde ouders inzetten om eventuele statusdaling van hun kinderen te voorkomen. Tot slot komt ter sprake hoe de Nederlandse bevolking denkt over de onderwijskansen van kinderen en over het belang van diploma's, en wordt bekeken welke verwachtingen ouders koesteren ten aanzien van het opleidingsniveau van hun kinderen.

In een vijftal hoofdstukken komt de overdracht van opvattingen, gedragingen en leefstijl binnen families aan de orde. In hoeverre lijken kinderen op hun ouders? Gaat het gezegde 'zo ouders, zo kinderen' ook daadwerkelijk op? Houden volwassen kinderen er op diverse terreinen vergelijkbare opvattingen, voorkeuren en gedragingen op na als hun ouders of zijn er meer verschillen dan overeenkomsten?

Hoofdstuk 3 (*Piepen de jongen zoals de ouders zongen?*) gaat in op de vraag in hoeverre ouders zich bij de opvoeding van hun kinderen laten leiden door de wijze waarop zijzelf door hun ouders zijn opgevoed. Eerst wordt nagegaan welke opvoedingsdoelen ouders belangrijk vinden bij de opvoeding en of ouders van diverse leeftijden andere accenten leggen. Vervolgens komt aan de orde of ouders vinden dat ze hun kinderen op dezelfde wijze opvoeden als ze zelf zijn opgevoed of dat ze het juist heel anders doen. Ten slotte wordt onderzocht of de opvoedingsdoelen van volwassen ouders samenhangen met die van hun ouders, en in hoeverre kenmerken als geslacht, leeftijd, opleidingsniveau of een al dan niet religieuze achtergrond de accentverschillen in de opvoedingsdoelen tussen volwassen kinderen en hun ouders verklaren.

Hoofdstuk 4 (*Leren participeren: de civil society van ouder op kind*) is gewijd aan de vraag in hoeverre volwassen kinderen op religieus gebied, op het gebied van politieke betrokkenheid en stemgedrag, en bij deelname aan het verenigingsleven en vrijwilligerswerk en dezelfde opvattingen, voorkeuren en gedragingen vertonen als hun ouders. Bij kerkgang, geloofspraktijk en bij maatschappelijke activiteiten worden zelfs overeenkomsten en verschillen tussen drie generaties – grootouders, ouders en kinderen – in beeld gebracht. Behalve aan overdracht van politieke betrokkenheid en stemgedrag tussen generaties wordt ook aandacht geschonken aan het fenomeen 'politiek-bestuurlijke families in Nederland'.

Vergelijkbare vragen naar de mate van gelijkheid tussen ouders en kinderen komen aan bod in hoofdstuk 5 (*Doet voorbeeld volgen? Gelijkheid in de vrijetijdsbesteding van kinderen en hun ouders*), maar dan op het gebied van sport, museumbezoek, kunstbeoefening en lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen. Nagegaan wordt of de invloed van ouders op alle terreinen even groot is, en welke achtergrondkenmerken van de ouders zoals geslacht

en opleiding een rol spelen bij de activiteiten van de kinderen in de verschillende vrijetijd domeinen.

Hoofdstuk 6 (*Overdracht van gezonde en ongezonde leefgewoonten*) kijkt ook naar de voorbeeldfunctie van ouders. Aan de hand van literatuuronderzoek wordt een antwoord gegeven op de vraag in hoeverre het gedrag van ouders van invloed is op de ontwikkeling van (on)gezonde leefgewoonten bij hun kinderen. Daarbij gaat het met name om de kans dat kinderen gaan roken, alcohol gaan drinken en overgewicht ontwikkelen als gevolg van gewoonten die ze van huis uit meekrijgen. In dit hoofdstuk komt niet alleen de voorbeeldfunctie van ouders aan de orde, maar ook de invloed van genetische aanleg. Dat laatste gebeurt aan de hand van resultaten van het zogeheten tweelingonderzoek. Hoofdstuk 7 (*Overdracht van woonkwaliteit van ouder op kind*) gaat in op de vraag in hoeverre de woonpositie van kinderen (huurhuis of koophuis, niveau van wonen) lijkt op die van hun ouders, en in welke mate ruimtelijke nabijheid (dezelfde woningmarkt) deze gelijkensis beïnvloedt; ook wordt de rol onderzocht van twee andere factoren: de sociaal-economische positie van de ouders en de socialisatie (die plaatsvindt doordat ouders zichtbaar belang hechten aan de woonsituatie van hun kinderen). Speciale aandacht gaat uit naar de problemen van starters op de woningmarkt en naar de financiële steun van ouders bij de aankoop van een (eerste) koopwoning.

De laatste vier hoofdstukken over generaties in familieverband hebben de onderlinge solidariteit tussen ouders en hun (jong)volwassen kinderen als onderwerp. Als eerste komt in hoofdstuk 8 (*Gepaste afstand. Over ruimtelijke nabijheid van ouders en kinderen*) de geografische afstand tussen ouders en kinderen aan de orde, een niet onbelangrijke factor bij onderlinge contacten en de uitwisseling van steun en hulp tussen (jong)volwassen kinderen en hun ouders. Geografische afstand ontstaat bij het uit huis gaan van de jongvolwassen kinderen. De motieven voor het uit huis gaan komen aan de orde, evenals het in huis nemen van hulpbehoevende ouders door kinderen; ook is er aandacht voor de boemerangkinderen, die na een periode van zelfstandig wonen tijdelijk weer terugkeren naar het ouderlijk huis. Het tweede deel van het hoofdstuk is gewijd aan de vraag hoe dicht Nederlanders naar eigen zeggen bij hun familie willen wonen en welke motieven daarbij een rol spelen. Ten slotte is er aandacht voor de feitelijke afstand tussen ouders en kinderen en voor het verhuisgedrag van ouders die dichter bij hun kinderen en kinderen die dichter bij hun ouders gaan wonen.

Vervolgens wordt in hoofdstuk 9 ingezoomd op de *Uitwisseling van steun tussen ouders en hun jongvolwassen kinderen*. In de fase van jongvolwassenheid (18 tot 34 jaar) gaan kinderen belangrijke verplichtingen aan op het gebied van werk, relaties en gezinsleven. Hun ouders bevinden zich in een levensfase die daar in zekere zin het spiegelbeeld van is; een fase waarin ze geleidelijk minder gaan werken, meer vrije tijd krijgen, en meestal over een goede gezondheid en over voldoende financiële middelen beschikken. Onderzocht wordt hoe het in deze levensfase staat met de onderlinge contacten en de uitwisseling van steun tussen ouders en kinderen. Daarbij komt zowel de invloed van de levenslooppositie van het kind (komst van een partner, geboorte (klein)kinderen, een eventuele scheiding) als de invloed van de levenslooppositie van de ouder (al dan niet gescheiden, verweduwd en/of hertrouwd) aan de orde.

In hoofdstuk 10 over de *Uitwisseling van steun tussen kinderen en hun oude ouders* worden vergelijkbare vragen gesteld, maar dan voor een latere levensfase, waarin de kinderen de middelbare leeftijd (45 tot 64 jaar) hebben bereikt en hun ouders geleidelijk aan meer ondersteuning en eventueel mantelzorg nodig hebben. Het hoofdstuk begint met de constatering dat de druk om mantelzorg te geven de laatste jaren is toegenomen en dat oude mensen steeds vaker een beroep zullen moeten doen op hun eigen netwerk. In het eerste deel van het hoofdstuk wordt nagegaan hoe mensen denken over de zorg voor hulpbehoevende ouders. Vinden ze dat een taak voor de overheid of voor de familie en zijn ze bereid om voor hun ouders te zorgen? Het tweede deel van het hoofdstuk gaat in op de onderlinge contacten en de verschillende vormen van steun tussen kinderen hun oude ouders, en op de redenen waarom familieleden elkaar steun verlenen.

Tot slot komt in hoofdstuk 11 de finale vorm van financiële steun van ouders aan hun kinderen ter sprake: *Nalatenschappen*. Wat is er bekend over de ontwikkeling van het aantal erfenissen en over de gemiddelde waarde ervan? In dat verband komt ook de vraag aan de orde in hoeverre ouders al tijdens hun leven een deel van hun vermogen in de vorm van schenkingen aan hun kinderen overdragen. Vervolgens wordt uitvoerig ingegaan op de motieven van ouders om iets aan hun kinderen na te laten. Behalve een beeld van nalatenschappen binnen families geeft dit hoofdstuk ook een beeld van veranderingen in de mate waarin maatschappelijke generaties tot vermogensoverdracht via nalatenschap (zullen) besluiten. Met dat laatste biedt dit hoofdstuk de opmaat voor het tweede deel van dit rapport.

1.3 Deel 2: maatschappelijke generaties

De kerngedachte

De kerngedachte achter het idee van maatschappelijke generaties is dat mensen mede zijn gevormd door de sociale omstandigheden en historische gebeurtenissen uit hun jeugd. Die 'formatieve ervaringen' zouden voor de rest van het leven mede bepalen hoe men het leven en de wereld beziet.

Aangezien opeenvolgende geboortegaargangen of geboortecohorten in hun respectieve formatieve jaren met wisselende formatieve omstandigheden en gebeurtenissen te maken hebben, kunnen zij verschillen in de manier waarop ze naar het leven en de wereld kijken. Volgens sommigen zouden er zodanig scherpe verschillen tussen clusters van geboortecohorten bestaan, dat er duidelijk herkenbare generaties te onderscheiden zijn. Het is overigens niet zo dat de formatieve ervaringen verondersteld worden gedragspatronen, waarden of smaakvoorkeuren onveranderlijk vast te leggen. Iemand behoort immers niet alleen tot een bepaald geboortecohort, maar doorloopt gedurende het leven ook diverse levensfasen en is getuige van wisselende maatschappelijke en historische omstandigheden. Wel veronderstelt het denken in termen van maatschappelijke generaties dat het eerder opgedane wereldbeeld ook in latere levensfasen en in andere historische omstandigheden van invloed blijft.

De charme van het begrip generatie

Met name in de journalistiek worden met de regelmaat van de klok nieuwe generaties ten doop gehouden, meestal met als doel de jongvolwassenen te karakteriseren (zie hoofdstuk 21). Recentelijk is in de media aan de orde geweest of de generatie van de babyboomers meer dan andere generaties van de welvaartsstijging en de verzorgingsstaat heeft geprofiteerd. Ook sociologen hanteren het begrip generatie. Het succes waarmee Henk Becker met zijn boek *Generaties en hun kansen* (1992) op een brede lezerskring mikte, illustreert dat het denken in termen van generaties een aansprekende wijze van categorisering is.

De charme van het begrip generatie is dat het een handzame schets van de sociale veelvormigheid biedt. Dat dit begrip zo populair is komt wellicht deels door de individualisering en fragmentatie, die de indruk wekken dat oude categorisering aan belang inboeten. Te denken in termen van generaties staat in elk geval op licht gespannen voet met gedachten aan grotere onvoorspelbaarheid.

De aandrang tot categoriseren uit zich overigens niet slechts in de aantrekkingskracht van het begrip generatie, maar heeft eveneens tot aansprekende typering van levensfasen en van historische perioden geleid. De levensloop is opgedeeld in overzichtelijke perioden. Ogenschijnlijk neutrale leeftijds aanduidingen als tieners, twintigers, dertigers, veertigers en 65-plussers roepen onmiddellijk associaties op met eigenschappen en problemen die zich in een bepaalde levensfase manifesteren. Ook menig decennium is aan de hand van één kenmerk gekarakteriseerd. Zo waren de jaren twintig van de vorige eeuw 'roaring', stonden de jaren dertig in het teken van de crisis en de jaren veertig in dat van de oorlog. De jaren vijftig staan wel als gezapig te boek, de jaren zestig worden veelal met swingend jongerenprotest geassocieerd, waarbij het ik-tijdperk van de jaren zeventig dan weer tamelijk karakterloos afsteekt. In de jaren tachtig zou een no-nonsensetijdgeest geheerst hebben. Merkwaaardig genoeg laten dergelijke kernachtige typering van de jaren negentig van de vorige eeuw en van de jaren nul van deze eeuw nog op zich wachten.

De typering van generaties, levensfasen en decennia staan op gespannen voet met elkaar. Wanneer zowel opeenvolgende levensfasen als opeenvolgende historische tijdvakken elk een volstrekt eigen karakter zouden hebben, blijft er weinig ruimte voor de gedachte dat opeenvolgende geboortegaargangen of generaties van elkaar zouden verschillen. Wanneer, bijvoorbeeld, de recalcitrante twintigers die in de jaren zestig oproer kraaiden zich als kalmerende dertigers conformeerden aan het ik-tijdperk van de jaren zeventig en in de jaren tachtig als veertigers met een zekere maatschappelijke positie de no-nonsensetrom roerden, is er bitter weinig aanleiding om die geboortecohorten een specifieke identiteit toe te dichten.

In het tweede deel van het *Sociaal en Cultureel Rapport 2010* wordt gezien of en in hoeverre opeenvolgende geboortecohorten van elkaar verschillen en of daarin eventueel een patroon van generaties te herkennen is. Nu volgt allereerst een nadere kennismaking met het denken in termen van cohorten en generaties. Een separaat tekstblok bevat een beknopte toelichting op de analytische kant van de zaak.

Generaties

In zijn essays *Das Problem der Generationen* uit 1928 en 1929 gaf Karl Mannheim de eerste systematische sociologische uitwerking van maatschappelijke generaties als groepen binnen de bevolking die herkenbaar zijn aan eigenschappen die terug te voeren zijn op de verschillende omstandigheden waaronder men opgroeide. Hij wees erop dat de continue vervanging van de bevolking door sterfte en geboorte tot gevolg heeft dat er voortdurend mensen zijn die voor het eerst met de wereld in aanraking komen. Die wereld doet zich echter niet aan iedereen in dezelfde gedaante en onder dezelfde condities voor. Degenen die tegelijk opgroeien ondergaan wel dezelfde historische gebeurtenissen en veranderingen op dezelfde leeftijd. Indien daardoor beslissend beïnvloed, zouden ze een generatie kunnen vormen. Er is echter pas sprake van een generatie als deze mensen zich daadwerkelijk onderscheiden van mensen die eerder en later opgroeiden (Mannheim 1952: 286-320).

Een fraaie, hoewel niet al te bondige, ‘werkdefinitie’ van maatschappelijke generatie is te vinden bij Jacques van Doorn (2002: 25): ‘Een generatie bestaat uit personen van ongeveer dezelfde leeftijd die gegeven hun historische gesitueerdheid een eigen verhaal hebben te vertellen. Daar zij hetzelfde verleden delen, zullen zij aan de hand daarvan een specifiek generatiebesef ontwikkelen. Dit besef zal in het algemeen pregnanter zijn naarmate de gemeenschappelijke ervaringen een sterker stempel op de generatie hebben gedrukt. Het blijft dan niet bij tijdgebonden verhalen en beelden, maar er ontstaan specifieke gedragspatronen en mogelijk sociale formaties die zich langere tijd weten te handhaven, relatief ongevoelig voor de inmiddels optredende maatschappelijke en culturele veranderingen.’

Aan Mannheims denken over generaties ligt de veronderstelling ten grondslag dat mensen blijvend worden beïnvloed door hetgeen ze in hun jeugd meemaakten. Hem citerend: ‘Teneinde het biografisch belang van een gebeurtenis te kunnen inschatten, is het van belang te weten of die gebeurtenis een beslissende jeugdervaring is, of dat die gebeurtenis later in het leven plaats vond, bovenop andere belangrijke jeugdervaringen. Vroege impressies vloeien samen in een natuurlijk wereldbeeld, alle latere ervaringen ontlenen hun betekenis aan dit wereldbeeld. [...] Zelfs als de rest van iemands leven bestaat uit één lang proces van ontkenning en ontkrachting van het jong verworven wereldbeeld, zal de bepalende invloed van de vroege indrukken blijven overheersen’ (Mannheim 1952: 298). Mannheim situeerde de levensfase waarin vroege impressies tot een wereldbeeld samenvloeien rond de leeftijd waarop iemands intellectuele en spirituele capaciteiten zich manifesteren. Volgens hem omvat deze formatieve periode een aantal jaren vanaf het 17e levensjaar (Mannheim 1952: 299-301).

Overigens was Mannheim niet van mening dat generaties eenvormige blokken zijn. Leden van een generatie delen weliswaar de historische omstandigheden waaronder ze opgroeiden, en die hun ‘natuurlijk wereldbeeld’ beïnvloedden, maar kunnen daarop vanuit verschillende maatschappelijke achtergronden uiteenlopend reageren (Mannheim 1952: 304-309). Hij wees ook op het onderscheid tussen (eventuele) aanwijsbare verschillen tussen generaties en (eventuele) percepties in termen van generaties (*Generation an sich* respectievelijk *Generation für sich*). In theorie kunnen generaties van elkaar verschillen zonder dat mensen ze als zodanig (h)erkennen. Omgekeerd kunnen mensen ook in

termen van generaties denken zonder dat daar eigenlijk aanleiding toe is. Dan is dat nog steeds een maatschappelijk feit dat niet zonder consequenties is: 'If men define situations as real, they are real in their consequences' (Thomas en Thomas 1928: 571-572).

De grondgedachte achter het begrip generatie is dat adolescenten gevoeliger zijn voor de tijdgeest dan volwassenen, die immers reeds blijvend beïnvloed zijn door hun eigen eerdere formatieve ervaringen, en dat de indrukken die men in de adolescentiefase opdoet een blijvend stempel drukken. Deze gedachte is niet onbekritiseerd gebleven. Zo is er de tegenovergestelde gedachte dat socialisatie een levenslang leerproces is. De historicus Hans Righart heeft in deze een tussenpositie ingenomen. Volgens hem zijn verschillen tussen generaties tijdelijk van aard, omdat oudere generaties zich na enige tijd en met enige vertraging eveneens aan gewijzigde omstandigheden aanpassen, zoals in zijn ogen na de jaren zeventig het geval was met de proliferatie van moderne opvattingen onder traditionele generaties (Righart 1994).

Waar Mannheim de vorming van generaties als een mogelijkheid opvatte, die slechts onder bepaalde condities werkelijkheid zou worden, ziet Becker in generatievorming veeleer een wetmatigheid. Volgens Becker verscheen de ene na de andere generatie ten tonele doordat clusters geboortecohorten zich van eerdere clusters onderscheidden door andere kansen en formatieve invloeden. Volgens Becker (1992) groeiden opeenvolgende cohorten in Nederland onder dermate van elkaar verschillende historische omstandigheden op, dat zich enkele blijvend van elkaar verschillende generaties vormden (vgl. Elchardus en Heyvaert 1990; Strauss en Howe 1991; Mackay 1997 voor vergelijkbare typologieën in Vlaanderen, Australië en de Verenigde Staten).

De *vooorlogse generatie* (geboren in de periode 1910-1930) zou zijn getekend door de economische en politieke crises van de jaren dertig en door de daaropvolgende Tweede Wereldoorlog, en daarom sterk gericht zijn op economische zekerheid en op rust en orde, een streven dat tot uiting kwam in gezagsgetrouwheid en een sterk arbeidsethos. De *stille generatie* (1931-1940) groeide op tijdens de wederopbouw, die het aangereikte burgerlijke waardenpatroon bevestigde, maar ook meer kansen bood. De *protestgeneratie* (1941-1955) kwam tot wasdom in een periode van ongekende welvaartsstijging, waardoor men vooral oog kreeg voor zaken als democratisering en individuele ontplooiing, die men desnoods door politiek protest op de politieke agenda wilde krijgen. Het verschil met eerdere generaties gaat verder dan het politieke domein en omvat ook de seksuele revolutie, een verminderde oriëntatie op het gezin en een grotere sensitiviteit voor de grenzen aan de groei. In de jaren dat de *verloren generatie* (1956-1970) opgroeide reikten de bomen niet langer tot in de hemel, de vooruitzichten van deze generatie waren minder florissant; toch zouden de protestgeneratie en de verloren generatie weinig in hun oriëntaties van elkaar verschillen. Tot slot liet Becker zijn gedachten gaan over de *pragmatische generatie*, geboren na 1970 en getekend door de no-nonsensetijdgeest van de jaren tachtig. Het bureau Motivaction borduurde, overigens zonder naar Becker te verwijzen, op deze vijfdeling voort, en voegde er een zesde generatie aan toe: de *grenzeloze generatie*, geboren na 1985 en sterker gefocust op uiterlijkheden en consumptie dan op het welzijn van zichzelf en van anderen (Spangenberg en Lampert 2009). Intussen zag in 2008 een alternatieve generatietypologie het licht, met een oorlogsgeneratie (1910-1940), een babyboomgeneratie (1940-1960) en een keuzegeneratie (1960-?) (Ester et al. 2008).

Kantttekeningen

De notie van generatievorming veronderstelt zowel een helder afgebakende formatieve periode, waarna mensen nog maar weinig veranderen, alsook helder afgebakende historische tijdvakken. Bij deze notie zijn drie kantttekeningen te plaatsen.

Ten eerste vinden historische en sociaal-culturele ontwikkelingen doorgaans geleidelijk plaats. Zelfs 'zwarte donderdag' stortte de wereld niet van de ene op de andere dag in de crisis van de jaren dertig. Deze geleidelijkheid maakt het minder waarschijnlijk dat er zich scherpe verschillen tussen clusters van geboortecohorten voordoen.

Ten tweede zal de formatieve periode niet in iedere individuele levensloop exact dezelfde leeftijdsafbakening kennen, maar zullen de leden van één geboortejaargang een zekere spreiding in het begin- en het eindpunt van hun formatieve jaren te zien geven. Gebeurtenissen die voor een laatbloeiër aan die formatieve jaren voorafgaan, behoren wel tot de formatieve ervaringen van cohortgenoten die zich eerder ontwikkelden.

Ten derde is het, zelfs in het hypothetische geval dat een historische ontwikkeling zich van de ene op de andere dag voltrekt en dat de formatieve periode van ieder individu in exact dezelfde fase van de levensloop valt, niet duidelijk welke geboortecohorten tot welke generatie behoren. Uitgaande van een scherp afgebakende crisisperiode die exact de jaren dertig omvat en van een formatieve periode die exact het 17e tot en met het 25e levensjaar omvat, is het de vraag bij welke cohorten de formatieve ervaringen voornamelijk in het teken staan van de crisis en bij welke cohorten dat niet meer het geval is. Slechts voor de cohorten 1913 en 1914 valt de formatieve periode volledig samen met de crisisjaren. Bij eerdere en latere jaargangen loopt de overlap tussen crisisjaren en formatieve periode geleidelijk terug van 10 jaar tot 0 jaar, dit laatste voor de cohorten 1904 respectievelijk 1923. Hoeveel formatieve crisisjaren moet iemand precies meemaken om lid te zijn van de vooroorlogse crisisgeneratie?

Als er al verschillen tussen cohorten bestaan, is het om deze drie redenen niet erg waarschijnlijk dat zich scherpe verschillen tussen generaties aftekenen. Eerder onderzoek naar generatiepatronen kwam tot de conclusie dat er in enkele opzichten weliswaar verschillen naar geboortecohort bestaan, maar dat die verschillen dermate gelijkmatig verlopen dat er geen reden is om welomlijnde generaties te onderscheiden (Dekker en Ester 1995; Van den Broek 1994, 1996, 1999; Hagenars 1998).

Cohortvervanging

Het idee dat de formatieve periode een blijvende invloed heeft op iemands leven, ligt ook ten grondslag aan theorieën over cohortvervanging. De kerngedachte achter dit mechanisme is dat sociaal-culturele veranderingen mede tot stand komen door de biologische fenomenen van geboorte en sterfte.

Auguste Comte toonde zich in 1839 optimistisch over het effect van cohortvervanging: 'Onze sociale vooruitgang berust in essentie op de dood' (Comte 1969: 635). Hij veronderstelde twee menselijke instincten: *l'instinct de conservation* en *l'instinct de innovation*. Het behoudende instinct was volgens Comte vooral verbreid onder mensen van gevorderde leeftijd, terwijl het veranderingsgezinde instinct tot het domein van de jongeren hoorde. Zonder de voortdurende vervanging van ouderen door jongeren zou derhalve geen sociale vooruitgang mogelijk zijn. Overigens kende hij ook het conservatieve instinct een

positieve rol toe in de totstandkoming van vooruitgang: zonder het goede te behouden zou voortdurende vernieuwing geen vooruitgang betekenen (Comte 1969: 636).

Comte geldt hiermee als vroege vertegenwoordiger van het idee dat sociaal-culturele veranderingen tot stand komen langs de weg van cohortvervangings.

Een hedendaagse toepassing van dit idee is te vinden in de theorie van Ronald Inglehart over 'de stille revolutie' (Inglehart 1977, 1990). Hij veronderstelde, overigens zonder naar Mannheim te verwijzen, dat iemands oriëntaties de omstandigheden weerspiegelen die heersten in de periode waarin diegene opgroeide (1990: 68-69). Inglehart concentreerde zich op de mate waarin mensen al dan niet tot wasdom kwamen in een tijdperk van economische en fysieke veiligheid. Terwijl de vooroorlogse cohorten opgroeiden onder de dreiging van werkloosheid en oorlog, stonden de jeugdijaren van de naoorlogse cohorten in het teken van materiële welvaart en vrede. Omdat aan hun behoefte aan economische en fysieke veiligheid was voldaan, konden de recentere cohorten zich bezighouden met niet-materiële zaken als vrijheid en zelfontplooiing, door Inglehart gekarakteriseerd als een postmaterialistische oriëntatie. Naarmate cohortvervangings de naoorlogse cohorten getalsmatig sterker maakt, voltrekt zich volgens Inglehart een stille revolutie in de vorm van een gestage groei van het aandeel postmaterialisten. Hij noemde die revolutie stil omdat ze zich langs de weg van cohortvervangings geruisloos voltrekt.

De werking van dit mechanisme is niet voorbehouden aan politieke oriëntaties, maar kan ten grondslag liggen aan allerlei vormen van sociaal-culturele verandering (Ryder 1965). Vergeleken met het idee van generatievorming scoort de gedachte aan cohortvervangings lager wat betreft het aanreiken van handzame en aansprekende typeringen. Daar staat tegenover dat cohortvervangings op minder verstrekkende assumpties gebaseerd is en op termijn toch verstrekkende gevolgen kan hebben.

Een analytische knoop

Theoretisch zijn er drie helder afgebakende begrippen in het geding: levensfase (waar bevindt iemand zich in de levenscyclus?), geboortjaar of -cohort (in welk jaar is iemand geboren c.q. in welke jaren viel iemands formatieve periode?) en jaar (over welk moment in de maatschappelijke en historische ontwikkeling gaat het?). Bij gegevensanalyse aan de hand van deze drie begrippen doen zich echter enkele complicaties voor. De aard van die complicatie varieert met de aard van de beschikbare gegevens. Daarbij is van belang of het gaat om onderzoek dat berust op een eenmalige observatie dan wel om onderzoek met meerdere observaties in de loop der jaren.

Een eenmalige observatie: levensfase of cohort?

In het geval dat men over onderzoeksgegevens over één moment beschikt, is het onmogelijk om vast te stellen in welke mate eventuele verschillen aan leeftijd dan wel aan geboortjaar toe te schrijven zijn. Wanneer bijvoorbeeld ouderen graag een glaasje jonge jenever nuttigen en jongeren een cocktail, is het niet duidelijk of dit komt doordat men jonge jenever pas op latere leeftijd leert waarderen of doordat eerdere cohorten met jonge jenever opgroeiden en recentere cohorten met een cocktail.

Hoewel dit in de praktijk wel met meer of minder voorbehoud gebeurt (vb. Diepstraten et al. 1998, resp. Spangenberg en Lampert 2009: 59-83), is het op basis van gegevens die op één moment zijn verzameld niet mogelijk om uitspraken te doen over verschillen tussen cohorten (of generaties), omdat dan met evenveel recht van verschillen tussen levensfasen kan worden gesproken.

Longitudinale data: levensfase, cohort of periode?

Wanneer er een reeks van observaties beschikbaar is (ook al zitten er steeds andere mensen in de steekproef), is het in beginsel wel mogelijk om levensfase en cohort van elkaar te onderscheiden. Immers, de 20- tot 30-jarigen uit 2000 zijn de 30- tot 40-jarigen uit 2010, en de 20- tot 30-jarigen uit 2010 zijn tien jaar later geboren dan hun leeftijdsgenoten uit 2000. Toch is ook hier sprake van een analytische knoop. Want terwijl er in theorie drie onafhankelijke variabelen in het geding zijn (leeftijd, geboortjaar en observatiejaar), ligt in de praktijk de derde variabele vast als de eerste twee bekend zijn. Wanneer van iemand bekend is dat die in 2010 de leeftijd 40 bereikt, ligt daarmee vast dat het gaat om iemand die geboren is in 1970. Deze knoop kan toch ontward worden door voor één van de drie variabelen een invulling te kiezen die afwijkt van de directe invulling ervan in jaren. In dit rapport wordt daartoe niet de variabele leeftijd gebruikt, maar de variabele levensfase. Binnen die variabele is een onderverdeling gemaakt naar de volgende categorieën:

- thuiswonend;
- zonder kinderen, jonger dan 40;
- met kinderen, jongste kind jonger dan 6;
- met thuiswonende kinderen, jongste kind ouder dan 6;
- zonder thuiswonende kinderen, ouder dan 40;
- 65 jaar of ouder.

Waar een dergelijke inhoudelijke invulling van levensfase in de beschikbare gegevens niet voor handen is, kan gekozen worden voor de meer technische invulling van het opleggen van restricties aan de variabele leeftijd, zoals in dit rapport in hoofdstuk 17 gebeurt.

Soms wordt in plaats van deze bewerkelijke methode wel volstaan met het beschouwen van twee van de drie variabelen, en wordt de derde als niet relevant buiten haakjes gezet. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer men waarnemingen over een bepaalde leeftijdsgroep op twee verschillende momenten vergelijkt en de verschillen tussen die twee waarnemingen vervolgens als verschillen tussen cohorten of generaties interpreteert (vb. Spangenberg en Lampert 2009: 59-83). Het problematische van deze interpretatie is echter dat wat men voor een verschil tussen cohorten of generaties houdt, met evenveel recht in termen van verschillende maatschappelijke omstandigheden geduid kan worden (in dit rapport bijvoorbeeld in figuur 17.1).

Cohort of generatie?

Wanneer men ter toetsing van een generatiepatroon alleen beziet of de veronderstelde generaties van elkaar verschillen, loopt men het risico over het hoofd te zien dat het achterliggende verband met geboortjaar mogelijk juist heel gelijkmatig verloopt. Dan zal een indeling in generaties weliswaar verschillen aan het licht lijken te brengen, maar vormen die verschillen gezinszins een bewijs dat de veronderstelde generatie indeling juist is. Integendeel, bij een gelijkmatig verband met geboortjaar zal een volstrekt tegengesteld generatiepatroon eveneens

---

verschillen tussen generaties aan het licht brengen (Van den Broek 1996). Het verdient derhalve aanbeveling om eerst met enige precisie het verband met geboortjaar te bezien. Dat gebeurt in dit rapport door het verloop van een samenhang te visualiseren voor op- en volgende vijf- of tienjaarscohorten.

Het gewicht van levensfase, cohort en meetjaar (periode)

De hoofdstukken in het tweede deel van dit rapport bevatten waar mogelijk staafdiagrammen waarin de (voor elkaar gecontroleerde) effecten van levensfase, cohort (of generatie) en meetjaar (of periode) zijn afgebeeld. De informatie over levensfase betreft dan de houding of het gedrag van mensen in een bepaalde levensfase, ongeacht wanneer men geboren is en ongeacht het moment van waarneming. De informatie over cohort betreft dan de houding of het gedrag van mensen die in een bepaalde periode geboren (en opgegroeid) zijn, ongeacht hun leeftijd en ongeacht het moment van waarneming. De informatie over meetjaar tot slot betreft het gedrag en de houdingen van de bevolking op verschillende momenten, ongeacht de bevolkingsopbouw in termen van levensfase en cohort. Het gaat steeds om de zuivere effecten van levensfase, cohort (of generatie) en meetjaar, zonder de interpretatiefouten als eerder in dit tekstblok vermeld.

Hoe dan dergelijke gegevens te interpreteren? Een eerste en vrij technisch antwoord heeft betrekking op de mate waarin de bundelingen (of schoven) van levensfasen, cohorten en meetjaren elk voor zich een tekening teweegbrengen. Hiervoor is telkens een maat berekend, de Sheafcoëfficiënt, die het onderlinge gewicht van de drie groepen variabelen (schoven) tot uitdrukking brengt. Dit maakt het bijvoorbeeld mogelijk te zeggen of de verschillen naar levensfase meer gewicht in de schaal leggen dan de verschillen naar geboortecohort.

Een tweede en meer inhoudelijk antwoord op die vraag is welk gewicht levensfase, cohort en meetjaar in de schaal leggen waar het gaat om maatschappelijke veranderingen. De drie effecten komen elk kort aan de orde.

De gecontroleerde informatie over levensfase beschrijft houdingen en gedrag in de diverse fasen van de levensloop. Wanneer daar een patroon in zit, volgt het gemiddelde individu met het klimmen der jaren dat patroon. In beginsel hebben dergelijke aan de levensloop gebonden wisselingen weinig effect op het gemiddelde onder de bevolking, tenzij de ene leeftijdsgroep op enig moment veel meer leden telt dan op een ander moment.

De gecontroleerde informatie over cohorten (of generaties) beschrijft verschillen die samenhangen met de tijd waarin men geboren en opgegroeid is. Dit kan in aanleg wel invloed op het bevolkingsgemiddelde hebben (zie de passage over cohortvervanging). Wanneer een generatie die jonge jenever drinkt sterft en in de bevolkingsopbouw vervangen wordt door een latere generatie met een voorkeur voor cocktails, heeft dit effect op het gemiddelde drinkpatroon van de bevolking. Hoewel langs deze weg op de lange termijn stapsgewijs grote veranderingen tot stand kunnen komen, dient het effect op korte termijn niet te worden overschat. In theorie kan binnen acht decennia langs deze weg een bevolking gestaag maar onverbidlijk van karakter veranderen, wanneer bijvoorbeeld alle jeneverdrinkers door cocktaildrinkers worden vervangen. Op een termijn van tien jaar is het effect echter kleiner, omdat in de loop van een decennium grofweg slechts 12,5% van de bevolking door sterfte en geboorte wordt ververs. Het verschil tussen de tien gestorven geboorteaargangen en de tien nieuw ten tonele verschenen geboorteaargangen betreft dan maar een achtste deel van de bevolking en beïnvloedt dus ook maar een achtste van het bevolkingsgemiddelde (even aannemende dat beide tienjaarscohorten ongeveer evenveel leden tellen).

De gecontroleerde informatie over verschillen tussen de momenten van observatie (de meetjaren of periodes) ten slotte, weerspiegelt de schommelingen in houdingen en gedrag van de bevolking gecontroleerd voor eventuele veranderingen in de bevolkingsopbouw naar leeftijd en geboortjaar. Dit verwijst vrij direct naar de maatschappelijke omstandigheden of de tijdgeest op de diverse momenten van waarneming.

De hoofdstukken over verschillen tussen generaties

De mate waarin cohorten en eventueel generaties van elkaar verschillen is in dit rapport op een aantal vlakken tegen het licht gehouden. In *De nieuwe man?* (hoofdstuk 12) komt aan de orde in hoeverre recente cohorten mannen zich van eerdere cohorten onderscheiden door andere denkbeelden over en ander gedrag wat betreft de taakverdeling tussen de seksen. In hoofdstuk 13 gaat de aandacht uit naar eventuele *Generaties in het onderwijs en op de arbeidsmarkt*. Is de stijging van het onderwijsniveau wel of niet gelijkmatig over opeenvolgende cohorten verdeeld en hebben wisselende kansen bij het betreden van de arbeidsmarkt tot blijvende verschillen geleid? Vervolgens komt in *Toenemende integratie bij de tweede generatie?* (hoofdstuk 14) ter sprake in hoeverre de hier geboren generatie binnen etnische groepen meer geïntegreerd is in de Nederlandse samenleving dan de hier naar toe geïmmigreerde generatie van hun ouders. Het begrip generatie heeft in dit hoofdstuk dus een eigen en specifieke invulling. Daarna richt de aandacht zich weer op de autochtone bevolking, als eerste op het maatschappelijk middenveld. In hoofdstuk 15 over *De civil society: generationele verhoudingen* gaat het om de vraag in hoeverre veranderingen in religieuze, maatschappelijke en politieke betrokkenheid een verandering binnen de gehele bevolking betreffen dan wel vooral aan bepaalde geboortecohorten of generaties zijn toe te schrijven. In hoofdstuk 16 wordt dezelfde vraag gesteld met betrekking tot *Verschillen in de vrijetijdsbesteding*. In het antwoord op die vraag passeren cultuurparticipatie, mediagebruik, sport en uithuizige vrijetijdsbesteding de revue. In hoofdstuk 17 *Geboortecohorten en hun positie op de woningmarkt* gaat de aandacht uit naar eventuele verschillen naar geboortjaar in het wonen. Aan de orde komen eigenwoningbezit, het wonen in een eengezinswoning, de woonkwaliteit, de financiering van de woning alsook percepties over het wonen van de eigen en van andere generaties. Hoofdstuk 18 (*Welke generatie heeft het meeste profijt van de overheid?*), dat op verzoek van het SCP is geschreven door enkele medewerkers van het Centraal Planbureau (CPB), kent in tweeërlei opzicht een veel breder perspectief. Het beschouwt het profijt van de overheid over de gehele levensloop van diverse generaties en baseert zijn uitkomsten mede op scenario's van toekomstige ontwikkelingen (dat laatste omdat leden van de recentere cohorten nog een flink deel van hun leven voor zich hebben). Het CPB heeft alleen leeftijdsgevoelige uitgaven onderzocht, die samen zo'n 60% van alle overheidsuitgaven vormen. De overige uitgaven (zoals voor defensie, infrastructuur en ontwikkelingssamenwerking) zijn niet toegerekend maar evenredig over alle leeftijdsgroepen verdeeld. Daarmee vormt het hoofdstuk een opmaat naar het derde deel van dit rapport, waarin de verhoudingen tussen generaties centraal staan, inclusief het vraagstuk van de solidariteit tussen opeenvolgende generaties.

1.4 Deel 3: verhoudingen tussen generaties

Het derde deel van dit Sociaal en Cultureel Rapport gaat over de verhoudingen tussen generaties. Die verhoudingen zijn langs twee lijnen uitgewerkt. De eerste lijn betreft de mate waarin men in beeldvorming en gedrag generatiele scheidslijnen hanteert. Bezien wordt of men met mensen uit andere generaties omgaat, of men het gedrag van de jeugd in termen van generatie of levensfase interpreteert, en of men de eigen groep en andere groepen als generaties definieert. De tweede lijn betreft de vraag in hoeverre de ene generatie solidair is met de andere. Zo geven mensen aan dat zorg voor het milieu belangrijk is, wil men het milieu in goede staat achterlaten voor latere generaties. Op het terrein van de pensioenen zijn de rollen omgedraaid en tonen recentere generaties zich min of meer solidair met eerdere generaties.

Omgang en beeldvorming

Uit onderzoek naar de lotgevallen van generaties in de twintigste eeuw (Diepstraten et al. 1998) komt onder meer naar voren dat de solidariteit tussen generaties groter is dan menigeen vermoedt. Ook blijkt er geen sprake te zijn van een generatiekloof. Indien die zou bestaan, zou dat inhouden dat negatieve kenmerken aan andere generaties worden toegedicht en positieve eigenschappen aan de eigen generatie. Negatieve kenmerken als egoïsme en onverschilligheid worden door de eerdere generaties aan de latere generaties toegedicht, maar jongeren blijken deze negatieve kwalificaties vaak te delen. Dat geldt ook voor andere kwalificaties. Zo vinden naoorlogse generaties van zichzelf dat ze flexibel, kritisch en idealistisch zijn, waar recente generaties het weer mee eens zijn. Sinds het eind van de vorige eeuw is hierin weinig veranderd (Ester et al. 2008). De recente generatie zou meer gericht zijn 'op netwerken, uiterlijkheden en kicks' (Spangenberg en Lampert 2009: 80) en minder belangstelling hebben voor het eigen welzijn, het milieu en de maatschappij (ibid.: 75-77). Overigens blijkt uit dit Sociaal en Cultureel Rapport dat die belangstelling helemaal niet zo gering is.

Solidariteit tussen generaties

In de media valt de nodige aandacht te noteren voor de verhouding tussen de generaties, met name tussen de babyboomers en de huidige confettigeneratie, zoals *HP/De Tijd* (18 juni 2010) deze heeft betiteld. Volgens *Trouw* (14-08-2010) is de strijd tussen generaties in volle gang, volgens *Elsevier* (31 juli 2010) daarentegen is de haat jegens babyboomers geheel misplaatst. In het maatschappelijke debat over de houdbaarheid van het pensioenstelsel klinken twijfels door over de bereidheid van recente generaties om te betalen voor eerdere generaties. De solidariteit tussen generaties lijkt op grenzen te stuiten. Dat debat spitst zich toe op de vermeende bevoorrechte positie van babyboomers ten opzichte van de dertigers en veertigers van nu. Dat de solidariteit tussen generaties onder druk is komen te staan, heeft te maken met de scheefgroeiende demografische verhoudingen (zie het tekstblok over grijze en groene druk): in een situatie met meer ouderen en minder jongeren, en als gevolg daarvan een kleiner aandeel werkenden, kan het financiële draagvlak voor collectief gefinancierde voorzieningen slinken.

Maar een klein deel van de bevolking ziet andere generaties als rivalen en betoont weinig solidariteit met andere generaties. Slechts weinigen vinden dat eerdere generaties hun levenskansen belemmeren, met één uitzondering: de verloren generatie vindt het niet eerlijk dat de overheid voor eerdere generaties veel heeft geregeld, terwijl zij tal van voorzieningen zelf moeten betalen. 'Meer dan andere generaties voelen zij zich het slachtoffer van een terugtrekkende overheid en toenemende marktwerking' (Diepstraten et al. 1998: 203). In hun onderzoek van tien jaar later onderscheiden de auteurs drie generaties: de oorlogsgeneratie, de babyboomgeneratie en de keuzegeneratie (Ester et al. 2008). Die laatste generatie vindt in 2006 meer dan in 1996 dat het oneerlijk is dat de overheid voor eerdere generaties van alles heeft geregeld en betaald, terwijl latere generaties geacht worden zelf hun rekening te betalen. Zij is dan ook minder bereid bij te dragen aan de AOW voor huidige en toekomstige generaties. De tegenstelling tussen de generaties lijkt in die tien jaar dus scherper te zijn geworden (ibid.: 143-144), maar zij manifesteert zich vooral op het terrein van de sociale zekerheid en veel minder op andere terreinen. Inmiddels zijn we vier jaar verder en lijken generationele tegenstellingen onder invloed van eerst de krediet- en later de pensioen crisis aangescherpt. We zullen zien in hoeverre daarvoor empirische aanwijzingen zijn te vinden.

In de maatschappelijke discussie vallen geluiden te horen dat recente generaties minder bereid zijn mee te betalen aan voorzieningen voor eerdere generaties, waaronder voor pensioenvoorzieningen. Dit doet de vraag rijzen of het min of meer stilzwijgende contract tussen generaties over collectief gefinancierde overdrachten voor voorzieningen gehandhaafd kan blijven. De gekozen solidariteitsvormen betreffen overdrachten van rijk naar arm, van gezond naar ongezond, van geschikt naar ongeschikt, van werkend naar niet-werkend. Anders dan bij de familiale solidariteit tussen ouders en kinderen gaat het bij de maatschappelijke solidariteit om verplichte deelname aan collectief gefinancierde voorzieningen. Deze maatschappelijke solidariteit brengt vormen van (wettelijke) dwang en verplichtingen met zich mee. Deelname aan het ziektekostenstelsel is wettelijk verplicht, alle belastingplichtigen dragen bij aan collectieve en sociale voorzieningen en verzekeringen. In de woorden van de WRR (1999: 63): 'Het begrip 'generatie' verandert in de macrosfeer: het gaat niet zozeer om betrekkingen tussen ouders en (volwassen) kinderen, maar om de algemene verhouding tussen leeftijdsgroepen en cohorten, en om bijvoorbeeld de verhouding tussen de werkende bevolking als geheel en de groep gepensioneerden als geheel.' Ook het begrip solidariteit krijgt dan een andere invulling: die van gemeenschappelijk opgebrachte gelden waaruit inkomensoverdrachten aan bepaalde groepen (kinderen, gepensioneerden, werklozen) worden betaald. De overheid organiseert deze 'macrosolidariteit', die zich daarin onderscheidt van de informele, niet-georganiseerde en niet-geïstitutionaliseerde ondersteuning in de microsfeer. Met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat is solidariteit ontstaan in de vorm van verlicht eigenbelang: door risico's te dekken, maar vooral te delen met anderen, dekt men zich in tegen de financiële gevolgen van werkloosheid, ziekte, ouderdom en andere gebreken (WRR 1999: 63).

Deze collectieve solidariteit kent twee varianten: de eerste is de *kanssolidariteit*, wat inhoudt dat leden van een collectief dezelfde risico's lopen, de tweede is de *subsidiërende solidariteit*, wat wil zeggen dat groepen met een laag risico meebetalen aan de

risicodekking van groepen met een hoog risico. In de verzorgingsstaat is een stelsel ontstaan waarbij diverse risico's over diverse bevolkingsgroepen verdeeld zijn: gezonden betalen mee aan de kosten van ongezonden, mensen zonder kinderen aan de kosten van kinderen (kinderbijslag), mannen aan de AOW van vrouwen, en jongeren aan de pensioenen van ouderen (intergenerationele solidariteit) (WRR 1999: 64). De solidariteit tussen de generaties speelt het sterkst bij de collectieve pensioenregelingen en bij de AOW, reden waarom er in dit rapport vooral aandacht is voor deze vorm van solidariteit.

Grijze en groene druk

Een langere levensduur

De Nederlandse bevolking wordt steeds ouder. De levensverwachting is de afgelopen eeuw sterk toegenomen, zowel bij de geboorte als bij de leeftijd van 65 jaar. De gemiddelde levensverwachting bij geboorte nam vooral in de eerste helft van de vorige eeuw sterk toe. Sinds de jaren zeventig geldt dat vooral voor de 65-plussers. Het aantal gezonde levensjaren steeg eveneens (tabel 1.3).

Tabel 1.3

Levensverwachting bij geboorte en bij 65 jaar (in jaren)

	mannen bij geboorte	mannen bij 65 jaar	vrouwen bij geboorte	vrouwen bij 65 jaar
1900	47	11	50	12
1950	71	14	73	15
2000	76	15	81	19
2008	78	18	82	21
2060	84	22	86	24

Bron: Poelman en Van Duin via www.cbs.nl (2010)

De gemiddelde levensduur zal de komende decennia naar verwachting verder toenemen. De prognose voor een 0-jarige in 2060 is respectievelijk 84 jaar voor een jongen en 86 jaar voor een meisje. Dat zet niet alleen de toekomstbestendigheid van ons pensioenstelsel onder druk (Commissie-Goudswaard 2010), maar leidt ook tot een grotere vraag naar zorg.

De babyboom

Het aantal geboorten laat sinds 1900 grote schommelingen zien. Werden er tussen 1900 en 1940 gemiddeld 175.000 kinderen per jaar geboren, na de Tweede Wereldoorlog steeg het aantal fors: in 1946 werd een record van 284.000 geboorten bereikt. Dat jaar wordt algemeen gezien als het begin van de babyboom. Vanaf de jaren zeventig is het aantal geboorten snel gedaald: 1983 laat een laagterecord zien van 170.000 geboorten. Dan volgt weer een lichte stijging, om in 2000 uit te komen 207.000 geboorten. Daarna wisselt het beeld, met 179.000 geboorten in 2007, 204.000 in 2008 en 185.000 in 2009 (CBS, StatLine).

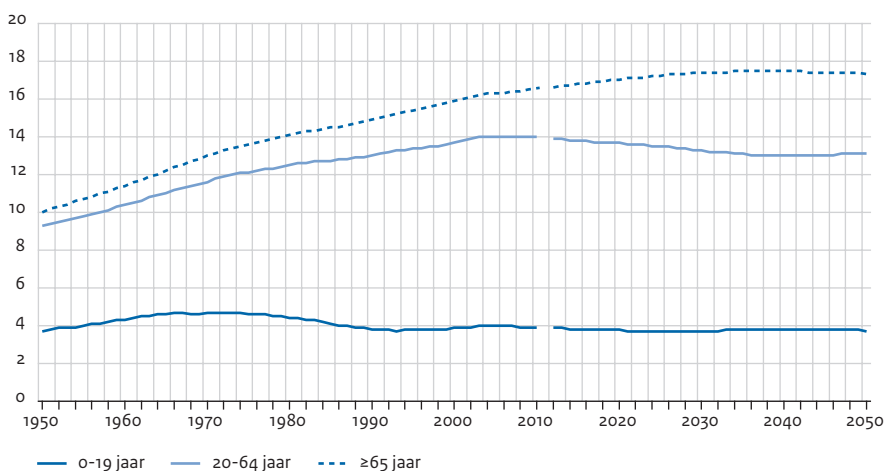
Vergrijzing en ontgroening

De laatste 60 jaar is het aantal 65-plussers fors toegenomen en is het aantal jongeren gedaald. Figuur 1.1 laat de samenstelling van de bevolking zien van 1950 tot 2010. Vooral het aandeel 65-plussers ten opzichte van de het aandeel 20- tot 64-jarigen is in die periode flink gestegen: van zo'n 15% in 1950 tot 25% nu; dat zijn er 2,5 miljoen. Tegenover iedere 65-plusser staan vier personen die tot de beroepsbevolking behoren. Over dertig jaar zijn dat er naar verwachting twee.

De potentiële beroepsbevolking, dat wil zeggen personen in de leeftijd van 20 tot 64 jaar, is in omvang gegroeid van 5,5 miljoen in 1950 tot 10 miljoen nu. Omdat de naoorlogse geboortegolf in de jaren zeventig tot stilstand kwam, is de bevolking van 0-19 jaar inmiddels gestabiliseerd op een aantal van minder dan 4 miljoen (Commissie-Goudswaard 2010: 24).

Figuur 1.1

Samenstelling bevolking 1950-2010

De hoofdstukken over verhoudingen tussen generaties

Veel beschouwingen over generaties gaan voornamelijk over de generatiekloof. Maar is er tegenwoordig nog wel sprake van een generatiekloof, zoals die in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werd gevoeld? In hoeverre is de jeugd van tegenwoordig anders dan vroeger en in hoeverre ergert dat eventuele verschil ouderen tegenwoordig meer dan vroeger? Wat kan gezegd worden over de jeugd van tegenwoordig en over de verhouding tussen ouderen en jongeren? Zijn de hangjongeren van nu anders dan de nozems van vroeger? Wie ergert zich aan wie? Over al deze vragen gaat *De jeugd van tegenwoordig* (hoofdstuk 19).

In *Gescheiden werelden* (hoofdstuk 20) komen de contacten tussen ouderen en jongeren aan bod. Hoe groot is de kans dat ouderen en jongeren elkaar ontmoeten op straat, in de buurt, op het werk of binnen een vereniging? Het gaat hier uitdrukkelijk niet om ontmoetingen tussen familieleden. Komen jongeren en ouderen elkaar buiten de familie om nog tegen en zo nee, is dat dan erg?

Hoofdstuk 21, *Talking 'bout my generation*, gaat over het denken in termen van generaties in het leven van alledag. In welke mate denkt men in die termen? Vindt men zichzelf tot een generatie behoren en zo ja, op grond van welke kenmerken? Rekent men anderen tot een bepaalde generatie? En tot slot: denkt men blijvend door vroegere ervaringen gekenmerkt te zijn?

De discussie over de verhouding tussen generaties concentreert zich momenteel rond het pensioenvraagstuk. Door de vergrijzingsgolf is de solidariteit tussen jongeren en ouderen onder druk komen te staan, en de kredietcrisis heeft die spanning alleen maar doen toenemen. De overheid onderzoekt nu of het mogelijk is de pensioenen betaalbaar te houden door de pensioengerechtigde leeftijd te verhogen, al dan niet in combinatie met premieverhoging dan wel afstempelen van het pensioen. In *Solidariteit in de pensioenen* (hoofdstuk 22) wordt bekeken in hoeverre generaties zich solidair met elkaar tonen in het oplossen van de pensioenproblematiek.

Deel 3 sluit af met hoofdstuk 23 over de vraag *Milieu van later, wiens zorg nu?* Nagegaan is in hoeverre er solidariteit tussen generaties bestaat op ecologisch vlak. Milieuproblemen zijn vaak ontstaan in het verleden, de gevolgen worden nu en in de toekomst ervaren. In hoeverre voelen de inwoners van Nederland zich verantwoordelijk voor het milieu en vinden zij het belangrijk om het milieu in goede kwaliteit door te geven aan toekomstige generaties? In welke mate zien we dit verantwoordelijkheidsbesef terug in milieuvriendelijk gedrag? Is de solidariteit met toekomstige generaties vooral bij de eerdere generaties te vinden, of zijn ook latere generaties ervan doordrongen? In de epiloog laat Paul Schnabel zijn licht schijnen over het beeld dat van generaties bestaat en beantwoordt hij de vraag naar de noodzaak van generatiebeleid.

Noot

- 1 Een omvangrijk onderzoek waarbij in de periode 2002-2004 meer dan 10.000 respondenten van 18 tot 80 jaar werden ondervraagd over hun familieverbanden. De NKPS wordt ondersteund door subsidie 480-10-009 van het Fonds Investerings Groot van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), en door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), de Universiteit Utrecht, de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Tilburg.

Literatuur

Agtmaal-Wobma, E. van, en M. van Huis (2008). De relatie tussen vruchtbaarheid en opleidingsniveau van de vrouw. In: *Bevolkingstrends*, jg. 56, nr. 2, p. 32-41. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.

- Bengtson, Vern L. (2001). Beyond the Nuclear Family. The Increasing Importance of Multigenerational Bonds. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 63, nr. 1, p. 1-16.
- Besjes, G. en R. van Gaalen (2008). Jong geleerd, fout gedaan? In: *Bevolkingstrends*, jg. 56, nr. 2, p. 23-31. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Blossfeld, Hans-Peter en A. Timm (red.) (2003). *Who marries whom? Educational systems as marriage markets in modern societies. A comparison of thirteen countries*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Bontekoning, A. (2010). *Het generatie raadsel. Ontdek de kracht van generaties*. Amsterdam: Mediawerf.
- Bourdieu, P. (1989). Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal. In: P. Bourdieu (red.), *Opstellen over smaak, kapitaal en veldbegrip* (p. 120-141). Amsterdam: Van Gennep.
- Brinkgreve, C. (2010). *Het belang van emotioneel kapitaal* (Kohnstammlezing 2010). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brinkgreve, C. en B. van Stolk (1997). *Van huis uit. Wat ouders aan hun kinderen willen meegeven*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Broek, A. van den (1994). Cohorten zonder generaties. Cohortvervanging en generatievorming in Nederland. In: *Sociologische Gids*, jg. 41, nr. 5, p. 346-371.
- Broek, A. van den (1996). *Politics and generations. Cohort replacement and generation formation in the Netherlands*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Broek, A. van den (1999). De verraderlijke charme van het begrip generatie (paper gepresenteerd op de NVMC-voorjaarsconferentie *De Waan van de dag, sociale wetenschap en publieke agenda*, Utrecht, 23 april 1999).
- CBS (2009). *Relatie en gezin aan het begin van de 21ste eeuw*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Commissie-Goudswaard (2010). *Een sterke tweede pijler. Naar een toekomstbestendig stelsel van aanvullende pensioenen*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Commissie Toekomstbestendigheid Aanvullende Pensioenregelingen).
- Comte, A. (1969, oorspronkelijk 1839). Cinquante-unième leçon. Lois fondamentales de la dynamique sociale, ou théorie générale du progrès naturel de l'humanité. In: A. Comte (red.), *Cours de philosophie positive* (p. 623-736). Brussel: Culture et Civilisation.
- Dekker, P. en P. Ester (1995). Political attitudes in a generational perspective; the Netherlands 1970-1992. *Acta Politica* 30/1: 57-74
- Diepstraten, I., P. Ester en H. Vinken (1998). *Mijn generatie. Zelfbeelden, jeugdervaringen en lotgevallen van generaties in de twintigste eeuw*. Tilburg: Syntax Publishers.
- Doorn, J. van (2002). *Gevangen in de tijd. Over generaties en hun geschiedenis*. Amsterdam: Boom.
- Dronkers, J. en W. Ultee (red.) (1995). *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen: Van Gorcum.
- Dykstra, P. (2003). *Het zit in de familie* (oratie). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Dykstra, P. en G. Hagestad (2007). Childlessness and Parenthood in Two Centuries. In: *Journal of Family Issues*, jg. 28, nr. 11, p. 1518-1532.
- Dykstra, P.A. en J. de Jong-Gierveld (1997). Huwelijksgeschiedenis en informele en formele hulp aan ouderen. In: *Bevolking en gezin*, jg. 26, nr. 3, p. 35-61.
- Dykstra, P. en A. Komter (2004). Hoe zien Nederlandse families eruit? In: *Demos*, jg. 20, nr. 10, p. 74-78.
- Dykstra, P. en A. Komter (2006). Structural characteristics of Dutch kin networks. In: P. Dykstra, M. Kalmijn, T. Knijn, A. Komter, A. Liefbroer en C. Mulder (red.), *Family solidarity in the Netherlands* (p. 21-37). Amsterdam: Dutch University Press.

- Elchardus, M. en P. Heyvaert (1990). *Soepel, flexibel en ongebonden. Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUBPRESS.
- Ester, P., H. Vinken en I. Diepstraten (2008). *Mijn generatie, tien jaar later. Generatiebesef, jeugdervaringen en levenslopen in Nederland*. Amsterdam: Rozenberg.
- Graaf, A. de (2007). De ervaring van kinderen met stiefouders. In: *Bevolkingstrends*, jg. 55, nr. 4, p. 23-24. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Graaf, P.M. de, en M. Kalmijn (2006). Change and Stability in the Social Determinants of Divorce. A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands. In: *European Sociological Review*, jg. 22, nr. 5, p. 561-572.
- Hagenaars, J. (1998). De onzichtbare kleren van de geneaties, of Show me your true colors. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 73, nr. 3, p.211-215.
- Harris, J. (1998). *The Nurture Assumption. Why Children turn out the way they do*. New York: The Free Press.
- Heek, F. van (1958). *Sociale stijging en daling in Nederland*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Heek, F. van (1968). *Het verborgen talent; Milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid*. Meppel: Boom.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution. Changing values and political styles among western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Kalmijn, M. (2010). Verklaringen van intergenerationale solidariteit. Een overzicht van concurrerende theorieën en hun onderzoeksbevindingen. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 85, nr. 1, p.70-98.
- Koelemeijer, J. (2001). *Het zwijgen van Maria Zachea. Een ware familiegeschiedenis*. Zutphen: Plataan.
- Kraaykamp, G. (2009). *Culturele socialisatie: een zegen en een vloek (oratie)*. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Kuperus, M. (2005). *De vereniging op survival. Overlevingsstrategieën voor hedendaagse verenigingen*. Utrecht: Ciciq.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (red.) (2007). *Van generatie op generatie. Gelijkenis tussen ouders en kinderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Mackay, H. (1997). *Generations. Baby boomers, their parents and their children*. Sydney: Pan MacMillan.
- Mak, G. (1999). *De eeuw van mijn vader*. Amsterdam: Atlas.
- Mannheim, K. (1952, oorspronkelijk 1928/29). The problem of generations. In : K. Mannheim (red.), *Essays on the sociology of knowledge* (p. 276-322). New York: Oxford University Press.
- Nagel, I. (2007). Cultuurparticipatie tussen 14 en 24 jaar. Intergenerationale overdracht versus culturele mobiliteit. In: A.C. Liefbroer en P.A. Dykstra (red.) (2007), *Van generatie op generatie. Gelijkenis tussen ouders en kinderen* (p. 39-63). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Newman, K. (1993). *Declining Fortunes. The Withering of the American Dream*. New York: Basic Books.
- Nibud (2010). *De ouders als financier? Financiële steun van ouders aan hun volwassen kinderen*. Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting.
- Poelman, B. en C. van Duin (2010). *Bevolkingsprognose 2009-2060*. Geraadpleegd 12 maart 2010 via www.cbs.nl.
- Portegijs, W., M. Cloin, I. Ooms en E. Eggink (2006). *Hoe het werkt met kinderen. Moeders over kinderopvang en werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Putten, A. van, P.A. Dykstra en J.J. Schippers (2007). Zo moeder, zo dochter? Intergenerationale effecten van werkende moeders. In: A.C. Liefbroer en P.A. Dykstra (red.) (2007), *Van generatie op generatie. Gelijkenis tussen ouders en kinderen* (p. 15-37). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Regt, A. de (1993). *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden*. Amsterdam: Boom.

- Righart, H. (1994). Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig. Vragen bij een decennium. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jg. 21 nr. 4, p. 3-22.
- Spangenberg, F. en M. Lampert (2009). *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Steenhof, L. en A.C. Liefbroer (2008). Intergenerationele overdracht van leeftijd bij geboorte van het eerste kind. In: *Bevolkingstrends*, jg. 56, nr. 2, p. 82-94. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Strauss, W. en N. Howe (1991). *Generations. The history of America's future, 1584-2069*. New York: Quill.
- Thomas, W. en D. Thomas (1928). *The child in America. Behavior problems and programs*. New York: Knopf.
- Wobma, E. en A. de Graaf (2009). Scheiden en weer samen wonen. In: *Bevolkingstrends*, jg. 57, nr. 4, p. 14-21. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Wobma, E. en M. van Huis (2010). Cohortvruchtbaarheid van mannen. In: *Bevolkingstrends*, jg. 58, nr. 2, p. 19-44. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- WRR, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1999). *Generatiebewust beleid*. Den Haag: Sdu Uitgevers (Rapporten aan de regering 55).

DEEL 1

Generaties in familieverband

2

Grenzen aan de opwaartse onderwijsmobiliteit?

Lex Herweijer

2.1	Grenzen in zicht?	43
2.2	Waarom een omslag?	44
2.3	Opleidingsmobiliteit bij de cohorten geboren voor 1925 tot en met 1975-'84	48
2.4	Kijk op kansen in het onderwijs	58
2.5	Voorkómen van neerwaartse mobiliteit	64
2.6	Slotbeschouwing	66
	Noten	67
	Literatuur	69

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

Samenvatting

De aanhoudende groei van de onderwijsdeelname roept de vraag op naar de grenzen van de opwaartse onderwijsmobiliteit. Is opwaartse mobiliteit nog steeds vanzelfsprekend, of moeten we rekening houden met een toename van de neerwaartse mobiliteit nu zoveel ouders zelf hoogopgeleid zijn?

Gegevens over de onderwijsmobiliteit tussen ouders en kinderen bij cohorten geboren tussen de jaren tien en tachtig van de vorige eeuw laten zien dat zich bij mannen een omslag voltrekt naar minder opwaartse en meer neerwaartse mobiliteit. Dat is niet alleen een gevolg van de toegenomen omvang van het hoogopgeleide milieu, waardoor op voorhand een steeds groter deel van de jeugd blootstaat aan het risico van daling. Bij recente cohorten is de kans op daling bij zonen van hoogopgeleide ouders eveneens toegenomen. Bij vrouwen is nog nauwelijks een omslag naar meer daling zichtbaar.

Het vertrouwen van de bevolking in de mogelijkheden om hogerop te komen in het onderwijs is nog steeds vrij groot. Veel lager en middelbaar opgeleiden verwachten dat hun kinderen een of meer stappen omhoog zullen zetten op de onderwijsladder, hogeropgeleiden houden nauwelijks rekening met de mogelijkheid van daling. Ook lageropgeleiden zien persoonlijke aanleg en inzet als de belangrijkste ingrediënten van een succesvolle onderwijsloopbaan, naast steun vanuit het gezin. Een laag herkomstmilieu wordt minder gezien als een hinderpaal. Het belang van onderwijs voor maatschappelijk succes en als vehikel voor sociale stijging wordt echter tot op zekere hoogte gerelativeerd. Men ziet diploma's niet als een garantie voor succes en een flink deel van de bevolking, waaronder ook veel hogeropgeleiden, meent dat je het ook zonder diploma's ver kunt brengen in de maatschappij.

2 Grenzen aan de opwaartse onderwijsmobiliteit?

2.1 Grenzen in zicht?

Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking is de afgelopen eeuw sterk gestegen. Opeenvolgende geboortecohorten volgden steeds langer onderwijs en elk volgend cohort bereikte een hoger opleidingsniveau dan het voorgaande. Kwamen de vooroorlogse geboortecohorten vaak niet verder dan het lager onderwijs of een lagere beroepsopleiding, tegenwoordig begint al meer dan de helft van een geboortecohort aan een opleiding in het hoger onderwijs (Turkenburg en Vogels 2009). Elders in dit rapport (hoofdstuk 13) wordt een beeld geschetst van de stijging van het opleidingsniveau bij opeenvolgende geboortecohorten.

De aanhoudende groei van de onderwijsdeelname betekende binnen gezinnen dat kinderen vaak langer onderwijs volgden en een hoger opleidingsniveau haalden dan hun ouders. Onderwijs ging ook een steeds grotere rol spelen bij de toedeling van maatschappelijke posities. Kinderen konden vooruitkomen op de maatschappelijke ladder door de kansen te benutten die het onderwijs hen bood. Voor ouders die zelf weinig opleiding hadden genoten, hield het onderwijs de belofte in van een betere toekomst voor hun kinderen.

Soms werden er reuzenstappen gezet en maakten kinderen binnen één generatie de oversteek van het ongeschoolde naar het hooggeschoolde milieu (Herweijer 2006). Opleidingen zoals de kweekschool en het seminarium (vooropleiding tot priester) konden daarbij een brugfunctie vervullen. Als ‘universiteit voor de armen’ fungeerde de kweekschool als vehikel voor sociale stijging voor getalenteerde arbeiderskinderen, ook omdat zij met het kweekschooldiploma verder konden studeren (Van Essen 2006). Voor katholieke jongens uit het arbeidersmilieu fungeerde het (klein)seminarium ook wel als toegangspoort voor het hoger onderwijs (Matthys 2010). Vaker echter werden er kleine stappen gezet en vergde het meerdere generaties om de hoogste sport van de onderwijsladder te bereiken.

De algehele stijging van het opleidingsniveau van de bevolking en de sterk toegenomen onderwijsdeelname roepen de vraag op naar de grenzen van de opwaartse opleidingsmobiliteit. Is opwaartse mobiliteit nog steeds vanzelfsprekend? Moeten we rekening houden met een toename van de neerwaartse mobiliteit nu steeds meer ouders zelf hoogopgeleid zijn?

Onderwijs vervult een belangrijke functie als middel tot emancipatie en verheffing voor jongeren uit de lagere sociale klassen (WRR 2006). Bij een omslag naar minder opwaartse mobiliteit zou die functie op de tocht kunnen komen te staan. Voor jongeren uit de hogere sociale klassen die de sociale status en de levensstandaard waarmee ze zijn opgegroeid willen vasthouden, is een goede opleiding steeds belangrijker geworden. Rechtstreekse overerving van de sociale status van ouders op kinderen komt steeds minder voor (De Graaf en Luijckx 1995). Een toename van de neerwaartse mobiliteit zou betekenen dat meer jongeren uit de hogere opleidingsmilieus te maken zullen krijgen met statusverlies.

In dit hoofdstuk brengen we de onderwijsmobiliteit van ouders op kinderen in kaart. We gaan na hoe de balans tussen stijging en daling op de onderwijsladder zich heeft ontwikkeld bij opeenvolgende geboortecohorten. We beperken ons daarbij tot autochtone Nederlanders. De expansie van de onderwijsdeelname van verschillende niet-westers allochtone groepen is nog niet ver gevorderd. Vooral veel ouders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond hebben nog weinig, of soms zelfs geen onderwijs gevolgd (Gijsberts en Herweijer 2009). Hun kinderen kunnen eigenlijk alleen maar verder komen in het onderwijs dan zichzelf. De vraag naar de grenzen aan de opwaartse mobiliteit is voor hen nog niet aan de orde. De uitgangspositie van deze groepen lijkt in dat opzicht op die van autochtoon Nederlandse gezinnen in het eerste deel van de twintigste eeuw. Om hun achterstand in te lopen zal de onderwijsdeelname van niet-westerse groepen wel veel sneller moeten toenemen dan in het verleden de deelname van autochtone Nederlanders. Een deel van de Turkse en Marokkaanse jongeren lukt het daadwerkelijk om binnen één generatie vanuit een ongeschoold milieu de overstap naar het hoger onderwijs te maken (Gijsberts en Herweijer 2009).

2.2 Waarom een omslag?

Door de algehele stijging van het opleidingsniveau zijn de omstandigheden waarbinnen stijging op de onderwijsladder tot stand komt sterk veranderd in de afgelopen eeuw. Vroeg in de twintigste eeuw had driekwart van de ouders hooguit de lagere school afgemaakt, terwijl het hoogopgeleide milieu maar heel klein was. In de loop van de twintigste eeuw is de omvang van het middelbare en het hogere opleidingsmilieu sterk toegenomen. Van de cohorten geboren in het tweede deel van jaren zeventig en het eerste deel van de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft bijna 30% hoogopgeleide ouders, terwijl nog maar 5% ouders heeft die niet meer dan lagere school hebben afgerond.¹

Van bodem- naar plafondeffecten

Deze verschuiving heeft gevolgen voor de kansen op stijging en daling op de onderwijsladder. Doordat de verdeling naar opleidingsniveau aan zowel de onder- als de bovenkant begrensd is, doen zich 'bodem-' en 'plafondeffecten' voor. Aan de onderkant van de opleidingsverdeling is neerwaartse mobiliteit niet mogelijk en is de opleidingsmobiliteit per definitie opwaarts gericht. Aan de bovenkant van de opleidingsverdeling is de mobiliteit om vergelijkbare redenen per definitie neerwaarts gericht. Door de grote omvang van het laagopgeleide milieu waren veel kinderen in het eerste deel van de twintigste eeuw onderhevig aan het 'bodemeffect': stijging op de onderwijsladder was de enig mogelijke verandering. Als gevolg van de verschuiving in de verdeling over opleidingsmilieus is de groep jongeren die onderhevig is aan het 'bodemeffect' steeds kleiner geworden, terwijl het 'plafondeffect' steeds meer gewicht heeft gekregen. Steeds meer kinderen staan bloot aan het risico van daling en kunnen hooguit het opleidingsniveau van hun ouders evenaren. De kans op daling ten opzichte van het ouderlijk opleidingsmilieu neemt hierdoor binnen de totale bevolking als vanzelf toe, terwijl de kans op stijging kleiner wordt. Het is daarvoor niet nodig dat de kansen op stijging en daling bij de onderscheiden opleidingsmilieus veranderen. Als gevolg van het

‘plafondeffect’ is opwaartse opleidingsmobiliteit uiteindelijk een zelfdempend mechanisme.

Veranderingen bij de onderscheiden opleidingsmilieus?

Vermindering van de opwaartse mobiliteit en een toename van de neerwaartse mobiliteit kunnen in theorie samengaan met stabiele kansen op stijging en daling vanuit de onderscheiden opleidingsmilieus. Om verschillende redenen is echter te verwachten dat ook bij de afzonderlijke opleidingsmilieus veranderingen zijn opgetreden in de kansen op stijging en daling.

Diverse ontwikkelingen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt zullen de opwaartse mobiliteit vanuit de lagere opleidingsmilieus hebben bevorderd. In het onderwijs werd de leerplicht verlengd, nam het aanbod van opleidingen toe en werden door studiebeurzen financiële drempels voor kinderen uit weinig draagkrachtige gezinnen geslecht. Het toenemende belang van diploma’s op de arbeidsmarkt zette jongeren uit de lageropgeleide milieus ertoe aan gebruik te maken van de mogelijkheden die het onderwijs hen bood. Met de minimumnormen die de overheid stelde – eerst impliciet in de vorm van de leerplicht, later expliciet met de startkwalificatienorm – werd een bodem gelegd in de onderwijsdeelname, die opwaartse opleidingsmobiliteit uit het laagste opleidingsmilieu tot op zekere hoogte heeft afgedwongen.

Ook veranderingen in de kwaliteit en de selectiviteit van het onderwijs dat op de verschillende niveaus wordt aangeboden, kunnen indirect de opwaartse opleidingsmobiliteit hebben bevorderd. Indien opleidingen in de loop der tijd onder druk van de massale toestroom van deelnemers makkelijker en minder selectief zijn geworden, zal dat de kans op opwaartse mobiliteit vanuit de lagere milieus hebben vergroot. Een dergelijke ontwikkeling zou wel afbreuk doen aan de waarde van opwaartse opleidingsmobiliteit voor de betrokkenen. Het is overigens niet bekend of het niveau van opleidingen is gedaald in de afgelopen decennia (Bronneman-Helmerts 2004).

Kinderen uit de hogere opleidingsmilieus zullen ernaar streven hun goede maatschappelijke uitgangspositie vast te houden. Volgens Boudon (1974) volgen jongeren zoveel onderwijs als nodig is om de sociale status van hun ouders te evenaren. Daarbij lijken ze er rekening mee te houden dat de waarde van diploma’s in de loop der tijd is verminderd: ze streven ernaar om de relatieve positie van hun ouders te behouden (Van der Werfhorst 2005). Omdat de gevolgen van het niet evenaren van het hoge opleidingsniveau van hun ouders waarschijnlijk ingrijpender zijn geworden, ligt het in de rede dat neerwaartse mobiliteit vanuit de hoogopgeleide milieus bij recente cohorten minder voorkomt dan in eerdere cohorten.

Meer opwaartse mobiliteit van vrouwen door emancipatie

Dankzij de emancipatie van vrouwen hebben meisjes en jonge vrouwen de afgelopen decennia een geweldige inhaalslag gemaakt in het onderwijs. De onderwijsdeelname van meisjes en jonge vrouwen is veel sterker gegroeid dan die van jongens en jonge mannen, en op veel fronten hebben zij jongens en jonge mannen inmiddels ingehaald (Hartgers en Portegijs 2009). Voor de opleidingsmobiliteit tussen generaties betekent dit dat de trend naar meer opwaartse mobiliteit uit de lagere opleidingsmilieus bij vrouwen

nog veel meer uitgesproken zal zijn dan bij mannen. Neerwaartse mobiliteit uit de hogere milieus zal vroeger bij vrouwen veel meer zijn voorgekomen dan bij mannen, maar zal daarna sterk zijn afgenomen.

Veranderingen in de samenstelling van het laagst opgeleide milieu

Hebben factoren in het onderwijs, op de arbeidsmarkt en in de samenleving (de emancipatie van vrouwen) de opwaartse mobiliteit vooral bevorderd, veranderingen binnen de onderscheiden opleidingsmilieus hebben mogelijk een dempende werking gehad. Als gevolg van de algehele stijging van het opleidingsniveau lijkt het karakter van de gelaagdheid naar opleidingsmilieus veranderd. Met name het autochtone laagopgeleide milieu is van samenstelling veranderd. In het verleden waren er ouders in dit milieu die door uiteenlopende omstandigheden weinig onderwijs hadden kunnen volgen. Een voortgezette opleiding was nog veel minder de norm dan tegenwoordig, was financieel lang niet altijd haalbaar en werd bovendien voor meisjes vaak niet nodig gevonden. Een deel van de laagopgeleiden had meer ambities en had ook meer in de mars dan op basis van hun lage opleidingsniveau zou worden verwacht. Dit is ook het beeld dat naar voren komt uit de studie van Matthys (2010) naar academici met een achtergrond in het werkmilieu. Zij hadden vaak ouders die onder invloed van bijvoorbeeld de crisis van de jaren dertig of de Tweede Wereldoorlog geen opleiding hadden kunnen volgen. Qua intelligentie en normatieve oriëntatie staken deze ouders echter uit boven de rest van de werkklassen. Hun gemiste opleidingskansen zetten ze om in een stimulans voor hun kinderen: deze moesten waarmaken waar zij zelf door omstandigheden de kans niet voor hadden gehad.

De mogelijkheden om aan vervolgopleidingen deel te nemen zijn in het tweede deel van de twintigste eeuw sterk toegenomen. De groep autochtone volwassenen die desondanks maar beperkt onderwijs heeft gevolgd, zal daardoor een andere samenstelling hebben dan in het verleden. Het is een minderheid van achterblijvers geworden; positieve uitschieters die meer in hun mars hebben, maar door omstandigheden zijn blijven steken op een laag opleidingsniveau worden schaars.² De kans op echtscheiding is groter bij lageropgeleiden (CBS 2009), terwijl kinderen die opgroeien in eenoudergezinnen een hoger risico van schooluitval lopen (Herweijer 2008). Een verschraving van het laagopgeleide milieu zal vermoedelijk doorwerken in het opvoedingsklimaat, in de onderwijsambities die de ouders voor hun kinderen koesteren, en in de sociaal-culturele bagage die ze hun kinderen kunnen meegeven.

The rise of meritocracy

In *The Rise of the Meritocracy 1870-2033* geeft Micheal Young (1958) een satirische schets van de Britse samenleving die in 2034 volledig is geordend naar verdienste. Sociale klassen zijn volledig homogeen geworden en de kloof tussen sociale klassen heeft zich verdiept. In het verleden *no class was homogeneous in brains; clever members of the upper classes had as much in common with clever members of the lower classes as they did with stupid members of their own* (p. 106). Dankzij de meritocratisering zijn begaafde kinderen uit de lagere sociale klassen doorgestroomd naar de hogere klassen. Omdat talent een erfelijke component heeft en omdat huwelijkspartners met een vergelijkbaar opleidingsniveau en IQ worden gezocht, wordt het lidmaatschap van sociale klassen in toenemende mate erfelijk. Sociale ongelijkheid wordt vervangen door ongelijkheid op basis van aangeboren talenten. *The top of today is breeding the top of tomorrow to a greater extent than at any time in the past. The elite is on the way to becoming hereditary; the principles of hereditary and merit are coming together* (p. 176). De dynamiek tussen sociale klassen, die aanvankelijk toenam door de afroming van talent uit de lagere klassen, is uiteindelijk stilgevallen in de ver doorgevoerde meritocratie. Iedereen heeft alle kansen gehad en dat maakt het lot van de lagere klassen des te meer betreuenswaardig: *Are they not bound to recognize that they have an inferior status- not as in the past because they were denied opportunity; but because they are inferior?* (p. 107-108).

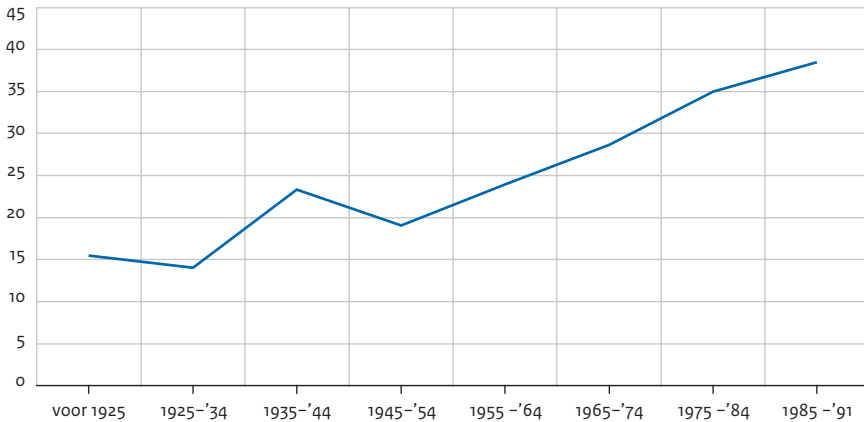
Vogels en Bronneman-Helmers (2003) laten zien dat de leerprestaties van kinderen uit het autochtone laagopgeleide milieu in het basisonderwijs zijn verslechterd sinds het begin van de jaren negentig. Dat betekent niet dat het talent in het laagopgeleide milieu volledig is uitgeput; onderbenutting van capaciteiten komt nog altijd meer voor bij kinderen met laagopgeleide ouders dan bij kinderen met hoogopgeleide ouders (Mulder et al. 2007). Wel is denkbaar dat ouders uit het laagopgeleide milieu steeds minder goed in staat zijn om de talenten van hun kinderen tot ontwikkeling te brengen. De startkwalificatienorm bevordert dat kinderen uit het autochtone laagopgeleide milieu in ieder geval ten opzichte van hun ouders een bescheiden stap omhoog zetten op de onderwijsladder, maar de kans op grote stappen vooruit neemt waarschijnlijk af.

Veranderingen in het hoogopgeleide milieu

Ook in de samenstelling van het hoogopgeleide milieu hebben zich veranderingen voorgedaan die wellicht gevolgen hebben voor de onderwijskansen. Een ontwikkeling die in de lijn ligt van de voorspelling van Michael Young, is de toegenomen opleidings-homogamie in het hoogopgeleide milieu. In het verleden had een hoogopgeleide ouder – meestal de man – in de regel een middelbaar of laagopgeleide partner. Bij recente cohorten komt het vaker voor dat beide ouders hoogopgeleide zijn (figuur 2.1). Vanwege deze cumulatie van ouderlijk opleidingskapitaal binnen het hoogopgeleide milieu is te verwachten dat de verschillen ten opzichte van het middelbare en lagere milieu toenemen. Overigens heeft ook bij de meest recente geboortecohorten nog altijd slechts een minderheid van de kinderen uit dit milieu twee hoogopgeleide ouders.

Figuur 2.1

Opleidingshomogeniteit^a van ouders in het hoogopgeleide milieu, naar geboortecohort van de kinderen (in procenten van alle kinderen met minstens één hoogopgeleide ouder)

a Homogeen: beide ouders zijn hoogopgeleid (hbo of wetenschappelijk onderwijs).

Bron: SCP (AVO'95-'07)

Uit gegevens over het opleidingsniveau van de ouders van basisschoolleerlingen in het schooljaar 2007/'08 blijkt dat de trend in figuur 2.1 langzaam verder doorzet. Van 42% van de basisschoolleerlingen met minstens één hoogopgeleide ouder was ook de andere ouder hoogopgeleid; dit blijkt uit het databestand COOL 2007 (ITS/SCO/NWO).³ Ook onderzoek naar gezinsvorming wijst uit dat hoogopgeleiden steeds vaker een partner kiezen met hetzelfde opleidingsniveau. Koos in de jaren zeventig van de vorige eeuw nog slechts een minderheid van de hoogopgeleide mannen een hoogopgeleide partner, in het eerste decennium van deze eeuw maakt de meerderheid deze keuze (CBS 2009). In andere opzichten is het hoogopgeleide milieu mogelijk minder homogeen geworden. Het is sterk in omvang toegenomen en een hoge opleiding geeft minder dan voorheen toegang tot functies van een hoog niveau (Wolbers 1998; Batenburg et al. 2003). Mogelijk is er daardoor binnen het hoogopgeleide milieu meer variatie ontstaan in de mate waarin hogeropgeleiden beschikken over hulpbronnen die ze kunnen inzetten voor de schoolloopbanen van hun kinderen.

2.3 Opleidingsmobiliteit bij de cohorten geboren voor 1925 tot en met 1975-'84

Hoe heeft de intergenerationele opleidingsmobiliteit zich ontwikkeld bij opeenvolgende geboortecohorten? De *absolute of feitelijke* mobiliteit tussen de generaties heeft betrekking op het aantal positiewisselingen op de onderwijs ladder, zowel opwaarts als neerwaarts. Vanwege het groeiende belang van plafondeffecten verwachten we binnen de totale bevolking bij recente cohorten een vermindering van de opwaartse mobiliteit en een

toename van de neerwaartse mobiliteit. Nadat we de totale mobiliteit in kaart hebben gebracht gaan we na hoe de mobiliteit vanuit de afzonderlijke opleidingsmilieus zich heeft ontwikkeld: zijn er ook verschuivingen bij de onderscheiden opleidingsmilieus? We gebruiken vier edities van het vierjaarlijkse Aanvullend voorzieningengebruikonderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (AVO 1995, 1999, 2003 en 2007) om de ontwikkeling van de mobiliteit in kaart te brengen. Daarmee kunnen we het bereikte opleidingsniveau van cohorten geboren tussen de jaren tien en het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw afzetten tegen het opleidingsniveau van hun ouders. We richten ons op de autochtoon Nederlandse bevolking van 25 jaar en ouder.⁴ Het uitgangspunt is een indeling in zes opleidingsniveaus: lager onderwijs, lbo/vbo, mulo/mavo, havo/vwo/mbo, hbo, en wetenschappelijk onderwijs. De mate van mobiliteit is mede afhankelijk van de gehanteerde indeling: bij een grovere indeling zijn er minder bewegingen tussen de opleidingslagen. Het opleidingsmilieu definiëren we aan de hand van de ouder met de hoogste opleiding. Bij de cohorten geboren in het eerste deel van de twintigste eeuw was dat bijna altijd de vader, voor zover niet beide ouders laagopgeleid waren. Bij meer recente cohorten zijn er veel vaker verschillen tussen de opleiding van de vader en de moeder en heeft lang niet meer altijd de vader de hoogste opleiding. Ruim vier op de tien jongeren geboren in de jaren tachtig van de vorige eeuw hadden ouders met een gelijk opleidingsniveau, bij een op de drie had de vader het hoogste opleidingsniveau, bij een kwart de moeder.

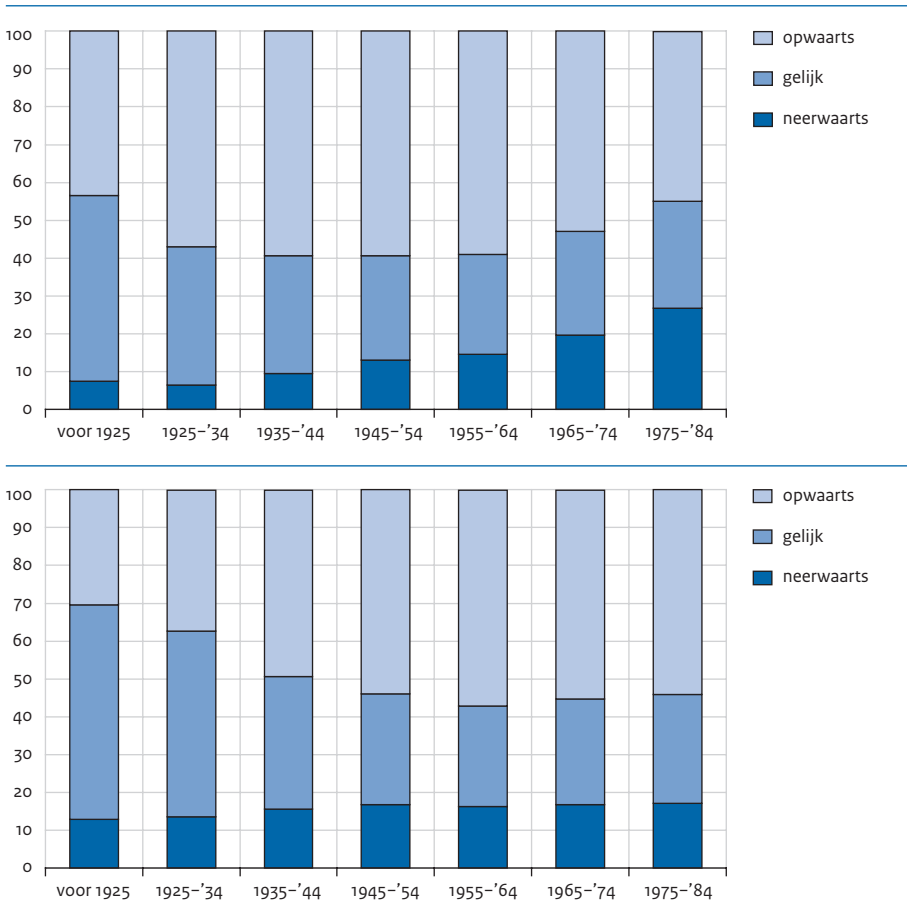
Totale mobiliteit: minder stijging en meer daling bij mannen

Figuur 2.2 toont voor opeenvolgende geboortecohorten het percentage volwassenen dat in vergelijking met de hoogst opgeleide ouder een hoger, een gelijk, of een lager opleidingsniveau heeft gehaald. Vanwege de invloed van emancipatie van vrouwen brengen we de ontwikkelingen voor mannen en vrouwen apart in beeld.

De totale mobiliteit is aanzienlijk toegenomen in de loop van de twintigste eeuw. Bij recente cohorten heeft nog maar 25% à 30% hetzelfde opleidingsniveau als zijn of haar ouders, de vooroorlogse geboortecohorten bleven nog veel vaker steken op hetzelfde, meestal lage opleidingsniveau als hun ouders. Bij mannen nam de opwaartse mobiliteit aanvankelijk toe, maar al bij cohorten geboren eind jaren dertig, begin jaren veertig werd het hoogste niveau van opwaartse mobiliteit bereikt. Na de cohorten 1955-'64 neemt de opwaartse mobiliteit van mannen af, en zet de tot dan toe lichte toename van de neerwaartse mobiliteit versneld door. Van de meest recente cohorten mannen eindigt ongeveer een kwart op een lager opleidingsniveau dan hun ouders. Gezien de nog niet gevorderde leeftijd van deze cohorten zal dat uiteindelijk nog wel iets minder worden: bij een hogere leeftijdsgrens van 28 jaar in plaats van 25 jaar is de neerwaartse mobiliteit bij deze cohorten geen 27% maar 24%. De trend van meer neerwaartse mobiliteit bij recente cohorten blijft ook dan zichtbaar. Het saldo van opwaartse en neerwaartse mobiliteit is nog steeds positief. Als de trend doorzet zal het aantal mannen dat stijgt respectievelijk daalt op de opleidingsladder steeds dichterbij elkaar komen te liggen. Op het moment dat de stijging en daling elkaar in evenwicht houden zouden we voor het eerst te maken krijgen met een cohort mannen dat in doorsnee niet hoger zal zijn opgeleid dan hun ouders.

Figuur 2.2

Opleidingsmobiliteit* tussen generaties naar geboortecohort en geslacht (in procenten)

a Ten opzichte van de hoogst opgeleide ouder.

Bron: SCP (AVO'95-'07)

Bij vrouwen is nog veel minder een omslag zichtbaar. Het percentage opwaarts mobiele vrouwen neemt weliswaar enigszins af bij de meest recente cohorten, maar lang niet zo sterk als bij mannen. Verder blijft het aantal neerwaarts mobiele vrouwen vrijwel stabiel. Het effect van de emancipatie van vrouwen is duidelijk zichtbaar. Vrouwen geboren in het eerste deel van de twintigste eeuw maakten veel minder vaak dan mannen een stap omhoog op de onderwijsladder, en vaker een stap omlaag. Door de sterke groei van hun onderwijsdeelname nam het percentage vrouwen dat een of meer stappen omhoog zette snel toe. Bij de cohorten geboren in de jaren 1955-'64 was de achterstand op mannen

bijna weggewerkt. Daarna slaat de aanvankelijke voorsprong van mannen om in een achterstand.

Uit de resultaten van Tolsma en Wolbers (2010) komt een vergelijkbaar patroon naar voren. Ook zij stellen vast dat de neerwaartse opleidingsmobiliteit toeneemt bij recente cohorten mannen, maar niet bij vrouwen.⁵

Hoeveel stappen worden gezet op de onderwijsladder?

Om de ontwikkelingen in de mobiliteit beter te kunnen wegen, moeten we ook de afstand die bij stijging en daling wordt afgelegd in beschouwing nemen. Een jongere die vanuit het ongeschoolde milieu een vbo-diploma haalt, maakt slechts een bescheiden stap vooruit. Als gevolg van de algehele stijging van het opleidingsniveau heeft deze jongere nog steeds een relatief lage positie op de onderwijsladder. Door de inflatie van diploma's op de arbeidsmarkt is bovendien de kans toegenomen dat deze jongere tegenwoordig uiteindelijk toch is aangewezen op een baan op het laagste niveau (Josten 2010). In 'reële' termen is deze stap niet zo groot; de stap naar een middelbare of hogere opleiding heeft veel meer betekenis. In tabel 2.1 is de feitelijke opleidingsmobiliteit nader uitgesplitst naar het aantal treden op de onderwijsladder dat men ten opzichte van het ouderlijk milieu is gestegen of gedaald (de waarde -3 en 3 verwijzen naar een daling of stijging van drie of meer treden, bij de gehanteerde indeling is zes niveaus is vijf treden omhoog of omlaag het maximum).

Tabel 2.1

Afstand op de onderwijsladder ten opzichte van het ouderlijk opleidingsmilieu^a, naar geboortecohort en geslacht (in procenten)

	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
mannen							
voor 1925	1	2	4	49	22	9	13
1925-'34	1	2	4	36	24	12	21
1935-'44	1	2	6	31	25	13	21
1945-'54	1	3	8	28	23	15	21
1955-'64	1	3	10	26	23	18	18
1965-'74	2	5	12	27	23	19	11
1975-'84	2	7	18	28	23	15	6
vrouwen							
voor 1925	3	3	7	57	16	6	8
1925-'34	3	3	8	49	18	10	9
1935-'44	2	4	10	35	27	12	10
1945-'54	2	4	11	29	25	16	13
1955-'64	1	3	11	27	24	18	15
1965-'74	1	4	12	28	25	19	11
1975-'84	1	5	12	29	25	19	10

a Het niveau van de hoogst opgeleide ouder.

Bron: SCP (AVO'95-'07)

Mannen geboren in het eerste deel van de twintigste eeuw zetten vaak twee of zelfs drie of meer stappen omhoog ten opzichte van hun – vaak lage – ouderlijke opleidingsmilieu. Daling bleef bij deze cohorten meestal beperkt tot een enkele stap. De eerdergenoemde omslag bij mannen krijgt in tabel 2.1 nader reliëf. Bij de meest recente cohorten loopt het percentage dat drie of meer stappen omhoog zet terug, en ook het percentage mannen dat twee treden stijgt lijkt over het hoogtepunt heen. Alleen het percentage mannen dat een stap omhoog zet, bleef stabiel; er is nog wel stijging, maar de stappen worden minder groot. Ook dit is voor een deel een gevolg van het plafondeffect: uit het omvangrijke middelbare milieu zijn geen grote stappen meer mogelijk. Aan de andere kant van de medaille – daling – zien we dat niet alleen een groeiend aantal mannen bij recente cohorten een stap terug doet, er worden ook vaker twee stappen omlaag gezet. De opwaartse mobiliteit van vrouwen bleef bij de vooroorlogse cohorten meer dan bij mannen beperkt tot een of twee stappen omhoog. Het percentage dat drie of meer stappen omhoog zette was geringer, maar is minder ingezakt dan bij mannen. Bij de meest recente cohorten overtreffen vrouwen de mannen: ze zijn dus niet alleen vaker opwaarts mobiel, maar zetten ook grotere stappen omhoog. De toename van de neerwaartse mobiliteit blijft beperkt tot één stap omlaag en is dus minder uitgesproken dan bij mannen. Grote dalingen van drie of meer stappen werden zeldzamer dankzij de emancipatie.

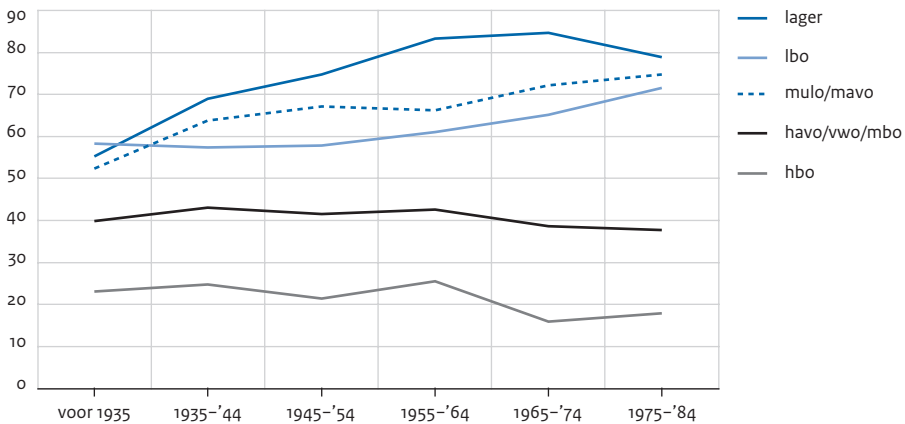
Mobiliteit vanuit de onderscheiden opleidingsmilieus

Hoe heeft de mobiliteit vanuit de verschillende opleidingsmilieus zich ontwikkeld? Is de trend van minder stijging en meer daling voornamelijk het gevolg van een verschuiving in de verdeling naar opleidingsmilieus, van het belangrijker worden van het plafondeffect? Of zijn er daarnaast ook bij de onderscheiden opleidingsmilieus veranderingen in de kansen op stijging en daling? In de figuren 2.3a en 2.3b zijn de kansen op stijging en daling vanuit de onderscheiden opleidingsmilieus weergegeven voor mannen uit opeenvolgende geboortecohorten.⁶

Al in de eerste helft van de twintigste eeuw was er een aanzienlijke opwaartse mobiliteit van mannen uit de lagere opleidingsmilieus. Daarbij werden vaak meerdere stappen tegelijk gezet naar een opleiding op middelbaar of zelfs hoger niveau. Bij meer recente cohorten is de opwaartse mobiliteit uit de lagere opleidingsmilieus nog verder toegenomen, maar de mobiliteit vanuit het allerlaagste niveau lijkt niet meer verder toe te nemen.⁷ Ook bereiken recente cohorten mannen vanuit het lbo/vbo- en mulo/mavo-opleidingsmilieu minder vaak het hoger onderwijs: de stijging blijft nu meestal beperkt tot een middelbare opleiding. Bij het mulo/mavo-opleidingsmilieu tekent dit beeld zich sterker af dan bij het lbo/vbo-opleidingsmilieu (niet in figuur 2.3). Dit kan te maken hebben met de aflossing van de mulo door de mavo; beide opleidingen worden aan elkaar gelijkgesteld, maar wellicht is dat ten onrechte en hebben ouders met een mavo-opleiding minder cultureel kapitaal in huis dan voorheen ouders met een mulo-opleiding. De opwaartse mobiliteit vanuit het middelbaar en het hbo-opleidingsmilieu ligt op een veel lager niveau en is niet toegenomen bij opeenvolgende cohorten. Het lijkt er meer op dat de opwaartse mobiliteit vanuit deze milieus bij de meest recente cohorten zelfs iets is verminderd.

Figuur 2.3a

Opwaartse mobiliteit^a naar opleidingsmilieu en geboortecohort, mannen (in procenten)

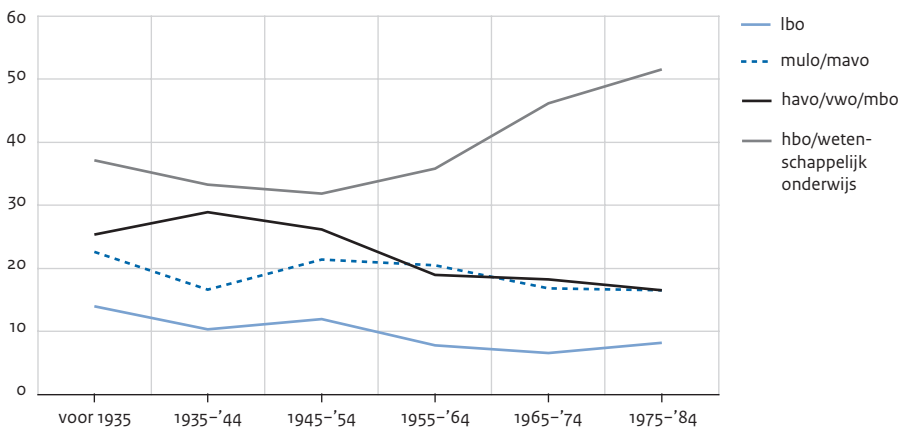

a Ten opzichte van de hoogst opgeleide ouder.

Bron: SCP (AVO'95-'07)

Figuur 2.3b

Neerwaartse mobiliteit^a naar opleidingsmilieu^b en geboortecohort, mannen (in procenten)

a Ten opzichte van de hoogst opgeleide ouder.

b Het hbo- en het universitaire opleidingsmilieu zijn samengevoegd.

Bron: SCP (AVO'95-'07)

Wanneer we de ontwikkeling van de opwaartse mobiliteit per opleidingsmilieu vergelijken met de opvallende vermindering van de opwaartse mobiliteit van mannen bij

alle opleidingsmilieus tezamen (zie nogmaals figuur 2.2), dan kunnen we concluderen dat dit laatste vooral het gevolg is van de verschuiving over opleidingsmilieus. Als gevolg van de groei van het middelbaar en hogeropgeleide milieu groeien steeds meer jongens op in een milieu waar de kans op stijging minder groot, of zelfs afwezig is. Bij de afzonderlijk opleidingsmilieus doet de trend naar minder opwaartse mobiliteit zich niet, of slechts in beperkte mate voor.

Toegenomen daling bij mannen uit het hogeropgeleide milieu

De neerwaartse mobiliteit van mannen vanuit de lagere en middelbare opleidingsmilieus is geringer dan die vanuit de hogere opleidingsmilieus. Onder invloed van de algehele verhoging van het onderwijspeil is de neerwaartse mobiliteit vanuit het middelbaar, mulo/mavo- en lbo/vbo-opleidingsmilieu bij de meest recente cohorten verder afgenomen. Opvallender is de toegenomen daling vanuit het hogeropgeleide milieu bij naoorlogse cohorten mannen (figuur 2.3b). Lukte het de meerderheid van de voor de oorlog geboren mannen nog hun hogeropgeleide ouders te evenaren, bij de meest recente cohorten slaagt nog maar de helft daarin.⁸ Gezien de leeftijd van de meeste recente cohorten zal de neerwaartse mobiliteit uit het hogeropgeleide milieu bij deze cohorten uiteindelijk nog wel iets verminderen: bij een hogere leeftijdsgrens van 28 jaar in plaats van 25 jaar is de neerwaartse mobiliteit uit het hogeropgeleide milieu bij deze cohorten geen 51% maar 47%. De trend van meer daling bij recente cohorten mannen uit het hogeropgeleide milieu blijft duidelijk zichtbaar.

De gesignaleerde toename van de totale neerwaartse mobiliteit van mannen is dus niet alleen maar het gevolg van een verschuiving van het zwaartepunt naar de hogere milieus waar de kans op daling nu eenmaal groter is. Ook de kans op daling uit het hogere opleidingsmilieu nam toe.

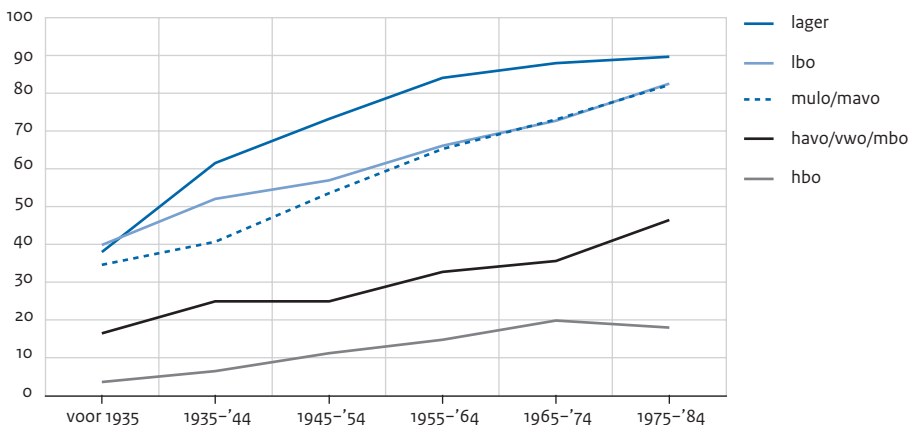
Nog geen omslag bij vrouwen

Bij vrouwen zijn de ontwikkelingen van de mobiliteit vanuit de verschillende opleidingsmilieus eenduidiger dan bij mannen. De opwaartse mobiliteit van vrouwen nam toe vanuit alle milieus, terwijl de neerwaartse mobiliteit op alle niveaus verminderde (figuren 2.4a en 2.4b). Een omslagpunt zoals bij mannen is (nog) niet zichtbaar.

De neerwaartse mobiliteit van vrouwen uit het hogeropgeleide milieu was bij de vooroorlogse geboortecohorten nog zeer groot. Vaak werden twee of drie stappen terug gezet ten opzichte van het ouderlijk opleidingsmilieu: ook in hogeropgeleide kringen pakten opvattingen over de rol van vrouwen destijds sterk nadelig uit voor de onderwijsloopbanen van dochters. Dit hoefde niet een evenredig verlies van maatschappelijke status met zich mee te brengen, maar voor statusbehoud waren deze vrouwen dan aangewezen op een partner met uitzicht op een goede maatschappelijke positie. Onder invloed van de emancipatie is de neerwaartse mobiliteit van vrouwen uit het hogeropgeleide milieu bij recente cohorten sterk teruggelopen. Steeds vaker evenaarden vrouwen hun hogeropgeleide ouders, en bij de meest recente cohorten zijn vrouwen uit het hogeropgeleide milieu inmiddels succesvoller dan mannen uit dat milieu. Bij het middelbare en de lagere opleidingsmilieus is de balans tussen stijging en daling bij de meest recente cohorten eveneens voor vrouwen gunstiger dan voor mannen.

Figuur 2.4a

Opwaartse mobiliteit^a naar opleidingsmilieu en geboortecohort, vrouwen (in procenten)

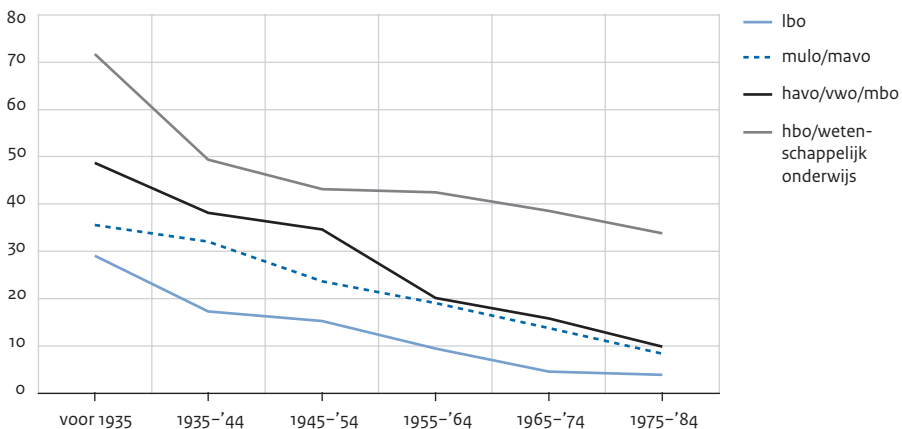

a Ten opzichte van de hoogst opgeleide ouder.

Bron: SCP (AVO'95-'07)

Figuur 2.4b

Neerwaartse mobiliteit^a naar opleidingsmilieu^b en geboortecohort, vrouwen (in procenten)

a Ten opzichte van de hoogst opgeleide ouder.

b Het hbo- en het universitaire opleidingsmilieu zijn samengevoegd.

Bron: SCP (AVO'95-'07)

We merken op dat de mobiliteit van vrouwen hier is vastgesteld ten opzichte van de ouder met de hoogste opleiding. Bij vergelijking van de opleiding van vrouwen met die van hun moeder zou de opwaartse mobiliteit vooral bij cohorten geboren vóór de jaren zestig van de vorige eeuw op een nog hoger peil liggen. Voor zover niet beide ouders laagopgeleid waren, hadden moeders destijds meestal een lager opleidingsniveau dan vaders.

Meer openheid?

Onder invloed van de algehele groei van onderwijsdeelname bereiken veel kinderen een hoger opleidingsniveau dan hun ouders. De groei van onderwijsdeelname gaat dus per definitie gepaard met opwaarts gerichte *absolute mobiliteit*. Dat is echter geen garantie dat kinderen in vergelijking met hun ouders ook vooruitkomen in de rangordening naar opleidingsniveau. Bij het bepalen van de *relatieve mobiliteit* wordt de invloed van de algehele stijging van het opleidingsniveau uitgefilterd (Ganzeboom en Luijckx 1995). Hoe sterker de samenhang tussen het opleidingsmilieu van herkomst en het zelf bereikte opleidingsniveau die dan nog resteert, hoe geringer de relatieve mobiliteit. Een geringe relatieve mobiliteit wijst op geslotenheid van de stratificatie naar opleidingsmilieu: ondanks de opwaartse absolute mobiliteit verandert er van ouders op kinderen weinig in de relatieve positie op de onderwijsladder. Bij volledige openheid is er geen enkele samenhang tussen het milieu van herkomst en het bereikte opleidingsniveau. De werkelijkheid zal ergens tussen deze uitersten in liggen.

De mate van samenhang tussen het ouderlijk opleidingsmilieu en dat van hun kinderen kan worden bepaald met het zogenoemde uniforme associatiemodel (Lammers et al. 2007). De uniforme associatieparameter die daarbij wordt berekend, is een maatstaf voor de sterkte van deze samenhang. Heeft de parameter een waarde van 1, dan is er geen enkele samenhang en is de openheid maximaal. Naarmate de parameter een waarde aanneemt die groter is dan 1, is de samenhang sterker en zijn de kennelijke barrières tussen de opleidingsmilieus hoger.⁹

Is toegenomen opwaartse mobiliteit vanuit de lagere opleidingsmilieus gepaard gegaan met een grotere relatieve mobiliteit, en dus met meer openheid? Tabel 2.2 bevat de uniforme associatieparameters voor de onderscheiden geboortecohorten mannen en vrouwen.

De resultaten voor mannen en vrouwen blijken te verschillen. Bij opeenvolgende geboortecohorten mannen neemt de samenhang tussen het milieu van herkomst en het bereikte opleidingsniveau geleidelijk aan af. Omdat niet alleen opwaartse mobiliteit uit de lagere opleidingsmilieus is toegenomen, maar ook neerwaartse mobiliteit uit de hogere opleidingsmilieus is gegroeid, zijn de verschillen in opleidingskansen voor jongens uit verschillende opleidingsmilieus in de meest recente cohorten mannen kleiner dan bij eerdere cohorten. De stratificatie naar opleidingsmilieu is voor recente cohorten mannen dus meer open. De voorspelling van Young (1958) over de verstarring van de stratificatie naar opleidingsniveau is voor mannen niet uitgekomen.

Tabel 2.2

Samenhang^a tussen ouderlijk opleidingsmilieu^b en zelf behaald opleidingsniveau, naar geboortecohort (in odds ratio's)

	mannen	vrouwen
voor 1925	1,66	1,56
1925-'34	1,60	1,60
1935-'44	1,56	1,71
1945-'54	1,47	1,58
1955-'64	1,50	1,57
1965-'74	1,49	1,63
1975-'84	1,38	1,53

a Uniforme associatieparameter.

b Opleidingsniveau van de hoogst opgeleide ouder.

Bron: SCP (AVO'95-'07)

Bij vrouwen is het patroon grilliger en is er geen eenduidige trend naar meer openheid. De opwaartse mobiliteit van vrouwen uit de lagere opleidingsmilieus is weliswaar sterk toegenomen, maar tegelijkertijd verminderde ook de neerwaartse mobiliteit uit de hogere milieus. Bij recente cohorten halen vrouwen uit het hoogopgeleide milieu ook vaak zelf een hoog opleidingsniveau. De samenhang met het milieu van herkomst bleef hierdoor bij vrouwen sterker dan bij mannen. Berekeningen waarbij de samenhang voor alle geboortecohorten tegelijk wordt geschat, bevestigen het verschil in ontwikkeling tussen mannen en vrouwen. Bij mannen vinden we dan een neerwaartse trend in de samenhang, bij vrouwen niet.¹⁰ Tolsma en Wolbers (2010) vinden een zelfde verschil tussen de relatieve mobiliteit bij opeenvolgende cohorten mannen en vrouwen.

De Graaf en Ganzeboom (1993) vonden met een andere aanpak bij eerdere cohorten zowel bij mannen als vrouwen een afnemende invloed van het ouderlijk opleidingsmilieu op het bereikte opleidingsniveau, zij het dat deze trend bij vrouwen zwakker was dan bij mannen. De reden is waarschijnlijk dat de afnemende invloed van het ouderlijk opleidingsmilieu in hun analyse deels werd veroorzaakt door de groei van onderwijsdeelname.¹¹ Bij de berekening van de relatieve mobiliteit wordt het effect van de algehele groei van onderwijsdeelname uitgefilterd. Breen et al. (2010) vonden in hun internationale vergelijking voor Nederland bij zowel mannen als vrouwen een afnemende ongelijkheid. Zij keken echter niet naar de verschillen tussen opleidingsmilieus, maar tussen sociale klassen afgeleid van het beroep van de vader. Verschillen in bereikt opleidingsniveau naar sociale klasse zijn sterker afgenomen dan die naar opleidingsmilieu (De Graaf en Ganzeboom 1993; Breen et al. 2009).

Gevolgen van mobiliteit

Opwaartse opleidingsmobiliteit zal vaak gepaard gaan met stijging op de maatschappelijke ladder ten opzichte van het ouderlijke milieu. Toch is sterke opwaartse mobiliteit niet helemaal zonder problemen, want het kan gepaard gaan met vervreemding van het

thuismilieu ofwel een gevoel van ontworteling. Uit de levensloopverhalen van academici met laaggeschoolde ouders die Brands (1992) optekende, is op te maken dat zij in hun studietijd weliswaar trouw bleven aan hun laagopgeleide thuismilieu, maar terdege beseften dat ze daar buitenstaander werden. Aan de andere kant voelden ze zich ook niet echt thuis in hun nieuwe studie- en werkomgeving, vanwege een gebrek aan sociale vaardigheden en culturele vorming.

Ook Matthys (2010) constateert dat hogeropgeleiden met een achtergrond in het arbeidersmilieu nogal eens het gevoel hadden tussen twee werelden in te komen hangen. Tijdens hun studieloopbaan ontstond vaak een gevoel van vervreemding van het thuismilieu, dat soms ook afwijzend reageerde op hun status van student. Ook in het nieuwe, hoogopgeleide milieu voelde men zich een buitenstaander en kon men zich als gevolg van een gebrek aan netwerkvaardigheden en onvoldoende kennis van culturele codes buitengesloten voelen. Het ontbrak aan het natuurlijke gemak van zich bewegen en presenteren, dat als kenmerkend voor de 'hogere klassen' werd ervaren. Mede daarom klampte men zich in de beroepsloopbaan vast aan de professionele identiteit: vakmanschap en hard werken waren belangrijk, leidinggevende aspiraties waren meestal afwezig. Men profiteerde niet altijd ten volle van de gevolgde opleiding. De kans op een topcarrière was nog het grootst in een werkomgeving waar professionele criteria belangrijker waren dan netwerkvaardigheden en kennis van culturele codes.

Kinderen uit de hogere opleidingsmilieus die de opleiding van hun ouders niet weten te evenaren, lopen het risico van verlies van sociale status. Over de sociaalpsychologische gevolgen van neerwaartse mobiliteit is weinig bekend. Als succes in het onderwijs in overeenstemming met het meritocratische ideaal alleen afhankelijk zou zijn van eigen inspanning en talent, zal falen in het onderwijs vooral worden opgevat als een teken van gebrek daaraan (Van Daalen en De Regt 2004). Jongeren uit lagere opleidingsmilieus kunnen een gebrek aan succes in het onderwijs nog toeschrijven aan ongunstige omstandigheden in hun thuismilieu. Voor jongeren uit het hoogopgeleide milieu is een beroep op ongunstige omstandigheden veel minder geloofwaardig: gebrek aan succes in het onderwijs is dan alleen nog uit te leggen als persoonlijk falen. Dit kan leiden tot aantasting van het zelfrespect (Swierstra en Tonkens 2008).

Tolsma en Wolbers (2010) concluderen dat de gevolgen van neerwaartse mobiliteit voor de sociale samenhang beperkt lijken. Er is een negatief effect van neerwaartse mobiliteit op het 'algemeen sociaal vertrouwen', maar bij andere indicatoren zijn er geen negatieve invloeden. ¹² Een hoog opleidingsniveau van ouders lijkt er voor te zorgen dat zonen en dochters minder geneigd zijn 'moslimdreiging' te ervaren en vaker van plan zijn te gaan stemmen bij de verkiezingen, ook als zij zelf minder hoog zijn opgeleid dan hun ouders.

2.4 Kijk op kansen in het onderwijs

Volgens het meritocratische ideaal moet de positie op de maatschappelijke ladder vooral afhankelijk zijn van prestaties en capaciteiten. Niet de afkomst maar de 'verdienste' moet bepalend zijn voor de sociale status. Het onderwijs vervult hierbij een sleutelrol: de gevolgde opleiding fungeert als indicator voor de persoonlijke 'verdienste' (Swierstra en Tonkens 2008). Een voorwaarde is dat ook schoolloopbanen meritocratisch verlopen;

in het onderwijs moet niet de sociale herkomst, maar de aanleg en de inzet van jongeren bepalend zijn voor het succes. Als schoolloopbanen sterk afhankelijk zijn van het milieu van herkomst, wordt de rechtstreekse overerving van maatschappelijke posities slechts vervangen door indirecte overerving via het onderwijs.

Het meritocratische ideaal is belangrijk in het onderwijsbeleid. De overheid voert al vele decennia achterstandenbeleid om gelijke kansen te creëren voor kinderen uit verschillende herkomstmilieus, zodat de aanleg en talenten van elk kind tot ontplooiing kunnen komen. Succes in het onderwijs zou in overeenstemming met het meritocratische ideaal alleen afhankelijk moeten zijn van de eigen inspanning en het (aangeboren) talent. In navolging van Young (1958) wijzen Swierstra en Tonkens (2008) op de mogelijk nadelige gevolgen van dit ideaal voor het zelfrespect van laaggeschoolden: wie alle kansen heeft gehad, heeft een gebrek aan succes helemaal aan zichzelf wijten. Door te benadrukken dat jongeren nog altijd opgroeien onder ongelijke omstandigheden en dat gelijke kansen nog niet zijn gerealiseerd, kunnen laaggeschoolden proberen aantasting van hun zelfrespect te ontlopen. Ook het geloof dat het heel goed mogelijk is om op andere manieren dan langs de weg van het onderwijs en diploma's succes te hebben in de samenleving, kan worden gezien als een overlevingsstrategie van de 'meritocratische verliezers'.

De vraag is wat de opvattingen zijn van de Nederlandse bevolking: denkt men dat succes in het onderwijs, in overeenstemming met het meritocratische ideaal, vooral afhangt van aanleg en inzet? Of meent men dat sociale herkomst of financiële barrières (mede) een belangrijke rol spelen? Hoe denkt men over de onderwijskansen van de eigen schoolgaande kinderen? Heeft men nog vertrouwen in de waarde van diploma's en in het onderwijs als middel om hogerop te komen in de samenleving? Om hier inzicht in te krijgen is in de enquête Nederland in Generaties de mening van de bevolking gepeild over onderwijskansen en het belang van diploma's.

Talent en inzet, of herkomst?

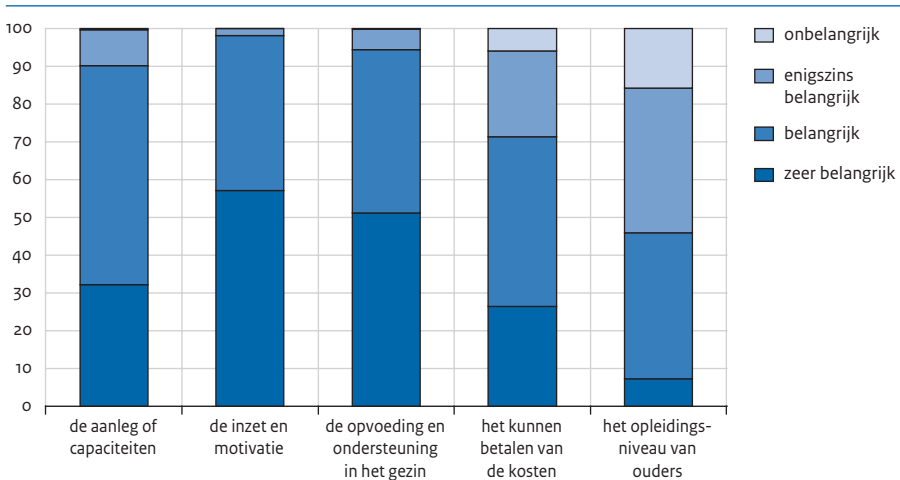
In de eerste plaats is respondenten gevraagd hoe ze denken over enkele factoren die van invloed kunnen zijn op het onderwijssucces van jongeren. Sommige factoren verwijzen naar individuele kenmerken ('aanleg', 'inzet'), andere hebben betrekking op omstandigheden in het gezin. Dat de twee 'meritocratische' factoren 'aanleg' en 'inzet' belangrijk zijn, wordt breed onderschreven: 90% of meer meent dat deze factoren belangrijk of zeer belangrijk zijn voor het opleidingsniveau dat jongeren halen (figuur 2.5). Van de drie factoren die verwijzen naar gezinsomstandigheden wordt 'opvoeding en ondersteuning door ouders' door bijna iedereen als belangrijk of zeer belangrijk gezien, maar dat geldt wat minder voor 'het kunnen betalen van de kosten van het onderwijs'. Het 'opleidingsniveau van ouders' wordt het minst belangrijk gevonden.

Dat niet alleen aanleg en inzet, maar ook opvoeding en steun van ouders belangrijk worden gevonden, is een aanvulling op de meritocratische diagnose. De bevolking lijkt een gemengde diagnose te stellen: niet alleen individuele factoren, maar ook wat in het gezin gebeurt is belangrijk. De factoren die te maken hebben met de sociale status van het gezin (de financiële draagkracht en met name het opleidingsniveau van ouders) doen minder ter zake. Een flink deel van de bevolking heeft kennelijk vertrouwen in de

mogelijkheden van jongeren uit lageropgeleide milieus, mits ze aanleg hebben en inzet tonen.

Figuur 2.5

Mening over het belang van enkele factoren voor het opleidingsniveau dat jongeren bereiken, 2010 (in procenten)

Bron: SCP (Nederland in Generaties (NiG) 2010)

Hoewel de meritocratische diagnose van onderwijsloopbanen dus door velen wordt onderschreven – zij het met de aanvulling dat steun vanuit het gezin belangrijk is – zijn er toch wel accentverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden. Lageropgeleiden wijzen wat minder dan hogeropgeleiden op het belang van inzet en motivatie, en wat meer op de opvoeding en ondersteuning in het gezin en op het kunnen betalen van de kosten van het onderwijs (zie tabel B2.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport). Dit zal te maken hebben met concrete ervaringen van lageropgeleiden, maar zoals eerder opgemerkt kan het verwijzen naar ongunstige omstandigheden ook worden begrepen als een ‘overlevingsstrategie’ van lageropgeleiden om zelfrespect te behouden. Respondenten die ten opzichte van hun ouders een of meer stappen op de onderwijs-ladder zijn gestegen, zoals de eerste generatie hogeropgeleiden, wijzen (nog) meer dan andere respondenten op het belang van aanleg en inzet als de sleutel tot succes in het onderwijs. Dit past bij het beeld dat universitair afgestudeerden uit het arbeidersmilieu schetsen van hun onderwijsloopbanen. Zij zien werkkraft, inzet en doorzettingsvermogen als essentiële ingrediënten van hun succes (Matthys 2010).

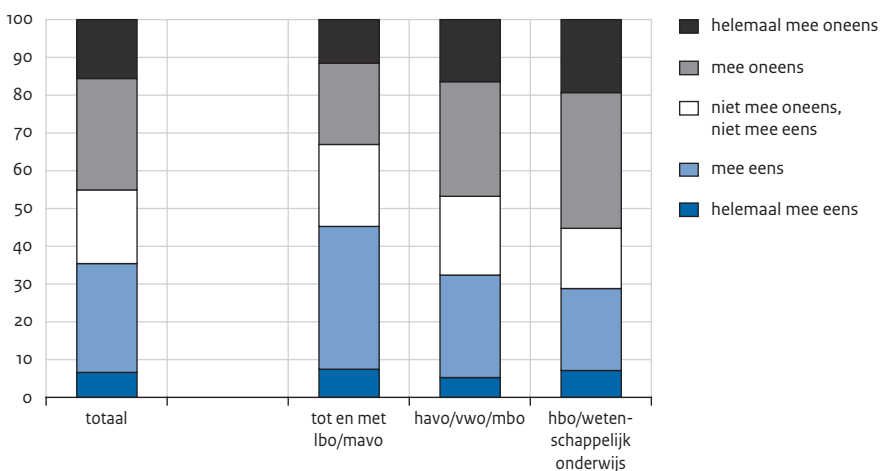
Hogeropgeleiden tegenstander van afschaffen basisbeurs

Het kunnen betalen van de kosten van het onderwijs kan volgens de bevolking mede van invloed zijn op onderwijsloopbanen. In het hoger onderwijs draagt studiefinanciering

bij aan de financiële toegankelijkheid van het onderwijs, met name voor jongeren uit de lagere sociale milieus. De toegankelijkheid van het hoger onderwijs is een belangrijke overweging in discussies over een eventuele herziening van de studiefinanciering. Het vervangen van de basisbeurs (die bij voldoende prestaties een schenking is) door een lening die moet worden terugbetaald, zou met name jongeren uit de lagere milieus kunnen afschrikken (Werkgroep Hoger onderwijs 2010). Gepeild is hoe de bevolking denkt over het afschaffen van de basisbeurs en het in plaats daarvan verstrekken van een lening met gunstige voorwaarden die achteraf moet worden terugbetaald. Het draagvlak voor dit voorstel is niet erg groot: ongeveer een op de drie respondenten is het er (helemaal) mee eens, een grotere groep is erop tegen (figuur 2.6).

Figuur 2.6

Mening over het afschaffen van de basisbeurs in het hoger onderwijs en het in plaats daarvan verstrekken van een lening met gunstige voorwaarden, 2010 (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

Opmerkelijk is dat lageropgeleiden nog de meeste steun uitspreken voor het vervangen van de basisbeurs door een lening. De reden is vermoedelijk dat ze de basisbeurs zien als een subsidie voor kinderen van hogeropgeleiden, terwijl ze verwachten dat hun eigen kinderen er weinig profijt van hebben omdat ze weinig deelnemen aan het hoger onderwijs. De overweging dat de basisbeurs bijdraagt aan de financiële toegankelijkheid van het hoger onderwijs is daar kennelijk aan ondergeschikt. Als we alleen respondenten met schoolgaande kinderen in de analyse betrekken vinden we hetzelfde patroon: ook dan lijken lageropgeleiden het argument dat de basisbeurs vooral ten goede komt aan kinderen van hogeropgeleiden zwaarder te laten wegen dan de financiële toegankelijkheid van het hoger onderwijs voor hun eigen kinderen.

Een vergelijkbaar patroon zien we bij de stelling dat ‘studenten in het hoger onderwijs veel meer voor hun opleiding zouden moeten betalen dan nu het geval is’. Niet veel respondenten stemmen hiermee in (17% ‘eens’ of ‘helemaal mee eens’), maar er is wel meer steun onder lageropgeleiden (25%) dan onder hogeropgeleiden (12%). De achterliggende motieven zijn waarschijnlijk dezelfde als bij de basisbeurs: ook nu lijken lageropgeleiden zich wat vaker te laten leiden door de overweging dat subsidies voor hoger onderwijs onevenredig ten goede komen aan kinderen van hogeropgeleiden. Vanwege de grote deelname van kinderen van hogeropgeleiden aan hoger onderwijs is dat feitelijk ook zo (Jonker en Pommer 2010).

‘Kansen voor lagere milieus zijn verbeterd’

De bevolking is gevraagd naar hun mening over veranderingen in de onderwijskansen voor kinderen uit lagere sociale milieus. Voorgelegd is de vraag of de kansen voor kinderen uit de lagere milieus om een diploma in het hoger onderwijs te halen zijn verbeterd de afgelopen 30 jaar. De meerderheid (56%) van de respondenten denkt dat deze kans is toegenomen, een kleinere groep (27%) meent dat hierin geen veranderingen zijn opgetreden. Slechts weinig respondenten (17%) zijn van mening dat de kansen zijn verslechterd. Hogeropgeleiden zijn het meest optimistisch, lageropgeleiden denken wat vaker dat er niets is veranderd. Echter, ook onder lageropgeleiden denkt slechts een minderheid dat de kansen op een diploma in het hoger onderwijs zijn verslechterd voor kinderen uit hun milieu; lageropgeleiden zijn zeker niet uitgesproken negatief over de ontwikkelingen (zie tabel B2.2 in de bijlage).

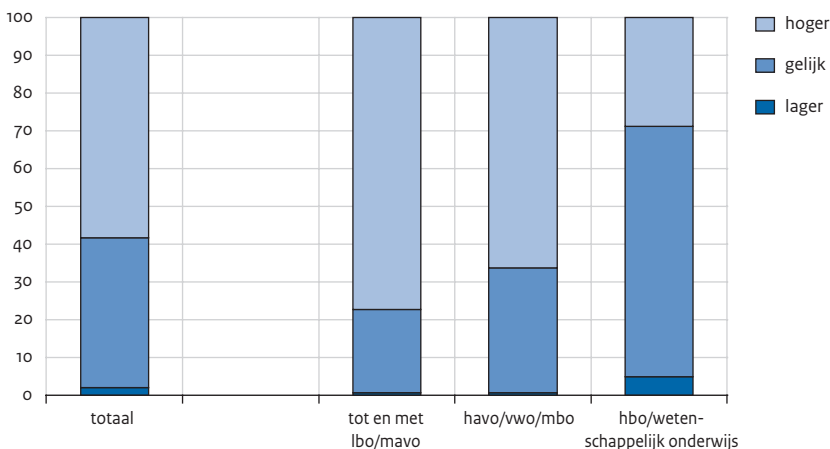
Optimistische verwachting voor eigen kinderen

In lijn met het beeld dat zij hebben van onderwijskansen in het algemeen, zijn ouders behoorlijk optimistisch over de onderwijskansen van hun eigen schoolgaande kinderen. Lager en middelbaar geschoolde ouders verwachten in overgrote meerderheid dat hun kinderen een of meer stappen omhoog zullen zetten op de onderwijs ladder. Ouders met een hbo-opleiding verwachten vaak dat hun kinderen een academische opleiding zullen afronden. Maar zelden houden hogeropgeleide ouders er rekening mee dat hun kinderen op een lager opleidingsniveau zullen uitkomen (figuur 2.7). Vertrouwen in opwaartse mobiliteit of – als hoger niet mogelijk is – in het vasthouden van een hoog opleidingsniveau, is bij veel ouders nog altijd het dominante perspectief.

Het optimisme over de kansen van de eigen kinderen staat op gespannen voet met de feitelijke uitkomsten van onderwijsloopbanen. We hebben laten zien dat bijvoorbeeld een substantieel aantal jongens uit het hoogopgeleide milieu er niet in slaagt de opleiding van hun ouders te evenaren. In paragraaf 2.5 bespreken we de strategieën van ouders gericht op het voorkomen van neerwaartse mobiliteit.

Figuur 2.7

Verwachting van ouders over het te behalen opleidingsniveau van hun schoolgaande kinderen,^a naar opleidingsniveau van de ouders, 2010 (in procenten)

a Verwachting dat het schoolgaande kind een lager, gelijk of hoger opleidingsniveau zal bereiken als de ouder.

Bron: SCP (NiG'10)

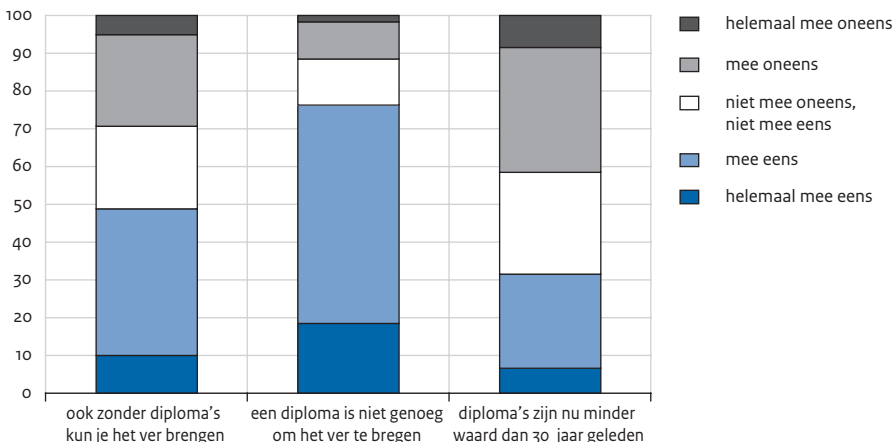
Uiteenlopende ideeën over de waarde van diploma's

Hoe kijkt de bevolking aan tegen de waarde van diploma's? Over de betekenis van diploma's voor maatschappelijke kansen zijn de meningen verdeeld: een flinke groep is het (helemaal) eens met de stelling 'Ook zonder diploma's kun je het ver brengen in de maatschappij', maar een niet veel kleinere groep is het daar (helemaal) mee oneens (figuur 2.8). Zoals eerder opgemerkt zouden met name laagopgeleiden als 'verliezers van de meritocratie' zich kunnen vastklampen aan het idee dat je het ook zonder diploma's ver kunt schoppen in de samenleving. Er is op dit punt echter nauwelijks verschil tussen lager- en hogeropgeleiden: opvallend genoeg onderschrijven ook flinke aantallen hogeropgeleiden deze stelling.

Waar de eerste stelling de noodzaak van een diploma relateert, stelt de tweede uitspraak dat er meer nodig is om het ver te brengen in de samenleving dan alleen een diploma. De overgrote meerderheid is het daar (helemaal) mee eens. Wat dat 'meer' is, kan door respondenten verschillend zijn geïnterpreteerd: ook na het onderwijs veel inzet blijven tonen, overeenkomstig de meritocratische gedachte, maar misschien ook wel het beschikken over de juiste connecties en beheersen van de juiste culturele codes.

Figuur 2.8

Mening over de betekenis van diploma's in de samenleving, 2010 (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

De mening dat 'alleen een diploma niet genoeg is om het ver te brengen in de samenleving' zou het gevolg kunnen zijn van het beeld dat diploma's steeds minder waard worden op de arbeidsmarkt. Dit laatste beeld lijkt echter niet te bestaan: slechts een minderheid is het eens met de stelling dat diploma's nu minder waard zijn dan 30 jaar geleden. Het vertrouwen in de waarde van een onderwijsdiploma op de arbeidsmarkt lijkt niet ernstig aangetast.

2.5 Voorkómen van neerwaartse mobiliteit

Bijna alle hogeropgeleide ouders gaan ervan uit dat ook hun kinderen een diploma van het hoger onderwijs zullen halen. De gegevens over de neerwaartse mobiliteit die hiervoor zijn gepresenteerd maken echter duidelijk dat succes zeker niet is gegarandeerd. Om te voorkomen dat hun kinderen minder succesvol zijn in het onderwijs, kunnen hoogopgeleide ouders verschillende strategieën hanteren.

Bij de eerste strategie staat de overgang van het basis- naar het voortgezet onderwijs centraal. Hoogopgeleide ouders proberen hun kinderen bij voorkeur op een categoriaal gymnasium of een smalle havo/vwo-scholengemeenschap geplaatst te krijgen. Het vmbo wordt zo veel mogelijk gemeden. Als zoon of dochter vervolgens onvoldoende presteert om over te gaan naar een volgend leerjaar, geven hoogopgeleide ouders er de voorkeur aan dat hun kind een jaar blijft zitten in plaats van dat het overstapt naar een lager schooltype. Daarmee handhaven ze de kans op deelname aan een vervolgonderwijs in het hoger onderwijs. Kinderen van laagopgeleide ouders stromen bij onvoldoende prestaties vaker af naar een lager schooltype (Kloosterman en De Graaf 2009). De kans op het tussentijds overstappen naar een hogere schoolsoort in het voortgezet onderwijs

is groter bij kinderen uit de hogere milieus dan bij kinderen uit lagere milieus. Zij houden daarmee zicht op een hoog opleidingsniveau en op de langere duur op behoud van de sociale status van hun ouders (Tieben 2010).

Een tweede strategie die ouders uit hogere sociale milieus hanteren om mislukking van hun kinderen in het onderwijs te voorkomen is de 'compensatiestrategie', waarbij ouders financiële en sociale hulpbronnen inzetten om het gewenste hoge niveau te bereiken (Bourdieu 1989). Dat begint al in het basisonderwijs. Daar schakelen hoogopgeleide ouders bijvoorbeeld betaalde hulp in om hun kind te trainen voor de Cito-toets en daarmee de kans op een havo- of vwo-advies te vergroten. Eenmaal aangekomen in het havo/vwo, zijn bijles en huiswerkbegeleiding de belangrijkste vormen van extra ondersteuning waar hoogopgeleide ouders het vaakst geld aan uitgeven (Berdowski et al. 2010). Particuliere huiswerkbegeleiding is een groeiende bedrijfstak. Het aantal particuliere huiswerkinstituten werd enkele jaren geleden geschat op ongeveer duizend. In 2007 maakten naar schatting tussen de 60.000 en 110.000 leerlingen in het voortgezet onderwijs gebruik van huiswerkbegeleiding (Sontag et al. 2009: 19-20). Volgens gegevens uit het Aanvullend voorzieningengebruikonderzoek schakelde in 2007 omstreeks 7% van de huishoudens met kinderen in het voortgezet onderwijs op eigen kosten hulp in om de schoolloopbaan van de kinderen te ondersteunen (bijlessen, hulp bij leerproblemen, huiswerkbegeleiding, examentraining). Het percentage is weliswaar niet zo hoog, maar op een totaal van ruim 900.000 leerlingen gaat het om aanzienlijke aantallen (ruim 60.000 huishoudens met een of meer kinderen in het voortgezet onderwijs). Hogeropgeleide ouders schakelen vaker betaalde hulp in dan lageropgeleide ouders (respectievelijk 11% en 4%). De uitgaven kunnen flink oplopen; indien hulp is ingeschakeld wordt daar op jaarbasis gemiddeld zo'n 800 euro aan uitgegeven. De derde, meest ingrijpende strategie is de 'vervangingstrategie': het overstappen van een reguliere, van overheidswege bekostigde school naar een particuliere school op commerciële basis, waarbij de opleidingskosten volledig voor rekening van de ouders komen.¹³ Volgens de Inspectie van het onderwijs stonden er in het schooljaar 2007 bij de zeven aanbieders van particulier voortgezet onderwijs die volledige examens mogen afnemen en diploma's mogen uitreiken, 3037 leerlingen ingeschreven; dat waren er 13% meer dan in 2006 en 31% meer dan in 2002¹⁴ (De Regt en Weenink 2003; Inspectie van het onderwijs 2009). Bij de deelname aan particulier onderwijs staat het behalen van een diploma centraal. De leerlingen zijn in de regel afkomstig uit het reguliere voortgezet onderwijs en volgen meestal in één jaar de leerstof van de laatste twee jaren van het havo of het vwo. In dat jaar worden leerlingen intensief voorbereid op het eindexamen. Dat gebeurt in kleine klassen, met veel individuele aandacht, persoonlijke begeleiding en toezicht. De afgelopen jaren zijn er echter twijfels ontstaan of het diploma dat bij deze particuliere scholen wordt behaald wel gelijkwaardig is aan het diploma dat door de reguliere scholen wordt uitgereikt. Recent onderzoek van de onderwijsinspectie laat zien dat het gemiddelde cijfer voor het centraal examen op het merendeel van de particuliere scholen lager is dan 6, terwijl dat in het door de overheid bekostigde onderwijs maar bij 15% van de scholen het geval is. Dat particuliere scholen toch goede slagingspercentages realiseren komt doordat ze aanzienlijk hogere cijfers geven voor het schoolexamen dan voor het centraal examen (Inspectie van het onderwijs 2009). Onvoldoendes op het

centraal examen kunnen daarmee worden gecompenseerd, maar het is de vraag of op deze wijze voldoende basis is gelegd voor een succesvolle studie in het hoger onderwijs.

2.6 Slotbeschouwing

Grenzen aan de opwaartse mobiliteit?

We zijn dit hoofdstuk begonnen met de vraag of de grenzen van de opwaartse onderwijsmobiliteit bij de autochtoon Nederlandse bevolking in zicht komen. Omdat de ontwikkelingen bij mannen en vrouwen zo van elkaar verschillen, is op deze vraag geen simpel antwoord mogelijk. Bij mannen is er inderdaad een omslag zichtbaar: bij recente cohorten is er minder opwaartse en meer neerwaartse mobiliteit. Vanwege het optreden van 'plafondeffecten' valt die verschuiving te verwachten, maar dat blijkt niet de enige oorzaak. Ook de neerwaartse mobiliteit van jongens uit het hoogopgeleide milieu is toegenomen. Het lukt hogeropgeleiden nu minder goed dan vroeger om hun 'opleidingskapitaal' door te geven aan hun zonen. Het lijkt erop dat het inmiddels omvangrijke hoogopgeleide milieu langzamerhand uiteen valt in een kansrijk en een wat minder kansrijk segment. De opwaartse mobiliteit van mannen uit het middelbaar opgeleide milieu bleef vrijwel onveranderd bij opeenvolgende cohorten, ondanks de algehele groei van onderwijsdeelname. De opwaartse mobiliteit van mannen uit de lagere milieus, ten slotte, nam aanvankelijk toe, maar er lijkt een kleine groep mannen over te blijven die het niet lukt om het ongeschoolde milieu te ontstijgen. Mogelijk zal die groep toch nog verder afnemen onder invloed van het voortijdig schoolverlaten-beleid dat de afgelopen tien jaar is gevoerd. De stelling dat de grenzen aan de opwaartse mobiliteit zijn bereikt voert al met al te ver, maar opwaartse mobiliteit is voor jongens in ieder geval lang niet meer zo vanzelfsprekend als in het verleden.

Bij meisjes en vrouwen tekent zich nog nauwelijks een omslag af naar meer neerwaartse mobiliteit. Dankzij de emancipatie is de grote neerwaartse mobiliteit uit de hogere opleidingsmilieus die kenmerkend was voor de vooroorlogse generaties vrouwen, aanzienlijk verminderd. Tegelijkertijd nam de opwaartse mobiliteit van vrouwen uit het lagere en middelbare opleidingsmilieu sterk toe. In de recente geboortecohorten hebben vrouwen de mannen dan ook op alle fronten ingehaald: meer stijging uit de lagere opleidingsmilieus en minder daling uit de hogere. Het is niet duidelijk welk mechanisme verantwoordelijk is voor de toegenomen neerwaartse mobiliteit van jongens uit het hoogopgeleide milieu, maar het lijkt geen greep te hebben op meisjes uit dat milieu. De vrees dat de verschillen in opleidingskansen als gevolg van de meritocratisering uiteindelijk zullen toenemen, zoals verwoord in het toekomstscenario van Michael Young (1958), is vooralsnog niet bewaarheid. Mede dankzij de toegenomen neerwaartse mobiliteit uit het hoogopgeleide milieu verzwakte bij mannen de samenhang tussen het behaalde opleidingsniveau en het milieu van herkomst. Statusverlies is geen aantrekkelijk perspectief voor ouders en kinderen in het hoogopgeleide milieu, maar het past wel bij een meer open stratificatie naar opleidingsniveau, waarin 'dubbeltjes' niet alleen 'kwartjes' kunnen worden, maar 'kwartjes' ook 'dubbeltjes'. Ook in termen van openheid is het beeld genuanceerd, want bij vrouwen vonden we geen duidelijke trend naar meer openheid. De onderwijskansen van vrouwen uit de lagere en middelbare

opleidingsmilieus zijn weliswaar sterk verbeterd, maar de kansen van vrouwen uit het hoogopgeleide milieu verbeterden eveneens. De verschillen tussen vrouwen uit de lagere en hogere opleidingsmilieus bleven daardoor aanzienlijk.

Heeft de bevolking nog vertrouwen in het onderwijs als middel tot sociale stijging? Ondanks de omslag naar meer neerwaartse mobiliteit die zich in ieder geval bij mannen aftekent, is het vertrouwen van de bevolking in de mogelijkheden om vooruit te komen in het onderwijs groot. Aanleg en inzet zijn in de optiek van de bevolking van doorslaggevend belang voor onderwijssucces, een laag herkomstmilieu wordt door velen niet gezien als een belangrijke hinderpaal. Ook veel lageropgeleiden onderschrijven tot op grote hoogte deze meritocratische diagnose van schoolsucces en zijn net als de rest van de bevolking van mening dat de onderwijskansen van kinderen uit de lagere milieus de afgelopen decennia zijn verbeterd. Het vertrouwen van lageropgeleiden dat hun kinderen de weg omhoog zullen weten te vinden in het onderwijs is dan ook behoorlijk groot, net zo goed als hogeropgeleiden nauwelijks rekening houden met de mogelijkheid dat hun kinderen een stap terug zullen doen. Het vertrouwen in vooruitgang in het onderwijs vertoont al met al geen grote scheuren.

Minder overtuigd lijkt de bevolking van de meritocratische notie dat onderwijs een centrale rol speelt bij de toedeling van maatschappelijke posities. Een flink deel van de bevolking – ook van de hogeropgeleiden – meent dat je het ook zonder diploma's verkunt brengen in de maatschappij en velen zijn van mening dat een diploma lang geen garantie is voor succes in de samenleving. De bevolking lijkt de betekenis van onderwijs als middel tot sociale stijging dus tot op zekere hoogte te relativiseren. Mogelijk wordt dit ingegeven door de wens om aan het dwingende keurslijf van de diplomameritocratie te ontsnappen, maar het lijkt erop dat het belang van een goede opleiding enigszins wordt miskend. Voorbeelden uit de sportwereld of de showbusiness laten weliswaar zien dat je ook zonder veel opleiding tot grote hoogten kunt stijgen, maar voor de brede massa van jongeren is dergelijk succes niet weggelegd. Investeren in een opleiding blijft voor hen aanbevelenswaardig.

Noten

- 1 Bij deze cijfers wordt uitgegaan van de hoogst opgeleide ouder. Kijken we naar ouders afzonderlijk, dan zijn er meer lageropgeleide ouders en minder hogeropgeleide ouders.
- 2 Gesthuizen en Kraaykamp (2002) laten zien dat de variatie in verbale capaciteiten onder recente generaties laagopgeleiden geringer is dan onder eerdere generaties.
- 3 COOL staat voor CohortOnderzoek OnderwijsLoopbanen van 5-18 jaar. Het onderzoek wordt in het primair onderwijs uitgevoerd door het ITS en het Kohnstamm Instituut en in het voortgezet onderwijs door het GION en het Cito. Het onderzoek wordt gefinancierd door NWO.
- 4 In het AVO is respondenten gevraagd naar het eigen opleidingsniveau en dat van hun ouders. Door de vier genoemde edities van het onderzoek te stapelen beschikken we over de opleidingsgegevens van 32.200 autochtone Nederlandse respondenten en hun ouders. De geselecteerde respondenten zijn minimaal 25 jaar oud.

- 5 Omdat Tolsma en Wolbers (2010) een onderwijsindeling gebruiken waarbij lbo/vbo en mulo/mavo zijn samengevoegd tot een categorie, zijn de door hen gevonden percentages niet helemaal te vergelijken met de hier gepresenteerde cijfers.
- 6 Bij de uitsplitsing naar opleidingsmilieu zijn de geboortecohorten geboren voor 1925 en de cohorten geboren van 1925-'34 samengevoegd met oog op een voldoende aantal respondenten per opleidingsmilieu.
- 7 Vanwege het geringe aantal mannen in het laagopgeleide milieu bij de cohorten 1975-'84 moeten we rekening houden met aanzienlijke marges rond het gevonden percentage voor deze specifieke groep. Er kunnen daarom geen vergaande conclusies worden verbonden aan de in vergelijking met de voorgaande cohorten geringere opwaartse mobiliteit van mannen uit het laagopgeleide milieu bij de cohorten 1975-'84.
- 8 We hebben het hbo- en het universitaire opleidingsniveau samengevoegd vanwege de geringe omvang in de steekproef van het universitaire milieu bij de cohorten geboren voor 1935. Door deze samenvoeging is er voor kinderen uit het universitaire milieu pas sprake van daling als zij een opleiding lager dan hbo-niveau voltooien. Als een hbo-opleiding voor kinderen van universitair geschoolde ouders als daling wordt gezien, dan ligt de daling bij naoorlogse cohorten mannen uit het universitaire milieu rond de 60%. Dit percentage loopt op bij de meest recente cohorten.
- 9 De uniforme associatieparameter geeft voor aangrenzende herkomstmilieus de verhouding tussen de kans dat een jongere uit het hogere opleidingsmilieu het overeenkomstige opleidingsniveau behaalt en de kans dat een jongere uit het aangrenzende lagere opleidingsmilieu dit hogere opleidingsniveau behaalt (Lammers et al. 2007). De aanname is dat de verhoudingen tussen aangrenzende herkomstmilieus op alle niveaus hetzelfde zijn. Het voordeel van deze veronderstelling is dat het model een (uniforme) parameter oplevert voor de totale samenhang tussen opleidingsmilieu van herkomst en het zelf bereikte opleidingsniveau. Bij de berekening van de uniforme associatieparameter zijn het lbo/vbo opleidingsmilieu en opleidingsniveau samengevoegd met het mulo/mavo opleidingsmilieu en opleidingsniveau.
- 10 Tabel 2.2 bevat de associatieparameters volgens een model waarin deze kunnen verschillen per cohort. Volgens een schatting waarbij een rechte lijnige trend in de associatieparameter van opeenvolgende cohorten wordt verondersteld, volgt de parameter bij mannen een neerwaartse lijn bij de opeenvolgende cohorten. Bij de vroegste cohorten bedraagt de parameter volgens deze trendschatting 1,62 en bij de meest recente cohorten 1,43 (bij elke volgende groep cohorten neemt de parameter met 0,03 af). Bij vrouwen vinden we geen rechte lijnige neerwaartse trend bij opeenvolgende cohorten.
- 11 De Graaf en Ganzeboom (1993) analyseerden de samenhang tussen ouderlijk milieu en het zelf behaalde opleidingsniveau bij cohorten geboren van 1890-1960 met een lineair regressiemodel. De groei van de onderwijsdeelname leidt hierbij tot een afnemende invloed van het milieu van herkomst op het behaalde opleidingsniveau, omdat de vroege, milieugevoelige overgangen in onderwijsloopbanen door die groei bij recente cohorten een minder zwaar stempel drukken op het behaalde eindniveau. Een analyse van de AVO-gegevens met een lineair regressiemodel waarbij het opleidingsmilieu en het opleidingsniveau zijn vertaald naar jaren gevolgd onderwijs, wijst voor zowel mannen als vrouwen op een afnemende invloed van het milieu van herkomst op het zelf bereikte opleidingsniveau. Wel neemt het effect van het milieu van herkomst volgens deze schatting bij vrouwen duidelijk minder sterk af dan bij mannen (bij vrouwen is het effect bij het meest recente cohort naar schatting met ongeveer 30% verminderd ten opzichte van het eerste cohort, bij mannen

met bijna 60%). Met een regressieanalyse waarbij het ouderlijk opleidingsmilieu en het zelf behaalde opleidingsniveau per geboortecohort zijn gestandaardiseerd, krijgen we inzicht in de samenhang tussen relatieve posities van ouders en kinderen op de onderwijsladder bij opeenvolgende cohorten. De invloed van het milieu van herkomst neemt dan veel minder af bij opeenvolgende cohorten: bij mannen is de samenhang bij de meest recente cohorten naar schatting met 33% verminderd ten opzichte van de eerste cohorten, bij vrouwen met 15%. In termen van relatieve posities is de samenhang bij vrouwen dus weinig verminderd.

- 12 Algemeen sociaal vertrouwen werd gemeten via het item 'In het algemeen zijn mensen wel te vertrouwen'.
- 13 Bij het Luzac College – de particuliere opleiding met de meeste vestigingen en leerlingen – bedraagt het cursusgeld voor een volledig vwo-pakket in het schooljaar 2010/11 ongeveer 18.000 euro en voor een volledig havopakket 16.000 euro (ontleend aan www.luzac.nl op 26 juli 2010).
- 14 Bij de vergelijking met 2002 is het Luzac Lyceum niet meegerekend, omdat dat in 2002 nog niet bestond.

Literatuur

- Batenburg R., K. Asselberghs, F. Huijgen en P.H. van der Meer (2003). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel V. Trends in beroepsniveau en overscholing in de periode 1987-2000*. Tilburg: OSA (OSA-publicatie A196).
- Berdowski, Z, J. Berger en J. Bal (2010). *Geld naast de school. Private uitgaven in basis- en voortgezet onderwijs*. Zoetermeer: Research voor Beleid.
- Boudon, R. (1974). *Education, Opportunity, and Social Inequality. Changing Prospects in Western Society*. New York/London/Sydney/Toronto: Wiley.
- Bourdieu, P. (1989). Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal. In: D. Pels (red.), *Pierre Bourdieu. Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (p. 142-170). Amsterdam: Van Gennep.
- Brands, J. (1992). 'Die hoeft nooit meer wat te leren'. *Levensverhalen van academici met laaggeschoolde ouders* (proefschrift). Nijmegen: SUN.
- Breen, R, R. Luijkx, W. Müller en R. Pollak (2009). Non-persistent inequality in educational attainment: evidence from eight European countries. In: *American Journal of Sociology*, jg. 114, nr.5, p. 1475-1521.
- Breen, R, R. Luijkx, W. Müller en R. Pollak (2010). Long-term trends in educational inequality in Europe: class inequalities and gender differences. In: *European Sociological Review*, jg. 26, nr.1, p. 31-48.
- Bronneman-Helmers, R. (2004). Onderwijs. In: SCP (red.), *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (p. 361-412). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2004/13).
- CBS (2009). *Relatie en gezin aan het begin van de 21ste eeuw*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Daalen, R. van, en A. de Regt (2004). Verborgene krenkingen in het onderwijs. Kanttekeningen bij meritocratisering. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jg. 31, nr. 4, p. 527-541.
- Essen, M. van (2006). *Kwekeling tussen akte en ideaal*. Amsterdam: Uitgeverij SUN.
- Ganzeboom, H.B.G. en R. Luijkx (1995). Intergenerationele beroepsmobiliteit in Nederland: patronen en historische veranderingen. In: J. Dronkers en W. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit* (p. 14-30). Assen: Van Gorcum.
- Gesthuizen, M. en G. Kraaykamp (2002). Ontwikkelingen in verbale capaciteiten van laagopgeleiden in Nederland. De keerzijde van onderwijsexpansie. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 77, nr. 4, p. 361-380.

- Gijsberts, Mérove en Lex Herweijer (2009). Onderwijs en opleidingsniveau. In: Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2009* (p. 94-138). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (sCP-publicatie 2009/18).
- Graaf, P.M. de, en H.B.G. Ganzeboom (1993). Family Background and Educational Attainment in the Netherlands for 1891-1960 Birth Cohorts. In: Y. Shavit en H.P. Blossfeld (red.), *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries* (p. 75-99). Boulder: Westview Press.
- Graaf, P.M. de, en R. Luijckx (1995). Paden naar succes: geboorte of diploma's? In: J. Dronkers en W. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit* (p. 31-45). Assen: Van Gorcum.
- Hartgers, M. en W. Portegijs (2009). Onderwijs. In: A. Merens en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2008* (p. 46-76). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (sCP-publicatie 2009/2).
- Herweijer, L. (2006). Op weg naar een hogeronderwijsdiploma. In: sCP (red.), *Investeren naar vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006* (p. 20-51). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (sCP-publicatie 2006/21).
- Herweijer, L. (2008). *Gestruikeld voor de start. De school verlaten zonder startkwalificatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (sCP-publicatie 2008/10).
- Inspectie van het onderwijs (2009). *Zelfstandige exameninstellingen voortgezet onderwijs. Leerlingenpopulatie en examenresultaten*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Jonker, Jedid-Jah en Evert Pommer (2010). Profijt van de overheid in 2007. In: Evert Pommer en Evelien Eggink (red.), *Publieke dienstverlening in perspectief. scp-memorandum voor de kabinetsformatie 2010* (p. 72-92). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (sCP-publicatie 2010/16).
- Josten, Edith (2010). *Minder werk voor laagopgeleiden? Ontwikkelingen in baanbezit en baankwaliteit 1992-2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. (sCP-publicatie 2010/10).
- Kloosterman, R. en P.M. de Graaf (2009). Zittenblijven of afstromen? De relatie tussen sociaal milieu en keuzes in het voortgezet onderwijs voor drie cohorten leerlingen. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 84, nr.1, p. 6-28.
- Lammers, J., B. Pelzer, J. Hendrickx en R. Eisinga (2007). *Categorische data-analyse met spss. Inleiding in de loglineaire analysetechnieken*. Assen: Van Gorcum.
- Matthys, Mick (2010). *Doorzetters. Een onderzoek naar de betekenis van de arbeidersafkomst voor de levensloop en loopbaan van universitair afgestudeerden*. Amsterdam: Aksant.
- Mulder, L., J. Roeleveld en H. Vierke (2007). *Onderbenutting van capaciteiten in het basis- en voortgezet onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Regt, A. de, en D. Weenink (2003). *Investeren in je kinderen. Over de keuze voor particulier onderwijs in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Sontag, L., M. Siesling, H. Mariën en D. Kolen-van Loon (2009). Uitwijken of invoegen? De omvang en vormen van aanvullend of vervangend onderwijs en de keuzemotieven van ouders. In: Onderwijsraad (red.), *Uitwijken en inbrengen* (p. 10-66). Den Haag: Onderwijsraad.
- Swierstra, T. en E. Tonkens (2008). Meritocratie en de erosie van het zelfrespect. In: T. Swierstra en E. Tonkens (red.), *De beste de baas? Verdienste, respect en solidariteit in een meritocratie* (p. 61-80). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tieben, N. (2010). *Transitions, tracks and transformations. Social inequality in transitions into, through and out of secondary education in the Netherlands for cohorts born between 1914 en 1985* (proefschrift). Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Tolsma, J. en M.H.J. Wolbers (2010). *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

- Turkenburg, Monique en Ria Vogels (2009). Onderwijs. In: Rob Bijl, Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer en Peggy Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009* (p. 125-163). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2009/14).
- Vogels, R. en R. Bronneman-Helmers (2003). *Autochtone achterstandsleerlingen: een vergeten groep*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Werfhorst, H.G. van der (2005). Diploma-inflatie en onderwijsgelijkheid. In: *Mens en maatschappij*, jg. 80, nr. 1, p. 25-43.
- Werkgroep Hoger onderwijs (2010). *Studeren is investeren. Rapport brede heroverwegingen, 7. Hoger onderwijs*. Den Haag: ministerie van Financiën.
- Wolbers, M.J.H. (1998). *Diploma-inflatie en verdringing op de arbeidsmarkt. Een studie naar ontwikkelingen in de opbrengsten van diploma's in Nederland* (proefschrift). Amsterdam: Thesis Publishers.
- WRR, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2006). *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Young, M. (1958). *The Rise of the Meritocracy 1870-2033. An essay on education and equality*. London: Thames&Hudson.

3

Piepen de jongen zoals de ouders zongen?

Simone de Roos en Freek Bucx

3.1	Opvoedingsstijl en opvoedingsdoelen: overeenkomsten tussen generaties van opvoeders?	75
3.2	Opvoedingsdoelen: verschillen en overeenkomsten tussen leeftijdsgroepen	77
3.3	Overdracht tussen generaties? Overeenkomsten en verschillen tussen kinderen en ouders	79
3.4	Samenvatting en conclusie	87
	Noten	87
	Literatuur	88

Samenvatting

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal in hoeverre ouders op dezelfde manier opvoeden als hun eigen ouders hebben gedaan. In welke mate lijken twee generaties opvoeders op elkaar in hun opvoedingsstijl en in wat ze aan hun kinderen mee willen geven? Aan mensen met kinderen is gevraagd aan te geven hoe zij zelf opvoeden (of opgevoed hebben) en hoe hun eigen ouders dat vroeger deden. Bij wat ouders aan hun kind mee willen geven is een vijftal eigenschappen onderzocht: verantwoordelijkheidsgevoel, voor jezelf opkomen, goede schoolprestaties halen, goede manieren hebben en rekening houden met anderen.

Zes op de tien mensen zeggen hun kinderen hetzelfde op te voeden als hun eigen ouders hen hebben opgevoed. Ook hangen alle vijf opvoedingsdoelen van de ouders samen met die van de kinderen. Naarmate mensen verantwoordelijkheidsgevoel bijvoorbeeld belangrijker vinden, denken ze dat hun ouders dat ook belangrijker vonden. Er zijn dus aanwijzingen dat opvoeding binnen families wordt overgedragen, hoewel de gevonden overdracht niet zo heel groot is.

Sommige mensen lijken meer op hun ouders dan andere. Als het opleidingsverschil met ouders groot is, voeden mensen over het algemeen anders op dan hun ouders dat deden. Als mensen gelovig zijn, lijkt hun opvoeding juist sterk op die van hun ouders. Verder hangt de mate van overdracht ook af van de leeftijdsgroep. Zo geeft de generatie van 50-65-jarigen – ook wel de babyboomgeneratie genoemd – aan dat ze een andere opvoedingsstijl dan hun ouders hadden en ook andere zaken in de opvoeding belangrijk vonden. Daarentegen verschilt de vooroorlogse generatie in een aantal opvoedingsdoelen juist het minst van hun ouders.

3 Piepen de jongen zoals de ouders zongen?

3.1 Opvoedingsstijl en opvoedingsdoelen: overeenkomsten tussen generaties van opvoeders?

Mijn vader was een persoon van aanzien in het dorp waar hij woonde. Hij hield van correctheid en precisie, en verwachtte dat gedrag ook van zijn kinderen. Hij wilde dat wij zijn naam en eer hooghielden. Als kinderen moesten we altijd verantwoording afleggen waar we heen gingen [...] Wij moesten goed leren, zowel de jongens als de meisjes [...] Zo zijn we opgevoed en mijn kinderen zijn ook zo opgevoed [...] Diploma is je wapen. Je moet je wapenen met je diploma's. En controle is belangrijk, verantwoording afleggen waar je heen gaat, en geen geheimen. (man van 64 jaar; ontleend aan Brinkgreve en Van Stolk 1997: 73-74)

Een man die aan het woord is over hoe hij zelf vroeger is opgevoed en wat hij aan zijn kinderen heeft meegegeven. Het is een van de vele citaten uit de interviews die Brinkgreve en Van Stolk (1997) hebben afgenomen voor hun onderzoek naar sociale erfenissen, *Van huis uit*. Als mensen kinderen krijgen, hebben zij meestal ideeën over de manier waarop zij hun kind willen verzorgen en opvoeden, over wat zij hun kinderen willen meegeven. De ene ouder vindt het belangrijk dat kinderen mondig zijn en voor zichzelf kunnen opkomen. Andere ouders hechten veel waarde aan goede schoolprestaties. Weer andere ouders vinden goede manieren en omgangsvormen heel belangrijk. De vader in het citaat vindt zowel goede omgangsvormen als goede schoolprestaties van essentieel belang. Dergelijke opvoedingsdoelen geven richting aan de manier waarop ouders hun kinderen opvoeden. Ouders die conformiteit belangrijk vinden, hanteren bijvoorbeeld vaker autoritaire opvoedingsstrategieën dan ouders die meer waarde hechten aan autonomie (Rispen et al. 1996). En de wijze van opvoeden draagt op zijn beurt weer bij aan de ontwikkeling van het kind, al is nog onduidelijk hoe dat precies in zijn werk gaat. In de huidige literatuur gaat men ervan uit dat de ontwikkeling van kinderen een zeer complex proces is, waarbij (de aanleg van) het kind en de omgeving elkaar wederzijds beïnvloeden (Kerr et al. 2008; Criss et al. 2009; Sameroff 2010). Veel jonge mensen roepen dat ze hun kinderen later heel anders willen gaan opvoeden dan hun ouders hebben gedaan. Maar als puntje bij paaltje komt, is dat dan ook zo? Kiezen mensen wanneer zij zelf kinderen krijgen meestal voor een andere stijl van opvoeden of houden zij in de praktijk toch grotendeels de manier van opvoeden van hun eigen ouders aan? En vinden zij dezelfde opvoedingsdoelen belangrijk als hun ouders?

Andere omstandigheden, minder overdracht?

Het ligt aan de ene kant voor de hand te veronderstellen dat opvoedingsgedrag en opvoedingsdoelen van verschillende generaties een grote mate van overeenkomst vertonen. In de opvoeding geeft de ene generatie aan de volgende immers door wat zij de moeite waard vindt, dus ook de opvoeding zelf kan onderwerp van overdracht zijn. Een voorbeeld hiervan is de man uit het citaat, hij heeft de waarden van zijn ouders overgenomen in de opvoeding van zijn eigen kinderen.

Aan de andere kant is het plausibel te veronderstellen dat er juist ook grote verschillen bestaan tussen opvoedingsdoelen en -gedrag van verschillende generaties opvoeders. Ook al hebben opvoeders hun stijl van opvoeden en de opvattingen die daarbij horen wellicht voor een groot deel meegekregen van hun eigen ouders, de sociale, economische en culturele omstandigheden waarin generaties kinderen worden opgevoed verschillen vaak. Deze maatschappelijke omstandigheden kunnen het opvoedingsproces zodanig beïnvloeden dat opvoeden in de huidige omstandigheden echt anders is dan 'vroeger'. Enkele maatschappelijke ontwikkelingen in de afgelopen decennia zijn relevant om in dit verband te noemen. Door de toename van het aantal echtscheidingen is bijvoorbeeld de diversiteit aan gezinsvormen vergroot: er zijn meer eenoudergezinnen en samengestelde gezinnen ontstaan. Daarnaast krijgen mensen minder kinderen dan vroeger; mogelijk kiezen ouders van tegenwoordig ook bewuster voor kinderen. Ook is de zelfstandigheid en arbeidsparticipatie van vrouwen toegenomen (Beckers et al. 2008; CBS 2010). Veel ouders zoeken naar een goede balans tussen tijd voor het gezin en werk. Netwerken waarin mensen leven en werken kunnen tegenwoordig snel wisselen. Verder zijn nieuwe opvoedingskwesties naar voren gekomen, zoals het media- en alcoholgebruik van jongeren, waarmee hedendaagse ouders moeten omgaan. Veel van deze maatschappelijke veranderingen hebben wijzigingen in het culturele klimaat teweeggebracht, met meer aandacht voor autonomie en de vrijheid om het leven naar eigen inzicht in te richten. Gevoelens van afhankelijkheid en aanpassing aan traditionele patronen en verbanden zijn afgenomen (Van de Kaa 1987). Deze verschuivingen in culturele opvattingen kunnen hun weerslag hebben op de accenten die ouders tegenwoordig in de opvoeding van hun kinderen leggen, bijvoorbeeld door kinderen meer dan vroeger aan te moedigen tot zelfstandigheid en zelfontplooiing (Rispen et al. 1996). De nadruk op zelfstandigheid en zelfontplooiing zou ook tot gevolg kunnen hebben dat jonge ouders zich in de opvoeding tegenwoordig meer laten leiden door hun eigen ideeën dan door het voorbeeld van hun ouders. Overdracht van opvoedingsdoelen en -stijlen is dus mogelijk verminderd in de afgelopen decennia.

In hoeverre is er sprake van overdracht van de opvoedingsstijl en -doelen binnen families? Loopt de mate van overeenkomst in opvoedingsstijl en -doelen tussen opvoeders en hun ouders uiteen afhankelijk van de leeftijdsgroep, het opleidingsniveau en de religieuze achtergrond van de opvoeders? Deze vragen staan in dit hoofdstuk centraal. Maar voordat we deze vragen beantwoorden gaan we na welke opvoedingsdoelen ouders tegenwoordig vooral benadrukken en in hoeverre dit verschilt bij ouders van verschillende leeftijdsgroepen.

3.2 Opvoedingsdoelen: verschillen en overeenkomsten tussen leeftijdsgroepen

Eerder onderzoek laat zien dat opvoedingsdoelen en -strategieën van ouders in de loop der tijd zijn veranderd (Rispens et al. 1996; Herweijer en Vogels 2004). Onder invloed van emancipatie en persoonlijke ontplooiingsbewegingen is de rol van autonomie als opvoedingsoriëntatie in de tweede helft van de vorige eeuw steeds belangrijker geworden ten koste van conformisme (Rispens et al. 1996). Ouders zijn in de opvoeding van hun kinderen steeds meer nadruk gaan leggen op het dragen van eigen verantwoordelijkheid en zelfstandig oordelen, terwijl het conformeren aan regels wat op de achtergrond raakte. De traditionele bevelshuishouding van vroeger, met vader aan de macht, heeft plaatsgemaakt voor een 'onderhandelingshuishouden' (De Swaan 1979) of 'responsieve opvoedingsstijl' (Riksen-Walraven 1978), waarin kinderen meepraten en meebeslissen en zodoende aangemoedigd worden tot zelfstandigheid. Recenter onderzoek wijst erop dat conformistische doelen weer wat meer op de voorgrond treden, met name bij jongere ouders (Herweijer en Vogels 2004). Bij jongere ouders zou er een herwaardering zijn van doelen als het hebben van goede manieren, het gehoorzamen en het respect hebben voor ouderen. Omdat het hier om afzonderlijke studies gaat, waarin opvoedingsdoelen en -strategieën op verschillende manieren werden gemeten, zijn de bevindingen moeilijk met elkaar te vergelijken.

Met de gegevens uit de enquête Nederland in Generaties (NiG) is het mogelijk naar eventuele verschillen in opvoedingsdoelen tussen ouders van verschillende leeftijdsgroepen te kijken.¹ In dit onderzoek is aan mensen met kinderen gevraagd te beoordelen in hoeverre ze de volgende vijf eigenschappen belangrijk vonden of vinden bij de opvoeding van hun kind of kinderen: verantwoordelijkheidsgevoel hebben (autonomie), voor jezelf opkomen (assertiviteit), goede schoolprestaties leveren (prestatiegerichtheid), goede manieren hebben (conformisme) en rekening houden met anderen (sociaal gevoel).² Eerst kijken we naar het algemene beeld, voor alle leeftijden samen. Een grote meerderheid van alle ouders vindt alle vijf opvoedingsdoelen (zeer) belangrijk (tabel 3.1). Het verschil zit vooral in de mate waarin men de doelen belangrijk dan wel zeer belangrijk vindt. Hierbij valt op dat verantwoordelijkheidsgevoel het vaakst als zeer belangrijk wordt gezien, bij 60%. Daarna volgen de doelen rekening houden met anderen, goede manieren, voor jezelf opkomen en – als laatste – goede schoolprestaties. Het behalen van goede schoolprestaties wordt duidelijk als iets minder belangrijk beoordeeld ('slechts' 18% vindt het zeer belangrijk). Deze resultaten komen grotendeels overeen met bevindingen uit eerder onderzoek (Rispens et al. 1996; Herweijer en Vogels 2004). Dat schoolprestaties iets minder belangrijk worden gevonden sluit ook aan bij de relativerende kijk op de betekenis van diploma's die Herweijer constateert in hoofdstuk 2. Deze opvattingen staan echter haaks op de (meritocratische) acties die (hoogopgeleide) ouders ondernemen om neerwaartse opleidingsmobiliteit bij hun kind tegen te gaan (Herweijer, hoofdstuk 2). Ook staan ze in contrast met de nadruk die ouders in open interviews leggen op het belang van onderwijs en diploma's (Brinkgreve en Van Stolk 1997). We kunnen ons dus afvragen hoe realistisch het beeld is dat ouders goede schoolprestaties het minst belangrijk vinden.

Tabel 3.1

Belang van verschillende opvoedingsdoelen, mensen van 16 jaar en ouder met kinderen

(n = 1298; in procenten)^a

	(zeer) onbelangrijk	niet belangrijk/ niet onbelangrijk	belangrijk	zeer belangrijk
verantwoordelijkheidsgevoel	1	1	39	60
voor jezelf opkomen	0	2	55	43
goede schoolprestaties	1	12	69	18
goede manieren	0	2	53	45
rekening houden met anderen	1	2	50	47

a Gevraagd is: 'Hoe belangrijk vindt u elke eigenschap in de manier waarop u uw kind(eren) opvoedt, hebt opgevoed of wilt opvoeden?' In dit overzicht zijn de twee antwoordcategorieën 'zeer onbelangrijk' en 'onbelangrijk' samengevoegd, omdat de percentages respondenten die voor deze antwoorden kozen, zeer laag zijn.

Bron: SCP (NiG'10) gewogen gegevens

Tussen ouders van verschillende leeftijdsgroepen doen zich enkele kleine verschillen voor in wat men belangrijke opvoedingsdoelen vindt. Bij alle leeftijdsgroepen komt het hebben van verantwoordelijkheidsgevoel als meest belangrijke opvoedingsdoel naar voren (tabel 3.2). De verschillen treden op bij de doelen assertiviteit en schoolprestaties. Vergeleken met de twee oudste leeftijdsgroepen vinden de twee jongste leeftijdsgroepen het assertieve opvoedingsdoel – opkomen voor jezelf – belangrijker. Dat blijkt uit zowel de gemiddelden als de rangordes in tabel 3.2. Bij ouders tot 50 jaar komt assertiviteit op de tweede plaats, bij de 50-plussers op de vierde. Ouders van 50 tot 65 jaar hechten meer belang aan dit doel dan de ouders van 65 jaar en ouder. De grotere nadruk die jongere ouders op assertiviteit leggen, is illustratief voor de tijdgeest van de jaren zeventig van de vorige eeuw (een periode waarin vooral de ouders van 35 tot 50 jaar zijn opgegroeid). Zo was in de jaren zeventig 'meer mensen mondig maken' een belangrijke doelstelling van het onderwijsbeleid (Contourennota 1975, TK 1974/1975: 12). Het ervaren belang van assertiviteit weerspiegelt mogelijk ook het individualistische karakter van de hedendaagse Nederlandse samenleving.

Schoolprestaties komen bij alle ouders op de laatste plaats, maar de ouders die ouder zijn dan 65 jaar vinden goede schoolprestaties wel belangrijker dan de ouders van 50 tot 65 jaar. De twee jongere groepen ouders verschillen op dit punt niet van beide oudere groepen. Wellicht leggen de generaties opvoeders die geboren zijn tussen 1945 en 1960 minder de nadruk op het behalen van goede schoolprestaties en diploma's dan de oudere generatie vanwege de welvaartsstijging en grotere materiële zekerheid die Nederland in de jaren vijftig en zestig kenmerkte.

Tabel 3.2

Belang van verschillende opvoedingsdoelen bij ouders in vier leeftijdsgroepen (n = 1298; in gemiddelden en tussen haakjes de rangorde)^a

	16-34 jaar	35-49 jaar	50-64 jaar	≥ 65 jaar
verantwoordelijkheidsgevoel	4,51 (1)	4,60 (1)	4,57 (1)	4,57 (1)
voor jezelf opkomen ^b	4,50 (2)	4,48 (2)	4,36 (4)	4,25 (4)
goede schoolprestaties ^b	4,03 (5)	4,05 (5)	3,99 (5)	4,12 (5)
goede manieren	4,48 (3)	4,44 (4)	4,38 (3)	4,40 (2)
rekening houden met anderen	4,42 (4)	4,46 (3)	4,42 (2)	4,39 (3)

a Gevraagd is: 'Hoe belangrijk vindt u elke eigenschap in de manier waarop u uw kind(eren) opvoedt, hebt opgevoed of wilt opvoeden?' Respondenten konden het belang dat zij aan een eigenschap hechten, beoordelen met een score tussen 1 en 5.

b De leeftijdsgroepen verschillen bij deze opvoedingsdoelen significant van elkaar ($p < .05$).

Bron: sCP (NiG'10) gewogen gegevens

3.3 Overdracht tussen generaties? Overeenkomsten en verschillen tussen kinderen en ouders

In hoeverre laten mensen zich in hun opvoedingsstijl en -doelen leiden door de manier waarop hun ouders hen hebben opgevoed? In hoeverre laten zij zich inspireren door datgene wat hun ouders belangrijk vonden of vinden? Deze paragraaf gaat over mogelijke overdracht van ouders op kinderen. Voordat we de bevindingen uit ons eigen onderzoek presenteren, bespreken we hoe overdracht tussen generaties plaats kan vinden.

Overdracht tussen generaties: drie mechanismen

In de literatuur worden drie belangrijke mechanismen van overdracht onderscheiden (Van IJzendoorn 2006). Ten eerste kunnen gedrag en opvattingen via socialisatieprocessen van ouders op kinderen worden overgedragen. Ouders geven het goede voorbeeld en doen voor hoe iets moet. Kinderen identificeren zich met hun ouders, imiteren hun gedrag, en verinnerlijken al dan niet de bijbehorende opvattingen (Bandura 1977; Moen et al. 1997). Op een meer actieve manier kunnen ouders het gedrag van hun kind bevestigen of corrigeren als dit al dan niet in overeenstemming is met hun waarden en normen, of het kind advies of uitleg geven. Eerder onderzoek laat zien dat niet alleen ouders het gedrag en de opvattingen van hun kinderen beïnvloeden, maar dat ook kinderen het gedrag en de opvattingen van hun ouders kunnen beïnvloeden, al is de invloed van ouders op kinderen vaak groter dan andersom (Glass et al. 1986; Vollebergh et al. 2001; Pinquart en Silbereisen 2004).

Een tweede vorm van overdracht van ouders op kinderen is meer indirect van aard en betreft de overdracht van fysieke en sociale leefomstandigheden. Zo kan het wonen in dezelfde buurt continuïteit van opvoeding tussen generaties bevorderen. Ook spelen sociaal-structurele (bv. het onderwijsniveau) en sociaal-culturele kenmerken (bv. de religieuze achtergrond) van ouders een rol. Dit zijn kenmerken die voor een belangrijk

deel iemands leefstijl, waarden en opvattingen bepalen. Doordat deze kenmerken voor een groot deel door ouders op kinderen worden overgedragen en dus door ouders en kinderen worden gedeeld, worden op een indirecte manier ook de bijbehorende opvattingen overgedragen. Onderzoek laat zien dat naast socialisatieprocessen ook deze meer indirecte, contextuele vormen van overdracht tussen generaties een rol spelen (Glass et al. 1986; Hammarström 1993; Vollebergh et al. 2001; Bucx et al. 2010). Naast psychologische (socialisatie) en contextuele vormen van overdracht kunnen we als derde vorm de genetische overdracht van gedrag en opvattingen onderscheiden. De overdracht via genen van de ene op de andere generatie kan leiden tot psychologische of fysieke predisposities, die van invloed kunnen zijn op het gedrag en de opvattingen van individuen. De laatste paar decennia heeft gedragsgenetisch onderzoek (waaronder tweelingen- en adoptieonderzoek) een hoge vlucht genomen. Onderzoek heeft inmiddels laten zien dat naast sociale factoren ook genetische factoren een belangrijke rol spelen bij het ontstaan en de ontwikkeling van gedrag (Out en Bakermans-Kranenburg 2006). Overeenkomsten in gedrag en opvattingen tussen ouder en kind kunnen dus ook verklaard worden uit een (gedeeltelijke) gelijkenis in het genetisch materiaal. Via de hier besproken mechanismen kunnen gedrag en opvattingen van ouders op hun kinderen overgedragen worden, maar dat hoeft natuurlijk niet altijd ook daadwerkelijk te gebeuren. Kinderen kunnen, bewust of onbewust, juist een andere weg inslaan dan hun ouders. Bovendien gaat er niet alleen van ouders een socialiserende invloed uit. Andere invloedrijke *socializing agents* in de directe of minder directe omgeving van de jongere generatie zijn bijvoorbeeld de (eventuele) partner en diens ouders, leeftijdsgenoten, de media en school, en deze kunnen een ander geluid dan de ouders laten horen (Den Uyl en Emmelkamp 2008; Vespa et al. 2009). Ook kan het in eerste instantie lijken alsof de nieuwe generatie zich het aangeboden niet eigen heeft gemaakt omdat men het leven naar eigen inzichten en smaak inricht. Maar dan kan later blijken dat mensen terugkomen op hun eigen ideeën en zich weer meer gaan vasthouden aan waarden van hun ouders (Brinkgreve en Van Stolk 1997; Van IJzendoorn 2006).

Overdracht van opvoeding? Bevindingen uit eerder onderzoek

Wat is er bekend in de literatuur over overdracht van opvoeding binnen families?

Het geringe aantal studies dat in het verleden is gedaan naar overdracht van opvoedingsideeën en -doelen laat weinig overdracht tussen ouders en kind zien (Lefkowitz et al. 1978; Hanson en Mullis 1986). Hierbij kan meespelen dat de meeste kinderen uit deze studies zelf nog geen ouder waren. De ervaring met eigen kinderen kan de opvattingen van mensen over opvoeden dichter in de buurt van die van hun ouders brengen. Wel blijken grootouders en ouders overeenkomstig spelgedrag in de omgang met hun (klein)kind te vertonen (Tinsley en Parke 1987). In recent Amerikaans onderzoek (Vespa et al. 2009) werd het opvoedingsgedrag van twee generaties opvoeders op hetzelfde punt in hun levensloop onderzocht. (Jonge) moeders blijken hun eigen moeders na te doen. Moeders die in hun jeugd veel geknuffeld en voorgelezen zijn en veel complimentjes kregen van hun moeder, vertonen ditzelfde opvoedingsgedrag ook bij hun eigen kinderen. Dat geldt ook voor de pakken slaag die de moeders vroeger zelf kregen; moeders die veel geslagen werden, slaan hun eigen kind ook veel (Vespa et al. 2009).

Vaders blijken het voorbeeld van hun moeder overigens niet te volgen. Wellicht halen zij hun opvoedingsinspiratie bij hun eigen vader vandaan, maar daar kan dit onderzoek geen uitsluitsel over geven.

In Bowlby's gehechtheidstheorie (1969) wordt aangenomen dat intergenerationele overdracht van opvoedingspatronen plaatsvindt via zogenaamde interne werkmodellen: mentale representaties die het individu heeft over zichzelf en over anderen. Deze mentale representaties zijn gevormd op basis van vroege contacten met de ouder en beïnvloeden op hun beurt weer hoe het individu omgaat met zijn of haar kinderen. Inderdaad komt uit onderzoek naar voren dat de gehechtheidsrelatie die kinderen met hun ouders hadden in 75% van de gevallen lijkt op de relatie die ze met hun eigen kind krijgen (Van IJzendoorn 2006). Ook blijkt de helft van de kinderen die vroeger een scheiding tussen hun ouders meemaakten, later zelf ook te scheiden van hun partner (Spruijt 2007).

Overdracht van opvoedingsstijl: overeenkomsten tussen ouders en kinderen

In hoeverre is er binnen families sprake van overdracht van de manier waarop mensen opvoeden? In de enquête Nederland in Generaties is aan mensen met kinderen gevraagd in hoeverre de manier waarop zij hun kinderen hebben opvoed, opvoeden of willen opvoeden anders is dan de opvoeding die ze zelf hebben genoten. Het gaat daarbij om de stijl van opvoeden. Er is bij deze vraag geen onderscheid tussen vaders en moeders van de respondenten gemaakt. We kunnen dus bij eventuele overdracht van opvoeding tussen generaties geen uitspraken doen over de vraag of dit vooral geldt van vader op kind, van moeder op kind, of van beide ouders op kind. Verder maken we de kanttekening dat een beroep is gedaan op de waarneming en het geheugen van de ondervraagden. Het kan met name voor oudere mensen lastig zijn om zich te herinneren hoe zijzelf en hun ouders vroeger opgevoed hebben. Daarnaast kunnen herinneringen gekleurd zijn door de tijd en situatie waarin mensen leven. Enige voorzichtigheid bij de interpretatie van de gegevens is dus op zijn plaats. Bovendien heeft het onderzoek op één moment plaatsgevonden. We kunnen daarom bij de verklaring van eventuele verschillen in opvoeding tussen generaties opvoeders geen onderscheid maken tussen leeftijds-, cohort- of periode-effecten (zie deel 2 'Maatschappelijke generaties' van dit rapport).

Meer dan de helft van de mensen – bijna 60% – zegt hun kinderen (grotendeels) hetzelfde op te voeden als ze zelf door hun eigen ouders opgevoed zijn (tabel 3.3). Dit betekent tegelijkertijd dat meer dan 40% van de mensen zegt een andere opvoedingsstijl erop na te houden dan hun ouders. Wanneer je mensen zelf dus vraagt in hoeverre opvoedingsstijlen worden overgedragen, ontstaat een gemengd beeld.

Tabel 3.3

Mate van overeenstemming met de opvoedingsstijl van de ouders, mensen van 16 jaar en ouder met kinderen (n = 1298; in procenten)^a

opvoeding is <i>geheel hetzelfde</i> als die van de ouders	2,6
opvoeding is <i>grotendeels hetzelfde</i> als die van de ouders	57,2
opvoeding is <i>grotendeels anders</i> dan die van de ouders	28,9
opvoeding is <i>geheel anders</i> dan die van de ouders	11,4

a Gevraagd is: 'In hoeverre is de manier waarop u uw kinderen opvoedt, hebt opgevoed of wilt opvoeden anders dan de opvoeding die u zelf hebt genoten?'

Bron: SCP (NiG'10) gewogen gegevens

Overdracht van opvoedingsdoelen: samenhang tussen opvoedingsdoelen van ouders en kinderen

In hoeverre is er sprake van overdracht van opvoedingsdoelen van ouders op kinderen? Zoals we in paragraaf 3.2 hebben uiteengezet, is aan mensen die kinderen hebben (gehad) gevraagd aan te geven hoe belangrijk zij een aantal eigenschappen van hun kinderen vinden (vonden). In aansluiting daarop hebben we deze mensen ook gevraagd aan te geven welke eigenschappen hun ouders destijds, in de opvoeding van henzelf, belangrijk vonden. Hierbij gaat het dus ook om herinneringen uit de jeugd van de respondenten die mogelijk vertekend zijn. We onderzoeken de samenhang tussen het belang dat kinderen en hun ouders (volgens de kinderen) hechten aan eigenschappen in de opvoeding van hun kinderen (tabel 3.4), en we corrigeren hierbij voor verschillende achtergrondkenmerken van zowel de kinderen als de ouders.

De opvattingen van ouders over wat belangrijk is in de opvoeding zijn voorspellend voor wat de respondenten belangrijk vinden: naarmate ouders verantwoordelijkheidsgevoel bijvoorbeeld belangrijker vinden, vindt de respondent dit ook belangrijker. Dit geldt voor alle vijf opvoedingsdoelen. De voorspellende waarde van ouderlijke opvoedingsdoelen is overigens niet heel erg groot: ongeveer 10% tot 15% van de verschillen in opvoedingsdoelen wordt hierdoor verklaard.

Andere zaken spelen dus ook een rol. Vrouwen hechten meer belang aan assertiviteit en aan rekening houden met anderen dan mannen. Oudere leeftijdsgroepen hechten minder belang aan assertiviteit en aan goede manieren. Dit laatste komt overeen met de bevinding van eerder onderzoek dat in het afgelopen decennium de jonge generaties opvoeders conformiteit weer belangrijker zijn gaan vinden (Herweijer en Vogels 2004). Hogeropgeleide mensen blijken schoolprestaties en goede manieren iets minder belangrijk te vinden, wat overeenkomt met resultaten van eerder onderzoek (Rispen et al. 1996; Herweijer en Vogels 2004). Gelovige mensen hechten meer belang aan rekening houden met anderen dan niet-gelovige mensen. Het opleidingsniveau en het geloof van de ouders leveren geen aparte bijdrage aan de voorspelling van opvoedingsdoelen.³

Tabel 3.4

Regressie opvoedingsdoelen van de ouders op opvoedingsdoelen van de respondent, gecontroleerd voor achtergrondkenmerken van ouders en respondent (n = 1283; in gestandaardiseerde coëfficiënten)

	verant- woordelijk- heidsgevoel	voor jezelf opkomen	school- prestaties	goede manieren	rekening houden met anderen
<i>achtergrondkenmerken</i>					
<i>respondent</i>					
seks (vrouw = ref.)	.04	.11***	-.01	.03	.09**
<i>leeftijd</i>					
16-34 jaar (ref.)					
35-49 jaar	.08*	.01	.01	-.05	.04
50-64 jaar	.08	-.05	-.07	-.10*	.03
≥ 65 jaar	.05	-.13***	-.00	-.07*	-.01
opleidingsniveau	.05	.00	-.14***	-.11***	.05
inkomen (netto per maand)	.06	.01	.00	.01	.02
gelovig zijn	.03	-.03	.05	.05	.08**
<i>achtergrondkenmerken</i>					
<i>ouder</i>					
opleidingsniveau	-.07	-.01	-.06	-.01	-.01
gelovig zijn (niet gelovig = ref.)	-.04	.05	.01	-.02	.02
<i>opvoedingsdoelen ouder</i>					
verantwoordelijkheidsgevoel	.38***				
voor jezelf opkomen		.32***			
schoolprestaties			.32***		
goede manieren				.43***	
rekening houden met anderen					.33***
R ²	.16	.13	.12	.20	.15

* p < .05

** p < .01

*** p < .001

Bron: s c P (NiG'10) gewogen gegevens

Verschillen tussen opvoedingsdoelen van ouders en kinderen

Onze bevindingen suggereren dat er sprake is van overdracht van opvoedingsstijlen en -doelen van de ene op de andere generatie, maar deze overdracht is ook weer niet heel erg groot. Lang niet alle mensen nemen de opvoedingsstijl of -doelen van hun ouders over. Sommige mensen pakken de opvoeding van hun kinderen op een heel andere manier aan dan zoals zij het thuis gewend waren.

Blijkbaar spelen andere factoren ook een belangrijke rol, zoals de opvattingen van de (eventuele) partner (en diens ouders), voorbeelden van andere ouders, boeken, tijdschriften, opvoedingsprogramma's, en bredere maatschappelijke normen (Den Uyl en Emmelkamp 2008; Vespa et al. 2009).

Hoe komt het dat sommige ouders en kinderen meer van elkaar verschillen qua opvoeding dan andere ouders en kinderen? Zoals we in tabel 3.4 zagen, hangen opvoedingsdoelen van mensen deels af van het opleidingsniveau dat zij hebben, en van het geloof dat zij aanhangen. Opleiding en geloof vormen nog steeds markante scheidslijnen in de Nederlandse samenleving, die een belangrijke socialiserende invloed hebben en die voor een groot deel bepalen welke levensstijl een persoon erop na houdt, en welke opvattingen hij of zij heeft. Opleiding en geloof spelen ook een belangrijke rol in wat ouders belangrijk vinden in de opvoeding van kinderen. Hogeropgeleiden vinden het belangrijk om de autonomie van hun kinderen te stimuleren, terwijl lageropgeleiden het meer waarderen dat hun kinderen zich leren aan te passen aan de eisen van de omgeving (Rispen et al. 1996; Herweijer en Vogels 2004). Gelovigen hangen in de regel meer traditionele en conservatieve waarden in de opvoeding aan dan niet-gelovigen, en zijn meer gericht op conformisme. Ouders zonder geloofsovertuiging vinden autonomie belangrijker (Felling et al. 1991; Herweijer en Vogels 2004). Verwacht kan dus worden dat naarmate de verschillen in opleiding en geloof tussen kinderen en hun ouders groter is, er ook grotere verschillen zijn in de manier waarop zij tegen de opvoeding aankijken (Kalmijn 2006).

Of mensen van hun ouders (grotendeels) verschillen in hoe zij de opvoeding ter hand nemen, blijkt inderdaad samen te hangen met het verschil in opleidingsniveau tussen de respondent en zijn/haar (hoogst opgeleide) ouder (tabel 3.5). Mensen lijken in hun stijl van opvoeden dus minder op hun ouders naarmate hun opleidingsniveau meer verschilt. Bij een sterke gelijkheid in opleiding tussen ouders en kind lijken beide partijen dus veel op elkaar in hun opvoedingsstijl. Dit kan erop duiden dat indirecte overdracht een rol speelt. We vinden geen verband met verschillen in geloofsovertuiging tussen ouder en kind. Wel lijken mensen die gelovig zijn, meer op hun ouders qua stijl van opvoeden dan niet-gelovigen. Dat gelovigen meer geneigd zijn dan niet-gelovigen de waarden en gedragingen van hun ouders over te nemen, kan samenhangen met een sterkere sociale cohesie binnen de groep gelovigen (vooral bij de orthodox-protestanten). Groepen met een sterke sociale cohesie kunnen hun waarden en normen gemakkelijker vasthouden en overdragen (Felling et al. 1991). Verder hebben de 50-64-jarigen relatief vaak een andere opvoedingsstijl dan hun ouders, als je dit vergelijkt met jongere en oudere leeftijdsgroepen. De ouders van deze leeftijdsgroep zijn vertegenwoordigers van de groep die nét na de Tweede Wereldoorlog is geboren (ook wel babyboomgeneratie genoemd). Deze leeftijdsgroep wordt nogal eens gekarakteriseerd als de generatie die zich af heeft gezet tegen de opvattingen en leefpatronen van hun ouders (Becker 1992) en wordt daarom ook wel 'protestgeneratie' genoemd. In ons onderzoek lijkt deze leeftijdsgroep wat opvoeden betreft zich ook het meest van hun ouders te distantiëren. We vinden geen steun voor de veronderstelling dat jongere ouders in de huidige individualistische samenleving minder het opvoedingsvoorbeeld van hun ouders zouden volgen dan de oudere ouders (zie § 3.1).

Tabel 3,5

Regressie opleidings- en geloofsverschil tussen respondent en ouders op het hanteren van een andere opvoedingsstijl dan de ouders, gecontroleerd voor achtergrondkenmerken van de respondent (n = 1298; in odds ratio's)^a

	andere opvoedingsstijl dan ouders
<i>achtergrondkenmerken respondent</i>	
leeftijd	
16-34 jaar (ref.)	
35-49 jaar	1,43
50-64 jaar	1,87*
≥ 65 jaar	1,14
sekse (man = ref.)	0,90
opleidingsniveau	0,89
inkomen (netto per maand)	0,86
gelovig zijn (niet gelovig = ref.)	0,66*
thuiswonend kind (uitwonend kind = ref.)	0,68
<i>verschillen tussen respondent en ouder</i>	
verschil in opleiding (absoluut)	1,28**
verschil in geloof (absoluut)	0,98

a Odds ratio's: een significante odds ratio groter dan 1 duidt een grotere kans aan dat een bepaalde groep ten opzichte van de referentiegroep anders opvoedt dan de ouders; een odds ratio kleiner dan 1 duidt op een kleinere kans. Bij een continue variabele zoals verschil in opleiding betekent een odds ratio groter dan 1 dat de kans op anders opvoeden dan de ouders groter is naarmate het verschil in opleiding groter is. Een odds ratio kleiner dan 1 betekent dat de kans op anders opvoeden kleiner is naarmate de continue variabele groter is.

* p < .05

** p < .01

Bron: SCP (NiG'10) gewogen gegevens

Ook als we de respondenten vragen in te schatten welke eigenschappen zichzelf en hun ouders belangrijk vinden of vonden in de opvoeding, blijken verschillen hierin samen te hangen met opleidingsverschillen. Hoe groter de verschillen in opleiding tussen respondent en ouder, hoe groter de verschillen in het belang dat gehecht wordt aan rekening houden met anderen en opkomen voor jezelf (tabel 3.6). De gevonden verbanden zijn echter klein.

Tabel 3.6

Regressie opleidings- en geloofsverschil tussen respondent en ouders op het (absolute) verschil tussen respondent en ouders in opvoedingsdoelen (n = 1283; in gestandaardiseerde coëfficiënten)

	verschil respondent- ouders verant- woordelijk- heidsgevoel	verschil respondent- ouders voor jezelf opkomen	verschil respondent- ouders school- prestaties	verschil respondent- ouders goede manieren	verschil respondent- ouders rekening houden met anderen
<i>achtergrondkenmerken</i>					
<i>respondent</i>					
sekse (vrouw = ref.)	.01	.18**	.03	-.02	.01
<i>leeftijd</i>					
16-34 jaar (ref.)					
35-49 jaar	.10	.06	-.03	.02	.01
50-64 jaar	.13	.17*	-.00	.04	.10
≥ 65 jaar	-.06	-.19*	-.23**	-.14**	-.09
<i>verschil tussen respondent en ouder</i>					
verschil in opleiding (absoluut)	.03	.10**	.02	.03	.07**
verschil in geloof (absoluut)	.03	.15**	.05	.05	.03
R ²	.01	.05	.02	.02	.02

* p < .05

** p < .01

Bron: SCP (NiG'10) gewogen gegevens

Ook is het verschil in opvattingen over assertiviteit groter naarmate het verschil in geloof tussen respondenten en hun ouders groter is. Verder vinden we dat vrouwen minder op hun ouders lijken qua opvattingen over assertiviteit dan mannen. Wellicht heeft dit te maken met de emancipatie van vrouwen, waardoor de onderzochte generaties moeders anders denken over assertiviteit dan de generatie van hun ouders. Ook leeftijd speelt een rol. 65-plussers lijken in hun ideeën over opkomen voor jezelf, schoolprestaties en goede manieren veel meer op hun ouders dan de jongere groepen. De opvattingen van 50-65-jarigen verschillen juist het meest van die van hun ouders wat betreft het opkomen voor jezelf.

3.4 Samenvatting en conclusie

Opvoeden verbindt generaties. De ene generatie begeleidt de andere op weg naar volwassenheid. In de opvoeding dragen ouders hun kennis, waarden en normen over aan hun kinderen. Ook de opvoedingspraktijk zelf kan onderwerp van overdracht tussen de generaties zijn. Hoe mensen hun kinderen opvoeden en wat ze daarbij belangrijk vinden, kunnen zij van hun eigen ouders hebben meegekregen. In dit hoofdstuk vinden we hier ondersteuning voor. Zo zeggen bijna zes op de tien mensen hun kinderen hetzelfde op te voeden als hun eigen ouders hen hebben opgevoed. Wanneer mensen gevraagd wordt naar wat zij belangrijk vinden in de opvoeding en naar wat hun ouders belangrijk vonden, vinden we ook hier samenhang. Er is sprake van overdracht tussen ouders en kinderen, maar die overdracht is ook weer niet heel groot. Andere invloedrijke *socializing agents* in de directe of minder directe omgeving van mensen spelen waarschijnlijk ook een belangrijke rol, zoals de (eventuele) partner en diens ouders, leeftijdsgenoten, de media en school.

Niet alle opvoeders kijken op dezelfde manier aan tegen de opvoeding als hun ouders; sommige lijken in hun aanpak van de opvoeding duidelijk meer op hun ouders dan andere. Als het opleidingsverschil met ouders groot is, voeden mensen over het algemeen anders op en leggen zij ook andere accenten in de opvoeding dan hun ouders dat deden. Als mensen gelovig zijn, lijkt hun opvoeding juist sterk op die van hun ouders. Er kan ook sprake zijn van seksespecifieke patronen van overdracht: vrouwen volgen mogelijk het voorbeeld van hun moeder, mannen eerder het voorbeeld van hun vader. Verder lijken bepaalde leeftijdsgroepen in hun manier van opvoeden meer op hun ouders dan andere leeftijdsgroepen: met name de groep 50- tot 65-jarigen geeft aan een andere opvoedingsstijl te hanteren dan hun eigen ouders, en ook andere zaken belangrijk te vinden in de opvoeding. Deze groep, die opgroeide net na de Tweede Wereldoorlog en ook wel de babyboomgeneratie wordt genoemd, staat erom bekend dat zij zich in veel opzichten heeft afgezet tegen hun ouders en een leefstijl heeft ontwikkeld die op sommige punten duidelijk afwijkt van die van de ouders. Blijkbaar geldt dit laatste ook voor de manier waarop de opvoeding van kinderen ter hand werd genomen.

Noten

- 1 De jongste ouder in deze enquête is 18 jaar, de oudste 99 jaar.
- 2 Ten opzichte van eerdere studies waarin de doelen autonomie, prestatiegerichtheid, conformisme en sociaal gevoel werden onderzocht (Rispen et al 1996; Pels 2000; Herweijer en Vogels 2004), hebben wij het doel assertiviteit toegevoegd. De reden hiervoor is dat wij onderscheid wilden maken tussen het vormen van een eigen mening of oordeel (autonomie) en het opkomen voor die eigen mening (assertiviteit).
- 3 Geloof van de ondervraagde is gemeten met de vraag 'Beschouwt u zichzelf als behorend tot een kerkgenootschap of levensbeschouwelijke groepering?' Geloof van de ouders van de respondent is afgeleid uit het antwoord op de vraag 'Bent u in een bepaald geloof grootgebracht?' Bij een bevestigend antwoord is ervan uitgegaan dat de ouders gelovig zijn of waren.

Literatuur

- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Beckers, I., B. Hermans en W. Portegijs (2008). Betaalde arbeid. In: A. Merens en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2008* (p. 77-114). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss. Vol. 1: Attachment*. New York: Basic Books.
- Brinkgreve, C. en B. van Stolk (1997). *Van huis uit. Wat ouders aan hun kinderen mee willen geven*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Bucx, F., F. van Wel en Q. Raaijmakers (2010). Life course stage in young adulthood and intergenerational congruence in family attitudes. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 72, nr. 1, p. 117-134.
- CBS (2010). *Relatie en gezin aan het begin van de 21ste eeuw*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Criss, M.M., D.S. Shaw, K.L. Moilanen, J.E. Hitchings en E.M. Ingoldsby (2009). Family, neighbourhood, and peer characteristics as predictors of child adjustment. A longitudinal analysis of additive and mediation models. In: *Social Development*, jg. 18, nr. 3, p. 511-535.
- Felling, A., J. Peters en O. Schreuder (1991). *Dutch religion. The religiousness of the Netherlands after the cultural revolution*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Glass, J., V.L. Bengtson en C.C. Dunham (1986). Attitude similarity in three-generation families. Socialization, status inheritance, or reciprocal influence? In: *American Sociological Review*, jg. 51, nr. 5, p. 685-698.
- Hammarström, G. (1993). Solidarity and values in three generations. In: H.A. Becker en P.L.J. Hermkens (red.), *Solidarity of generations: Demographic, economic and social change, and its consequences, volume II* (p. 683-709). Amsterdam: Thesis Publishers.
- Hanson, R.A. en R.L. Mullis (1986). Intergenerational transfer of normative parental attitudes. In: *Psychological Reports*, jg. 59, nr. 6, p. 711-714.
- Herweijer, L. en R. Vogels. (2004). *Ouders over opvoeding en onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- IJzendoorn, M.H. van (2006). *Intergenerationele overdracht van gehechtheid in theorie, (klinisch) onderzoek en gevalsbeschrijvingen*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu van Loghum.
- Kaa, D.J. van de (1987). Europe's second demographic transition. In: *Population Bulletin*, jg. 42, nr. 1, p. 1-59.
- Kalmijn, M. (2006). Educational inequality and family relationships. Influences on contact and proximity. In: *European Sociological Review*, jg. 22, nr. 1, p. 1-16.
- Kerr, M., H. Stattin en R.C.M.E. Engels (red.) (2008). *What can parents do? New insights into the role of parents in adolescent problem behavior*. Chichester: Wiley & Sons.
- Lefkowitz, M.D., L.R. Huesmann en L.D. Eron (1978). Parental punishment. A longitudinal analysis of effects. In: *Archives for General Psychiatry*, jg. 35, nr. 2, p. 186-191.
- Moen, P., M.A. Erickson en D. Dempster-McClain. (1997). Their mother's daughters? The intergenerational transmission of gender attitudes in a world of changing roles. In: *Journal of Marriage and the Family*, jg. 59, nr. 2, p. 281-293.
- Out, D. en M. Bakermans-Kranenburg (2006). Genen en omgeving bij gehechtheid. Relevantie van de gedragsgenetica voor de pedagogiek. In: *Pedagogiek*, jg. 26, nr. 2, p. 210-230.

- Pels, T. (2000). *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en de pedagogische afstemming tussen gezin en school*. Assen: Van Gorcum.
- Pinquart, M. en R.K. Silbereisen (2004). Transmission of values from adolescence to their parents. The role of value content and authoritative parenting. In: *Adolescence*, jg. 39, nr. 1, p. 83-100.
- Riksen-Walraven, J.M.A. (1978). Effects of caregiver behavior on habituation rate and self-efficacy in infants. In: *International Journal of Behavioral Development*, jg. 1, nr. 2, p. 105-130.
- Rispens, J., J.M.A. Hermanns en W.H.J. Meeus (1996). *Opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Sameroff, A. (2010). A unified theory of development. A dialectic integration of nature and nurture. In: *Child Development*, jg. 81, nr. 1, p. 6-22.
- Spruijt, E. (2007). *Scheidingskinderen. Overzicht van recent sociaal wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen en jongeren*. Amsterdam: SWP.
- Swaan, A. de (1979). *Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding (oratie)*. Amsterdam: De Gids/Meulenhoff.
- Tinsley, B.J. en R.D. Parke (1987). Grandparents as interactive and social support agents for families with young infants. In: *International Journal of Aging and Human Development*, jg. 25, nr. 4, p. 259-277.
- TK (1974/1975). *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel. Discussienota. Tweede Kamer, vergaderjaar 1974/1975*, 13459, nr. 1-2.
- Uyl, M. den, en L. Emmelkamp (2008). *Tropenjaren. Verhalen van modern ouderschap*. Utrecht: De Graaff.
- Vespa, J., E. Cooksey en C. Keck (2009). *What my mother did. The intergenerational transmission of parenting* (paper gepresenteerd op de jaarlijkse bijeenkomst van de American Sociological Association, Boston). Boston: ASA
- Vollebergh, W.A.M., J. Iedema en Q.A.W. Raaijmakers (2001). Intergenerational transmission and the formation of cultural orientations in adolescence and young adulthood. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 63, nr. 4, p. 1185-1198.

4

Leren participeren: de *civil society* van ouder op kind

Pepijn van Houwelingen, Joep de Hart en Josje den Ridder

4.1	Jeugd en deugd	93
4.2	Zo de ouden zongen: godsdienstige deelname bij ouders en kinderen	93
4.3	Jong geleerd, oud gedaan: politieke betrokkenheid en stemgedrag bij kinderen en hun ouders	101
4.4	Maatschappelijke socialisatie: verenigingsleven en vrijwilligerswerk bij ouders en kinderen	110
4.5	De oude leert de jonge os	113
	Noten	114
	Literatuur	117

Samenvatting

Ouders en de levensbeschouwelijke sfeer binnen het ouderlijk gezin spelen een beslissende rol bij de levensbeschouwelijke vorming van jongeren. Er is sprake van een wederkerig proces: kinderen voeden tot op zekere hoogte ook hun ouders op. In religieus opzicht loopt de scheidslijn binnen hedendaagse families vooral tussen de grootouders enerzijds en ouders en kinderen anderzijds. In de christelijke milieus is de continuïteit tussen de generaties het grootst bij de gereformeerden. De afgebrokkelde geloofwaardigheidstructuur van de godsdienst maakt het voor ouders moeilijker hun geloof als een pakket van overtuigingen en gedragingen op hun kinderen over te dragen.

Op politiek gebied blijkt dat ouders niet alleen hun interesse voor de politiek maar ook hun stemgedrag overdragen op hun kinderen. Dit laatste effect is sterker als ouders er dezelfde opvattingen op na houden. Uit een onderzoek onder huishoudens blijkt dat wanneer beide ouders op dezelfde partij stemmen, het thuiswonende kind in twee derde van de gevallen ook op die partij stemt. Binnen de *SGP* is deze overdracht van politieke voorkeur verreweg het sterkst. Maar liefst 92% van de respondenten die aangeven dat hun vader vroeger op de *SGP* stemde, stemt zelf ook op deze partij. Bij politici is er sprake van een bovengemiddelde politieke socialisatie binnen de familie en bij een substantieel deel van de Kamerleden en ministers is een familielid actief in de politiek (geweest).

Ook op maatschappelijk gebied treffen we socialisatie binnen de familie aan. Als de ouders lid zijn van een maatschappelijke organisatie is de kans groot dat ook het kind lid is van een dergelijke organisatie, zelfs nadat er rekening is gehouden met een aantal achtergrondkenmerken waarvan bekend is dat deze positief samenhangen met maatschappelijke betrokkenheid, zoals opleiding en godsdienstigheid. Uit de voor dit boek uitgevoerde enquête blijkt ook dat kinderen van maatschappelijk actieve ouders zelf vaak maatschappelijk actief zijn.

4 Leren participeren: de *civil society* van ouder op kind

4.1 Jeugd en deugd

Het zwijgen in aanwezigheid van oudere mensen, zoals 't aan jongeren betaamt, het aanliggen aan tafel, het van zijn plaats opstaan, het betuigen van eerbied aan de ouders, zelfs de manier om zijn haar te dragen, zich te kleden en te schoeien, met één woord heel de uiterlijke houding en al dergelijke voorschriften.

Aldus wordt door Plato zijn leermeester Socrates sprekend ten tonele gevoerd terwijl hij de sprankelende resultaten van een goede opvoeding kenschetst en zich beklaagt over het normverval onder een eerdere generatie jeugd, in dit geval met het volle accent op het verval van uiterlijke houding en beleefdheidsnormen.¹ Door heel de geschiedenis heen valt de opvatting te horen dat de jeugd de moraal met voeten treedt en dat daarvoor een gebrek aan opvoeding verantwoordelijk is.² Aan het etikettair gemopper van *grumpy old men* als Socrates valt de eveneens veelgeuite klacht toe te voegen dat de jeugd maatschappelijk onverschillig is en een loopje neemt met de tradities door de verwording van de politieke en religieuze socialisatie. Een belangrijk punt, het laatste – dat ouders hun kroost het goede voorbeeld gaven werd doorslaggevend geacht. ‘Want wat het zy en hoe het gae,/De sone doet den vader nae;/De dochter gaet haer moeders gangh,/en dat haer gansche leven langh.’, dichtte onze prins der opvoedingsrijmelarijen, een halve eeuw voor John Locke, al in zijn *Kinder-opvoedinghe* van 1632 (Cats 1990: 96).

‘Intergenerationele transmissie’ en ‘modelling’ heet wat hiervoor werd beschreven in modern jargon: de overdracht van houdingen van ouders op kinderen en navolging van geobserveerde ouderlijke gedragingen door de kinderen; en daarover staat de moderne onderzoeker een uitgebreide sociaalwetenschappelijke literatuur ter beschikking. In dit hoofdstuk concentreren we ons op generaties binnen families en de daarmee verbonden socialisatie op het punt van godsdienstige, maatschappelijke en politieke betrokkenheid. We gaan we achtereenvolgens in op de godsdienstige socialisatie (§ 4.2), de politieke betrokkenheid (§ 4.3) en het doen van vrijwilligerswerk (§ 4.4). De paragrafen beginnen steeds met een *tour d’horizon*, waarbij een aantal eerdere publicaties de revue passeert. In een korte slotbeschouwing worden de belangrijkste conclusies op een rijtje gezet (§ 4.5).

4.2 Zo de ouden zongen: godsdienstige deelname bij ouders en kinderen

Eerder onderzoek

Sinds de geschriften van de kerkvader Aurelius Augustinus (354-430) heeft lange tijd een hiërarchische visie gedomineerd op de godsdienstige opvoeding. Wilde die het juiste effect hebben, dan diende er begonnen te worden met het aankweken van gehoorzaamheid en strenge discipline. ‘Want dien de Heere liefheeft, kastijdt Hij’, viel tenslotte in Hebréeën 12:6 te lezen,³ door de rijmzieke vader Cats instemmend samengevat met de slogan ‘tucht baart vrucht’. Dat de opgroeiende jeugd de strakke leiding

van ervaren volwassenen behoeft, wil zij niet ontsporen, was een opvatting die tot ver in de jaren vijftig van de vorige eeuw breed gedeeld bleef. ‘Neen zij vergissen zich, die menen dat het leiderschap in zich onsympathiek, tegennatuurlijk is bij de rijpende jeugd’, zo heette het destijds bijvoorbeeld in het roemruchte katholieke maandblad *DUX*. ‘De jeugd wil niet zelf; de jeugd kan niet zelf, de jeugd wil geleid worden. Dat is de historische, dat is de psychologische, dat is de pedagogische werkelijkheid.’⁴ De auteur was kennelijk in vele disciplines thuis. Maar inmiddels is wel duidelijk dat de behoefte aan pastoraal bewogen hopmannen vooral een historische werkelijkheid is. Zij sloot naadloos aan bij de geleide jeugdbeweging ten tijde van de verzuiling, waarvoor de jeugd zelf steeds minder belangstelling kreeg en die, na een opleving in de naoorlogse jaren, al voor de jaren zestig ten einde liep (Lenders 1991). In de decennia daarna voltrekt zich een ware pedagogische revolutie, maakt de bevelshuishouding ook op godsdienstig terrein gaandeweg plaats voor een onderhandelingshuishouding (De Swaan 1979), en wordt ruimte geschapen voor wederkerigheid in het geloofsgesprek van ouders en kinderen (Timmers-Huigens 2002).

Aan de christelijke godsdienstige socialisatie besteden we aandacht door enkele gegevens te analyseren die recentelijk speciaal voor dit rapport verzameld zijn en door een samenvatting te geven van de uitkomsten van een aantal eerdere Nederlandse onderzoeken, die alle van na de jaren zestig en zeventig dateren, en waarbij het zowel om grootschalige enquêtes als om uitgebreide vraaggesprekken met verschillende generaties binnen families gaat. Uit vrijwel al het beschikbare onderzoek komt naar voren dat herkerkelijkheid vanuit buitenkerkelijke milieus een zeldzaamheid is. Wat betreft de kerkelijke godsdienstigheid is het socialisatiesucces van niet-gelovige, niet-kerkelijke milieus overweldigend; vrijwel alle kinderen uit deze milieus zetten de godsdienstige distantie van hun ouders voort. Anders gezegd: de dynamiek in kerkelijk godsdienstig Nederland is vrijwel uitsluitend terug te voeren op veranderingen binnen kerkelijke en gelovige milieus.⁵ Wat betreft de godsdienstige socialisatie luidt de hamvraag niet of er nog algemene samenhangen vallen waar te nemen tussen het gedrag van ouders en dat van kinderen: een meer relevante vraag is waarom het ene kind wel en het andere niet bereid is de godsdienstige betrokkenheid van zijn ouders over te nemen (en waarom dit voor kinderen uit het ene gelovige milieu wel, en voor die uit een ander gelovig milieu niet opgaat), en in welke opzichten het kind daarbij beïnvloed wordt door de houding van zijn ouders. Deze vragen komen aan de orde in de nu te bespreken onderzoeken.

Om te beginnen zijn er de gegevens uit een aantal *enquêtes* onder jongeren, die ook naar de houding van hun ouders informeren. In die enquêtes wordt steeds de doorslaggevende rol van de ouders en de levensbeschouwelijke sfeer binnen het ouderlijk gezin vastgesteld, die – vooral bij het belang dat jongeren toekennen aan hun overtuiging, hun kerkelijke deelname, de private praktisering in de vorm van bidden en Bijbellesing, en de relatie tussen kerkgang en geloof – duidelijk groter is dan die van de vriendenkring, de levensbeschouwelijke vorming op school, de contacten met kerkelijke vertegenwoordigers, en de media (Stoffels en Dekker 1987; De Hart 1990; Jongsma-Tielemans 1991). Met vrijwel alle andere socialisatieonderzoekers concluderen Van der Slik en Scheepers

(1997: 58): 'Godsdienstigheid vindt haar basis in de religieuze opvoeding in het ouderlijk gezin. Echter, eenmaal losgekomen van de ouders blijken er nauwelijks secundaire socialisatie-agenten in Nederland aanwezig te zijn die er zorg voor dragen dat datgene wat men van de ouders heeft meegekregen, wordt vastgehouden'.

De jongerenenquêtes leveren de conclusie op dat in milieus waarin het geloof van de ouders niet manifest wordt of betekenisloos blijft voor de kinderen, de kans aanzienlijk groter is dat jongeren een onverschillige houding tegenover godsdienst ontwikkelen en de weg naar de onkerkelijkheid inslaan (Ter Bogt 1987; De Hart 1990; Alma 1993; vgl. Van der Ploeg 1985; Benjamins en Van der Ploeg 1988). Vooral in katholieke gezinnen wordt een vermindering van de christelijke godsdienstigheid geconstateerd: ouders praktiseren het geloof minder dan eerder in hun leven en de invloed van de kerk is afgenomen (beide vooral bij de vaders); het eigen geweten is belangrijker geworden (Andree 1983, 1987). In katholieke milieus speelt de godsdienst in de ogen van de kinderen ook doorgaans een geringere rol dan in protestantse gezinnen (De Hart 1990; Van Dijk-Groeneboer en Maas 2000; Pieper en Vermeer 2001).

Waar in enquêtes het terrein vooral aan de oppervlakte wordt verkend, steekt *kwalitatief onderzoek* de spade vaak dieper in de grond. In een aantal van die kwalitatieve onderzoeken zijn meerdere generaties binnen families onderzocht. Een godsdienstig huiselijk milieu is een voorwaarde voor de ontwikkeling van godsdienstigheid bij de kinderen, waarbij vooral gewoontevorming – via kerkgang en gezamenlijk gebed – belangrijk is, evenals een voor de kinderen manifeste, persoonlijke doorleefdheid bij de ouders (o.a. Andree 1983). Naast de gezinsgewoonten speelt de sociale inbedding daarvan een rol: met name de verwevenheid met een geloofsgemeenschap (kerkgemeente) en ook wat de kinderen op school leren. Gelovigheid zonder kerkelijkheid beklijft niet op de langere duur of krijgt een geheel eigen inhoud (Andree 1983; Lanser-van der Velde 2000). In grote lijnen komt het geloof van de kinderen qua vorm en inhoud overeen met dat van hun ouders, maar het speelt meestal wel een minder grote rol in hun leven (Andree 1983). Volgens Vergouwen is het eerder een bepaalde houding tegenover religie en zingeving (de 'zingevingsstijl') die ouders op hun kinderen overdragen dan expliciete en specifieke praktijken of denkbeelden. In 87% van de door haar onderzochte gezinnen bleek die 'zingevingsstijl' bij ouders en kinderen gelijk te zijn (Vergouwen 2001). Kinderen leren (on)gelovig te worden. Er is een duidelijke relatie tussen de godsdienstigheid – of de zingevingstijl – van de ouders en die van hun kinderen (Andree 1983; Van der Slik 1992; Timmers-Huigens 1997; Lanser-van der Velde 2000; Vergouwen 2001). Bij de invloed van ouders op hun kinderen overheerst die van de moeder (Andree 1983). Over het algemeen blijken zowel de verbanden als de overeenkomsten tussen ouders en kinderen sterker wat betreft de religieuze praktijken dan wat betreft de religieuze overtuigingen. De verklaring die daarvoor gegeven wordt is dat gedragingen zich makkelijker laten controleren door de ouders en dat kinderen ook veelal de opvattingen van hun ouders gewoonweg niet kennen (Acock en Bengtson 1978; Van der Slik 1992); 'Die Gedanken sind frei, wer kann sie erraten?' – daar lijkt het inderdaad op. Welke onderdelen van de levensbeschouwelijke opvoeding leggen het meeste gewicht in de schaal met betrekking

tot de godsdienstige houding van kinderen? Daarover bestaat geen overeenstemming. Volgens sommige auteurs komt het vooral aan op de authenticiteit en doorleving van het geloof bij de ouders (Van der Ploeg 1985; Benjamins en Van der Ploeg 1988 Ter Bogt 1987; Alma 1993); andere wijzen op de aansluiting bij het kerkelijk leven (Andree 1983a, 1983b; Lanser-van der Velde 2000), en volgens weer andere is de levensbeschouwelijke communicatie tussen ouders en kinderen het meest bepalend (Nieuwenhuis 1978; Van der Slik 1992) en zijn stimulansen tot zelfstandig gebed en Bijbellesing eveneens van belang (Stoffels en Dekker 1987).

Ouders beïnvloeden het gedrag van hun kinderen zowel op directe wijze als indirect. Op directe wijze gebeurt dit doordat kerkbezoek en gezamenlijk gebed de kerkgang en het bidden door de kinderen stimuleren; open gesprekken met de ouders over het geloof bevorderen hun religieuze interesse – wat allemaal niet betekent dat kinderen de ouderlijke houding kopiëren, wel dat zij godsdienstig gemotiveerd worden (Van der Slik 1992; vgl. Jongsma-Tielemans 1991). Indirecte beïnvloeding vindt plaats via het beeld dat kinderen zich vormen van de betekenis die het geloof voor de ouders heeft. Het is dit beeld van de ouderlijke godsdienstigheid dat doorslaggevend is, meer dan wat de ouders feitelijk geloven (Acock en Bengtson 1980). Het vormt zich via wat kinderen aan betrokkenheid bij hun ouders waarnemen en door wat voor hen inzichtelijk gemaakt wordt in gesprekken met de ouders (Andree 1983; Van der Slik 1992; Timmers-Huigens 1997; Lanser-van der Velde 2000). In meerdere studies wordt gewezen op het belang van de geloofscommunicatie tussen de verschillende generaties bij de overdracht van godsdienstige houdingen en gedragingen; vooral die van Vergouwen en Elshof gaan hier zeer uitvoerig op in (Vergouwen 2001; Elshof 2009; vgl. Timmers-Huigens 1997; Lanser-van der Velde 2000). Hier is geen sprake van eenrichtingsverkeer, maar van ‘wederkerig geloofsleren’: kinderen ondergaan niet slechts passief de invloed van de ouders, maar voeden deze tot op zekere hoogte ook op (Lanser-van der Velde 2000).

Uitkomsten van nieuw onderzoek

Volgens een bekende uitspraak van Søren Kierkegaard moet het leven voorwaarts worden geleefd, maar kan het alleen achterwaarts begrepen worden.⁶ Geheel in de geest van de Socrates van Kopenhagen blikken we met onze respondenten terug aan de hand van enkele vragen naar godsdienstige praktijken in hun jeugd, om vervolgens het voorwaarts leven in beeld te brengen via informatie over hoe hun kinderen staan tegenover deze praktijken (gemeten via de houding van het oudste uitwonende kind). In een speciaal voor dit Sociaal en Cultureel Rapport gehouden enquête is de respondenten gevraagd of zij in een bepaald geloof zijn grootgebracht, of ze zich momenteel nog tot een kerkgenootschap of godsdienstige groepering rekenen, en of ze hun kinderen in een bepaald geloof opvoeden dan wel hebben opgevoed. Voorts is geïnformeerd naar het bezoeken van kerkdiensten of godsdienstige bijeenkomsten tijdens de eigen kinderjaren (‘laten we zeggen: toen u ongeveer 15 jaar oud was’), hoe dat tegenwoordig is en – indien men een of meer uitwonende kinderen heeft – hoe dat bij hen is. Ten slotte wilden we weten of bij de respondent thuis, tijdens de kinderjaren, gezamenlijk gebeden werd of uit de Bijbel gelezen (bijvoorbeeld bij de maaltijden), hoe dat tegenwoordig is bij de respon-

dent thuis, en – in het geval van uitwonende kinderen – hoe het er bij dezen aan toe gaat (tabel 4.1).

Tabel 4.1

Godsdienstigheid bij ouders die in een geloof zijn opgevoed en minstens één uitwonend kind hebben, tijdens hun kinderjaren, tegenwoordig, en bij hun kind(eren) (in absolute aantallen)

	respondent is zelf grootgebracht als		
	rooms-katholiek (n = 287)	Nederlands-hervormd (n = 139)	gereformeerd (n = 74)
beschouwt zichzelf momenteel als kerklid	46	45	66
wv.			
rooms-katholiek	45	2	0
Protestantse Kerk in Nederland (PKN)	0	35	41
anders	1	8	26
heeft zijn kind(eren) opgevoed in een geloof	60	55	81
wv.			
rooms-katholiek	59	1	0
PKN (Samen op Weg)	0	30	34
Nederlands-hervormd	0	21	5
gereformeerd	0	1	36
anders	0	1	5
eigen kerkgang tijdens de kinderjaren			
minstens eenmaal per week	73	41	76
een of enkele keren per maand	12	29	16
minder dan eenmaal per maand	8	11	0
nooit of bijna nooit	7	19	8
eigen kerkgang tegenwoordig			
minstens eenmaal per week	11	16	46
een of enkele keren per maand	9	15	3
minder dan eenmaal per maand	18	5	8
nooit of bijna nooit	62	64	43
kerkgang oudste uitwonende kind			
minstens eenmaal per week	1	9	33
een of enkele keren per maand	2	5	6
minder dan eenmaal per maand	12	6	5
nooit of bijna nooit	85	79	56

Tabel 4.1 (vervolg)

	respondent is zelf grootgebracht als		
	rooms- katholiek (n = 287)	Nederlands- hervormd (n = 139)	gereformeerd (n = 74)
gezamenlijk gebed of Bijbellesing tijdens eigen kinderjaren			
(vrijwel) elke dag	47	60	91
minstens eenmaal per week	7	11	5
zelden	19	15	3
nooit	27	14	2
gezamenlijk gebed of Bijbellesing tegenwoordig			
(vrijwel) elke dag	15	27	52
minstens eenmaal per week	3	3	6
zelden	22	14	12
nooit	60	56	30
gezamenlijk gebed of Bijbellesing bij oudste uitwo- nende kind			
(vrijwel) elke dag	3	12	38
minstens eenmaal per week	3	2	6
zelden	19	18	15
nooit	75	68	41

Bron: SCP (Nederland in Generaties (NiG) 2010)

Het algemene beeld is toch wel dat zowel de ouders als hun kinderen nogal ver verwijderd zijn geraakt van het jeugdgelooft van de ouders. Lieten de ouders de band met het kerkelijk leven vieren toen hun kinderen eenmaal zelfstandig waren geworden? Brachten de kinderen hun ouders in contact met een meer seculiere moraal? Het beschikbare onderzoek laat geen conclusies toe en een eenmalige (en globale) meting kan daarover al helemaal geen uitsluitsel geven.

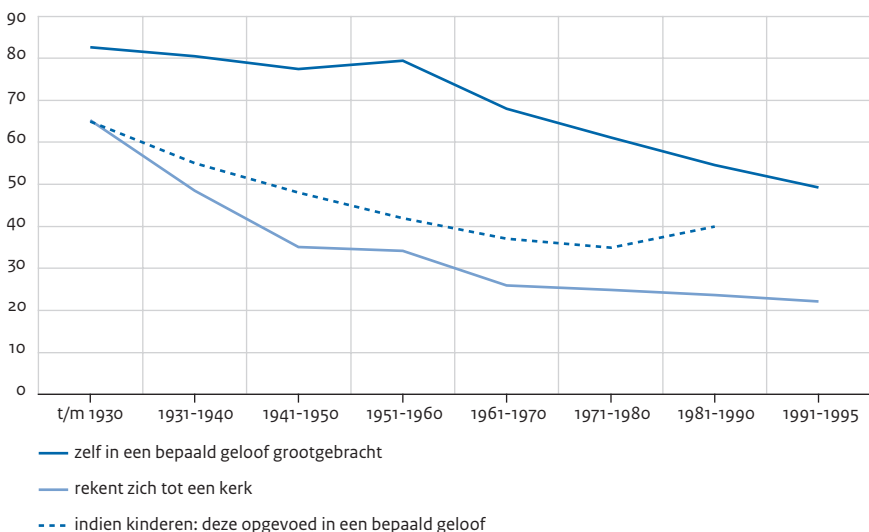
De gereformeerden vormen in alle opzichten de meest godsdienstige groep. De continuïteit tussen generaties is bij hen ook het grootst. Zij zijn duidelijk vaker dan de hervormden en de katholieken het geloof van hun kinderjaren trouw gebleven en slagen er bovendien beter in dit op hun eigen kinderen over te dragen. Tijdens hun jeugd (rond hun vijftiende levensjaar) vormden de katholieken samen met de gereformeerden de meest kerkse groepering. Bij de katholieken nam het regelmatig kerkbezoek, net als bij de hervormden, sindsdien sterk af. Teruggang was er ook bij de gereformeerden, maar toch niet zo dramatisch. Het contrast zit bij alle drie de groepen – en dan het meest nog bij de katholieken – in de huidige kerkelijke deelname van de ouders vergeleken met die in hun jeugd, en veel minder in de kerksheid van de kinderen vergeleken met de huidige kerkgang van hun ouders. Wat betreft de private geloofspraktijk (hier gemeten via gezamenlijk gebed of Bijbellesing, bijvoorbeeld rond de maaltijden) ziet het beeld er

wat anders uit. De verandering die de ouders in dit opzicht hebben doorgemaakt, is bij alle groepen ongeveer even groot. De private geloofspraktijk in gezinsverband was en is volgens onze respondenten onder protestanten – en ook hier weer bovenal in gereformeerde gezinnen – sterker ontwikkeld dan bij katholieken, een patroon dat zich voortzet bij de jongste generatie. Hier zijn het de gereformeerden die de sterkste afbrokkeling van gezamenlijk gebed en Bijbellezing te zien geven. Bij dit alles past de kanttekening dat hier een beroep is gedaan op de perceptie en het geheugen van de ondervraagden, dat het met andere woorden gaat om *self reported behaviour*. De uitkomsten worden echter bevestigd door ander onderzoek, waarbij onder meer uitvoerig is rondgeneusd in kerkelijke families en verschillende generaties zijn geïnterviewd (zie de hiervoor besproken literatuur).

In hoofdstuk 15 wordt verondersteld dat het vooral de grootouders zijn die in religieus opzicht een aparte positie innemen binnen hedendaagse Nederlandse families en dat kinderen vanuit godsdienstig perspectief veel meer met hun ouders plegen overeen te stemmen dan met hun grootouders. De figuren 4.1 tot en met 4.3 illustreren de sterke overeenkomst tussen de (on)kerkelijkheid van ouders en kinderen en het grote verschil – bij vooral het cohort 1951-1960 – met de situatie tijdens de eigen kinderjaren. Qua kerkgang en gelovige gezinspraktijk geldt: hoe jonger de ouders, des te meer overeenstemming met hun kinderen.

Figuur 4.1

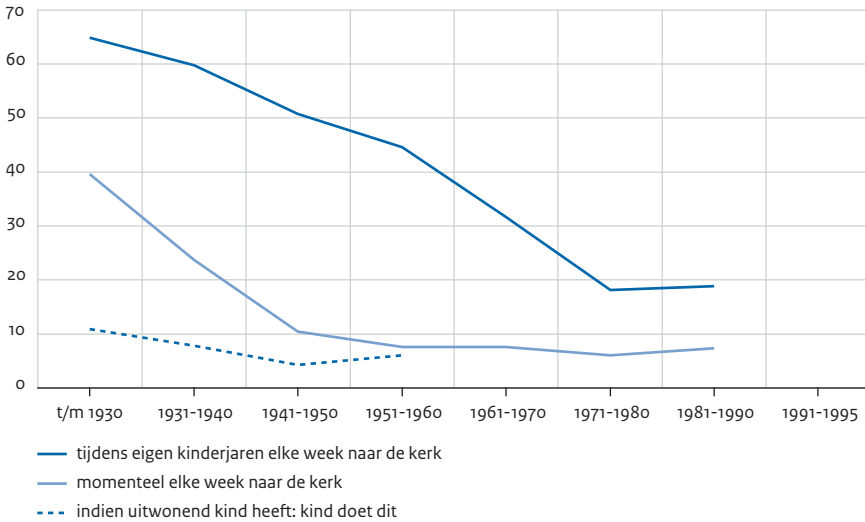
Opvoeding in geloof en kerklidmaatschap, tijdens de kinderjaren, momenteel en bij de kinderen, per geboortecohort (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

Figuur 4.2

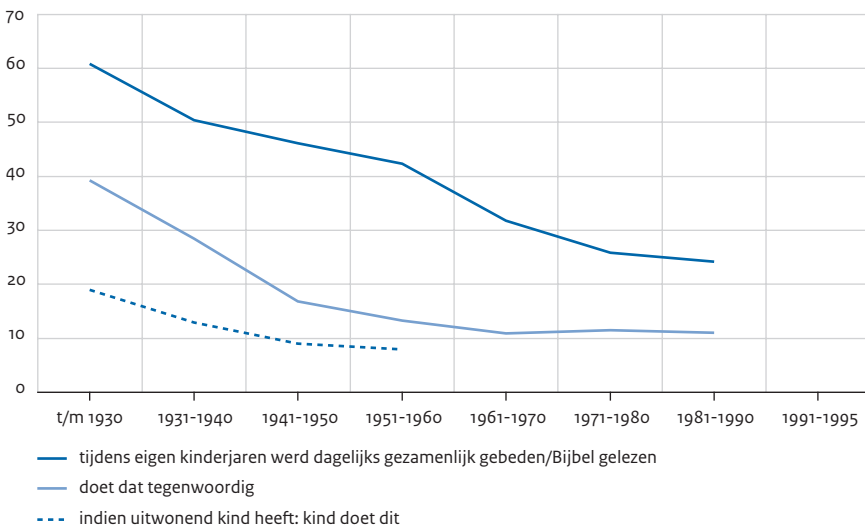
Kerkgang tijdens de kinderjaren, momenteel en bij de kinderen, per geboortecohort (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

Figuur 4.3

Gezamenlijk gebed en Bijbellezing, tijdens de kinderjaren, momenteel en bij de kinderen, per geboortecohort (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

Van compleet pakket naar individuele constructie

Niet alleen vroomheid, ook kerkelijke vervreemding en religieuze twijfels kan men op zijn kinderen overdragen. Sterker nog: in een ver ontkerkelijk en ontzuild Nederland lijkt dit meestal aanzienlijk eenvoudiger dan het grootbrengen in godsdienstige en kerkelijke betrokkenheid. De christelijke godsdienst is in de afgelopen halve eeuw steeds meer teruggedrongen naar de privésfeer en tegelijkertijd hebben allerlei kerkelijke rituele praktijken aan vanzelfsprekendheid ingeboet, waardoor ouders veel meer op zichzelf raakten aangewezen bij de godsdienstige opvoeding (o.a. Andree 1983; Vergouwen 2001). Er is in dit verband gesproken van de afgebrokkelde geloofwaardigheidstructuur van de godsdienst:⁷ de bevestiging en ondersteuning van een levensvisie vanuit de sociale omgeving, waardoor die visie omkleedt wordt met een zekere vanzelfsprekendheid. Een duidelijk voorbeeld van een nog nagenoeg intacte geloofwaardigheidstructuur vormen de nog altijd streng gelovige, zeer kerkse, verzuilde en relatief gesloten milieus van een aantal kleine gereformeerde kerken, die zijn gelieerd aan een uitgebreid netwerk van op godsdienstige basis verbonden socialisatie-instanties als media, scholen en verenigingen.⁸

Lange tijd heeft ook op godsdienstig gebied een visie op socialisatie gedomineerd die als de 'pakketvisie' aangeduid zou kunnen worden. Godsdienstige opvoeding werd gezien als het integraal overdragen van een afgerond pakket levenswijsheden, praktijken en leefregels van de oude op de nieuwe generatie: zoals de ouden zongen, zo piepen de jongeren. In de afgelopen decennia heeft zich een verschuiving voorgedaan in de visie op levensbeschouwelijke socialisatie van 'overdracht' naar 'zelfontdekkend leren' (vgl. Timmers-Huigens 1997). Inmiddels wordt eerder gedacht in termen van een constructieproces dat vaak een leven in beslag neemt en er per levensfase anders uit kan zien: een verschuiving naar opvoeden als een dynamisch en actief proces, dat – en ook dat is nieuw – in twee richtingen verloopt. Vergouwen (2001: 2-4): 'De bekende metafoer van de passieve consument die het geloof met de paplepel kreeg ingegoten is vervangen door een beeld van de opvoeding als handelend subject met een eigen interpretatie van het ouderlijk geloofsaanbod'.

4.3 Jong geleerd, oud gedaan: politieke betrokkenheid en stemgedrag bij kinderen en hun ouders

Ook door degenen die niet, zoals de negentiende-eeuwse, Franse socioloog Frédéric LePlay, het opgroeien van elke nieuwe generatie als 'een invasie van kleine barbaren'⁹ zien, wordt algemeen erkend dat kinderen niet als volledig gesocialiseerde burgers geboren worden.¹⁰ Zorgen om de (vermeende) afname van sociaal kapitaal en goed burgerschap staan aan de wieg van een nieuwe golf van onderzoek naar politieke socialisatie. Binnen dat onderzoek is er veel aandacht voor de rol die ouders spelen bij de overdracht van politieke en maatschappelijke houdingen en gedrag: op welke wijze en in hoeverre brengen ouders hun waarden over op hun kinderen (Kent Jennings 2007: 38). De congruentie tussen de politieke houdingen en het gedrag van ouders en kinderen is groot; dat is een conclusie uit nationaal en internationaal onderzoek (zie voor een overzicht Kent Jennings et al. 2009). Het meeste onderzoek spitst zich toe op de

overeenkomsten in partijvoorkeur en stemgedrag, maar er is ook aandacht voor andere politieke houdingen, zoals opvattingen over burgerrechten en integratie, politiek vertrouwen en politieke betrokkenheid. In het onderzoek naar de congruentie tussen het gedrag en de houdingen van ouders en hun kinderen staat het transmissiemodel centraal: de overeenkomsten tussen ouders en kinderen zouden een uitkomst zijn van sociale invloed en leerprocessen binnen het gezin (Kent Jennings et al. 2009: 783). Maar er kan ook overlap zijn zonder dat er sprake is van transmissie: bijvoorbeeld omdat ouders en kinderen zich in dezelfde sociaaleconomische omstandigheden bevinden en mensen in dezelfde omstandigheden nu eenmaal vaker dezelfde houdingen hebben (Glass et al. 1986; Vollebergh et al. 2001). Een nieuw onderwerp in het onderzoek naar politieke socialisatie is de mogelijkheid dat politieke opvattingen langs genetische weg van ouders op kinderen worden overgedragen. Onderzoek naar tweelingen wijzen in die richting, hoewel er ook bedenkingen zijn bij dit type onderzoek (Kent Jennings et al. 2009: 796).

In het vervolg van deze paragraaf gaan we niet verder in op het hoe en waarom van de overdracht van politieke waarden van ouders op kinderen. In plaats daarvan kijken we – heel beschrijvend – hoe groot de congruentie tussen kinderen en hun ouders is op het gebied van politieke interesse en stemgedrag.

Politieke betrokkenheid: discussies in de jeugd en huidige interesse

Een van de politieke houdingen die ouders kunnen doorgeven aan hun kinderen, is die van politieke betrokkenheid of interesse. In hoofdstuk 15 zal aandacht worden besteed aan de ontwikkeling van politieke interesse in verschillende generaties. Hier zijn we geïnteresseerd in de vraag of kinderen uit gezinnen waar aandacht is voor politiek, zelf ook meer politiek geïnteresseerd zijn. Dat blijkt het geval te zijn: zowel uit het onderzoek Nederland in Generaties (NiG) als uit het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO)¹¹ blijkt dat mensen die vroeger thuis veel over politiek praatten, nu vaker politiek geïnteresseerd zijn of zelf thuis over politiek praten. Daarbij geldt het 'vroeger thuis over politiek praten' als ruwe indicator voor de politieke betrokkenheid van de ouders. Uit het NiG blijkt dat in de meeste gevallen (78%) mensen die vroeger thuis over politiek spraken, dat nu thuis ook doen; slechts 22% heeft deze 'traditie' niet voortgezet. Een groot gedeelte van de mensen (44%) praatte vroeger thuis niet over politiek, maar doet dat nu wel. Ook in het NKO (zie tabel 4.2) zien we dat er een verband is tussen politieke interesse van een respondent en het vroeger thuis over politiek praten, maar het verband is verre van perfect. Mensen die vroeger thuis tamelijk vaak over politiek praatten hebben naast een hogere politieke interesse ook meer extern politiek vertrouwen (dat wil zeggen dat ze veel vertrouwen hebben in de responsiviteit van het systeem) en meer intern politiek vertrouwen (veel vertrouwen in hun eigen mogelijkheden om de politiek te beïnvloeden); daarnaast zijn ze minder politiek cynisch.

Tabel 4.2

Samenhang tussen vroeger thuis over politiek praten^a en politieke houdingen nu, bevolking 18+, 2006 (in procenten)

	allen	praatte vroeger thuis over politiek.	
		wel	niet
hoge politieke interesse (score 3-4) ^b	23	34	17
veel extern politiek zelfvertrouwen (hoogste score)	36	41	33
veel intern politiek zelfvertrouwen (hoogste score)	11	19	8
hoge score politiek cynisme (score 3)	21	18	22

a De respondenten werd de volgende vraag voorgelegd: 'Dan wil ik u nu enkele vragen stellen over de periode waarin u 10 tot 16 jaar was. Werd er toen bij u thuis veel, tamelijk veel, weinig of niet over politieke onderwerpen gesproken?'

b In de politieke interesse score zijn vier vragen over politieke interesse gecombineerd. De score loopt van 0-4.

Bron: SKON (NKO'06) ongewogen gegevens

Met behulp van een meervoudige regressie kunnen we bekijken of het verband tussen vroeger thuis over politiek praten en de selectie van politieke houdingen in tabel 4.2 overeind blijft wanneer we controleren voor opleidingsniveau, leeftijd en geslacht. Voor politieke interesse en intern politiek zelfvertrouwen is dat het geval. De effecten van opleidingsniveau (hogeropgeleiden zijn vaker geïnteresseerd en hebben meer zelfvertrouwen) en leeftijd (de politieke interesse en het zelfvertrouwen van ouderen zijn hoger dan die van jongeren) zijn wel sterker dan die van het vroeger thuis over politiek praten. Bij extern politiek zelfvertrouwen en politiek cynisme valt het verband weg wanneer het opleidingsniveau wordt meegenomen. Kortom: over het algemeen lijkt op te gaan dat mensen uit gezinnen waarin over politiek werd gepraat, zelf ook eerder over dit onderwerp in hun gezin praten en meer politieke interesse hebben. Vermoedelijk speelt wel een zekere vertekening een rol: het is mogelijk dat mensen die geïnteresseerd zijn zich zulke gesprekken nog herinneren, terwijl mensen die niets om politiek geven nooit veel aandacht hebben gehad voor zulke discussies.

Stemgedrag: overeenkomsten tussen ouders en kinderen

Uit eerder onderzoek blijkt dat er veel *overlap* is tussen het stemgedrag van ouders en dat van hun kinderen. Het effect van ouders op kinderen is groter in gezinnen die sterk 'gepolitiseerd' zijn (dat wil zeggen: waar veel over politiek wordt gesproken). Ook is het effect sterker wanneer de opvattingen van ouders eensgezind zijn. Verder blijkt de partijvoorkeur van vaders meer invloed te hebben op de partijvoorkeur van zonen, terwijl de voorkeur van moeders meer invloed heeft op die van dochters (Nieuwbeerta en Wittebrood 1995: 243). Het meeste onderzoek naar stemgedrag spitst zich toe op de Verenigde Staten. Daar wordt verondersteld dat de congruentie tussen het stemgedrag van ouders en dat van hun kinderen groot is omdat ouders hun partijidentificatie doorgeven aan hun kinderen. Uit de literatuur is bekend dat de samenhang tussen het stemgedrag van ouders en dat van hun kinderen in landen met een meerpartijensysteem

(zoals Nederland) minder sterk is (Nieuwebeerta en Wittebrood 1995; Ventura 2001). Hier identificeren veel mensen zich met meerdere ideologisch aan elkaar verwante partijen, waardoor de identificatie met één partij niet zo sterk is (Van der Eijk en Niemöller 1983). Bovendien is het Nederlandse partijensysteem instabieler dan dat in de vs: partijen fuseren, houden op te bestaan of er komen nieuwe partijen op. Met deze nieuwe partijen kunnen de ouders geen band hebben gehad. Daarom zouden ouders in landen zoals Nederland niet de partijidentificatie op hun kinderen overdragen, maar eerder hun voorkeur voor een partijblok of hun houding op de links-rechtsschaal (Ventura 2001).

We onderzoeken op twee manieren wat de relatie is tussen het stemgedrag van ouders en dat van hun kinderen. Om te beginnen kijken we op basis van gegevens uit een huishoudensenquête naar de overeenkomsten tussen de partijvoorkeur van ouders en die van hun thuiswonende kinderen op hetzelfde punt in de tijd. Deze enquêtegegevens zijn afkomstig uit het Aanvullend voorzieningengebruikonderzoek (AVO) van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Met behulp van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) bestuderen we vervolgens de relatie tussen het stemgedrag van een respondent nu en het herinnerd stemgedrag van de ouders.

Op basis van het AVO-bestand kunnen we kijken of ouders en hun thuiswonende kinderen bij de laatste verkiezingen op dezelfde of juist op verschillende partijen hebben gestemd. De beperking van het AVO is dat het om een klein aantal respondenten gaat en dat alleen thuiswonende kinderen tussen 18 en 25 jaar in het onderzoek worden meegenomen. Thuiswoners in deze leeftijdscategorie vertonen wellicht meer overeenkomsten met hun ouders dan mensen van deze leeftijd die het ouderlijk huis al zijn 'ontvlucht'. De AVO-gegevens laten zien dat er een sterk verband is tussen het stemgedrag van de ouders en dat van thuiswonende kinderen.¹² De aantallen kinderen die stemmen op partijen zoals VVD, PvdA, CDA en SP zijn ongeveer drie keer zo groot als de vader of de moeder van het kind ook op een van deze partijen stemt. In 56% van de gevallen stemt het kind op dezelfde partij als de vader en in 54% op dezelfde partij als de moeder. Deze percentages zijn nagenoeg hetzelfde in andere landen zoals Israël, de Verenigde Staten of Japan (Ventura 2001: 673). Wanneer beide ouders op dezelfde partij stemmen, kiest het thuiswonende kind in twee derde van de gevallen ook voor die partij, wat erop wijst dat de politieke socialisatie binnen de familie extra sterk is als beide ouders dezelfde politieke voorkeur hebben.

Ouders en hun (thuiswonende) kinderen stemmen dus vaak op dezelfde partijen. Maar hoe zit dat in latere levensfasen? Stemmen mensen dan nog steeds op dezelfde partij als hun ouders vroeger deden? Met behulp van het NKO krijgen we een beeld van de relatie tussen het stemgedrag van de respondenten en het herinnerd stemgedrag van de ouders. Het gebruik van een vraag naar herinnerd stemgedrag is niet zonder problemen: het gaat immers om iets wat *anderen* in een ver of minder ver *verleden* hebben gedaan. Onderzoek van De Vries et al. (2008) wijst echter uit dat wanneer gecorrigeerd wordt voor mogelijke meetfouten het effect van het stemgedrag van vaders op kinderen eerder sterker dan zwakker wordt en dat vragen naar herinnerd stemgedrag dus goed te gebruiken zijn. In het NKO van 2006 geeft 82% van de respondenten antwoord op de vraag wat zijn vader heeft gestemd, 75% beantwoordt de vraag over het stemgedrag van zijn moeder. Slechts

in een klein aantal gevallen noemt men daarbij meerdere partijen.¹³ Meer dan vier op de tien respondenten (43%) stemt op dezelfde partij als zijn of haar vader deed, eenzelfde percentage stemt qua partijvoorkeur overeen met de moeder. Bij 86% van de respondenten stemden beide ouders op dezelfde partij.¹⁴

Niet minder interessant dan de mate van overlap tussen het stemgedrag van respondenten en dat van hun ouders is de vraag op welke manier respondenten en hun ouders van elkaar *verschillen*. Van de mensen die nu op het CDA stemmen, deed 72% van de vaders dat ook, een klein deel van de ouders stemde op de PvdA (zie tabel 4.3; een tabel met overlap tussen kinderen en hun moeder laten we omwille van de ruimte achterwege). De meeste ouders van PvdA-stemmers kozen ook voor de PvdA, een kwart stemde op het CDA. De overlap tussen VVD-stemmers en hun ouders is kleiner, veel van hun ouders stemden op het CDA of op de PvdA. De ouders van de mensen die hun stem uitbrengen op GroenLinks of SP, stemden vaak op PvdA of CDA. Van bijna de helft van de ChristenUniestemmers kozen de ouders voor het CDA. Hoewel het aantal respondenten klein is, zien we dat bijna alle ouders van SGP-kiezers ook voor de SGP kozen. Ouders van PVV-kiezers hadden niet de mogelijkheid om op de PVV te stemmen, dus deze kiezers vertonen logischerwijs geen overlap met hun ouders. Wat opvalt is dat veel PVV'ers niet uit een rechtse, maar uit een linkse hoek komen: 43% van de vaders van PVV-kiezers stemde op de PvdA, 29% koos voor het CDA en 18% voor de VVD.

Tabel 4.3

Stemgedrag respondent^a versus herinnerd stemgedrag van de vader, bevolking van 18 en ouder, 2006 (in procenten)

stemgedrag vader	stemgedrag respondent							
	CDA	PvdA	VVD	GL	SP	CU	SGP	PVV
CDA of voorlopers	72	25	33	38	36	46	4	29
PvdA of voorlopers	14	59	25	29	42	14	-	43
VVD of voorlopers	8	8	37	17	9	3	-	18
GL of voorlopers	0	3	1	4	4	-	-	1
SP	0	0	-	1	3	-	-	1
D66	1	1	2	4	4	-	-	-
CU of voorlopers	2	0	0	1	0	22	4	-
SGP	1	0	1	-	0	15	92	3
anders	2	3	1	5	2	-	-	5
totaal	100	100	100	100	100	100	100	100
(n)	492	369	258	78	279	72	24	79

a Alleen de partijen waar meer dan 70 respondenten op stemden, zijn opgenomen in de tabel; een uitzondering vormt het SGP, vanwege de duidelijkheid van het verband.

- Nihil.

Bron: SKON (NKO'06) ongewogen gegevens

In tabel 4.4 kijken we of de overlap (ofwel congruentie) tussen kinderen en hun ouders in bepaalde groepen groter of juist kleiner is dan in andere groepen. We zeiden het al: in eerder onderzoek is steeds geconstateerd dat de congruentie tussen het stemgedrag van ouders en dat van hun kinderen groter is wanneer beide ouders hetzelfde stemmen. Dat beeld zien we ook in het NKO terug, al moet gezegd dat het aantal mensen die zich herinneren dat hun ouders anders stemden opvallend gering is (14%). In eerder onderzoek zagen we vaak dat vaders meer invloed hebben op zonen en moeders meer op dochters, maar die effecten zien we in de NKO-cijfers niet terug. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn klein. Mensen die vroeger thuis over politiek praatten, vertonen net zo'n grote overlap als mensen die dat niet deden; een effect van 'politisering' zien we dan ook niet terug. Wat betreft de verschillen in leeftijd kunnen we uiteenlopende verwachtingen hebben. De congruentie tussen ouders en kinderen zou in eerdere levensfasen groot zijn en daarna kunnen afnemen. Aan de andere kant zouden juist in Nederland door afnemende verzuiling en de dynamiek van het partijensysteem oudere mensen meer congruentie met hun ouders kunnen vertonen dan mensen die jonger zijn. Met wat goede wil zien we beide tendensen in deze data terug. In de groep 70+ is de overlap tussen ouders en hun kinderen het grootst. In de jongste leeftijdscategorie is de overlap groter dan onder mensen tussen de 30 en 69 jaar.

Tabel 4.4

Overlap tussen stemgedrag respondent en herinnerd stemgedrag van de ouders in verschillende groepen, bevolking van 18 en ouder, 2006 (in procenten)

	overlap met herinnerd stemgedrag van	
	vader	moeder
% overlap	43	43
stemgedrag ouders		
homogeen	47 (n = 599)	47 (n = 599)
niet homogeen	23 (n = 48)	25 (n = 53)
geslacht respondent		
man	44 (n = 368)	44 (n = 348)
vrouw	41 (n = 348)	42 (n = 52)
leeftijd respondent		
18-29 jaar	45 (n = 102)	44 (n = 95)
30-49 jaar	40 (n = 268)	41 (n = 279)
50-69 jaar	41 (n = 239)	40 (n = 222)
≥ 70 jaar	55 (n = 107)	59 (n = 104)
respondent praatte vroeger thuis over politiek		
ja	43 (n = 265)	43 (n = 259)
nee	43 (n = 446)	43 (n = 435)

Bron: SKON (NKO'06) ongewogen gegevens

Het zou in Nederland niet zozeer gaan om identificatie met een bepaalde partij die ouders doorgeven, maar meer om links-rechtsoriëntaties of houdingen ten opzichte van een bepaald blok van partijen. Wanneer we alle partijen categoriseren als 'links', 'rechts' of 'confessioneel' wordt het bovendien gemakkelijker om een vergelijking door de tijd te maken.¹⁵ Omdat er minder categorieën zijn is de overlap tussen het herinnerd stemgedrag van de ouders en dat van de respondent vanzelfsprekend groter dan wanneer we kijken naar individuele partijen (zoals we hiervoor deden). In tabel 4.5 zien we het percentage kinderen en vaders dat hetzelfde stemt sinds 1971 gestaag afnemen, maar opmerkelijk genoeg weer stijgen vanaf 2002.¹⁶ Wanneer we kijken naar de beweging in de 'blokken', kunnen we daarvoor misschien wel een verklaring geven. Die beweging laat, naast afnemende congruentie tussen vaders en kinderen, ook zien dat de trends bij individuele verkiezingen van belang zijn. Tot en met 1998 daalt het aantal kinderen dat net als hun vaders op een confessionele partij stemt, maar in 2002 en 2006 doet het CDA het weer goed bij de verkiezingen en stijgt dit percentage. Ook de verkiezingsnederlaag van de PvdA in 2002 zien we terug, in 2006 doen de linkse partijen het goed en stemmen meer kiezers net als hun vader weer op een linkse partij. De gestegen overlap tussen vaders en hun kinderen in 2006 kan dus goed het gevolg zijn van het herstel van confessionele en linkse partijen.

Bij de confessionele partijen valt op dat bijna alle mensen die op zo'n partij stemmen, een vader hebben die dat ook deed. Alleen in jaren waarin de confessionele partijen het goed doen, krijgen zij er wat kiezers bij die niet in de confessionele traditie staan. De groep 'rechtse' partijen is de kleinste groep waarin sinds 2002 een grote toename van kiezers heeft plaatsgevonden (in sommige jaren omvat deze groep alleen de VVD, soms ook een andere kleine rechtse partij). Net als in tabel 4.4 zien we dat slechts bij een klein gedeelte van de rechtse kiezers de vader ook op een rechtse partij stemde, vaker stemde deze op een confessionele partij (cijfers niet gepresenteerd).

Tabel 4.5

Overlap tussen stemgedrag respondent en herinnerd stemgedrag van de vader, bevolking 18 en ouder, 1971-2006 (in procenten)

	1971	1972	1977	1986	1989	1994	1998	2002	2006
% overlap	74	71	70	62	62	56	56	55	61
vader stemde X en respondent doet dat ook									
links	85	78	82	74	77	79	78	62	72
confessioneel	71	69	66	56	58	42	42	53	57
rechts	62	63	57	59	42	59	54	46	46
respondent stemt X en vader deed dat ook									
links	56	64	60	56	51	49	53	49	56
confessioneel	95	90	93	80	83	92	91	83	78
rechts	37	31	28	39	37	35	28	25	37

Bron: SKON (NKO'71-'06) (samengevoegde gegevens, zie Todosijevic et al. 2010) ongewogen gegevens

Politiek-bestuurlijke families in Nederland

Zijn er in Nederland politiek-bestuurlijke families? Vroeger bestonden ze in ieder geval. De familie Martens bijvoorbeeld heeft meer dan twee eeuwen lang een bijdrage geleverd aan het bestuur van de stad Utrecht. In april 1670 werd Jacob Martens tot vroedschapslid benoemd, in 1861 zou zijn (verre) nazaat Jan Louis Anne Martens de Utrechtse raadszaal betreden (De Bruin en Pietersma 2002). Dat er ook nu nog in een aantal gevallen sprake is van familieverbanden tussen politici en bestuurders staat buiten kijf. Coen Teulings (directeur CPB) en de broers Staf Depla (wethouder in Eindhoven), Frank Depla (raadslid Eindhoven) en Paul Depla (burgemeester Heerlen) zijn alle vier kleinzonen van voormalig Tweede Kamerlid, minister en vicepremier Frans Teulings. Martina Tjeenk Willink, lid van de Eerste Kamer gedurende de periode 1946-1969, is een tante van de huidige vicepresident van de Raad van State, Herman Tjeenk Willink. Frits Bolkestein is een kleinzoon van oud-minister Gerrit Bolkestein. De grootvader van de huidige minister Donner was ook minister en zijn betovergrootvader was lid van de Tweede Kamer. Saskia Noorman-den Uyl is de dochter van oud-minister-president Joop den Uyl. Binnen de familie Patijn zijn ook aardig wat bestuurders en politici te vinden; zowel de vader als de twee grootvaders en ook een overgrootvader van Schelto Patijn waren lid van de Tweede Kamer. Drees senior en Drees junior waren beiden minister en lid van de Tweede Kamer, en twee dochters van Drees junior zijn getrouwd (geweest) met Jacques Wallage, voormalig lid van de Tweede Kamer, staatssecretaris en burgemeester van Groningen.

Het lijkt er dus op dat de familie, zowel vroeger als nu, een factor van betekenis is voor de politieke en bestuurlijke carrière van individuen. Van Liefvering en Steyvers (2009: 130) onderscheiden twee grote voordelen voor kinderen die in de voetsporen van hun ouders treden, namelijk de overdracht van vaardigheden die specifiek zijn voor het beroep, en de naamsbekendheid. 47% van de vaders en 32% van de moeders van de door Liefvering en Steyvers (2009) geënte Belgische burgemeesters was lid van een politieke partij; 23% van de vaders was daarnaast actief betrokken bij partijcampagnes of vergaderingen van de partij. Zijn dit soort familieverbanden in de Nederlandse politiek en het Nederlandse bestuur sterker of zwakker geworden de afgelopen eeuw? Tabel 4.6 laat zien dat gedurende de periode 1848-2010 het percentage ministers van wie zowel de vader als de grootvader politiek actief waren, is afgenomen van 27% naar 0% en dat het aandeel ministers met een of meer politiek actieve familieleden is teruggelopen van 61% naar 19%. Het lijkt het er dus op dat, in ieder geval wat betreft het ministersambt, de familie een minder grote rol speelt dan vroeger. In het kabinet-Balkenende IV waren er vier ministers met een vader (Verhagen, Van der Laan en Eurlings) of grootvader (Donner) die een functie vervulde in de lokale of landelijke politiek: 25% van het totale aantal ministers. Geen van de ministers uit dit kabinet heeft zowel een vader als een grootvader die actief was in de politiek. Vergelijken we het kabinet-Balkenende IV bijvoorbeeld met het kabinet-Heemskerk een eeuw eerder, dan zien we dat van tien van de in totaal veertien ministers (71%) familieleden bekend zijn met een politieke functie. In dat kabinet zaten overigens ook twee broers, namelijk L.H.W. Regout, minister van Waterstaat, en E.R.H. Regout, minister van Justitie, van wie de vader raads- en Statenlid was, de ene grootvader Regout senator en raadslid en de andere grootvader raads- en Statenlid (Seckers 1991: 102). De laatste decennia lijkt het percentage ministers met familieleden die actief zijn in de politiek zich te stabiliseren rond de 20%.¹⁷ Dit aandeel is aanzienlijk lager dan bijvoorbeeld een eeuw geleden, maar het is duidelijk dat ook tegenwoordig de gemiddelde minister van huis uit een aanzienlijk sterkere politieke socialisatie heeft ondergaan dan de gemiddelde Nederlander.

Tabel 4.6

Ministers uit families waarin zowel vader als grootvader(s) politiek actief waren, afgezet tegen alle ministers met een of meer politiek actieve familieleden (in procenten)^a

politiek actieve familieleden	1848-1888	1888-1918	1918-1940	1946-1967	1967-1990	1991-2010
vader en grootvader	27	29	10	9	-	-
familieleden (nationaal)	37	35	21	13	11	6
familieleden (lokaal)	24	19	15	26	9	13
Totaal politiek actieve familieleden	61	54	36	39	20	19
(n)	(118)	(72)	(61)	(68)	(89)	(79)

- a De gegevens in deze tabel, afkomstig uit Secker 1991, zijn voor de periode 1991-2010 aangevuld met gegevens die beschikbaar zijn gesteld op de website Parlement & Politiek van het Parlementair Documentatie Centrum (www.parlement.com). Voor deze periode is gekeken naar familieleden in de eerste en tweede graad.
- Nihil.

Leesvoorbeeld: Van de ministers tussen 1848 en 1888 had 27% zowel een politiek actieve vader als grootvader; in diezelfde periode had een meerderheid (61%) minstens één politicus in de familie.

Bron: Secker (1991: 105) SCP-bewerking

Hoe belangrijk is de blootstelling aan politieke socialisatie voor Tweede Kamerleden? Van den Berg (1983) heeft de maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden onderzocht voor de periode 1849-1967. Zijn conclusie is dat het percentage Kamerleden met een vader zonder ervaring in hoge overheidsfuncties¹⁸ of vertegenwoordigende ambten zoals dat van Kamerlid, de *homines novi*, geleidelijk aan is gestegen van respectievelijk 39% en 42% in 1871 naar 85% en 86% in 1937. Na 1937 is dit percentage iets afgenomen. In 1970 hadden twee van de in totaal 158 Kamerleden een vader die minister was, drie Kamerleden hadden een burgemeester als vader en zeven een wethouder; zes vaders waren ook Tweede Kamerlid en één vader was gemeenteraadslid; van vijf vaders is het beroep niet bekend. In 1970 had dus ongeveer 12% van alle Kamerleden een vader met politieke ervaring. Het percentage politieke *homines novi* onder de Kamerleden, althans waar het de politieke ervaring van de vader betreft, was in dat jaar dus maximaal 88%. Het aantal Kamerleden met een politiek ervaren grootvader is geringer: in 1970 bevonden zich onder deze grootvaders één minister, drie wethouders en twee Tweede Kamerleden. Van 53 Kamerleden was het beroep van beide grootvaders overigens onbekend. Twee keer is er sprake van een 'politieke familie' (Secker 1991: 98) waarin zowel de vader als een van de grootvaders van het Kamerlid een politieke functie uitoefende, namelijk in het geval van het Kamerlid Van den Bergh (wiens vader en grootvader ook lid van de Tweede Kamer waren), en in het geval van het Kamerlid Nederhorst (wiens vader en grootvader beiden wethouder in Gouda waren, en die zelf in de Goudse gemeenteraad zat voordat hij toetrad tot de Kamer).¹⁹

In 1990 is meer dan de helft van de vaders van Kamerleden lid van een politieke partij – ter vergelijking: bij de (kiesgerechtigde) Nederlandse bevolking was dit slechts 3,2% in 1989²⁰; van een vijfde van de Tweede Kamerleden was de vader ook een bestuurslid binnen de partij. In een enquête onder Kamerleden in 1990 werd gevraagd naar de politieke activiteit van familieleden. 30% van de Tweede Kamerleden in 1990 had een of meer personen in de familie die lid waren van de Eerste of Tweede Kamer, provinciale staten of een gemeenteraad en 16% had een familielid dat minister, gedeputeerde, burgemeester of wethouder is of was (Daalder 1992: 42). Het spreekt voor zich dat deze percentages aanzienlijk hoger zijn dan het gemiddelde onder de Nederlandse bevolking. De conclusie van Van den Berg en Van den Braak (2004: 75) dat ‘nog altijd voor een relatief groot aantal Kamerleden geldt dat zij opgroeiden in een politiek-bestuurlijk milieu’ lijkt dus zeker terecht. In zowel 1968 als 1990 werd aan Kamerleden gevraagd hoe groot de belangstelling van hun ouders was voor politieke vraagstukken toen de Kamerleden zelf nog jong waren. In 1968 gaf 32% van de Tweede Kamerleden aan dat de belangstelling van de vader respectievelijk ‘groot’ was, 23% omschreef die belangstelling zelfs als ‘zeer groot’; in 1990 waren deze percentages 42% en 20% (Daalder 1992: 39). Met andere woorden: meer dan de helft van de Kamerleden in zowel 1968 als 1990 had een vader met een grote of zeer grote belangstelling voor politieke vraagstukken. In de SCP-enquête Nederland in Generaties wordt aan de respondent gevraagd of er tijdens zijn kinderjaren thuis veel over politiek werd gesproken. 5% beantwoordt deze vraag met ‘veel’ en 20% geeft aan dat er thuis ‘tamelijk veel’ over politieke onderwerpen werd gepraat. Aangenomen dat er in gezinnen waarvan de vader een grote of zeer grote belangstelling heeft voor politieke vraagstukken tamelijk veel of veel over politiek wordt gesproken, kunnen we concluderen dat Kamerleden grofweg twee keer zo vaak uit een gezin met een grote politieke belangstelling komen dan de gemiddelde Nederlander.

4.4 Maatschappelijke socialisatie: verenigingsleven en vrijwilligerswerk bij ouders en kinderen

Vergeleken met de aanzienlijke hoeveelheid literatuur over politieke socialisatie binnen de familie zijn er slechts een paar studies die de rol van de familie met betrekking tot het wel of niet verrichten van vrijwilligerswerk hebben onderzocht (Janoski en Wilson 1995: 273). Het lijkt echter aannemelijk dat de familie en socialisatie binnen de familie ook voor het vrijwilligersleven van grote betekenis zijn. De kans dat een Amerikaan vrijwilligerswerk doet, is twee keer zo groot indien zijn ouders als vrijwilligers actief waren en er is zelfs een speciaal woord voor kinderen die in de voetsporen van hun, als vrijwilligers actieve, ouders treden: *legacy volunteers*. (Mustillo et al. 2004: 531). Ouders kunnen de participatie van hun kinderen in allerlei maatschappelijke activiteiten vergroten door het kind aan te moedigen en emotionele steun te geven bij de activiteiten die het ontplooit (Fletcher et al. 2000). Ook in Nederland is de familie waarin het kind is grootgebracht bepalend voor de kans dat het kind vrijwilligerswerk doet (Bekkers 2005, 2007). Zelfs nadat er rekening is gehouden met de religieuze achtergrond van de ouders, hebben kinderen van ouders die vrijwilligerswerk deden toen het kind zelf ongeveer 15 jaar oud was, significant meer kans tegenwoordig ook zelf als vrijwilliger actief te zijn.

Kinderen van ouders die naar de kerk gaan, die een hoger opleidingsniveau hebben, of die vroeger als vrijwilliger actief waren, doneren meer aan goede doelen.

Er zijn positieve verbanden tussen het lidmaatschap van, of het als vrijwilliger actief zijn voor, een maatschappelijke organisatie²¹ van de vader of de moeder en dat van het kind (tabellen 4.7 en 4.8). De gevonden verschillen zijn aanzienlijk. Een kind heeft bijvoorbeeld een twee keer zo grote kans lid te zijn van een maatschappelijke organisatie als beide ouders daar ook lid van zijn, dan wanneer zij beiden geen lid zijn.

Tabel 4.7

Lidmaatschap kinderen naar lidmaatschap ouders (in procenten)

	maatschappelijke organisatie (% kinderen lid)		
	alle kinderen	jongens	meisjes
allen ^a	14	15	14
geen van beide ouders	11	13	10
alleen de vader	13	12	15
alleen de moeder	16	15	17
beide ouders	21	20	21

a Ongeacht het lidmaatschap van de ouders.

Bron: SCP (AVO'07)22

Vergeleken met de situatie dat geen van de ouders lid is van een maatschappelijke vereniging vergroot het lidmaatschap van alleen de vader niet de kans dat het kind lid is van een maatschappelijke vereniging. Bij de moeder is dit wel het geval.²³ Kinderen imiteren dus vooral hun moeder als het gaat om het wel of niet lid worden van een maatschappelijke vereniging. Maar misschien is het niet zozeer het lidmaatschap van de moeder als wel haar opleidingsniveau of de omvang van het huishoudensbudget waardoor het kind eerder geïnteresseerd is in respectievelijk (financieel) in staat is om lid te worden van een maatschappelijke vereniging. En inderdaad, als we niet alleen rekening houden met het huishoudensinkomen maar ook met het opleidingsniveau van de ouders is er geen significant verband meer waarneembaar tussen het lidmaatschap van de moeder en dat van het kind. In alle gevallen blijft er echter een sterk verband tussen het lid zijn van beide ouders van een maatschappelijke vereniging en dat van het kind. Daarbij is het opvallend dat jongens minder snel in de maatschappelijke voetsporen van hun ouders treden dan meisjes. Slechts als beide ouders lid zijn van een maatschappelijke vereniging vergroot dit de kans dat hun zoon dit ook zal zijn.²⁴ Bij meisjes vergroot het lidmaatschap van alleen de moeder de kans dat ze zelf ook lid is van een maatschappelijke vereniging zelfs als rekening wordt gehouden met het huishoudensinkomen en het opleidingsniveau van de ouders.²⁵ Ten slotte is het waarneembare verband tussen ouders en hun kinderen bij het doen van vrijwilligerswerk aanzienlijk zwakker dan bij het lidmaatschap van maatschappelijke verenigingen. Dit komt onder meer door het geringe percentage kinderen dat als maatschappelijk vrijwilliger actief is, waardoor het moeilijker wordt significante verschillen waar te nemen (zie tabel 4.8).

Tabel 4.8

Vrijwilligerswerk kinderen naar vrijwilligerswerk ouders (in procenten)

	maatschappelijk vrijwilliger (% kinderen)		
	alle kinderen	jongens	meisjes
allen ^a	6	5	7
geen van beide ouders	5	5	6
alleen de vader	7	7	8
alleen de moeder	6	4	9
beide ouders	9	9	10

a Ongeacht het lidmaatschap van de ouders.

Bron: SCP (AVO'07)

Alleen als beide ouders als vrijwilliger actief zijn, vergroot dit de kans dat hun kind dat ook is. De analyses op basis van het AVO 2007 ondersteunen dus de bevindingen van Bekkers (2005, 2007) dat er een positief verband is tussen het feit dat de ouders vrijwilligerswerk doen of lid zijn van een maatschappelijke organisatie, en de kans dat hun kind lid is van een maatschappelijke organisatie of zich daar als vrijwilliger voor inzet. In tabel 4.9 wordt de maatschappelijke activiteit van de respondenten vergeleken met die van hun ouders en in tabel 4.10 met die van hun oudste uitwonende kind.

Tabel 4.9

Maatschappelijke activiteit respondent naar maatschappelijke activiteit van de ouders (in procenten)^a

	(% respondenten)			
	zeer actief	tamelijk actief	een beetje actief	niet actief
allen ^b	6	16	25	54
ouders zeer actief	15	17	28	40
ouders tamelijk actief	9	32	24	36
ouders een beetje actief	3	16	36	45
ouders niet actief	4	9	20	68

a [De correlatiecoëfficiënt (tau-b) voor deze twee variabelen is 0,25]

b Ongeacht hoe actief de ouders zijn.

Bron: SCP (NiG'10) gewogen gegevens

Tabel 4.10

Maatschappelijke activiteit respondent naar maatschappelijke activiteit van het oudste uitwonende kind (in procenten)^a

	(% respondenten)			
	zeer actief	tamelijk actief	een beetje actief	niet actief
allen ^b	7	19	25	49
oudste uitwonende kind				
zeer actief	22	27	28	22
oudste uitwonende kind				
tamelijk actief	12	27	28	32
oudste uitwonende kind een				
beetje actief	6	25	37	32
oudste uitwonende kind				
niet actief	3	9	17	72

a [De correlatiecoëfficiënt (tau-b) voor deze twee variabelen is 0,36]

b Ongeacht hoe actief het uitwonende kind is.

Bron: SCP (NiG'10) gewogen gegevens

In beide gevallen is er een gematigd positief verband tussen het maatschappelijk actief zijn van de ouders en dat van het kind. Er is op dat punt zelfs een verband tussen de activiteit van de grootouders en die van het kleinkind. Ook nadat er rekening is gehouden²⁶ met het wel of niet gelovig zijn grootgebracht door de ouders, het netto gezinsinkomen van de respondent en het opleidingsniveau van de vader en de moeder, is er sprake van een verband tussen de mate waarin ouders en hun kinderen maatschappelijk actief zijn, bijvoorbeeld als vrijwilligers of in het bestuur of de politiek, zodat er, net als in de Verenigde Staten, ook in Nederland mogelijk sprake is van *legacy volunteers*.

4.5 De oude leert de jonge os

Oud en jong zijn natuurlijk niet alleen statistische categorieën. In de dagelijkse praktijk kruisen hun paden elkaar op vele momenten en wijzen: binnen de kerken, op politieke gebied, in de Nederlandse *civil society* – en niet te vergeten: in familieverband. Heel lang hebben opvoedingsideeën overheerst waarin kinderen geacht werden aan de strakke leiband door volwassen het volle leven ingevoerd te worden; immers: van de oude os leert de jonge os het ploegen. Zoiets zweefde mensen als Cats en Vondel voor ogen: ‘D’ aenkomers slaenze gae, en nemen op haer acht,/En hechten ‘tgeen zij zien haer zelve in ‘t ghedacht:’, dichtte die laatste in zijn *Vorstelijcke warande der dieren* (1617).²⁷ Maar ook de vervaardigers van een gestage stroom van zielzorgelijke en pedagogische handreikingen aan ouders ten tijde van de verzuiling vertrokken doorgaans vanuit dezelfde pedagogische beginselen. Goed voorbeeld doet navolgen en dat goede voorbeeld moest in de eerste plaats van de ouders komen.

In het boerenbedrijf verliep de training van de jonge os via insnoering onder hetzelfde juk als de oudere; dat dwong hem in diens spoor te blijven en met dezelfde snelheid te bewegen. Die didactische aanpak zal zelden toepasbaar zijn in het hedendaagse Nederland, daarvoor verandert er te veel en te snel, en is ook de pluriformiteit te groot, niet in de laatste plaats binnen leeftijdsgroepen. De moderne opvoeding is tweerichtingsverkeer; of het nu gaat over godsdienst dan wel politiek: vaders wil is allang niet meer wet en 'omdat ik het zeg' heeft afgedaan als doorslaggevend argument. Ouders en kinderen socialiseren elkaar, waarbij de beïnvloeding vaak versluierd, indirect en nauwelijks bewust kan verlopen en het resultaat lang niet altijd hoeft te bestaan uit overeenstemming (dat er een verband tussen het gedrag van ouder en kind bestaat, betekent niet dat beide hetzelfde doen).

De familie speelt een cruciale rol bij de religieuze socialisatie van kinderen en deze kan zowel direct (gezamenlijk kerkbezoek en bidden) als indirect (betekenis van het geloof voor de ouders) plaatsvinden. Religieuze overdracht is met name binnen gereformeerde gezinnen nog steeds sterk aanwezig. Maar door de afgebrokkelde geloofwaardigheidsstructuur van de godsdienst is het voor ouders steeds moeilijker geworden hun geloof op hun kinderen over te dragen. Op politiek terrein is de overlap tussen de politieke houdingen van ouders en die van hun kinderen groot. Homogeniteit tussen de ouders versterkt hun invloed, dat geldt voor alle drie de hier onderzochte gedragsgebieden: godsdienstige deelname, politieke voorkeur en maatschappelijk activisme. Kinderen van maatschappelijk actieve ouders zijn zelf ook eerder actief. Als beide ouders lid zijn van een maatschappelijke vereniging dan vergroot dit de kans dat hun kind dit ook zal zijn, zelfs als rekening wordt gehouden met andere variabelen zoals het inkomen van het huishouden of het opleidingsniveau van de ouders.

Het zij nog eens benadrukt dat socialisatie zeker geen eenrichtingsverkeer van de ouders naar het kind hoeft te zijn. In verschillende onderzoeken naar godsdienstige socialisatie wordt vastgesteld dat het om een wederkerig proces gaat. Met betrekking tot politieke houdingen heeft eerder onderzoek onder andere uitgewezen dat een derde van de geïnterviewde moeders hun politieke opvattingen hebben laten beïnvloeden door hun studerende dochters en dat moeders van radicale studenten hun mening over ongetrouwd samenleven hebben herzien op basis van het gedrag van hun kinderen (McDevitt en Chaffee 2002: 285).

Noten

- 1 In boek 4 van *De Staat* (Plato 1978: 209-210).
- 2 Al kon dit pas later het karakter krijgen van een generatieconflict, een notie die onvoorstelbaar was in de oude beschavingen van het Nabije Oosten; zie Reinhold 1976.
- 3 Zie ook Openbaring 3:19: 'Zo wie ik liefheb, die bestraf en kastijd ik.' Beide citaten zijn ontleend aan de Statenvertaling van de Bijbel.
- 4 Dux, 1952, jrg. 19, juni-juli: 27.
- 5 Technisch geformuleerd komen de correlaties tussen de houding van ouders en die van kinderen vooral tot stand via de eenstemmigheid in niet-godsdienstige milieus, terwijl de variantie

- voornamelijk betrekking heeft op generatieverschillen in de wel bij geloof en kerk betrokken gezinnen.
- 6 De uitspraak is zowel in zijn *Uit de papieren van iemand die nog leeft* (1838) als in zijn *Wijsgerige kruimels* (1844) te vinden (zie Watkin 1990: 78; Hong en Hong 1985: 80).
  - 7 Een term van Peter Berger, die spreekt van de *plausibility structure* van de godsdienst (Berger 1967; zie ook Dekker 1987).
  - 8 Over de Nederlandse moslims en de gevolgen van migratie is vanuit dit perspectief nog weinig bekend.
  - 9 'Dans les sociétés les plus prospères, la venue des enfants est, à vrai dire, une invasion de petits barbares: dès que les parents tardent à les dompter par l'éducation, la décadence devient imminente.' (LePlay 1888: 322).
  - 10 Immers: '[...] elke maatschappij die zichzelf in stand wil houden heeft als één van zijn doelen de socialisatie van jongeren, zodat zij de waarden, tradities, normen en plichten van de samenleving zullen voortzetten. Kinderen worden niet gesocialiseerd geboren [...]' (Sighel 1965: 2 [eigen vertaling]).
  - 11 Opdrachtgevers zijn respectievelijk het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON).
  - 12 We kunnen het stemgedrag van ouders en kinderen ook uitdrukken in een getal dat de plaatsing van een bepaalde partij op de links-rechtsschaal weergeeft. De plaatsing is afgeleid van de gemiddelde zelfplaatsing van kiezers van die partij in het NKO van 2006. De Pearson correlatie tussen kind en ouder (vader of moeder) op basis van deze plaatsing is .65 en is significant bij $p < .01$.
  - 13 In lijn met vergelijkbaar onderzoek werken we in het vervolg alleen met respondenten van wie we het stemgedrag kennen en die zich de partijvoorkeur van hun ouders kunnen herinneren (zie De Vries et al. 2008). De weinige respondenten die zich meer dan een partijvoorkeur van hun ouders herinneren (28 bij partijvoorkeur vader en 22 bij partijvoorkeur moeder), laten we buiten beschouwing.
  - 14 Dat dit percentage aanzienlijk lager ligt dan het percentage overlap tussen ouders en hun thuiswonende kinderen in het AVO, ligt aan de specifieke groep die in het AVO wordt onderzocht en aan het feit dat het in het NKO om stemgedrag in verschillende perioden gaat. Wanneer we het stemgedrag van de respondent en de ouders omzetten in een plaatsing op een links-rechtsschaal (waarbij de plaatsing wederom is afgeleid van de gemiddelde zelfplaatsing van kiezers van die partij in het NKO van 2006), is de correlatie tussen het stemgedrag van de respondent en dat van de vader .36, die tussen de respondent en de moeder .41 en die tussen beide ouders .85 (alle correlaties zijn significant bij $p < .01$).
  - 15 Als 'links' zijn gecategoriseerd: PvdA, GL, SP, D66, PvdA, SDP, RSP, PPR en PSP. 'Rechts' zijn VVD, VDB, NSB, Centrum Democraten, LPF en PVV. 'Confessioneel' zijn CDA, CU, SGP, KVP, RKSP, ARP, CHU, GPV en RPF.
  - 16 De tabel heeft alleen betrekking op respondenten van wie het stemgedrag bij de laatste verkiezingen bekend was en die zich het stemgedrag van hun vader herinnerden. Het gaat hierbij om het eerstgegeven antwoord op de vraag naar het stemgedrag van de vader.
  - 17 Het Parlementair Documentatie Centrum vraagt nieuwe Kamerleden (politici) standaard een aantal gegevens aan te leveren. De laatste jaren is de respons bij het invullen van de formulieren echter lager dan voorheen en dit geldt met name voor het invullen van de gegevens over de ouders. De meer recente gegevens zullen dan ook een onderschatting geven van het aantal ministers en parlementsliden met politiek actieve familieleden. Het genoemde aandeel van 20% (bij de ministers) is dus een

- minimumschatting, het werkelijke percentage zal hoger liggen. Hetzelfde geldt voor de percentages die we in de volgende twee alineas geven bij de bespreking van familiebanden van parlementsleden.
- 18 Tot die hoge overheidsfuncties rekt Van den Berg (1983) ook rechters en functionarissen van het Openbaar Ministerie, ambtenaren vanaf de rang van referendaris, en officieren vanaf de rang van majoor.
  - 19 Wellicht is het ook interessant te vermelden dat één Tweede Kamerlid duidelijk afkomstig is uit een traditioneel-ambtelijk milieu: vóór het toetreden tot de Kamer was Ferdinand Fiévez chef afdeling interne dienst secretarie van de gemeente Arnhem, zijn vader was gemeentesecretaris en zijn grootvader ontvanger van belastingen. Hoewel dit soort 'ambtelijke families' vroeger niet zeldzaam was in de politiek, komen ze nu nog maar zelden voor (Daalder, H. en S. Hubée-Boonzaaijer (1969)).
  - 20 Zie www.dnpp.nl.
  - 21 Zoals een politieke partij of vereniging, werkgeversorganisatie, vakbond, actiegroep, milieuorganisatie of onderwijsvereniging.
  - 22 In dit hoofdstuk wordt onder meer gebruikgemaakt van gegevens uit een grote, in 2007 gehouden huishoudensquête, het AVO 2007. In dit onderzoek met een respons van in totaal 6824 huishoudens ofwel 13.410 personen is een steekproef van 3130 kinderen getrokken; vervolgens zijn de 145 kinderen verwijderd die ouder waren dan 25 jaar, zodat het resterende bestand een omvang heeft van een kleine 3000 kinderen. Het exacte aantal kinderen is 2985; 473 daarvan behoren tot een huishouden met alleen een moeder en 77 leven in een huishouden met alleen een vader. De overige 2435 kinderen groeiden dus op in een gezin met twee ouders. Tot slot zijn de gegevens van de ouders gekoppeld aan die van de kinderen (strikt genomen weten we trouwens niet zeker of het de (biologische) ouders of bijvoorbeeld pleegouders of stiefouders van het kind zijn). In vergelijking met de data gebruikt door Bekkers (2005, 2007) zijn de gegevens van het AVO 2007 *niet* gebaseerd op herinneringsvragen: het AVO is namelijk een huishoudenquête waarbij zowel de kinderen als de ouders worden ondervraagd. In navolging van Bekkers (2005, 2007) zal logistische regressie worden gebruikt om de data te analyseren.
  - 23 Om de invloed van beide ouders te bepalen is in drie stappen een gewogen en op huishouden geclusterde logistische regressie uitgevoerd waarbij naast het lidmaatschap van de vader en de moeder van een maatschappelijke organisatie ook het inkomen van het huishouden en het opleidingsniveau en de religieuze affiliatie van de ouders als variabelen zijn toegevoegd.
  - 24 Ook nadat rekening is gehouden met de eerdergenoemde controlevariabelen zoals het inkomen van het huishouden.
  - 25 Het verband verdwijnt pas nadat de religieuze achtergrond van de ouders is toegevoegd aan het model.
  - 26 Op basis van multinomiale logistische regressie, referentiecategorie is steeds 'niet actief'. Ten opzichte van deze referentiecategorie wordt de kans op het zeer, een beetje of tamelijk maatschappelijk actief zijn van de respondent significant groter als de ouders van de respondent zeer of tamelijk actief zijn.
  - 27 'Waer in de zeden-rijcke filosofie, poëtisch, morael, en historiael, vermakelijck en treffelijck wordt voorghestelt', zoals de ondertitel luidt (Van den Vondel 1888: 265).

Literatuur

- Acock, A.C. en V.L. Bengtson (1978). On the relative influence of mothers and fathers: A covariance analysis of political and religious socialization. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 40, p. 519-530.
- Acock, A.C. en V.L. Bengtson (1980). Socialization and attribution processes: Actual versus perceived similarity among parents and youth. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 42, p. 501-515.
- Alma, H.A. (1993). *Geloven in de leefwereld van jongeren*. Kampen: Kok.
- Andrée, T.G.I.M. (1983). *Gelovig wordt je niet vanzelf. Godsdienstige opvoeding van r.k. jongeren tussen 12 en 20 jaar*. Nijmegen: Dekker en Van de Vegt.
- Andree, T.G.I.M. (1987). Religieuze socialisatie en het gezin. In: T.G.I.M. Andree en P.D.D. Steegman (red.), *Religieuze socialisatie*. Utrecht: Faculteit der Godsgeloeerdheid (pp. 161-164).
- Bekkers, R. (2005). *Charity begins at home. How socialization experiences influence giving and volunteering* (paper gepresenteerd op de 34e Arnova-conferentie, 17-20 november 2005). Washington DC
- Bekkers, R. (2007). Intergenerational Transmission of Volunteering. In: *Acta Sociologica*, jg. 50, nr. 2, p. 99-114.
- Benjamins, R. En P. van der Ploeg (1988). *Gewoonweg gereformeerd*. Franeker: Van Wijnen.
- Berg, J. van den (1983). *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden*. Weesp: Van Holkema & Warendorf.
- Berg, J. van den, en B. van den Braak (2004). Kamerleden als passanten in de Haagse Politiek. De maatschappelijke herkomst van Tweede-Kamerleden 1970-2004. In: C. van Baalen en W. Breedveld e.a. (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2004. Het democratisch ideaal* (p. 69-81). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Berger, P. (1967). *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. New York: Doubleday.
- Bogt, T. Ter (1987). *Opgroeien in Groenlo. Jongeren, zingeving en levensbeschouwing*. Amersfoort: ACCO.
- Bruin, R. de, en A. Pietersma (2002). *Op geborduurde kussens. De familie Martens in politiek en bestuur*. In: Vereniging Oud-Utrecht (red.), *Erfgenamen aan het Janskerkhof. De familie Martens in Utrecht, 1628-1972. Jaarboek Oud-Utrecht 2002* (p. 38-84).
- Cats, J. (1990). *Bloemlezing* (samenstelling: Gied van Lennep). Helmond: Michon.
- Daalder, H. en S. Hubée-Boonzaaijer (1969). Sociale Herkomst en Politieke Recruiting van Nederlandse Kamerleden in 1968. *Acta Politica*, 5 (p. 292-333).
- Daalder, H. (1992). De Kamerleden in 1990, Herkomst, ervaring en toekomstperspectief. In: J. Thomassen en M. van Schendelen (red.), *De geachte afgevaardigde* (p. 18-52). Muiderberg: Coutinho.
- Dekker, G. (1987). *Godsdienst en samenleving. Inleiding tot de studie van de godsdienstsociologie*. Kampen: J.H. Kok.
- Dijk-Groeneboer, M. van en J. Maas (2000). *Van God los?* Utrecht: Katholieke Theologische Universiteit.
- Eijk, C. van der, en B. Niemöller (1983). *Electoral Change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement*. Amsterdam: CT-Press.
- Elshof, T. (2009). *Van huis uit katholiek*. Delft: Eburon Academic Publishers.
- Fletcher, A, G. Elder en D. Mekos (2000). Parental Influences on Adolescent Involvement in Community Activities. In: *Journal of Research on Adolescence*, jg. 10, nr. 1, p. 29-48.
- Glass, J., V.L. Bengtson en C.C. Dunham (1986). Attitude similarity in three generation families. Socialization, status inheritance, or reciprocal influence? In: *American Sociological Review*, jg. 51, nr. 5, p. 685-698.

- Hart, J. de (1990). *Levensbeschouwelijke en politieke praktijken van Nederlandse middelbare scholieren*. Kampen: Kok.
- Hong, E.H. en H.V. Hong (red.) (1985). *Kierkegaard's writings*, deel v11. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Janoski, T. en J. Wilson (1995). Family Socialization and Status Transmission Models. In: *Social Forces*, jg. 74, nr. 1, p. 271-292.
- Jongsma-Tieleman, P.E. (1991). Geloven: gewoonte of keuze. Een onderzoek naar het effect van godsdienstige opvoeding onder gereformeerde jongeren. Kampen: Kok.
- Kent Jennings, M. (2007). Political Socialization. In: R.J. Dalton en H. Klingemann (red.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (p. 29-44). Oxford: Oxford University Press.
- Kent Jennings, M, L. Stoker en J. Bowers (2009). Politics across Generations. Family Transmission reexamined. In: *The Journal of Politics*, jg. 71, nr. 3, p. 782-799.
- Lanser-van der Velde, A. (2000). *Geloven leren*. Kampen: Kok.
- LePlay, F. (1888). *La constitution essentielle de l'humanité*. Tours: Marne.
- Lenders, J. (1991). Maatschappelijke ontwikkelingen en jeugdcultuur vanaf 1945. *Jeugd en Samenleving* 21: 110-118.
- Liefferinge, H. van, en K. Steyvers (2009). Family matters? Degrees of family politicization in political recruitment and career start of mayors in Belgium. In: *Acta Politica*, jg. 44, nr. 2, p. 125-149.
- McDevitt, M. en S. Chaffee (2002). From Top-Down to Trickle-Up Influence. Revisiting Assumptions About the Family in Political Socialization. In: *Political Communication*, jg. 19, nr. 3, p. 281-301.
- Mustillo, S., J. Wilson en S. Lynch (2004). Legacy Volunteering, A Test of Two Theories of Intergenerational Transmission. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 66, nr. 2, p. 530-541.
- Nieuwbeerta, P. en K. Wittebrood (1995). Intergenerational Transmission of Political Party Preference in the Netherlands. In: *Social Science Research*, jg. 24, nr. 3, p. 243-261.
- Nieuwenhuis, J. (1978). *Volgend jaar misschien. Geloven tussen twaalfen zeventien jaar*. Baarn: Ambo.
- Pieper, J. en P. Vermeer (2001). Present day students faith. Consequences for religious education. *Journal of Empirical Theology*, jg. 14, nr. 2, p. 53-74.
- Plato (1978). *Verzameld werk*, deel 111. Antwerpen/Baarn: De Nederlandsche Boekhandel/Ambo.
- Ploeg, P. van der (1985). *Het lege testament*. Franeker: Wever.
- Reinhold, M. (1976). The generation gap in antiquity. In: S. Bertman (red.), *The conflict of generations in ancient Greece and Rome* (p. 15-54). Amsterdam: B.R. Grüner.
- Secker, W. (1991). *Ministers in beeld. De sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)*. Leiden: DSWO Press.
- Sigel, R. (1965). Assumptions About the Learning of Political Values. In: *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, jg. 361, nr. 1, p. 1-9.
- Slik, F.W.P. van der (1992). *Overtuigingen, attitudes, gedrag en ervaringen. Een onderzoek naar de godsdienstigheid van ouders en kinderen*. Helmond: Wibro.
- Slik, F. van der, en P. Scheepers (1997). Religieuze socialisatie in het ouderlijke gezin: Een sibling-analyse. In: *Sociale Wetenschappen*, jg. 40, nr. 1, p. 44-62.
- Stoffels, H.G. en G. Dekker (1987). *Geloven van huis uit? Een onderzoek naar godsdienstige veranderingen bij studenten van de Vrije Universiteit*. Kampen: Kok.
- Swaan, A. de (1979). *Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding (oratie)*. Amsterdam: De Gids/Meulenhoff.
- Timmers-Huigens, D. (1997). *Interactieve geloofscommunicatie*. Kok: Kampen.

- Timmers-Huigens, D. (2002). Het geloofsgesprek tussen generaties. In: *Praktische Theologie*, jg. 29, nr. 2, p. 159-176.
- Todosijevic, B., K. Aarts en H. van der Knaap (2010). *Dutch Parliamentary Election Studies. Data Source Book 1971-2006*. Den Haag: DANS.
- Ventura, R. (2001). Family Political Socialization in Multiparty Systems. In: *Comparative Political Studies*, jg. 34, nr. 6, p. 666-691.
- Vergouwen, C.G. (2001). *Een hemelsbrede gelijkenis. Geloofsopvoeding in godsdienstpsychologisch perspectief*. Kampen: Kok.
- Vollebergh, W.A.M., J. Iedema en Q.A.W. Raaijmakers (2001). Intergenerational transmission and the formation of cultural orientations in adolescence and young adulthood. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 63, nr. 4, p. 1185-1198.
- Vondel, J. van den (1888 [1617]). Vorstelijcke warande der dieren, c x x i v. In: *De werken van J. van den Vondel* (uitgegeven door Mr. J. van Lennep). Leiden: A.W. Sijthoff.
- Vries, J. de, N.D. de Graaf en R. Eisinga (2008). Biases in the effects of family background characteristics on voting preference. The Dutch case. In: *Electoral Studies*, jg. 28, nr. 2, p. 204-217.
- Watkin, J. (red.) (1990). *Kierkegaard's writings*, deel I. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

5

Doet voorbeeld volgen? Gelijkenis in de vrijtijdsbesteding van kinderen en hun ouders

Marjon Schols, Caroline van Weert (uu) en Jos de Haan

5.1	Socialisatie en gelijkenis in vrijetijdsbesteding	123
5.2	Is de invloed van de ouders veranderd?	123
5.3	Sportdeelname	125
5.4	Museumbezoek	130
5.5	Kunstbeoefening in de vrije tijd	134
5.6	Lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen	138
5.7	Gelijkenis in het gezin	142
	Noten	143
	Literatuur	145

Samenvatting

Door veranderde opvoedingsidealen is de overdracht van gewoontes, gedragingen en interesses van ouders op hun kinderen mogelijk veranderd. Ouders zijn in de afgelopen decennia meer op gelijke voet met hun kinderen komen te staan, waardoor kinderen tegenwoordig vaker zelf bepalen wat ze in hun vrije tijd doen. Het verschil in vrijetijdsbesteding tussen ouders en kinderen is hierdoor wellicht toegenomen. Daarentegen zijn ouders meer tijd in hun kinderen gaan investeren, waardoor gelijkenis in vrijetijdsactiviteiten mogelijk is toegenomen. In dit hoofdstuk onderzoeken we in welke mate kinderen en ouders meer of minder op elkaar zijn gaan lijken op het gebied van vrijetijdsbestedingen.

Het gedrag van de ouders blijkt een grote invloed te hebben op dat van hun kinderen. Die invloed zien we vooral bij museumbezoek: als ouders een museum bezoeken, is de kans groot dat hun kinderen dit ook doen. Ook bij sport, kunstbeoefening en lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen is de invloed van de ouders groot. Naast het ouderlijk gedrag zijn ook de opleiding en het inkomen van de ouders van belang voor de activiteiten die jongeren in hun vrije tijd ontplooien, zij het in mindere mate. Verder is het gedrag van de moeder meer bepalend voor het vrijetijdsgedrag van de kinderen dan het gedrag van de vader. Sinds 1983 is de invloed van de ouders nauwelijks veranderd. Alleen bij museumbezoek en lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen is de invloed van de moeder toegenomen. Dit duidt op een grotere gelijkenis in de vrijetijdsbesteding van ouders en hun kinderen. Er is geen sprake van een grotere kloof tussen ouders en kinderen op het gebied van vrijetijdsbesteding; kinderen volgen juist de adviezen en voorbeelden van hun ouders op.

5 Doet voorbeeld volgen? Gelijkenis in de vrijetijdsbesteding van kinderen en hun ouders

5.1 Socialisatie en gelijkenis in vrijetijdsbesteding

Zowel bewust als onbewust sturen ouders hun kinderen in een bepaalde richting. Zij stimuleren hen om gewaardeerde activiteiten te ondernemen en andere te laten, om zich te interesseren voor bepaalde zaken en om hun meningen te delen of ten minste te respecteren. Soms gebeurt dat in discussies waarin ouders bewust voorkeuren en waarden proberen over te dragen, als onderdeel van de opvoeding van de kinderen. De overdracht van gewoontes, gedragingen en interesses is voor een groot deel ook onbewust. In hun eigen gedrag geven ouders een voorbeeld dat kinderen mogelijk volgen en uit de dingen die ouders zeggen blijkt waar hun interesses naar uitgaan en welke meningen zij erop na houden. Deze interesses en meningen kunnen kinderen eveneens overnemen.

De overdracht van gewoontes, gedragingen en interesses tussen generaties is onderdeel van het socialisatieproces. Zo wordt cultuur in brede zin overgedragen van de ene generatie op de andere. Naar deze processen van overdracht in het gezin wordt vaak verwezen met het begrip primaire socialisatie (De Jager 1967). Behalve in het gezin worden kinderen ook in andere omgevingen beïnvloed, het meest op school en bij vrienden (Elling 2002). Die processen vormen de secundaire socialisatie. In dit hoofdstuk besteden we aandacht aan de primaire socialisatie, dat wil zeggen aan de mate waarin ouders invloed hebben op het gedrag van hun kinderen. We kijken vooral naar de overdracht van het gedrag van ouders op kinderen op het gebied van vrijetijdsbesteding. We onderscheiden vier domeinen binnen de vrijetijdsbesteding, te weten sportgedrag, museumbezoek, kunstbeoefening en lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen.

De invloed van de ouders op het gedrag van hun kinderen is mogelijk verminderd door ontwikkelingen als individualisering en veranderde opvoedstijlen, die meer de nadruk leggen op de zelfontplooiing en zelfstandigheid van kinderen (zie hoofdstuk 3). Daartegenover staat de toegenomen aandacht van ouders voor kinderen (Cloin en Schols, nog te verschijnen), die er mogelijk toe heeft geleid dat het vrijetijdsgedrag van ouders meer overeenkomsten vertoont met dat van kinderen. We bekijken daarom hoe de invloed van ouders is veranderd door de tijd heen. Zijn ouders en kinderen meer of minder op elkaar gaan lijken wat betreft hun vrijetijdsgedrag?

5.2 Is de invloed van de ouders veranderd?

Dankzij hun ouders komen kinderen met een selectie van vrijetijdsactiviteiten in aanraking. Veel ouders sporten zelf of zijn in sport geïnteresseerd en stimuleren hun kinderen om ook aan sport te doen. Spel en sport is iets wat kinderen ook uit eigen beweging gaan doen, maar als het om kunst en cultuur gaat ligt dat vaak anders. Een deel van de ouders moedigt hun kinderen aan zelf een kunstvak te beoefenen, meldt ze aan voor les- sen of neemt ze mee naar culturele instellingen, andere ouders doen dit niet. Waardering

voor kunst komt meestal niet vanzelf maar moet bijgebracht worden. Zo leert een deel van de kinderen een muziekinstrument bespelen of gaat weleens naar een museum. Van kunstwerken genieten of zelf kunstzinnige activiteiten beoefenen vraagt om een proces van leren en oefenen.

Bij kinderen tussen de 6 en 16 jaar is door de dagelijkse nabijheid de invloed van de ouders het meest direct. Kinderen brengen veel vrije tijd met hun ouders door en gaan samen met hen naar musea en naar klassieke concerten (Nagel et al. 1996; Smithuijsen 1997); ook doen ze in het bijzijn van ouders aan sport (Breedveld 2006), en melden zich in overleg met ouders aan voor sport-, kunst- of andere vrijetijdsverenigingen. In de pubertijd gaat de eigen mening van jongeren sterker meespelen en volgen zij eerder de voorkeuren van de eigen *peer group* (Van Wel 1993). Begrippen als 'kunst' en 'cultuur' vinden ze dan al vlug saai (De Waal 1989). Aan sport doen ze vaak op eigen manier en in eigen kring. Dit neemt niet weg dat ze mogelijk nog steeds dezelfde sporten als hun ouders beoefenen of de voorkeur van hun ouders delen.

De socialiserende invloed van ouders (en ook van school en de vriendenkring) blijft een groot deel van het leven werkzaam. Kinderen van cultureel actieve ouders blijken op latere leeftijd ook vaak kunstliefhebbers te zijn (Ganzeboom 1989; Maas et al. 1990; Nagel et al. 1996), kinderen van sportieve ouders doen later ook relatief vaak aan sport (Manders en Kropman 1978; Breedveld 2006) en kinderen met ouders die aan kunstbeoefening doen, beoefenen op latere leeftijd vaker een kunstvorm (Van den Broek 2010). Volgens Bourdieu (1984) leidt dit proces van overdracht van gedragingen, gewoonten en gedachten tot een reproductie van sociale ongelijkheid. Kinderen nemen esthetische, culturele en sportieve voorkeuren in hoofdlijnen steeds over van hun ouders, en die voorkeuren zijn weer van invloed op de verdeling van levenskansen. Het overnemen van voorbeelden geldt overigens ook als ouders een voorbeeld geven dat maatschappelijk op weinig waardering kan rekenen. Wat ouders overdragen op hun kinderen is daardoor van grote invloed op het verdere leven van die kinderen.

Er is reden om aan te nemen dat de overdracht in het gezin in de loop van de tijd is veranderd. Door wijzigingen in opvoedingsklimaat en opvoedingsidealen zouden kinderen en ouders steeds meer op voet van gelijkheid komen te staan, of zoals De Swaan (1979) het uitdrukte: er vond een overgang 'van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding' plaats (zie ook hoofdstuk 3). Deze nivellering van sociale verhoudingen heeft volgens Knulst (1989) tot gevolg gehad dat jongeren meer zelf zijn gaan bepalen wat mooi is, hoe ze hun haar dragen en wat ze in de vrije tijd doen (vgl. De Haan en Knulst 2000). Het vrijetijdsgedrag van ouders en kinderen zou daardoor minder op elkaar zijn gaan lijken. Op basis van deze veronderstelling is een afname te verwachten van de invloed van de ouders op het vrijetijdsgedrag van kinderen.

Het onderzoek van Knulst (1989) en dat van De Haan en Knulst (2000) ging echter vooral over verschillen tussen generaties die voor en na 1955 zijn geboren. Ook daarna zijn generaties volwassen geworden en de nivellering heeft eraan bijgedragen dat ouders en kinderen nu meer met elkaar praten en meer belangstelling voor elkaars leefwereld tonen. Ouders zijn in de afgelopen dertig jaar meer tijd aan hun kinderen gaan besteden, vooral de hoogopgeleide ouders besteden meer tijd aan het verzorgen van kinderen en aan voorlezen of samen een spelletje doen (Cloin en Schols, nog te verschijnen). Van een

generatiekloof, als gekeken wordt naar de attitudes van ouders en kinderen, lijkt geen sprake te zijn (Bucx 2009). Doordat ouders meer op gelijke voet met hun kinderen zijn komen te staan, zijn ze immers meer maatjes en belangrijke adviseurs geworden. Mogelijk leiden deze ontwikkelingen ertoe dat het vrijetijdsgedrag van kinderen en dat van ouders meer op elkaar zijn gaan lijken. Bovendien zijn de ouders ook veranderd. Zij zijn vaak inmiddels de kinderen van de generaties die zich ooit tegen hun ouders verzetten en een 'tegencultuur' ontwikkelden.

Of er sprake is van een afname of juist van een toename van de invloed van de ouders op hun kinderen, onderzoeken we aan de hand van vier verschillende vrijetijd domeinen. Met gegevens van het Aanvullend voorzieningengebruikonderzoek (AVO) kunnen we de invloed van ouders op thuiswonende kinderen tussen 6 en 18 jaar bekijken voor verschillende jaren (1983-2007).¹ Ondanks de lengte van deze vrij unieke tijdreeks zijn er enkele beperkingen bij het gebruik van deze data. De data vormen een momentopname van het vrijetijdsgedrag van ouders en kinderen. Dit houdt in dat er, bijvoorbeeld voor museumbezoek, alleen is gekeken naar de mate waarin ouders en kinderen beiden aangeven naar een museum te gaan. Onduidelijk is of er sprake is van een gezamenlijke activiteit. Evenmin geeft het AVO inzage in de mate waarin de socialisatie van vrijetijdsgedrag op jonge leeftijd invloed heeft op vrijetijdsgedrag op latere leeftijd. Aangezien ander onderzoek wijst op de belangrijke socialiserende invloed van ouders op jonge kinderen en de invloed die socialisatie heeft op latere leeftijd, nemen we in dit onderzoek aan dat ouders het vrijetijdsgedrag van hun kinderen beïnvloeden. Een ander nadeel van het AVO-databestand is dat de invloed van cultuureducatie, bewegingsonderwijs en van vrienden niet onderzocht kan worden. Uit ander onderzoek blijkt dat niet alleen het bereikte opleidingsniveau (Ganzeboom 1989; Nagel 2009), maar los daarvan ook de cultuureducatie op school (Ranshuysen en Ganzeboom 1993) invloed heeft op de latere cultuurparticipatie. Het onderzoek van Nagel (2009) naar cultuurdeelname onder jongeren laat overigens zien dat de cultuurparticipatie van ouders een grotere invloed heeft dan het behaalde opleidingsniveau en de cultuureducatie op school.

5.3 Sportdeelname

De trend dat meer mensen zijn gaan sporten geldt ook wanneer we ouders en hun thuiswonende kinderen bezien (zie tabel 5.1).² Deed in 1983 nog iets meer dan de helft van de kinderen tussen de 6 en 18 jaar frequent aan sport, in 2007 is dit toegenomen tot 69%. Van de ouders sport een kleiner deel frequent, maar ook bij hen is een duidelijke toename te zien. In 1983 deed 26% van de moeders en 30% van de vaders met kinderen in de leeftijd van 6 tot 18 jaar frequent aan sport, in 2007 is dit respectievelijk 44% en 39%. Deze cijfers zijn iets lager in vergelijking met de sportdeelname van alle mensen tussen de 18 en 65 jaar: van deze groep sport ongeveer de helft frequent. De lagere cijfers bij de ouders worden veroorzaakt doordat ouders met jonge kinderen en alleenstaande ouders door tijdsdruk minder aan sport doen (Tiessen-Raaphorst, nog te verschijnen).

Tabel 5.1

Frequente sportdeelname onder thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar en onder hun ouders, 1983-2007 (in procenten)

	1983	1991	1999	2007
alle kinderen	57	60	61	69
meisjes	57	60	62	68
jongens	58	59	61	70
moeders	26	35	32	44
vaders	30	32	32	39

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Wanneer we het sportgedrag van de ouders vergelijken met dat van de kinderen, blijkt dat kinderen vaker sporten als een van beide of beide ouders dat ook doen (vgl. Scheerder 2004) (met sporten bedoelen we hier frequent sporten). In 2007 sportte 87% van de kinderen met twee sportende ouders, tegenover 61% van de kinderen met twee niet-sportende ouders (tabel 5.2). Het sportgedrag van de ouders lijkt dus van invloed te zijn op dat van de kinderen. In 1983 lag het aandeel sporters onder zowel kinderen met, als kinderen zonder sportende ouders lager dan in 2007. In deze periode is de sportdeelname van de ouders overigens nog sterker gestegen dan die van de kinderen (niet in tabel).

Tabel 5.2

Frequente sportdeelname onder thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar naar de frequente sportdeelname van hun ouders, 1983-2007 (in procenten)

	1983	1991	1999	2007
geen van beide ouders	49	49	50	61
alleen moeder	68	69	71	76
alleen vader	66	65	67	81
beide ouders	78	79	81	87

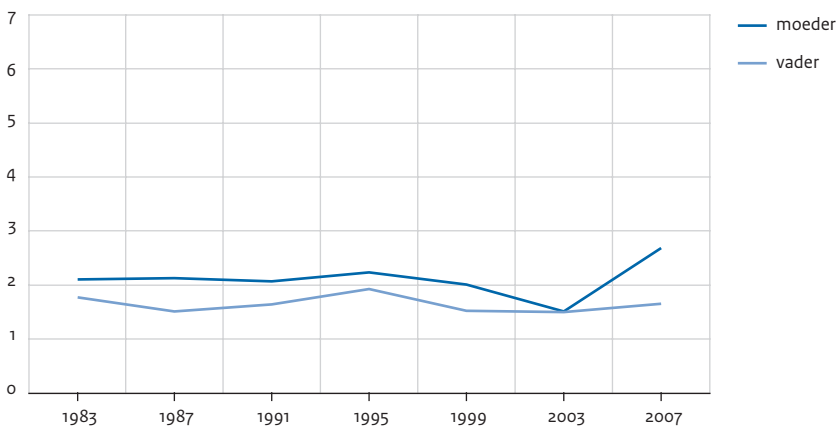
Bron: SCP (AVO'83-'07)

Door het sportgedrag van beide ouders onderling te vergelijken, kan de overeenkomst in sportieve activiteit tussen moeders en vaders en hun kinderen over de jaren bekeken worden.³ Uit figuur 5.1 blijkt dat zowel het sportgedrag van de moeders als dat van de vaders invloed heeft.⁴ Het gedrag van de moeder heeft een grotere invloed dan dat van de vader, behalve in 2003. Aangezien de opvoeding van de kinderen voor het grootste deel bij de moeders ligt (Cloïn en Schols, nog te verschijnen), heeft hun voorbeeldgedrag mogelijk een grotere invloed dan het gedrag van de vader. Tussen 1983 en 2003 lijkt de invloed van moeders op het sportgedrag van het kind af te nemen. In 2007 is

daarentegen een sterke toename te zien. De vaders geven over de gehele periode een wisselend beeld te zien. Of er sprake is van een stijgende of dalende trend in de invloed van de vader en de moeder in de periode 1983-2007, toetsen we aan de hand van een regressieanalyse.

Figuur 5.1

Invloed van het frequente sportgedrag van vaders en moeders op dat van hun thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar^a, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

- a Gecontroleerd voor de leeftijd en het geslacht van het kind, het opleidingsniveau van de vader en de moeder, het gezinsinkomen en de regio.
- b De odds ratio's zijn voor zowel de vader als de moeder boven de 1; dit houdt in dat het sportgedrag van de ouders een positieve invloed heeft op dat van hun kinderen. Naarmate de odds ratio groter is, is de kans dat kinderen van sportende ouders ook sporten groter.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Zoals al bleek uit tabel 5.1, verschillen meisjes en jongens niet van elkaar in hun sportdeelname. Dit verschil is ook te zien in tabel 5.3. Verder sporten kinderen in de leeftijd van 11-14 jaar vaker dan 6-10-jarigen, en doen kinderen in de leeftijd van 15-18 jaar minder vaak aan sport dan de 6-10-jarigen. Ook uit ander onderzoek blijkt dat de sportdeelname van kinderen sterk afneemt vanaf dat zij 15 jaar oud zijn. De pubertijd wordt beschouwd als een overgangsfase, waarin de interesses van jongeren verschuiven en ze meer zelf gaan bepalen wat ze leuk vinden om te doen (Tiessen-Raaphorst, nog te verschijnen). Was sporten vroeger een tijdverdrijf voor de elite, tegenwoordig sport men in alle geledingen van de samenleving (Frelieer en Janssens 2007). Toch ligt de sportdeelname onder kinderen uit gezinnen met een minder goede positie in de samenleving lager dan bij kinderen uit gezinnen met een goede maatschappelijke positie (zie model 2 in tabel 5.3; vgl. Scheerder 2004; Jehoel 2009). Zo sporten kinderen van hogeropgeleide ouders vaker dan kinderen met lageropgeleide ouders en kinderen uit meer welvarende gezinnen iets vaker dan kinderen uit minder welvarende gezinnen. Opvallend is dat na

het controleren voor inkomen, er geen verschillen meer bestaan tussen kinderen van laagopgeleide en kinderen van (iets) hogeropgeleide ouders (zie model 3 in tabel 5.3). Gedeeltelijk komt dit doordat de hoogte van het inkomen samenhangt met het opleidingsniveau van de ouders: mensen met een hoger opleidingsniveau verdienen immers vaak meer dan lageropgeleiden. Na controle voor het inkomen bestaan er geen verschillen tussen hoog en laagopgeleide ouders in het stimuleren van de kinderen om te gaan sporten.

Inkomen is waarschijnlijk van invloed op de sportdeelname van kinderen omdat sporten lidmaatschaps- en materiaalkosten met zich meebrengt die voor mensen met een lager inkomen mogelijk te hoog zijn. Vooral kinderen uit bijstandsgezinnen blijken minder vaak te sporten, terwijl de interesse om te sporten even groot is als bij kinderen uit niet-arme gezinnen (Jehoel 2009). Toch geeft maar een paar procent van de kinderen aan niet te kunnen sporten omdat het te duur is (Frelier en Janssens 2007). Naast dat kinderen vaak geen weet hebben van financiële beperkingen, heeft het hebben van weinig financiële middelen vaak een indirecte invloed op de lage sportdeelname van kinderen uit arme gezinnen, via opleidingsniveau, herkomst van de ouders en (lagere) sociale participatie (Tiessen-Raaphorst et al. nog te verschijnen).

Het sportgedrag van de ouders heeft veruit de meeste invloed op het sportgedrag van de kinderen. Als de moeder frequent sport is de kans bijna twee keer zo groot dat het kind sport. Verder gaat van het sportgedrag van de ouders een grotere invloed uit dan van hun opleiding en inkomen. Dit duidt erop dat op sportgebied de voorbeeldfunctie van ouders zeker aanwezig is. Tezamen verklaren de verschillende factoren maar een klein deel van het sportgedrag van de kinderen (pseudo R^2 is .07). Blijkbaar zijn er nog andere factoren die het sportgedrag van thuiswonende kinderen verklaren, zoals het sportgedrag van vriendjes en vriendinnen en het sporten op school. Van een toe- of afname van de invloed van sportdeelname van de ouders is tussen 1983 en 2007 geen sprake.⁵ Kinderen zijn niet meer, maar ook niet minder op hun ouders gaan lijken wat betreft frequent sporten.

Dat het sportgedrag van ouders en kinderen op elkaar lijkt, hoeft niet per se door de socialisatie in het gezin te komen. Ook biologische factoren spelen immers een rol. Sport vraagt nu eenmaal een zekere genetische aanleg, denk bijvoorbeeld aan lichaamsbouw. Uit onderzoek blijkt echter dat voor kinderen de sociale factoren meer bepalend zijn voor het sportgedrag dan de genetische of lichamelijke factoren. Pas op de leeftijd van 17 of 18 jaar gaan de genetische factoren een rol spelen bij sportdeelname (Stubbe 2006).

Tabel 5.3

Invloed van verschillende achtergrondkenmerken van het kind en de ouders en van de sportdeelname van de moeder en de vader op de frequente sportdeelname van thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar, 1983-2007 (in odds ratio's)^{a, b}

	model 1	model 2	model 3
geslacht kind			
meisje (jongen is ref.)	0,97	0,97	0,96
leeftijd kind			
6-10 jaar (ref.)			
11-14 jaar	1,32**	1,41**	1,38**
15-18 jaar	0,74**	0,80**	0,77**
meetjaar	1,11**	1,07**	1,08**
opleiding moeder			
laag (ref.)			
middelbaar		1,11*	1,07
hoog		1,26**	1,23
opleiding vader			
laag (ref.)			
middelbaar		1,15**	1,06
hoog		1,28**	1,11
frequent sporten moeder		1,99**	2,00**
frequent sporten vader		1,74**	1,65**
frequent sporten moeder*jaar		1,01	1,00
frequent sporten vader*jaar		0,99	1,00
inkomen			1,05**
woonplaats			
vier grote steden (ref.)			
overige gemeenten > 100.000			0,93
gemeenten < 100.000			1,12
pseudo R ²	.02	.06	.07

a Een aantal kinderen en ouders heeft geen antwoord gegeven op de vragen over deelname aan de zeven belangrijkste sporten, waardoor deze mensen geen score hebben op de variabele frequent sporten en buiten de analyses vallen. Door de ontbrekende waarden te imputeren is gecontroleerd voor deze waarden. De analyses met de geïmputeerde data lieten weinig verschillen zien; alleen het kleine effect van de opleiding van de vader verdween. Vanwege deze kleine verschillen en de betere vergelijkbaarheid van de modellen is besloten de niet-geïmputeerde waarden te presenteren.

b Een odds ratio van boven de 1 houdt een positieve invloed in; een odds ratio tussen de 0 en de 1 is een negatieve invloed van de betreffende factor op het sportgedrag van het kind. Zo sporten kinderen van 11-14 jaar vaker dan kinderen van 6-10 jaar, en doen kinderen van 15-18 jaar minder vaak aan sport dan kinderen van 6-10 jaar.

** p < .01

* p < .05

5.4 Museumbezoek

De cultuurparticipatie van kinderen is in de afgelopen decennia toegenomen, ondanks een kleine daling in de jaren negentig (vgl. Van den Broek et al. 2009). Deze toename is terug te zien in het museumbezoek⁶, zij het met enige fluctuaties bij zowel de kinderen als de ouders. De toename tussen 1983 en 2007 is bij kinderen groter dan bij ouders. Bezocht in 1983 nog 46% van de kinderen minimaal een keer per jaar een museum, in 2007 is dit toegenomen tot 55% (zie tabel 5.4). Opmerkelijk is ook dat het percentage kinderen dat naar een museum gaat aanzienlijk hoger ligt dan het percentage ouders dat gaat. Ook bij sporten was dit het geval. Sporten is, in tegenstelling tot het bezoeken van een museum, een activiteit die kinderen mogelijk zelf initiëren en zelfstandig kunnen ondernemen. Het verschil in museumbezoek tussen de kinderen en hun ouders wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de culturele participatie in het onderwijs. In zowel het primair als het voorgezet onderwijs gaan kinderen met school op stap naar culturele instellingen. In het voorgezet onderwijs is met de introductie van het vak culturele en kunstzinnige vorming (CKV) getracht de cultuurparticipatie van kinderen te verhogen. Verhoogde activiteit gedurende de schooltijd betekent echter nog niet dat jongeren een jaar of vijf na het volgen van dit vak nog steeds meer cultureel actief zijn dan kinderen die het vak niet volgden (Nagel et al. 2010).

Tabel 5.4

Museumbezoek onder thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar en onder hun ouders, 1983-2007 (in procenten)

	1983	1991	1999	2007
alle kinderen	46	50	44	55
meisjes	46	50	46	56
jongens	46	49	41	54
moeders	36	45	40	42
vaders	34	41	36	41

Bron: SCP (AVO'83-'07)

De belangrijke invloed van ouders op de cultuurparticipatie van kinderen uit zich in de grote mate van gelijkheid tussen ouders en kinderen in museumbezoek (zie tabel 5.5). In 2007 heeft 89% van de kinderen een museum bezocht als beide ouders dat ook hebben gedaan. Voor kinderen van wie geen van beide ouders een museum heeft bezocht, ligt dit percentage aanzienlijk lager (32%). Dit verschil in bezoekpercentage tussen kinderen uit gezinnen met wel respectievelijk niet-museumbezoekende ouders (89% versus 32%; zie tabel 5.5) is groter dan het verschil tussen de gezinnen in frequente sportdeelname (87% versus 61%; zie tabel 5.2). Dit duidt erop dat de invloed van de ouders bij museumbezoek groter is dan bij sportdeelname. Een verklaring hiervoor is dat museumbezoek, in vergelijking met sporten, zich beter leent voor familie-uitstapjes (De Haan 1997).

De moeder heeft een grotere invloed op het museumbezoek van kinderen dan de vader. In gezinnen waarin alleen de moeder in de afgelopen twaalf maanden een museum heeft bezocht, gaan kinderen vaker naar musea dan in gezinnen waarin alleen de vader een museum heeft bezocht.⁷

Tabel 5.5

Museumbezoek onder thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar naar het museumbezoek van hun ouders, 1983-2007 (in procenten)

	1983	1991	1999	2007
geen van beide ouders	26	25	22	32
alleen moeder	62	63	60	70
alleen vader	50	52	46	58
beide ouders	82	83	79	89

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Dat de invloed van de moeder groter is dan die van de vader is ook in figuur 5.2 te zien.⁸ Na een lichte afname in de periode 1983-2003 neemt de invloed van de moeder toe tot 2007. Bij de vaders is er eerst een toename in de invloed, gevolgd door een afname vanaf 1995. Om te kijken of er sprake is van een stijgende of dalende trend in de periode 1983-2007, hebben we verdere analyses uitgevoerd (tabel 5.6).⁹

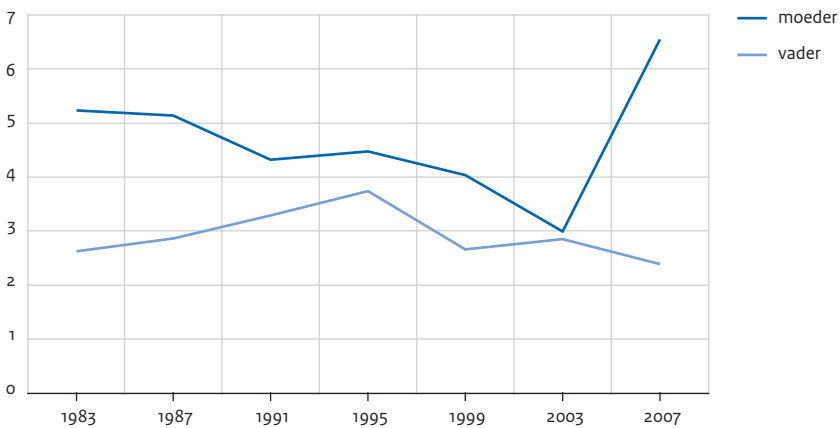
Na controle voor het opleidingsniveau van de ouders, is er wel een verschil te zien in museumbezoek tussen jongens en meisjes (zie tabel 5.6). Meisjes bezoeken dan vaker een museum dan jongens. Dit verschil komt door de sterkere invloed die het opleidingsniveau van de moeder heeft op jongens dan op meisjes. Zonen van laagopgeleide moeders gaan minder vaak naar musea dan dochters van laagopgeleide moeders. Bij jongens en meisjes van hoogopgeleide moeders is dit verschil niet meer te zien; zij gaan even vaak. Kinderen in de leeftijd van 11-14 jaar gaan vaker naar musea dan kinderen in de leeftijdsgroepen 6-10 jaar en 15-18 jaar. De grotere deelname onder de jongere groepen kinderen lijkt het beeld te bevestigen dat kinderen met ouders (of eventueel met school) musea bezoeken (vgl. De Haan 1997). De invloed van de ouders is minder bij de oudere kinderen. Zij bepalen meer zelf wat zij in de vrije tijd doen en kiezen dan veelal voor andere activiteiten. Ouders vinden de 6-10-jarigen waarschijnlijk nog wat te jong om mee te nemen naar een museum.

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat cultuurparticipatie samenhangt met de sociale achtergrond van het gezin waarin men opgroeit. In gezinnen hoger op de maatschappelijke ladder vormt cultuurparticipatie vaker een onderdeel van de opvoeding dan in gezinnen met een lagere maatschappelijke positie. Cultuurdeelname kan immers helpen bij het behouden of verkrijgen van een hogere sociale status en bijdragen aan het doorlopen van een succesvolle opleidingscarrière (Ganzeboom en De Graaf 1991; Nagel 2009). Net als bij sport vinden we dat het opleidingsniveau van de ouders een positieve invloed heeft op cultuurdeelname. Naarmate ouders hoger opgeleid zijn, bezoeken kinderen

vaker een museum, los van de vraag of ouders zelf ook naar musea gaan. Naast opleiding heeft een hoger inkomen een kleine invloed op het museumbezoek van kinderen. In gezinnen waarin het inkomen hoger ligt, bezoeken kinderen vaker een museum dan gezinnen met lagere inkomsten.

Figuur 5.2

Invloed van het museumbezoek van vaders en moeders op dat van hun thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar^a, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

- Gecontroleerd voor de leeftijd en het geslacht van het kind, het opleidingsniveau van de vader en de moeder, het gezinsinkomen en de regio.
- De odds ratio's zijn voor zowel de vader als de moeder boven de 1; dit houdt in dat het museumbezoek van de ouders een positieve invloed heeft op dat van hun kinderen. Naarmate de odds ratio groter is, is de kans dat kinderen van museumbezoekende ouders ook een museum bezoeken groter.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Ook het aanbod van cultuur in de omgeving is van invloed. Kinderen woonachtig in steden of grote gemeenten bezoeken vaker een museum dan kinderen uit kleinere gemeenten (met minder dan 100.000 inwoners). In de steden zijn er dan ook meer musea dan in de kleine gemeenten.

Voor zowel vaders als moeders geldt dat als ze musea bezoeken, de kans groter is dat hun kinderen dat ook doen. Net als bij sportdeelname blijkt dat moeders meer invloed hebben dan vaders. Voor moeders geldt daarnaast dat hun museumbezoek in de periode 1983-2007 iets meer invloed heeft gekregen op het museumbezoek van de kinderen. Deze bevinding is in overeenstemming met de verwachting dat ouders en kinderen meer op elkaar zijn gaan lijken. Verder heeft het museumbezoek van de ouders van alle factoren de sterkste invloed op het museumbezoek van kinderen. Het voorbeeldgedrag van de ouders heeft dus grote invloed op de kinderen. Daarnaast zullen kinderen vaak een museum bezoeken doordat de ouders hen gewoon meenemen.

Tabel 5.6

Invloed van verschillende achtergrondkenmerken van het kind en de ouders en van het museumbezoek van de moeder en de vader op het museumbezoek van thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar, 1983-2007 (in odds ratio's)^{a, b}

	model 1	model 2	model 3
geslacht kind			
meisje (jongen is ref.)	1,07	1,11**	1,13**
leeftijd kind			
6-10 jaar (ref.)			
11-14 jaar	1,72**	2,05**	2,00**
15-18 jaar	0,91*	1,01	0,96
meetjaar	1,01	0,93**	0,95**
opleiding moeder			
laag (ref.)			
middelbaar		1,22**	1,24**
hoog		1,35**	1,34**
opleiding vader			
laag (ref.)			
middelbaar		1,14*	1,11
hoog		1,25**	1,29**
museumbezoek moeder		3,70**	3,80**
museumbezoek vader		2,85**	2,89**
museumbezoek moeder*jaar		1,03**	1,03*
museumbezoek vader*jaar		1,00	1,00
inkomen			1,02*
woonplaats			
vier grote steden (ref.)			
overige gemeenten > 100.000			0,88
gemeenten < 100.000			0,66**
pseudo R ²	.02	.22	.23

a Een aantal kinderen en ouders heeft geen antwoord gegeven op de vragen over museumbezoek, waardoor zij buiten de analyses vallen. Door de ontbrekende waarden te imputeren is gecontroleerd voor deze waarden. De analyses met de geïmputeerde data lieten weinig verschillen zien. Vanwege deze kleine verschillen en de betere vergelijkbaarheid van de modellen is besloten de niet-geïmputeerde waarden te presenteren.

b Een odds ratio van boven de 1 houdt een positieve invloed in; een odds ratio tussen de 0 en de 1 is een negatieve invloed van de betreffende factor op het museumbezoek van het kind.

** $p < .01$

* $p < .05$

Bron: SCP (AVO'83-'07)

5.5 Kunstbeoefening in de vrije tijd

Ongeveer de helft van de Nederlandse bevolking van 6 jaar en ouder besteedt een deel van zijn of haar vrije tijd aan kunstbeoefening (Van den Broek 2010).¹⁰ Kijken we naar thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6 tot en met 18 jaar en hun ouders, dan is te zien dat onder kinderen het aandeel dat een kunstvorm beoefent groter is dan onder ouders (zie tabel 5.7). Verder beoefenen meer moeders dan vaders een vorm van kunst, en doen meisjes dit vaker dan jongens. In 2007 hield 73% van de meisjes zich in de vrije tijd bezig met kunst, tegenover 48% van de jongens. Niet elke vorm van kunstbeoefening komt vaker voor bij vrouwen. Zo zingen vrouwen vaker en bespelen mannen vaker een instrument. Dat meer vrouwen dan mannen in de vrije tijd aan kunstbeoefening doen, past in het algemene beeld van een grotere culturele activiteit onder vrouwen. In dit geval zou tevens een rol kunnen spelen dat feminiene hobby's wat eerder tot kunstbeoefening gerekend worden dan masculiene (Van den Broek 2010); textiele werkvormen tellen bijvoorbeeld wel mee, maar meubels maken niet. Over de jaren heen is enige verandering te zien in het totale aandeel kunstbeoefenaars¹¹: na een lichte toename in de periode 1995-2003 is er sinds 2003 sprake van een stagnatie (Van den Broek 2010).

Tabel 5.7

Kunstbeoefening in de vrije tijd onder thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar en onder hun ouders, 1983-2007 (in procenten)

	1983	1991	1999	2007
alle kinderen	60	70	64	60
meisjes	72	80	75	73
jongens	49	61	54	48
moeders	47	57	42	46
vaders	33	35	29	30

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Net als in eerder onderzoek is gebleken dat de kunstbeoefening van ouders van invloed is op die van hun kinderen (vgl. Van Beek en Knulst 1991; Van den Broek 2010; De Haan en Knulst 2000; zie ook tabel 5.8). Vanwege de grote verschillen in kunstbeoefening tussen jongens en meisjes zijn de cijfers voor beide geslachten in tabel 5.8 apart weergegeven. Op deze manier is te zien dat, in vergelijking met meisjes, jongens minder vaak een kunstvorm beoefenen als hun ouders dat ook niet doen. Gedeeltelijk komt dit doordat meisjes vaker aan kunst doen dan jongens. Ook als de beide ouders geen kunstvorm beoefenen, doet nog 60% van de meisjes in 2007 aan kunstbeoefening tegenover 33% van de jongens. Er bestaan geen significante verschillen tussen de kinderen uit gezinnen waarin alleen de vader of alleen de moeder een kunstvorm beoefent.

Tabel 5.8

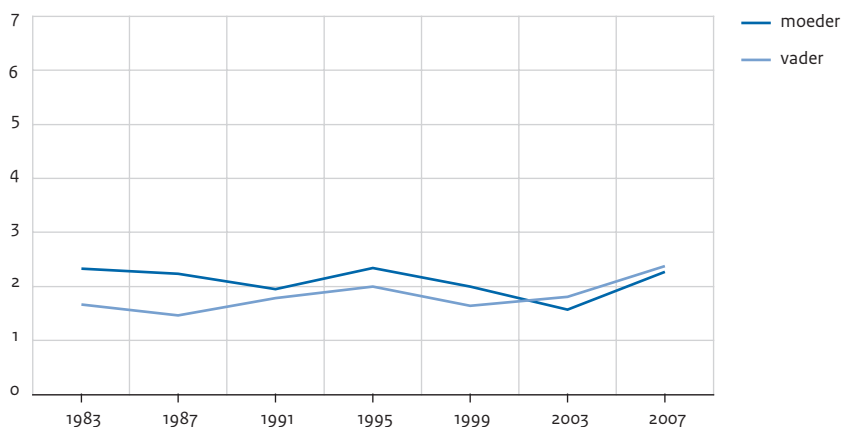
Kunstbeoefening in de vrije tijd onder thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar naar de kunstbeoefening van hun ouders, 1983-2007 (in procenten)

	1983			1991			1999			2007		
	meisjes	jongens	totaal	meisjes	jongens	totaal	meisjes	jongens	totaal	meisjes	jongens	totaal
geen van beide ouders	60	33	46	68	47	57	62	45	53	60	33	46
alleen moeder	80	55	67	82	69	76	85	60	72	82	52	66
alleen vader	74	56	65	86	60	72	80	60	69	78	63	71
beide ouders	86	70	78	91	73	83	92	70	81	89	75	83

Bron: SCP (AVO '83-'07)

Figuur 5.3

Invloed van de kunstbeoefening in de vrije tijd van vaders en moeders op die van hun thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar^a, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

- a Gecontroleerd voor de leeftijd en het geslacht van het kind, het opleidingsniveau van de vader en de moeder, het gezinsinkomen en de regio.
- b De odds ratio's zijn voor zowel de vader als de moeder boven de 1; dit houdt in dat de kunstbeoefening van de ouders een positieve invloed heeft op die van hun kinderen. Naarmate de odds ratio groter is, is de kans dat kinderen van ouders die een vorm van kunst beoefenen dit ook doen groter.

Bron: SCP (AVO '83-'07)

Wat betreft de invloed van de ouders op de kunstbeoefening van de kinderen over de tijd is een wisselend beeld te zien (figuur 5.3).¹² Aanvankelijk waren het de moeders die de meeste overeenkomsten vertoonden met hun kinderen, sinds 2003 zijn dat de vaders. Het verschil tussen de invloed van de vader en die van de moeder is echter klein. In een volgende analyse wordt bekeken of de invloed van de kunstbeoefening van de vader en de moeder in de periode 1983-2007 een stijgende of dalende trend vertoont (tabel 5.9).

Tabel 5.9 bevestigt onze eerdere constatering dat veel meer meisjes dan jongens een kunstvorm beoefenen in hun vrije tijd. Net als bij sport en museumbezoek zijn kinderen in de leeftijd van 11-14 jaar het meest actief in het beoefenen van kunst (zie tabel 5.9). Het aandeel jongere kinderen in de leeftijd van 6-10 jaar dat aan kunstbeoefening doet, verschilt niet van dat van pubers. Net als bij sport en museumbezoek gaat wellicht de verklaring op dat ouders op jongere kinderen meer invloed hebben dan op pubers. Die bepalen voor een groot deel zelf wat zij in hun vrije tijd doen en er is voor deze leeftijdsgroep ook meer te kiezen in de vrije tijd. Een deel van de tieners haakt dan af als het om kunstbeoefening gaat (De Haan en Knulst 2000: 143).

Net als bij museumbezoek lijkt ook bij kunstbeoefening de culturele opvoeding, die sterker aanwezig is in gezinnen met een betere maatschappelijke positie, van invloed op de vrijetijdsbesteding van kinderen. Kinderen van hoogopgeleide ouders beoefenen vaker een vorm van kunst dan kinderen van lageropgeleide ouders. Daarnaast leidt een hoger inkomen tot een iets grotere kans dat een kind een kunstvorm beoefent (vgl. Van den Broek 2010). Dit verschil tussen kinderen uit armere en iets rijkere gezinnen komt wellicht door de kosten die met het beoefenen van enkele kunstvormen gemoeid zijn, denk aan lesgeld, lidmaatschappen en materiaalkosten (Van den Broek 2010).

De meeste invloed op de kunstbeoefening van het kind heeft de deelname van de ouders. Als zij een kunstvorm beoefenen, is er een grote kans dat hun kinderen dat ook doen. Net als bij sport en museumbezoek lijkt het voorbeeld van de ouders belangrijk voor de deelname van de kinderen. Van alle onderzochte factoren verklaart de kunstbeoefening van de ouders het grootste deel van de kunstbeoefening van de kinderen. Van een toe- of afname in de invloed van de ouders over de jaren heen is wat betreft kunstbeoefening in de vrije tijd geen sprake.

Tabel 5.9

Invloed van verschillende achtergrondkenmerken van het kind en de ouders en van de kunstbeoefening in de vrije tijd van de moeder en de vader op de kunstbeoefening in de vrije tijd van thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar, 1983-2007 (in odds ratio's)^{a, b}

	model 1	model 2	model 3
geslacht kind			
meisje (jongen is ref.)	2,71**	2,85**	2,91**
leeftijd kind			
6-10 jaar (ref.)			
11-14 jaar	1,30**	1,38**	1,37**
15-18 jaar	0,88**	0,94	0,93
meetjaar	0,99	0,95*	0,94**
opleiding moeder			
laag (ref.)			
middelbaar		1,34**	1,34**
hoog		1,95**	1,86**
opleiding vader			
laag (ref.)			
middelbaar		1,18**	1,15**
hoog		1,45**	1,29**
kunstbeoefening moeder		2,21**	2,42**
kunstbeoefening vader		1,53**	1,53**
kunstbeoefening moeder*jaar		0,97	0,96
kunstbeoefening vader*jaar		1,03	1,04
inkomen			1,04**
woonplaats			
vier grote steden (ref.)			
overige gemeenten > 100.000			0,93
gemeenten < 100.000			0,88
pseudo R ²	.05	.10	.11

a Een aantal kinderen en ouders heeft geen antwoord gegeven op de vragen over kunstbeoefening, waardoor zij buiten de analyses vallen. Door de ontbrekende waarden te imputeren is gecontroleerd voor deze waarden. De analyses met de geïmputeerde data lieten weinig verschillen zien; alleen het kleine effect van de opleiding van de vader verdween. Vanwege deze kleine verschillen en de betere vergelijkbaarheid van de modellen is besloten de niet-geïmputeerde waarden te presenteren.

b Een odds ratio van boven de 1 houdt een positieve invloed in; een odds ratio tussen de 0 en de 1 is een negatieve invloed van de betreffende factor op de kunstbeoefening van het kind.

** p < .01

* p < .05

Bron: SCP (AVO'83-'07)

5.6 Lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen

Het lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen¹³ onder thuiswonende kinderen is in de periode 1983-2007 licht gestegen, zie tabel 5.10. Deze toename komt voor rekening van jongens; bij de meisjes is het lidmaatschap vrijwel gelijk gebleven. In 2007 zijn jongens dan ook vaker lid van een vrijetijdsvereniging dan meisjes. In 1983 bestond dit verschil nog niet en waren jongens en meisjes even vaak lid. Bij de ouders zijn wel fluctuaties te zien in het aandeel dat lid is van vrijetijdsverenigingen, maar een duidelijk patroon is er niet. Wel is duidelijk dat ouders minder vaak lid zijn van een vrijetijdsvereniging dan hun kinderen. Wat betreft sport sluit dit aan bij bevinding dat vooral jonge kinderen veel in verenigingsverband sporten en oudere mensen veel minder (Breedveld et al. nog te verschijnen).

Tabel 5.10

Lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen onder thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar en onder hun ouders, 1983-2007 (in procenten)

	1983	1991	1999	2007
alle kinderen	63	67	65	67
meisjes	62	66	64	63
jongens	63	68	67	71
moeders	34	44	38	36
vaders	46	49	43	44

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Net als bij sporten, museumbezoek en kunstbeoefening lijkt ook bij het lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen sprake te zijn van overdracht van ouders op kinderen. Kinderen zijn vaker lid van een vrijetijdsvereniging als ouders dat ook zijn. In 2007 was 86% van de kinderen uit een gezin waarin beide ouders lid zijn van een vereniging, zelf ook lid (tabel 5.11). In gezinnen waarin beide ouders geen lid waren van een sport-, zang-, of hobbyvereniging, was iets meer dan de helft van de kinderen wel lid.

Tabel 5.11

Lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen onder thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar naar het lidmaatschap van hun ouders, 1983-2007 (in procenten)

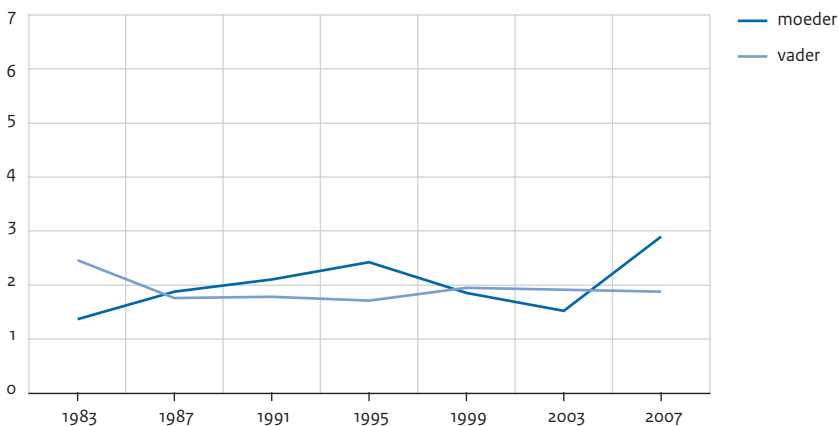
	1983	1991	1999	2007
geen van beide ouders	52	53	52	53
alleen moeder	66	74	72	78
alleen vader	71	69	71	73
beide ouders	80	81	83	86

Bron: SCP (AVO'83-'07)

De invloed van de vader op de verenigingsactiviteit van het kind lijkt redelijk stabiel te zijn in de periode 1983-2007.¹⁴ Bij moeders is een wisselend beeld te zien: na een toename van hun invloed in de periode 1983-1995 volgt een afname tot 2003; daarna neemt hun invloed sterk toe tot 2007. De invloed van de vader en de moeder op het lidmaatschap van het kind verschilt van jaar tot jaar. Het is daardoor onduidelijk welke ouder de grootste invloed heeft op het lidmaatschap van de kinderen.

Figuur 5.4

Invloed van het lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen van vaders en moeders op dat van hun thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar^a, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

- a Gecontroleerd voor de leeftijd en het geslacht van het kind, het opleidingsniveau van de vader en de moeder, het gezinsinkomen en de regio.
- b De odds ratio's zijn voor zowel de vader als de moeder boven de 1; dit houdt in dat het lidmaatschap van de ouders een positieve invloed heeft op dat van hun kinderen. Naarmate de odds ratio groter is, is de kans dat kinderen van ouders die lid zijn van een vrijetijdsvereniging dit ook zijn groter.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Uit de multivariate analyse blijkt dat meisjes minder vaak lid zijn van een vrijetijdsvereniging dan jongens (tabel 5.12). Kinderen in de leeftijd van 11 tot en met 14 jaar zijn op het gebied van sport, museumbezoek en kunstbeoefening het meest actief. Deze leeftijdsgroep blijkt ook vaker lid te zijn van een vrijetijdsvereniging dan de iets jongere en iets oudere kinderen. Wellicht zijn kinderen in de leeftijd van 11-14 jaar oud genoeg om deel te nemen aan vrijetijdsactiviteiten en jong genoeg om zich te laten beïnvloeden door de ouders. In de pubertijd ondernemen jongeren meer activiteiten op eigen initiatief of laten zich daarbij leiden door leeftijdsgenoten (Dieleman 1993).

Bekend is dat hogeropgeleiden, vanwege hun betere sociale vaardigheden en grotere sociale netwerken, vaker lid zijn van een vereniging of organisatie (Gesthuizen et al. 2008; Van Ingen 2009). Het opgroeien in een gezin met hoogopgeleide ouders blijkt een positieve invloed te hebben op het lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen:

Tabel 5.12

Invloed van verschillende achtergrondkenmerken van het kind en de ouders en van het lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen van de moeder en de vader op het lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen van thuiswonende kinderen in de leeftijd van 6-18 jaar, 1983-2007 (in odds ratio's)^{a, b}

	model 1	model 2	model 3
geslacht kind			
meisje (Jongen is ref.)	0,88	0,87**	0,85**
leeftijd kind			
6-10 jaar (ref.)			
11-14 jaar	1,72**	1,83**	1,80**
15-18 jaar	0,93	0,99	0,94
meetjaar	1,05	1,01	1,02
opleiding moeder			
laag (ref.)			
middelbaar		1,27**	1,23**
hoog		1,47**	1,33**
opleiding vader			
laag (ref.)			
middelbaar		1,15**	1,10
hoog		1,31**	1,15*
lidmaatschap moeder		1,61**	1,52**
lidmaatschap vader		2,03**	2,03**
lidmaatschap moeder*jaar		1,06**	1,06**
lidmaatschap vader*jaar		0,98	0,98
inkomen			1,06**
woonplaats			
vier grote steden (ref.)			
overige gemeenten > 100.000			1,16
gemeenten < 100.000			1,40**
pseudo R ²	.02	.07	.08

a Een aantal kinderen en ouders heeft geen antwoord gegeven op de vragen over lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen, waardoor zij buiten de analyses vallen. Door de ontbrekende waarden te imputeren is gecontroleerd voor deze waarden. De analyses met de geïmputeerde data lieten weinig verschillen zien. Vanwege deze kleine verschillen en de betere vergelijkbaarheid van de modellen is besloten de niet-geïmputeerde waarden te presenteren.

** p < .01

* p < .05

Bron: SCP (AVO'83-'07)

kinderen van hoogopgeleide ouders zijn vaker lid van een dergelijke vereniging (vgl. Gesthuizen et al. 2008). Verder zijn kinderen uit gezinnen met een hoger inkomen iets vaker lid van een vereniging dan kinderen uit minder rijke gezinnen. Dit blijkt ook uit eerder onderzoek naar de participatie van kinderen. Met name een groot deel van de ouders met een bijstandsuitkering geeft aan moeite te hebben met het betalen van lidmaatschappen voor hun kinderen, of deze lidmaatschappen niet te kunnen betalen (Jehoel 2009). Verder zijn kinderen in kleinere gemeenten vaker lid van een vrijetijdsvereniging dan kinderen woonachtig in de vier grote steden of in grote gemeenten.

Er is sprake van een duidelijke invloed van het gedrag van de ouders. Het lidmaatschap van de ouders heeft echter een minder overtuigende invloed dan bij de drie eerder besproken vormen van vrijetijdsbesteding (sport, museumbezoek en kunstbeoefening). De voorbeeldrol van de ouders lijkt hiermee van minder groot belang. De leeftijd van het kind en de stedelijkheid van het gebied waar men woont hebben ook een grote invloed. Het verenigingsleven in minder stedelijke gebieden is uitgebreider dan in meer stedelijke gebieden (Devilee en De Hart 2006). Kinderen in de kleinere gemeenten zijn dan ook vaker lid van een vrijetijdsvereniging dan kinderen in grote gemeenten en in de grote steden.

Vergelijken we de vader en de moeder, dan blijkt dat in de periode 1983-2007 de participatie van de vader de meeste invloed had op het lidmaatschap van het kind. Dit in tegenstelling tot sportdeelname, museumbezoek en kunstbeoefening in de vrije tijd, waarbij deelname van de moeders de grootste invloed had op de participatie van het kind. De invloed van het lidmaatschap van de moeder is over de gehele periode wel toegenomen. Net als bij museumbezoek vinden we hier eerder bevestiging van de grotere gelijkheid tussen moeders en hun kinderen dan van het idee dat ouders en hun kinderen meer van elkaar zijn gaan verschillen.

Dat een deel van de jongeren geen lid is van een vereniging wil overigens nog niet zeggen dat zij niet deelnemen aan verschillende vrijetijdsactiviteiten. Ook buiten georganiseerd verband beoefenen veel kinderen een kunstvorm, hobby of sport. Bekend is dat van alle kunstbeoefenaars in Nederland 16% deel uitmaakt van een informele groep. Bij zang, in dit onderzoek als indicator voor kunstbeoefening genomen, ligt dit aandeel iets lager (13%); zang wordt vaker beoefend in georganiseerd verband dan andere kunstvormen (34% van de zangers zingt in koren) (Van den Broek 2010). Voor sporten zijn de laatste jaren steeds meer mogelijkheden ontstaan om dit alleen of in informeel verband te doen. Jongeren sporten nog altijd meer in verenigingsverband dan dat zij ongeorganiseerd actief zijn. Mensen in de leeftijd van 25-65 jaar daarentegen sporten vaker alleen dan in verenigingsverband. Het aandeel dat sport in zelfgeorganiseerde groepen ligt in alle leeftijdsgroepen ongeveer even hoog (tussen de 30% en 40%) (Breedveld et al. nog te verschijnen).

5.7 Gelijkenis in het gezin

Kinderen lijken op hun ouders; niet alleen uiterlijk, maar ook in de dingen die ze doen. In dit hoofdstuk is de gelijkenis in verschillende vrijetijdsdomeinen beschreven. Het gedrag van de ouders blijkt van de onderzochte achtergrondkenmerken de grootste invloed te hebben op het gedrag van het kind. Als ouders aan sport doen, musea bezoeken of in de vrije tijd een kunstvak beoefenen, dan is de kans groter dat hun kinderen dat ook doen. Die overeenkomst is niet bij alle drie de domeinen even groot. Het museumbezoek van ouders en dat van hun kinderen lijken sterker op elkaar dan hun sportieve en kunstzinnige activiteiten. Mogelijk komt dit doordat musea vaak in gezinsverband worden bezocht en kinderen hier dus met hun ouders heen gaan. Daarnaast beoefent een deel van de ouders zelf geen sport of kunstvak, maar heeft dat mogelijk vroeger wel gedaan. Deze ouders vinden het waarschijnlijk belangrijk dat hun kinderen sporten, een muziekinstrument leren bespelen of op andere wijze kunstzinnig actief zijn. In dat geval is er wel sprake van invloed van ouder op kind, maar komt die niet tot uitdrukking in gelijkenis in activiteit. Ook het lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen wordt van ouder op kind doorgegeven. Ouders stimuleren door hun bekendheid of vertrouwdheid met het verenigingsleven ook hun kinderen om in georganiseerd verband hun hobby's te beoefenen.

Niet alleen het gedrag van de ouders in de vrije tijd heeft invloed op wat hun kinderen in de vrije tijd doen, ook sociaal-culturele en sociaaleconomische factoren spelen een rol. Hoe hoger de opleiding van de ouders en hoe hoger het gezinsinkomen, des te groter de kans dat kinderen in de vrije tijd verschillende activiteiten ontplooiën en zich aansluiten bij verenigingen. De participatie van de ouders is echter belangrijker dan hun opleidingsniveau (dit bleek ook al uit het onderzoek van Ganzeboom en De Graaf (1991) en Van Eijck (1997)). Hogeropgeleide ouders stimuleren hun kinderen om deel te nemen aan vrijetijdsbestedingen, maar van groter belang is of de ouders zelf sporten, een museum bezoeken of een kunstvorm beoefenen. De voorbeeldfunctie van de ouders is kortom het meest bepalend voor de vrijetijdsbesteding van de kinderen.

De moeder is dominanter bij het stimuleren van vrijetijdsactiviteiten dan de vader. Dit geldt voor zowel sportdeelname, als museumbezoek en kunstbeoefening, maar niet voor het lidmaatschap van een vereniging – daar telt het gedrag van de vader juist meer. Nog altijd zijn de moeders het meest met de opvoeding van de kinderen bezig en misschien wel hierom drukken zij de grootste stempel op wat hun kinderen in de vrije tijd ondernemen.

Ons onderzoek laat verder zien dat de invloed van ouders sinds de jaren tachtig nauwelijks is veranderd. Alleen bij het museumbezoek en bij lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen kon een significante verandering worden aangetoond: de invloed van de moeder is in de afgelopen decennia verder toegenomen. Deze bevinding bevestigt dat kinderen zich niet meer tegen hun ouders zijn gaan afzetten, maar juist doen wat hen aangeleerd is of adviezen van de ouders overnemen. Onduidelijk blijft langs welke weg die gelijkenis tot stand is gekomen: door gezamenlijke activiteit, het goede voorbeeld, bewuste aansporing of regelmatige gesprekken in huiselijke kring. Het gedrag van de kinderen hoeft, zeker als ze jong zijn, niet uit eigen beweging tot stand te komen. Daarnaast is het mogelijk dat kinderen hun ouders beïnvloeden. Het enthousiasme van een kind op de tennisbaan of de wens om activiteiten met de kinderen te ondernemen kan ertoe leiden dat een ouder zelf

ook besluit te gaan sporten of een kunstvorm te gaan beoefenen. Hoe de overdracht tussen ouders en hun kinderen verloopt, kunnen we op basis van de voor dit onderzoek gebruikte gegevens niet zien. Daarnaast is in dit hoofdstuk maar een deel van de invloed van de ouders in beeld gebracht. Het hoofdstuk gaat over gelijkenissen in gedrag tussen ouders en kinderen op een bepaald moment. Ons onderzoek laat niet zien of ouders die vroeger bepaalde activiteiten hebben ondernomen, deze activiteiten later ‘doorgeven’ aan hun kinderen, en of de invloed van de ouders ook blijft doorwerken als de kinderen ouder zijn. Dit onderzoek laat voor vier verschillende vrijetijdsdomeinen (sport, museumbezoek, kunstbeoefening en lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen) zien hoe sterk de invloed van de primaire socialisatie is, maar niet hoe die kracht zich verhoudt tot die van de secundaire socialisatie (school en *peer group*). Deze relatie is wel door anderen onderzocht en vooral op het gebied van cultuurparticipatie is al meer bekend (zie o.a. Van Eijck 1997).

Uit ons onderzoek blijkt dat het voorbeeld van de ouders belangrijk is voor wat hun kinderen in de vrije tijd doen. Kinderen zetten zich niet tegen hun ouders af, maar volgen eerder hun voorbeeld. Dat lijkt echter niet voor alle generaties te gelden. De babyboomgeneratie (geboren tussen ruwweg 1945 en 1960) staat erom bekend dat zij wilde breken met gedrag, waarden en normen van eerdere generaties. De reputatie is blijven hangen van een generatie die een conflict uitvocht met vooral autoritaire vaders en andere gezagsdragers. We kunnen helaas niet vaststellen of de babyboomers tijdens hun jeugd-jaren in gedrag ook niet veel op hun ouders leken. Waarschijnlijk wel.

De kinderen die in dit hoofdstuk zijn onderzocht, zijn geboren tussen 1965 en 2001. Het zijn de kinderen en de kleinkinderen van de babyboomers. Heeft het streven naar zelfbepaling van de boomers zich bij hun kinderen verder voortgezet en is een individualiseringstrend binnen gezinnen gaande? Of heeft de nivellering van gezagsverhoudingen juist voor nieuwe harmonie gezorgd? De waarheid ligt ergens in het midden aangezien sinds ons eerste meetpunt in 1983 de invloed van de ouders nauwelijks is veranderd. Als de invloed al veranderde, dan was dat in de richting van grotere gelijkheid tussen ouders en kinderen. De ingezette nivellering van sociale verhoudingen binnen gezinnen lijkt in de hand te werken dat ouders en kinderen in onderling overleg veel zaken in goede harmonie regelen. Het huiselijke conflictmodel zou weleens plaatsgemaakt kunnen hebben voor een nieuw harmoniemodel, waarin kinderen hun wensen kenbaar maken, maar ook bereid zijn om naar het goede advies van ouders te luisteren. Het ligt dan voor de hand dat ook hun vrijetijdsactiviteiten onder deze adviesrol vallen. Daarnaast kunnen kinderen ervaren vrije keuzes te maken, maar toch dezelfde keuzes maken als hun ouders of het aangeleerde gedrag vertonen. En waarom zouden kinderen protesteren als de grenzen van het toelaatbare aantrekkelijk ruim zijn? Dan ga je nog weleens met je ouders op stap, naar een museum of concert.

Noten

- 1 Voor meer informatie over het avo zie www.scp.nl/content.jsp?objectid=default:18419.
- 2 Frequent sporten houdt in dat iemand minimaal 40 weken in het afgelopen jaar heeft gesport. Het aandeel ouders en kinderen dat frequent sport is berekend aan de hand van de informatie over de

maximaal zeven belangrijkste sporten die iemand in het afgelopen jaar heeft beoefend (fietsen en wandelen zijn buiten beschouwing gelaten).

- 3 Deze vergelijking is gemaakt aan de hand van een logistische regressieanalyse. Met deze analyse kan de invloed van de ouders over een bepaalde periode worden bekeken. De logistische regressie voorspelt (in kansverhoudingen ofwel odds ratio's) de sportdeelname van een kind op grond van onder andere het sportgedrag van de ouders. We vergelijken de vader en de moeder met hun kinderen in één model. Problemen hierbij verwachten we niet, omdat de gedragingen van beide ouders niet dusdanig sterk met elkaar samenhangen dat er sprake is van multicollineariteit. Ook bij museumbezoek, kunstbeoefening in de vrije tijd en lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen is geen sprake van multicollineariteit.
- 4 De hierna gepresenteerde resultaten hebben betrekking op gezinnen met twee ouders; alleenstaande ouders zijn buiten beschouwing gelaten. Voor kinderen van deze ouders kan geen vergelijking worden gemaakt tussen de invloed van het sportgedrag van de vader en dat van de moeder.
- 5 Om de toe- of afname van de invloed van het sportgedrag van de moeder en de vader te bekijken, zijn twee interactietermen opgenomen in het model. Als deze interactietermen, frequent sporten moeder/vader*jaar, significant zijn, dan neemt de kans dat sportdeelname van de moeder of vader invloed heeft op sportbeoefening door het kind met de tijd toe of af. Een odds ratio boven de 1 houdt dan in dat de kans toeneemt, een odds ratio onder de 1 betekent dat de kans afneemt.
- 6 Museumbezoekers zijn de ouders en kinderen die in de afgelopen twaalf maanden minimaal een keer een museum hebben bezocht.
- 7 Bij het vaststellen van de invloed die uitgaat van het museumbezoek van vaders en moeders is niet gecontroleerd voor achtergrondkenmerken; dit wordt in tabel 5.6 wel gedaan. De geconstateerde grotere invloed van het museumbezoek van de moeder geldt niet voor het jaar 2003 (jaar is niet gepresenteerd in tabel 5.5).
- 8 Net als bij sportdeelname worden de eenoudergezinnen niet meegenomen in de analyse.
- 9 Voor meer toelichting over de analyse, zie noot 5.
- 10 Onder kunstbeoefening verstaan we de deelname van ouders en kinderen aan ten minste een van de volgende zeven kunstvormen in de vrije tijd (beoefend in de afgelopen twaalf maanden): tekenen, beeldhouwen, textiele werkvormen, fotografie, zingen, muziek en toneel.
- 11 In de datareeks is een onregelmatigheid te zien in het percentage kunstbeoefenaars. Deze onregelmatigheid is toe te schrijven aan een verandering in de opbouw van de vragenlijst in 1995. Voor meer informatie zie De Haan en Knulst (2000: 20).
- 12 Net als bij sportdeelname en museumbezoek zijn de eenoudergezinnen niet meegenomen in de analyses.
- 13 Onder lidmaatschap van vrijetijdsverenigingen verstaan we het lidmaatschap van een sport-, zang- of hobbyvereniging. In het avo wordt naar lidmaatschap van nog meer verenigingen en organisaties gevraagd, maar in dit onderzoek is gekozen voor verenigingen waarin men vrije tijd besteedt in georganiseerd verband (alleen geldt doneren geldt niet als lidmaatschap). Een andere eis die we aan de onderzoeksgegevens stellen, is dat de vraag aan zowel de kinderen als de ouders is gesteld, en in alle onderzochte jaren. De keuze voor sport-, zang- en hobbyverenigingen levert een enigszins vertekend en beperkt beeld op, maar geeft wel een indicatie van het lidmaatschap van vrijetijdsorganisaties.
- 14 Net als bij sportdeelname, museumbezoek en kunstbeoefening zijn eenoudergezinnen niet meegenomen in de analyse.

Literatuur

- Beek, P. van, en W. Knulst (1991). *De kunstzinnige burger. Onderzoek naar amateuristische kunstbeoefening en culturele interesses onder de bevolking vanaf 6 jaar*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. London/New York: Routledge & Kegan Paul.
- Breedveld, K. (2006). Verschillen in sportdeelname. In: K. Breedveld en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage Sport 2006* (p. 299-321). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K., P. Hover, J. van Kalmthout, C. van Lindert, N. van Veldhoven, H. van der Werff en E. Wisse (nog te verschijnen). Georganiseerde sportaanbieders in de levensloop. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. De Haan en K. Breedveld (red.), *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2010). *Faqs over kunstbeoefening in de vrije tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, J. de Haan en F. Huysmans (2009). *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en mediagebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bucx, F. (2009). *Linked lives. Young adults' life course and relations with parents* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Cloïn, M. en M. Schols (nog te verschijnen). De gezinsagenda. In: F. Buckx (red.), *Gezinsrapport*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Devilee, J. en J. de Hart (2006). Maatschappelijke participatie. In: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken* (p. 317-340). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dieleman, A.J. (1993). Adolescentenpsychologie. In: A.J. Dieleman, F.J. van der Linden en A.C. Perreijn (red.), *Jeugd in meervoud. Theorieën, modellen en onderzoek van leefwerelden van jongeren* (p. 58-85). Heerlen: De Tijdstroom/Open Universiteit.
- Van Eijck, K. (1997). The impact of family background and educational attainment on cultural consumption: A sibling analysis. In: *Poetics*, jg. 25, nr. 4, p. 195-224.
- Elling, A. (2002). *Ze zijn er [niet] voor gebouwd. In- en uitsluiting in de sport naar sekse en etniciteit*. Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Frelier, M. en J. Janssens (2007). *Wat beweegt kinderen? Een onderzoek naar het sport- en beweeggedrag van kinderen*. Den Haag: Nicis Institute.
- Ganzeboom, H. (1989). *Cultuurdeelname in Nederland. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar determinanten van deelname aan culturele activiteiten*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Ganzeboom, H. en P. de Graaf (1991). Culturele socialisatie en culturele participatie. Over de invloed van het ouderlijk milieu. In: R. Verhoeff en H. Ganzeboom (red.), *Cultuur en publiek. Multidisciplinaire opstellen over de publieke belangstelling voor kunst en cultuur in Nederland* (p. 133-157). Amsterdam: SWSO.
- Gesthuizen, M., T. van der Meer en P. Scheepers (2008). Education and dimensions of social capital: Do educational effects differ due to educational expansion and social security expenditure? In: *European Sociological Review*, jg. 24, nr. 5, p. 617-632.
- Haan, J. de (1997). *Het gedeelde erfgoed; een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (tweede editie 2001) (Het culturele draagvlak 3; SCP-cahier 136).

- Haan, J. de, en W. Knulst (2000). *Het bereik van de kunsten; een onderzoek naar veranderingen in de belangstelling voor beeldende en podiumkunsten sinds de jaren zeventig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Het culturele draagvlak 4; SCP-cahier 166).
- Ingen, E. van (2009). *Let's come together and unite. Studies of the changing character of voluntary association participation* (proefschrift). Tilburg: Oldendorf research institute.
- Jager, H. de (1967). *Cultuuroverdracht en concertbezoek*. Leiden: H.E. Stenfert Kroese N.V.
- Jehoel, G. (2009). *Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W.P. (1989). *Van vaudeville tot video. Een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en mediagebruik sinds de jaren vijftig*. Alphen aan den Rijn: Samsom (Sociale en Culturele Studie 12).
- Maas, I., R. Verhoeff en H.B.G. Ganzeboom (1990). *Podiumkunsten en publiek. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar omvang en samenstelling van het publiek van de podiumkunsten*. Rijswijk: ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Manders, Th. en J. Kropman (1978). *Sportdeelname: wat weten we ervan?* Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie (ITS).
- Nagel, I. (2009). Cultural participation between the ages of 14 and 24: Intergenerational transmission or cultural mobility? In: *European Sociological Review*, jg. 26, nr. 5, p. 541-556 (esr.oxfordjournals.org/content/26/5/541.full).
- Nagel, I., H. Ganzeboom en F. Haanstra (1996). *Cultuurdeelname in de levensloop: de invloed van ouders, school en buitenschoolse kunsteducatie*. Utrecht: LOKV.
- Nagel, I., M. Damen en F. Haanstra (2010). The arts course ckv1 and cultural participation in the Netherlands. In: *Poetics*, jg. 38, nr. 4, p. 365-385.
- Ranshuysen, L. en H.B.G. Ganzeboom (1993). *Cultuureducatie en cultuurparticipatie. Opzet en effecten van de kunstkijkuren en de muziekluisterlessen in het Amsterdams primair onderwijs*. Rijswijk: ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Scheerder, J. (2004). Het sportgedrag van jongeren in relatie tot het ouderlijk sportkapitaal. In: *Vrijetijdstudies*, jg. 22, nr. 4, p. 7-20.
- Smithuijsen, C. (1997). *Het luisterpeloton; twee generaties concertgangers vergeleken aan de hand van onderzoek naar Utrechtse abbonementhouders in 1961 en 1993*. Amsterdam: Boekmanstudies.
- Stubbe, J. (2006). *The genetics of exercise behaviour and psychological well-being* (proefschrift). Enschede: Febodruk bv.
- Swaan, A. de (1979). *Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*. Amsterdam: De Gids/Meulenhoff.
- Tiessen-Raaphorst, A. (nog te verschijnen). Sportdeelname in verschillende levensfasen. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan en K. Breedveld (red.), *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tiessen-Raaphorst, A., A. Roest en D. Verbeek (nog te verschijnen). Uitgaven aan sport. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan en K. Breedveld (red.), *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Waal, M. de (1989). *Daar ga je toch niet heen? Een oriënterende studie over jongeren en gevestigde kunst*. Amsterdam: Raad voor het Jeugdbeleid/Boekmanstichting.
- Wel, F. van (1993). Een cultuurkloof tussen de generaties? Cultuurstijlen onder jongeren en hun persoonlijke netwerk. In: *Boekmancahier*, jg. 5, nr. 17, p. 306-327.

6

Overdracht van gezonde en ongezonde leefgewoonten

Sjoerd Kooiker

6.1	Van huis uit meegekregen?	149
6.2	Conclusies	156
	Noten	157
	Literatuur	158

Samenvatting

Ouders en kinderen delen vaak gewoonten en gedrag. In dit hoofdstuk gaat het over voedingsgewoonten, roken en alcohol drinken. Als ouders drinken of roken, dan hebben hun kinderen in de tienerleeftijd een grotere kans om ook te drinken of te roken. Voor een deel verloopt de overdracht van deze verslavingen via genetische factoren. Recent tweelingenonderzoek van de vU Amsterdam laat dat ook zien. Beginnen met roken is vooral door de sociale omgeving bepaald, verslaafd blijven aan nicotine is meer een genetische kwestie. Als kinderen jong (12-15 jaar) beginnen met drinken, spelen genen een belangrijke rol, doen ze dat later (rond hun 17e jaar) dan is vooral voor jongens de omgeving heel belangrijk. Voor meisjes spelen ook dan de genetische factoren nog een rol van betekenis. Voor de overdracht van voedingsgewoonten bestaat het beeld dat we die van generatie op generatie doorgeven. In kwalitatief onderzoek vertellen mensen daar ook over. Cijfermatig onderzoek bevestigt die indruk ten dele. In een onderzoek onder drie generaties vrouwen zegt de meerderheid van hen dat ze voedingsgewoonten van hun moeder hebben overgenomen. De helft zegt dat ze voedingsgewoonten aan hun dochter hebben doorgegeven. Als gekeken wordt naar concrete kennisaspecten en houdingen dan delen moeders en dochters deze soms, maar heel sterk zijn de gevonden verbanden niet. Tussen grootmoeder en kleindochter is de overeenstemming in kennis en houding al heel klein geworden.

6 Overdracht van gezonde en ongezonde leefgewoonten

Het is heel gebruikelijk om ervan uit te gaan dat gewoonten en voorkeuren van ouders op kinderen worden overgedragen, en daarbij in het midden laten of iets aangeleerd is of genetisch bepaald. In het dagelijks leven zeggen we dan: ‘dat heeft ze van haar moeder’ of ‘je bent net je vader’. Ook Stef Bos zong het al: ‘Papa ik lijk steeds meer op jou.’ Het sociaalwetenschappelijk onderzoek naar de overdracht tussen generaties is vooral geïnspireerd door overdrachten die vanuit een beleidsstandpunt wenselijk of onwenselijk zijn. Vandaar dat er dus vooral gekeken wordt naar de overdracht van armoede, echtscheiding, huiselijk geweld en criminaliteit (voor criminaliteit zie Nijhof et al. 2007; voor echtscheiding: Steenhof en Prins 2005; huiselijk geweld wordt onderzocht door het Verwey-Jonker Instituut; voor de internationale literatuur zie: d’Addio 2007). In dat rijtje pas ook de aandacht voor de overdracht van gezonde en ongezonde leefgewoonten. We hebben het dan over het gebruik van genotmiddelen zoals tabak en alcohol en over voedingsgewoonten. Gezonde lichaamsbeweging past op zich ook in dit rijtje, maar heeft als ‘sportdeelname’ een plek gekregen in hoofdstuk 5.

6.1 Van huis uit meegekregen?

Als je mensen vraagt naar gezonde leefgewoonten en waar ze die vandaan hebben, antwoorden ze nogal eens dat ze die van thuis hebben meegekregen. Dat bleek ook het geval tijdens de groeps gesprekken die zijn gevoerd voor een kwalitatief onderzoek naar ‘gezondheidsopvattingen’ (Kooiker, nog te verschijnen). Het ging in die gesprekken met name over goede en slechte eetgewoonten:

Dat is van vroeger dat kreeg ik van mijn moeder mee, mijn moeder is 88, die zegt al die flauwekul, je moet gewoon ’s morgens goed eten, een snee bruin brood met kaas. ’s Morgens is het belangrijkste eten, tussen de middag twee / drie sneeën, twee appels of een peer of een banaan, ’s avonds een karbonaadje, zo’n berg met aardappelen, groenten, maakt niet uit (man, 53 jaar).

Eerst hartig en dan zoet dat leer ik mijn dochter ook. Of ze het doet is een ander verhaal maar je probeert het wel, we proberen het met zijn allen maar ze zien zoveel tegenwoordig, ze zien veel te veel (vrouw, 38 jaar).

En daar bedoelt deze moeder de reclame en de media mee. In zo’n discussie vinden ouders soms dat anderen het verkeerd doen en dat zij als ouder een grote verantwoordelijkheid hebben. Dezelfde moeder zegt iets later:

Ik bedoel, die meid (dochter) is nu dan 11, maar dat gebeurde toentertijd al, dat ze in groep 1 zat, dat andere kinderen al patat tussen de middag gingen halen en dat soort dingen. Of die kwamen ’s morgens om half negen met een zak chips, die hebben ze dan even snel gehaald bij de AH, weet je. Maar dat gebeurt wel. Het klinkt heel raar, maar het gebeurt gewoon, dat zijn gewoon dingen, daar heb je als ouder heel veel verantwoordelijkheid voor. Je geeft ze een

boterham 's morgens en eerder ga je gewoon niet de deur uit en tussen de middag kom je gewoon thuis om een boterham te eten en daar zit het denk ik ook wel in, hoe ga je ermee om.

In de groepsgesprekken vertellen ouders ook wel dat ze hun greep verliezen als de kinderen een bepaalde leeftijd hebben. En andersom wordt ook verteld dat je de goede gewoonten van thuis misschien eerst loslaat, maar later ook weer tot bezinning kunt komen:

Vroeger toen ik nog thuis woonde at ik wel gezond, maar toen ging ik op kamers, dan is het inderdaad lang leve de lol, niemand zegt wat je eten moet, als je geen zin hebt in bloemkool dan eet je ook geen bloemkool en als je drie dagen in de week pasta eet was er ook niemand die loopt te miepen. Je kon het zelf beslissen. Nu ik afgestudeerd ben, ga je juist weer bewuster leven (vrouw, 26 jaar).

Het gevoel dat we onze voedingsgewoonten en smaakvoorkeuren van huis uit meekrijgen is vrij algemeen. In een onderzoek onder vrouwen van drie generaties uit Helmond (grootmoeders, moeders en dochters, steekproef van 97 families) zei 69% van de deelnemers dat ze voedingsgewoonten van hun moeder hebben overgenomen (Staffleu 1994: 129). Over het doorgeven aan de volgende generatie waren de moeders minder zeker: 49% zei dat hun dochters voedingsgewoonten van hen hebben overgenomen. De overdracht van dochters op moeders kwam in de ogen van deze vrouwen aanzienlijk minder vaak voor: 20% zei dat hun moeder iets van hen heeft overgenomen en van de moeders zei 26% dat zij iets van hun dochter hebben overgenomen.

Het is de moeite waard om na te gaan hoe belangrijk die overdracht tussen generaties nu eigenlijk is. Misschien is de invloed van de *peer group* voor het gebruik van genotmiddelen als alcohol en tabak wel veel belangrijker. Ook is het mogelijk dat de overdracht van ouders op kinderen voor een groot deel wordt verklaard door erfelijkheid. Recentelijk heeft onderzoek op basis van het Tweelingenregister van de VU hierover voor de Nederlandse situatie een schat aan gegevens opgeleverd.¹

Roken

Bijna iedereen die rookt is daarmee begonnen in de adolescentiefase. Die fase begint bij een jaar of 13 als kinderen naar de middelbare school gaan. Het is de fase waarin kinderen zich steeds meer op leeftijdsgenoten gaan richten, steeds meer tijd met leeftijdsgenoten gaan doorbrengen en afstand nemen van de leefwereld van hun ouders. Het is de tijd dat kinderen gaan experimenteren met genotmiddelen. De ruimte die ze daarvoor hebben is groot. Kinderen mogen al op jonge leeftijd zelfstandig uitgaan en hun ouders weten nauwelijks wat hun kinderen in uitgaansgelegenheden of op straat uitvoeren. Zij kunnen dan ook bijna niet anders dan afwachten of de opvoeding een voldoende stabiele basis heeft gelegd om te voorkomen dat hun kinderen ontsporen (Prins 2008).

Van de personen uit het sociale netwerk die invloed hebben op het rookgedrag, blijken vrienden het belangrijkste te zijn, gevolgd door (oudere) broers en zusjes. Daarna komt pas de invloed van de ouders (Geckova et al. 2002; Harakeh 2006: 151-152). De invloed van ouders staat dus op de derde plaats maar is zeker niet onbelangrijk. Deze invloed is

ook vrij consistent aangetoond: verreweg het meeste onderzoek naar het rookgedrag van ouders en kinderen komt tot de conclusie dat kinderen van rokende ouders zelf ook vaker (beginnen met) roken.² Onderzoeksresultaten uit het buitenland zijn niet zonder meer van toepassing op ons land omdat lokale regelgeving en cultuur het rookgedrag kunnen beïnvloeden. Voor Nederland vond Monden dat de kans om te beginnen met roken 50% hoger ligt als een van de ouders rookte in de cruciale tijd dat het kind tussen de 12 en 15 jaar oud is. Tussen mannen en vrouwen is daarbij weinig verschil (Monden 2002). Gegevens uit een in 2009 uitgevoerd onderzoek onder scholieren en hun ouders bevestigen dit beeld.³ Tabel 6.1 presenteert deze gegevens en laat zien dat jongeren met ouders die roken meer kans hebben om zelf te roken dan jongeren met ouders die niet roken.

Tabel 6.1

Tieners in de leeftijd van 12-16 jaar die wekelijks roken, naar de rookgewoonten van de ouders (in procenten)^{a, b}

	ouders roken regelmatig ^c	ouders roken niet regelmatig
leeftijd		
12 jaar	1,2	0,4
13 jaar	5,5	1,1
14 jaar	10,2	8,9
15 jaar	19,0	14,1
16 jaar	19,0	13,5
totaal	10,4	6,9

- a de gegevens uit de steekproef zijn met statistische middelen zoveel mogelijk representatief gemaakt voor de samenstelling van de Nederlandse bevolking.
 b Aan het onderzoek deden 2965 ouder-kindparen mee; 188 van de deelnemende kinderen rookten wekelijks.
 c Met ouders wordt bedoeld: ten minste een van de ouders.

De kans dat een kind met een of twee rokende ouders zelf ook rookt, is statistisch significant hoger (10,4%) dan de kans dat een kind met een of twee niet rokende ouders zelf ook rookt (6,9%) ($OR = 1.57$; 95% CI: 1.31-1.87).

Bron: Trimbos-instituut (HBS c'09)

Ander Nederlands onderzoek vindt zelfs dat de kans dat tieners met roken beginnen, viermaal zo groot is als beide ouders ook roken (Den Exter Blokland 2004). Dat kinderen van rokende ouders eerder gaan roken is alleszins plausibel. Het is goed mogelijk dat rokende ouders niet graag zien dat hun eigen kinderen gaan roken, maar tegenover hun kinderen hebben ze met hun 'slechte' voorbeeld minder steekhoudende argumenten dan niet-rokende ouders (Engels 2000). Kinderen doen immers vaak niet wat de ouders zeggen dat ze moeten doen, maar wat de ouders voorleven, in de Engelse literatuur *modelling* genoemd (Lau et al. 1990). Ouders die roken, doen dat vaak in het bijzijn van hun kinderen en bij rokende ouders ligt de rookwaar vaak openlijk in huis. Rokende ouders hebben een coulantere houding tegenover het roken van hun

kinderen dan niet-rokende ouders (Vermeulen-Smit, nog te verschijnen). Maar niet alleen ouders die (nog) roken hebben meer kans dat hun kinderen dat later ook gaan doen. Ook wanneer de ouders inmiddels gestopt zijn, bestaat er een grotere kans dat hun kinderen deze gewoonte overnemen. Dat is met name zo als beide ouders vroeger gerookt hebben (Otten et al. 2007).

Dat kinderen van (twee) ex-rokers ook meer kans hebben om te gaan roken wijst erop dat er meer in het spel is dan het voorbeeld van de ouders alleen. Een deel van de overdracht van rookgewoonten van ouders op kinderen verloopt via genetische factoren. Nederlands onderzoek onder tweelingen maakt een onderscheid tussen het beginnen met roken en de afhankelijkheid van nicotine (Vink et al. 2005). Voor verschillen in het beginnen met roken geeft het onderzoek de schatting dat 44% wordt verklaard door genetische factoren, 51% door gemeenschappelijke omgevingsfactoren en 5% door unieke, persoonsgebonden omgevingsfactoren.⁴ Voor individuele verschillen in nicotine-afhankelijkheid geeft het onderzoek de schatting dat 75% genetisch is bepaald en 25% afhangt van unieke omgevingsfactoren. Ook het aantal sigaretten dat iemand rookt is erfelijk bepaald (56%) (Vink et al. 2004). Kort gezegd is beginnen met roken dus vooral een omgevingskwestie waarbij ouders ook een belangrijke rol spelen, en is blijven roken vooral een erfelijke kwestie.

Drinken

Net als roken is het drinken van alcohol iets waarmee de meeste mensen als jongere beginnen. Het is plausibel dat als ouders alcohol drinken dit de kans verhoogt dat hun kind(eren) dat ook zullen doen, maar helemaal zeker is dit niet. De verschillende (deels buitenlandse) onderzoeken spreken elkaar soms tegen op dit punt (zie Poelen 2008: 9). Uit onderzoek waarin naar de voorspellende waarde van de drinkgewoonten van ouders, broertjes/zusjes en vrienden wordt gekeken, blijkt dat het drinkgedrag van vrienden het belangrijkste is en dat van ouders het minst belangrijk (zie Poelen 2008: 151). De regels voor het toestaan van alcoholgebruik onder jongeren verschillen van land tot land en daarom zijn bijvoorbeeld de uitkomsten van Amerikaans onderzoek niet zonder meer van toepassing op de Nederlandse situatie. Een Nederlands longitudinaal onderzoek met drie meetmomenten vindt dat het alcoholgebruik van ouders voorspellend is voor het alcoholgebruik van hun adolescente kinderen enkele jaren later (Engels et al. 1999). Ook voor alcoholgebruik van ouders en kinderen zijn er gegevens uit 2009 uit het HBS C onderzoek beschikbaar. Tabel 6.2 is op deze gegevens gebaseerd en laat zien dat jongeren van ouders die drinken ook zelf een hogere kans hebben om alcohol te drinken.

Tabel 6.2

Tieners in de leeftijd van 12-16 jaar die recentelijk (afgelopen maand) alcohol hebben gedronken, naar de alcoholconsumptie van hun ouders (in procenten)^{a, b}

	ouders gebruiken geen alcohol ^c	ouder(s) zijn matige drinkers ^d	ouder(s) zijn zware drinkers ^e
leeftijd			
12 jaar	11,6	8,6	19,6
13 jaar	14,3	19,2	18,1
14 jaar	36,4	40,7	47,2
15 jaar	47,4	63,9	68,5
16 jaar	77,8	81,4	100,0
totaal	32,4	38,3	45,2

- a De gegevens uit de steekproef zijn met statistische middelen zoveel mogelijk representatief gemaakt voor de samenstelling van de Nederlandse bevolking.
- b Aan het onderzoek deden 2965 ouder-kindparen mee; 957 van de deelnemende kinderen hebben de afgelopen maand gedronken.
- c Geen: beide ouders drinken niet of incidenteel (ouderrapportage).
- d Matig: vader drinkt gemiddeld 21 glazen of minder per week en/of moeder drinkt gemiddeld 14 glazen of minder per week (ouderrapportage).
- e Zwaar: vader drinkt gemiddeld meer dan 21 glazen per week en/of moeder drinkt gemiddeld meer dan 14 glazen per week (ouderrapportage).

Kinderen van ouders die matige drinkers zijn hebben een significant hogere kans om recentelijk te hebben gedronken (38,3%) (OR = 1,29; 95% CI = 1,01-1,65) dan kinderen van ouders die niet drinken (32,4%). Dat geldt nog sterker voor kinderen van ouders die zware drinkers zijn: die hebben een nog hogere kans om recentelijk te hebben gedronken, namelijk 45,2% (OR = 1,72; 95% CI = 1,19-2,48).

Bron: Trimbos-instituut (HBS c '09)

Een hoger alcoholgebruik van tieners in gezinnen met drinkende ouders gaat samen met een ruimere beschikbaarheid van het genotmiddel in huis en ook met een coulantere houding van ouders tegenover het alcoholgebruik onder tieners (Verdurmen, nog te verschijnen). Uit het onderzoek onder de Nederlandse tweelingen is ook het een en ander bekend over de drinkgewoonten van tieners en de samenhang met het ouderlijk drinkgedrag. Het alcoholgebruik van de ouders van deze tweelingen voorspelt het 'regelmatig'⁵ drinken van adolescente en jongvolwassen kinderen (Poelen 2008). De voorspellende waarde van het drinkgedrag van tweelingbroertjes en -zusjes is echter groter en dat geldt ook voor de voorspellende waarde van het drinkgedrag van vrienden.⁶ Het gaat in de studie van Poelen om een meting op hetzelfde moment. Wanneer naar de voorspellende waarde voor de toekomst wordt gekeken (twee en zeven jaar later) dan blijkt het gedrag van ouders, met name moeders, belangrijker dan dat van vrienden. Tenminste als het om 'regelmatig' drinken gaat. Bij 'probleemdrinken' komt de vader meer in beeld. Dezelfde studie laat namelijk zien dat kinderen die een (regelmatig) drinkende vader hebben (gemeten in 1993), een tweemaal zo grote kans hebben om een aantal jaren later (1995 en 2000) probleemdrinker te worden dan kinderen die geen (regelmatig) drinkende vader hebben (Poelen 2008: 157).

Voor tieners van 12-15 jaar die reeds op jonge leeftijd alcoholische dranken uitproberen, spelen de genen een belangrijke rol (Poelen 2008). Voor de jongens verklaren de genen 83% van de verschillen in het beginnen met drinken en voor de meisjes 70%. De correlatie tussen beginnen met drinken en de drinkfrequentie is laag. De individuele verschillen in de frequentie van het drinken worden onder deze tieners vooral door gedeelde omgevingsinvloeden verklaard, namelijk voor 82% (Poelen 2008: 169). Het is goed mogelijk dat de omgevingsinvloed belangrijker wordt als tieners ouder worden. Voor 12-13-jarigen is het drinken van alcohol ongebruikelijk en gaat het tegen de norm in. Boven de 16 jaar wordt het gaandeweg juist normaal gevonden om te drinken. Over jongeren met een gemiddelde leeftijd van 17,7 jaar rapporteren onderzoekers van de VU dat voor mannelijke tweelingen de individuele verschillen in beginnen met drinken voor 92% verklaard worden door gedeelde omgevingsfactoren en voor vrouwelijke tweelingen voor 54% (Willemsen en Vink 2008). Onder de vrouwen bleek de genetische invloed met 41% veel belangrijker. Als men eenmaal alcohol is gaan drinken, worden verschillen in de mate van alcoholgebruik verklaard door zowel erfelijke factoren (32%), gedeelde omgeving (44%) als unieke omgeving. De verklarende kracht van deze drie factoren is volgens de VU-onderzoekers voor mannen en vrouwen gelijk. Genetische factoren zijn voor jongeren (van gemiddeld 17,7 jaar) dus ook belangrijk bij de verklaring van verschillen in alcoholgebruik, maar in het geval van mannen waarschijnlijk minder van belang bij het beginnen met drinken dan bij de hoeveelheid alcoholconsumptie.

Eten

Nog altijd is het zo dat het doorgeven van voedingsgewoonten een domein is waar de vrouw een spilfunctie lijkt te vervullen in een matriachale lijn van moeders op dochters. Het verschil tussen vrouwen- en mannenbladen is op dat punt kenmerkend. Het eerder genoemde onderzoek uit Helmond (Stafleu 1994) liet zien dat moeders en dochters dat ook zo beleven. De daadwerkelijke overeenkomst in voedingskennis en -houdingen bleek wel significant maar toch ook zwak voor opeenvolgende generaties. Moeders en dochters deelden nogal eens dezelfde voorkeur om iets 'graag' te eten en dat gold vooral voor de jongste generatie (gem. 25 jaar) en hun moeders (gem. 49 jaar) (de gemiddelde correlatie was .17). In totaal deelden ze een voorkeur voor tien van de twintig voedingsmiddelen waarnaar gevraagd was. Het gaat dan onder meer om een voorkeur voor of afkeur van boter of margarine, eieren, volle melk, varkensvlees, rundvlees, vis of kip. De oudere generatie (moeders van gem. 49 jaar en grootmoeders van gem. 76 jaar) deelden minder smaakvoorkeuren (vier significante correlaties, $p < .05$) en kleindochters en grootmoeders nog minder (twee significante correlaties, $p < .05$).

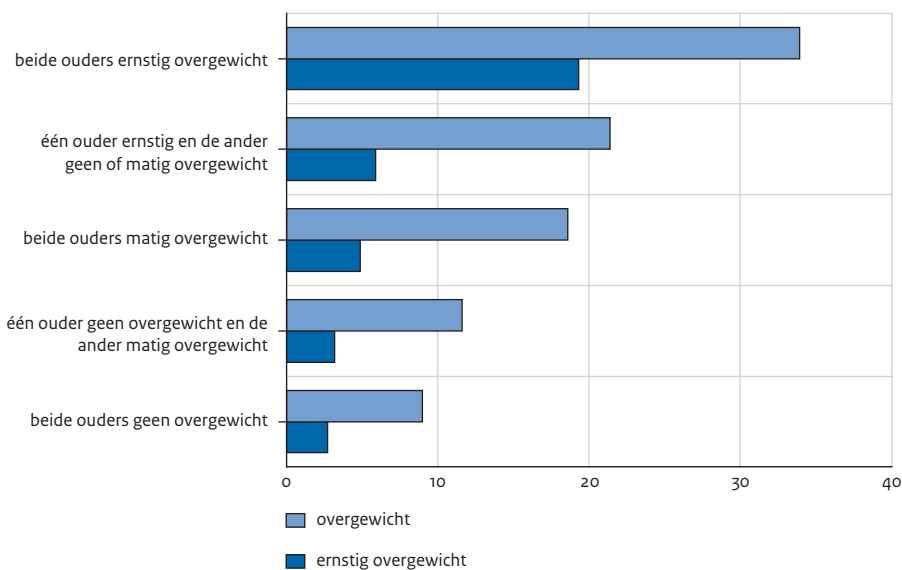
Op dit moment is de belangstelling van de overheid en van onderzoekers voor voedingsgewoonten vooral ingegeven door de toename van het aantal mensen met overgewicht. In de afgelopen decennia is het aantal volwassen Nederlanders met overgewicht gestegen van een op de drie in 1981 tot bijna de helft van de volwassen Nederlanders in 2008 (Hoeymans et al. 2010: 59). Er is een duidelijk aanwijsbare familiere component in de prevalentie van overgewicht: ouders die te zwaar zijn hebben zelf ook vaak kinderen met overgewicht. Als beide ouders ernstig overgewicht hebben, is bijna 35% van de kinderen te dik. Als geen van beiden overgewicht heeft, is 9% van de kinderen te dik. Ernstig

overgewicht bij kinderen komt bij veel te dikke ouders zeven keer zo vaak voor als bij ouders zonder overgewicht, zie figuur 6.3 (Frenken 2004).

In de overdracht van overgewicht van ouders op kinderen spelen genetische factoren een belangrijke rol. Op basis van het Amsterdamse tweelingenonderzoek wordt de erfelijkheid van de Body Mass Index (gewicht in kg / lengte in meters²) geschat op 64%-84% (Willemsen en Vink 2008). Het is natuurlijk niet zo dat de toename van het overgewicht in de afgelopen decennia is toe te schrijven aan genetische veranderingen. De genetische invloed bepaalt vooral iemands positie op de gewichtsladder van de bevolking; de kans op overgewicht hangt ook samen met de mate van obesogeniteit van de samenleving (Dagevos en Munnichs 2007; Chung en Leibel 2008). Als de samenleving obesogener wordt, dan 'krijgt de erfelijke aanleg meer kans om tot uiting te komen' (Willemsen en Vink 2008: 191).

Figuur 6.3

Overgewicht bij kinderen van 2 tot en met 11 jaar, naar (over)gewicht van de ouders, 1997/2003 (in procenten)

Bron: CBS (StatLine)

Overgewicht is een gevolg van een disbalans tussen energieopname en -verbruik en die is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan een combinatie van voeding en beweging. Voor ons gevoel hebben we daar zelf veel invloed op en spelen ouders een grote rol in het voedingspatroon van hun kinderen. 'Wat kinderen eten wordt vooral door de ouders bepaald', zei de overgrote meerderheid van de Europeanen die in 2005 meededen aan het Eurobarometer-onderzoek naar gezondheid en voeding (European Commission 2006). In Nederland was 79% het met deze stelling eens. Ook het kwalitatief onderzoek

naar 'gezondheidsopvattingen' (Kooiker, nog te verschijnen) benadrukte de invloed van ouders. Maar wat zegt kwantitatief onderzoek? Het onderzoek onder drie generaties vrouwen uit Helmond trekt de conclusie dat 'er zwakke maar veelal statistisch significante correlaties zijn tussen moeders en dochters voor voedingskennis, opvattingen, houdingen, intenties en inneming van vetten en cholesterol' (Stafleu 1994: 181). Ook Amerikaans onderzoek vindt significante maar niet erg sterke correlaties (0.20-0.33) tussen het voedingspatroon van ouders en dat van kinderen, waarbij de moeder-dochtercorrelaties het sterkst zijn (Beydoun en Wang 2009). Het is dus goed mogelijk dat we meer overeenkomst vermoeden tussen de generaties dan er daadwerkelijk is.

6.2 Conclusies

Dit hoofdstuk begon met de subjectieve indruk van veel mensen dat we onze leefgewoonten voor een (belangrijk) deel hebben overgenomen van de vorige generatie en doorgegeven aan de volgende generatie. Voor het gebruik van genotmiddelen (tabak en alcohol) en voor voedingsgewoonten zijn we nagegaan wat daarover uit de literatuur bekend is. Ouders die roken hebben meer kans dat hun kinderen (gaan) roken dan ouders die dat niet doen. Tenminste wanneer de niet-rokers geen ex-rokers zijn, want als deze ouders vroeger wel rookten dan hebben hun kinderen nog steeds een verhoogde kans om te gaan roken ten opzichte van de kinderen van ouders die nooit gerookt hebben. Ook voor alcoholgebruik vinden de meeste studies dat drinkende ouders meer kans hebben op drinkende kinderen in vergelijking met ouders die zelf niet drinken. Dat laat onverlet dat de invloed van vrienden voor het beginnen met genotmiddelen vaak belangrijker is, zo blijkt uit sociaalwetenschappelijk onderzoek.

In dit hoofdstuk is de overdracht van generatie op generatie niet alleen door een sociaalwetenschappelijke bril bekeken maar is ook nagegaan wat het recente genetische onderzoek over het doorgeven van riskante gewoonten te zeggen heeft. Onderzoek onder tweelingen laat zien dat het beginnen met roken minder sterk door genetische factoren is bepaald (44%) dan door gedeelde omgevingsfactoren (51%). De afhankelijkheid van nicotine (en daarmee het aantal sigaretten) is veel sterker genetisch bepaald (respectievelijk 75% en 56%). Voor het gebruik van alcohol zijn de onderzoeksresultaten iets minder eenduidig en lijkt het erop dat de leeftijd waarop met drinken begonnen wordt ook een belangrijke rol speelt. Jong (12-15 jaar) beginnen met drinken lijkt een genetische kwestie, maar wie iets ouder begint, doet dat meer op grond van invloeden uit de omgeving.

Voor voedingsgewoonten zijn er tal van signalen, bijvoorbeeld in de damesbladen, dat de overdracht van moeder op dochter een belangrijke rol speelt. Wanneer met kwantitatieve gegevens naar de overeenkomst in smaak en houding wordt gekeken, dan is de overeenkomst tussen moeder en dochter wel aantoonbaar maar relatief bescheiden. De overeenkomst tussen oma en kleindochter is helemaal klein, ook wanneer de reclame soms anders doet vermoeden. De overdracht van vaders op zonen is in Nederland niet onderzocht.

Over de genetische overdracht van smaak en houding weten we (nog) weinig; wel is bekend dat een belangrijke indicator voor overgewicht, de BMI, voor een groot deel aan

genetische invloeden toe te schrijven is (64%-84%). Dat vlak de invloed van de samenleving niet uit, want met het obesogener worden van de samenleving hebben de genetische factoren meer kans gekregen om tot uitdrukking te komen.

De relatie tussen genen en omgeving is ingewikkeld en dat geldt voor alle (riskante) gewoonten die in dit hoofdstuk besproken zijn. Onze genen zijn iets wat we hebben meegekregen van onze ouders en dat lijkt op het eerste gezicht een stabiele factor. De invloed die onze genen op ons gedrag hebben kan in opeenvolgende levensfasen nogal verschillen, zoals we hier hebben besproken voor het beginnen met het drinken van alcohol. Een ander voorbeeld is de sportdeelname, die onder tieners vooral door omgevingsfactoren bepaald wordt maar op 20-jarige leeftijd vooral door genetische factoren (zie Stubbe et al. 2005 en hoofdstuk 5 van dit rapport). De maatschappij om ons heen heeft grote invloed op de mate waarin genetische factoren zich doen gelden. In gemeenschappen met een erg lage alcoholconsumptie en strenge normen voor alcoholgebruik zullen de genetische factoren veel minder invloed hebben dan in een permissieve samenleving als de onze.⁷

Noten

- 1 In 1987 is aan de vU Amsterdam een tweelingenregister gestart, waarin nu ongeveer 7000 tweelingparen tussen de 15 en 70 jaar staan ingeschreven en 28.000 tweelingparen tussen 0 en 15 jaar (zie: www.tweelingenregister.org). In 2004 is een begin gemaakt met de opbouw van een biobank waarin genetische informatie van tweelingen en hun familieleden (n = 9530) is gecombineerd met informatie uit vragenlijstonderzoek over leefgewoonten, risicofactoren, ziekte en gezondheid. Met de gegevens uit deze biobank zijn 'genoomwijde' uitspraken mogelijk over de genetische invloed bij een heel scala aan persoonskenmerken en gedragingen: van psychische problemen als depressie en dwangmatig obsessief gedrag, tot regelmatige sportieve lichaamsbeweging en verslavende leefgewoonten als roken en alcohol drinken. Om de koppeling tussen erfelijkheid en gedrag te kunnen maken, loopt een vier jaar durende longitudinale studie waarin de genotypische informatie wordt gekoppeld aan fenotypische informatie. Alle publicaties waarvoor de gegevens van het tweelingenregister gebruikt zijn, zijn te vinden op de website van het register.
- 2 In een recent overzicht van literatuur over de determinanten van genotmiddelengebruik onder jongeren met een lage sociaal-economische status ofwel ses, is de conclusie te vinden dat er slechts één determinant is die eenduidig samenhangt met het roken onder jongeren met een lage ses, en dat is het rookgedrag van de ouders (Schrijvers en Schuit 2010).
- 3 Het gaat om gegevens uit het HBS C-onderzoek. HBS C staat voor Health Behaviour in School-aged Children. Zie: www.hbsc-nederland.nl.
- 4 In het gedragsgenetisch onderzoek van tweelingen wordt de spreiding in gedrag onderzocht door eenige tweelingen die samen opgroeien te vergelijken met dat van twee-eiige tweelingen die samen opgroeien. Daarbij wordt de totale spreiding gezien als de optelsom van genetische verschillen (h^2), de gedeelde omgeving (c^2) en de unieke omgeving (e^2). Samen verklaren deze variabelen 100% van de variantie ($h^2 + c^2 + e^2 = 1$). Eeneiige tweelingen zijn voor 100% genetisch aan elkaar gelijk en twee-eiige tweelingen voor gemiddeld 50%. Een aanname in het model is dat tweelingen die samen opgroeien, dezelfde omgevingsinvloeden ondergaan. Elk verschil in gedrag tussen eenige tweelingen wordt dan toegeschreven aan de unieke omgeving (e^2). Op basis van de correlaties voor het gemeten gedrag

kunnen vervolgens schattingen gemaakt worden voor h^2 , c^2 en e^2 (zie Flint et al. 2010: 23-24). De rapportage van de resultaten van dit onderzoek waarbij de verklaarde variantie optelt tot 100% doet merkwaardig aan voor sociale wetenschappers maar vloeit dus voort uit de aannames van het gebruikte model.

- 5 Poelen maakt een onderscheid tussen 'regelmatig drinken' (= een aantal keren per maand of vaker), en 'probleemdrinken' (= 11 'drinks' per week of meer).
- 6 Wat onderzoekster Laurien Buffart verleidde tot de volgende stelling in haar proefschrift: 'Eén op de drie biertjes die ik met collega's drink, wordt verklaard door de vrijdagmiddagborrels van mijn tweelingzus' Buffart 2008.
- 7 Misschien is het daarom ook wel dat een tweetal deskundigen uit de verslavingszorg voor de vooruitgang in de behandeling van verslaving in ons land vooral hopen op meer inzichten vanuit de genetica en op farmaceutische innovatie die tot effectievere 'anticravingsmiddelen' leidt (Van der Stel 2010: 231).

Literatuur

- d'Addio, A.C. (2007). *Intergenerational Transmission of Disadvantage. Mobility or Immobility across Generations? A Review of the Evidence for oecd Countries*. Geraadpleegd 07 september 2010 via www.oecd.org/els (OECD Social, Employment and Migration Working Papers nr. 52.)
- Beydoun, M.A. en Y. Wang (2009). Parent-child dietary intake resemblance in the United States. Evidence from a large representative survey. In: *Social Science & Medicine*, jg. 68, nr. 12, p. 2137-2144.
- Buffart, L.M. (2008). *Physical Activity and Fitness in Adolescents and Young Adults with Myelomeningocele* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Chung, W.K. en R.L. Leibel (2008). Considerations Regarding the Genetics of Obesity. In: *Obesity*, jg. 16, nr. 3, p. 33-39.
- Dagevos, H. en G. Munnichs (red.) (2007). *De obesogene samenleving – maatschappelijke perspectieven op overgewicht*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Engels, Rutger (2000). *Zoals de ouders zingen, piepen de jongen*. Den Haag: Stivoro.
- Engels, R.C.M.E., R.A. Knibbe, H. de Vries, M.J. Drop en G.J.P. van Breukelen (1999). Influences of parental and best friends' smoking and drinking on adolescent use: a longitudinal study. In: *Journal of Applied Social Psychology*, jg. 29, nr. 2, p. 338-362.
- European Commission (2006). *Special Eurobarometer. Health and food*. Geraadpleegd op 29 september 2010 via ec.europa.eu/health/ph_publication/eb_food_en.pdf
- Exter Blokland, E.A.W. den, R.C.M.E. Engels, W.W. Hale, W. Meeus en M.C. Willemsen (2004). Lifetime parental smoking history and cessation and early adolescent smoking behavior. In: *Preventive Medicine*, jg. 38, nr. 3 p. 359-368.
- Flint, J., R.J. Greenspan en K.S. Kendler (2010). *How Genes Influence Behavior*. New York: Oxford University Press.
- Frenken, F. (2004). Dikke ouders, dikke kinderen. In: *cbs Webmagazine*, 6 december 2004.
- Geckova, A., J.P. van Dijk, T. van Ittersum-Gritter, J.W. Groothoff en D. Post (2002). Determinants of Adolescents' smoking behaviour: a literature review. In: *Central European Journal of Public Health*, jg. 10, nr. 3, p. 79-87.
- Harakeh, Zeenah (2006). *Adolescents as Chameleons? Social-environmental Factors Involved in the Development of Smoking* (proefschrift). Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.

- Hoeymans, N., J.M. Melse en C.G. Schoemaker (2010). *Gezondheid en determinanten. Deelrapport van de vrv 2010. Van gezond naar beter*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Kooiker, S.E. (nog te verschijnen). *Nederlanders aan het woord over gezondheid en gezond leven. Deelrapport van de vrv 2010. Van gezond naar beter*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Lau, R.R., M. Jacobs Quadrel en K.A. Hartman (1990). Development and Change of Young Adults' Preventive Health Beliefs and Behavior. Influence from Parents and Peers. In: *Journal of Health and Social Behavior*, jg. 31, nr. 3, p. 240-259.
- Monden, Christiaan W.S. (2002). Beginnen en stoppen met roken. De invloed van opleiding, ouders en partners in een gebeurtenissenanalyse. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 77, nr. 4, p. 297-318.
- Nijhof, K.S., R.C.M.E. Engels, J.A.M. Wientjes en R.A.T. de Kemp (2007). Crimineel gedrag van ouders en kinderen. In: *Pedagogiek*, jg. 27, nr. 1, p. 29-44.
- Poelen, (2008). *The role of genes and environment in adolescents' and young adults' alcohol use* (proefschrift). Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Prins, M. (2008). *De deugd van tegenwoordig. Onderzoek naar jongeren en hun grenzen*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Schrijvers, C.T.M. en A.J. Schuit (2010). *Middelengebruik en seksueel gedrag van jongeren met een laag opleidingsniveau*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM).
- Stafleu, A. (1994). *Family resemblance in fat intake, nutrition attitudes and beliefs: a study among three generations of women* (proefschrift). Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen.
- Stel, J. van der (2010). *De verslavingszorg voorbij*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Steenhof, L. en K. Prins (2005). Echtscheiding van ouders en kinderen. In: *Bevolkingstrends*, jg. 53, nr. 4, p. 47-52.
- Stubbe, J.H., D.I. Boomsma en E.J.C. de Geus (2005). Sports Participation during Adolescence. A Shift from Environmental to Genetic Factors. In: *Medicine & Science in Sports & Exercise*, jg. 37, nr. 4, p. 563-70.
- Otten, R., R.C.M.E. Engels, M.O.M. van de Ven en J.B. Bricker (2007). Parental Smoking and Adolescent Smoking Stages. The Role of Parents' Current and Former Smoking, and Family Structure. In: *Journal of Behavioral Medicine*, jg. 30, nr. 2, p. 143-154.
- Verdurmen, J. (nog te verschijnen). *Alcohol en opvoeding. HBS-C rapport 2010*. Utrecht: Trimbos instituut.
- Vermeulen-Smit, E. (nog te verschijnen). *Roken en opvoeding. HBS-C rapport 2010*. Utrecht: Trimbos instituut.
- Vink, J.M., G. Willemsen en D.I. Boomsma (2005). Heritability of Smoking Initiation and Nicotine Dependence. In: *Behavior Genetics*, jg. 35, nr. 4, p. 397-406.
- Vink, J.M., A.L. Beem, D. Posthuma, M.C. Neale, G. Willemsen, K.S. Kendler, P.E. Slagboom en D.I. Boomsma (2004). Linkage analysis of smoking initiation and quantity in Dutch sibling pairs. In: *The Pharmacogenomics Journal*, jg. 4, nr. 4 p. 274-282.
- Willemsen, G. en J.M. Vink (2008). Tweelingonderzoek naar leefgewoonten: roken, drinken en overgewicht. In: D.I. Boomsma (red.), *Tweelingonderzoek. Wat meerlingen vertellen over de mens* (p. 179-192). Amsterdam: v.u Uitgeverij.

7

Overdracht van woonkwaliteit van ouder op kind

Jeanet Kullberg

7.1	Een gezinshuis	163
7.2	Gelijkenis in woonkwaliteit tussen ouders en kinderen	164
7.3	Socialisatie van woonambities	167
7.4	Financiële solidariteit	171
7.5	Samenvattend	177
	Noten	178
	Literatuur	179

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

Samenvatting

Kinderen van ouders met een koophuis of een huis met een hoge woz-waarde hebben een grotere kans om ook in een koophuis of een duurder huis terecht te komen. Terwijl in het onderwijs de kansen tussen kinderen van verschillende afkomst gelijkjer werden, werden ze op de woningmarkt in de afgelopen 40 jaar ongelijker. Door het gedaalde kindertal en de gestegen welvaart is het voor ouders beter mogelijk geworden hun kinderen te ondersteunen, terwijl de prijsstijgingen van koopwoningen die steun ook wenselijker maken. Financiële hulp bij de aankoop van een huis is een belangrijke factor: ouders met een koophuis geven die twee keer zo vaak als hurende ouders. Toch zijn er meer (welgestelde) ouders die menen dat hun kind geen hulp nodig heeft. Huurders kunnen vaak weinig financiële steun geven.

Kinderen zijn geneigd de ouderlijke status te repliceren, vermoedelijk als resultaat van passieve of actieve socialisatie. Ouders met een koophuis vinden het vaker belangrijk dat hun volwassen kind een huis koopt dan hurende ouders. Dat geldt nog sterker als ook de generatie van de grootouders een koophuis heeft. Er lijkt sprake van een overdraagbare koopmoraal.

De eigen woning neemt een aparte plaats in als het gaat om nalatenschappen. Het vermogen in de woning is een appel voor de dorst tijdens de oude dag en als die niet nodig blijkt, kan het vermogen worden nagelaten aan de kinderen. Toch neemt de interesse in het voortijdig verzilveren van het vermogen in de woning toe onder recentere generaties ouderen. Het vermogen wil men vooral consumptief aanwenden, maar ook voor zorg en om alvast aan kinderen te schenken.

7 Overdracht van woonkwaliteit van ouder op kind

7.1 Een gezinshuis

Veel mensen wonen in familieverband, meestal in gezinsverband, soms ook met andere verwanten. Het woord *eengezinshuis* geeft de norm voor ons woonverband treffend weer. Individualisering ten spijt, feit is dat de meeste mensen als kind deel hebben uitgemaakt van een gezin en op enig moment een gezin wensen, een gezin hebben, of gehad hebben. De stappen die daartoe gezet worden – uit het ouderlijk huis gaan, samenwonen met een partner, kinderen krijgen en eventueel scheiden – vormen belangrijke markeringpunten in de wooncarrière.

Het beschikken over een zelfstandige woning wordt dikwijls gevoeld als een voorwaarde om een gezin te kunnen stichten. Zo constateren Mulder en Billari (2010: 536) dat in Europese landen waar het lastig is om een eigen huis te bemachtigen, de vruchtbaarheid significant lager ligt. Dat is het geval in Zuid-Europese landen (Spanje, Italië en Griekenland), waar starters zijn aangewezen op koophuizen, terwijl toegang tot de hypotheekmarkt juist lastig is. Jonge mensen verlaten het ouderlijk huis later en krijgen minder kinderen vergeleken met landen waar eigenwoningbezit makkelijker is te realiseren of waar huren een geaccepteerd alternatief is, zoals in Nederland.

Het belang van familiebanden strekt verder dan het kerngezin. In dit hoofdstuk hantieren we de drie in hoofdstuk 1 geschetste thema's: sociale mobiliteit, solidariteit tussen ouders en hun kinderen, en socialisatie. We zijn geïnteresseerd in de overdracht van de woonpositie, ofwel de verworven woonkwaliteit, van ouders op hun zelfstandige kinderen. In hoeverre lijkt de woonsituatie van zelfstandig wonende kinderen op die van hun ouders? Wat is de oorzaak van die gelijkens en in hoeverre vormt deze een bestendinging van sociale verschillen die van ouder op kind worden overgedragen?

Overdracht van woonkwaliteit is een interessant en belangrijk verschijnsel, omdat het een stratificerend karakter heeft. Dat past slecht in het beeld van Nederland als een vrij egalitaire verzorgingsstaat. Steun van meer vermogende ouders aan hun kinderen kan zelfs de kansen op de woningmarkt beïnvloeden van jonge starters die niet door hun ouders worden geholpen. Als ouders met een koophuis hun vermogen inzetten om ook hun kinderen aan een huis te helpen, kan daarvan een prijsverhogend effect op starterswoningen uitgaan, en dat treft degenen die zonder steun voor het eerst een huis willen kopen. De kansen op de woningmarkt zouden dan voor kinderen van huurders en voor die van woningeigenaren steeds meer uiteen gaan lopen, en dat is opmerkelijk in een tijd waarin de maatschappelijke kansen in andere domeinen, zoals het onderwijs, juist meer gelijk zijn geworden (zie hoofdstuk 2).

Hierna volgt een beschrijving van de samenhang tussen woonomstandigheden van ouders en die van kinderen (§ 7.2), met als centrale vraag: is de kans dat kinderen het 'goed doen' op de woningmarkt groter als hun ouders het goed doen? Paragraaf 7.3 gaat in op socialisatie van woonambities, als een van de verklaringen voor overeenkomst in de woonpositie tussen ouders en kinderen. In de enquête Nederland in Generaties

(NiG2010) – uitgevoerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) – zijn enkele vragen opgenomen over verwachtingen van ouders ten aanzien van de ‘woonprestaties’ van hun volwassen kinderen; deze vragen worden in paragraaf 7.3 uitgewerkt. Daarna volgt in paragraaf 7.4 de rol van al dan niet geoormerkte giften of leningen waarmee ouders hun kinderen helpen om een huis te kopen, evenals andere vormen van financiële solidariteit die in het wonen tot uitdrukking komen.

7.2 Gelijkenis in woonkwaliteit tussen ouders en kinderen

Als belangrijkste indicator van woonkwaliteit gebruiken we hier het beschikken over een koophuis. Dat is gemiddeld genomen van hogere kwaliteit dan een huurhuis. Daarnaast heeft het eigen huis een toegevoegde waarde, die verband houdt met de status van een eigen huis, de autonomie die het geeft en het vermogen dat kan worden opgebouwd (Elsinga en Hoekstra 2005). Ten slotte bekijken we, gebruikmakend van recent werk van Smits (2010), de onroerendzaakwaarde van de woningen van ouders en hun volwassen kinderen.

Koophuis: zo ouder, zo kind

Volgens Helderma (2007) groeide in 2004 40% van de zelfstandig wonende, niet-studerende kinderen van wie ten minste één ouder nog in leven is, op in een koophuis. Bijna tweederde van hen woonde inmiddels zelf in een koophuis. Van degenen die in een huurhuis waren opgegroeid, had maar 26% een koophuis. Er is sprake van een vrij sterke relatie tussen het eigenwoningbezit van de ouder(s) en dat van het kind.¹ De woonsituatie van de ouders is een minder belangrijke factor dan de huishoudenssamenstelling en het inkomen van het kind, maar wel een factor die ertoe doet. Gelijkenis in woonkwaliteit tussen ouders en hun kinderen kan verschillende oorzaken hebben (Helderma 2007; Smits 2010). De ruimtelijke nabijheid van ouders en kinderen speelt een rol. Als ze dicht bij elkaar wonen, opereren ze in dezelfde woningmarkt met een vergelijkbare kansenstructuur. Zo is het aantal koopwoningen ongelijk over het land verdeeld, met een forse ondervertegenwoordiging in de steden. Een tweede factor is dat ouders, door in opvoeding en onderwijs van de kinderen te investeren, hun sociaaleconomische positie overdragen op de kinderen, en met een goede sociaaleconomische positie schoppen de kinderen het verder op de woningmarkt. Ten derde zijn er financiële overdrachten van ouders op kinderen. Financiële overdrachten kunnen gezien worden als een vorm van solidariteit. Ouders steunen hun kinderen in de aankoop van een huis, dat ze anders wellicht niet hadden kunnen kopen. Ten slotte speelt bij de overdracht van de woonpositie een specifieke vorm van socialisatie een rol: kinderen ontlenuen vermoedelijk hun woonambities aan het wooncomfort dat hun ouders wisten te bereiken en misschien verwachten ouders van hun kinderen dat ze het minstens even ver schoppen als zij.

Eigenwoningbezit van de ouders vergroot de kans dat ook het kind een woning koopt, ongeacht de sociaaleconomische positie van zowel de ouders als het kind en ook ongeacht het aanbod aan koopwoningen in de gemeenten waar de ouders en de kinderen wonen. Dus bij gelijke sociaaleconomische posities en woningmarktomstandig-

heden hebben kinderen die opgroeiden in een koophuis meer kans om ook zelf later een huis te kopen (Helderman 2007; Smits en Mulder 2008). Giften van ouders aan de kinderen dragen bij aan een vergelijkbare positie. De nabijheid van ouders en kinderen en het feit dat ze zich in dezelfde woningmarkt begeven, dragen ongeveer in dezelfde mate bij aan de gelijkenis als giften van ouders aan hun kinderen. Nadat deze verklaringen zijn uitgebannen resteert nog steeds een flinke overeenkomst tussen ouders en kind, wat woningeigendom betreft. Deels kan dit komen doordat niet alle vormen van financiële steun zijn opgenomen in de verklarende analyses. Zo ontbreekt onder meer informatie over garantstelling voor leningen, terwijl ook onderrapportage van giften mogelijk is (hierop komen we terug in § 7.4). Het overgebleven verschil kan mogelijk aan socialisatie van woonambities worden toegeschreven: kinderen die niet onder willen doen voor hun ouders of ouders die hun kinderen motiveren om een woning te kopen.

Kansen voor huurders- en koperskinderen worden ongelijker

Smits en Mulder (2008) keken naar de achtergronden van de eerste aankoop van een huis door kinderen. Behalve de gebruikelijke gebeurtenissen in een huishouden die aanleiding geven om een huis te kopen (trouwen, samenwonen en kinderen krijgen) bekeken zij het verband tussen opgroeien in een koophuis en voor het eerst een huis kopen. Er kon bij het nagaan van die eerste woningaankoop worden teruggeblikt tot 1970: wat veranderde er sinds die tijd voor mensen die voor het eerst een huis kochten? Het belangrijkste verschil is dat vergeleken met de jaren zeventig ongetrouwde stellen en ook alleenstaanden eerder tot de koopmarkt toetreden. Dat is gemakkelijker geworden; kopen is nu minder exclusief voor getrouwde paren.

Er is ook getoetst of de samenhang tussen opgroeien in een koophuis en zelf een huis kopen is toegenomen sinds 1970 en dat is inderdaad het geval. De auteurs spreken zich voorzichtig uit over hoe belangrijk die toename precies is, want per kalenderjaar is slechts sprake van een zeer kleine verandering.² Dit neemt niet weg dat over een langere periode bezien toch sprake is van een significante toename. In 2010 is de kans dat koperskinderen net als hun ouders een koophuis hebben flink gestegen in vergelijking met 1970.³ De kansen op een koopwoning zijn dus voor kinderen die opgroeiden in een huurwoning steeds meer gaan verschillen van de kansen van kinderen die in hun jeugd in een koophuis woonden (Smits en Mulder, 2008). De auteurs concluderen dat er sprake is van licht toegenomen afhankelijkheid van kinderen van de financiële hulp van hun ouders, veroorzaakt door sterke prijsstijging van de huizen, terwijl ouders door welvaartsstijging en afname van het kindertal steeds beter in staat zijn om hun kinderen financieel te steunen.

Ook Tolsma en Wolbers (2010) komen tot een dergelijke bevinding. Zij beschrijven met behulp van de periodieke Familie-enquête Nederlandse Bevolking⁴ dat de meeste Nederlanders van 25 tot 80 jaar dezelfde eigendomsvorm van de woning hebben als waarin ze zijn opgegroeid. Kinderen die opgegroeid zijn in een eigen huis, zouden een grotere en bovendien toenemende kans hebben om zelf ook huiseigenaar te worden. Hier vormen overigens niet-westerse allochtonen, die in beide onderzoeken zwak vertegenwoordigd zijn, wellicht een uitzondering. Onder leden van de tweede generatie neemt het eigenwoningbezit snel toe, vooral onder Marokkaanse Nederlanders (Kullberg et al. 2009: 60).

Hier is sprake van een bodemeffect: ten opzichte van de ouders kunnen de kinderen bijna alleen maar vooruit (zie hoofdstuk 2).

Invloed van omstandigheden in het ouderlijk huis

Voor vrouwen geldt dat de kans op een eigen huis groter is naarmate de vader een hogere sociaaleconomische positie bekleedt (voor de moeder is dit niet bekend). Ook hebben vrouwen minder kans op een eigen huis als de ouders gescheiden zijn. Dat kan ermee te maken hebben dat gescheiden vaders hun kinderen minder bijstaan omdat ze minder betrokken zijn, of omdat er in de vorm van stiefbroers en -zussen na een nieuwe verbintenis van de vader meer kapers op de kust zijn. Een scheiding van de ouders kan zich ook wreken in een meer risico-averse houding van het kind bij het aangaan van verbintenissen zoals een huwelijk, de aankoop van een huis of beide. Dat deze omstandigheden in het ouderlijk huis (inkomen en echtscheiding) zich vooral openbaren in de koopkansen van vrouwen, kan zijn omdat vrouwen afhankelijker zijn van steun van de familie dan mannen en dat vrouwen ook eerder gesteund worden vanwege nauwere relaties met de ouders ten opzichte van mannen.

Zowel mannen als vrouwen hebben meer kans om in een koopwoning terecht te komen als ze opgroeiden in een koophuis, maar dat is in mindere mate het geval naarmate er meer broers en zussen zijn (Blaauboer 2010). Waar financiële overdrachten in het geding zijn, maken vele varkens kennelijk de spoeling dun.

Gelijkenis in woningwaarde tussen ouders en kind

Wat betreft de overdracht van de woonsituatie van ouders op kinderen onderzochten Smits en Michielin (2010) het effect van de onroerendzaakwaarde van de woning van de ouders op de waarde van de woning van de kinderen. Dit is gebeurd met behulp van het Sociaal Statistisch Bestand van het Centraal Bureau voor de Statistiek, omdat daarin de woningwaarde van ouders en kinderen bekend is, evenals enkele andere relevante kenmerken van ouders en kinderen. Het verklaringsmodel is hetzelfde als van de eerder beschreven onderzoeken naar intergenerationele mobiliteit op de woningmarkt: overdracht van de woonsituatie kan schuilen in dezelfde woningmarkt, overdracht van sociaaleconomische positie, financiële overdrachten en socialisatie.

De waarde van het huis van kinderen blijkt inderdaad samen te hangen met de waarde van het ouderlijk huis. Hoe duurder het huis van de ouders, des te duurder is ook het huis van de kinderen, maar de relatie verzwakt naarmate de fysieke afstand tussen ouders en kind groter is. Kinderen zijn dan in een andere woningmarkt terechtgekomen. De woningwaarde van ouders is een betere indicator voor de woningwaarde van hun kinderen dan het actuele inkomen van de ouders. De waarde van het ouderlijk huis representeert in feite de hele sociaaleconomische geschiedenis van de ouders, ook als zich een eventuele teruggang in inkomen heeft voorgedaan, bijvoorbeeld na pensionering. De woningwaarde geeft in tegenstelling tot het inkomen ook een indicatie van het vermogen waarover ouders beschikken. Kinderen profiteren niet alleen van de actuele sociaaleconomische positie van hun ouders, maar ook van hetgeen die in het verleden bijeen spaarden.

7.3 Socialisatie van woonambities

Gelijkenis tussen ouders en kind wat het eigendom van de woning betreft, kan maar ten dele verklaard worden uit gelijkenis in kansenstructuur ofwel het wonen in dezelfde woningmarkt, de opleiding en welstand van ouders en kinderen en uit al dan niet geoormerkte giften. De auteurs die dit rapporteren (Helderman 2007; Blaauboer 2010; Smits en Mulder 2008) veronderstellen dat de rest van de verklaring voor de overeenkomst, een niet gering aandeel, toe te schrijven is aan socialisatie.

Kinderen spiegelen zich aan hun ouders als het om de bereikte levensstandaard gaat en het wonen maakt daarvan deel uit (Helderman 2007). Meer in het algemeen zouden kinderen dezelfde sociaaleconomische status willen bereiken als hun ouders. Het repliceren van de ouderlijke status is een vorm van passieve socialisatie. De kinderen internaliseren als het ware de verworvenheden van hun ouders als standaard.

In het geval van actieve socialisatie ligt het initiatief meer bij de ouders, die eigenwoningbezit als doel in het leven kunnen aanprijzen, wat meer of minder impliciet kan gebeuren. Zo kunnen ze behalve aanmoediging ook concrete adviezen geven, bijvoorbeeld waarop te letten bij de aankoop van een huis en hoe een hypotheek te krijgen.

Hiernaar is, voor zover ons bekend, geen studie gedaan. In focusgroepinterviews met jonge mensen van Turkse en Marokkaanse afkomst kwamen we het wel tegen. Verschillende gespreksdeelnemers gaven aan dat hun ouders niet aanmoedigden om te kopen omdat ze zelf altijd gewend geweest waren om te huren. Het is waarschijnlijk dat kinderen van autochtone huurders eenzelfde ervaring delen.

Koopwens voor het eigen kind: sterker onder woningeigenaren en oudere ouders

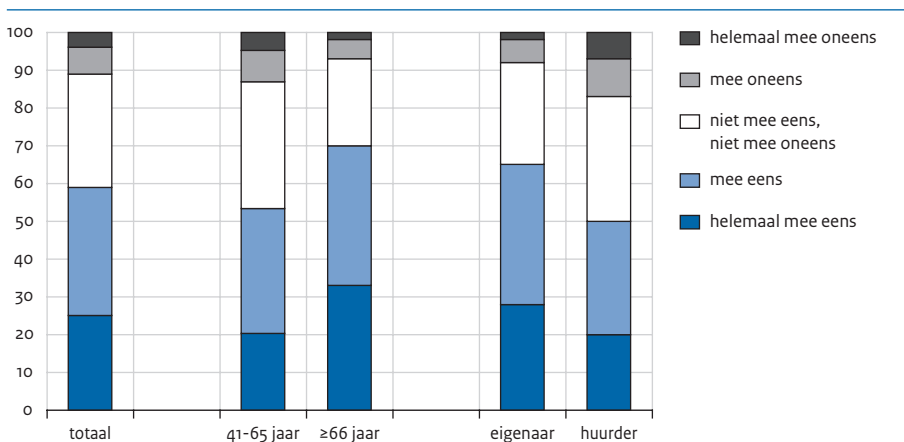
In de SCP-enquête Nederland in Generaties (NiG2010) hebben we respondenten met ten minste één kind van 18 jaar of ouder, enkele vragen gesteld over de verwachtingen die ze ten aanzien van het 'woonniveau' van hun kinderen hebben. De eerste stelling die we voorlegden was: *Ik vind het belangrijk dat mijn (volwassen) kinderen in een koophuis wonen of zullen wonen*. Bijna 60% was het (helemaal) eens met die stelling en ruim 10% was het (helemaal) oneens (figuur 7.1). Oudere respondenten (boven de 65 jaar) zijn het vaker eens met de stelling dan de ouders van 41 tot en met 65 jaar. Ook zijn ouders die zelf een koophuis hebben het vaker eens met de stelling dan ouders die in een huurhuis wonen. Van de 66-plus-ouders heeft ruim de helft een koophuis en van de 41- tot en met 65-jarigen is dat ruim driekwart. Het is dus wel opmerkelijk dat ook oudere respondenten het belang van kopen zo onderkennen. Mogelijk komt dit doordat hun kinderen ouder zijn en al een bepaalde positie op de woningmarkt verworven hebben. Of misschien zijn deze ouders zich meer bewust van hoe vermogen met behulp van een koophuis al betrekkelijk vroeg in de levensloop wordt opgebouwd.

Hoewel woningeigenaren meer belang hechten aan een koophuis voor hun kinderen dan huurders, ziet toch ook de helft van de huurders hun kinderen graag toetreden tot de bezittende klasse, als dat al niet gebeurd is. Kennelijk doen de ambities van hurende ouders voor hun kinderen wel significant, maar toch niet al te veel, onder voor die van woningeigenaren. Dat laat onverlet dat huurders mogelijk minder in staat zijn om hun

kinderen van advies te dienen. Ook is niet bekend hoe nadrukkelijk de diverse ouders hun verlangens voor de kinderen ook uitdragen.

Figuur 7.1

'Ik vind het belangrijk dat mijn (volwassen) kinderen in een koophuis wonen of zullen wonen' (in procenten)^a

a Antwoord op deze stelling door mensen met ten minste één kind van 18 jaar of ouder, naar leeftijd en woningeigendom van de respondent.

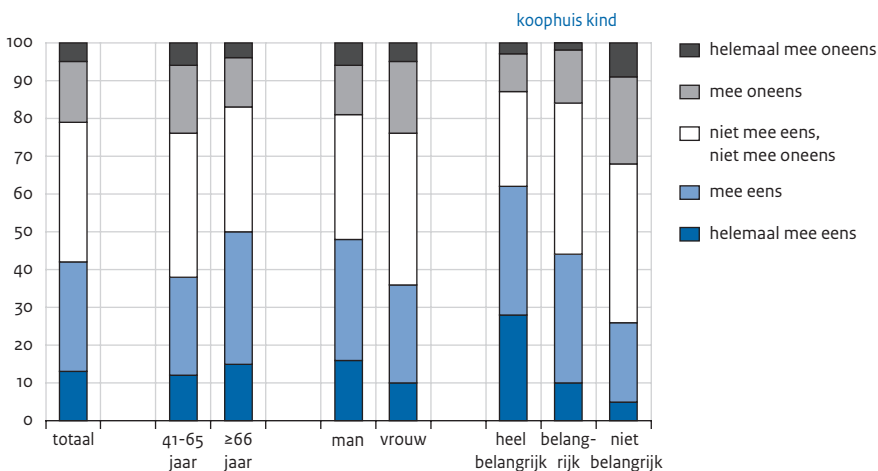
Bron: SCP (NiG'10)

Kijken we naar welke eigenschappen en omstandigheden helpen voorspellen wie het met de stelling het meest eens is, dan blijken zowel de hogere leeftijd als het zelf in eigendom hebben van een woning belangrijk te zijn⁵. Voor degenen die het 'helemaal eens' zijn met de stelling is niet alleen het eigen bezit van een koophuis van belang, maar ook de vraag of hún ouders een koophuis hadden. De woonsituatie van de groot-oudergeneratie (koop- of huurhuis) blijkt dus van invloed op wat de oudergeneratie voor de kleinkindgeneratie belangrijk vindt. Dit alles lijkt te wijzen op een overdraagbare koopmoraal, die aansluit bij de gevonden feitelijke overdracht van eigenwoningbezit van ouder op kind.

Figuur 7.2

'Ik vind dat ouders die dat kunnen, hun kinderen financieel moeten helpen om een huis te kopen'
(in procenten)^a

a Antwoord op deze stelling door mensen met ten minste één kind van 18 jaar of ouder, naar leeftijd en geslacht van de respondent en de mening of het belangrijk is dat hun kinderen in een koopt huis (zullen) wonen.

Bron: SCP (NiG'10)

Vaders vinden financiële steun belangrijker dan moeders

Ook is gevraagd of ouders die dat financieel kunnen, hun kinderen zouden moeten helpen om een huis te kopen. Die stelling krijgt minder bijval: ruim 40% is het (helemaal) eens (figuur 7.2). Tussen huurders en woningeigenaren is er geen noemenswaardig verschil. Opmerkelijk is wel het verschil tussen oudere en jongere ouders. Van de ouders boven de 65 vindt de helft dat kinderen zo mogelijk financieel geholpen moeten worden; van de jongere ouders ruim een derde. Dit sluit aan bij de bevindingen van Toussaint en Elsinga (2009), die vonden dat oudere ouders spaarzamer zijn en hun kinderen graag wat nalaten, terwijl dat bij de jongere woningeigenaren minder het geval was. Dat is ook de conclusie in hoofdstuk 11 van dit rapport, over nalatenschappen. Schenkingen aan de kinderen tijdens het leven gaan vaak samen met de wens om ook een erfenis na te laten; ze komen beide voort uit de attitude om kinderen financieel te helpen, en die is bij oude ouders sterker aanwezig dan bij jongere ouders.

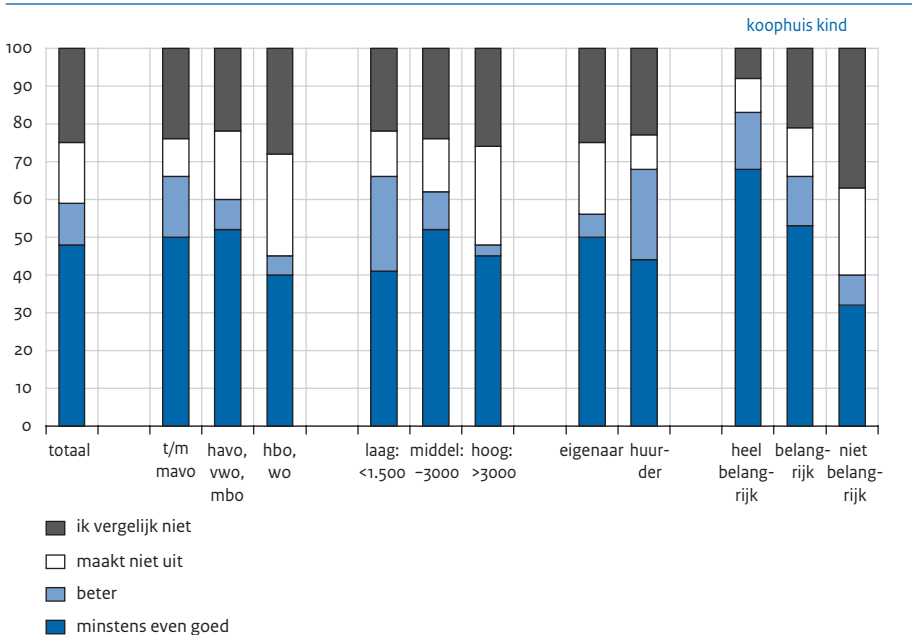
Er is ook een significant verschil tussen mannen en vrouwen; vaders vinden vaker dan moeders dat ouders hun kind financieel zouden moeten steunen bij de aankoop van een huis. Mogelijk zijn zij meer betrokken bij de materiële carrière van hun kinderen, nemen ze de rol op zich van *provider*. Misschien hebben vaders ook beter zicht op de financiële mogelijkheden die er zijn om de kinderen te steunen. Ouders die sterk hechten aan een koopt huis voor hun kind, vinden het vaker belangrijk dat ouders hun kind daarbij financieel steunen.⁶

Voorals mensen met lage inkomens willen dat hun kinderen beter zullen wonen

Ten slotte is een meer algemene vraag voorgelegd over het niveau van wonen dat men voor de kinderen wenst: *Wanneer u kijkt naar uw eigen woonsituatie en woongeschiedenis, hoe belangrijk vindt u het dan dat uw kind(eren) (later) net zo'n niveau van wonen bereiken als u zelf bereikt hebt (denk aan ruimte in huis, comfort en dergelijke)?* Daarbij kon geantwoord worden dat het belangrijk is dat kinderen minstens even goed zullen wonen als de respondent zelf, dat zij beter zullen wonen, dat het niet zoveel uitmaakt of niet belangrijk is, en ten slotte dat men de woonsituatie van de kinderen niet vergelijkt met de eigen situatie. Bijna de helft van de ouders vindt het belangrijk dat de kinderen minstens even goed wonen en nog eens 10% wil dat ze beter zullen wonen (figuur 7.3). Veel mensen wensen voor hun kind dus minstens hetzelfde als voor zichzelf en de verschillen tussen groepen zijn daarbij niet zo groot. Opvallend is wel het afwijkende antwoordpatroon van respondenten die zeggen een koophuis voor hun kinderen belangrijk te vinden.

Figuur 7.3

'Wanneer u kijkt naar uw eigen woonsituatie en woongeschiedenis, hoe belangrijk vindt u het dan dat uw kind(eren) (later) net zo'n niveau van wonen bereiken als u zelf bereikt hebt (denk aan ruimte in huis, comfort en dergelijke)?' (in procenten)^a

a Antwoord op deze vraag door mensen met ten minste één kind van 18 jaar of ouder, naar opleiding, inkomen en woningeigendom van de respondent en de mening of het belangrijk is dat hun kinderen in een koophuis (zullen) wonen.

Bron: SCP (NiG'10)

Verschillen zijn groter als het gaat om ouders die willen dat de kinderen beter dan zichzelf zullen wonen. Dat is duidelijk vaker het geval bij lageropgeleiden, lagere inkomens en huurders. Nu zijn dit overlappende groepen, maar als deze kenmerken alle ter verklaring worden gebruikt, zijn ze alle drie significant van invloed.⁷ Vaders hechten er vergeleken met moeders (als voor andere kenmerken zoals opleiding en inkomen wordt gecorrigeerd) meer aan dat hun kinderen beter zullen wonen dan zichzelf. Ze zijn mogelijk statusgevoeliger.

Hoogopgeleiden lijken minder begaan met de woonsituatie van hun kinderen. Ze geven vaker aan dat het ze niet uitmaakt of de kinderen beter zullen wonen, of dat ze niet vergelijken. Mogelijk vertrouwen ze erop dat het wel in orde komt, of waarderen ze immateriële zaken hoger dan wooncomfort, of beide. Het verlangen dat de kinderen het beter zullen hebben, lijkt vooral te duiden op een geringere tevredenheid van de ouders met hun eigen (woning)situatie.

Huurders tot slot zeggen vaker dat ze voor hun kinderen een even goede of betere woning wensen dan dat ze een koophuis belangrijk vinden. Bij eigenaren is het precies andersom.

7.4 Financiële solidariteit

Financiële solidariteit van ouders jegens hun kinderen kan – als het om de eigen woning gaat – verschillende vormen aannemen. Ze kunnen de kinderen helpen bij de aankoop van een woning, want vooral voor starters op de huizenmarkt is het lastiger geworden om een woning te kopen. Dat de behoefte aan financiële steun groot is, blijkt onder meer uit de aandacht ervoor in de pers. Zo bericht het Financieel Dagblad (Hermanides 2010) over de verschillende mogelijkheden: *Uw kind wil zijn eerste huis kopen, maar dat is niet makkelijk vanwege zijn starters salaris. U kunt hem helpen bij het zoeken en financieren van een woning.* Dit kan op een directe manier gebeuren door geormerkte giften of leningen of door garant te staan voor de hypothecaire lening van een kind. Ook kunnen ouders de overwaarde van hun eigen huis te gelde maken om een schenking aan de kinderen te kunnen doen. Dergelijke overdrachten kunnen de leencapaciteit van kinderen vergroten.

Vermogenskloof tussen ouderen en jongeren

In het algemeen neemt het vermogen toe met de leeftijd van de hoofdkostwinner, de persoon binnen een huishouden met het hoogste inkomen. Ouderen tussen 60 en 70 jaar hadden in 2009 het hoogste vermogen; boven die leeftijd nam het weer af. Die oudsten hadden vaak het eigen huis verkocht en wellicht al op een deel van hun vermogen ingeteerd of dit deel overgedragen aan de kinderen. De eigen woning is een belangrijk vermogensbestanddeel (Claessen 2010; zie ook hoofdstuk 11).

Het eigenwoningbezit is het hoogst onder de huishoudens van wie de kostwinner tussen 25 en 65 jaar oud is: 61% tot 65% heeft een koophuis. Daarna loopt het geleidelijk af tot 37% voor de 75-plussers (tabel 7.1). Het is niet zo dat zij en masse hun woning verkopen; het betreft hier ouderen die in hun jongere jaren nog geen woning kochten (zie hoofdstuk 17). Terwijl het woningbezit afneemt bij grotere ouderdom, neemt onder degenen die een koophuis hebben de hypothecaire belasting op hogere leeftijd af. Vaker dan bij

jongere huishoudens is het huis helemaal afgelost en als er nog wel een restschuld is, is die kleiner naarmate de leeftijd toeneemt.

Ook zijn er met het klimmen der jaren vaker andere vermogensbestanddelen, met name bank- en spaartegoeden (bij twee derde van de jongeren tot 25 jaar en bij 95% van de 75-plussers). Het bedrag aan zowel effecten als spaartegoeden neemt toe met de leeftijd. Overigens heeft de kredietcrisis deze bezittingen doen slinken in 2008, zodat ze begin 2009 op het niveau van begin 2007 zijn uitgekomen (Claessen 2010).

Tabel 7.1

Bezit van een eigen huis, de mediane^a waarde ervan, de hypotheekschuld en het schuldbedrag naar leeftijd van de kostwinner, 1-1-2009 (in procenten en in euro's)

	0-24 jaar	25-49 jaar	50-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar	totaal
% met koophuis	10	61	65	54	37	56
% met hypotheek	10	58	56	37	17	48
waarde koophuis in € ^b	164.000	240.000	273.000	279.000	278.000	255.000
hypotheekschuld in € ^b	160.000	180.000	111.000	68.000	46.000	148.000

a Dit is de middelste waarneming, indien de woningwaarden van alle huishoudens op volgorde gezet worden.

b Alleen mensen met een koophuis, respectievelijk met een hypotheekschuld.

Bron: Claessen (2010: 9) SCP-bewerking

Waarom starters moeilijk een huis kunnen kopen

De sterke prijsstijging van koophuizen die zich sinds de jaren negentig voltrok en die pas de laatste jaren gestagneerd is, leidde in eerste instantie niet tot navenante betaalbaarheidsproblemen onder huizenkopers. De ontwikkeling van de rente die steeds lager werd, in combinatie met de stijging van de huishoudensinkomens, compenseerde de prijsstijging goeddeels, althans voor het 'gemiddelde' huishouden. De snelle prijsstijging was overigens mede het gevolg van een sterke toename van het aantal anderhalf- en tweeverdieners. Eind jaren negentig tot begin jaren 2000 raakte de balans verstoord door een extra snelle prijsstijging, gevoed door de koophype. Deze ontstond in de loop van de jaren negentig door de lage rentestand en de gestaag stijgende woningprijzen, in combinatie met een sterke ideologische aanprijzing van de eigen woning door de overheid. Wie niet instapte leek zichzelf tekort te doen. De lagere rente en hogere inkomens konden die versnelling in de prijsstijging niet meer compenseren (De Vries 2009).

Terwijl de betaalbaarheid voor de gemiddelde huizenkoper sinds de jaren negentig niet belangrijk minder werd, groeide de kloof tussen starters en doorstromers op de koopmarkt (Aarts 2005). Doorstromers kunnen de gestegen waarde van hun eigen huis inzetten bij de koop van het volgende huis; starters moeten de hele woning financieren. Volgens de betaalbaarheidsindex van de Rabobank (De Jong-Tennekes 2009) is voor starters met een modaal inkomen, die hun gemiddeld geprijsde koophuis in

zijn geheel met vreemd vermogen moeten financieren, sinds eind jaren 1990 zo'n huis moeilijk betaalbaar geworden. Om toch een huis te kunnen kopen waren veel starters al langer aangewezen op twee inkomens, terwijl daarnaast tophypotheeken, aflossingsvrije hypotheeken en kortlopende renteperiodes soelaas moesten bieden, allemaal constructies die de koper kwetsbaar maken.

Ter overbrugging van de voorsprong van doorstromers op starters is steun vanuit het ouderlijk huis voor starters welkom. Verschillende banken hebben daarvoor sinds 2003 de zogenaamde generatiehypotheek op de markt gebracht, maar ook zonder een dergelijke hypotheek zijn diverse vormen van overdracht mogelijk.

Generatiehypotheek

De generatiehypotheek speelt in op het vermogensverschil tussen ouderen en jongeren. Dit is een hypotheekvorm waarbij ouders (voor een bepaalde tijd) garant staan voor (een deel van) de rente en aflossing van de hypotheek van hun kind. Ook kunnen ze in die hypotheek een bepaald bedrag aan hun kind lenen of schenken. Deze mogelijkheden zijn op zichzelf niet nieuw. Nieuw is dat banken het als concreet product aanbieden.⁸ Bij het verstrekken van een generatiehypotheek zetten de ouders een deel van hun vermogen in, binnen de marges van belastingvrije schenkingen zoals de belastingdienst die hanteert. Volgens de meest recente normen mag jaarlijks 5000 euro worden geschonken aan kinderen tot 35 jaar, en één keer 24.000 euro. Wordt met de schenking een woning gekocht door het kind, dan mag eenmalig 50.000 euro belastingvrij worden geschonken. Afgezien van doelgerichte hulp bij de aankoop van een huis kunnen eventuele incidentele of periodieke, niet geoordeelde giften door kinderen worden ingezet om de woonlasten te verlichten of het bestedingsniveau op peil te houden ondanks hoge woonlasten.

Schenkingen en leningen van ouders

Volgens recent onderzoek van het NIBUD (2010) naar de financiële steun van ouders aan hun volwassen kinderen heeft 12% van de 45-plussers met zelfstandig wonende kinderen een kind geholpen met de aankoop van een woning. Meestal gebeurde dit met een schenking of een lening en in beduidend minder gevallen door garantstelling voor de lening. Daarnaast kwamen combinaties voor, zoals geld lenen aan het kind en de rente belastingvrij aan het kind schenken (tabel 7.2).

Als redenen om hun kind te helpen bij de aankoop van een huis noemden ouders dat het kind zonder hun financiële steun niet had kunnen kopen, dat zij het kind een steuntje in de rug willen geven of dat zij gebruik willen maken van de gunstige fiscale regelingen op dit gebied. Het schenken van geld aan de kinderen bij leven is fiscaal aantrekkelijker dan na overlijden. Bovendien past een eerdere schenking als het om een woningaankoop gaat, beter bij de levensloop en wooncarrière van kinderen. Op de leeftijd waarop hun ouders overlijden beschikken kinderen dikwijls al over een eigen huis.

Tabel 7.2

Financiële steun van ouders bij de aankoop van een huis: omvang, aard en redenen (in procenten)

aandeel dat schenkt:

huurders	7
eigenaren	14
totaal	12 (ofwel 90 personen; n = 756 geënquêteerde ouders)
aard van de steuna	
schenking	31
lening	24
garant staan voor hypotheek	10
combinatie	7
reden om te schenkena	
kind kan anders niet kopen	30
wil steuntje in de rug geven	19
wil gebruikmaken van fiscale regelingen	9
ouderlijke verantwoordelijkheid	3

a Als percentage van de 90 schenkers.

Bron: NIBUD (2010)

Van de respondenten die geen steun zeiden te geven bij de aankoop van een huis door hun kind, en dat betreft verreweg de meesten, gaf bijna de helft aan dat hun kind die steun 'gezien zijn financiële situatie' niet nodig heeft (niet in tabel). Met name ouders met een hoog inkomen en een hogere opleiding en met de beschikking over een koophuis waren die mening toegedaan. In kwalitatief onderzoek van Toussaint en Elsinga (2009) kwam die visie ook naar voren. Voor de meesten van hun dertig geïnterviewden was het overdragen van vermogen aan de volgende generatie niet zo belangrijk, omdat die welvarender is dan de voorgaande generaties (zie verder H 11 over motieven om al dan niet te schenken).

Ouders die zelf in een koophuis wonen, steunen hun kinderen twee keer zo vaak bij de aankoop van een huis als ouders met een huurhuis. Ouders met een koophuis hebben vaak nog ander vermogen en kunnen wellicht dan schenkingen doen zonder de overwaarde van hun huis te gelde te maken (Kullberg en Ras 2004; Haffner 2005). Ook is hun inkomen beduidend hoger. Ouders met drie of meer kinderen geven minder vaak financiële steun bij de aankoop van een huis door hun kind, wat klopt met de eerdere vaststelling dat meer kinderen de spoeling dun maken. De meerderheid van de respondenten in de NIBUD-enquête zegt hun steun zo gelijk mogelijk over de kinderen te willen verdelen. Afwijken van dit gelijkheidsprincipe gebeurt vooral als een van de kinderen in bijzondere (financiële) omstandigheden verkeert.

Andere financiële steun van de ouders

Van de door het NIBUD ondervraagde ouders zegt bijna 40% dat ze hun kinderen financieel ondersteunen, meestal onregelmatig. Die groep is dus aanmerkelijk groter dan die van ouders die geormerkt bijdragen aan de aankoop van een huis. Hoe frequent of substantieel de overige schenkingen zijn is niet gevraagd. Ruim een derde van de ouders heeft weleens geld geleend aan een kind voor een ander doel dan een huis kopen, maar in een deel van de gevallen werd dat geld besteed aan de verbouwing of inrichting van een huis.

Ook volgens onderzoek van Helderman en Mulder (2007) overtreft het aantal respondenten dat zegt een schenking te hebben ontvangen van minimaal 5000 euro, het aantal dat een geormerkte gift ten behoeve van woningaankoop ontving (tabel 7.3). Het betreft hier wel een opgave van de kinderen over wat zij van hun ouders ontvingen. In die rapportage door ouders respectievelijk kinderen kan verschil zitten.

Tabel 7.3

Schenkingen die zelfstandig wonende, niet studerende kinderen met tenminste één ouder in leven, zeggen te hebben ontvangen, 2004 (n = 4555; in procenten).

	kind in koophuis (65%)	kind in huurhuis (35%)
geen gift	76,1	89,3
gift ten behoeve van aankoop huis	5,4	1,5
gift van minimaal 5.000 euro	12,2	8,0
combinatie van die twee steunvormen	6,2	1,2
totaal	100	100

Bron: Helderman en Mulder (2008: 91)

Wat kinderen zeggen te ontvangen

In het NIBUD-onderzoek (2010) zijn ook kinderen ondervraagd, zelfstandig wonenden tot 55 jaar, van wie ten minste één ouder nog in leven was. Van hen gaf maar 5% aan financieel gesteund te zijn bij de aankoop van een huis. Dat is aanzienlijk minder dan de ouders rapporteerden. Dat de kinderen minder steun zeggen te ontvangen dan de ouders zeggen te geven, kan komen doordat de geënquêteerde kinderen ouder zijn dan de kinderen van de geënquêteerde ouders. De schenking kan in het geheugen zijn weggezakt. Het zijn overigens niet hun eigen kinderen die ondervraagd zijn. Daarnaast kan een verschil in perceptie spelen wat betreft de giften die verbonden zijn aan de aankoop van een huis. Mogelijk nemen ouders dat ruimer dan kinderen. Het is ook voorstelbaar dat sprake is van onderrapportage door kinderen omdat een aanzienlijk deel van de geënquêteerde kinderen niet wist hoeveel vermogen ze zelf hadden en of het inkomen van hun ouders hoger of lager was dan hun eigen inkomen. Ook schaamte over beperkte financiële zelfstandigheid zou een rol kunnen spelen.

Voor dat laatste vonden Toussaint en Elsinga (2009) aanwijzingen. In een enquête vroegen zij naar de inzet van eigen geld bij de aankoop van een huis en of dat overwaarde van een eerder huis betrof, spaargeld, of geld van familie of vrienden. Onder de jonge

mensen, van wie slechts de helft eigen geld had ingezet, werd spaargeld van familie of vrienden maar door twee van de vijftig respondenten genoemd. In de daaropvolgende mondelinge interviews bleek dat een aantal geïnterviewden geldelijke steun van hun familie eerder als 'eigen geld' had aangemerkt en gerapporteerd, wat het in feite na schenking ook is. Zij leken zich te schamen voor de ontvangen steun.

Verzilveren van de overwaarde van de woning ...

Een vorm van financiële solidariteit met de kinderen doet zich ook voor onder oudere woningeigenaren als zij voor de keus komen te staan om het in de eigen woning opgebouwde vermogen eventueel te verzilveren en consumptief te besteden. De waardstijging van woningen in de jaren negentig heeft, in combinatie met zorgen over de betaalbaarheid van pensioenen en zorg, de aandacht gevestigd op de mogelijkheid om het vermogen dat vooral ouderen in de eigen woning hebben vergaard, vrij te maken. Van dat geld kunnen kosten van levensonderhoud en zorg worden betaald, maar het kan ook consumptief besteed worden.

In onderzoek naar de woonwensen van 55-plussers in Nederland (Van Iersel et al. 2010) is 'het product verzilverd wonen' voorgelegd. Het betreft een constructie waarbij een woningcorporatie het huis van de eigenaar koopt, waarna deze als huurder in de woning blijft en huur gaat betalen uit het vrijgekomen vermogen. De woningcorporatie doet vanaf dat moment het woningonderhoud. Van de 55-plussers zei ruim een derde hier positief tegenover te staan en nog eens 3% 'zeer positief'. Positief zijn vooral de jongere ouderen (55 tot 65 jaar), daarna zakt het positieve oordeel in met de 77- tot 82-jarigen als dieptepunt, waarna de animo onder hoogbejaarden weer wat oploopt. Terughoudendheid bij het te gelde maken van het eigen huis is dus het sterkst bij het geboortecohort 1924-1929. Dat dit vooroorlogse cohort als het gaat om nalatenschappen aanzienlijk minder hedonistisch is ingesteld dan latere cohorten, komt in hoofdstuk 11 aan de orde. Gevraagd waaraan de 55-plusser het vrijgemaakte vermogen zou willen besteden, wordt 'vaker op vakantie' het meest genoemd (43%), gevolgd door verbeteren van de woning, sparen voor zorg en 'de kinderen alvast een deel van de erfenis geven' (elk ca. 33% van de 55-plussers); ten slotte worden luxebestedingen genoemd, zoals de aankoop van een tweede woning in binnen- of buitenland of andere luxegoederen (ca. 17%). In veel gevallen worden verschillende bestedingen genoemd (Van Iersel et al. 2010). Een op de drie 55-plussers denkt dus bij de besteding van het vermogen in de woning aan de kinderen.

... of juist niet verzilveren

Bij de inventarisatie van de vraag naar 'verzilverd wonen' (Van Iersel et al. 2010) zei 68% van de senioren woningeigenaren een dergelijk aanbod 'beslist te zullen afslaan'. De discussie over aanwending van vermogens die in woningeigendom besloten liggen, speelt in verschillende Europese landen. Onderzoek van Elsinga et al. (nog te verschijnen) richtte zich op de vraag hoe woningeigenaren daar in de verschillende landen tegenaan kijken. Hoewel in alle onderzochte landen voorzieningen bestaan om overwaarde in de woning te verzilveren, waren die voorzieningen weinig bekend bij de geïnterviewden en zag men ze vaak niet als geschikte producten. Veel ouderen zien de woningwaarde als een voorziening om achter de hand te houden, als appel voor de

doorst, zoals Haffner (2005) eerder vaststelde in Nederland. Gevraagd naar de wens om een erfenis na te laten gaven de meeste geïnterviewden, zeker die in Nederland aan daar niet zo mee bezig te zijn, zelfs de ouderen niet. Maar als gevraagd werd of ze de waarde van hun woning voor zichzelf wilden verzilveren, gaven ze alsnog aan het belangrijk te vinden hun kinderen wat na te laten. De behoefte de woning na te laten aan de kinderen gaat samen met een verzorgingsmotief. Voor alles wil men de kinderen niet financieel tot last zijn; men wil niet afhankelijk van hen worden door te voortvarend het eigen vermogen te hebben stukgeslagen. ‘Beter te veel dan te weinig gespaard’, werd wel opgemerkt.

Aan dat stukslaan van overwaarde van het huis of vermogen in het algemeen zeiden velen ook geen behoefte te hebben: ‘[...] je hebt al kreeft gegeten, je bent op verschillende continenten geweest, enzovoort. Je bereikt een punt van verzadiging’, aldus een oudere Belgische respondent (Elsinga et al. nog te verschijnen). Bovendien doet men niet graag afstand van de woning en velen denken dat het vrijmaken van vermogen alleen kan door te verhuizen. Ook werd, onder meer in Nederland, het vrijmaken van vermogen wel gezien als ‘opnieuw gaan huren’ en het opgeven van autonomie. Het huis zou van de bank worden en ook bij overlijden toevallen aan de bank in plaats van aan de kinderen. De wens om de waarde van de woning te verzilveren zou wel generatiegebonden zijn. De ouderen zijn in diverse landen, zeker in calvinistische kringen, gesocialiseerd met de boodschap dat schuldenvrij leven op zekere leeftijd een levensdoel is. Dat geldt minder voor jongere mensen. Die stonden in Nederland, net als mensen zonder kinderen, meer open voor het verzilveren van vermogen in de woning. Recentere generaties verwachten vaker dat ze tegen de tijd dat ze met pensioen kunnen hun hypotheek nog niet afbetaald zullen hebben (Toussaint en Elsinga 2009). Dit lijkt erop te wijzen dat ouders financieel geleidelijk aan minder aan hun kinderen gaan denken. Voor de jongste groep moet wel worden aangetekend dat overdracht en nalatenschap sowieso nog ver van hun bed is, terwijl ze nu, als starters op de koopmarkt, geconfronteerd zijn met hoge prijzen en financieringsproblemen. En die nopen weer tot hypotheekvormen waarbij niet gespaard wordt.

7.5 Samenvattend

Kinderen lijken op hun ouders als het gaat om wat ze bereiken op de woningmarkt. Dat geldt voor het verwerven van een koophuis en er is ook gelijkenis tussen ouder en kind als het gaat om de waarde van het huis. Tot op zekere hoogte is de verworven woonpositie overdraagbaar. De kloof op de woningmarkt tussen jongvolwassenen met ouders die wel respectievelijk ouders die niet in een koophuis wonen, is de afgelopen decennia bovendien groter geworden. Dit is opmerkelijk, omdat in het onderwijs juist gedurende de afgelopen 50 jaar sprake is geweest van meer gelijke kansen voor kinderen met rijkere respectievelijk armere ouders (hoofdstuk 2). Door het gedaalde kindertal en de gestegen welvaart is het voor ouders beter mogelijk geworden hun kinderen te ondersteunen, terwijl de prijsstijgingen van koopwoningen die steun ook wenselijker maken. Met name in de jaren 1990 zijn de prijsstijgingen zo sterk geweest dat de betaalbaarheid voor starters op de koopmarkt een probleem werd.

De invloed van het ouderlijke koophuis op de kans dat een kind ook eigenaar wordt, houdt stand nadat gecorrigeerd is voor het inkomen en het opleidingsniveau van ouder en kind. De sociaaleconomische positie van kinderen hangt immers samen met die van hun ouders. Die investeren in de opvoeding en het onderwijs van hun kind, dat daardoor beter toegerust is om zelf een goede positie te verwerven. En voor het verwerven van woonkwaliteit is economisch kapitaal een heel belangrijke voorspeller. Een tweede mechanisme heeft te maken met de woningmarkt waarin ouder en kind zich bevinden. Wanneer ouder en kind in hetzelfde gebied wonen, is het woningaanbod vergelijkbaar en lijken de woonomstandigheden van ouder en kind meer op elkaar.

Naast deze mechanismen spelen de overdracht van waarden rondom wonen en financiële overdrachten van ouder op kind een rol. Kinderen zijn geneigd de ouderlijke status te repliceren, vermoedelijk als resultaat van passieve of actieve socialisatie. Ouders met een koophuis vinden het vaker belangrijk dat hun volwassen kind een huis koopt dan hurende ouders. Dat geldt nog sterker als niet alleen de respondent maar ook de generatie van de grootouders een koophuis heeft. Er lijkt sprake van een overdraagbare koopmoraal, al weten we niet hoe sterk die is en op welke manier ouders deze uitdragen naar hun kinderen.

Dat ouders het belangrijk vinden dat hun kind een huis koopt, wil nog niet zeggen dat ze vinden dat het financieel geholpen moet worden bij die aankoop. Het aandeel 45-plusouders dat hun kind met een schenking of lening zegt te hebben geholpen om een huis te kopen, bedraagt maar 12%, waarbij het meest genoemde motief is dat het kind anders het huis niet had kunnen kopen (NIBUD 2010). Veel meer ouders menen juist dat hun kind die steun niet nodig heeft. Ouders met een koophuis steunen hun kinderen wel twee keer vaker dan ouders met een huurhuis. Huurders kunnen vaak weinig financiële steun geven.

Ouders die geen plannen hebben om een erfenis na te laten aan de kinderen, spreken zich vaak terughoudend uit als het gaat om besteding van het vermogen in de eigen woning voor zichzelf. Het vermogen in de woning is een appel voor de dorst en als die niet nodig blijkt voor eigen gebruik, kunnen de kinderen het vermogen erven. Toch neemt de interesse in het benutten van het vermogen in de woning toe onder recentere generaties ouderen.

Of de kloof tussen kinderen die kopen respectievelijk huren in de toekomst verder blijft groeien, zal vermoedelijk vooral afhangen van de ontwikkeling van de woningprijzen. Als die dalen, behalve door opnieuw een economische crisis mogelijk ook door bevolkingskrimp en verkoop van meer corporatiewoningen, zullen de kansen voor jonge starters verbeteren. Tegelijkertijd zal de overwaarde van de woningen van de ouders slinken, waarbij bovendien jongere generaties ouders minder spaarzaam leven en vaker een (deels) aflossingsvrije hypotheek hebben.

Noten

- 1 In een logistische regressie is de Exp(B) .638 en significant (Helderman 2007: 93).
- 2 Odds ratio van 1,01 voor het jaar ten opzichte van het voorafgaande jaar; matig significant ($p < .10$).
- 3 Odds ratio van 1,5 over een periode van ruim 40 jaar (2010 ten opzichte van 1970).

- 4 Uitgevoerd door de Universiteit van Nijmegen, met metingen in 1992, 1998 en 2003.
- 5 Er is een logistische multinomiale regressievergelijking gemaakt waarin de verschillende kenmerken zijn opgenomen ter verklaring of men het 'helemaal eens' respectievelijk 'eens' was met de stelling. De referentiecategorie bestond uit degenen die het (helemaal) oneens waren, of eens noch oneens (zie § B7.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport).
- 6 Er is een logistische regressievergelijking gemaakt waarin de verschillende kenmerken zijn opgenomen ter verklaring of men het 'helemaal eens' of 'eens' was met de stelling (deze categorieën zijn samengevoegd). De referentiecategorie bestond uit degenen die het oneens waren of eens noch oneens (zie § B17.2 in de bijlage).
- 7 Net als bij figuur 7.1 werd een logistische multinomiale regressie uitgevoerd, ditmaal naar de vraag of men wil dat de kinderen 'minstens even goed' respectievelijk 'beter' zullen wonen, met degenen met een neutraal antwoord als referentiecategorie (zie § B17.3 in de bijlage).
- 8 De Rabobank, een van de aanbiederende banken, kon desgevraagd echter geen indicatie van het marktaandeel geven, omdat de generatiehypotheek in de administratie niet herkenbaar is.

Literatuur

- Aarts, J.W.M. (2005). *Zijn koopwoningen te duur?* Geraadpleegd 27 oktober 2010 via overons.rabobank.com (Rabobank Themabericht 2005/01).
- Blaauboer, M. (2010). Family background, individual resources and the homeownership of couples and singles. In: *Housing Studies*, jg. 25, nr. 4, p. 441-461.
- Claessen, J. (2010). Vermogensverdeling en vermogenspositie huishoudens. In: *Sociaaleconomische trends*, 2^e kwartaal 2010, p. 7-12.
- Elsinga, M. en J. Hoekstra (2005). *De betekenis van eigenwoningbezit. Achtergrondstudie bij het advies Op eigen kracht. Eigenwoningbezit in Nederland*. Den Haag: VROM-raad.
- Elsinga, E., A. Jones, D. Quilgars en J. Toussaint (nog te verschijnen). *Households' Perceptions on Old Age and Housing Equity*. (Demographic Change and Housing Wealth). Delft (Technical University).
- Haffner, M.E.A. (2005). *Appel voor de dorst? Vermogen van ouderen op de woningmarkt*. Utrecht: DGVH Nethurpartnership 29.
- Helderman, A.C. (2007) *Continuities in homeownership and residential locations*. Amsterdam (Amsterdam Institute for Metropolitan and International Development Studies).
- Hermanides, E. (2010). Eerste hulp bij de eerste woning. In: *FD Persoonlijk*, 21 augustus 2010.
- Iersel, J. van, K. Leidelmeijer en A. Buys (2010). *Senioren op de woningmarkt. Nieuwe generaties, andere eisen en wonen*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Jong-Tennekes, M. de (2009). *Startersdilemma op de woningmarkt*. Geraadpleegd 27 oktober 2010 via overons.rabobank.com (Rabobank Themabericht 2009/22).
- Kullberg, J. en M. Ras (2004). *Met zorg gekozen?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, J., M. Vervoort en J. Dagevos (2009). *Goede burens kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mulder, C.H. en F.C. Billari (2010). Homeownership Regimes and Low Fertility. In: *Housing Studies*, jg. 25, nr. 4, p. 527-541.
- NIBUD (2010). *De ouders als financier? Financiële steun van ouders aan hun volwassen kinderen*. Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting.

- Smits, A. (2010). *The role of parents in their adult children's housing and residential locations*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Smits, A. en F. Michielin (2010) Housing Values of Adult Children and their Parents. Is the Quality of Housing Transmitted between Generations? In: *Housing Studies* jg. 25 nr. 4, p. 463-482.
- Smits A. en C.H. Mulder (2008). Family dynamics and first time homeownership. In: *Housing Studies*, jg. 23, nr. 6, p. 917-933.
- Tolsma, J. en M.H.J. Wolbers (2010). *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling
- Toussaint, J. en M. Elsinga (2009). *Households' Perceptions on Old Age and Housing Equity. The case of the Netherlands*. Delft: OTB Research Institute for Housing, Urban and Mobility Studies.
- Vries, P. de (2009). Is de woningprijs van lucht? In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, jg. 15, nr. 6, p. 6-11.

8

Gepaste afstand. Over ruimtelijke nabijheid van ouders en kinderen

Jeanet Kullberg

8.1	Geografische afstand tussen ouders en kinderen	183
8.2	Uit huis	183
8.3	In de buurt van familie?	191
8.4	Samenvattend	198
	Noten	200
	Literatuur	201

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

Samenvatting

Ruimtelijke afstand tot de ouders ontstaat bij het uitvliegen van de kinderen en de opeenvolgende verhuisbewegingen van die kinderen daarna. Zo wonen hogeropgeleiden verder van hun ouders dan lageropgeleiden, omdat zowel studie- als werkopties ze verder van huis voeren. Deze werkelijkheid komt ook tot uitdrukking in de voorkeuren omtrent nabijheid van familie. Een op de tien Nederlanders wil dat dierbare familie in dezelfde buurt woont, van wie een zeer klein deel voor inwoning is of voor een vorm van 'kangoeroewonen'. Voor een derde van de Nederlanders is het ook best als hun naaste familie in een andere woonplaats, maar wel in dezelfde regio woont. Nog eens een kwart maakt het niet uit waar de familie woont. Kleinkinderen worden het meest dichtbij gewenst, gevolgd door ouders. Nederlanders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond hechten veel meer belang aan familie in dezelfde woonbuurt.

Sinds midden jaren tachtig is er weinig veranderd in de leeftijd waarop kinderen uit huis gaan. Vanaf het 18e jaar verlaat ieder jaar ongeveer 10% het ouderlijk huis. Kinderen die vanuit huis gaan samenwonen of trouwen, vliegen een paar jaar later uit dan degenen die voor een opleiding vertrekken of om zelfstandig te zijn. Die laatste twee motieven zijn steeds belangrijker geworden, eerst vooral voor jongens, maar gaandeweg steeds meer ook voor meisjes.

Kleine maar toenemende aantallen uitgevlogen kinderen keren weer enige tijd terug op het ouderlijk nest, meestal nadat hun relatie is verbroken of een opleiding is beëindigd. Vergelijkbaar kleine aantallen kinderen verhuizen naar een huis vlak bij de ouders. Echtscheiding is de belangrijkste reden. De omgekeerde beweging is veel schaarser: ouders die door hun kinderen in huis genomen worden of om de hoek gaan wonen. Mobiele mantelzorgunits zijn vooralsnog een marginaal verschijnsel. Ze zijn kostbaar en vergen aanzienlijke tuinen bij de woning.

8 Gepaste afstand. Over ruimtelijke nabijheid van ouders en kinderen

8.1 Geografische afstand tussen ouders en kinderen

Relaties tussen generaties binnen een familie hebben een geografische component. Het moment waarop kinderen uit huis gaan hangt ten dele samen met de omstandigheden in het ouderlijk huis. De relatie met de ouders en de materiële situatie, zoals ruimte en privacy voor de jongere in het ouderlijk huis, maken het meer of minder aantrekkelijk om zelfstandig te gaan wonen. Eenmaal uitgevlogen kunnen kinderen dicht bij het ouderlijk huis blijven of zich verder weg vestigen. Ook komt het voor dat ouders en één van de kinderen op enig moment weer samen gaan wonen of in elk geval dicht bij elkaar in de buurt. Dit kan een voorwaarde zijn om praktische hulp te kunnen verlenen, zoals op (klein)kinderen passen of een hulpbehoevende ouder verzorgen. Dergelijke vormen van hulp van ouders aan hun (jong)volwassen kind of aan kleinkinderen en van kinderen aan hun hulpbehoevende ouders staat centraal in de hoofdstukken 9 en 10. In dit hoofdstuk bekijken we in hoeverre de betrokkenen ruimtelijk gezien vlakbij elkaar willen zijn om dergelijke hulp te kunnen geven of misschien om andere redenen. We gaan eerst in op het uit huis gaan van kinderen en op de weinig algemene gevallen dat ouders en kinderen later opnieuw bij elkaar komen te wonen, doordat de een bij de ander intrekt (§ 8.2). Vervolgens gaan we in op de fysieke afstand tussen ouders en kinderen en gaan we na welke omstandigheden binnen de familie daarop van invloed zijn (§ 8.3). Aan de hand van de enquête Nederland in Generaties (NiG2010) beschrijven we de graad van nabijheid tot familieleden die Nederlanders wensen en de redenen waarom ze die afstand wensen. Daarna wordt naar feitelijke afstanden gekeken en onderzocht welke veranderingen in het leven van ouder of kind aanzetten tot een verhuizing in de richting van de familie.

8.2 Uit huis

Leeftijd uit huis gaan verandert weinig

Vanaf het 18e jaar gaat met elk jaar dat de leeftijd stijgt ongeveer 10% van de thuiswonende jongeren het huis uit, totdat met het 30e jaar ongeveer 85% van de jongvolwassen is uitgevlogen (VROM 2007). Kinderen van boven de 30 die thuis blijven wonen zijn veelal ongetrouwde zonen en kinderen met ernstige gezondheidsbeperkingen.

Hoewel de trend voor mannen en vrouwen hetzelfde is, verschilt de leeftijd waarop ze uit huis gaan ongeveer anderhalf jaar. Meisjes zijn eerder zelfstandig. Met 25 jaar woont een derde van de zonen nog thuis, tegen 15% van de dochters. De leeftijd waarop meisjes gaan huwen of samenwonen ligt meestal tussen 21 en 25 jaar. Bij jongens is er meer spreiding en varieert de leeftijd vooral van 21 tot en met 30 jaar. Zonder partner uit huis gaan doen zowel jongens als meisjes meestal voor hun 21e, vaak vanwege studie

(CBS 2009). Vergeleken met andere Europese landen verlaten Nederlandse jongeren het ouderlijk huis relatief jong.

De leeftijd waarop jongvolwassenen het huis uit gaan kan te maken hebben met kansen op de woningmarkt, maar ook met culturele bijzonderheden en veranderingen. In de periode 1930-1934 verlieten Nederlandse mannen het ouderlijk huis gemiddeld met 23,7 jaar en vrouwen met 22,6 jaar. In de aanloop naar de tweede wereldoorlog en in de jaren van naoorlogse woningschaarste stegen die leeftijden tot gemiddeld 26,3 jaar voor mannen en 24,9 voor vrouwen (periode 1945-1949; De Jong-Gierveld et al. 1991). In de jaren vijftig begonnen de leeftijden te dalen tot eind jaren zeventig, waarna de leeftijd tamelijk constant bleef (VROM 2007; CBS 2009). De daling van de leeftijd waarop kinderen het huis verlaten kan worden verklaard uit de toegenomen welvaart in deze jaren en uit sociaal-culturele veranderingen. Zo waren er toenemende kansen op hoger onderwijs, waarvoor het nodig kon zijn om op kamers te gaan wonen. Daarnaast speelt individualisering een rol, een op individuele vrijheid gerichte cultuur, en een meer gelijke positie van mannen en vrouwen. Het ouderlijk huis werd niet alleen meer verlaten vanwege een opleiding ver van huis, een baan of het huwelijk, maar ook puur omwille van de zelfstandigheid.

Vanaf midden jaren tachtig verandert de leeftijd waarop jongeren uit huis gaan nauwelijks meer. Dit kan verband houden met het feit dat veel jongeren in het ouderlijk huis behoorlijk riante omstandigheden gewend zijn. Dat jongeren hun slaapkamer delen met een broer of zus is eerder uitzondering dan regel. Ook genieten ze in het ouderlijk huis meer vrijheden dan vroeger. Zo heeft van de 18-24-jarigen bijna de helft een vaste vriend of vriendin en in de meeste gevallen hebben ouders geen bezwaar als die blijft slapen. Van de 15-19-jarigen heeft driekwart een eigen televisie op de kamer en zeker 90% een computer. Individualisering krijgt ook gestalte binnen het gezin (Schnabel 2006).

'Recht' op zelfstandig wonen voor jongeren

In de loop van de jaren zeventig werd, aansluitend bij de toenmalige individualiserings-trend, jongeren het recht op zelfstandige huisvesting toegekend vanaf 18 jaar (Nota Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens, 1975). Van een opeisbaar recht is nooit sprake geweest, wel werden in de periode 1975-1985 75.000 betaalbare, gesubsidieerde woningen gebouwd, zogenaamde HAT-eenheden, genoemd naar de nota. Zo werd het kamers bewonen, dat voorheen voorbehouden was aan studenten, formeel ook voor andere jongeren mogelijk gemaakt. De HAT-regeling werd eind jaren tachtig afgeschaft, omdat in de reguliere bouw al kleiner werd gebouwd; kleine huishoudens, behalve van jongeren ook van gescheiden personen, waren immers 'op de kaart gezet' (De Vreeze 1993). In de jaren negentig zouden vooral de onzelfstandige HAT-eenheden in buitenwijken van de steden met leegstandsproblemen kampen, omdat ze niet aansloten bij de voorkeur van veel jongeren, die liever woonruimte in het stadscentrum zoeken. Onzelfstandige wooneenheden en kamers vormen een buffer op de woningmarkt die er mede toe bijdraagt dat ook in tijden van drukte op de woningmarkt jongeren in principe uit huis kunnen gaan. Ze zullen dan wel dergelijke vaak minder ideale alternatieven afwegen tegen de steeds comfortabeler geworden situatie in het ouderlijk huis.

Vrouwen in de babyboomgeneratie zelfstandiger

Volgens onderzoek van Blaauboer en Mulder (2009) is er tot op zekere hoogte sprake van verschillen tussen geboortecohorten wat betreft de kans om uit huis te gaan. Het cohort 1923-1939 – het oudste dat de onderzoekers onderscheiden – had de geringste kans om voor het 35e jaar uit te vliegen. Dat gold voor zowel mannen als vrouwen en voor samenwonenden zowel als alleenstaanden. Dit cohort was dan ook toe aan zelfstandig wonen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende jaren van bijzondere woningschaarste. Nadien zijn de veranderingen voor volgende cohorten minder in het oog springend, met uitzondering van vrouwen uit het babyboomcohort 1950-1959. Zij hadden een significant hogere kans om jong uit huis te gaan dan vrouwen uit eerdere en latere cohorten. Dat gold zowel voor vrouwen die alleen gingen wonen als voor vrouwen die gingen samenwonen met een partner. Kennelijk was de drang naar zelfstandigheid bij dit cohort vrouwen groter dan bij de cohorten voor en na hen. Ook het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS 2009: 16) constateert een gemiddeld wat lagere leeftijd van uit huis gaan bij de babyboomgeneratie dan bij eerdere en latere generaties. Hun zelfstandige huisvestingstijd valt samen met de oplevering van een groot aantal woon-eenheden voor jongeren vanaf de tweede helft van de jaren zeventig.

Motieven om uit huis te gaan

Er zijn drie hoofdredenen om uit huis te gaan: samenwonen of trouwen, een opleiding of een baan op afstand van het ouderlijk huis, en de wens om zelfstandig te zijn en te wonen. Huwen of samenwonen is nog altijd de belangrijkste reden, hoewel het belang ervan afneemt ten gunste van het zelfstandig willen zijn, ook zonder partner. Dat laatste geldt voor mannen iets meer dan voor vrouwen. Noemde in de jaren zeventig nog ruim de helft van de mannen en vrouwen trouwen of samenwonen als voornaamste reden om uit huis te gaan, in de jaren 2000-2007 was dat nog ruim 30% van de mannen en bijna 40% van de vrouwen (CBS 2009). Ongeveer een derde van de jonge mannen geeft aan dat ze uit huis willen om zelfstandig te zijn. In de jaren zeventig was dat nog maar 15%. Van de vrouwen wil ruim een kwart zelfstandig zijn. Overigens komen daar nog kleine aantallen bij die in het Onderzoek Gezinsvorming van het CBS (CBS 2009) aangeven het ouderlijk huis te willen verlaten omdat de sfeer thuis niet goed is. Deze jongeren zoeken in feite ook zelfstandigheid, maar meer vanwege push- dan vanwege pullfactoren. Het gaat om ongeveer 6% van de vrouwen en 4% van de mannen, percentages die sinds de jaren zeventig weinig veranderden.

Het volgen van een opleiding was in de periode 2000-2007 voor ruim een op de vijf vrouwen de belangrijkste aanleiding om uit huis te gaan en dat is meer dan in eerdere jaren. Dit hangt samen met de gestegen deelname van vrouwen aan het hoger onderwijs (zie hoofdstuk 2). Vrouwen noemen deze reden ook vaker dan mannen. Uit huis gaan in verband met werk wordt door mannen vaker genoemd dan door vrouwen, maar het betreft maar 5% van de mannen die het ouderlijk huis verlaten.

Motieven om uit huis te gaan verschillen naar het (potentiële) opleidingsniveau van de jongeren. Lageropgeleiden en vooral de vrouwen onder hen, willen vaker uit huis om te trouwen of samen te wonen, terwijl hogeropgeleiden vaker vanwege de opleiding uit huis gaan (CBS 2009). De dichtheid van hoger onderwijs is geringer dan die van lagere

onderwijsvormen, dus is het dan ook eerder nodig om uit huis te gaan. Voor vrouwen neemt bovendien ook de wens om zelfstandig te zijn toe met een oplopend opleidingsniveau; voor mannen maakt het opleidingsniveau geen verschil. Een slechte sfeer in het ouderlijk huis ten slotte wordt vaker door lageropgeleide dan door hogeropgeleide jongeren, zowel mannen als vrouwen, opgegeven als reden om uit huis te willen.

Zelfstandig wonen, met wie?

Vier op de tien jongeren gaan uit huis om feitelijk samen te wonen (figuur 8.1), meestal ongetrouwd. Trouwen uit huis is bijzonder geworden. Met een partner samenwonen is vooral onder de mannen afgenomen in de loop der jaren, terwijl ze vaker alleen zijn gaan wonen. Vrouwen zijn ook minder uit huis gaan samenwonen met een partner, maar ze zijn niet beduidend vaker alleen gaan wonen; wel vaker met anderen. Dit houdt verband met het toenemend aantal vrouwen dat een hogere opleiding volgt en in een studentenhuus gaat wonen (CBS 2009). Sinds de jaren negentig zijn meer vrouwen dan mannen samen gaan wonen met anderen dan hun partner of familie. Een klein, maar vooral onder mannen licht toegenomen aantal jongeren gaat bij familie of schoonfamilie wonen.

Meisjes uit migrantengezinnen gaan minder snel uit huis vergeleken met autochtone meisjes, jongens juist eerder, althans indien ze zonder partner gaan wonen (Blaauboer en Mulder 2009). Jongeren van Marokkaanse en Turkse afkomst, een snel groeiende groep, wonen minder vaak in studentenhuizen; zij kiezen er vaker voor om samen met familieleden op kamers te gaan wonen, of in te trekken bij familie in de stad waar de opleiding is. Er is dan een geleidelijke overgang naar zelfstandigheid. Een 18-jarige Marokkaans-Nederlandse verwoordde het zo:

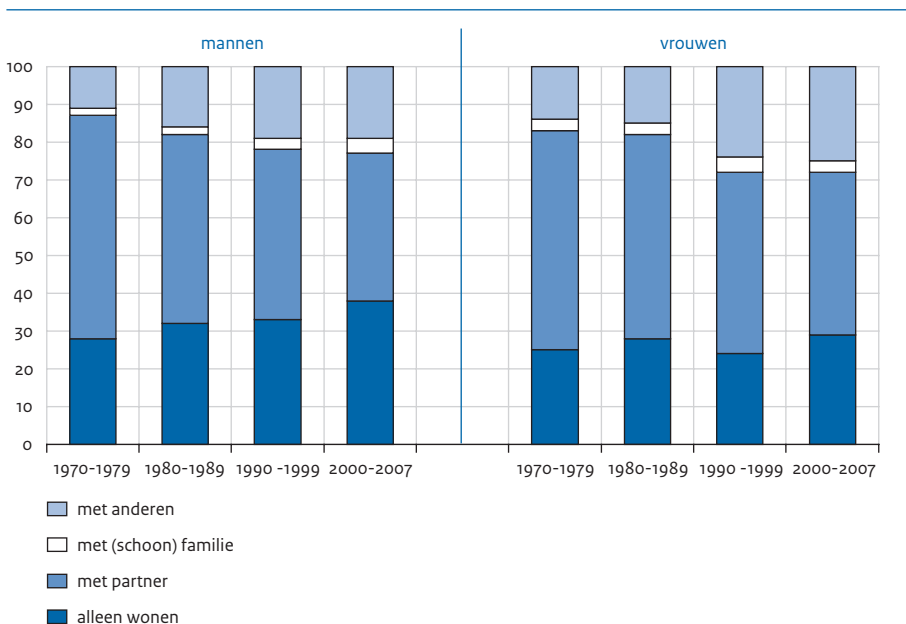
Het is niet echt uit huis. Ik ben nog steeds met mijn broer. Dat is ook een deel van ons gezin.

Alleen op jezelf wonen is echt heel anders. Het is dan meer verantwoordelijkheid (Kullberg et al. 2009: 128).

Voor meisjes van Marokkaanse of Turkse afkomst biedt deze tussenstap bescherming, iets waaraan de ouders sterk hechten. Jongens met deze achtergrond gaven soms aan te zoeken naar zelfstandigheid ten opzichte van hun ouders, met wie de omgang vrij formeel is, maar toch ook te hechten aan de gezelligheid van het delen van woonruimte met een broer, zus, neef of vriend (ibid.).

Figuur 8.1

Bestemming bij het uit huis gaan van mannen en vrouwen, naar de periode van uit huis gaan (in procenten)

Bron: CBS (2009: 21)

Push- en pullfactoren in het ouderlijk huis

In hoeverre jongeren de behoefte voelen om uit huis te gaan, is mede afhankelijk van de condities in het ouderlijk huis. De Jong-Gierveld et al. (1991) onderscheiden materiële en immateriële ouderlijke hulpbronnen, en overdraagbare en niet overdraagbare hulpbronnen, die samen helpen verklaren of jongvolwassenen eerder of later uit huis gaan. Geld en eigendom zijn materiële, overdraagbare hulpbronnen; opleiding en sociaal en cultureel kapitaal zijn immaterieel en overdraagbaar van ouder op kind. Materieel en niet overdraagbaar zijn, volgens de auteurs, de diensten die ouders, vooral moeders, verlenen en waarvan de thuiswonende jongere meeprofitteert: boodschappen, koken, wassen, schoonmaken, maar ook de ruimte en het comfort in huis. Immaterieel en niet-overdraagbaar zijn emotionele ondersteuning en zorg binnen het gezin. De verwachting is dat naarmate er meer overdraagbaar kapitaal is, jongeren eerder uit huis zullen gaan en als er meer niet-overdraagbaar kapitaal is, ze juist langer thuis blijven. Volgens veldwerk uit 1987 en 1988 was de kans dat jongeren voor hun 20e uit huis gaan het kleinst voor jongeren met weinig draagkrachtige ouders met juist wel veel niet-overdraagbare hulpbronnen. Zo stelden jongeren van wie de vader een slecht betaalde baan heeft, het uit huis gaan vaker uit tot na het 20e jaar. Een positief klimaat in het gezin verminderde de kans om uit huis te gaan (ibid.: 46).

Bij een combinatie van overdraagbaar en niet overdraagbaar kapitaal binnen hetzelfde gezin kunnen nestvliedende en nestblijvende krachten tegen elkaar in werken: materieel is er de mogelijkheid uit huis te gaan, maar de omstandigheden thuis maken thuis blijven aantrekkelijk.

Blaauboer en Mulder (2009) hebben op basis van de Netherlands Kinship Panel Study (NKPS) 2002-2004 de invloed van ouderlijke hulpbronnen op het nestvliedgedrag van jongvolwassenen onderzocht door middel van analyses die corrigeren voor andere kenmerken zoals leeftijd, opleiding en geboortjaar van de jongere. Een hoge sociaal-economische status van de vader verkleint volgens hun analyses de kans om jong uit huis te gaan, geheel volgens de *feathered-nest* hypothese. Die gaat ervan uit dat goede materiële omstandigheden in het ouderlijk huis kinderen ervan weerhouden om jong uit huis te gaan. Voor wat oudere jongvolwassenen draait het effect om: bij een hogere status van de vader wordt de kans op uitvliegen juist groter, vermoedelijk doordat de ouderlijke hulpbronnen het mogelijk maken om zelfstandig te wonen. Het omslagpunt ligt voor degenen die alleen gaan wonen bij de leeftijd van bijna 19 jaar en voor degenen die met een partner gaan wonen bij ruim 22 voor vrouwen en bijna 26 voor mannen. De onderzochte groep betrof 16- tot 35-jarigen.

Er is ook een effect vastgesteld van het aantal broers en zussen in huis. Zijn dat er drie of meer, dan gaan vrouwen significant eerder uit huis dan als er geen broers of zussen zijn, althans indien ze zonder partner gaan wonen. Het kan zijn dat meer broers en zussen de jongvolwassene minder ruimte en privacy in huis geven en mogelijk ook minder aandacht van de ouders, maar het kan ook zijn dat enig kinderen, althans vrouwen in die positie, zich meer bezwaard voelen om hun ouders in een leeg nest achter te laten en om die reden langer thuis blijven wonen. Voor mannen is er alleen een (matig significant) verschil als ze met een partner gaan wonen. Degenen met drie of meer broers of zussen gaan hier eerder toe over dan degenen zonder broers of zussen.

Een goede relatie tussen ouders onderling vermindert de neiging om snel uit te vliegen, of omgekeerd: een slechte relatie is een aanjager voor de kinderen, zowel mannen als vrouwen. Vrouwen gaan eerder uit huis als ze opgroeien in een gezin met een stiefouder en – in mindere mate – ook als ze opgroeien in een eenoudergezin. Voor mannen is dit verband minder duidelijk.

Boemerangkinderen

Boemerangkinderen worden zo genoemd, kinderen die na een periode van zelfstandigheid voor kortere of langere tijd in het ouderlijk huis terugkeren. In de CBS-enquête van het Onderzoek Gezinsvorming 2008 (zie CBS 2009) is hiernaar voor het eerst gevraagd. Het verschijnsel zou zijn toegenomen. Van de jongeren die in de jaren negentig uit huis gingen, keerde een op zes à zeven nadien op enig moment terug op het ouderlijke nest. Bij degenen die in de jaren zeventig uitvlogen, gold dit maar voor een op de elf. De belangrijkste redenen om weer bij de ouders te gaan wonen zijn het stuklopen van een relatie en het afronden of voortijdig beëindigen van de opleiding. Het laatste betreft vooral hogeropgeleiden.

Terugkeren naar huis vanwege een stukgelopen relatie komt onder vrouwen meer voor dan bij mannen. Een op de drie 'boerangvrouwen' noemt dit motief, tegen krap een op de vijf mannen.

Onder laagopgeleide kinderen is een verbroken relatie verreweg de meestgenoemde reden om terug te keren. Andere redenen zijn dat er tijdelijk geen huisvesting is, men wacht op een andere woning. Mogelijk wordt in sommige gevallen van inwoners gespaard, bijvoorbeeld om schulden af te lossen. Financiële overwegingen worden evenwel door slechts 5% van de boerangkinderen als hoofdmotief genoemd. Zorg wordt weinig genoemd als reden om in te trekken, en als het al genoemd wordt, betreft het vaker kinderen die zorg vragen dan kinderen die voor hun ouders zorgen (ibid.). Hoe lang het boerangkind thuis blijft wonen is niet bekend.

Uit onderzoek van Smits (2010) blijkt dat kinderen eerder op het ouderlijk nest terugkeren als de ouders nog een koppel vormen of verweduwd zijn dan in geval van een gebroken en eventueel gehegroepeerd gezin met een stiefouder. Kinderen die zelf kinderen hebben keren minder snel terug. Ook dit onderzoek wijst erop dat boerangkinderen toch vooral op het nest terugkeren vanwege hun eigen behoeften en problemen. Hierbij moet wel aangetekend worden dat kinderen met ouders van boven de 80 in het onderzoek sterk ondervertegenwoordigd waren, zodat de meest hulpbehoevende ouders wellicht buiten beeld gebleven zijn.

Hulpbehoevende ouders in huis?

Het aantal kinderen dat ouders in huis neemt is niet groot in vergelijking met het aantal ouders dat tijdelijk weer een kind in huis neemt. Uit zowel woononderzoeken van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) als onderzoek van het NIDI (Aalders et al. 2003) blijkt dat het aandeel inwonende ouderen rond het jaar 2000 niet meer dan 1% tot hooguit 2% van alle 65-plussers bedroeg, ofwel enkele tienduizenden personen (Timmermans 2005: 108). Dit aandeel is sinds 1981 gestaag gedaald van ruim 3% tot ruim 1% eind jaren negentig. Het aantal is zo klein dat een exacte raming lastig is.¹ Huishoudens waar drie generaties bijeen wonen blijken uitermate schaars.

Van de nader onderzochte huishoudens met minimaal twee generaties van volwassenen, omvatte niet meer dan een kleine 6% drie generaties en nog eens 1,5% betrof ouderen die met één of meer kleinkinderen samenwonen.² In de overige gevallen woonde(n) de ouder(s) in bij een kind dat zelf geen thuiswonende kinderen (meer) heeft. Slechts in een op de vijf gevallen waarbij de ouder bij een kind inwoonde bleek deze ouder sterke fysieke belemmeringen te hebben. Deze hulpbehoevende ouderen kregen bovendien net zo vaak hulp van buiten het huishouden als andere ouderen. Fysieke hulp geven lijkt zodoende geen hoofdmotief om een ouder in huis te nemen, emotionele steun wellicht wel. Dat past ook bij de bevinding van Smits (2010) dat ouders, zowel moeders als vaders, vooral bij hun kind intrekken na echtscheiding of, in wat mindere mate, verweduwing. Ouders trekken vaker in bij een ongetrouwd of verweduwd kind dan bij een paar met of zonder kinderen. Ouders van niet-westerse migranten trekken ruim drie keer vaker in bij een kind dan onder autochtonen het geval is (ibid.). Behalve om kinderen die

(zorgbehoevende) ouders in huis nemen, kan het ook gaan om bijvoorbeeld asielmigranten die hun ouders uit het buitenland hebben laten overkomen.

Bij het in huis nemen van ouders zijn duidelijk regionale verschillen traceerbaar. Smits (2010) constateert dat het vaker voorkomt in plattelandsgebieden, wat verklaard kan worden uit de grotere woningen aldaar. Ook Timmermans (2005) stelt vast dat inwoning van ouders op het platteland en vooral in Overijssel meer voorkomt, maar schrijft dit vooral toe aan culturele verschillen, en dan met name aan het erfrecht, dat een van de kinderen tot erfgenaam van de boerderij maakte op voorwaarde dat de ouders daar verzorgd zouden worden. Vermoedelijk spelen zowel culturele verschillen als de ruimte in de woningen op het platteland een rol. Toch is inwoning van ouders ook daar een marginaal verschijnsel geworden. Een sterk plichtsbefef om voor ouders te zorgen is er wel, vanuit de culturele achtergrond, onder allochtone Nederlanders, vooral die van Marokkaanse of Turkse afkomst (Schellingerhout 2004). Doordat zij vooral in stedelijk gebied wonen, is de ruimte om ouders in huis te nemen in de praktijk voor velen juist beperkt. Desondanks nemen zij vaker dan autochtone Nederlanders hun ouders in huis.

Meergeneratiewoningen en mantelzorgunits

Om een oplossing te bieden voor klein behuiscen voor wie het lastig is om iemand in huis te nemen, hebben verschillende woningcorporaties op kleine schaal meergeneratiewoningen ofwel kangoeroewoningen gebouwd. Dit kan zowel bij de nieuwbouw als bij de verbouw van woningen (VROM-raad 2002: 91). Het zijn twee aparte woningen, een grotere en een gelijkvloerse kleine, die met elkaar verbonden kunnen zijn of gewoon boven of naast elkaar liggen, met hoe dan ook elk een eigen voordeur. De huurcontracten voor beide woningen zijn aan elkaar gekoppeld, waarbij de woningen worden verhuurd aan twee zelfstandige huishoudens, meestal een ouder-kind-combinatie. Dankzij de nabijheid kunnen kinderen makkelijk voor hun ouder(s) zorgen, terwijl omgekeerd ouders, mits vitaal genoeg, voor kleinkinderen kunnen zorgen. Enkele zeer kleinschalige nieuwbouwprojecten van begin jaren negentig (in Amsterdam en Wageningen) ondervonden al snel problemen als de zorgrelatie beëindigd werd en een van beide huishoudens de woning verliet, terwijl de ander niet uitgezet kon worden (ibid.). In Dordrecht werden rond diezelfde tijd elf sets van dergelijke woningen opgeleverd bij de vernieuwing van het Noorderkwartier, op verzoek van vooral Turks-Nederlandse buurtbewoners die de woningen ook betrokken. Navraag leert dat ruim vijftien jaar later nog vier kangoeroecombinaties functioneren. Daar wonen de bewoners van het eerste uur nog. In de andere gevallen overleed de ouder of vertrokken de ouders naar het land van herkomst, waarna de jongere generatie in de (ruime) bovenwoning bleef en de onderwoning apart verhuurd werd. Nieuwe combinaties zijn, ook na het leeg komen van beide woningen, niet meer gemaakt. *Er is gewoon geen vraag*, zegt een corporatiemedewerker. Ook momenteel wordt nog in diverse gemeenten geëxperimenteerd met de bouw van dergelijke woningen, hoewel het niet altijd makkelijk is om kandidaten te vinden. Met het oog op het splitsen van de huurcontracten is het belangrijk dat de kleine woning niet te klein is en dat deze zelfstandig verhuurbaar is (Aedes-Actiz 2010).

In onderzoek van het ministerie van vrom naar woonwensen van ouderen (vrom 2010) is, geheel vrijblijvend, gepeild hoeveel ouderen geïnteresseerd zijn in een vorm van meergeneratiewonen. Maar liefst een op de drie 55-plussers zegt er zelf positief tegenover te staan, maar velen denken dat hun kinderen minder enthousiast zijn. Het zijn vooral jongere ouderen die enthousiast zijn, een indicatie dat niet zozeer de mantelzorg als wel de gezelligheid voorop lijkt te staan. Een groter aantal ouderen is wars van het idee. Maar wonen nabij de kinderen spreekt wel ongeveer twee keer zoveel 55-plussers aan als wonen in een seniorencomplex, -straat, -dorp of -stad, onder andere ouderen. Volgens marktonderzoek van usp uit 2010 (us Marketing Consultancy 2010) zou een op de zes 55-plussers geïnteresseerd zijn om zelf in een meergeneratiewoning te wonen met een kind. 3% was bereid om binnen vijf jaar zo'n woning te betrekken. De meesten wonen al in dezelfde gemeente als het kind waarmee ze zouden willen wonen; twee derde van de belangstellenden zou naar een andere gemeente verhuizen als dat moest. Toch constateert ook usp praktische problemen. Gebrek aan flexibiliteit bij de vaste vormen van meergeneratiewonen maakt mobiele accommodaties wenselijk. Maar de belangstellende ouderen zeggen wel over een kleine 60 vierkante meter te willen beschikken, waardoor de tuin waarin zo'n mobiele unit komt te staan, aan de grote kant moet zijn. Volgens het Kenniscentrum Wonen-Zorg van de koepelorganisatie van woningcorporaties (Aedes) zouden woningcorporaties steeds vaker vragen krijgen over dergelijke mobiele mantelzorgwoningen (Ekkelboom 2010). Vanwege vergrijzing en toenemende zorgbehoefte en bezuiniging in de zorg, wordt toch wel wat van mantelzorgunits op het eigen erf verwacht. Ze kunnen intensieve zorg voor ouders beter realiseerbaar maken.

Er zijn in Nederland momenteel 100 tot 200 mobiele mantelzorgunits (Aedes-Actiz 2010). Ze bestaan uit een kamer met badkamer, die tegen een bestaande woning aan geplaatst kan worden. Ook zijn er elf wat grotere en completere mantelzorgwoningen van rond de 60 vierkante meter, die als tijdelijke voorziening op een erf geplaatst kunnen worden. Die zouden zowel de mantelzorgers als de verzorgden goed bevallen (Ekkelboom 2010). Per 1 juli 2010 kunnen bestemmingsplannen zodanig worden aangepast, dat dergelijke units ook voor langere tijd geplaatst mogen worden. Of woningcorporaties ze op verzoek zullen plaatsen, zal afhangen van de bijdragen die zorgverzekeraars willen leveren. De baten zitten immers in besparingen op zorg; de units zelf en het plaatsen ervan zijn relatief kostbaar (ibid.).

8.3 In de buurt van familie?

In deze paragraaf wordt eerst nagegaan hoe dichtbij Nederlanders naar eigen zeggen willen wonen ten opzichte van hun familie, welke familie het betreft en wat de motieven zijn om al dan niet dichtbij te willen wonen. Dit gebeurt met behulp van vragen uit de scp-enquête NiG2010. Die geeft *geen* inzicht in de vraag hoe dichtbij men werkelijk woont. Feitelijke, ruimtelijke afstanden tussen familieleden en ook gebeurtenissen in de levensloop die leden van de verschillende generaties binnen een familie naar elkaar toe doen verhuizen, bekijken we aan de hand van ander onderzoek.

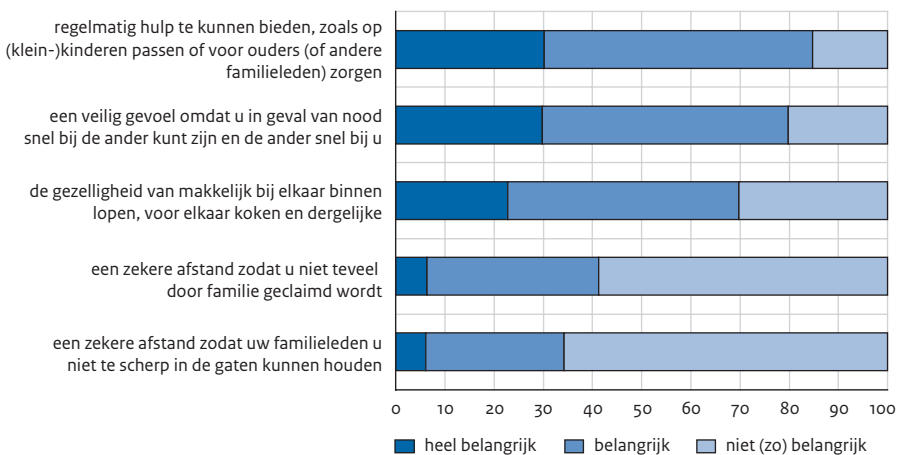
Hulp en gezelligheid belangrijker dan afstand houden

De deelnemers aan de generatie-enquête kregen enkele overwegingen voorgelegd die een rol kunnen spelen bij de keuze om al dan niet dicht bij familie te wonen. De overwegingen werden ingeleid met de opmerking: *Als het om uw familie gaat, hoe belangrijk is voor u [...], waarna vijf statements volgden (figuur 8.2). Deze stellingen meten in feite de mentale nabijheid van familie. Vervolgens is gevraagd welk familielid men het dichtst in de buurt wil hebben (figuur 8.3) en ten slotte hoe dichtbij of veraf dit familielid bij voorkeur zou moeten wonen (figuren 8.4 en 8.5).*

Het belangrijkste vinden respondenten dat zij regelmatig hulp kunnen bieden, snel bij de ander kunnen zijn voor eventuele noodhulp en, in iets mindere mate, de gezelligheid van makkelijk bij elkaar kunnen binnen lopen. Veel minder belangrijk, hoewel toch nog door een derde tot 40% van belang gevonden, is een zekere afstand bewaren tot familie, om niet te veel geclaimd te worden en om niet gecontroleerd te kunnen worden. De eerste drie stellingen worden vaak door dezelfde mensen bevestigd, net als de laatste twee, die voor meer afstand pleiten.

Figuur 8.2

Reactie op diverse overwegingen die mogelijk pleiten voor nabijheid van familie of juist voor een zekere afstand (in procenten)

Bron: SCP (NIG '10)

Voor elk van de motieven is gekeken welke kenmerken van de respondenten, zoals leeftijd, geslacht, opleiding, familieomstandigheden, favoriete familielid en gewenste nabijheid van dat familielid, van invloed zijn op de antwoorden.³

Voor degenen die regelmatig hulp willen bieden, die in geval van nood snel bij de ander willen zijn, en die makkelijk bij elkaar binnen willen kunnen lopen, maakt het uit waar hun familie woont. Dat moet meestal in dezelfde woonplaats zijn, maar dezelfde buurt

of dezelfde regio worden ook genoemd. Dat biedt nog een breed scala aan feitelijke afstanden. Bereikbaarheid zal voor velen zwaarder wegen dan de precieze afstand en de automobilititeit is daarin een belangrijke factor. Degenen die de gezelligheid van makkelijk bij elkaar binnen lopen hoog in het vaandel hebben, noemen veel vaker dan de anderen dat familie liefst in dezelfde buurt zou moeten wonen. Mensen die zeggen een zekere afstand van de familie te wensen, zijn minder uitgesproken over hoe dichtbij de familie moet wonen. Als zij al een voorkeur hebben, dan betreft het wonen 'in dezelfde regio', wat alle ruimte laat voor de nodige afstand.

Hulp vooral aan kleinkinderen en ouders

Degenen die regelmatig hulp willen kunnen bieden, zoals op kleinkinderen passen of voor ouders zorgen, willen veel vaker dicht bij de kleinkinderen wonen en daarnaast bij de ouders en pas daarna bij de kinderen. Voor het veilige gevoel is vooral de nabijheid van ouders gewenst, daarna die van de kinderen en kleinkinderen. Als het gaat om de gezelligheid van makkelijk binnen kunnen lopen, dan is de nabijheid van ouders het belangrijkste, gevolgd door de nabijheid van kleinkinderen en van broers of zussen. Kinderen komen daarna pas. Vermoedelijk willen ouders zich niet te zeer aan hun kinderen opdringen. Pas als er kleinkinderen zijn kunnen ze weer een hulpverlenende rol op zich nemen. Tot die tijd zijn het vooral de kinderen die zich tot de ouders wenden voor de zoete inval.

Degenen die zeggen aan een zekere afstand te hechten in verband met claims of sociale controle, zijn vaker jongere mensen (tot 40 jaar) dan oudere. Mensen met thuiswonende kinderen zeggen ook vaker afstand tot familie te wensen in verband met sociale controle dan personen zonder kinderen of met uitgevlogen kinderen. Voor hoogopgeleide mensen geldt dit minder dan voor lageropgeleiden.

Een zekere afstand met het oog op claims wordt vaker belangrijk gevonden door respondenten van wie de ouders nog in leven zijn, vooral als de ouders hulpbehoevend zijn. Onder respondenten die om deze reden afstand wensen, zijn er ook die hun ouders het liefst in het buurhuis zouden zien wonen. Dat geeft meer afstand dan wanneer de ouders in huis wonen. Angst voor claims kan samengaan met een grote betrokkenheid. Zo waarschuwt een van de nog schaarse mantelzorgers met een mantelzorgunit in de eigen tuin voor de intensiteit van de zorg voor een (schoon)ouder op het eigen erf. De nabijheid geeft ook ruimte voor meer claims van de verzorgde (Ekkelboom 2010).

Onder degenen die het belangrijk vinden om regelmatig hulp te kunnen bieden of in voorkomende gevallen noodhulp te kunnen verlenen, zijn vrouwen sterker vertegenwoordigd dan mannen. Ook religie speelt een rol. Mensen die als moslim zijn opgevoed noemen deze overwegingen veel vaker dan ongelovig opgevoede mensen. Mensen uit een katholiek nest zitten daartussenin. In geval van nood snel bij de ander kunnen zijn wordt door alle denominaties significant vaker belangrijk gevonden dan door ongelovig opgevoede mensen. Kijken we naar opleiding, dan blijkt dat hoogopgeleiden hieraan minder belang hechten dan laagopgeleiden. Mogelijk zijn ze mobieler, zijn hun verwanten zelfredzamer of weten ze op afstand makkelijker hulp voor hun verwanten te mobiliseren als dat nodig zou zijn. De gezelligheid van makkelijk bij elkaar binnen lopen tot slot wordt vaker belangrijk gevonden door jongeren (vooral tot 40 jaar) dan door

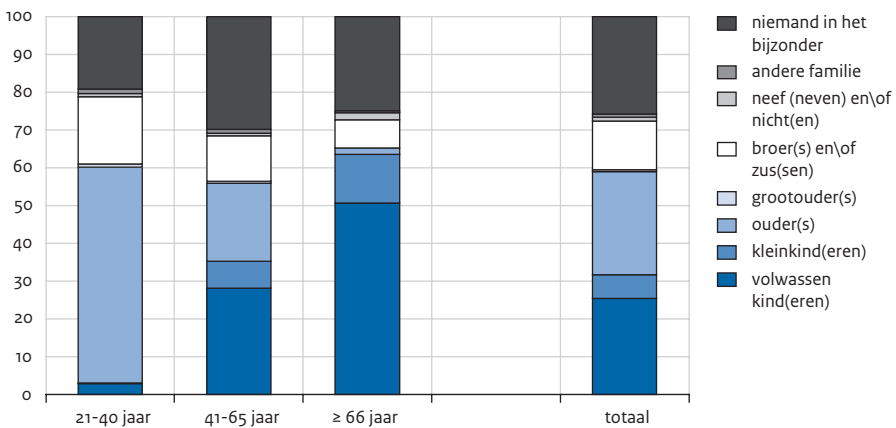
65-plussers. Hogeropgeleiden hechten hier weer minder belang aan (zie § B8.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl).

Grootste nabijheid gewenst voor kleinkinderen

Welk familielid men het meest dichtbij wil hebben, hangt vooral af van de fase in de levensloop (figuur 8.3). Jonge mensen denken bovenal aan hun ouders, ouderen willen vooral hun volwassen kinderen in de buurt hebben, en de groep van 41 tot en met 65 jaar neemt een tussenpositie in. Na ouders en kinderen worden broers of zussen en kleinkinderen het meest nabij gewenst, de laatsten zijn voor 65-plussers iets belangrijker dan broers of zussen. Grootouders worden niet zo vaak genoemd; neven en nichten vaker, maar toch ook weinig. De leeftijdsgroep van 41-65 jaar noemt vaker dan de andere leeftijdsgroepen 'niemand in het bijzonder'. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat er verschillende betekenisvolle familieleden nog in leven zijn en zelfstandig wonen, zodat het lastig 'kiezen' is tussen bijvoorbeeld ouders en een volwassen kind.

Figuur 8.3

Het familielid dat het dichtst in de buurt zou moeten wonen, naar leeftijd van de respondent (in procenten)

Bron: SCP (NIG'10)

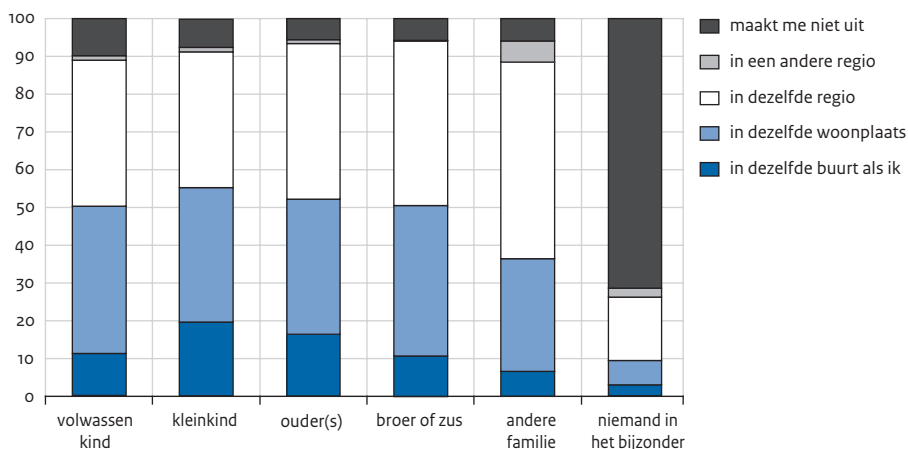
Voor vrouwen geldt dat ze vaker dan mannen specifiek zijn over welke familie ze het meest dichtbij willen hebben. Wanneer rekening wordt gehouden met de familiesituatie, zoals of er ouders zijn of uitwonende kinderen, dan zeggen vrouwen vaker dan mannen dat ouders, een kind, of een broer of zus het meest nabij zouden moeten wonen.⁴ Alleen voor kleinkinderen geldt dat niet. Daar zijn mannen even duidelijk over. Onder degenen die hun ouders het meest dichtbij willen hebben zijn behalve veel vrouwen ook naar verhouding veel hoogopgeleide mensen. In mindere mate geldt dit ook voor degenen die een broer of zus het meest nabij willen hebben. Een dergelijk verschil is er niet als het om kinderen of kleinkinderen gaat. Onder degenen die een broer of zus het meest

dichtbij willen hebben zijn mensen uit een zeer sterk stedelijk woonmilieu flink oververtegenwoordigd (zie § B8.2 in de bijlage).

Als we de gewenste nabijheid bekijken per familielid (figuur 8.4), dan wil men kleinkinderen het dichtst in de buurt hebben, gevolgd door ouders. Volwassenen kinderen en broers of zussen staan ongeveer op gelijke afstand.

Figuur 8.4

Gewenste nabijheid van het familielid dat men het meest dichtbij wil hebben, per gekozen familielid (in procenten)

Bron: SCP (NIG'10)

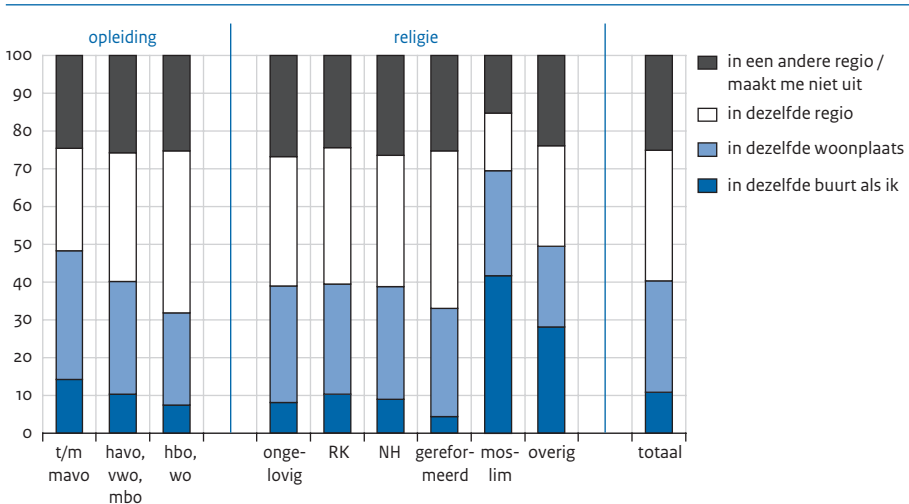
Familie in de buurt voor Nederlanders met moslimachtergrond veel belangrijker

Gevraagd naar hoe dichtbij het familielid zou moeten wonen dat men het *meest nabij* zou willen zien, zeggen de meeste respondenten dat het *dezelfde woonplaats* of *dezelfde regio* zou moeten zijn. Een kleine 10% wenst familie in *dezelfde buurt*. Familie inwonend in hetzelfde huis wil maar 0,5% en in het buurhuis wil nog geen 2% familie zien (deze groepen zijn samengevoegd in figuur 8.5). Een vergelijkbaar klein aandeel ziet de familie liefst in een andere regio wonen (niet in figuur) en maar liefst een kwart geeft aan dat het niet uitmaakt.⁵ Naarmate het opleidingsniveau lager is, wil men familie dichterbij zien, wat vermoedelijk een reflectie is van de feitelijke afstand tussen familieleden.

Behalve naar de opleiding is gekeken naar de leeftijd, het geslacht, het inkomen, religieuze achtergrond en hulpbehoevendheid van de ouders. Het meest onderscheidende kenmerk voor de gewenste nabijheid van familie blijkt een moslimachtergrond. Nederlanders die als moslim zijn opgevoed, hebben een veel sterkere wens om familie dichtbij te zien. Ruim 40% wenst hun 'favoriete' familielid of -leden in de buurt, in het buurhuis of zelfs in huis.⁶ Vermoedelijk heeft dit veel minder met de godsdienst van doen dan met de bredere culturele achtergrond, waarin familie belangrijk is.

Figuur 8.5

Gewenste nabijheid van het familielid dat men het meest dichtbij wil hebben, naar opleidingsniveau en godsdienstigheid in het gezin waarin men opgroeide (in procenten)

Bron: SCP (NIG '10)

Deze bevinding sluit aan bij onderzoek van Zorlu (2009) naar de invloed van familiebanden op ruimtelijke mobiliteit. Met behulp van bevolkingsregistratiegegevens van de regio Amsterdam (SSB) stelt hij vast dat het verhuizen naar een woning buiten Amsterdam sterk wordt afgeremd als er familie in de stad woont, vooral als het om zowel ouders als broers en zussen gaat. Dit geldt nog sterker voor Amsterdammers van Turkse en Marokkaanse komaf, onder wie het veel vaker voorkomt dat meerdere familieleden in de buurt wonen. Aanwezigheid van ouders in Amsterdam weerhoudt Turkse en Marokkaanse Amsterdammers er niet van om suburbaan te gaan wonen, maar wel om over langere afstand te verhuizen. Dat is sterker het geval dan bij autochtone Amsterdammers. Het verschil is nog veel groter als gekeken wordt naar de aanwezigheid van broers en zussen in Amsterdam. Als die er zijn, zet dat zowel een rem op verhuizen naar de suburbs als op, in nog veel sterkere mate, verhuizen over langere afstand. Hierbij is rekening gehouden met alle mogelijke persoonlijke kenmerken zoals opleiding, inkomen, gezinssituatie en de verandering daarin. Vooral veranderingen in het huishouden lokken immers een verhuizing uit, ook naar buiten de stad. De aanwezigheid of afwezigheid van familie in de stad is in de kring van Turkse en Marokkaanse stadsbewoners van veel groter belang voor waarheen ze verhuizen dan allerlei sociale kenmerken van de woonbuurt, zoals de werkloosheid, het inkomensniveau en de etnische compositie.

Feitelijke afstand tussen familieleden

Als we op basis van ander onderzoek kijken naar ruimtelijke afstanden tussen ouders en zelfstandige kinderen, dan blijken de hiervoor geschetste voorkeuren zeker ook een weerspiegeling te zijn van de feitelijke afstanden. De praktijk sluit voor velen vermoedelijk aan bij de voorkeur, of de voorkeur past zich aan de praktijk aan. De gemiddelde afstand tussen een volwassen kind (van 26 tot 50 jaar) en de ouders bedroeg volgens de NKPS 2002/'03 (Michielin en Mulder 2007) bijna 27 kilometer (hemelsbreed). Uiteraard zijn er grote verschillen tussen mensen met verschillende achtergrondkenmerken, waaronder opleidingsniveau. Hoe hoger het opleidingsniveau van het kind, des te groter de afstand. Voor kinderen met niet meer dan lagere school bedroeg de afstand ruim 15 kilometer; voor universitair geschoolden ruim 52 kilometer. Hoogopgeleiden moeten vaak voor hun opleiding al op afstand van de ouders gaan wonen. Ook hun werkgelegenheid is ruimtelijk minder geconcentreerd dan die van lageropgeleiden, zodat ze voor hun werk vaak verder weg moeten wonen.

Onder in het buitenland geborenen was de afstand tot de ouders beduidend korter dan bij niet-migranten, gemiddeld 15 kilometer. Uiteraard geldt dit alleen voor migranten van wie ook de ouders in Nederland wonen. Familie vormt een belangrijk bruggenhoofd in het land van aankomst en de solidariteit binnen families is, althans bij niet-westerse migranten, sterk (Yerden 2000). De afstand tot de ouders is bij mannen en vrouwen gelijk. Wel is er een veel kortere afstand tussen de ouders en kinderen met gezondheidsproblemen, gemiddeld 15 kilometer (ibid.). Ook gescheiden vrouwen wonen dicht bij hun ouders. Als zoon of dochter voor kleinkinderen heeft gezorgd, is de afstand tot de ouders kleiner dan als er geen kleinkinderen zijn (25 tegen 30 kilometer) (ibid.). In situaties waar het kind hulp kan gebruiken, lijkt de afstand tot de ouders kleiner te zijn. De situatie in het ouderlijk huis is van minder belang voor de fysieke afstand tussen ouders en kinderen, hoewel de afstand toeneemt met het opleidings- en welstandsniveau van de ouders. Maar de kleine of grote afstand ontstaat vooral doordat het kind een of meerdere keren verhuist. Het maakt tot op zekere hoogte uit of er broers of zussen in het gezin zijn. Dat laatste geldt voor vrouwen, die zich het meest verantwoordelijk voelen voor de zorg voor hun ouders. Vrouwen die nog een zuster hebben, wonen gemiddeld verder van hun ouders dan vrouwen zonder zuster en dan mannen. Van aanzienlijk belang is de urbanisatiegraad van het ouderlijke woonadres. Als die hoog is, is de kans groot dat kinderen dichtbij hun ouders wonen, omdat opleidingen en werkgelegenheid er minder dun gezaaid zijn (ibid.).

Dichter bij zijn of bij háár ouders?

Voor (echt)paren doet zich de vraag voor of ze dicht bij haar of bij zijn ouders gaan wonen. Hiernaar deden Blaauboer et al. recentelijk onderzoek (nog te verschijnen). Vrouwen verlaten vaker dan mannen het ouderlijk huis om direct met een partner te gaan wonen. Zodoende trekken ze vaker bij de man in dan vice versa en alleen al daardoor is de afstand tot haar ouders groter dan tot zijn ouders. Vanwege de meestal sterkere sociaaleconomische positie van de man, ook al door een leeftijdsverschil, wordt vervolgens de carrière van de man het meest bepalend voor de verhuisbeweging; de vrouw komt daarmee meestal nog verder van haar ouders te wonen. De gemiddelde afstand tot

het ouderlijk huis van de man is dan ook iets korter dan die tot de ouders van de vrouw (gemiddeld twee kilometer korter). Als de man ouder is dan de vrouw, is de afstand tot zijn ouders nog kleiner ten opzichte van die tot haar ouders. Maar als er kinderen in het gezin zijn gekomen, blijft de afstand tot zijn ouders gelijk, terwijl het koppel dichterbij haar ouders woont. Vermoedelijk heeft een paar met kinderen frequenter contact met de ouders van de moeder dan met de ouders van de vader in het gezin. De zorgrelaties van de vrouw krijgen de overhand, nadat in het begin van de gezinscarrière de sociaal-economische carrière van de man voorop stond.

Echtscheiding en kleinkinderen doen kinderen en ouders in elkaars richting verhuizen

Sommige gebeurtenissen in de levensloop van ouder of kind brengen een van tweeën ertoe in de richting van de ander te verhuizen. De kans dat ouderen dichterbij (een van) hun kinderen gaan wonen neemt toe naarmate ze verder uit elkaar wonen en dus meer aanleiding hebben om de afstand te willen verkleinen. In mindere mate geldt hetzelfde voor de afstand tussen ouderen en een broer of zus. Niettemin verhuizen met name jongere ouderen ook vaak nog juist verder van hun kinderen vandaan. Als de ouders aangeven gezondheidsproblemen te hebben, geeft dit geen merkbare aanleiding om naar de kinderen te verhuizen. Dat is anders wanneer er kleinkinderen zijn; ouders zijn dan eerder geneigd in hun richting te verhuizen (Van Diepen en Mulder 2009). Dat geldt voor kleinkinderen onder de 4 jaar, maar ook voor schoolgaande kinderen (Smits 2010). Verder verhuizen ouders eerder in de richting van een kind als dit het enige kind is. Ouders die op minder dan een kilometer afstand van een kind gaan wonen, doen dat eerder bij een dochter dan bij een zoon.

Een kind verhuist vooral in de richting van de ouders als het net gescheiden is. Er wordt dan sowieso verhuisd en de verhuizing voert dan bovengemiddeld vaak in de richting van de ouders. Ook is de kans dat een kind richting ouders verhuist groter indien daar ook al een broer of zus woont (Smits 2010: 91). Dat kinderen juist op grotere afstand gaan wonen doet zich voor als de ouders gescheiden zijn en vooral als ze een nieuwe partner hebben. Het lijkt er dus op dat een familielid dat emotionele of andere hulp kan gebruiken, in de richting van de hulpgever(s) verhuist, hoewel dit voor grootouders die naar hun kleinkinderen trekken minder evident is. Zij kunnen immers ingezet worden voor kinderoppas en zo hun kinderen helpen. Tegelijkertijd willen grootouders hun kleinkinderen ook veel zien, zodat ook betoogd kan worden dat het primair om hun eigen behoefte gaat (Lin en Robertson 1995).

8.4 Samenvattend

Ruimtelijke nabijheid van ouders en kinderen kan het makkelijker maken om regelmatig praktische of emotionele hulp te verlenen. Een grote meerderheid hecht daaraan, maar dat zegt toch weinig over de feitelijke afstand die men tot elkaar wenst. Bereikbaarheid en ook de perceptie daarvan is wellicht belangrijker. Ruimtelijke afstand tot de ouders ontstaat bij het uitvliegen van de kinderen en het zijn vooral de opeenvolgende verhuisbewegingen van die kinderen die de afstand tot de ouders bepalen. Zo wonen

hogeropgeleiden verder van hun ouders dan lageropgeleiden, omdat zowel studie- als werkopties ze verder van huis voeren. Deze werkelijkheid komt ook tot uitdrukking in de voorkeuren omtrent nabijheid van familie. Lageropgeleiden willen vaker dat een familielid in dezelfde buurt of dezelfde woonplaats woont. Voor een derde van de Nederlanders is het ook best als hun naaste familie weliswaar in een andere woonplaats, maar wel in dezelfde regio woont. Nog eens een kwart maakt het niet uit waar de familie woont. Ongeveer 0,5% zou wel een ouder of een volwassen kind in huis willen hebben en ongeveer 1,5% wenst een naast familielid als buur. Kleinkinderen worden het dichtstbij gewenst, gevolgd door ouders.

Nederlanders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond hechten veel meer belang aan familie in dezelfde woonbuurt. De aanwezigheid van – naast ouders – vooral ook broers en zussen, weerhoudt een flink aantal van hen met familie in de buurt ervan om de woonplaats te verlaten.

Sinds midden jaren tachtig is er weinig veranderd in de leeftijd waarop kinderen uit huis gaan. In de vroeg-naoorlogse jaren lag die leeftijd door de woningschaarste op een hoog niveau, daarna daalde hij onder invloed van welvaarttoename, hogere opleidingen en individualisering. Jongvolwassenen verlieten vaker het huis voor een opleiding of om zelfstandig te zijn, nog zonder te gaan trouwen of samenwonen. Vanaf het 18e jaar verlaat ieder jaar ongeveer 10% het ouderlijk huis. Met 25 jaar is een derde van de zonen nog thuis en 15% van de dochters. Kinderen die vanuit huis gaan samenwonen of trouwen, vliegen een paar jaar later uit dan degenen die voor een opleiding vertrekken of om zelfstandig te zijn. Voor meisjes is samenwonen of trouwen nog net de belangrijkste reden om uit huis te willen; daarna volgen opleiding en de wens om zelfstandig te zijn. Voor jongens is dat laatste motief inmiddels het belangrijkste.

Dat de leeftijd van uitvliegen niet verder daalde, heeft te maken met individualisering binnen het gezin en met riantere woonomstandigheden. Woningen zijn groter geworden; het aantal kinderen nam af. Kinderen hebben het materieel rianter in huis en hebben ook meer vrijheden gekregen. De materiële en immateriële omstandigheden zijn van invloed op de leeftijd waarop men uit huis gaat. Hoe beter de omstandigheden, des te later verlaat de 16- tot 19-jarige het ouderlijk nest. Op iets hogere leeftijd zijn het juist de kinderen van welgestelde ouders die eerder zelfstandig gaan wonen. Er zijn dan geen materiële belemmeringen.

Kleine maar toenemende aantallen uitgevlogen kinderen keren weer enige tijd terug op het ouderlijk nest. Deze *boemerangkinderen* doen dit meestal nadat hun relatie is verbroken of een opleiding al dan niet voortijdig is beëindigd. Daarnaast speelt, in mindere mate, het zoeken naar woonruimte een rol en ook financiële problemen.

Vergelijkbaar kleine aantallen kinderen verhuizen naar een huis binnen een kilometer afstand van de ouders. Echtscheiding is dan de belangrijkste reden. De omgekeerde beweging is schaarser: ouders die bij hun kinderen gaan inwonen of om de hoek komen wonen. Als er kleinkinderen zijn, zowel heel kleine als in de schoolgaande leeftijd, verhuizen ouders wel vaker in die richting. In het algemeen verhuist degene die hulp kan gebruiken in de richting van het familielid dat emotionele of materiële steun geeft.

Alleen, in het geval van kleinkinderen is de behoefte aan steun als verhuismotief minder evident.

Het is lastig om woonproducten te bieden die het familieleden makkelijker maken om zeer dicht bij elkaar te wonen. Meergeneratiewoningen, die gekoppeld verhuurd worden aan bijvoorbeeld een ouder en een kind, zijn onvoldoende flexibel. Zo'n woning voldoet totdat (meestal) de oudere generatie vertrekt of overlijdt en de jongere generatie blijft wonen. Flexibele vormen, waarbij een verplaatsbare unit voor de ouders op het erf wordt gezet, zijn vooralsnog vrij kostbaar en alleen toepasbaar op plekken waar grotere tuinen zijn.

Noten

- 1 In de latere WoonOnderzoeken van vrom (van 2002 en nadien) is de vraagstelling over de samenstelling van het huishouden zo veranderd dat de tijdreeks niet kan worden voortgezet.
- 2 Van de meergeneratiehuishoudens waarbij ouders bij de kinderen inwonen, zijn er 250 nader onderzocht op basis van het Aanvullend voorzieningengebruikonderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), na samenvoeging van verschillende edities om voldoende aantallen te krijgen (Timmermans 2005).
- 3 Er is voor elk van de stellingen een logistische regressie uitgevoerd met als afhankelijke variabele hoe belangrijk 'regelmatig hulp kunnen bieden' enzovoort is. Daarbij zijn de antwoorden 'heel belangrijk' en 'belangrijk' samengevoegd. De referentiecategorie bestaat uit de samengevoegde antwoorden 'niet zo belangrijk' en 'helemaal niet belangrijk'. Als onafhankelijke variabelen werden opgenomen: geslacht, leeftijd, godsdienst waarmee men is opgegroeid, het wel of niet hebben van (uitwonende) kinderen, het wel of niet hebben van (hulpbehoevende) ouders, opleidingsniveau, stedelijkheid van de woonomgeving, welk familielid men het dichtst in de buurt wil hebben, en hoe dichtbij men dit familielid wenst (zie § B8.1 in de bijlage).
- 4 Met een multinomiale logistische regressie kon dit worden vastgesteld. Afhankelijke variabele is het familielid dat men het meest dichtbij wil hebben, met als referentiecategorie 'niemand in het bijzonder'. Onafhankelijke variabelen waren: geslacht, leeftijdsklasse, wel of geen (uitwonende) kinderen, wel of geen (hulpbehoevende) ouders, opleiding van de respondent, stedelijkheid van de woonomgeving en hoe dichtbij de familie zou moeten wonen (zie § B8.2 in de bijlage).
- 5 In 2004 is in de SCP-enquête TOS2004 een identieke vraag gesteld; de antwoorden waren vergelijkbaar.
- 6 Opnieuw is een multinomiale regressie uitgevoerd. De afhankelijke variabele is de mate van nabijheid die men wenst voor familie (zie § B8.3 in de bijlage). Het effect van een moslimachtergrond op de wens familie in dezelfde woonbuurt te willen zien is groot, ook als rekening gehouden wordt met opleiding, stedelijkheid enzovoort. In een stedelijke omgeving wordt in het algemeen minder gehecht aan nabijheid van familie in dezelfde buurt.

Literatuur

- Alders, M., J. Latten, M. Pool en I. Esveldt (2003). Het 'spitsurgezin'. In: N. van Nimwegen en I. Esveldt (red.), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2003* (p.127-132). Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) (NIDI-rapport nr. 65).
- Aedes-Actiz Kenniscentrum Wonen-Zorg (2010). *Herplaatsbare woonruimte voor mantelzorg*. Geraadpleegd 25 augustus 2010 via www.kcwz.nl/dossiers/mantelzorg.
- Blaauboer, M. en C.H. Mulder (2009). Gender differences in the impact of family background on leaving the parental home. In: *Journal of Housing and the Built Environment*, 26 november 2009 (www.springerlink.com).
- Blaauboer, M., C.H. Mulder en A. Zorlu (nog te verschijnen). Distances between couples and the man's and woman's parents. In: *Population, Space and Place*.
- CBS (2009). *Relatie en gezin aan het begin van de 21-ste eeuw*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Diepen, A.L.M. van, en C.H. Mulder (2009). Distance to family members and relocations of older adults. In: *Journal of Housing and the Built Environment*, jg. 2009, nr. 24, p. 31-46.
- Ekkelboom, J. (2010). Mantelzorg in eigen tuin. Behoeft neemt toe. In: *Aedes Magazine*, 20 oktober 2010.
- Jong-Gierveld, J. de, A.C. Liefbroer en E. Beerink (1991). De invloed van materiële en immateriële ouderlijke hulpbronnen op het verlaten van het ouderlijk huis. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 66, nr. 1, p. 25-52.
- Kullberg, J., M. Vervoort en J. Dagevos (2009). *Goede burens kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lin, G., en P.A. Robertson (1995). Elderly parents and the geographic availability of their adult children. In: *Research on Aging*, jg. 17, nr. 3, p. 303-331.
- Michielin, F. en C.H. Mulder (2007). Geographical distances between adult children and their parents in the Netherlands. In: *Demographic Research*, jg. 17, nr. 22, p. 655-678.
- Schellingerhout, R. (red.) (2004). *Gezondheid en welzijn van allochtonen ouderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P. (2006). *Jong wonen: de gewoonste zaak van de wereld?* Hilversum: Aedes-Forum voor Inspiratie en Zingeving (Aedes-forum reeks 7).
- Smits, A. (2010). *The role of parents in their adult children's housing and residential locations*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Timmermans, J. (2005). Ouderen in meergeneratiehuishoudens. In: A. de Boer (red.) (2005), *Kijk op informele zorg* (p. 105-122). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- USP Marketing Consultancy (2010). Kansen kangoeroe- of mantelzorgwoning nemen toe. Geraadpleegd 6 oktober 2010 via www.usp-mc.nl.
- Vreeze, N. de (1993). *Woningbouw, Inspiratie & ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*. Almere: Nationale Woningraad.
- VROM (2007). *Bouwen voor de schuifpuzzel*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- VROM (2010). *Senioren op de woningmarkt. Nieuwe generaties, andere eisen en wonen*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- VROM-raad (2002). *Smaken verschillen: Multicultureel bouwen en wonen*. Den Haag: VROM-raad (Advies 032).

Yerden, I. (2000) *Traditie, verwantschapsrelaties migratie en verzorging van Turkse ouderen in Nederland*. Amsterdam (Het Spinhuis).

Zorlu, A. (2009). Ethnic differences in spatial mobility. The impact of family ties. In: *Population, Space and Place*, jg. 15, nr. 4, p. 323-342.

9

Uitwisseling van steun tussen ouders en hun jongvolwassen kinderen

Freek Bucx en Simone de Roos

9.1	Intergenerationele solidariteit: uitwisseling van steun tussen twee generaties	205
9.2	Uitwisseling van steun tussen ouders en jongvolwassen kinderen	206
9.3	Invloed van de levensfase van jongvolwassen kinderen	210
9.4	Invloed van de levensfase van ouders	213
9.5	Waarom steunen ouders hun jongvolwassen kinderen?	214
	Noot	215
	Literatuur	216

Samenvatting

In dit hoofdstuk kijken we naar de uitwisseling van steun tussen ouders en hun jongvolwassen kinderen (in de leeftijd van 18 tot en met 34 jaar).

Ook nadat jongvolwassenen het ouderlijk huis hebben verlaten en een eigen huishouden hebben opgezet, kunnen zij blijven rekenen op de steun van hun ouders. Met name emotionele steun en advies komen veel voor. Daarnaast ontvangt ongeveer 20% tot 30% van alle jongvolwassenen regelmatig praktische en financiële steun van één van de ouders. Moeders geven meer hulp aan hun kinderen dan vaders, en dochters krijgen wat vaker ondersteuning dan zonen. Ouders zijn niet altijd even belangrijk in het leven van jongvolwassenen. In sommige fasen blijven ouders wat meer op de achtergrond, bijvoorbeeld wanneer jongvolwassenen met een partner gaan samenwonen of gaan trouwen. De partner neemt hier waarschijnlijk de functie van steun en toeverlaat deels van de ouders over. In andere fasen komen ouders weer meer in beeld, met name wanneer jongvolwassenen zelf kinderen krijgen. Ouders springen dan meer dan eens bij en helpen bij de zorg voor kleine kinderen. Jongvolwassenen krijgen niet alleen steun van hun ouders, zij geven ook steun aan hen. Kinderen bieden echter duidelijk minder steun aan hun ouders dan zij ontvangen, en dat geldt in feite voor vrijwel de gehele levensloop. Dat doet vermoeden dat bij ouders met name altruïstische motieven een rol spelen in hun steun aan kinderen. Er zijn aanwijzingen dat jongvolwassenen tegenwoordig meer behoefte hebben aan ouderlijke steun dan een aantal decennia geleden. Mogelijk spelen recente sociaal-economische en demografische ontwikkelingen een rol, die ervoor hebben gezorgd dat het voor jonge mensen moeilijker is geworden om in economisch en maatschappelijk opzicht een zelfstandig bestaan op te bouwen.

9 Uitwisseling van steun tussen ouders en hun jongvolwassen kinderen

9.1 Intergenerationele solidariteit: uitwisseling van steun tussen twee generaties

Ouders en kinderen kunnen elkaar op verschillende manieren steunen. Zij kunnen aandacht voor elkaar hebben en elkaar advies geven wanneer er problemen zijn. De ene generatie kan de andere helpen bij huishoudelijke taken of bij praktische zaken, bijvoorbeeld wanneer de laatste daarvoor geen tijd of energie heeft of wanneer het deze aan de benodigde kennis ontbreekt. De ene generatie kan de andere ook een geldbedrag geven wanneer de laatste financiële problemen heeft of om andere redenen behoefte heeft aan financiële middelen. Ouders kunnen hun kinderen ook helpen bij het verzorgen van kleinkinderen. In de afgelopen decennia is er meer aandacht gekomen voor de uitwisseling van steun tussen ouders en kinderen. De sterke toename van het aantal echtscheidingen, de toegenomen emancipatie en participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt, kleiner wordende gezinnen en veranderde normen en waarden ten aanzien van privacy, zelfontplooiing en onafhankelijkheid maken dat hulp van familie niet meer vanzelfsprekend is (Kalmijn 2010). Desondanks is er ook tegenwoordig nog sprake van een grote mate van *intergenerationele solidariteit*: ouders en kinderen wisselen nog steeds allerlei vormen van steun met elkaar uit (Dykstra et al. 2006). Wat wel veranderde, is dat ouders en kinderen dat minder uit gevoelens van verplichting doen maar meer uit gevoelens van genegenheid voor elkaar (Lye 1996; Dykstra 2004).

Onderzoek naar ouder-kindrelaties heeft zich toegespitst op twee fasen van de levensloop: de vroege fase, waarin kinderen jong zijn en nog bij hun ouders wonen, en de late fase, waarin ouders oud en afhankelijk zijn geworden (zie hoofdstuk 10). Dat deze twee fasen in wetenschappelijk onderzoek de meeste aandacht krijgen, wordt in de literatuur over intergenerationele relaties ook wel het ‘alpha-omegafenomeen’ genoemd (Hagestad 1987). Vrij weinig is bekend over hoe het staat met de steun die zelfstandig wonende jongvolwassen kinderen en hun ouders uitwisselen. In dit hoofdstuk staat daarom de relatie tussen jongvolwassen kinderen (in de leeftijd van 18 tot en met 34 jaar) en hun ouders centraal. We onderzoeken in hoeverre ouders en hun jongvolwassen kinderen elkaar advies geven en in hoeverre zij elkaar emotionele, praktische en huishoudelijke steun bieden. Daarbij gaan we uitgebreid in op de rol van de levensloop van jongvolwassenen en die van hun ouders. In de vroege fase van de levensloop vinden er met name in het leven van de jongvolwassenen maar ook in het leven van hun ouders een aantal transities plaats die zorgen voor een herstructurering van het familienetwerk. De meeste jongvolwassenen krijgen in deze fase een vaste partner, gaan met deze partner samenwonen of trouwen, sommige krijgen een of meer kinderen, en een aantal van hen besluit ook weer te scheiden. Hun ouders krijgen soms te maken met de dood van hun partner; andere beëindigen hun huwelijk door scheiding en besluiten eventueel te hertrouwen. We zullen nagaan hoe de levensfase van jongvolwassenen en hun ouders samenhangt met de hulp die over en weer wordt gegeven. Wij beperken ons onderzoek tot jongvolwassen kinderen die het ouderlijk huis hebben verlaten. Onze bevindingen

zijn gebaseerd op Nederlandse onderzoeksgegevens, zoals van de Netherlands Kinship Panel Study (NKPS)¹ en de Utrecht Study of Adolescent Development (USAD) (Meeus en 't Hart 1993; Dykstra et al. 2005, 2006; Bucx et al. 2008; Bucx 2009; Kalmijn 2010), en op onderzoek uit andere westerse landen.

9.2 Uitwisseling van steun tussen ouders en jongvolwassen kinderen

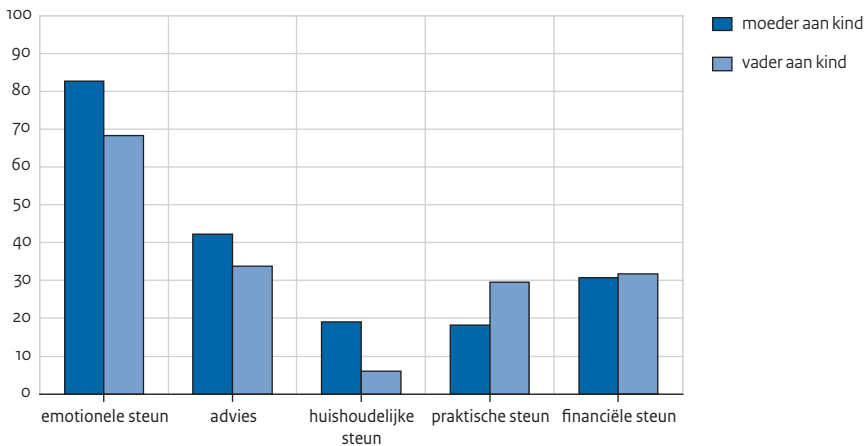
Op het eerste gezicht zou men verwachten dat beide generaties in deze fase van de levensloop veel minder afhankelijk zijn van ondersteuning door de andere generatie dan in andere levensloofasen. Jongvolwassenen verlaten tenslotte het ouderlijk huis, betreden de arbeidsmarkt, gaan samenwonen of trouwen en krijgen kinderen. Zij redden zichzelf over het algemeen steeds beter. Hun ouders kunnen zich meestal in goede gezondheid en met voldoende financiële middelen in toenemende mate gaan bezighouden met vrijetijdsbesteding. Kortom, zowel bij jongvolwassenen als bij hun ouders lijkt er weinig noodzaak te zijn voor het geven of het ontvangen van steun. Maar betekent dit dan ook dat de hoeveelheid hulp die ouders en hun jongvolwassen kinderen elkaar bieden daadwerkelijk gering is?

Ouders blijven hun jongvolwassen kinderen steunen

Ouderschap blijkt niet op te houden als kinderen zijn grootgebracht en het ouderlijk huis hebben verlaten. Ouders blijven hun jongvolwassen kinderen steunen (figuur 9.1). Ouders geven regelmatig emotionele steun en advies, en ook verlenen zij huishoudelijke en praktische vormen van steun. Bij huishoudelijke steun gaat het om hulp bij huishoudelijk werk, zoals eten koken, schoonmaken, boodschappen doen, of de was doen. Bij praktische steun gaat het om hulp met praktische zaken, zoals klusjes doen in huis, dingen lenen, dingen ergens heen brengen, of spullen vervoeren. Verder ontvangt bijna een derde van alle jongvolwassen kinderen financiële steun van hun ouders. De ouder-kindrelatie gaat dus door als kinderen op zichzelf zijn gaan wonen en een eigen huishouden hebben. Op deze manier helpen ouders hun kinderen bijvoorbeeld bij de aanschaf, schoonmaak en inrichting van een woning. Dat ouders belangrijk blijven blijkt ook uit het feit dat jongvolwassenen regelmatig contact met hun ouders hebben. Recent Nederlands onderzoek laat zien dat meer dan de helft van de jongvolwassen kinderen zijn of haar ouders ten minste één keer per week ziet (Dykstra et al. 2006; Bucx et al. 2008). Een goede relatie met ouders blijft ook belangrijk voor het psychische welzijn van jongvolwassenen, zo blijkt uit ander onderzoek (Van Wel et al. 2000; Bucx en Van Wel 2008).

Figuur 9.1

Diverse vormen van steun van ouders aan hun jongvolwassen kinderen (18-34 jaar)^a
(n = 1718; in procenten)

- a Het gaat hier om jongvolwassenen die niet meer bij hun ouders wonen. Bij huishoudelijke steun gaat het om hulp bij huishoudelijk werk, zoals eten koken, schoonmaken, boodschappen doen, of de was doen. Bij praktische steun gaat het om hulp met praktische zaken, zoals klusjes doen in huis, dingen lenen, dingen ergens heen brengen, of spullen vervoeren. Emotionele steun, advies, huishoudelijke steun en praktische steun: meerdere keren in de afgelopen drie maanden. Financiële steun: ten minste eenmaal een gift of een substantieel geldbedrag in de afgelopen twaalf maanden.

Bron: NIDI/Universiteit Utrecht, Universiteit van Tilburg en Universiteit van Amsterdam (NKPS '02-'04) SCP-bewerking; gewogen gegevens

Niet alle ouders geven evenveel steun aan hun kinderen. De mate van steun en contact hangt af van de achtergrond en leefomstandigheden van zowel ouder als kind. Moeders nemen het leeuwendeel van steun aan de kinderen voor hun rekening (figuur 9.1). Zij geven meer advies en emotionele en huishoudelijke steun aan hun kinderen dan vaders. Moeders zijn ook het meest actief in het onderhouden van contacten met hun kinderen (Timmermans en Pommer 2008; Bucx 2009). Vaders komen alleen bij het klussen gunstiger voor de dag dan moeders. Zo geeft ruim een kwart tot een derde van de vaders regelmatig praktische hulp aan kinderen, terwijl dit maar bij een vijfde van de moeders het geval is (figuur 9.1). Hoewel vaders dus ook hulp bieden aan hun kinderen, loopt het contact vaak via de moeder (Di Leonardo 1987). Wanneer ouders niet meer samenleven, verliezen de kinderen hun vader vaak als bron van steun (Kalmijn 2007). Dochters wisselen wat vaker emotionele steun en advies met hun moeder uit dan zonen (Bucx 2009). Opleidingsniveau bepaalt voor een belangrijk deel welke levensstijl een persoon erop na houdt, en dat geldt ook ten aanzien van relaties tussen ouders en kinderen. Jongvolwassenen zien hun ouders minder vaak naarmate zijzelf en hun ouders hoger zijn opgeleid (Kalmijn 2006). Dit heeft te maken met twee dingen. Ten eerste wonen

hogeropgeleiden verder weg van hun ouders of kinderen. Dit komt doordat het voor hun studie of werk vaak noodzakelijk is om over lange afstand te verhuizen (zie ook hoofdstuk 8). Ten tweede hebben hogeropgeleiden minder traditionele opvattingen over relaties met familieleden: zij hechten meer waarde aan autonomie en onafhankelijkheid en voelen zich minder verplicht om contact te hebben met familieleden (Kalmijn en Dykstra 2004). Dat hoogopgeleiden elkaar minder vaak zien heeft natuurlijk consequenties voor de uitwisseling van hulp: er is dan minder gelegenheid om praktische vormen van steun te bieden. Niettemin geven hogeropgeleide moeders vaker dan lageropgeleide moeders emotionele steun en advies aan hun kinderen (Bucx 2009); dat soort hulp kan natuurlijk ook via de telefoon of zelfs via email gegeven worden. Verder laat onderzoek zien dat jongvolwassenen die meer broers en zussen hebben, minder steun ontvangen van hun ouders dan jongvolwassenen met minder broers en zussen (Eggebeen 2005; Bucx 2009); dan gaat het met name om financiële en praktische steun. Dat is ook logisch, aangezien ouders hun tijd, energie en geld over meer kinderen moeten verdelen. Ook de kwaliteit van de band tussen ouders en kinderen speelt een rol in de steunuitwisseling. Wanneer deze band hecht is, helpen ouders en kinderen elkaar vaker dan wanneer de band minder hecht is (Bengtson en Roberts 1991; Eggebeen 2005).

Wanneer ouders beslissen om wel of geen steun te geven aan hun kinderen, houden zij er – bewust of onbewust – rekening mee hoe hard hun kind deze steun nodig heeft. Ouders geven hun kinderen meer steun als deze laatste problemen hebben en steun meer nodig hebben (Fingerman et al. 2009). Het gaat hierbij voornamelijk om materiële en praktische steun. Jongvolwassen kinderen krijgen over het algemeen vaker financiële hulp naarmate zij over minder financiële middelen beschikken (Bucx 2009). Dit betreft bijvoorbeeld kinderen die nog studeren of kinderen met slecht betaalde banen. Wanneer jongvolwassenen meer problemen hebben (zoals gezondheidsproblemen of emotionele problemen), ontvangen zij meer praktische steun en advies van hun ouders (Eggebeen 2005; Fingerman et al. 2009).

Bij het bepalen of en in welke mate een jongvolwassen kind hulp krijgt, houden ouders er niet alleen rekening mee of het betreffende kind deze steun goed kan gebruiken, maar kijken zij ook in hoeverre het kind deze steun 'verdient' (Fingerman et al. 2009). Dat laatste speelt vooral een rol bij het geven van emotionele steun. Kinderen die door ouders als meer succesvol worden gezien, op het gebied van werk en gezinsleven, krijgen vaker emotionele steun van hun ouders dan kinderen die als minder succesvol gezien worden, zo blijkt uit Amerikaans onderzoek (Fingerman et al. 2009). Dit kan op twee manieren verklaard worden. Ten eerste kan hulp van ouders aan kinderen gezien worden als een investering voor later in de levensloop, als ouders zelf behoefte hebben aan zorg; een investering in succesvolle kinderen 'betaalt zich' dan waarschijnlijk 'meer uit' dan een investering in minder succesvolle kinderen. Ten tweede kan het geven van steun aan succesvolle kinderen ouders voldoening geven doordat het succes van hun kinderen ook een beetje afstraalt op hen.

Kinderen steunen hun ouders minder dan andersom

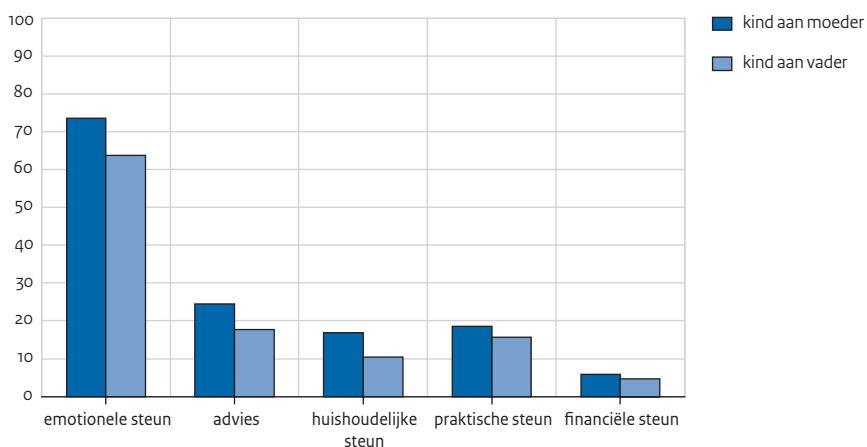
Ouders geven niet alleen steun aan hun jongvolwassen kinderen, zij krijgen ook steun van hen (figuur 9.2). Ouders blijken echter beduidend minder steun van hun jong-

volwassen kinderen te krijgen dan ze zelf aan hen geven. Dit geldt niet alleen in deze fase van de levensloop. Gedurende vrijwel de gehele levensloop blijken ouders meer steun te geven aan hun kind dan vice versa (Rossi en Rossi 1990; Lye 1996). Pas tijdens de laatste fase van het leven – als ouders een hoge leeftijd bereikt hebben en behoefte krijgen aan zorg – draait het patroon om. Dan zijn het de kinderen die meer zorg geven. Meestal hebben de kinderen zelf dan geen (jonge) kinderen meer in huis. Er zijn slechts weinig kinderen die de zorg voor hun bejaarde ouders moeten combineren met de zorg voor hun eigen (jonge) kinderen (De Boer et al. 2009).

Figuur 9.2

Diverse vormen van steun van jongvolwassen kinderen (18-34 jaar)^a aan hun ouders (n = 1718; in procenten)

- a Het gaat hier om jongvolwassenen die niet meer bij hun ouders wonen. Bij huishoudelijke steun gaat het om hulp bij huishoudelijk werk, zoals eten koken, schoonmaken, boodschappen doen, of de was doen. Bij praktische steun gaat het om hulp met praktische zaken, zoals klusjes doen in huis, dingen lenen, dingen ergens heen brengen, of spullen vervoeren. Emotionele steun, advies, huishoudelijke steun en praktische steun: meerdere keren in de afgelopen drie maanden. Financiële steun: ten minste eenmaal een gift of een substantieel geldbedrag in de afgelopen twaalf maanden.

Bron: NIDI/Universiteit Utrecht, Universiteit van Tilburg en Universiteit van Amsterdam (NKPS '02-'04) SCP-bewerking; gewogen gegevens

Net als de steun van ouders aan kinderen hangt ook de mate van hulp die jongvolwassen kinderen aan hun ouders geven af van de achtergrond en leefomstandigheden van kind en ouders. Dochters geven meer steun dan zonen, en moeders krijgen vaker steun dan vaders (Lye 1996; Bucx 2009). Dit laatste lijkt te maken te hebben met het feit dat moeders de belangrijkste opvoeder en verzorger van de kinderen waren (Kalmijn 2004): 'in ruil' voor meer aandacht en hulp die zij vroeger hebben gekregen, zijn kinderen bereid later meer steun te verlenen aan hun moeder dan aan hun vader.

We constateerden al dat hogeropgeleide kinderen meestal verder van hun ouders af wonen dan lageropgeleide kinderen, en dus minder vaak beschikbaar zijn voor het geven van allerlei praktische vormen van steun. Hogeropgeleide kinderen geven hun ouders wel vaker advies dan lageropgeleide kinderen (Eggebeen 2005; Bucx 2009), en zij geven ook meer emotionele steun (Bucx 2009). In de steun die jongvolwassen kinderen aan hun ouders geven, speelt ook de gezondheid van ouder en kind een rol: minder gezonde jongvolwassenen geven minder hulp aan ouders; wanneer ouders minder gezond zijn, ontvangen zij vaker hulp van hun jongvolwassen kinderen (Eggebeen 2005). Naarmate er meer broers en zussen zijn, ontvangen ouders in totaal meer steun van hun kinderen; per kind ontvangen zij echter minder steun (Eggebeen 2005; Bucx 2009).

9.3 Invloed van de levensfase van jongvolwassen kinderen

De uitwisseling van steun hangt ook af van de levensfase van het kind. De fase van jongvolwassenheid kenmerkt zich door veel mogelijke overgangen of transities in de leefsituatie. Zo krijgen de meeste jongvolwassenen een partner met wie zij gaan samenwonen of trouwen, en worden er uit die relaties een of meer kinderen geboren. Sommige jongvolwassenen gaan ook weer scheiden of hertrouwen. Deze levenslooptransities brengen vaak een herstructurering van het familienetwerk met zich mee. Door het aangaan van een romantische relatie en door het krijgen van een kind wordt het netwerk vergroot; een scheiding kan het netwerk verkleinen. Daarmee hebben deze veranderingen in het netwerk consequenties voor het sociaal kapitaal waar jongvolwassenen een beroep op kunnen doen. Deze veranderingen kunnen ook betekenis hebben voor de uitwisseling van steun met ouders, aangezien ouders meestal ook een belangrijke positie innemen in het netwerk van jongvolwassenen. Maakt het voor de uitwisseling van steun met ouders uit of jongvolwassen kinderen alleenstaand zijn, samenwonen met een partner (al dan niet getrouwd), zelf kinderen hebben, of gescheiden zijn?

De komst van een partner

Wanneer jongvolwassenen romantische relaties aangaan wordt hun sociale en familiale netwerk groter. Jongvolwassenen krijgen er niet alleen een partner bij, maar ook familie en vrienden van de partner gaan onderdeel uitmaken van het netwerk. Jongvolwassenen kunnen dus voor hulp en steun terugvallen op een groter familienetwerk. Tegelijkertijd moet ook de tijd en energie die jongvolwassenen kunnen besteden aan familierelaties over meer mensen worden verdeeld. Onderzoek laat dan ook zien dat jongvolwassen kinderen hun ouders minder vaak zien wanneer ze met een partner samenleven dan wanneer ze geen partner hebben (Bucx et al. 2008). Schoonouders vormen daarbij een geduchte concurrent voor ouders, zeker wanneer deze dichterbij wonen dan de eigen ouders (Lee et al. 2003) en wanneer contact tussen kind en schoonouders prettig verloopt (Bucx et al. 2008). Daarnaast speelt ook de relatie tussen ouders en de partner van de jongvolwassene mee: als de band tussen de ouders en de partner van het jongvolwassen kind niet goed is, heeft het jongvolwassen kind ook minder vaak contact met zijn of haar eigen ouders (Bucx 2009).

De hulp en steun die ouders aan hun kind geven, blijken te verschillen voor kinderen met en zonder partner. Ouders geven hun kinderen minder vaak advies wanneer die kinderen een partner of gezin hebben dan wanneer ze alleenstaand zijn (Bucx 2009). Meer dan de helft van de moeders geeft bijvoorbeeld regelmatig advies aan alleenstaande kinderen. Wanneer de kinderen samenwonen of getrouwd zijn, geldt dat nog 'slechts' voor ongeveer een derde van alle moeders. Dit doet vermoeden dat de partner de functie van steun en toeverlaat deels van de ouders overneemt (Furman en Buhrmeister 1992). Praktische hulp door vaders wordt echter juist gegeven als kinderen samenwonen met een partner of een gezin hebben. In een eigen huishouden van jongvolwassenen met een partner en eventuele kinderen zijn er waarschijnlijk meer klussen te doen dan in een huishouden van alleenstaande jongvolwassenen. Huishoudelijke hulp wordt het minst vaak gegeven aan samenwonende kinderen die zelf nog geen ouder zijn. Alleenstaande kinderen krijgen iets vaker huishoudelijke hulp dan samenwonende kinderen, maar minder vaak dan kinderen die zelf een gezin hebben. Kennelijk wordt van de partner van hun kind de nodige inzet bij het huishouden verwacht als er nog geen kleinkinderen in het spel zijn.

In het verleden werd gespeculeerd dat jongvolwassenen die ongehuwd samenwonen minder steun van hun ouders zouden ontvangen dan jongvolwassenen die gehuwd zijn. Dit zou komen doordat ongehuwd samenwonen een samenlevingsvorm is die niet door alle ouders op prijs wordt gesteld, wat zou kunnen leiden tot verstoorde verhoudingen tussen ouder en kind. Bovendien zijn samenwoonrelaties minder stabiel dan huwelijksrelaties, wat er toe zou kunnen leiden dat ouders minder investeren in dergelijke relaties van hun kinderen. Werd in Amerikaans onderzoek (Eggebeen 2005) nog wel ondersteuning gevonden voor deze verwachting, in Nederlands onderzoek (Bucx 2009) worden dergelijke patronen nauwelijks gevonden: hier ontvangen ongehuwd samenwonende en gehuwd samenwonende jongvolwassenen ongeveer evenveel steun van hun ouders. Wat betreft de steun die jongvolwassenen aan hun ouders bieden, vinden we ook opvallende verschillen tussen jongvolwassen kinderen met en zonder partner. Zo geven jongvolwassenen met een partner (zonder kinderen) meer emotionele steun en advies aan hun moeder dan alleenstaanden (Bucx 2009). Het aangaan van romantische relaties kan jongvolwassenen meer levenservaring bieden waardoor zij zich beter in hun ouders kunnen verplaatsen en meer emotionele steun en advies kunnen geven aan hun ouders. Jongvolwassenen die zelf een gezin hebben, zitten wat betreft het geven van advies en emotionele steun aan ouders tussen de alleenstaande en samenwonende kinderen in. Zij kunnen vermoedelijk minder tijd besteden om aan de emotionele behoeften van hun ouders te voldoen dan de kinderen die nog geen ouder zijn, omdat hun eigen kinderen veel (emotionele) aandacht vragen.

Alleenstaande jongvolwassen kinderen geven meer financiële, huishoudelijke en praktische steun aan hun ouders dan respectievelijk samenwonende kinderen en kinderen met een eigen gezin (Bucx 2009). Een mogelijke verklaring hiervoor is het eerdergenoemde vergrote familiale netwerk van jongvolwassenen met een partner. Ouders met financiële en praktische behoeften moeten concurreren met meer familieleden als hun kind een partner heeft. Verder kan de partner een remmende rol spelen bij het bieden van steun aan de ouders van de jongvolwassene. Voorkeur van de partner

voor zijn of haar eigen ouders kan de mate van steun aan de ouders van de jongvolwassene doen afnemen. Jongvolwassenen die jonge kinderen hebben, beschikken daarnaast meestal over weinig tijd en energie om veel praktische en huishoudelijke hulp aan hun ouders te kunnen geven.

De geboorte van (klein)kinderen

Wanneer jongvolwassen kinderen zelf kinderen krijgen, wordt de relatie met hun ouders nieuw leven ingeblazen. Jonge ouders krijgen weer meer contact met hun eigen ouders en kunnen voor praktische en huishoudelijke hulp bij de verzorging en opvoeding van hun kleine kinderen vaak op hen terugvallen (Bucx 2009). De helft van de grootouders met een kleinkind van 0 tot en met 3 jaar blijkt frequent voor dat kleinkind te zorgen (Kalmijn 2010). Daarnaast verricht bijna een kwart van de moeders regelmatig huishoudelijke taken in het gezin van haar jongvolwassen kinderen. Met name contact met de ouders van de vrouw neemt toe (Coall en Hertwig 2010). Jongvolwassenen met kinderen wonen vaak dicht bij hun ouders dan jongvolwassenen zonder kinderen, wat de uitwisseling van steun een stuk gemakkelijker maakt (Bucx 2009). De mate van steun die grootouders geven, hangt overigens sterk samen met de leeftijd van de kleinkinderen: naarmate kleinkinderen ouder zijn, en met name wanneer zij naar school gaan, wordt de steun duidelijk minder (Silverstein en Marengo 2001; Kalmijn 2010). Die steun wordt echter ook beïnvloed door de kwaliteit van de band tussen grootouders en ouders. Grootouders zijn meer betrokken bij hun kleinkinderen naarmate de relatie met hun jongvolwassen kinderen beter is (Barnett et al. 2010).

Het contact tussen ouders en jongvolwassen kinderen is intensiever als ouders meer ondersteuning bieden bij het zorgen voor hun kleinkinderen en naarmate de jongvolwassenen minder vaak een beroep doen op professionele kinderopvang (Bucx 2009). De opvang van kinderen door grootouders vormt voor jonge ouders een relatief goedkoop en vertrouwd alternatief voor professionele vormen van kinderopvang. Wanneer grootouders één of enkele dagen per week op de kleinkinderen passen, stellen zij de jonge ouders in staat betaald werk en een gezinsleven te combineren. Recent Nederlands onderzoek (Geurts et al. 2010) laat zien dat grootouders tegenwoordig vaker bijspringen om te helpen bij het oppassen op en het verzorgen van hun kleinkinderen dan in de jaren negentig van de vorige eeuw. Deze toename kan onder andere toegeschreven worden aan de gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen, de toename van het aantal eenoudergezinnen en de afname van het gemiddeld aantal kleinkinderen dat grootouders hebben (Geurts et al. 2010).

Grootouders beschikken meestal over een schat aan ervaring waarvan prille ouders kunnen profiteren. Toch blijken ouders minder vaak advies te geven aan hun kinderen als die zelf kinderen hebben, dan wanneer ze alleenstaand zijn (Bucx 2009). Mogelijk doen jongvolwassenen als ze zelf kinderen hebben en behoefte hebben aan goede raad vaker een beroep op hun partner of vrienden. Dat het contact met ouders geïntensiveerd wordt met de komst van (klein)kinderen betekent niet dat er minder meningsverschillen ontstaan tussen ouders en jongvolwassen kinderen. Integendeel, conflicten kunnen zelfs toenemen, bijvoorbeeld doordat opvoedingsideeën van ouders en kinderen verschillen of doordat kinderen ondersteuning door ouders als bemoeienis ervaren.

Jongvolwassenen blijken zich wat minder verbonden met hun ouders te voelen wanneer ze zelf kinderen krijgen (Bucx 2009). Het kan zijn dat het krijgen van een kind ervoor zorgt dat jongvolwassenen een meer autonome positie ten opzichte van hun ouders innemen, waardoor de relatie met de ouders een minder hecht karakter krijgt. Een andere mogelijke verklaring voor de afnemende verbondenheid is dat ouders als zij grootouder worden vaak wat meer aandacht hebben voor hun kleinkind(eren) dan voor hun kinderen, waardoor de relatie met hun kinderen verandert.

Scheiden en hertrouwen

Gescheiden jongvolwassenen ontvangen wat minder vaak emotionele steun van hun ouders dan jongvolwassenen die geen scheiding hebben meegemaakt (Bucx 2009). Uit Amerikaans onderzoek (Eggebeen 2005) komt naar voren dat jongvolwassenen die opnieuw trouwen, minder steun van hun ouders kunnen verwachten. Deze bevindingen kunnen erop wijzen dat de beslissing om te scheiden en/of te hertrouwen bij ouders niet altijd in goede aarde valt en voor korte of langere tijd tot een verstoorde verhouding leidt, met negatieve gevolgen voor de hulp en steun die kinderen ontvangen. Onze analyses op basis van de NKPS-gegevens laten zien dat een relatief groot deel van de gescheiden, alleenstaande jongvolwassenen (ongeveer 50%) bij ouders in huis woont. Hier gaat het waarschijnlijk om 'boemerangkinderen': kinderen die na de scheiding voor een poosje terugkeren naar het ouderlijk huis (Smits et al. 2010; Wobma en De Graaf 2010). Als jongvolwassenen na de scheiding alleen voor kinderen moeten zorgen, kan de steun van hun ouders cruciaal zijn. Maar is dat ook zo? Ontvangen alleenstaande jongvolwassenen met kinderen meer hulp van hun ouders dan jongvolwassenen met kinderen die wel een partner hebben? Helaas bevat de NKPS-steekproef te weinig alleenstaande jongvolwassenen met kinderen om dit goed te kunnen onderzoeken. Wanneer we niet alleen de jongvolwassenen maar alle alleenstaande volwassenen met een of meer kinderen bekijken, vinden we echter wel bevestiging van onze verwachting: deze groep krijgt meer emotionele steun, advies en praktische steun van ouders dan volwassenen met kinderen die samenwonen of getrouwd zijn met een partner.

9.4 Invloed van de levensfase van ouders

Niet alleen de levensfase van jongvolwassen kinderen zelf, ook die van hun ouders kan medebepalend zijn voor de mate waarin ouders en kinderen elkaar helpen.

Scheiden, hertrouwen en verweduwing

Wanneer ouders scheiden of hertrouwen of wanneer een van hen overlijdt, vindt er een verandering in het familienetwerk plaats: er vallen netwerkleiden weg, andere komen erbij, weer andere worden minder belangrijk. Indien ouders gescheiden en/of hertrouwd zijn, geven ze minder steun aan hun kinderen dan wanneer ze nog bij hun oorspronkelijke partner zijn; dit geldt vooral voor vaders (Kalmijn 2007, 2010). Vaders geven hun kinderen bijvoorbeeld het minst vaak advies als ze gescheiden zijn en opnieuw samenwonen (25%), en het meest vaak als ze nog samen zijn met de moeder van hun kinderen (36%) (Bucx 2009). Vaders kunnen na een scheiding doorgaans minder tijd

en aandacht besteden aan hun kinderen (Kalmijn 2010), zeker wanneer zij inmiddels een nieuw gezin hebben gevormd. Bovendien zijn moeders meestal degenen die de contacten met familieleden regelen; contacten tussen vaders en kinderen lopen dus vaak via de moeder. Wanneer vader niet meer met moeder samenwoont, valt de rol van moeder als *kinkeeper* weg. Intergenerationele steun lijkt dus vooral een zaak van vrouwelijk initiatief (vgl. Timmermans en Pommer 2008).

Kinderen blijken ook te verschillen in de mate van steun die ze hun ouders geven afhankelijk van de huwelijkse staat van hun ouders. Wanneer een van beide ouders komt te overlijden, wordt het contact met de andere ouder intensiever en ontvangt deze meer steun van de kinderen. Kinderen die op jonge leeftijd een ouderlijke scheiding meemaakten, geven op latere leeftijd minder steun aan hun vader dan kinderen die opgegroeid zijn met twee ouders (Kalmijn 2007). Gescheiden vaders investeren namelijk minder in de opvoeding van hun kinderen, wat ertoe leidt dat kinderen later in hun leven minder steun ‘teruggeven’ aan hun vader. Ook kunnen gescheiden vaders niet meer profiteren van de *kinkeeper*activiteiten van de moeder. Wanneer vaders gaan hertrouwen of gaan samenleven met een nieuwe partner, wordt steun van kinderen nog minder.

9.5 Waarom steunen ouders hun jongvolwassen kinderen?

We begonnen dit hoofdstuk met de vraag in hoeverre jongvolwassenen en hun ouders hulp aan elkaar geven. We vermoedden dat er in deze fase van de levensloop een minder grote noodzaak is voor het geven en ontvangen van steun, wat zou kunnen betekenen dat er weinig hulpuitwisseling tussen de generaties plaatsvindt. Maar niets blijkt minder waar. Ook nadat kinderen het ouderlijk huis hebben verlaten en een eigen huishouden hebben opgebouwd, kunnen zij blijven rekenen op de steun van hun ouders. Het is daarbij niet zo dat ouders hun kinderen in alle fasen van de levensloop even vaak behulpzaam zijn. In sommige fasen blijven ouders meer op de achtergrond (Riley en Riley 1993), in andere fasen hebben zij een meer actieve rol in het leven van hun jongvolwassen kinderen, bijvoorbeeld wanneer er kleinkinderen zijn.

Wat is de reden dat met name ouders hun jongvolwassen kinderen van allerhande hulp blijven voorzien? Altruïstische motieven spelen waarschijnlijk een grote rol: ouders helpen hun kinderen graag en vinden het prettig om op deze manier het welzijn van hun kinderen te vergroten. Steun in deze levensfase kan jongvolwassenen helpen een zelfstandig bestaan op te bouwen. Altruïstische motieven hebben daarmee mogelijk een evolutionaire basis: door steun te bieden aan hun kinderen zouden ouders de overlevingskansen van hun nakomelingen vergroten. Daarnaast spelen ongetwijfeld ook meer egoïstische motieven een rol: wanneer het goed met de kinderen gaat en wanneer kinderen succesvol zijn, straalt dit ook een beetje af op de ouders (Fingerman et al. 2009). Ook kunnen sociale normen ten aanzien van familierelaties een motief zijn om jongvolwassen kinderen te steunen, zoals de algemene *kinship*norm dat men familieleden hoort te helpen (Rossi en Rossi 1990). Bij het geven van steun aan ouders door kinderen spelen naast sociale normen eerder strategische dan altruïstische motieven een

rol (Kalmijn 2010): wanneer kinderen hulp aan hun ouders geven, houden zij rekening met datgene wat zij (in een eerder stadium) hebben ontvangen.

Dat ouders tegenwoordig veelvuldig – en mogelijk meer dan een aantal decennia geleden – steun verlenen aan hun jongvolwassen kinderen, kan voor een deel ook ingegeven zijn door een aantal recente sociaaleconomische en demografische ontwikkelingen die de levensloop van ouders en kinderen hebben beïnvloed. Het is in de huidige maatschappij voor jongvolwassenen moeilijker geworden om op eigen benen te staan zonder de steun van ouders. Zo is het onderwijkstraject in de afgelopen decennia verlengd, waardoor het langer duurt voordat jongeren economisch zelfstandig worden. Starters komen slechts moeilijk aan de bak op de huizenmarkt (zie hoofdstuk 7). Steun van ouders lijkt in veel gevallen noodzakelijk geworden voor jongvolwassenen om in economisch en maatschappelijk opzicht een zelfstandig bestaan op te bouwen. Het feit dat levenslooptransities zoals zelfstandig gaan wonen, trouwen, kinderen krijgen meer worden uitgesteld dan een aantal decennia geleden (Liefbroer en Dykstra 2000), reflecteert waarschijnlijk niet alleen veranderingen in voorkeuren van individuen maar ook toegenomen sociaal-economische en structurele belemmeringen. Daarnaast is het aantal alleenstaanden met kinderen toegenomen en zijn in de afgelopen decennia meer vrouwen buitenshuis gaan werken. Was het vroeger de regel dat moeders voor kinderen en huishouden zorgden, tegenwoordig blijven moeders buitenshuis werken: na een korte onderbreking gaan ze weer aan het werk, in Nederland in veel gevallen parttime. Dat betekent dat de behoefte aan externe kinderopvang is toegenomen. Grootouders kunnen in dat geval een oplossing bieden, door een of meer dagen in de week op hun kleinkinderen te passen (Geurts et al. 2010). Jongvolwassenen lijken tegenwoordig dus afhankelijker te zijn van steun van hun ouders dan vroeger. Ouders van jongvolwassen kinderen beschikken meestal over voldoende financiële middelen en over voldoende energie om hun kinderen te blijven ondersteunen. De meeste ouders hebben door de toegenomen welvaart hun financiële schappies op het droge. Ook verkeren zij, door verbeteringen in de gezondheidszorg en veranderingen in leefpatronen, in een goede gezondheid. Bovendien zijn gezinnen vergeleken met vroeger kleiner geworden: ouders met een kleine kinderschaar kunnen meer steun en aandacht aan elk van hun kinderen geven dan ouders met meer kinderen. Kortom, jongvolwassenen bevinden zich tegenwoordig vaak in een positie dat zij wel wat hulp van hun ouders kunnen gebruiken. En de meeste ouders beschikken over voldoende motivatie en mogelijkheden om die hulp ook daadwerkelijk te bieden.

Noot

- 1 De NKPS wordt ondersteund door subsidie 480-10-009 van het Fonds Investerings Groot van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), en door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), de Universiteit Utrecht, de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit van Tilburg.

Literatuur

- Barnett, M.A., L.V. Scaramella, T.K. Nepl, L. Ontai en R.D. Conger (2010). Intergenerational relationship quality, gender, and grandparental involvement. In: *Family Relations*, jg. 59, nr. 1, p. 28-44.
- Bengtson, V.L. en R.E.L. Roberts (1991). Intergenerational solidarity in aging families. An example of formal theory construction. In: *Journal of Marriage and the Family*, jg. 53, nr. 4, p. 856-870.
- De Boer, A., M. Broese van Groenou en J. Timmermans (2009). *Mantelzorg. Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bucx, F. (2009). *Linked lives. Young adults' life course and relations with parents* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Bucx, F. en F. van Wel (2008). Parental bond and life course transitions from adolescence to young adulthood. In: *Adolescence*, jg. 43, nr. 1, p. 71-88.
- Bucx, F., F. van Wel, T. Knijn en L. Hagendoorn (2008). Intergenerational contact and the life course status of young adult children. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 70, nr. 1, p. 144-156.
- Coall, D.A. en R. Hertwig (2010). Grandparental investment. Past, present, and future. In: *Behavioral and Brain Sciences*, jg. 33, nr. 1, p. 1-59.
- Dykstra, P.A. (2004). Het zit in de familie. In: *Bevolking en Gezin*, jg. 33, nr. 1, p. 3-28.
- Dykstra, P.A., M. Kalmijn, G.C.M. Knijn, A.E. Komter, A.C. Liefbroer en C.H. Mulder (2005). *Codebook of the Netherlands Kinship Panel Study. A multi-actor, multimethod panel study on solidarity in family relationships, Wave 1*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut.
- Dykstra, P.A., M. Kalmijn, G.C.M. Knijn, A.E. Komter, A.C. Liefbroer en C.H. Mulder (2006). *Family solidarity in The Netherlands*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Eggebeen, D.J. (2005). Cohabitation and exchanges of support. In: *Social Forces*, jg. 83, nr. 3, p. 1097-1110.
- Fingerman, K., L. Miller, K. Birditt en S. Zarit (2009). Giving to the good and the needy. Parental support of grown children. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 71, nr. 5, p. 1220-1233.
- Furman, W. en D. Buhrmeister (1992). Age and sex differences in perceptions of networks of personal relationships. In: *Child Development*, jg. 63, nr. 1, p. 103-115.
- Geurts, T., A.R. Poortman, T.G. van Tilburg en P.A. Dykstra (2010, januari). *Childcare by Dutch grandparents in relation to their daughters' employment. Changes between 1992 and 2006*. Paper gepresenteerd tijdens het Work en Family seminar van de afdeling Sociologie van de Universiteit Utrecht.
- Hagestad, G.O. (1987). Parent-child relations in later life. Trends and gaps in past research. In: B. Lancaster, J. Altmann, A.S. Rossi, en L.R. Sherrod (red.), *Parenting across the life span. Biosocial dimensions* (p. 405-433). Hawthorne, VS: Aldine de Gruyter.
- Kalmijn, M. (2006). Educational inequality and family relationships. Influences on contact and proximity. In: *European Sociological Review*, jg. 22, nr. 1, p. 1-16.
- Kalmijn, M. (2007). Gender differences in the effects of divorce, widowhood, and remarriage on intergenerational support. Does marriage protect fathers? In: *Social Forces*, jg. 85, nr. 3, p. 1079-1104.
- Kalmijn, M. (2010). Verklaringen van intergenerationale solidariteit. Een overzicht van concurrerende theorieën en hun onderzoeksbevindingen. In: *Mens & Maatschappij*, jg. 85, nr. 1, p. 70-98.
- Kalmijn, M. en P. Dykstra (2004). Onder vier ogen. Contacten tussen ouders en volwassen kinderen. In: *Demos*, jg. 20, nr. 10, p. 80-83.
- Lee, E., G. Spitze, en J.R. Logan (2003). Social support to parents-in-law. The interplay of gender and kin hierarchies. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 65, nr. 2, p. 396-403.

- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2000). *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Lye, D.N. (1996). Adult child-parent relationships. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 22, nr. 1, p. 79-102.
- Meeus, W. en H. 't Hart (1993). *Jongeren in Nederland. Een nationaal survey naar ontwikkeling in de adolescentie en naar intergenerationale overdracht*. Amersfoort: Acco.
- Riley, M.W. en J.W. Riley (1993). Connections. Kin and cohort. In: V.L. Bengtson en W.A. Achenbaum (red.), *The changing contract across generations* (p. 169-189). New York: Aldine de Gruyter.
- Rossi, A.S. en P.H. Rossi (1990). *Of human bonding. Parent-child relations across the life course*. New York: Aldine de Gruyter.
- Silverstein, M. en A. Marengo (2001). How Americans enact the grandparent role across the family life course. In: *Journal of Family Issues*, jg. 22, nr. 4, p. 493-522.
- Smits, A., R.I. van Gaalen en C.H. Mulder (2010). Parent-child coresidence. Who moves in with whom and for whose needs? In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 72, nr. 4, p. 1022-1033.
- Timmermans, J. en E. Pommer (2008). Familiezorg. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008* (p. 137-168). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wel, F. van, H. Linssen en R. Abma (2000). The parental bond and the well-being of adolescents and young adults. In: *Journal of Youth and Adolescence*, jg. 29, nr. 3, p. 307-318.
- Wobma, E. en A. de Graaf (2010). Boemerangkinderen: weer terug naar het ouderlijk huis. In: *Bevolkingstrends*, jg. 58, nr. 2, p. 13-18.

10

Uitwisseling van steun tussen kinderen en hun oude ouders

Mirjam de Klerk, Joost Timmermans en Alice de Boer

10.1	Mensen moeten steeds vaker voor elkaar zorgen	221
10.2	Bereidheid om voor ouders te zorgen	221
10.3	Onderling contact tussen netwerkliden (voorwaarde voor ondersteuning)	224
10.4	Omvang van de steun van en aan 45-64-jarigen	226
10.5	Waarom helpen mensen elkaar?	227
10.6	Conclusies	230
	Noten	231
	Literatuur	232

Samenvatting

Onderlinge steun kan alleen tot stand komen als mensen bereid zijn om elkaar te helpen en elkaar regelmatig zien. Ongeveer de helft van de Nederlanders met een ouder is bereid om een paar maanden voor hem of haar te zorgen als dat nodig is. Een deel van hen zou dat zelfs voor een langere periode willen doen. Ongeveer de helft van de mensen met een of beide ouders heeft daarmee wekelijks contact. Slechts 5% heeft helemaal geen contact meer met zijn of haar ouders en zal dus waarschijnlijk ook geen steun willen geven.

Een groot deel van de 45-64-jarigen helpt zijn of haar ouders. Zo biedt circa 75% emotionele ondersteuning en circa 30% hulp bij het huishouden of praktische hulp. Kinderen in deze leeftijdsgroep geven dit soort hulp vaker aan hun ouders dan dat zij deze van hen krijgen. Financiële ondersteuning daarentegen ontvangen zij vaker van hun ouders dan dat zij deze aan hen geven.

Bij het verlenen van steun spelen hulpbehoefte en hulpbronnen een rol: mensen steunen elkaar als er hulp nodig is (bv. in verband met ziekte), als er geen anderen beschikbaar zijn (zoals een partner of broers of zussen die kunnen helpen), als ze zelf over hulpbronnen beschikken (zoals een hoge opleiding), en als dat praktisch te realiseren valt (bv. omdat de reisafstand klein is).

Mensen die hun familieleden helpen, zeggen dit vaak te doen uit liefde of uit altruïsme; anderen menen dat de steun tussen generaties vooral een kwestie van ruil is.

10 Uitwisseling van steun tussen kinderen en hun oude ouders

10.1 Mensen moeten steeds vaker voor elkaar zorgen

Dat familieleden elkaar vaak steunen, is al lang bekend. Emotionele ondersteuning, adviezen en praktische hulpverlening komen veel voor, maar kinderopvang door grootouders, financiële steun en de zorg voor zieke of gehandicapte verwanten (mantelzorg) zijn ook zeer algemeen (zie hoofdstuk 9). In het vorige hoofdstuk stond de uitwisseling van steun tussen jongvolwassenen en hun ouders centraal, hier gaan we in op de steun aan en van oude ouders.

De druk om familieleden mantelzorg te geven is de laatste jaren toegenomen. Zo zijn bepaalde verstrekkingen in de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) versoerd en hebben mensen met gezonde huisgenoten geen recht meer op een aantal professionele hulpvormen (CIZ 2010). Ook de voorstellen van de Commissie heroverweging langdurige zorg om te bezuinigen op kosten van de AWBZ laten allerlei varianten zien waarbij er een groter beroep op het eigen netwerk wordt gedaan (Commissie heroverweging langdurige zorg 2010). Bezuinigingen zijn overigens niet de enige reden voor een grotere rol van de informele steun. Zo is een van de ideeën achter de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) in 2007 dat mensen meer dan voorheen eerst een beroep op hun eigen netwerk moeten doen als zij zorg nodig hebben, omdat dit de verbondenheid tussen mensen vergroot (TK 2003/2004).

Oude mensen lijken dan ook steeds vaker een beroep te moeten doen op hun eigen netwerk. De vraag is hoe de Nederlandse bevolking tegen deze ontwikkeling aankijkt: is het reëel om steeds meer door de eigen kinderen te laten doen? Hoe denken mensen over de zorgverlening aan oude ouders, en in het bijzonder over de hulp aan hun eigen ouders? Deze vragen komen aan bod in paragraaf 10.2. De rest van dit hoofdstuk gaat in op de feitelijke steun, hier breder opgevat dan alleen mantelzorg, die 45-64-jarigen aan hun oude ouders geven en van hen ontvangen. We besteden eerst aandacht aan de onderlinge contacten, omdat contact een belangrijke voorwaarde is voor het bieden van ondersteuning. Er is gekozen voor 45-64-jarigen, omdat deze groep vaak nog ouders heeft en een deel van deze ouders met de gezondheid tobt en daarom ondersteuning nodig heeft. We baseren onze bevindingen op de Netherlands Kinship Panel Study (NKPS), zie Dykstra et al. (2004) voor een algemene beschrijving van de opbouw van dit panel.¹ Vervolgens gaan we in op de omvang en de determinanten van onderlinge steun: waarom geven netwerkleden elkaar steun en zijn er daarbij verschillen tussen groepen?

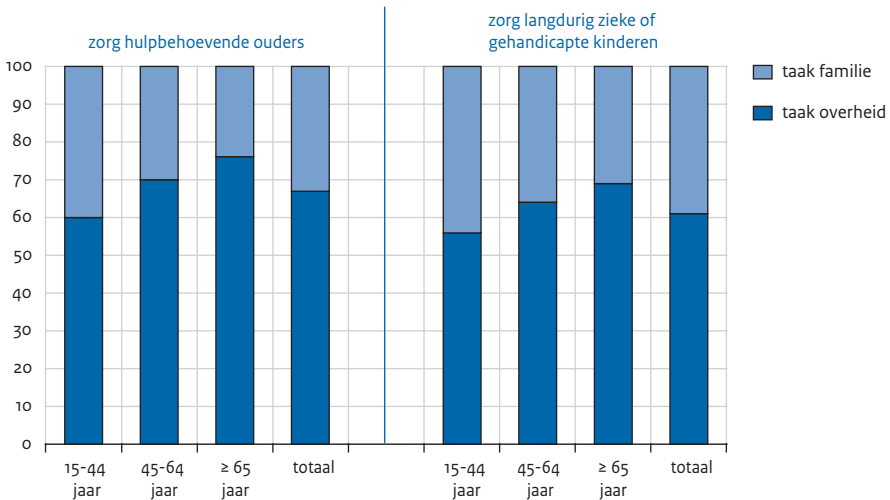
10.2 Bereidheid om voor ouders te zorgen

De zorg voor hulpbehoevenden is niet alleen een zaak van familieleden, maar ook van de overheid en de markt. Een ruime meerderheid van de Nederlandse bevolking (66%) vindt dat de zorg voor hulpbehoevende ouders vooral (of iets meer) een taak voor de overheid is (figuur 10.1). Hetzelfde geldt voor de zorg voor langdurig zieke of gehandicapte

kinderen, al vinden mensen dit iets vaker een taak voor de familie. Ouderen dichten de overheid een grotere verantwoordelijkheid toe voor de zorg voor hulpbehoevenden dan jongere mensen. Een mogelijke verklaring voor dit leeftijdsverschil dragen Gans en Silverstein (2006) aan: zij wijzen erop dat ouderen uit altruïstische motieven hun kinderen zorglasten zouden willen besparen.

Figuur 10.1

Mening of de zorg voor hulpbehoevende ouders of kinderen (vooral) een taak is voor de overheid of voor de familie, naar leeftijdsklasse, 2010 (in procenten)

Bron: SCP (Nederland in Generaties (NiG) 2010)

Ongeveer een derde van de Nederlanders vindt de zorg voor hulpbehoevende ouders dus vooral een taak van de familie, maar hoever zouden mensen daarin moeten gaan? Ongeveer een kwart vindt dat mensen de plicht hebben om voor hun bejaarde ouders te zorgen (tabel 10.1). Dit aandeel is kleiner als voor die zorg een hoge prijs moet worden betaald. Zo vindt een op de vijf dat kinderen onbetaald verlov op moeten nemen om voor hun zieke ouders te zorgen. Ook is ruim een derde van mening dat mensen met kleine kinderen niet ook nog voor hun oude ouders hoeven te zorgen. Tegelijkertijd is 40% van oordeel dat ouderen alleen in een zorginstelling moeten gaan wonen als niemand van de familie de zorg kan geven. Vooral oudere ondervraagden zijn het vaak met deze stelling eens. Dit is opvallend. Men zou minder instemming verwachten, omdat er een groot offer van de familie wordt gevraagd. Deze uitkomst is waarschijnlijk een uiting van de angst onder de (oudere) bevolking voor het verlies van privacy en autonomie in tehuizen (Boekholdt 2005).

Een minderheid (17%) van de bevolking is het eens met de stelling dat mensen zouden moeten meebetalen aan de zorg voor hun oude ouders. De 45-plussers zijn het hier iets minder vaak mee eens dan 15-44-jarigen. Mogelijk vinden zij dat zij hun kinderen niet kunnen opzadelen met zo'n financiële verplichting; het is echter ook mogelijk dat de 45-plussers niet bereid zijn om te betalen voor de zorg aan hun eigen ouders. Blijkens figuur 10.1 vinden de 45-plussers de zorg ook meer een taak voor de overheid.

Tabel 10.1

Meningen over de zorg voor ouderen, naar leeftijdsklasse, 2010 (aandeel helemaal mee eens/in grote lijnen mee eens) (in procenten)

	15-44 jaar	45-64 jaar	≥ 65 jaar	totaal
Kinderen hebben de plicht om voor hun bejaarde ouders te zorgen.	27	23	25	26
Kinderen zouden onbetaald verlof moeten opnemen om voor hun zieke ouders te kunnen zorgen.	22	21	14	20
Als je zelf kleine kinderen hebt, hoef je niet ook nog voor je bejaarde ouders te zorgen.	28	37	50	36
Ouderen zouden alleen in een verzorgingshuis/bejaardentehuis moeten gaan wonen als niemand van de familie voor hen kan zorgen.	31	38	59	40
Om de zorg betaalbaar te houden moeten mensen meebetalen aan de zorg voor hun bejaarde ouders.	21	13	14	17

Bron: SCP (NiG'10)

Wil informele steun daadwerkelijk tot stand komen, dan moeten de netwerkleden bereid zijn hun verwant bij te staan (Timmermans et al. 2001; Dykstra en Fokkema 2007). De helft van de Nederlanders met minstens één ouder in leven wil, indien nodig, een aantal maanden zijn of haar hulpbehoevende ouders verzorgen (tabel 10.2). Ruim een derde zou zelfs gedurende een langere periode hulp willen geven en 32% wil ook persoonlijke verzorging bieden. Jongeren zijn vaker bereid om deze hulp te verlenen dan 45-plussers. Het is mogelijk dat jongeren sterk gemotiveerd zijn om hulp te geven, omdat zij nog weinig mogelijkheden hebben gehad om iets terug te doen voor de steun die zij van hun ouders hebben ontvangen (Rossi en Rossi 1990). Het kan ook zijn dat de hulpbereidheid op latere leeftijd afneemt omdat de eigen bezigheden (werk, kinderen) of gezondheidproblemen toenemen of omdat men verder weg woont en dus vanwege praktische belemmeringen minder kans ziet om een zorglast op zich te nemen. De bereidheid om hulp te verlenen is niet kleiner als mensen daadwerkelijk een ouder hebben die hulp nodig heeft vanwege gezondheidproblemen (niet in tabel). Ook kinderen met zieke ouders willen hulp bieden als dat nodig mocht zijn.

Tabel 10.2

Mate waarin mensen bereid zijn hulp te geven aan eigen ouders als dat nodig is, naar leeftijdsklasse, 2010 (aandeel 'ja beslist' en 'ja dat doe ik al') (in procenten)

	15-44 jaar	45-64 jaar	≥ 65 jaar	totaal
minstens één ouder in leven	99	52	4	62
Ik ben bereid om een aantal maanden voor mijn ouders te zorgen als dat nodig is. ^a	59	33	-	53
Ik ben bereid om gedurende een langere periode voor mijn ouders te zorgen als dat nodig is. ^a	39	25	-	36
Ik ben bereid om persoonlijke verzorging (zoals hulp bij douchen of toiletbezoek) aan mijn ouders te geven als dat nodig is. ^a	33	28	-	32

a Selectie respondenten met minstens één in leven zijnde ouder.

- Aantal responden is te gering om dit te kunnen berekenen.

Bron: SCP (NiG'10)

Een deel van de volwassen kinderen is bereid zorg te bieden aan hun familie en in het bijzonder aan hun ouders; vele onderzoeken hebben dit al aangetoond (Timmermans et al. 2001; Van Praag en De Klerk 2003; De Boer et al. 2009). Tegelijkertijd willen mensen ook niet te veel zorgverplichtingen op zich nemen. De verzorging van verwanten mag bijvoorbeeld niet ten koste gaan van het eigen gezin. Ook mag de hulpverlening geen verlies van inkomen betekenen (zoals opname van onbetaald verlof of meebetalen aan de zorg voor de eigen ouders). Familieleden moeten wel in actie komen als een bezwaarlijke vorm van zorg noodzakelijk is, namelijk als tehuisonopname dreigt.

Overigens speelt niet alleen de bereidheid van mensen om zorg te geven een rol, de zorgbehoevende moet ook bereid zijn om zorg te ontvangen. Bij de meeste mensen is de bereidheid om hulp uit de familiekring te ontvangen kleiner dan de bereidheid om deze te geven (Verzijden en Fransen 2004; Dykstra en Fokkema 2007). Slechts 10% van de Nederlanders zegt het vanzelfsprekend te vinden om van familieleden persoonlijke verzorging (zoals hulp bij douchen of toiletbezoek) te ontvangen als ze zorg nodig hebben.²

10.3 Onderling contact tussen netwerkleiden (voorwaarde voor ondersteuning)

Om ouders daadwerkelijk te kunnen ondersteunen is naast bereidheid ook regelmatig contact een vereiste. Ruim de helft van de 45-64-jarigen heeft ten minste één in leven zijnde ouder; dit is iets vaker een moeder dan een vader, hetgeen te maken heeft met het feit dat moeders jonger zijn bij de geboorte van hun kind en daarnaast langer leven dan vaders.³ Een zeer klein deel van de 45-64-jarigen (1,5%) woont in hetzelfde huis als de ouder en heeft dus dagelijks contact. Dit komt iets vaker voor bij de 45-54-jarigen dan bij de 55-plussers. Er lijkt dus eerder sprake van mensen die lang bij hun ouders zijn blijven wonen dan van ouders die op latere leeftijd bij hun kinderen intrekken. Deze kleine categorie van mensen die het huishouden deelt met hun oude ouders blijft verder buiten

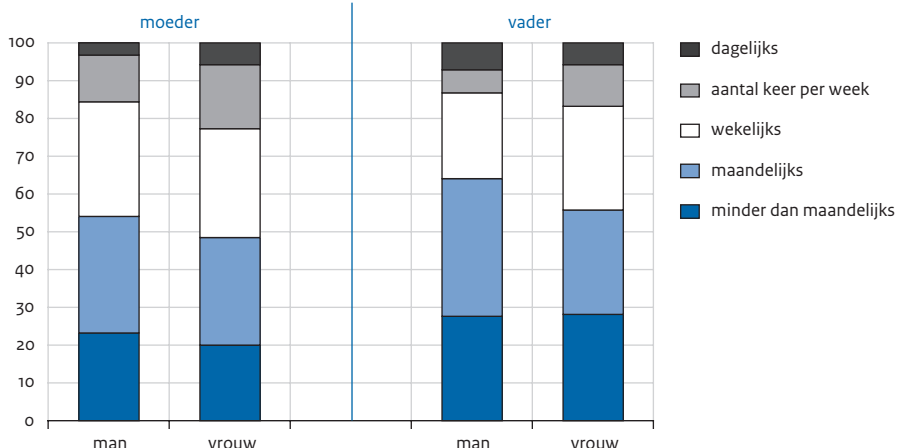

beschouwing; we concentreren ons op degenen die niet met hun oude ouders samenwonen.

Ongeveer de helft van de 45-64-jarigen met een in leven zijnde moeder ziet zijn of haar moeder minimaal wekelijks; is de vader nog in leven, dan is dit aandeel circa 40% (figuur 10.2). Dochters hebben meer contact met hun moeder dan zonen. Bij het contact met de vader zijn verschillen tussen zonen en dochters net niet significant.

Figuur 10.2

Ontmoetingen tussen 45-64-jarigen en hun vaders en moeders, selectie van mensen met een nog in leven zijnde vader of moeder, 2004 (in procenten)

Bron: NIDI/Universiteit Utrecht, Tilburg en Amsterdam (NKPS'02-'04) SCP-bewerking

Het al dan niet wekelijks contact hebben hangt samen met een aantal sociaaldemografische en sociaaleconomische factoren. Zo hebben dochters vaker contact dan zonen, hetgeen ook eerder in literatuur werd aangetroffen (zie bv. Lye 1996; Lee et al. 2003). De 55-64-jarigen hebben vaker contact dan de 45-54-jarigen. Een mogelijke verklaring is dat mensen naarmate ze ouder zijn meer contact hebben omdat hun ouders meer gezondheidsproblemen hebben en daardoor vaker hulp behoeven (zie ook het literatuuroverzicht van Dykstra et al. 2006). Laagopgeleiden hebben vaker contact dan hoogopgeleiden. Dat wordt bevestigd in literatuur, maar het verschil valt weg als er ook rekening wordt gehouden met afstand: hoogopgeleiden wonen verder weg (Dykstra et al. 2006; zie ook hoofdstuk 8). Hoe verder de ouder weg woont, des te minder contact er is met de ouder. Vermoedelijk speelt hier de beschikbare (reis)tijd mee.

Ook het aantal broers en zussen speelt een rol: hoe meer broers en zussen, hoe minder contact ieder van hen heeft met de moeder. Ouders moeten de beschikbare tijd immers verdelen over de kinderen. Ook kan een rol spelen dat kinderen de 'lasten', in de vorm van tijdsbesteding, verdelen en zo meer tijd overhouden voor andere contacten (Dykstra

et al. 2006). Als moeder alleen is, dan hebben de kinderen vaker contact met haar dan als zij een partner heeft. Mogelijk speelt hier ook de behoefte aan ondersteuning mee; een ouder met een partner kan de benodigde steun deels ook van die partner krijgen. Tot slot is religie van belang: gelovigen (mensen die zichzelf als katholiek of protestant beschouwen) hebben vaker contact met hun ouders dan anderen. Dykstra et al. (2006) noemen als mogelijke verklaring dat gelovigen de gedachte om voor elkaar te zorgen wellicht vaker meekrijgen. Echter, bij de feitelijke steun zien we geen relatie met religie (§ 10.4).

Ongeveer de helft van de mensen met een ouder heeft hiermee wekelijks contact; van hen beschouwt circa 90% de relatie als (zeer) goed. De kans is groot dat ouders en kinderen elkaar kunnen steunen als dat nodig is. Immers, een goede relatie maakt het waarschijnlijker dat mensen op elkaar kunnen rekenen (zie ook Merz et al. 2009). De groep die helemaal geen contact met een ouder heeft, is klein: 4% van de mensen met een moeder en 6% van de mensen met een vader. De kans dat deze kinderen en hun ouders elkaar steun zullen geven, is vrijwel nihil.

10.4 Omvang van de steun van en aan 45-64-jarigen

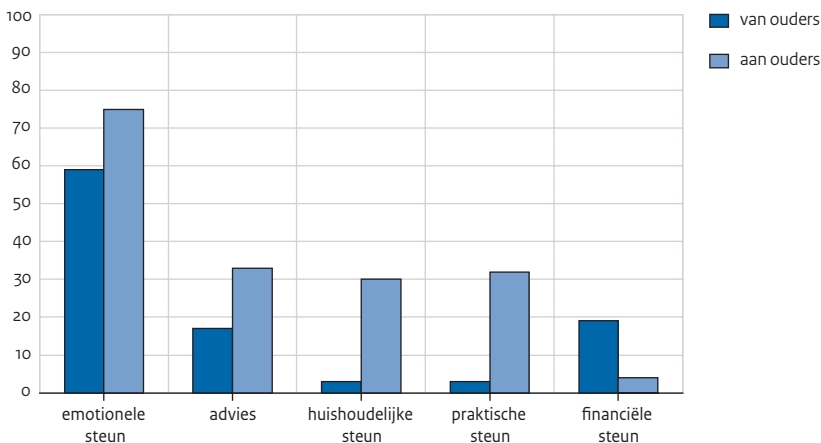
Bij steun denkt men vaak aan mantelzorg, de zorg aan mensen met een slechte gezondheid, maar de onderlinge hulpverlening tussen mensen is veel breder. Zo kunnen mensen elkaar ook emotionele ondersteuning of adviezen geven, of elkaar ondersteunen met praktische hulp (bij het klussen) of financiële hulp; ook kunnen zij helpen met het oppassen op de kleinkinderen. Deze laatste vorm van hulp komt bij 45-64-jarigen vrijwel niet voor, hetgeen ook logisch is omdat deze groep zelden hele jonge kinderen heeft.⁴

De 45-64-jarigen geven vaker hulp aan hun ouders dan dat zij hulp van hen ontvangen (figuur 10.3).⁵ Dat geldt in ieder geval voor de hulp bij het huishouden en de praktische hulp, die oude ouders vrijwel niet aan hun volwassen kinderen geven. Ongeveer 30% van de 45-64-jarigen helpt haar of zijn oude moeder bij huishoudelijke of praktische zaken en ruim 20% helpt zijn of haar vader. Ook emotionele ondersteuning en adviezen geven kinderen vaker aan hun ouders dan dat zij deze van hen krijgen (driekwart van de 45-64-jarigen met een in leven zijnde ouder geeft emotionele steun aan de ouders en bijna twee derde krijgt deze van de ouder, een derde geeft advies en een zesde krijgt het). Alleen financiële ondersteuning (in de vorm van een geldbedrag of waardevolle spullen) geven ouders vaker aan hun kinderen (19%) dan andersom (4%).

Voor al deze vormen van hulp geldt dat kinderen deze vaker aan hun oude moeders dan aan hun oude vaders geven (niet in figuur). Bij de hulp die kinderen van hun oude ouders krijgen is er maar één verschil tussen mannen en vrouwen: moeders geven vaker emotionele ondersteuning aan hun kinderen dan vaders.

Figuur 10.3

Verschillende vormen van steun naar gever en ontvanger, 45-64-jarigen met een nog in leven zijnde vader of moeder, 2004 (in procenten)

Bron: NIDI/Universiteit Utrecht, Tilburg en Amsterdam (NKPS '02-'04) SCP-bewerking

10.5 Waarom helpen mensen elkaar?

Als mensen wordt gevraagd waarom ze hun familieleden steunen, reageren zij vaak verbaasd, zo vanzelfsprekend vinden ze de steun die ze bieden (De Boer et al. 2009). Vaak noemen ze het woord liefde en daarmee lijkt onderlinge steun vooral een altruïstische daad. Er zijn wel aanwijzingen voor altruïstische motieven, zeker als het om de steun tussen ouders en kinderen gaat (Berry 2008), maar er valt wel wat op af te dingen: de steun is niet altijd zo vrijwillig en onbaatzuchtig als ze lijkt (zie voor een overzichtsartikel Kalmijn 2010). Toch helpen mensen elkaar vrijwel altijd op het moment dat een van hen hulp nodig heeft en dat is vaker het geval als de hulpbehoevende relatief weinig hulpbronnen heeft, denk aan alleenstaanden en ouderen uit lagere sociaaleconomische groepen (Berry 2008; Litwin et al. 2008; Stuifbergen et al. 2008; Sheng en Killian 2009; Fingerman et al. 2010). Ook uit onderzoek naar de hulp aan Nederlandse ouderen blijkt dat mensen vaker hulp geven aan alleenstaande ouders; volgens de NKPS geldt dit voor alle hier onderscheiden vormen van ondersteuning. Alleenwonenden krijgen ook vaker emotionele steun of advies van hun oude ouders dan mensen met een partner. Het lijkt erop dat binnen sociale netwerken een soort herverdeling plaatsvindt: steun gaat van de lichamelijk sterkere naar de zwakkere, van de rijkere naar de armere en van ervarene naar de onervarene. De behoefte aan hulp is vanzelfsprekend de belangrijkste determinant van elke vorm van steun (Timmermans et al. 2001; Silverstein et al. 2006; Kalmijn en Saraceno 2008; Haberkern en Szydlik 2010). Ouders krijgen vooral hulp bij het huishouden als zij gezondheidsbeperkingen hebben. Mensen met een slechte gezondheid krijgen vaker advies dan mensen met een goede gezondheid. De hoeveelheid

geboden hulp hangt wel van de draagkracht van de gever af: een gezonde moeder bijvoorbeeld geeft vaker advies dan een moeder die zelf met gezondheidsproblemen kampt. Ook in andere gevallen gaat de steun van degene die iets over heeft naar degene die iets tekort komt. Zo krijgen mensen met (kleine) kinderen vaker emotionele steun dan mensen zonder kinderen. Helemaal in lijn met het idee van herverdeling is dat hoogopgeleide 45-64-jarigen vaker hulp geven, zowel in de vorm van emotionele ondersteuning of advies, als in de vorm van huishoudelijke of praktische hulp. Soms heeft een netwerk meer hulpkracht dan er nodig is. Dit blijkt uit het feit dat mensen minder vaak hulp geven aan hun ouders naarmate zij meer broers en zussen hebben. Ook krijgt elk kind dan minder steun van de ouders.

Oude ouders geven doorgaans weinig steun aan hun kinderen (zie figuur 10.3). Uit de literatuur blijkt dat steun steeds meer eenrichtingverkeer wordt naarmate de leeftijd van de ouders hoger is (vooral vanaf 80+; Litwin et al. 2008).

Verwacht mag worden dat altruïsme moeilijker is op te brengen naarmate de relatie tussen oude ouderen en hun kinderen slechter is. Onderzoek bevestigt dit, maar slechts ten dele. Er wordt inderdaad minder vaak steun verleend bij een minder goede relatie (Stuifbergen et al. 2008). Dit gaat op voor zowel de emotionele steun of advies als de hulp bij het huishouden en de praktische hulp, en voor zowel de hulp die 45-64-jarigen aan hun ouders geven als de hulp die zij van hen krijgen. Echter, zodra de nood hoog wordt, stappen mensen over hun meningsverschillen heen. Kinderen blijken bijvoorbeeld even vaak en evenveel voor hun hulpbehoevende ouders te zorgen als de relatie met hen minder goed is of als ze ruzie met hen hebben gehad (Lawton et al. 1994; Parrott en Bengtson 1999). Ook Nederlands onderzoek laat zien dat er slechts een zwak positief verband is tussen de kwaliteit van de relaties in familienetwerken en de contactfrequentie (Kalmijn en Dykstra 2004). Kennelijk gaat de hulpbehoefte van de leden bóven de onmin binnen de familie. Steunverlening houdt pas op als de relatie door wangedrag of slechte behandeling in de jeugd verstoord is geraakt. Tot op zekere hoogte valt ook verlaten van het gezin voor een nieuwe partner onder zulk gedrag. Gescheiden personen en vooral gescheiden mannen wisselen in elk geval veel minder steun uit met hun kinderen, vooral als de relatie met de kinderen na de scheiding is verwaterd; dit geldt voor alle vormen van steun (Dykstra 1997; Kalmijn 2007). Gescheiden kinderen geven minder steun aan hun ouders, maar ze ontvangen niet minder steun dan kinderen van wie de relatie in tact is (Dykstra 1997).

Er wordt dus getwijfeld aan het idee van altruïsme als drijfveer voor de uitwisseling van steun. Het nut van deze uitwisseling is volgens velen meer bepalend (zie bv. Sahlins 1972). Volgens deze onderzoekers krijgt iemand alleen steun als hij die nodig heeft, en alleen als er een ruilverhouding tussen gever en ontvanger bestaat. Dat hoeft geen directe ruil te zijn, het kan bijvoorbeeld ook de terugbetaling zijn voor steun die men als kind van de ouders heeft gekregen. Sociale netwerken zijn in deze visie verzekeringen waarvoor men premie betaalt door sociale steun te bieden (zie ook Silverstein et al. 2006). Ook de verwachting van een hogere erfenis of begeerde waardering kunnen baten zijn die mensen tot sociale steun brengen.

Ruil maakt soms beter duidelijk dan altruïsme waarom de ene keer wel en de andere keer geen steun wordt uitgewisseld. Wie het netwerk verlaat en er niet meer in investeert, kan ook niet langer rekenen op opbrengsten. Dat kan het geval zijn bij scheiding, maar mensen treden door samenwoning of huwelijk ook weer tot een netwerk toe. Door de patriarchale basis van veel sociale netwerken zijn het vooral mannen die van netwerk wisselen: ze verlaten voor een deel hun eigen familienetwerk en treden toe tot dat van hun vrouw. Eén effect van deze wisseling is dat mannen evenveel of meer tijd besteden aan steun aan hun schoonouders, dan aan steun aan hun eigen ouders (Lee et al. 2003). Het spreekt voor zich dat wie geen sociaal netwerk (meer) heeft of een netwerk dat slecht functioneert, niet kan ruilen. Vaak gaat het om mensen die niet goed in staat zijn tot het aangaan en onderhouden van relaties, in andere gevallen om heel oude mensen die de laatst levenden zijn van een netwerk van broers en zussen, neven en nichten. In weer andere gevallen heeft men elkaar weinig te bieden. Onderlinge financiële steun komt bijvoorbeeld zo weinig voor onder verwanten uit lagere sociaaleconomische groepen omdat men er simpelweg het geld niet voor heeft (Sheng en Killian 2009). Ruil kan ook belemmerd worden doordat het te veel tijd kost. Gebrek aan tijd kan verklaren waarom veel minder huishoudelijke of praktische steun wordt geboden door netwerkleden die relatief ver van elkaar wonen. Vermoedelijk is dit ook de reden dat fulltime werkende personen minder mantelzorg verlenen: ze hebben er de tijd niet voor (Stuifbergen et al. 2008; Haberkern en Szydluk 2010). Overigens schenken oude ouders hun kinderen die dichtbij wonen meer geld dan hun overige kinderen – wellicht als beloning voor de vaker verleende steun. De ruiltheorie zou dus voor het schenkgedrag kunnen opgaan (Berry 2008).

Toch is er ook kritiek op de interpretatie dat steun binnen netwerken een vorm van ruil is. Komter en Schans (2008) wijzen erop dat veel verschillende vormen van ruil zijn en dat onderzoek laat zien dat veel culturele en relationele factoren een rol spelen bij steun binnen netwerken. Andere onderzoekers wijzen erop dat hulpgedrag, of dit nu uit liefde voortvloeit of op ruil is gebaseerd, niet van nature voorkomt en daarom moet zijn aangeleerd. Mensen wordt in hun jeugd de norm bijgebracht dat je voor je familie hoort te zorgen. Het hemd is nader dan de rok: de norm is het sterkst als het gaat om kinderen en ouders (Rossi en Rossi 1990; Timmermans et al. 2001). Deze norm staat op gespannen voet met die van onafhankelijkheid en autonomie van kinderen ten opzichte van hun ouders en omgekeerd (Kalmijn en Saraceno 2008). Wellicht dat daarom in onderzoek geen algemeen geldende sterke verbanden tussen hulpnormen en hulpgedrag worden gevonden. Silverstein et al. (2006) vonden het effect van een steunnorm alleen bij vrouwen. Ze verklaren dit door te wijzen op de nauwere banden tussen moeders en dochters. Bovendien hebben vrouwen veel meer contact met hun moeders dan mannen (zie ook figuur 10.2) en zijn het vooral de moeders die de normen bijbrengen (Swartz 2009).

Er is nog een andere belangrijke verklaring voor de steun die binnen netwerken wordt verleend, namelijk de verzorgingsarrangementen van de staat (Broese van Groenou et al. 2006; Igel et al. 2009; Haberkern en Szydluk 2010). Het is niet zo dat de aanwezigheid van veel professionele steun de informele steun verdringt, wel ontstaat er dan specialisatie:

de familie neemt de lichtere steuntaken op zich, zoals de regeltaken en het huishouden (Litwin et al. 2008). De inzet van familie is niet minder, maar de informele steun is wel minder intensief, minder verplichtend en minder belastend (Brandt et al. 2009). Naarmate de staat minder hulp financiert, zoeken mensen vaker naar alternatieven. Rijkere vinden die op de markt, minder welgestelde personen binnen het familie-netwerk. In het laatste geval komt de steun naar verhouding veel vaker op vrouwen neer (Saraceno 2010). Dat verschil tussen dochters en zonen is te zien bij de huishoudelijke hulp die 45-64-jarigen bieden aan hun oude ouders, maar niet bij de praktische hulp zoals klussen.

10.6 Conclusies

Bereidheid om ouders te helpen

Een meerderheid van de bevolking (66%) vindt de zorg voor hulpbehoevende ouderen vooral een taak van de overheid. Slechts een kwart vindt dat kinderen de plicht hebben om voor hun oude ouders te zorgen en daaraan zitten ook nog grenzen: kinderen hoeven minder vaak voor hun ouders te zorgen als ze kleine kinderen hebben of als ze er verlov voor moeten op nemen.

Onderlinge steun kan alleen tot stand komen als mensen bereid zijn om elkaar te helpen. Ongeveer de helft van de Nederlanders met een ouder is bereid om een paar maanden voor hem of haar te zorgen als dat nodig is. Een deel van hen zou dat zelfs voor een langere periode willen doen.

Onderling contact

De tamelijk geringe bereidheid tot steun aan oude ouders komt niet door het ontbreken van geregeld contact. Ongeveer 80% van de mensen met een ouder heeft ten minste maandelijks contact met deze ouder(s), circa de helft wekelijks. Van de laatste groep omschrijft 90% de relatie met de ouders als goed. Daarmee lijkt aan een belangrijke voorwaarde voor het geven van onderlinge steun voldaan te zijn. Slechts een kleine groep (circa 5%) heeft helemaal geen contact meer met zijn of haar ouders.

Contact tussen 45-64-jarigen en hun ouders hangt onder meer samen met demografische factoren: dochters hebben meer contact dan zonen, en mensen met veel broers en zussen hebben minder contact met hun ouders dan mensen uit een klein gezin; verder hebben kinderen vaker contact met een alleenstaande ouder. Ook religie en reisafstand spelen mee: gelovigen hebben meer contact dan niet-gelovigen en naarmate de reisafstand groter is, hebben mensen minder vaak wekelijks contact.

Omvang ondersteuning

Er wordt in werkelijkheid veel meer steun uitgewisseld dan de cijfers over de bereidheid suggereren, want een aanzienlijk deel van de 45-64-jarigen helpt zijn of haar oude ouders. De hulp varieert van emotionele ondersteuning (circa 75% van de mensen met een ouder) tot hulp bij het huishouden of praktische hulp (circa 30%). Mensen geven vaker hulp dan dat zij deze van hun oude ouders krijgen. Hierop is één uitzondering: de financiële ondersteuning: kinderen krijgen die vaker dan dat zij die aan hun ouders geven.

Determinanten onderlinge ondersteuning

Er is verschil van mening over de vraag waarom familieleden van verschillende generaties elkaar steunen. Steunverleners gebruiken desgevraagd woorden als 'liefde' en 'vanzelfsprekendheid'. Zo bezien is de steun een altruïstische daad die familieleden alleen wordt onthouden als zij de onderlinge relatie te veel op de proef hebben gesteld. Anderen menen dat de mens slechts gedreven wordt door nutmaximalisatie en dat de steun tussen generaties daarom alleen een kwestie van ruil kan zijn. Dat oude mensen meer steun krijgen van hun kinderen dan omgekeerd is daarmee niet in strijd: kinderen betalen terug wat ze eerder in hun leven hebben ontvangen.

Welke verklaring ook de juiste is, steun komt pas tot stand als mensen de morele plicht tot de verlening ervan is bijgebracht. De in de opvoeding bijgebrachte normen zijn sterker dan de maatschappelijke. Alleen zo is namelijk te verklaren dat mensen de zorg voor hulpbehoevende verwanten vooral een taak van de staat vinden, maar meestal zelf gaan helpen als daaraan in hun sociale omgeving behoefte bestaat.

Noten

- 1 De NKPS wordt ondersteund door subsidie 480-10-009 van het Fonds Investerings Groot van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), en door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), de Universiteit Utrecht, de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit van Tilburg.
- 2 Dit blijkt uit het SCP-onderzoek Nederland in Generaties, uitgevoerd in 2010.
- 3 Dit cijfer blijkt zowel uit de NKPS als uit het onderzoek Nederland in Generaties. 15% heeft beide ouders nog, zo blijkt uit de NKPS. Als mensen nog maar één ouder hebben, is dit ongeveer twee keer zo vaak een moeder (die gemiddeld 83 jaar oud is) dan een vader (met een gemiddelde leeftijd van 80 jaar). Dit verschil hangt samen met de gemiddelde levensverwachting: vrouwen worden gemiddeld vier jaar ouder dan mannen (resp. 82 en 78 jaar, zie CBS-webmagazine), maar ook met het feit dat mannen gemiddeld 2,5 tot drie jaar ouder zijn dan vrouwen als ze hun eerste kind krijgen (Wobma en van Huis 2010).
- 4 Slechts 2% van de 45-64-jarigen heeft zeer jonge kinderen, vrijwel allemaal zijn dit mannen.
- 5 Er is in de NKPS gevraagd of mensen gedurende de drie maanden voorafgaand aan het interview meerdere keren steun hebben gegeven of ontvangen.

Literatuur

- Berry, B. (2008). Financial transfers from living parents to adult children: who is helped and why? In: *American Journal of Economics and Sociology*, jg. 67, nr. 2, p. 207-239.
- Boekholdt, M.G. (2005). Zorgen om de zorg in verpleeghuizen: het verpleeghuis voorbij. In: *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, jg. 36, nr. 2, p. 44-46.
- Boer, A. de, M. Broese van Groenou en J. Timmermans (2009). *Mantelzorg. Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2009/5).
- Brandt, M., K. Haberkern en M. Szydlik (2009). Intergenerational help and care in Europe. In: *European Sociological Review*, jg. 25, nr. 5, p. 585-601.

- Broese van Groenou, M., K. Glaser, C. Tomassini en Th. Jacobs (2006). Socio-economic status differences in older people's use of informal and formal help: a comparison of four European countries. In: *Ageing and Society*, jg. 26, nr. 5, p. 745-766.
- ciz (2010). *ciz Indicatiewijzer versie 3.0*. Driebergen: Centrum Indicatiestelling Zorg.
- Commissie heroverweging langdurige zorg (2010). *Rapport brede heroverwegingen. Deelrapport 12: langdurige zorg*. Den Haag: Inspectie der Rijksfinanciën.
- Dykstra, P. (1997). The effects of divorce on intergenerational exchanges in families. In: *The Netherlands Journal of Social Sciences*, jg. 33, nr. 2, p. 77-93.
- Dykstra, P. en T. Fokkema (2007). Persoonlijke zorgnormen; bereidheid te geven en te ontvangen. In: A. de Boer (red.), *Toekomstverkenning informele zorg* (p. 122-142). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/21).
- Dykstra, P.A., M. Kalmijn, G.C.M. Knijn, A.E. Komter, A.C. Liefbroer en C.H. Mulder (2004). *Codebook of the Netherlands Kinship Panel Study: a multi-actor, multimethod panel study on solidarity in family relationships, Wave 1*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut.
- Dykstra, P.A., M. Kalmijn, G.C.M. Knijn, A.E. Komter, A.C. Liefbroer en C.H. Mulder (2006). *Family solidarity in The Netherlands*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Fingerman, K.L., L.M. Pitzer, W. Chan, K. Birditt, M.M. Franks en S. Zarit (2010). Who gets what en why: help middle-aged adults provide to parents and grown children. In: *the Journals of Gerontology; Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, jg. 65 (www.cfs.purdue.edu/cdfs/About/directory/fingerman_karen.html).
- Gans, D. en M. Silverstein (2006). Norms of filial responsibility for aging parents across time and generations. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 68, nr. 4, p. 961-976.
- Haber kern, K. en M. Szydlik (2010). State care provision, societal opinion and children's care of older parents in 11 European countries. In: *Ageing and Society*, jg. 30, nr. 2, p. 299-323.
- Igel, C., M. Brandt, K. Haber kern en M. Szydlik (2009). Specialization between family and state; intergenerational time transfers in Western Europe. In: *Journal of Comparative Family Studies*, jg. 40, nr. 2, p. 203-226.
- Kalmijn, M. (2007). Gender differences in the effects of divorce, widowhood, and remarriage on intergenerational support: does marriage protect fathers? In: *Social Forces*, jg. 85, nr. 3, p. 1079-1104.
- Kalmijn, M. (2010). Verklaringen van intergenerationale solidariteit. Een overzicht van concurrerende theorieën en hun onderzoeksbevindingen. In: *Mens & Maatschappij*, jg. 85, nr. 1, p. 70-98.
- Kalmijn, M. en P. Dykstra (2004). Onder vier ogen. Contacten tussen ouders en volwassen kinderen. In: *Demos*, jg. 20, nr. 10, p. 80-83.
- Kalmijn, M. en Ch. Saraceno (2008). A comparative perspective on intergenerational support. In: *European Societies*, jg. 10, nr. 3, p. 479-508.
- Komter, A. en D. Schans (2008). Reciprocity revisited: give and take in Dutch and immigrant families. In: *Journal of Comparative Family Studies*, jg. 39, nr. 2, p. 279-299.
- Lawton, L., M. Silverstein en V. Bengtson (1994). Affection, Social Contact and Geographical Distance Between Adult Children and Their Parents. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 56, nr. 1, p. 57-68.
- Lee, E., G. Spitze en J.R. Logan (2003). Social support to parents-in-law: the interplay of gender and kin hierarchies. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 65, nr. 5, p. 396-403.
- Litwin, H., C. Vogel, H. Künemund en M. Kohli (2008). The balance of intergenerational exchange: correlates of net transfers in Germany and Israel. In: *European Journal on Ageing*, jg. 5, nr. 2, p. 91-102.
- Lye, D.N. (1996). Adult child-parent relationships. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 22, p. 79-102.

- Merz, E.M., N.S. Consedine, H.J. Schulze en C. Schuengel (2009). Wellbeing of adult children and ageing parents: associations with intergenerational support and relationships quality. In: *Ageing and Society*, jg. 29, nr. 5, p. 783-802.
- Parrott, T. en V. Bengtson (1999). The Effects of Earlier Intergenerational Affection, Normative Expectations and Family Conflict on Contemporary Exchanges of Help and Support. In: *Research on Aging*, jg. 21, nr. 1, p. 75-105.
- Praag, C. van, en M. de Klerk (2003). Ouderen en zorg. In: N. van Nimwegen en I. Esveldt (red.) *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2003* (p. 157-158). Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (rapport van het Werkverband Periodieke Rapportage Bevolkingsvraagstukken).
- Rossi, A.S. en P.H. Rossi (1990). *Of human bonding: parent-child relations across the life course*. New York: Aldine de Gruyter.
- Sahlins, M. (1972). *Stone age economics*. Chicago: Aldine-Atherton.
- Saraceno, Ch. (2010). Social inequalities in facing old-age dependency: a bi-generational perspective. In: *Journal of European social policy*, jg. 10, nr. 1, p. 32-45.
- Sheng, X. en T.S. Killian (2009). Over time dynamics of monetary intergenerational exchanges. In: *Journal of Family and Economic Issues*, jg. 30, nr. 3, p. 268-281.
- Silverstein, M., D. Gans en F. Yang (2006). Intergenerational support to aging parents: the role of norms and needs. In: *Journal of Family Issues*, jg. 27, nr. 8, p. 1068-1084.
- Stuifbergen, M.C., J.J.M. van Delden en P.A. Dykstra (2008). The implications of today's family structures for support giving to older parents. In: *Ageing and Society*, jg. 28, nr. 3, p. 413-434.
- Swartz, T.T. (2009). Intergenerational family relations in adulthood: patterns, variations, and implications in the contemporary United States. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 35, p. 191-212.
- Timmermans, J.M., A. de Boer, C. van Campen, M.M.Y. de Klerk, J.S.J. de Wit en I. Woittiez (2001). *Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2001/6).
- TK (2003/2004). *Zorg en maatschappelijke ondersteuning*. Brief van de minister en de staatssecretaris van volksgezondheid, welzijn en sport. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 29538, nr. 1 (contourennota).
- Verzijden, D. en J. Fransen (2004). *Vergrijzing in Nederland*. Amsterdam: Veldkamp.
- Wobma, E. en M. van Huis (2010). Cohortvruchtbaarheid van mannen. In: *Bevolkingstrends*, tweede kwartaal, p. 19-24.

11

Nalatenschappen

Jean Marie Wildeboer Schut

11.1	Inleiding	237
11.2	Nalatenschappen 1981-2005	237
11.3	Schenken in plaats van erfenissen?	241
11.4	Erfenismotieven	242
11.5	Generaties en hun voornemen een erfenis op te bouwen	244
11.6	Conclusie	247
	Noot	248
	Literatuur	248

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

Samenvatting

In 2005 lieten de 136.000 mensen die overleden samen een slordige 10 miljard euro na. Een groot gedeelte hiervan – 4 miljard – bestond uit onroerend goed. 3,5 miljard waren bank- en spaartegoeden. Behalve een financiële kennen erfenissen echter ook een emotionele kant. Voor de laatste keer vormen ze de materiële uitdrukking van de genegenheid die de ene generatie voelt voor de andere. In schril contrast met het financiële en emotionele belang dat met erfenissen is gemoeid, staat de schaarheid aan empirische gegevens. Het Centraal Bureau voor de Statistiek staakte de registratie van nalatenschappen in 1982 en pakte pas recentelijk de draad weer op met de publicatie van enkele gegevens uit 2005. Een vergelijking met administratieve gegevens uit 1981 leert dat in 2005 het gemiddelde aantal erfenissen (ten aanzien van het totaal aantal overledenen) was gedaald van 90% naar 83%. Tegelijkertijd nam de waarde van de gemiddelde erfenis, gecorrigeerd voor inflatie, af van 87.000 euro in 1981 naar 79.000 euro in 2005.

Ter verklaring van dit afnemende belang van erfenissen moet de mogelijkheid worden afgewezen dat mensen tijdens hun leven thans meer schenkingen verrichten. Enquêteonderzoek geeft aan dat 61% van de ondervraagde ouders geen geld aan de kinderen schenkt en ook niet van plan is dat te doen. Daarnaast lijken degenen die wel (voornemens zijn) bedragen aan hun kinderen over te maken, niet negatief staan tegenover een erfenis. Een meer aannemelijke verklaring ligt daarom in de grote percentages ouders (59% gedurende 1993-1997; 66% tijdens 2006-2009) die aangeven geen vastgesteld plan te hebben om een erfenis na te laten, omdat ze van het eigen leven willen genieten. Een verdere analyse leert dat de vooroorlogse generaties (geboren tussen 1910 en 1939) duidelijk anders te staan tegenover het nalaten van een erfenis dan de generaties na hen.

11 Nalatenschappen

11.1 Inleiding

In 2005 stierven in Nederland ruim 136.000 mensen. Zij lieten in totaal netto 9,6 miljard euro na (CBS, StatLine). 4 miljard bestond uit onroerend goed, 3,5 miljard waren bank- en spaartegoeden. Mensen die overleden tussen hun 65e en 85e jaar lieten het meeste vermogen na: bijna 5,5 miljard euro. De nalatenschap van degenen die na hun 85e stierf bedroeg 3 miljard.

Kwam de dood voortijdig en onverwacht en was het spaargeld voor de oude dag nog niet opgemaakt? Of waren bedragen opzijgezet met de bedoeling een nalatenschap te vormen en zo vermogen aan de volgende generatie over te dragen? Met het tot wasdom komen van het pensioenstelsel lijkt deze laatste verklaring voor het voorkomen van erfenissen steeds plausibeler te worden. Steeds meer mensen, zowel mannen als vrouwen, bouwen tegenwoordig een pensioen op en hoeven later have en goed niet meer aan te wenden om rond te kunnen komen. Niet alleen het ene erfstuk, maar ook spaargeld en de eigen woning kunnen zo steeds vaker worden nagelaten aan latere generaties.

Mensen lijken echter steeds minder belang te hechten aan het nalaten van een vermogen. In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk laat ik met behulp van administratieve data zien dat het aantal nalatenschappen per overledene in 2005 nogal sterk is gedaald ten opzichte van de situatie 25 jaar eerder. Daarnaast liet men in 2005 gemiddeld enige duizenden euro's minder na dan begin jaren tachtig. In de twee volgende paragrafen komen hiervoor twee verklaringen aan bod. Allereerst onderzoek ik de mogelijkheid of het verrichten van schenkingen tijdens het leven het vormen van een nalatenschap heeft vervangen. Vervolgens onderzoek ik of de afname van erfenissen te verklaren is uit een groeiend aantal ouders dat liever zelf van het leven geniet dan dat het zich voorneemt vermogen aan hun kinderen na te laten. Deze laatste verklaring lijkt aanzienlijk meer plausibel dan de substitutie van erfenissen door schenkingen.

Vanwege die plausibiliteit diep ik de geneigdheid om in de eerste plaats zelf van het leven te genieten verder uit door te onderzoeken of er wat dit betreft verschillen tussen generaties bestaan. Omdat mensen veelal op oudere leeftijd overlijden, zullen degenen die in een bepaald tijdvak zijn geboren op enigerlei moment hun stempel op het totale nagelaten vermogen drukken. Verschillen tussen geboortecohorten in hun houding tegenover erfenissen kunnen zo, in de toekomst, van invloed zijn op de overdracht van het vermogen. Ik vind dat de vooroorlogse generaties (geboren tussen 1910 en 1939) duidelijk anders staan tegenover het nalaten van een erfenis dan de generaties na hen.

11.2 Nalatenschappen 1981-2005

De invoering van het Burgerlijk Wetboek in 1838 betekende dat Nederland voor het eerst een uniform erfrecht kreeg. Twee van de belangrijkste kenmerken van dit nieuwe erfrecht waren de gelijke behandeling van alle kinderen en de vrijwel volledige uitsluiting van de echtgenoot (in de praktijk veelal de echtgenote). Het principe dat alle kinderen

gelijk dienen te worden bedeed geldt nog steeds, de positie van de echtgenoot ten opzichte van de kinderen is onderwerp geweest van langdurige juridische conflicten. Steeds meer is de balans doorgeslagen van familierecht (met de bloedverwanten als erfgenamen) naar gezinsrecht (met in principe de gezinsleden als begunstigen) (De Regt 1993). De jongste wijziging (in 2003) houdt in dat de kinderen hun erfdeel pas kunnen opeisen na overlijden van de langstlevende. De strijd die juristen, notarissen en politici de afgelopen kleine 200 jaar hebben gevoerd weerspiegelt de emotionele beladenheid van het erfrecht. Erfenissen, bestaan niet alleen uit geld en goederen, ze vormen ook een uitdrukking van de affectieve relatie tussen de overledene en zijn of haar erfgenamen. Met het emotionele belang dat mensen aan erfenissen lijken te hechten en de politieke en juridische strijd die erover is gevoerd, staat de schaarsheid aan empirische gegevens over nalatenschappen in schril contrast. Het CBS staakte de registratie ervan in 1982, om pas recentelijk de draad weer op te pakken. Onlangs werden enige gegevens uit 2005 op StatLine gepubliceerd. Ik vergelijk deze StatLine-gegevens met cijfers van een kwart eeuw eerder. Het jaar 1981 bevat, net als 2005, populatiegegevens. Het gaat in beide jaren bovendien niet alleen om nalatenschappen waarvan aangifte is gedaan, maar ook om erfenissen die zich onder de vrijstellingsgrens van het successierecht bevinden. Het totale nagelaten vermogen is opgesplitst in de waarde van de eigen woning, de resterende hypotheekschuld en het financiële vermogen (bank- en spaartegoeden, effecten) (tabel 11.1). Behalve deze bedragen zijn ook het aantal nagelaten eigen woningen en het aantal resterende hypotheeklen weergegeven. Om de bedragen uit 1981 en 2005 vergelijkbaar te maken zijn ze opgewaardeerd met een factor die de economische groei per hoofd van de bevolking weergeeft. Op deze wijze wordt niet alleen gecorrigeerd voor de geldontwaarding, maar ook voor het verschil in aantal inwoners (circa 2 miljoen) in beide jaren.

Het totale nagelaten vermogen steeg van bijna 9,6 miljard euro in 1981 naar ruim 10,6 miljard euro in 2005. Deze stijging wordt vooral veroorzaakt door verschuivingen in de nagelaten bedragen die behoren bij de eigen woning en de hypotheekschuld. De waarde van de nagelaten eigen woningen steeg van ruim 4 miljard in 1981 naar bijna 5,5 miljard euro in 2005. Deze stijging wordt gemitigeerd door de toename van de hypotheekschuld met 540 miljoen (van 497 miljoen naar ruim 1 miljard). Opvallend is de relatief kleine stijging van de waarde van het financiële vermogen. De stijging van het totale nagelaten vermogen betreft echter een onderschatting van de werkelijke toename in de waarde van de erfenissen. Onder het kopje 'eigen woning' is in 1981 niet alleen de waarde (en het aantal) van de eigen woningen vermeld, maar ook die van andere nagelaten goederen (men denke hier aan auto's, sieraden en woonboten (CBS 1986)). Hoeveel deze post daarmee wordt overschat, en de toename tussen 1981 en 2005 dus wordt onderschat, is niet bekend. Het lijkt echter plausibel te veronderstellen dat de waarde van de eigen woning de hoofdmoot van de nagelaten 4 miljard euro vormt. Hoewel een onderschatting, lijkt de stijging van het nagelaten vermogen achter te blijven bij de toename van het aantal overledenen, en zeker bij die van het aantal mensen dat op 35-jarige leeftijd en ouder overlijdt. Dit laatste aantal steeg van ruim 110.000 in

1981 tot ruim 133.000 in 2005. Deelt men het totale nagelaten vermogen in beide jaren door het aantal overledenen, dan zakt de gemiddelde nalatenschap van 87.000 euro in 1981 naar 79.000 euro in 2005.

Tabel 11.1

Nalatenschappen in 1981 en 2005, bedragen en aantallen naar vermogenscomponent (bedragen in euro's uit 2009)

	eigen woning	hypotheek- schuld	financieel vermogen	totaal vermogen ^a	gemiddeld (x 1000 euro) ^b
bedragen (x 1.000.000 euro)					
1981	4.011 ^c	497	6.056	9.570	87
2005	5.493	1.037	6.146	10.601	79
aantallen					
1981	30.705 ^c	6.155			
2005	30.800	17.360			

a Totaal vermogen = eigen woning + financieel vermogen - hypotheekschuld.

b Per overledene ouder dan 35 jaar.

c Onroerende en roerende goederen.

Bron: CBS (1986; StatLine) SCP-bewerking

Ten grondslag aan de relatief kleine toename van het totale nagelaten bedrag lijkt in eerste instantie de toename van de hypotheekschuld te liggen. Deze lijkt op zijn beurt weer te worden veroorzaakt door de sterke toename in het aantal hypotheekleningen dat zich in een erfenis bevond (de gemiddelde waarde van de nagelaten hypotheekleningen kan de toegenomen hypotheekschuld immers niet verklaren: deze waarde bedroeg in 1981 circa 80.000 euro, en in 2005 ongeveer 60.000 euro). Er blijkt echter nog een andere factor in het geding. Er waren in 2005 relatief minder mensen dan in 1981 die een erfenis nalieten. Tabel 11.2 vergelijkt het aantal erfenissen, naar geslacht en burgerlijke staat van de erfflater, in absolute aantallen en als percentage ten opzichte van het totale aantal overledenen. Het totale aantal erfenissen steeg van ruim 103.000 in 1981 tot 113.000 in 2005. Een aanzienlijk deel van deze toename komt voor rekening van de nalatenschappen van weduwen (van 25.000 tot bijna 33.000). Ook van mensen die gescheiden overlijden nam het aantal erfenissen toe (van 2400 tot bijna 8000). Wanneer deze aantallen worden afgezet tegen het totale aantal overledenen in beide jaren, blijkt het percentage erfenissen echter gedaald te zijn van 90% naar 83%. De relatieve daling voor weduwen is zelfs nog sterker, en bedraagt 10 procentpunten (van 93% naar 83%). De daling in het percentage nalatenschappen geldt voor alle groepen, behalve voor de mensen die gescheiden zijn. Onder deze groep nam het relatieve aantal toe. Omdat het echter in beide jaren een marginale groep betreft, is het effect van hun nalatenschap op het totale aantal erfenissen te verwaarlozen.

Tabel 11.2

Nalatenschappen in 1981 en 2005 naar geslacht en burgerlijke staat van de erflater (in aantallen en in procenten van het totale aantal overledenen)

	mannen		vrouwen		totaal	
	1981	2005	1981	2005	1981	2005
aantal nalatenschappen						
ongehuwd	5.485	5.410	5.590	5.070	11.075	10.480
gehuwd	37.580	34.540	14.660	15.570	52.235	50.110
verweduwd	12.750	11.890	25.200	32.930	37.950	44.830
gescheiden	1.315	3.930	1.085	3.990	2.400	7.920
totaal	57.135	55.780	46.530	57.570	103.665	113.350
ten opzichte van aantal overledenen (%)						
ongehuwd	74	67	77	70	75	68
gehuwd	94	89	92	88	93	89
verweduwd	93	85	93	83	93	83
gescheiden	62	70	62	74	62	72
totaal	90	84	89	82	90	83

Bron: CBS (1986; StatLine) SCP-bewerking

De daling van het gemiddelde nagelaten bedrag en van het aantal erfenissen ten opzichte van het aantal overledenen duidt op een afnemend belang dat mensen tussen begin jaren tachtig en de eerste jaren van de huidige eeuw zijn gaan hechten aan het nalaten van vermogen. Deze conclusie is echter gebaseerd op niet meer dan twee meetmomenten. Indien de gegevens uit 1981 en 2005 op de een of andere manier atypisch zouden zijn, zou er van een dergelijke ontwikkeling geen sprake hoeven te zijn. Dat laatste lijkt niet plausibel. De relatief kleine stijging van het totaalbedrag kan immers goed worden verklaard uit de stijging van het aantal hypotheeklen. Ook laat een uitsplitsing naar geslacht en burgerlijke staat zien dat de afname van het percentage nalatenschappen een vrijwel uniform verschijnsel is, dat bij bijna alle groepen voorkomt. Dit maakt het ook onwaarschijnlijk dat het buiten beschouwing laten van onroerende goederen (sieraden, auto's) in 2005 hierop veel invloed zal hebben, hoewel dit bij de duiding van de cijfers niet uit het oog mag worden verloren. De afname in het percentage erflaters is overigens nog pregnanter als men bedenkt dat het in tabel 11.2 alle overledenen betreft en de kindersterfte in 1981 enige duizenden hoger lag dan in 2005. Omdat kinderen doorgaans niets nalaten zou het aantal erfenissen ten opzichte van het aantal overledenen vanaf een bepaalde leeftijd (zeg 35 jaar) in 1981 hoger uitvallen.

11.3 Schenkingen in plaats van erfenissen?

Een verklaring voor het dalende percentage erfenissen en de afgenomen waarde van de gemiddelde nalatenschap zou kunnen zijn dat men thans meer dan voorheen alvast tijdens het leven een gedeelte van het vermogen aan de volgende generatie(s) overdraagt. Er zou dan sprake kunnen zijn van een zekere substitutie van erfenissen door schenkingen. Het schenkingsrecht biedt ouders hiertoe een aantal fiscale mogelijkheden. Per jaar mag men belastingvrij een bepaald bedrag (5000 euro in 2010) aan de kinderen overdragen, eenmalig is het toegestaan een grotere som te schenken (24.000 euro voor kinderen jonger dan 35 jaar, verhoogd tot 50.000 voor de aankoop van een woning of de financiering van een studie, vergelijk hoofdstuk 7 van dit rapport). Uit onderzoek van het Nibud blijkt dat een groot percentage ouders van deze mogelijkheden op de hoogte is (respectievelijk 84% en 63%) (Nibud 2010). De DNB Household Survey bevat gegevens over voorgenomen en feitelijke *inter-vivos* schenkingen aan de eigen kinderen. Het betreft hier panelgegevens over de jaren 2006-2009.

Tabel 11.3

Feitelijke en voorgenomen schenkingen aan kinderen, 2006-2009 (in procenten)

	mee eens
Ik verricht geen schenkingen en ben dat ook niet van plan.	61
Ik schenk al aanmerkelijke bedragen.	9
Ik ben van plan in de toekomst aanmerkelijke bedragen te schenken.	12
Ik weet het niet.	19
(n)	5525

Bron: DNB Household Survey 2006-2009

Dat er op macroniveau in grote getale substitutie tussen nalatenschappen en *inter-vivos* schenkingen plaatsvindt, lijkt onwaarschijnlijk gezien de cijfers in tabel 11.3. De overgrote meerderheid (61%) van de respondenten verklaart geen schenkingen aan de kinderen te verrichten en dat ook niet van plan te zijn. Slechts 8% geeft aan substantiële bedragen te schenken en 12% is dat voornemens te doen. De bevindingen uit het Nibud-onderzoek ondersteunen deze resultaten. Van de ouders die op de hoogte waren van de fiscale schenkingsregels gaf 58% aan *niet* jaarlijks een belastingvrij bedrag te schenken. De meesten omdat ze van mening zijn de financiële middelen hiertoe niet te hebben (35%). Anderen omdat ze vonden dat de kinderen het niet nodig hadden (21%), of dat ze in hun eigen financiën moesten voorzien (12%). Uit een multivariate analyse (tabel B11.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl) komt, niet verassend, naar voren dat de hoogte van het vermogen van invloed is op de bereidheid schenkingen te verrichten.¹ Verder geeft deze analyse vooral verschillen aan tussen hoger- en lageropgeleiden (hogeropgeleiden schenken vaker) en tussen de hoogste (vaker) en laagste inkomens. Of op microniveau schenkingen in de plaats van erfenissen zijn gekomen is nagegaan met een multivariate analyse (tabel B11.2 in de bijlage). Deze duidt op een sterk positief

verband tussen het verrichten van schenkingen en het (willen) nalaten van een erfenis. Bij deze analyse is gecontroleerd voor onder meer leeftijd, sociaaleconomische positie, opleiding, inkomen en vermogen. Zo is de kans dat mensen niet van plan zijn om een erfenis na te laten, omdat ze van het eigen leven willen genieten, bijna drie keer zo groot bij degenen die geen schenkingen aan hun kinderen verrichten, dan bij degenen die dat wel doen of van plan zijn te doen. Ook op microniveau lijkt er derhalve nauwelijks sprake van substitutie van erfenschappen door schenkingen. Mensen die schenkingen verrichten zijn waarschijnlijk ook van plan een nalatenschap te vormen, degenen die tijdens hun leven geen aanmerkelijke bedragen aan hun kinderen schenken, verlenen geen prioriteit aan het vormen van een erfenis.

11.4 Erfenismotieven

Een tweede verklaring voor het afnemende percentage erfenschappen en de verminderde waarde ervan zou een toenemende geneigdheid kunnen zijn het vermogen zelf op te maken. In de literatuur zijn een aantal motieven geopperd die mensen kunnen hanteren ten aanzien van nalatenschappen. De belangrijkste zijn het strategische en het altruïstische motief (Becker 1981; Bernheim et al. 1985). Volgens het eerste motief trachten erflaters het gedrag van hun erfgenamen te beïnvloeden door hen een erfenis in het vooruitzicht te stellen. In de DNB Household Survey is dit motief geoperationaliseerd door middel van instemming met de uitspraak: *Als onze kinderen goed voor ons zorgen op onze oude dag, willen wij hen graag een behoorlijke erfenis nalaten*. Erflaters die een altruïstisch motief hanteren laten een vermogen na omdat ze het lot van hun (klein)kinderen in de eerste plaats stellen. Ze verbinden geen voorwaarden aan het recht op een nalatenschap. De operationalisatie in de DNB Household Survey luidt: *Wij willen onze kinderen een behoorlijke erfenis nalaten, ongeacht het feit of ze nu wel of niet goed op onze oude dag voor ons zorgen*.

Met het strategische erfensmotief stemden relatief weinig ouders in, evenmin als met de uitspraak dat een nalatenschap niet wenselijk is. Het altruïstische motief kent meer aanhangers: 18% van de ouders verklaart van plan te zijn onvoorwaardelijk een erfenis na te laten. Dit percentage is bovendien niet aan verandering onderhevig. Opvallend is de overeenkomst met het eerder aangehaalde Nibud-onderzoek. In dat onderzoek kon 3% zich in het strategische motief vinden en verklaarde 21% uit altruïsme een vermogen te willen nalaten. Het meest opmerkelijke aan de data is echter het grote percentage ouders dat aangeeft geen vooropgesteld plan te hebben om een erfenis na te laten, en wel omdat ze in de eerste plaats van hun eigen leven willen genieten. Het aandeel dat met deze uitspraak instemt steeg bovendien van 59% in de jaren negentig tot 66% gedurende de meest recente periode. In een multivariate analyse is deze bevinding verder geanalyseerd (tabel B11.3 in de bijlage). Gecontroleerd voor onder andere leeftijd, opleiding, sociaaleconomische positie, vermogen, inkomen en het al dan niet verrichten van schenkingen, komt een fors verschil tussen beide tijdvakken naar voren. De verhouding tussen instemmers en niet-instemmers valt in de jaren nul meer dan twee keer zo groot uit als in de jaren negentig. Deze verschuiving zou op een wijziging van het opinie-klimaat, of zo men wil de tijdgeest, kunnen duiden. Omdat een groot aantal kenmerken

van de respondenten constant zijn gehouden, kan de verschuiving niet aan een veranderende samenstelling van de bevolking worden toegeschreven.

Tabel 11.4

Erfenismotieven van ouders, 1993-1997 en 2006-2009 (in procenten van het aantal instemmers)

	1993-1997	2006-2009
<i>Als onze kinderen goed voor ons zorgen op onze oude dag, willen wij hen graag een behoorlijke erfenis nalaten.</i>	4	2
<i>Wij willen onze kinderen een behoorlijke erfenis nalaten, ongeacht het feit of ze nu wel of niet goed op onze oude dag voor ons zorgen.</i>	18	18
<i>Wij hebben geen vooropgesteld plan om een erfenis aan onze kinderen na te laten, omdat we van ons eigen leven willen genieten.</i>	59	66
<i>Wij zijn niet van plan om een erfenis aan onze kinderen na te laten, omdat we dit niet wenselijk vinden.</i>	2	3
<i>Geen van bovenstaande uitspraken.</i>	17	11
(n)	3761	5525

Bron: DNB Household Survey 1993-1997, 2006-2009

Het lijkt daarmee niet onaannemelijk dat de verklaring voor het dalende percentage erfenissen en de afnemende waarde ervan ligt in het verminderde belang dat mensen hechten aan het vormen van een nalatenschap. Men wil allereerst van het eigen leven genieten, pas daarna komt de erfenis. Wat precies bepaalt of iemand een erfenis nalaat en hoe groot deze is, is uiteraard lastig te achterhalen. Ik heb hier een verband gelegd met de antwoorden op uitspraken die erfenismotieven weergeven. Impliciet veronderstel ik daarmee dat niet alleen de opinies van de geïnterviewden een afspiegeling vormden van die van de overledenen, maar ook dat erfenismotieven ertoe doen. Soms komt de dood echter onverwacht en is alles nog niet op, ook al wilde men nog verder in de eerste plaats van het eigen leven genieten. En soms ook had men de kinderen een behoorlijke som geld willen nalaten, maar is dit er, om wat voor reden dan ook, niet (meer) van gekomen. Een verdere veronderstelling die ik heb gemaakt is dat cijfers uit begin jaren tachtig die licht zouden werpen op de erfenismotieven van mensen, bovengenoemd verband zouden ondersteunen. Zulke gegevens zijn er echter niet. Indien men toen in overgrote meerderheid ook al geen vooropgesteld plan had een nalatenschap te vormen, zou er geen relatie bestaan tussen het feitelijke en het subjectieve belang dat mensen aan het nalaten van vermogen hechten. Dat laatste lijkt onwaarschijnlijk. Beide soorten gegevens (de integrale administratieve data en de antwoorden op de uitspraken die erfenismotieven aanduiden) lijken dermate sterk in dezelfde richting te wijzen dat samenhang nauwelijks op toeval kan berusten.

11.5 Generaties en hun voornemen een erfenis op te bouwen

Via nalatenschappen kunnen ouders vermogen overdragen aan hun kinderen. Voor de laatste keer vormen deze de materiële uitdrukking van de genegenheid die de ene generatie voelt voor de andere. Omdat mensen veelal op oudere leeftijd overlijden, drukken vooral degenen die binnen eenzelfde tijdvak zijn geboren op enigerlei moment hun stempel op de aard en omvang van het totale nagelaten vermogen. De vraag die deze constatering oproept is of mensen uit diverse geboortecohorten anders tegen nalatenschappen aankijken. Meer specifiek ga ik na of er generaties ouders aan te wijzen zijn die in verschillende mate instemmen met de uitspraak die in de vorige twee paragrafen centraal stond, namelijk dat men geen vooropgesteld plan heeft om de kinderen een erfenis na te laten, omdat men van het eigen leven wil genieten.

Tabel 11.5

Ouder heeft geen vooropgesteld plan om een erfenis na te laten, omdat hij/zij van het eigen leven wil genieten, naar geboortetijdvak, 1993-1997 en 2006-2009 (in procenten)^a

geboren in	1993-1997	2006-2009
1910-1924 ^b	39	43
1925-1929	41	51
1930-1934	56	52
1935-1939	67	56
1940-1944	64	67
1945-1949	65	66
1950-1954	61	67
1955-1959	61	73
1960-1969 ^b	70	75
(n)	3365	4676

a Bevolking van 35 jaar of ouder en geboren voor 1970.

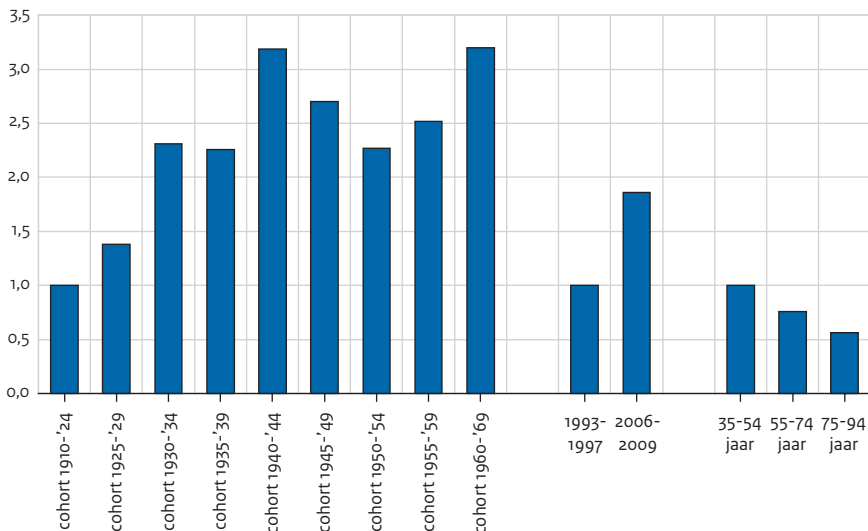
b Een aantal vijfjaarstijdvakken is samengevoegd vanwege geringe waarnemingen in afzonderlijke tijdvakken.

Bron: DNB Household Survey 1993-1997, 2006-2009

Vooraf gedurende de jaren 2006-2009 konden ouders uit latere geboortecohorten zich vaker in de betreffende uitspraak vinden dan die uit een eerder tijdvak (tabel 11.5). Ook blijkt dat instemming, enkele cohorten uitgezonderd, thans meer frequent geschiedt dan in de jaren negentig. Mogelijk speelt bij de ouders die in de jaren dertig zijn geboren (een daling van 56% naar 52% bij cohort 1930-1934 en van 67% naar 56% bij cohort 1935-1939) de pensionering, en de daarbij behorende inkomensdaling, een rol. De meeste personen uit deze cohorten bereikten in de jaren tussen beide periodes in de 65-jarige leeftijd. Om het zuivere effect weer te geven dat uitgaat van het behoren tot een bepaald cohort is het noodzakelijk de factor leeftijd constant te houden, evenals andere factoren die met de mate van instemming kunnen samenhangen.

Figuur 11.1

Ouder heeft geen vooropgesteld plan om een erfenis te vormen, omdat hij/zij van het eigen leven wil genieten. Leeftijds-, cohort- en periode-effecten (in relatieve kansverhoudingen)^a

a De Sheafcoëfficiënten zijn: 0,14 voor periode-effecten, 0,13 voor cohorteffecten en 0,07 voor leeftijdseffecten.

Bron: DNB Household Survey 1993-1997, 2006-2009

Gecontroleerd voor onder meer sociaaleconomische positie, inkomen, vermogen, opleiding, en het verrichten van *inter-vivos*schenkingen, blijven de eerdere bevindingen min of meer in stand (tabel B11.2 in de bijlage (te vinden via www.scp.nl); figuur 11.1). Tot en met het cohort 1940-'44 nemen de verschillen tussen de cohorten toe naarmate ze van latere datum zijn. Daarna is het beeld onregelmatiger, hoewel de verhouding tussen de ouders die wel en niet instemmen bij de latere cohorten meer dan twee keer zo groot is als bij het cohort uit 1910-'24. De multivariate analyse laat verder een tamelijk groot verschil tussen beide tijdvakken zien. Een mitigerende invloed gaat uit van leeftijd. Naarmate men ouder is kan men zich minder in de voorgelegde uitspraak vinden.

Door de controle voor achtergrondvariabelen is getracht zo zuiver mogelijk de verschillen tussen cohorten weer te geven. Toch kent deze analyse beperkingen. De tijdspanne 1993-2009 is eigenlijk te smal om een alomvattend beeld te verkrijgen. Voor de latere cohorten liggen de hogere onderzochte leeftijdsklassen nog in het verschiep. De vroegste generatie is alleen op oudere leeftijd geënquêteerd. Ook is het uiteraard onduidelijk hoe de tijdgeest (het periode-effect) zich zal ontwikkelen. Wel lijken de verschillen tussen de geboortecohorten inhoudelijk redelijk goed te duiden. Gedeeltelijk kunnen de gevonden verschillen namelijk in verband worden gebracht met kenmerken die Becker (1992) zijn generaties toedichtte.

Het verschil tussen de cohorten 1910-'24 en 1925-'29 is maar klein en bovendien steken ze duidelijk tegen de andere af. Samen vormen ze Beckers vooroorlogse generatie. De formatieve periode van deze mensen beslaat de economische crisis van de jaren dertig, en voor de jongeren onder hen ook de Tweede Wereldoorlog. De crisis bewerkstelligde een grote saamhorigheid tussen de leden van het gezin waarin zij opgroeiden. Iedereen hielp mee om de eindjes aan elkaar te knopen. Becker haalt de Amerikaanse socioloog Elder (1985) aan, die tot de conclusie kwam dat deze generatie door de crisis een sterke waardering voor het eigen gezin en voor het hebben van kinderen heeft ontwikkeld. Verder zorgden oorlog, crisis en wederopbouw ervoor dat deze generatie gewend is offers te brengen. Het aanvankskapitaal van de verzorgingsstaat is volgens Becker vooral door deze generatie bij elkaar gebracht. Nu laat Becker zich niet in directe zin uit over de houdingen van generaties tegenover erfenissen, maar zijn betoog doortrekkend lijkt het niet implausibel te veronderstellen dat deze generatie positief staat tegenover het nalaten van vermogen aan latere generaties. Men vindt de eigen kinderen belangrijk en is het gewend om offers te brengen; het ligt dan in de rede te veronderstellen dat men (wil) sparen voor de erfenis.

De cohorten 1930-'34 en 1935-'39, met een vrijwel identieke score, bestempelde Becker als de stille generatie. Deze generatie groeide op in een sfeer van hard werken en zuinigheid. Men kreeg 'niets cadeau'. Dit leidde tot waarden als pragmatisme, no-nonsense en scepticisme. Tegelijkertijd is er volgens Becker geen generatie geweest die zoveel kansen heeft gehad als deze. De 'kleine gouden eeuw' van 1945 tot 1975 met zijn economische voorspoed zorgde daarvoor. Dat men minder geneigd is tot het vormen van een erfenis dan de voorgangers ligt in de lijn der verwachting. De waarde van hard werken voor je geld, prominent aanwezig bij deze generatie, duidt erop dat men op voorhand niet erg positief staat tegenover het in de schoot geworpen krijgen van een erfenis.

Becker rekende degenen geboren tussen 1940 en 1955 tot de protestgeneratie. Deze generatie is volgens hem sterk gericht op zelfontplooiing. Ze vindt de familie veel minder belangrijk en toont een sterk hedonistisch karakter. Dit hedonisme zou de instemming met de voorgelegde uitspraak kunnen verklaren, ware het niet dat die instemming vaker voorkomt bij het eerste (1940-'44) dan bij het tweede (1945-'49) cohort. De houding tegenover erfenissen lijkt bij degenen die begin jaren vijftig geboren zijn alweer sterk op die van de stille generatie.

Van de verloren generatie (na 1955) is het op voorhand niet duidelijk hoe zij tegenover het vormen van een nalatenschap staat. Vooral deze generatie heeft de wrange vruchten van de economische recessie (eind jaren zeventig, begin jaren tachtig) moeten plukken. Velen hebben aanvankelijk genoeg moeten nemen met deeltijdbanen of met werk dat onder hun onderwijsniveau lag. Het zou niet vreemd zijn als deze generatie thans van het eigen leven zou willen genieten. Qua waarden is deze generatie echter weer traditioneler dan haar directe voorganger, vooral ten aanzien van het gezin. De houding van de jongste telgen (geboren na 1960) komt in de mate waarin zij met de voorgelegde uitspraak instemmen, overeen met die van de oudste leden van de protestgeneratie. De leden van het eerste cohort (1955-'59) kunnen zich er minder vaak in vinden.

11.6 Conclusie

De 136.000 overledenen in 2005 lieten ruim 9,6 miljard euro na. De vraag die opkomt is of men bewust geld opzij had gelegd om vermogen over te dragen aan de volgende generatie, of dat dit bedrag bedoeld was om zelf van te leven en men voortijdig was overleden. Met het stijgen van de pensioendeelname lijkt de eerste verklaring het meest plausibel. Was immers het zelf sparen voor de oude dag vroeger noodzakelijk om later rond te kunnen komen, thans wordt dit in grote getale op een meer geïnstitutionaliseerde wijze gedaan, door deel te nemen aan pensioenfondsen. Geld en goederen die men niet 'nodig' heeft om te kunnen leven kunnen zo gereserveerd worden voor de (klein) kinderen. Een vergelijking met administratieve gegevens uit 1981 leert echter dat in 2005 het gemiddelde aantal erfenissen (ten opzichte van het totale aantal overledenen) was gedaald van 90% naar 83%. Tegelijkertijd nam de waarde van de gemiddelde erfenis af van 87.000 euro in 1981 naar 79.000 euro in 2005.

Een eerste verklaring voor het afnemende belang van nalatenschappen is dat mensen, thans veel meer dan vroeger, tijdens hun leven alvast beginnen met het overdragen van vermogen aan hun kinderen. Dergelijke *inter-vivos* schenkingen gaan uiteraard ten koste van een latere erfenis. Gegevens uit de DNB Household Survey laten echter zien dat in de periode 2006-2009 ruim 60% van de mensen met kinderen geen schenkingen verricht en dat ook niet van plan is. Daarmee lijkt het onwaarschijnlijk dat er op macroniveau in grote mate substitutie plaatsvindt van erfenissen door schenkingen. In dit onderzoek werd aan ouders verder een aantal uitspraken omtrent erfenismotieven voorgelegd. Uit een multivariate analyse kwam naar voren dat, na controle voor onder meer inkomen, vermogen, opleiding en sociaaleconomische positie, mensen die geen schenkingen verrichten meer dan twee keer zo vaak aangeven het eigen levensgenot boven de nalatenschap te stellen dan mensen die wel schenkingen verrichten of voornemens zijn dat te doen (de eersten stemden tweemaal zo vaak in met de uitspraak: *Wij hebben geen vooropgesteld plan om een erfenis aan onze kinderen na te laten, omdat we van ons eigen leven willen genieten*). Deze laatste bevinding maakt ook substitutie tussen erfenissen en schenkingen op microniveau onwaarschijnlijk. Mensen die schenkingen verrichten zijn vermoedelijk ook van plan een erfenis na te laten, en omgekeerd. Een betere verklaring voor het dalende percentage erflaters en het verminderde nagelaten vermogen ligt in de toegenomen (en grote) instemming met de genoemde uitspraak. Kon in de jaren 1993-1997 59% van de mensen met kinderen zich hierin vinden, gedurende de periode 2006-2009 steeg dit aandeel tot 66%.

In hun houding tegenover erfenissen zijn de generaties van Becker gedeeltelijk terug te vinden. Geboortecohorten van de vooroorlogse (1910-'29) en stille generatie (1930-'39) tonen onderling een sterke overeenkomst. Beide contrasteren sterk met cohorten van de protestgeneratie en verloren generatie (1940-'54, respectievelijk 1955-'69), die relatief vaak aangeven liever van het eigen leven te willen genieten.

Noot

- 1 In deze analyse, evenals in de verdere analyses, is er statistisch rekening mee gehouden dat er overeenstemming kan bestaan tussen beide ouders over schenkingen en erfenissen. Ook wordt de mogelijkheid opengelaten dat hun houdingen in de loop der tijd niet sterk aan verandering onderhevig zijn.

Literatuur

Becker, G.S. (1981). *A treatise on the family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Becker, H.A. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.

Bernheim, D.B., A. Shleifer en L.H. Summers (1985). The strategic bequest motive. In: *Journal of political economy*, jg. 93, nr. 6, p. 1045-1076.

CBS (1986). *Personele vermogensoverdrachten 1981 en 1982*. Den Haag: Staatsuitgeverij/CBS-publicaties.

Elder, G.H. (1985). *Children of the great depression. Social change in life*. Chicago: Chicago University Press.

Nibud (2010). *De ouders als financier? Financiële steun van ouders aan hun volwassen kinderen*. Utrecht: Nibud.

Regt, A.J. de (1993). *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden*. Amsterdam: Boom.

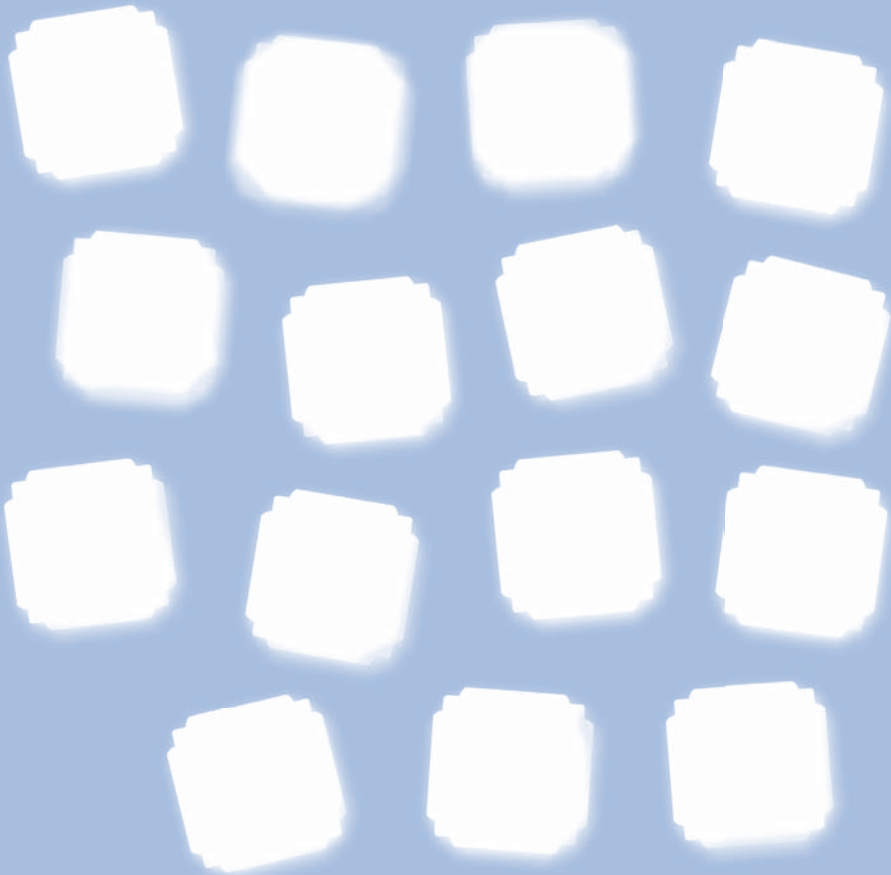
Geraadpleegde websites

www.statline.nl

DEEL 2

Maatschappelijke generaties

12

De nieuwe man?

Wil Portegijs en Ans Merens

12.1	Het zorgaandeel van mannen	253
12.2	Herverdeling van huishoudelijk werk	254
12.3	Gelijke verdeling van kinderverzorging	256
12.4	Geschiktheid van de man voor zorgtaken	256
12.5	Feitelijke tijdsbesteding aan onbetaalde arbeid en zorgtaken door vrouwen en mannen	259
12.6	Papadagen en mamadagen	264
12.7	Slotbeschouwing	268
	Noten	270
	Literatuur	270

Samenvatting

De afgelopen jaren staan zorgende jonge vaders volop in de belangstelling. Dit roept de vraag op of de jongere cohorten mannen anders denken en doen dan de oudere cohorten, met andere woorden of er sprake is van een 'nieuwe man'.

Hoewel vrouwen nog steeds meer tijd dan mannen besteden aan huishoudelijk werk en zorg voor kinderen, zijn de verschillen wel kleiner dan dertig jaar geleden. Vooral aan de zorg voor (jonge) kinderen geven mannen tegenwoordig meer tijd. Ook vinden steeds meer mannen een gelijke verdeling van onbetaald werk belangrijk. Deze verschuivingen blijken meestal echter niet toe te schrijven aan de komst van steeds geëmancipeerder geboortecohorten mannen en vrouwen. Alleen zien we verschillen tussen de *oudere* geboortecohorten mannen (geboren voor 1965) wat betreft het geloof in de grotere zorgkwaliteiten van vrouwen. Maar op de andere punten zien we geen verschil tussen geboortecohorten mannen, of blijken recente geboortecohorten zelfs wat minder geëmancipeerd. Met name bevreemdend is dat recentere geboortecohorten mannen minder tijd lijken te besteden aan onbetaalde arbeid en zorg dan hun voorgangers. Dat in werkelijkheid mannen nu wel degelijk wat meer tijd besteden aan onbetaalde arbeid, komt dus *niet* door de komst van steeds geëmancipeerder geboortecohorten nieuwe mannen, maar omdat alle mannen, ongeacht geboortjaar, dit iets meer zijn gaan doen. Recentere cohorten mannen lopen hierbij niet voorop, integendeel zelfs.

12 De nieuwe man?

12.1 Het zorgaandeel van mannen

Jarenlang was herverdeling van de onbetaalde arbeid een van de doelstellingen van het emancipatiebeleid. Men hoopte dat als de man wat meer zou doen in het huishouden, en wat vaker de zorg voor de kinderen op zich zou nemen, dit voor vrouwen de ruimte zou vergroten om buitenshuis te werken. Herverdeling van onbetaalde arbeid was dus geen doel op zich, waardevol wellicht voor kinderen of voor vaders zelf, maar een middel om de arbeidsparticipatie van vrouwen te verhogen. Vooralsnog schiet het met die herverdeling thuis echter nog niet zo op, en de regering voelde zich in 2007 zelfs zo onmachtig om de discussies hierover aan de keukentafel te beïnvloeden, dat zij dit streefdoel in de laatste emancipatienota heeft laten vallen (TK 2007/2008a). Alleen door ingrijpen van de Tweede Kamer moest de verantwoordelijke minister – Plasterk – daarop terugkomen (TK 2007/2008b).

Maar sinds kort staat de zorgende man weer volop in de belangstelling. In diverse onderzoeken (o.a. MarketResponse 2010) geven vaders aan graag meer betrokken te zijn bij de opvoeding van hun kinderen. In hun manifest ‘Papa Plus’ roepen een aantal vaders andere mannen op om bij hun werkgevers een ‘papadag’ te eisen. Volgens hen is ‘de tijd gekomen om ons te bevrijden uit de ketens van het fulltime werk en de laatste resten van het kostwinnersmodel af te schudden.’ Nog meer indruk maakte het besluit van twee toonaangevende en veelbelovende mannelijke politici om zich uit de politiek terug te trekken vanwege zorgtaken. In maart 2010 besloot demissionair minister Eurlings vanwege een beoogd aanstaand vaderschap zijn veelbelovende politieke loopbaan af te breken. Een paar dagen erna kondigde ook ex-minister van Financiën Wouter Bos aan zich terug te trekken uit de politiek, omdat een eventueel nieuw ministerschap of zelfs het premierschap niet te combineren zou zijn met zijn taken als vader van een jong gezin. Het heeft een storm aan reacties losgemaakt, met als centrale vraag: hebben we hier te maken met de nieuwe man? Mannen voor wie hun privéleven geen sluitpost is. Mannen die meer tijd willen besteden aan hun kinderen dan een veeleisende baan overlaat. Of mannen die het voor zichzelf niet zo belangrijk vinden om meer thuis te zijn, maar vinden dat ze het niet kunnen maken om de onbetaalde arbeid nog langer voor het grootste deel over te laten aan hun partners (die inmiddels ook steeds vaker een goede baan hebben). Of zijn het vooral de vrouwen die nu anders denken over de taakverdeling thuis, en hun mannen meer onder druk zetten om hun aandeel daarin te leveren? In dit hoofdstuk proberen we op deze vragen een antwoord te krijgen.

We zullen verschillende geboortecohorten mannen en vrouwen door de tijd heen volgen en bezien in hoeverre hun *ideeën* over de verdeling van huishouden en zorg zijn veranderd, en in hoeverre de *feitelijke taakverdeling* is verschoven. We beschrijven allereerst de algemene trend, dus zonder onderscheid te maken naar geboortecohort. Dat doen we voor alle vrouwen en mannen van 16 tot en met 59 jaar. Omdat het ons in dit hoofdstuk vooral gaat over de taakverdeling in gezinnen met jonge kinderen, worden vaders

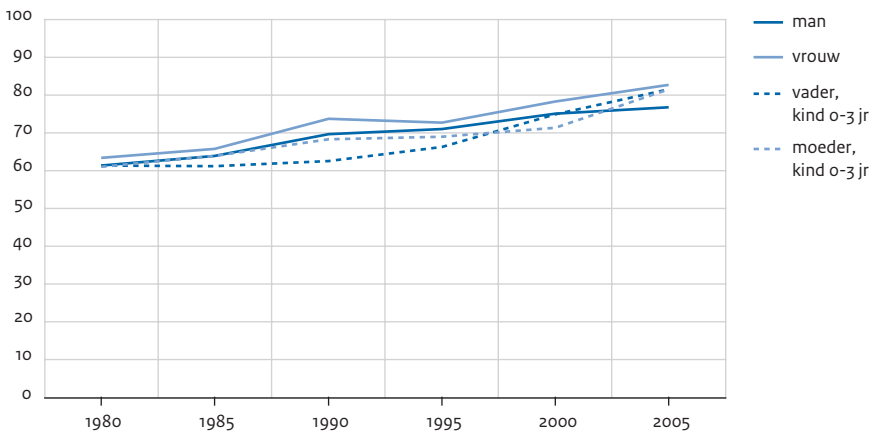
en moeders van kinderen jonger dan 4 jaar tevens apart vermeld. Vervolgens hebben we gekeken in hoeverre het beschreven gedrag of de opvattingen samenhangen met achtereenvolgens: het geboortecohort waartoe de respondenten behoren, de periode waarin de gegevens zijn verzameld, en de levensfase waarin de respondenten zich op dat moment bevonden. De hypothese die we daarbij onderzoeken is dat recentere geboortecohorten¹ meer waarde hechten aan een gelijke verdeling van onbetaald werk, en ook feitelijk de taken thuis gelijker verdelen dan eerdere geboortecohorten.

12.2 Hervreiding van huishoudelijk werk

Net tien jaar na het begin van de tweede feministische golf die beoogde korte metten te maken met de traditionele taakverdeling, was er al sprake van een ruim draagvlak voor de stelling dat mannen en vrouwen het huishoudelijk werk gelijk zouden moeten verdelen. In 1980 was zo'n 60% van de mannen en vrouwen het (volkomen) eens met deze stelling. Sindsdien is dit aandeel nog verder toegenomen tot 80% in 2005 (figuur 12.1).

Figuur 12.1

Mannen en vrouwen moeten huishoudelijk werk gelijk verdelen, naar geslacht en gezinssituatie, bevolking van 16-59 jaar, 1980-2008 (in procenten helemaal/in grote lijnen mee eens)

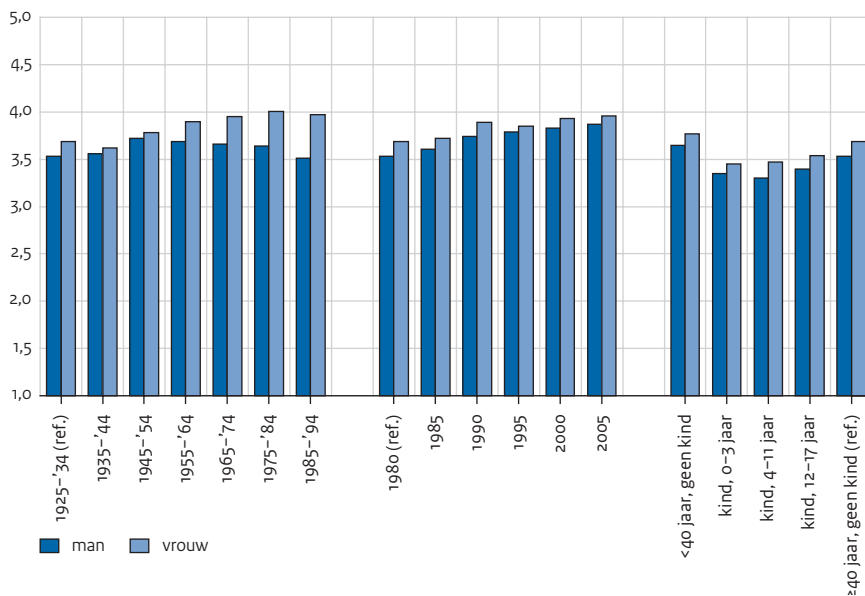
Bron: SCP (cv '80-'08)

In figuur 12.2 zien we de uitkomsten van de APC-analyse (zie internetbijlage bij H15, te vinden via www.scp.nl). Aan de onder de figuur weergegeven bèta's voor cohort, meetjaar en levensfase (zie noot a) is te zien dat de opvattingen bij zowel vrouwen als mannen op de eerste plaats samenhangen met hun levensfase. Vergelijken met de referentiegroep, de vrouwen en mannen boven de 40 zonder minderjarige kinderen, zijn ouders van jonge kinderen het minder vaak eens met de stelling. Juist in de fase waarin er dus veel huishoudelijke en verzorgende taken zijn, hechten vrouwen en mannen wat minder sterk aan een gelijke verdeling van het huishoudelijk werk, dan voordat

ze kinderen krijgen, of deze kinderen meerderjarig zijn. Tevens is er sprake van een periode-effect, wat wil zeggen dat vrouwen en mannen, ongeacht hun levensfase of geboortjaar, het idee van een gelijke verdeling van huishoudelijk werk steeds meer zijn gaan omarmen. Ten slotte blijkt er, vooral bij vrouwen, sprake van een verschil tussen geboortecohorten. Conform onze hypothese is ieder geboortecohort vrouwen het net iets vaker eens met de stelling dan het voorgaande. Bij de mannen is dit veel minder het geval. Mannen geboren tussen 1945 en 1964 zijn het significant vaker eens met de stelling dan de referentiegroep (cohort 1925-34). Maar dat geldt niet voor de daaropvolgende cohorten. Terwijl in de oudere geboortecohorten vrouwen en mannen het aardig eens waren over de ideale verdeling van huishoudelijk werk, is in de jongere cohorten sprake van een toenemend verschil in visie. Overigens hechten vrouwen ook in de andere geboortecohorten, en meetjaren, en levensfasen steeds net iets meer aan een gelijke verdeling van het huishoudelijk werk dan mannen.

Figuur 12.2

Mannen en vrouwen moeten huishoudelijk werk gelijk verdelen, naar geslacht, cohort-, periode- en levensfase-effecten, bevolking van 16-59 jaar (b-waarde, opgehoogd met het voor vrouwen en mannen verschillende intercept)^a

a Voor mannen bedraagt het cohort-effect ,06, het periode-effect ,11 en het levensfase-effect ,11. Voor vrouwen is dat respectievelijk ,11, ,09 en ,12. Alle effecten zijn significant.

Bron: SCP (CV'81-'08)

12.3 Gelijke verdeling van kinderverzorging

In 2008 is voor het eerst gevraagd in hoeverre vrouwen en mannen het wenselijk vinden dat ook de zorg voor kinderen gelijk wordt verdeeld. Het zou de vrouw meer ruimte bieden om buitenshuis te werken, en zou bovendien ten goede komen aan de band tussen vader en kind. Daarnaast wordt de zorg voor kinderen doorgaans als aantrekkelijker beschouwd dan de afwas en het schoonmaken van de badkamer. Onze verwachting was dan ook dat het draagvlak voor herverdeling van de kinderverzorging groter zou zijn, met name onder mannen, dan voor de herverdeling van het huishoudelijk werk. Dat blijkt niet het geval. Het aandeel vrouwen en mannen dat het in grote lijnen of volkomen eens is met de stelling is zelfs iets lager dan bij huishoudelijk werk: 73% van de mannen en 77% van de vrouwen (het verschil is significant). Kijken we alleen naar ouders met jonge kinderen (0-3 jaar), dan blijken van zowel van de vaders als de moeders bijna vier op de vijf het grotendeels of geheel eens te zijn met de stelling dat ze de zorg voor de kinderen gelijk zouden moeten verdelen.

Omdat het hier om een eenmalige meting gaat, is het niet mogelijk een APC-analyse te doen. Als we uitsplitsen naar geboortecohort, blijkt dat de verschillen niet groot zijn. Jonge vrouwen en mannen vinden een gelijke verdeling van de zorg voor kinderen niet vaker of minder vaak van belang dan oudere vrouwen en mannen. Alleen het meest recente geboortecohort vrouwen is het net iets vaker eens met de stelling (tabel 12.1). Mogelijk speelt mee dat in 2008 ook de oudste respondenten geboren zijn in 1949 of erna. Aan het begin van de tweede feministische golf (rond 1970) waren zij 21 jaar of jonger en zijn dus allen in gelijke mate opgegroeid met de nieuwe ideeën over de taakverdeling.

Tabel 12.1

Vrouw en man moeten zorgtaken gelijk verdelen, vrouwen en mannen van 16-59 jaar, naar geboortecohort, 2008 (in procenten volkomen/grotendeels mee eens)

	mannen	vrouwen
1949-1954	78	74
1955-1964	65	77
1965-1974	76	71
1975-1984	77	79
1985-1994	70	86
totaal	73	77

Bron: SCP (CV '08)

12.4 Geschiktheid van de man voor zorgtaken

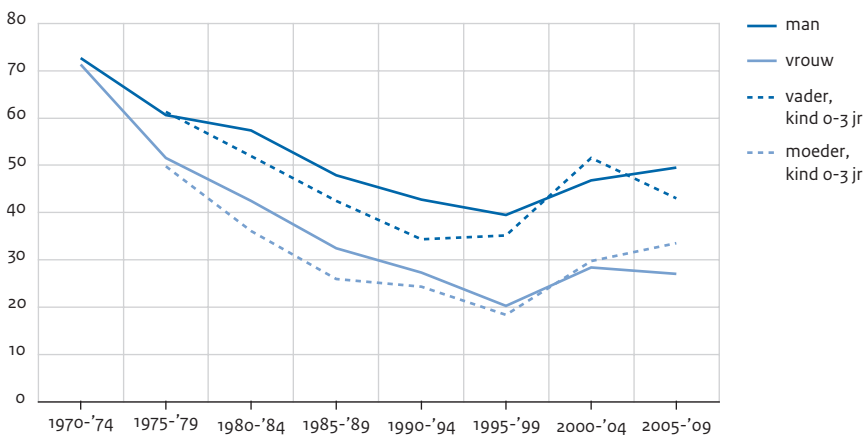
Een bekend en vooruitstrevende wijsgeer en psycholoog, professor Heymans, schreef in 1932 dat de vrouwelijke geest anders was, niet minderwaardig, maar anders. En dat maakte haar bijzonder geschikt voor 'haar groote, geheel onvervangbare prestaties in

het gezin' (Heymans 1932: 197). Dit idee over de verschillende kwaliteiten van mannen en vrouwen, wat hem beter geschikt maakt voor betaald werk, en haar voor de zorgtaken, was in zijn tijd volkomen normaal en heeft sindsdien maar moeizaam terrein verloren (Pott-Buter en Tijdens 1998; Kloek 2009). Zo zien we dat in 1970 driekwart van de vrouwen en mannen het (grotendeels) eens was met de stelling dat de vrouw beter geschikt is voor de zorg voor kleine kinderen (figuur 12.3). In de 25 jaar daarna is dit aandeel drastisch afgenomen, ongetwijfeld onder invloed van de tweede feministische golf. Vooral vrouwen bleken gevoelig voor dit nieuwe gedachtegoed. In de tweede helft van de jaren negentig dachten nog slechts twee op de tien vrouwen van 16-59 jaar dat een klein kind bij hen in betere handen is, en vier op de tien mannen zijn het met hen eens. De laatste tien jaren is er echter sprake van een (significante) opleving van de gedachte dat mannen en vrouwen op dit punt wel degelijk verschillend zijn toegerust. Van de mannen van 16-59 jaar stemt inmiddels weer de helft in met de stelling, bij vrouwen een kwart. Grofweg hetzelfde patroon zien we als we uitsluitend kijken naar ouders van jonge, nog niet schoolgaande kinderen. Het geloof in de grotere geschiktheid van de moeder voor zorgtaken nam in die groep eerst nog wat sneller af, maar neemt sinds 1995 ook bij hen weer toe.

Figuur 12.3

Een vrouw is beter geschikt om voor kleine kinderen te zorgen, naar geslacht en gezinssituatie, bevolking van 16-59 jaar, 1970-2005 (in procenten (geheel) mee eens)^a

a Voor totale periode 1970-2005 is bij vrouw en man sprake van een significante afname, evenals voor vaders en moeders van een kind van 0-3 jaar. Als we alleen kijken naar de periode 1995-2005, dan is in alle gevallen sprake van een significante toename.

Bron: SCP (CV'70-'08)

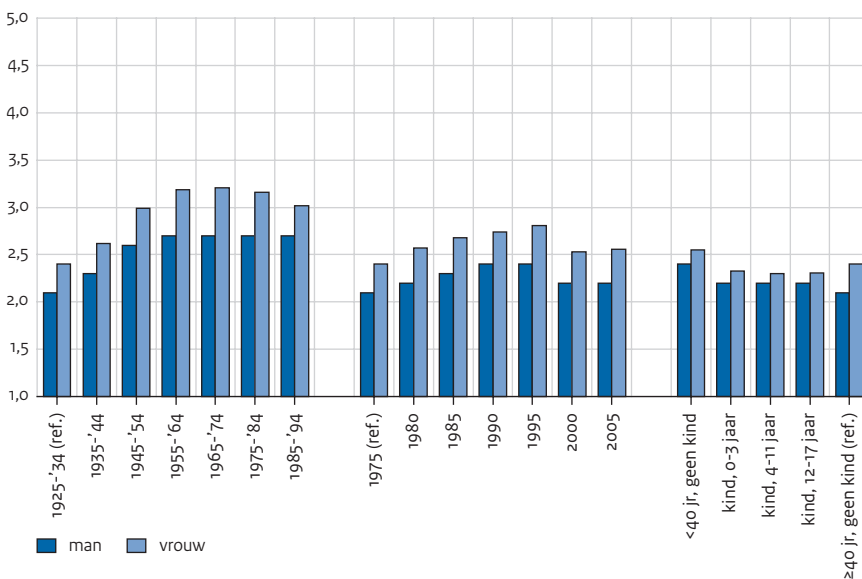
Relevant voor onze onderzoeksvraag is of deze heropleving van meer traditionele opvattingen vooral te zien is bij de oudere geboortecohorten, die al uit de jonge kinderen zijn, of dat ook de jongere vrouwen en mannen weer wat terugkomen van het idee dat

mannen net zo goed voor jonge kinderen kunnen zorgen. Om hier zicht op te krijgen hebben we wederom een APC-analyse gedaan. In figuur 12.4 zijn de effecten van cohort, periode en levensfase voor vrouwen (grijs) en mannen (zwart) weergegeven. In het midden zien we het hiervoor al beschreven periode-effect terug: van 1975 tot 1995 zien we dat zowel vrouwen als mannen op dit punt steeds 'geëmancipeerder' gaan denken, gevolgd door een (significante) opleving van traditionelere inzichten in de laatste twee meetperiodes. Bovenop deze algemene trend is sprake van een verschil tussen cohorten. Vergeleken met de referentiegroep, de vrouwen en mannen geboren tussen 1925 en 1934, zijn de drie daaropvolgende cohorten steeds vaker van mening dat mannen net zo goed voor kinderen kunnen zorgen als vrouwen. Met name bij de vrouwen zien we grote verschillen tussen de geboortecohorten, maar ook bij de mannen is sprake van een significante verschuiving. Deze trend zien we tot en met de vrouwen en mannen geboren in 1955-1964. Dit is het eerste cohort waarvan alle leden aan het begin van de tweede feministische golf nog onder de 16 waren, en hun gehele formatieve periode volop konden proeven van de nieuwe opvattingen. Recentere geboortecohorten zijn er net zo vaak als deze eerste kinderen van de tweede feministische golf van overtuigd dat de zorgkwaliteiten van de man niet onderdoen voor die van de vrouw. Uitzondering zijn de jonge vrouwen, geboren na 1984 en ten tijde van het onderzoek dus 16-25 jaar oud. Zij blijken significant vaker (dan het voorgaande cohort) van mening dat er wel degelijk verschillen bestaan tussen de seksen wat betreft hun zorgcapaciteiten.

Naast dit sterke periode-effect en het nog sterkere cohorteffect blijkt er ook nog sprake van een bescheiden samenhang met de levensfase. Vergeleken met de referentiegroep (mannen/vrouwen van 40 jaar of ouder die geen minderjarige kinderen hebben) zijn jonge vrouwen en mannen zonder kinderen er vaker van overtuigd dat zorgkwaliteiten evenredig over de seksen zijn verdeeld. Maar zodra er kinderen zijn loopt deze overtuiging toch een knauw op, met name bij de vrouwen. Mogelijk dat zij hun ideeën in hun dagelijkse gezinspraktijk gelogenstraf zien. Mogelijk ook hebben ze hun opvattingen aangepast aan de taakverdeling thuis, en legitimeren ze het grotere aandeel van henzelf met hun grotere geschiktheid voor de zorgtaken.

Figuur 12.4

Een vrouw is beter geschikt om voor kleine kinderen te zorgen, naar geslacht, cohort-, periode- en levensfase-effecten, bevolking van 16-59 jaar (b-waarde, opgehoogd met het voor vrouwen en mannen verschillende intercept)^a

a Voor mannen bedraagt het cohort-effect ,17, het periode-effect ,14 en het levensfase-effect ,07. Voor vrouwen is dat respectievelijk ,22, ,12 en ,08. Alle effecten zijn significant.

Bron:SCP (cv'70-'08)

12.5 Feitelijke tijdsbesteding aan onbetaalde arbeid en zorgtaken door vrouwen en mannen

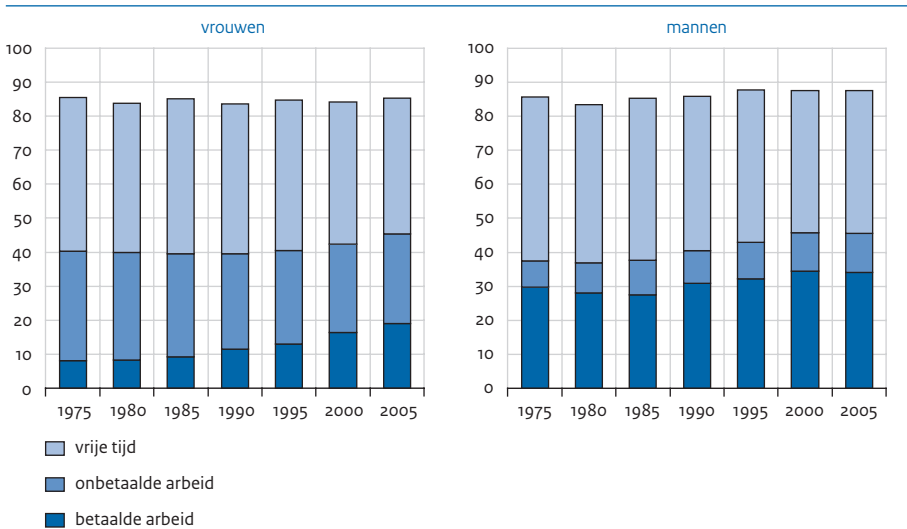
Tot nu toe hebben we het gehad over opvattingen over de taakverdeling. Recentere cohorten mannen blijken wat minder te hechten aan een gelijke verdeling van huishoudelijk werk dan voorgaande cohorten, maar vinden wel net zo vaak dat zij in principe even geschikt zijn voor de zorg voor jonge kinderen als de vrouw. Maar hoe gaat het in de praktijk: hoe is de werkelijke taakverdeling tussen mannen en vrouwen? We schetsen eerst de belangrijkste ontwikkelingen in de verdeling van betaald en onbetaald werk tussen mannen en vrouwen. Daarna gaan we in op de vraag of de jongere cohorten mannen meer tijd aan onbetaalde arbeid zijn gaan besteden.

In de afgelopen 30 jaar zijn vrouwen massaal de arbeidsmarkt opgegaan. Terwijl vrouwen (van 16-59 jaar) in 1975 gemiddeld 8 uur per week aan betaalde arbeid besteedden, was dat in 2005 toegenomen tot 19 uur per week. In dezelfde periode reduceerden zij, in wat mindere mate, de tijd besteed aan onbetaalde arbeid: van gemiddeld 32 uur

in 1975 tot 26 uur per week in 2005. Per saldo is daardoor de vrije tijd van vrouwen iets afgenomen van 45 uur in 1975 tot 40 uur in 2005 (figuur 12.5).

Figuur 12.5

Verdeling van tijdsbesteding per week aan betaald en onbetaald werk en vrije tijd, mannen en vrouwen van 16-59 jaar, 1975-2005 (in gemiddeld aantal uren per week)^a

a De resterende tijd per week werd besteed aan onderwijs, vrijwilligerswerk, mantelzorg, persoonlijke verzorging en slapen.

Bron: SCP (TBO '75-'05)

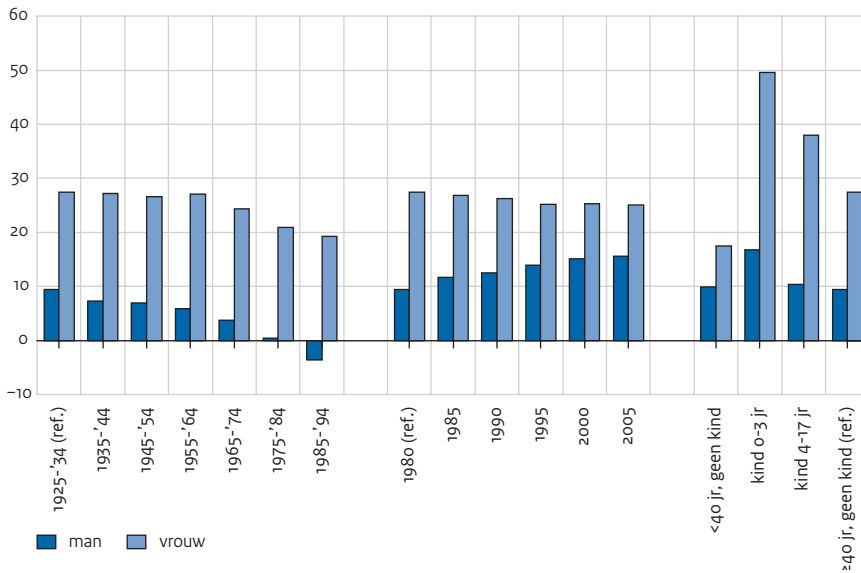
Bij de mannen daalde de tijdsbesteding aan betaald werk eerst van 30 uur in 1975 tot 28 uur 1985; dit is vooral een weerspiegeling van de massale werkloosheid aan het begin van de jaren tachtig, die vooral mannen trof. Toen de economische situatie na 1985 verbeterde ging de gemiddelde tijdsbesteding van mannen weer omhoog naar 34 uur in 2005. Tegelijkertijd gingen mannen ook meer tijd besteden aan onbetaald werk (van bijna 8 uur in 1975 tot 11 uur in 2005). De uren die door mannen meer werden besteed aan betaald en onbetaald werk, gingen af van hun vrije tijd. Deze nam in de afgelopen 30 jaar af van 48 tot 42 uur per week.

Doordat mannen iets meer zijn gaan doen aan onbetaalde arbeid en vrouwen minder, is het aandeel van mannen in zorgtaken in de afgelopen 30 jaar toegenomen. Terwijl in 1975 nog 27% van alle onbetaalde zorgtaken door mannen werd verricht, was dat in 2005 opgelopen tot 36% (niet in figuur, zie Cloin en Hermans 2006: 108).

Mannen zijn dus iets meer tijd gaan besteden aan onbetaalde arbeid. Zijn dit de nieuwe mannen waar we in dit artikel naar op zoek zijn? We doen wederom een APC-analyse om de verschillende geboortecohorten mannen te kunnen vergelijken (zie figuur 12.6).

Figuur 12.6

Tijdsbesteding aan onbetaalde arbeid (huishouden en zorg voor kinderen) door mannen en vrouwen van 20-59 jaar, cohort-, periode- en levensfase-effecten (b-waarde, opgehoogd met het voor vrouwen en mannen verschillende intercept)^a

a Voor mannen bedraagt het cohort-effect ,31, het periode-effect ,22 en het levensfase-effect ,27. Voor vrouwen is dat respectievelijk ,11, ,06 en ,70. Alle effecten zijn significant.

Bron: SCP (TBO'80-'05)

In het midden zien we dat tussen 1980 en 2005 mannen iets meer tijd zijn gaan besteden aan onbetaalde arbeid. Ook zien we dat vooral vaders van jonge kinderen relatief veel tijd besteden aan huishouden en/of zorg. Verder blijkt sprake van een aanzienlijk verschil tussen geboortecohorten mannen, maar op een ander manier dan we hadden verwacht. Vergelijken met de mannen geboren voor 1965 besteden recentere geboortecohorten mannen juist *minder* tijd aan onbetaalde arbeid dan het voorafgaande cohort. Deze contra-intuïtieve uitkomsten moeten we als volgt begrijpen. Vergelijken met hun tijdgenoten deden de oudere geboortecohorten mannen relatief veel in het huishouden en de zorg. Zij liepen voorop in een verandering naar een meer gelijke verdeling van onbetaalde arbeid. Voor de recentere geboortecohorten geldt dat steeds minder. Dat betekent nog niet dat ze ook feitelijk minder uren besteden aan onbetaald werk. Zoals duidelijk wordt in figuur 12.6 is op ieder meetmoment het aantal uren onbetaalde arbeid van mannen iets hoger dan vijf jaar daarvoor. Als we deze tegengestelde ontwikkelingen bij elkaar optellen, dan blijkt dat recente geboortecohorten mannen ongeveer evenveel tijd besteden aan onbetaald werk als de mannen geboren rond 1960. De huidige jonge

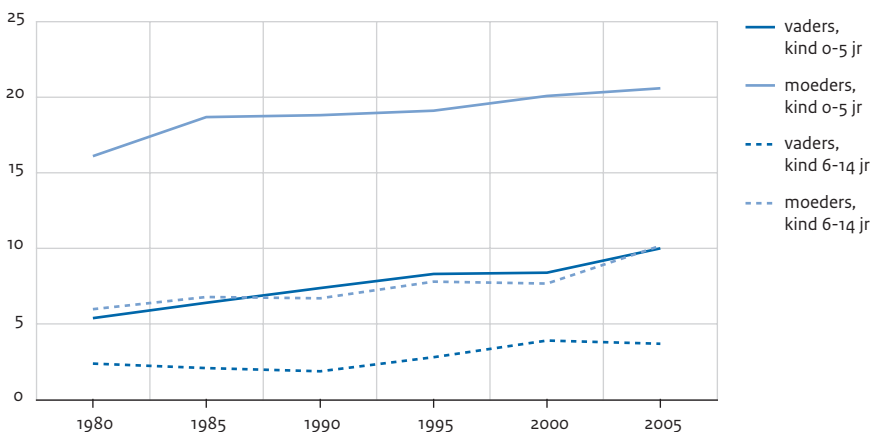
mannen doen dus niet minder, maar ook niet meer dan de huidige veertigers toen zij jonger waren.

Bij vrouwen hangt de tijdsbesteding aan onbetaalde arbeid zeer sterk samen met hun levensfase; vrouwen met jonge kinderen besteden hier verreweg de meeste tijd aan. Uit de analyse blijkt verder een relatief gering cohorteffect. De cohorten geboren tussen 1935 en 1964 doen ongeveer evenveel aan onbetaald werk als de referentiegroep (1935-1934). De cohorten die na 1964 zijn geboren besteden ieder minder tijd daaraan dan het vorige cohort en wijken daarmee af van het oudste cohort. Ten slotte is er sprake van een nog bescheidener periode-effect, veel beperkter van omvang dan bij de mannen en in tegengestelde richting. In elk jaar verrichten vrouwen minder onbetaald werk dan het jaar ervoor. De in figuur 12.5 voor vrouwen weergegeven trend van een dalende tijdsbesteding aan onbetaald werk blijft dus ook overeind na correctie voor levensfase en cohort.

Nemen we de tijdsbesteding aan de zorg voor kinderen (een van de onderdelen van het onbetaalde werk) afzonderlijk onder de loep, dan blijkt dat zowel mannen als vrouwen hier meer tijd aan zijn gaan besteden in de afgelopen 30 jaar (figuur 12.7). Ook zien we dat vaders een grotere rol in de zorg voor kinderen hebben gekregen. Vooral vaders met jonge kinderen hebben het drukker gekregen: de tijdsbesteding van vaders aan zorg voor kinderen van wie de jongste onder de 6 jaar is, verdubbelde van vijf tot tien uur. Hoewel moeders in het algemeen minder tijd zijn gaan besteden aan onbetaalde arbeid, zijn ook zij meer tijd gaan besteden aan zorg voor kinderen. Zo waren moeders met kinderen onder de 6 jaar in 1980 zestien uur kwijt aan de zorg voor hun kinderen, tegen ruim twintig uur in 2005. De afname van onbetaalde arbeid moet dus vooral op het conto worden geschreven van een afnemende tijdsbesteding aan huishoudelijk werk.

Figuur 12.7

Tijdsbesteding van vaders en moeders aan zorg voor kinderen, naar leeftijd kind, 1980-2005 (in gemiddeld aantal uren per week)

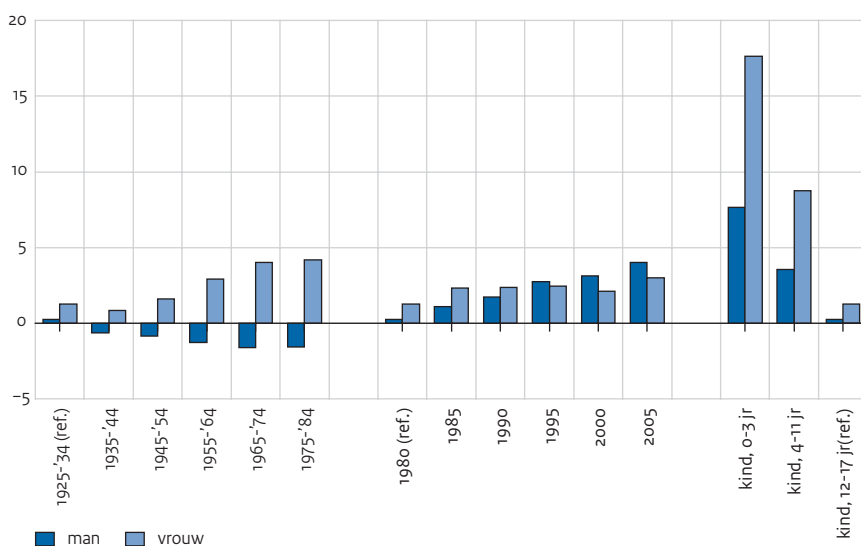

Bron: SCP (TBO '80-'05)

Uit de APC-analyse blijkt dat de tijdsbesteding aan kinderopvang bij zowel vaders als moeders het sterkst wordt bepaald door de leeftijd van de kinderen. Vaders met jonge kinderen tot 4 jaar besteden veel meer tijd aan hun kinderen dan vaders met oudere kinderen (12-17 jaar). Vaders met kinderen van 4-11 jaar nemen een tussenpositie (figuur 12.8). Bij de moeders zijn de effecten nog groter. Vrouwen met een jongste kind onder de 4 jaar besteden veel meer tijd aan zorg dan vrouwen met oudere kinderen. Moeders met kinderen op de basisschool besteden ook meer tijd aan zorgtaken dan moeders met oudere kinderen, maar niet zoveel als moeders met kinderen onder de 4 jaar. De uitkomsten liggen natuurlijk wel voor de hand omdat de leeftijd van het kind sterk bepaalt hoeveel tijd aan verzorging, voeding, aandacht en begeleiding moet worden gegeven.

Figuur 12.8

Tijdsbesteding aan zorg voor kinderen door mannen en vrouwen van 20-59 jaar, cohort-, periode- en levensfase-effecten (b-waarde, opgehoogd met het voor vrouwen en mannen verschillende intercept)^a

- a Voor mannen bedraagt het cohort-effect ,08, het periode-effect ,23 en het levensfase-effect, 51. Voor vrouwen is dat respectievelijk ,11, ,05 en ,62. Alle effecten zijn significant.

SCP (TBO'80-'05)

Daarnaast is er bij mannen sprake van een periode-effect. In elk jaar dat de tijdsbesteding is gemeten besteden de vaders, ongeacht levensfase of cohort, significant (iets) meer tijd aan hun kinderen dan in 1980. Het effect is voor elk jaar groter dan voor het voorgaande jaar. Dit betekent dat er dus een continue, maar bescheiden ont-

wikkeling is waarin mannen, ongeacht geboortecohort, steeds meer tijd aan hun kinderen besteden. Bij de vrouwen is er nauwelijks sprake van een periode-effect. Ten slotte zien we bij de mannen een beperkt en negatief cohorteffect. Als gecorrigeerd wordt voor de met de tijd gegroeide inzet van vaders in de zorg, dan lijken de recentere geboortecohorten juist minder tijd te besteden aan hun kinderen dan hun voorgangers. Zoals we al in figuur 12.7 hebben gezien, klopt dit niet. De huidige vaders besteden wel degelijk iets meer tijd aan hun kroost, maar dat hangt dus niet samen met hun geboortecohort. Mannen zijn met elk volgend geboortecohort meer tijd gaan besteden aan zorgtaken, en de recentste geboortecohorten lopen daarin niet voorop. Bij de moeders is er alleen een cohorteffect voor de cohorten geboren in 1965-1974 en 1975-1984. Bij hen is het effect juist positief, met andere woorden: zij besteden meer tijd aan de zorg voor kinderen dan de referentiegroep.

12.6 Papadagen en mamadagen

Toen Wouter Bos fractieleider was van de PvdA, had hij een wekelijkse ‘papadag’. Deze term is in een paar jaar tijd geheel ingeburgerd en duidt op een doordeweekse vrije dag voor vaders, waarop zij thuis voor hun kinderen zorgen. De tegenhanger van de ‘papadag’, de ‘mamadag’, komen we echter zelden tegen. Dit geeft al aan dat er geen sprake is van gelijkwaardig ouderschap. Dat vrouwen op een doordeweekse dag voor hun kinderen zorgen is blijkbaar normaal, als mannen het doen is dat bijzonder en moet het benoemd worden.

Als we kijken naar de opvattingen over de ideale arbeidsduur voor vaders en moeders, dan zien we dat het idee dat de vader ook een dag thuis zou moeten zijn, inmiddels breed ingang heeft gevonden. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat men de moeder liever nog wat meer dagen thuis ziet. Recent onderzoek (tabel 12.2) laat zien dat men vaders het liefste bijna vier dagen per week naar het werk ziet gaan, terwijl voor moeders met kleine kinderen een werkweek van gemiddeld twee dagen als ideaal wordt beschouwd.

Opmerkelijk is ook hier de overeenstemming tussen vrouwen en mannen. Wat betreft de ideale werkweek van vaders zien we bovendien dat ook de verschillende geboortecohorten daarover niet veel van mening verschillen. Wel zien we een verschuiving wat betreft de meest geschikte arbeidsduur voor moeders. Hoe jonger de respondenten, des te meer ruimte zien ze voor arbeidsparticipatie van de moeders. De enige uitzondering op dit patroon vormt het jongste geboortecohort. Deze jonge mannen en vrouwen (tussen de 16 en 25 jaar) denken wat traditioneler dan de daarvoor gelegen cohorten. Omdat het gaat om een meting op één moment, kunnen we niet met zekerheid vaststellen of het hier om een zuiver cohorteffect gaat. De allerjongsten die wat traditioneler denken over de ideale arbeidsduur van moeder kunnen, als ze ouder worden en zelf kinderen krijgen, daar wellicht anders over gaan denken. Waarschijnlijk is dat evenwel niet. Bij de twee hiervoor besproken stellingen, waar de opvattingen van geboortecohorten over een langere periode konden worden gevolgd, bleek dat vrouwen en mannen juist in de fase dat ze nog jong zijn en geen kinderen hebben meer geëmancipeerd denken dan in latere levensfasen.

Tabel 12.2

Opvattingen over de ideale arbeidsduur voor vaders en moeders met jonge kinderen, naar geslacht en cohort, 2010 (in gemiddeld aantal dagen per week)

cohort geboren in	ideale arbeidsduur voor vaders met kind 0-3 jaar		ideale arbeidsduur voor moeders met kind 0-3 jaar	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
1925-1934	4,1	4,1	1,3	1,3
1935-1944	4,3	3,9	1,7	1,5
1945-1954	3,9	3,8	1,9	2,0
1955-1964	3,8	3,7	1,9	2,0
1965-1974	3,9	3,8	2,2	2,1
1975-1984	3,8	3,9	2,4	2,3
1985-1994	3,8	3,5	1,8	2,0
totaal	3,9	3,9	1,9	2,0

Bron: SCP (EMOP'10)

De meerderheid van de bevolking is ervoor dat vaders van jonge kinderen een dag in de week thuis zijn om voor hun kinderen te zorgen (tabel 12.3). Vrouwen juichen dit nog wat meer toe dan mannen. Vergelijken we de verschillende geboortecohorten, dan wordt het belang van een papadag door de recente cohorten mannen beduidend vaker onderschreven dan door de oudere cohorten. In het cohort geboren tussen 1975-1984 vinden we de meeste voorstanders van een papadag. Dit is juist de groep waarin nu de meeste vaders van jonge kinderen zijn te vinden. In het allerjongste cohort is de steun voor een papadag iets minder, maar nog steeds veel groter dan in de oudere cohorten.

Ook bij de vrouwen zien we meer steun voor de papadag bij de recentere cohorten dan bij de eerder geboren cohorten (vóór 1944). De verschillen zijn echter niet zo groot als bij de mannen. En het is ook niet zo dat elk cohort meer instemming laat zien dan het tien jaar eerder geboren cohort. Opvallend hier is dat het jongste cohort vrouwen de grootste voorstander is van de papadag. In andere opzichten laat dit cohort immers juist meer traditionele denkbepelden zien.

Er zijn verschillende redenen waarom mensen het wenselijk vinden dat vaders meer zorgtaken op zich nemen. In het emancipatiebeleid is vergroting van het zorgaandeel van mannen vooral bedoeld om moeders meer ruimte te geven voor hun arbeidsparticipatie. De vaders die het manifest *Papa Plus* hebben gelanceerd, benadrukken daarentegen vooral de band tussen vader en kind en, in iets mindere mate, de ontwikkeling van het kind. Uit onderzoek blijkt inderdaad dat als vaders wat arbeidstijd inleveren, dit ten goede komt aan de relatie tussen vader en kind (De Graaf en Kalmijn 2006). Ook blijkt uit een recent onderzoek onder vaders dat vier op de tien vindt dat om hun rol als vader goed te kunnen vervullen, ze meer tijd zouden moeten besteden aan de opvoeding dan ze nu doen (MarketResponse 2010).

Tabel 12.3

Vaders van jonge kinderen (0-3 jaar) zouden minimaal één doordeweekse dag thuis moeten zijn om voor hun kind te zorgen, naar geslacht en cohort (in procenten (helemaal) mee eens)

cohort geboren in	mannen	vrouwen
1925-1934	36	54
1935-1944	49	52
1945-1954	45	69
1955-1964	54	63
1965-1974	51	65
1975-1984	69	64
1985-1994	64	76
totaal	55	64

Bron: SCP (NiG'10)

Ook uit de enquête die voor het SCR is gehouden blijkt dat voorstanders van de papadag deze dag vooral belangrijk vinden voor de ontwikkeling van het kind (kindargument) en voor de goede band tussen vader en kind (vaderargument) (tabel 12.4). Het argument dat meer zorg door de vaders aan de moeders meer ruimte geeft om te werken (moederargument), wordt duidelijk minder genoemd. Van de vrouwen die het belangrijk vinden dat de vader een dag in de week thuis is, vindt maar een op de vijf dit relevant in verband met de arbeidsparticipatie van de moeder. Bij de mannen speelt dit argument nog minder vaak. De centrale gedachte van het emancipatiebeleid dat papadagen goed zijn voor de arbeidsparticipatie van moeders, sluit dus niet aan bij de opvattingen van de bevolking.

Tabel 12.4

Belangrijkste reden waarom respondenten het belangrijk vinden dat vaders van jonge kinderen minimaal één doordeweekse dag thuis zijn om voor hun kind te zorgen, naar geslacht en cohort (in procenten van respondenten die dit belangrijk vinden)

cohort geboren in	mannen			vrouwen		
	kind	vader	moeder	kind	vader	moeder
1925-1934	44	41	21	21	51	28
1935-1944	47	34	19	23	51	26
1945-1954	51	30	19	31	39	29
1955-1964	33	46	21	38	47	16
1965-1974	27	59	15	34	49	17
1975-1984	52	40	15	46	45	9
1985-1994	57	39	8	50	39	11
totaal	46	41	13	38	45	18

Bron: SCP (NiG'10)

Vergelijken we de verschillende geboortecohorten dan zien we dat de recentste cohorten relatief vaak belang hechten aan de papadag vanwege het kind. De middelste cohorten, geboren tussen 1955 en 1974, benadrukken relatief vaak de belangen van de vader. Steun voor de papadag vanwege de arbeidsparticipatie van de moeder zien we nog het vaakst bij de oudste geboortecohorten. Dit is opmerkelijk, omdat we verwachtten dat juist de cohorten geboren in 1945 en later (vanaf de tweede feministische golf) meer belang zouden hechten aan de arbeidsparticipatie van de moeder.

Ruim de helft van de mannen en zelfs bijna twee derde van de vrouwen vindt het dus belangrijk dat de vader door de week een dag thuis is om voor de kinderen te zorgen. Maar doen vaders dat ook? Hoeveel vaders hebben werkelijk een of meer papadagen? In 2004 bleek dat van de vaders van jonge kinderen (0-12 jaar) 11% één dag (en heel soms meerdere dagen) in de week thuis was en voor zijn kind zorgde (Portegijs et al 2006). Recent onderzoek suggereert dat dit aandeel sindsdien sterk is gestegen; bijna een kwart van de ondervraagde vaders (met kind van 0-17 jaar) gaf aan een of meer doordeweekse dagen voor zijn kinderen te zorgen (MarketResponse 2010). Onduidelijk blijft in dit laatste onderzoek wat deze 'zorg' inhoudt. Ook het voor het werk brengen van het kind naar het kinderdagverblijf (en het na het werk weer ophalen) kan eronder vallen. Het blijft dus onduidelijk in hoeverre het hier werkelijk om papadagen gaat.

Wel is zeker dat de meeste mannen een voltijds werkweek hebben, en dat in ons land mannen weliswaar vaker in deeltijd werken dan in andere landen, maar dat ze dit vooral doen aan het einde van hun loopbaan. In de fase dat mannen kleine kinderen hebben, werken ze gemiddeld genomen meer uren buitenshuis dan daarvoor of daarna (Portegijs en Keuzenkamp 2008: 43). In 2008 had 84% van de vaders met een kind van 0-3 jaar een volledige werkweek (35 uur of meer) (bron: Enquête beroepsbevolking 2008). De verigen hadden een deeltijdbaan of werkten niet. Bij de vaders die niet of minder dan 28 uur in de week werken, gaat het meestal om (gedeeltelijke) werkloosheid. De meesten van hen zouden graag meer uren werken. Ook van de vaders met een grote deeltijdbaan zou een op de acht liever meer uren werken. Desalniettemin is dus 17% van de vaders in principe een of meer dagen in de week thuis en zou die tijd kunnen gebruiken om voor zijn kind te zorgen. Voor voltijd werkende vaders is het in principe ook mogelijk om de werkuren zo te verdelen dat ze een dag vrij roosteren om voor hun kind te kunnen zorgen. 11% van de fulltime werkende vaders met een jong kind blijkt van deze mogelijkheid gebruik te maken (zie Keuzenkamp et al. 2009: 117 (noot 8)). Ze werken bijvoorbeeld vier keer 9 uur, en komen zo aan hun 36 werkuren, of ze compenseren de papadag door bijvoorbeeld in het weekend of in de avonduren werktijd in te halen. Als we deze uitkomsten met elkaar verbinden, komen we op 24% vaders die een of meer doordeweekse dagen niet werkt.²

Tabel 12.5

Arbeidsduur en arbeidspatroon van vaders met kinderen van 0-3 jaar, 2008 (in aantallen en procenten)

	aantal (x 1000)	aandeel t.o.v. vaders met jonge kinderen (%)
werkt fulltime, vijf dagen per week overdag	4001	75
werkt fulltime, verdeeld over vier dagen	494	9
grote deeltijdbaan 28-34 uur	422	8
kleine deeltijdbaan 1-27 uur	159	3
werkt niet	235	4
	5311	100

Bron: CBS (EBB'08); SCP (VOMA'09) SCP-bewerking

Driekwart van de vaders werkt vijf volle werkdagen per week (of meer) en is dus door-deweeks overdag niet beschikbaar voor zorgtaken, uitgezonderd wellicht het halen of brengen van en naar de opvang. Een kwart van de vaders is wel een deel van de week vrij, omdat zij in deeltijd werken of helemaal niet werken, of omdat zij een dag vrij roosteren door op andere tijden meer te werken. Dit betekent uiteraard nog niet dat dit kwart in volle overtuiging heeft gekozen voor een minder omvangrijke werkweek, noch dat zij de dag(en) dat zij niet werken de zorg voor hun kinderen op zich nemen. Dat niet alle deeltijdwerkers of thuisvaders dit uit volle overtuiging doen vanwege de zorg voor kinderen, blijkt als we kijken naar de gewenste arbeidsduur. Als de vaders gevraagd wordt hoeveel ze zouden willen werken, daarbij rekening houdend met de financiële consequenties, dan geven velen aan liever nog wat meer te willen werken. Zo werkten vaders met een jong kind (0-3 jaar) in 2006 gemiddeld 35,3 uur in de week, en ze zouden dat liever nog met 2,7 uur ophogen tot 38 uur (Portegijs en Keuzenkamp 2008: 43). De financiële consequenties blijken een belangrijke reden voor voltijds werkende mannen om niet minder te willen werken. Nog vaker geven ze aan dat het werk het niet zou toelaten (Keuzenkamp et al 2009).

We kunnen dus gevoeglijk concluderen dat driekwart van de vaders géén papadag heeft, maar niet hoeveel van de overigen zo'n dag wel hebben.

12.7 Slotbeschouwing

Allereerst moeten we constateren dat het draagvlak voor een gelijke verdeling van onbetaalde arbeid groot is, maar dat er in de praktijk nog steeds niet veel van terecht komt. Driekwart van de Nederlanders, mannen nauwelijks minder dan vrouwen, vinden het van belang dat het huishoudelijk werk en de zorg voor kinderen *gelijk* (dus niet *gelijker*) wordt verdeeld. Vrouwen zijn inderdaad minder tijd gaan besteden aan huishoudelijk werk, en mannen wat meer, maar van een gelijke verdeling is bij lange na nog geen sprake. Moeders besteden nog steeds ruim twee keer zoveel uren aan de zorg voor hun kind dan vaders. Ruim de helft van de mannen en twee derde van de vrouwen vindt

het belangrijk dat vaders van jonge kinderen een doordeweekse dag thuis zijn om voor hun kind te zorgen. Opmerkelijk daarbij is dat zowel vrouwen als mannen een wekelijkse 'papadag' vooral belangrijk vinden voor de vader of het kind, en niet om de moeder meer ruimte te bieden om zonder zorgen buitenshuis te kunnen werken. En ondanks het grote belang dat wordt gehecht aan een papadag, werkt ten minste driekwart van de vaders van jonge kinderen 'gewoon' vijf dagen in de week. Dat het overige kwart niet geheel uit volle overtuiging heeft gekozen voor een papadag blijkt als we alle vaders vragen naar hun gewenste arbeidsduur (rekening houdend met de financiële consequenties): ze geven dan 2,7 uur meer op dan dat ze nu werken. Dit zet vraagtekens bij de in onderzoek vaak geuite wens van voltijds werkende vaders om minder te gaan werken. Ook zien zowel vrouwen als mannen, alle idealen over een gelijke verdeling ten spijt, moeders bij voorkeur drie dagen in de week thuis bij haar kind, en de vader maar één dag. Verder zagen we dat als vrouwen en mannen kleine kinderen hebben, ze wat traditioneler denken over de taakverdeling dan als ze nog geen kinderen hebben, of als die kinderen alweer groot zijn. Juist als er veel zorgtaken te verdelen zijn, vinden mannen en vrouwen een gelijke verdeling dus wat minder belangrijk. Opmerkelijk is ten slotte dat de laatste jaren weer meer mensen geloven dat de vrouw toch beter geschikt is voor de zorg voor kleine kinderen.

Deze kloof tussen opvattingen en praktijk is ook in eerder onderzoek beschreven (Grunell 2001). Daar werd verondersteld dat verschuivende idealen een voorbode zijn voor de op termijn ook veranderende praktijk. In dat geval zouden we in oudere generaties vooral veranderde opvattingen mogen verwachten, terwijl in recentere geboortecohorten de daad ook vaker bij het woord wordt gevoegd. Daarmee zijn we aangeland bij de centrale vraag in dit hoofdstuk: is er sprake van een 'nieuwe man'? Hebben de huidige jonge vaders andere opvattingen over hun rol in het gezin, en brengen zij die met name ook wat vaker in de praktijk? Sterke bewijzen hiervoor hebben we niet kunnen vinden. Als we uitsluitend kijken naar de ontwikkeling door de tijd, dan blijkt, conform onze verwachting, dat steeds meer mannen een gelijke verdeling van onbetaalde arbeid belangrijk vinden, en dat zij ook steeds meer tijd kwijt zijn aan huishoudelijk werk en zorgtaken. Met name de tijd die vaders van jonge kinderen (0-5 jaar) besteden aan de zorg voor hun kroost is toegenomen. Wanneer we echter kijken welk deel van deze ontwikkeling samenhangt met het geboortecohort van de mannen, dan ontstaat een ander beeld. Dan blijkt dat deze verschuivingen meestal niet toe te schrijven zijn aan de komst van steeds geëmancipeerder geboortecohorten mannen en vrouwen. Alleen zien we verschillen tussen de *oudere* geboortecohorten mannen (geboren voor 1965) wat betreft het geloof in de grotere zorgkwaliteiten van vrouwen. Maar op de andere punten zien we geen verschil tussen geboortecohorten mannen, of blijken recente geboortecohorten zelfs wat minder geëmancipeerd. Met name bevreemdend is dat recentere geboortecohorten mannen minder tijd lijken te besteden aan onbetaalde arbeid en zorg dan hun voorgangers. Dat in werkelijkheid mannen nu wel degelijk wat meer tijd besteden aan onbetaalde arbeid, komt dus *niet* door de komst van steeds geëmancipeerder geboortecohorten nieuwe mannen, maar omdat alle mannen, ongeacht geboortjaar, dit iets meer zijn gaan doen. Recentere cohorten mannen lopen hierbij niet voorop, integendeel zelfs.

De nieuwe man wordt dus niet geboren, maar gemaakt. Dit heeft belangrijke consequenties voor het beleid. Niet alleen in de adolescentiefase (de formatieve periode) blijken mensen gevoelig voor nieuwe ideeën. Ook daarna kunnen opvattingen en gedrag veranderen. Dit betekent dat voor maatschappelijke veranderingen zoals de herverdeling van onbetaalde arbeid, de hoop niet uitsluitend gericht hoeft te worden op nieuwe geboortecohorten. Ook oudere mannen zijn gevoelig voor nieuwe ideeën en praktijken. Als de tijdgeest beïnvloed kan worden, dan zullen alle geboortecohorten, niet alleen de jongste, daarop reageren.

Noten

- 1 We hebben in eerste instantie steeds vijf geboortejaren samengenomen. Duidelijk werd dat er geen scherpe breuklijnen waren tussen de cohorten. Daarom is voor de leesbaarheid in de uiteindelijke analyse gebruikgemaakt van tienjaarscohorten. Het oudste cohort is geboren tussen 1925 en 1934 en fungeert als referentiecategorie.
- 2 84% van de vaders werkt meer dan 34 uur in de week, maar 11% daarvan (= 9% van alle mannen) verdeelt het werk zo dat ze een of meer dagen overdag vrij zijn. Deze 9% tellen we op bij de 15% die minder dan 34 uur in de week werken, en zo komen we op 24%.

Literatuur

- Cloin, M. en B. Hermans (2006). Onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg. In: W. Portegijs, B. Hermans en V. Lalta, *Emancipatiemonitor 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Graaf, P.M. de, en M. Kalmijn (2006). Change and stability in the social determinants of divorce. A comparison of marriage cohorts in the Netherlands. In: *European Sociological Review Advance Access*, vol. 22, nr. 5, p. 561-572.
- Grunell, M. (2001). *Mannen zorgen. Veranderingen en continuïteit in zorgpatronen* (dissertatie). Amsterdam: Aksant.
- Heymans, prof. G. (1932). *Psychologie der vrouwen (onder toezicht van den schrijver in het Nederlandsch overgebracht door J.F. van Hees)*. Amsterdam: maatschappij voor goede en goedkoope lectuur.
- Keuzenkamp, S. (red.), C. Hillebrink, W. Portegijs en B. Pouwels (2009). *Deeltijd (g)een probleem*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kloek, E. (2009). *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw*. Amsterdam: uitgeverij Balans.
- MarketResponse (2010). *De rol van de vader bij de opvoeding. Onderzoek ten behoeve van het Opvoeddebat* (onderzoek in opdracht van het ministerie van Jeugd en Gezin). Leusden: MarketResponse Nederland BV.
- Portegijs, W. en S. Keuzenkamp (2008). *Nederland Deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Portegijs, W., M. Cloin, I. Ooms en E. Eggink (2006). *Hoe het werkt met kinderen. Moeders over kinderopvang en werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pott-Buter, H. en K. Tijdens (red.) (1998). *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

TK (2007/2008a). *Meer kansen voor vrouwen. Emancipatiebeleid 2008-2011*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30420, nr. 50.

TK (2007/2008b). *Emancipatiebeleid*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30420, nr. 124.

13

Generaties in het onderwijs en op de arbeidsmarkt

Lex Herweijer

13.1	Stijging van het opleidingsniveau	275
13.2	Opleidingsniveau grotendeels bepaald in de jeugd jaren	276
13.3	Opeenvolgende cohorten steeds hoger opgeleid	277
13.4	Opleidingsgeneraties?	280
13.5	De waarde van opleidingen op de arbeidsmarkt	285
13.6	Een verloren generatie op de arbeidsmarkt?	289
13.7	Slotbeschouwing	292
	Noten	293
	Literatuur	294

Samenvatting

Het opleidingsniveau van de bevolking is in de loop van de twintigste eeuw sterk verhoogd. Bij vrouwen heeft deze stijging zich nog sneller voorgedaan dan bij mannen, waardoor vrouwen hun achterstand inmiddels hebben ingelopen. Vanaf cohorten geboren omstreeks 1970 is de achterstand van vrouwen omgebogen in een voorsprong. De stijging van het opleidingsniveau van de bevolking heeft zich – overwegend – gelijkmatig voltrokken: er hebben zich geen duidelijke trendbreuken voorgedaan. Een uitzondering daarop is de stagnatie van de toename van het percentage hogeropgeleiden bij cohorten geboren in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. De stijging van het functieniveau op de arbeidsmarkt heeft die van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking niet kunnen bijhouden. Gevolg daarvan is dat het functieniveau van opgeleiden lager is geworden. De meerwaarde van hogere opleidingen ten opzichte lagere opleidingen blijft echter groot en beloningsverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden zijn in de loop van de jaren negentig weer toegenomen.

Schoolverlaters zijn degenen die het sterkst de gevolgen van schommelingen in de economische conjunctuur ondervinden. De vrees dat zij die in het begin van de jaren tachtig onder moeilijke omstandigheden op de arbeidsmarkt kwamen een verloren generatie zouden vormen, lijkt ongegrond. Op de langere termijn wijkt hun positie op de arbeidsmarkt nauwelijks af van die van schoolverlaters die in andere tijdvakken op de arbeidsmarkt kwamen.

13 Generaties in het onderwijs en op de arbeidsmarkt

13.1 Stijging van het opleidingsniveau

Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking in de loop van de twintigste eeuw enorm gestegen. Opeenvolgende geboortecohorten bleven steeds langer in het onderwijs en bereikten een hoger opleidingsniveau dan hun voorgangers. In dit hoofdstuk brengen we de veranderingen in het bereikte opleidingsniveau van opeenvolgende geboortecohorten in kaart. Dat het opleidingsniveau van recente cohorten in doorsnee veel hoger is dan dat van eerder geboren cohorten staat op voorhand vast. De vraag is of zich bepaalde patronen aftekenen: is het opleidingsniveau geleidelijk aan gestegen bij opeenvolgende geboortecohorten, of is de toename schoksgewijs verlopen onder invloed van veranderingen in het onderwijs of in de samenleving? En als er zich patroon aftekent in de opleidingsverdeling bij opeenvolgende cohorten, kunnen we op basis van dit patroon dan spreken van generaties in het onderwijs? En in hoeverre valt deze generatie-indeling samen met het bekende onderscheid tussen de vooroorlogse-, de stille-, de protest- en de verloren generatie?

Het gevolgde onderwijs is voor volwassenen een belangrijk middel om een gunstige leefsituatie te verwezenlijken (Boelhouwer 2010). Het beïnvloedt de kansen op de arbeidsmarkt en is daarnaast in hoge mate bepalend voor iemands maatschappelijke participatie, politieke betrokkenheid, cultuurdeelname, vrijetijdsbesteding, gezondheid en deelname aan criminele activiteiten (Minne et al. 2007). Opleidingsverschillen tussen cohorten kunnen dus doorwerken op tal van andere terreinen. Ook als er geen duidelijke clusters van geboortecohorten zijn te onderscheiden, is inzicht in de opleidingsverdeling van opeenvolgende geboortecohorten daarom belangrijk.

Voor de toekomst is dit inzicht eveneens van belang. Op basis van de opleidingsverdeling van opeenvolgende geboortecohorten valt te voorspellen hoe het opleidingsniveau van de volwassen bevolking zich de komende decennia zal ontwikkelen. De groep die in 2050 met pensioen gaat heeft zijn opleiding nu al afgerond. Hun opleidingsniveau staat al grotendeels vast.

De waarde van diploma's op de arbeidsmarkt

Het belang van een hoger onderwijsniveau kan niet los worden gezien van economische ontwikkelingen. Op de arbeidsmarkt kan de waarde van opleidingen namelijk veranderen door verschuivingen in de verhouding tussen vraag en aanbod. Als de vraag naar hogeropgeleiden minder snel toeneemt dan het aanbod, kan de waarde van diploma's dalen. Het voordeel dat recente cohorten in principe hebben vanwege hun hoge opleiding kan dus deels verloren gaan door diploma-inflatie.

Gevolgen van een moeilijke start

Schommelingen in de economische conjunctuur zijn op de korte termijn vooral van invloed op de arbeidsmarktpositie van schoolverlaters. Zij ervaren als eersten de gevolgen van een daling van het aantal vacatures. De vraag is of een moeilijke start op de

arbeidsmarkt ook op de langere termijn gevolgen heeft. Vanwege de hoge jeugdwerkloosheid begin jaren tachtig werd gevreesd dat schoolverlaters een ‘verloren’ generatie zouden vormen. Door de slechte start zouden hun arbeidsmarktkansen blijvende schade hebben opgelopen.

In het tweede deel van dit hoofdstuk bespreken we veranderingen in de opbrengsten van opleidingen op de arbeidsmarkt. Eerst geven we een kort overzicht van de veranderingen in het functieniveau. Daarna gaan we nader in op het zogenoemde littekeneffect van een slechte start op de arbeidsmarkt: laat een moeilijke start op de arbeidsmarkt in de loopbaan langdurig sporen na? Zijn er aanwijzingen dat de schoolverlaters die in het eerste deel van de jaren tachtig op de arbeidsmarkt kwamen uiteindelijk een verloren generatie zijn gaan vormen?

13.2 Opleidingsniveau grotendeels bepaald in de jeugdijaren

We spreken van een cohorteffect als de tijd waarin een geboortecohort opgroeit van invloed is op hun verdere levensloop. Uitgangspunt is dat gebeurtenissen en maatschappelijke omstandigheden tijdens de formatieve periode – volgens Becker (1992) grofweg de leeftijd van 10 tot 25 jaar – een blijvend stempel drukken op de manier waarop men na die periode in het leven staat. De gevoeligheid voor nieuwe indrukken en ervaringen zou na de formatieve jaren sterk afnemen. Doordat opeenvolgende cohorten te maken krijgen met verschillende formatieve omstandigheden, zouden blijvende verschillen tussen geboortecohorten ontstaan. Historische omstandigheden werken op deze manier langdurig door in de samenleving. Ze verliezen pas hun invloed nadat de cohorten die er in hun formatieve periode aan zijn blootgesteld, zijn vervangen door latere cohorten die deze ervaringen niet met zich meedragen. Vervanging van eerder geboren door later geboren cohorten leidt tot veranderingen in de bevolking, maar wel met een ingebouwde vertraging.

Het ontstaan van blijvende verschillen tussen geboortecohorten is geen wetmatigheid. Essentieel is de veronderstelling dat volwassenen na de formatieve periode betrekkelijk ongevoelig zijn voor socialiserende invloeden en veranderingen. Het opleidingsniveau is een eigenschap die grotendeels aan deze voorwaarde voldoet. De onderwijsdeelname in de jeugd en vroege volwassenheid is sterk bepalend voor de rest van het leven; na de leeftijd van 25 à 30 jaar verandert er niet veel meer aan het opleidingsniveau dat dan is bereikt. De doelstelling van een ‘leven lang leren’ heeft weinig invloed op het (formele) opleidingsniveau van volwassenen, niet alleen omdat het nog altijd niet goed van de grond komt, maar ook omdat het de bestaande opleidingsverschillen bestendigt (Herweijer 2006). In de onderwijsdeelname van volwassenen is duidelijk het *Mattheüs-effect* zichtbaar (Merton 1968): wie al een goede uitgangspositie heeft profiteert ook nog eens meer van voorzieningen dan personen in een ongunstige uitgangspositie.¹

De verdeling naar opleidingsniveau binnen een bepaald cohort volwassenen vormt dus een afspiegeling van de onderwijsdeelname in een eerder tijdperk; verschillen tussen opeenvolgende cohorten weerspiegelen de verschillen in onderwijsdeelname tijdens de formatieve jaren. Omdat het opleidingsniveau vanaf een bepaalde leeftijd een min of meer stabiel kenmerk is, spelen interpretatieproblemen die voortkomen uit de verwevenheid van geboortecohort, leeftijd en periode (Hagenaars 1998, zie ook hoofdstuk 1) vanaf die leeftijd nauwelijks een rol. Wel moeten we er rekening mee houden dat er op groepsniveau een zekere vertekening ontstaat als een cohort een hogere leeftijd bereikt. Door sociaaleconomische verschillen in levensverwachting zal de samenstelling van een cohort veranderen. Hogeropgeleiden hebben vanaf hun 65e namelijk een vier jaar langere levensverwachting dan lageropgeleiden (CBS StatLine; zie ook Van Hertfen et al. 2002).

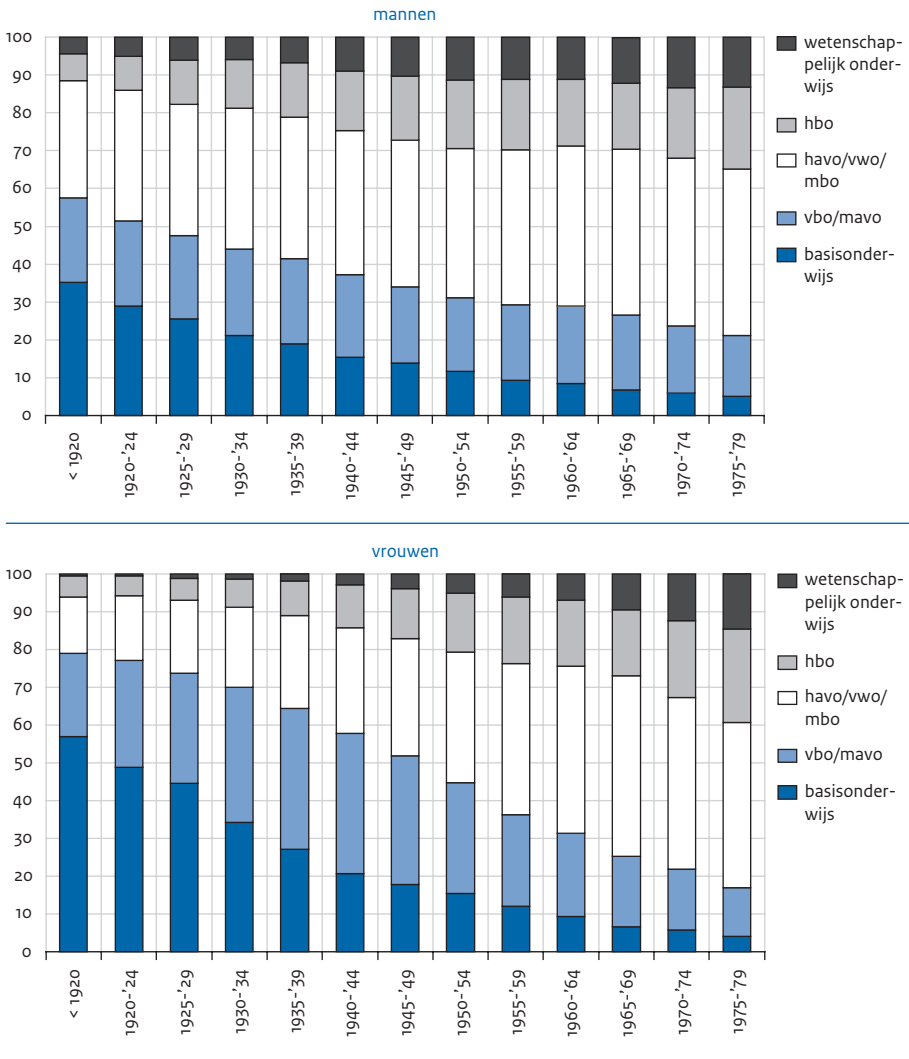
13.3 Opeenvolgende cohorten steeds hoger opgeleid

Wanneer we het opleidingsniveau van opeenvolgende geboortecohorten volwassenen vergelijken, wordt duidelijk hoe sterk het opleidingsniveau is toegenomen. We brengen de ontwikkeling bij mannen en vrouwen apart in kaart en hanteren een indeling in cohorten die steeds vijf geboortejaren omvatten (figuur 13.1).² Bij de vooroorlogse cohorten zijn er nog weinig hogeropgeleiden, en hebben vooral veel vrouwen niet meer dan lagere school gevolgd. Bij de cohorten geboren in de oorlogsjaren is het aantal mannen en vrouwen met niet meer dan lagere school al drastisch afgenomen en zijn er behoorlijke aantallen hogeropgeleiden. Bij de meest recente cohorten tot slot – geboren in de jaren zeventig van de vorige eeuw – is het percentage hogeropgeleiden nog verder opgelopen: van de cohorten 1975-'79 heeft 34% van de mannen en 39% van de vrouwen een hbo- of universitaire opleiding afgerond. Het aantal volwassenen met ten hoogste lager onderwijs is gedaald tot 4% à 5%. Iets meer dan 80% van deze cohorten voldoet aan wat later de startkwalificatie is gaan heten (een afgeronde havo-, vwo- of mbo 2-opleiding).

Omdat het opleidingsniveau van cohorten geboren in de jaren tien en twintig van de vorige eeuw pas is geregistreerd toen deze mensen op gevorderde leeftijd waren, moeten we er rekening mee houden dat hun opleidingsniveau als gevolg van sociaaleconomische verschillen in levensverwachting in zekere mate wordt overschat. Dat betekent dat de toch al forse verschillen tussen deze en latere cohorten in werkelijkheid nog groter zijn.³

Figuur 13.1

Geboortecohorten naar opleidingsniveau en geslacht, bevolking van 30-74 jaar (in procenten)

Bron: CBS (EBB '91-'08)

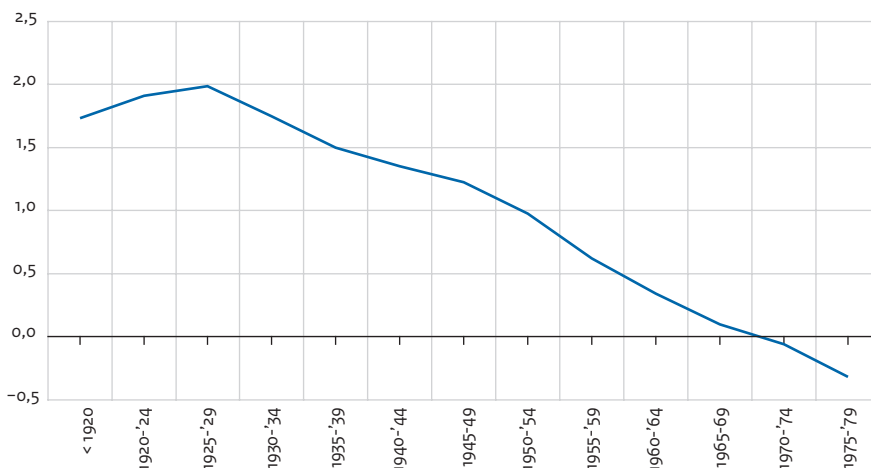
Inhaalslag van vrouwen

De vergelijking tussen de cohorten laat duidelijk de inhaalslag zien die vrouwen in de loop van de twintigste eeuw hebben gemaakt. Bij de vooroorlogse geboortecohorten hadden vrouwen nog een grote opleidingsachterstand op mannen. Bijna 60% van de vrouwen geboren voor 1920 heeft niet meer dan basisonderwijs afgerond, bij de mannen was dat slechts 35%. Bij latere geboortecohorten nam het onderwijsniveau van vrouwen

snel toe. Aanvankelijk manifesteerde die inhaalslag zich vooral op het uitgebreid lagere (lbo/vbo en mulo/mavo) en middelbare niveau (havo/vwo/mbo en de voorlopers daarvan). Bij latere cohorten nam ook het aantal hoogopgeleide vrouwen sterk toe. In figuur 13.2 is het verschil in opleidingsniveau tussen mannen en vrouwen bij opeenvolgende geboortecohorten weergegeven met behulp van het verschil in aantal opleidingsjaren. Bij cohorten geboren in de jaren twintig van de vorige eeuw werd het opleidingsverschil tussen mannen en vrouwen eerst nog iets groter, maar vanaf de cohorten geboren in de jaren dertig werd het snel kleiner. Bij de overgang van de cohorten 1965-'69 naar de cohorten 1970-'74 slaat de dan nog geringe voorsprong van mannen om in een kleine achterstand, die bij de cohorten 1975-'79 al weer wat groter is.

Figuur 13.2

Vershil in opleidingsniveau tussen mannen en vrouwen naar geboortecohort (in aantal jaren onderwijs)^a

- a Het gemiddelde aantal onderwijsjaren is berekend uitgaande van de nominale opleidingsduur van verschillende onderwijsniveaus. Daarbij is het volgende schema gehanteerd: basisonderwijs = 6 jaar, lbo/vbo = 9 jaar (10 jaar voor cohorten geboren in 1960 en later), mulo/mavo = 10 jaar, havo/vwo = 12 jaar, mbo = 13 jaar, hbo = 16 jaar, wetenschappelijk onderwijs = 18 jaar (zie ook SCP 1992).

Bron: CBS (EBB '91-'08)

Bij de meest recente cohorten staan vrouwen er zowel aan de onderkant als aan de bovenkant van de verdeling beter voor dan mannen: ze hebben vaker een startkwalificatie (83% versus 79%) en ze zijn vaker hoogopgeleid (39% versus 35%). Uit actuele deelnameontwikkelingen is af te leiden dat de achterstand van mannen op vrouwen vermoedelijk verder zal oplopen (Hartgers en Portegijs 2009).

Verdere toename opleidingsniveau door cohortvervanging

Doordat eerder geboren cohorten die niet veel onderwijs hebben genoten, worden vervangen door meer recente cohorten die langer onderwijs hebben gevolgd, stijgt na verloop van tijd het opleidingsniveau van de volwassen bevolking. Deze toename voltrekt zich in kleine stapjes, maar over een wat langere periode gaat het om grote verschuivingen. Begin jaren zeventig had een op de drie volwassenen alleen lager onderwijs voltooid en vormden hogeropgeleiden een kleine, selecte groep – slechts 8% was hoog opgeleid (SCP 1992). Minder dan vier decennia later zijn al bijna drie op de tien volwassenen hoger opgeleid, en is de groep die alleen de lagere school heeft voltooid klein geworden (Turkenburg en Vogels 2009).

Uit de verschillen tussen de opeenvolgende cohorten is af te leiden dat het opleidingsniveau van de bevolking voorlopig nog zal blijven stijgen. Vooral bij vrouwen zal de vervanging van cohorten in de toekomst tot grote verschuivingen leiden. Oudere vrouwen vormen nu nog een laagopgeleide groep (Herweijer 2006), maar in de niet zo verre toekomst zullen de meesten van hen ten minste middelbaar zijn opgeleid. Bij mannen is er veel minder verschil tussen de opleidingsprofielen van opeenvolgende cohorten (zie nogmaals figuur 13.1), de verschuiving naar de hogere opleidingsniveaus zal bij hen dan ook meer geleidelijk verlopen.

13.4 Opleidingsgeneraties?

Er zijn dus grote verschillen in bereikt opleidingsniveau tussen opeenvolgende geboortecohorten, maar kunnen we ook spreken van opleidingsgeneraties? We spreken van een generatie als zich onder invloed van breukvlakken in maatschappelijke ontwikkelingen of in het onderwijsbestel een cluster van cohorten aftekent dat zich duidelijk onderscheidt van eerdere en latere cohorten. Een breukvlak houdt in dat er schoksgewijze veranderingen optreden. Bij geleidelijke veranderingen in de samenleving of in het onderwijsbestel zullen ook de onderwijsdeelname en de opleidingsverdeling geleidelijk veranderen. De kans dat er herkenbare clusters van geboortecohorten ontstaan is dan niet groot.

Maatschappelijke omstandigheden

Veranderingen op de arbeidsmarkt zijn van invloed op de onderwijsdeelname. Een grotere kans op werk en het vooruitzicht op een hogere beloning hebben de doorstroom naar vervolgopleidingen bevorderd, zo blijkt uit onderzoek naar het Nederlandse onderwijs. Ook het risico om als schoolverlater werkloos te worden zet jongeren aan om langer door te leren. Tot slot is het beschikbare huishoudensinkomen van invloed op de doorstroom naar vervolgopleidingen: aan het volgen van onderwijs zijn immers kosten verbonden (Herweijer en Blank 1987; Van der Ploeg 1993; Kuhry 1998).

Plotselinge veranderingen op de arbeidsmarkt kunnen een trendbreuk in de onderwijsdeelname veroorzaken. Een voorbeeld is de snel oplopende jeugdwerkloosheid begin jaren tachtig van de vorige eeuw. Onder invloed van de slechte vooruitzichten op de arbeidsmarkt besloten jongeren destijds massaal vanuit het voortgezet onderwijs door te stromen naar vervolgopleidingen. Vooral het middelbaar beroepsonderwijs kreeg ineens

te maken met een sterk groeiende toestroom (Herweijer en Blank 1987). Om te voorzien in de sterk toegenomen vraag werden in het mbo korte opleidingen gestart (kmbo). Ook door de kredietcrisis van 2007 loopt de werkloosheid onder jongeren op. Om de negatieve gevolgen voor de werkgelegenheid van jongeren te beperken tracht de overheid de doorstroom naar vervolgoopleidingen te stimuleren (szw 2009). Ditmaal zal waarschijnlijk vooral het hoger beroepsonderwijs te maken krijgen met een extra toestroom van studenten. De doorstroom vanuit het vmbo naar het mbo lag al voor de kredietcrisis op een zeer hoog niveau. Wel zal binnen het mbo de doorstroom naar de hogere niveaus vermoedelijk toenemen, en zullen minder mbo-deelnemers hun opleiding voortijdig afbreken.

In een verder verleden zijn er geboortecohorten geweest die tijdens hun onderwijsloopbaan te maken kregen met de ontwrichtende invloeden van de Tweede Wereldoorlog. En de cohorten vóór hen zagen zich geconfronteerd met de crisis van de jaren dertig.

Veranderingen in het onderwijsstelsel

Internationaal vergelijkend onderzoek suggereert dat jongeren langer onderwijs volgen in stelsels waar de beslismomenten op een hogere leeftijd vallen (op beslismomenten wordt de keuze gemaakt om al dan niet verder te studeren, of om een opleiding in een bepaalde richting te volgen). Behalve de onderwijskeuze op hogere leeftijd lijkt ook een gedifferentieerd aanbod de onderwijsdeelname te bevorderen (Rijken 1999).

Binnen het Nederlandse onderwijs hebben zich een aantal veranderingen voltrokken die van invloed kunnen zijn geweest op de onderwijsdeelname. De eerste en waarschijnlijk meest belangrijke verandering is de invoering van de Mammoetwet in 1968. Door middel van brugklassen werd de selectie in de eerste fase van het voortgezet onderwijs uitgesteld. De mogelijkheden om van de ene naar de andere opleiding door te stromen werden verruimd en er kwam een nieuwe schoolsoort – de havo.⁴ De volgende grote verandering in het voortgezet onderwijs was de invoering van de basisvorming begin jaren negentig. Deze zal echter niet veel effect hebben gehad op de onderwijsdeelname: de structuur van het voortgezet onderwijs werd immers niet aangepast en de invulling die de basisvorming kreeg verschilde naar gelang het niveau van voortgezet onderwijs. In tegenstelling tot de brugklas leidde de basisvorming niet tot uitstel van selectie in het voortgezet onderwijs (TK 2007/2008).

Ook veranderingen in de verhouding tussen het lager en het middelbaar beroepsonderwijs kunnen van invloed zijn geweest op de onderwijsdeelname. Begin jaren negentig werd het lager beroepsonderwijs omgevormd in voorbereidend beroepsonderwijs (vmbo), waarmee de beroepsvoorbereiding expliciet naar het mbo werd verplaatst.

Later in dat decennium werd in het middelbaar beroepsonderwijs een extra niveau ingevoerd (de assistentenopleidingen) en werd het mogelijk om zonder vmbo-diploma in te stromen op de lagere niveaus van het mbo.⁵ De opeenvolgende verlengingen van de leerplicht – met als voorlopig sluitstuk de invoering van de kwalificatieplicht enkele jaren terug – zijn voor zowel de deelname aan het voortgezet onderwijs als aan het mbo van belang.

In het hoger onderwijs zijn er eveneens veranderingen aan te wijzen die van belang kunnen zijn geweest voor de deelname. In de jaren tachtig werd het hoger beroepsonderwijs

onderdeel van het hoger onderwijs. Door fusies tussen vele kleine hbo-instellingen ontstond een klein aantal hogescholen, met een uitgebreid aanbod van opleidingen en veel ruimte om zich te profileren ten opzichte van andere instellingen. Verder waren er veranderingen op financieel terrein. De collegegelden werden verschillende keren verhoogd en halverwege de jaren tachtig werd de basisbeurs ingevoerd waarmee studenten gedeeltelijk financieel onafhankelijk werden van hun ouders. Later werd de basisbeurs versoberd en werden eisen aan de studievoortgang gesteld.⁶ Overigens wijst onderzoek veelal op een tamelijk geringe prijsgevoeligheid van onderwijsdeelname. Er zijn echter ook studies die iets grotere effecten van prijsveranderingen laten zien (Kuhry 1998). De mogelijke gevolgen van de invoering van de bachelor-masterstructuur in het hoger onderwijs begin jaren nul van deze eeuw zijn op dit moment nog niet zichtbaar in de verdeling naar opleidingsniveau.

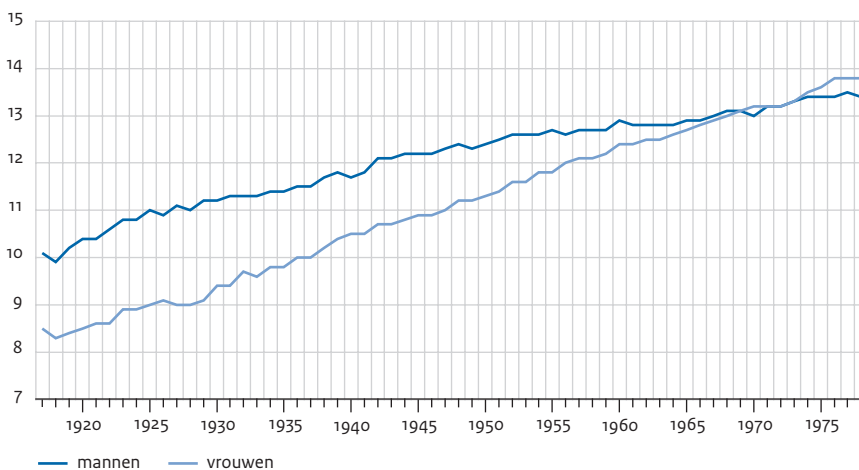
Schoksgewijs of geleidelijk?

Zowel binnen als buiten het onderwijs hebben zich veranderingen voorgedaan die trendbreuken in de onderwijsdeelname kunnen hebben veroorzaakt. Omdat verschillende ontwikkelingen gelijktijdig de deelname beïnvloeden, worden trendbreuken niet altijd zichtbaar: positieve en negatieve invloeden kunnen elkaar opheffen. Van onderwijsgeneraties is pas sprake als clusters van geboortecohorten duidelijk van elkaar verschillen qua verdeling van behaald opleidingsniveau.

Komen uit het verloop van de opleidingsverdeling bij opeenvolgende cohorten clusters naar voren? Als we afgaan op het gemiddelde opleidingsniveau van opeenvolgende geboortecohorten, dan is daarvan nauwelijks sprake. Bij opeenvolgende cohorten van zowel mannen als vrouwen volgt dit niveau een tamelijk regelmatig stijgende lijn, met als belangrijk verschil dat de lijn bij vrouwen veel sneller stijgt dan bij mannen (figuur 13.3). Een uitzondering op de stijgende trend vormt een korte onderbreking bij de cohorten 1925-'29, die vooral bij vrouwen zichtbaar is. Bij mannen wordt de stijgende lijn daarnaast nog onderbroken bij de cohorten geboren in het eerste deel van de jaren zestig.

Door meer in detail naar afzonderlijke opleidingsniveaus te kijken krijgen we beter zicht op deze onderbrekingen. Vanaf het cohort geboren in 1925 blijkt de verschuiving van lager onderwijs naar uitgebreid lager onderwijs (lbo/mulo/mavo) bij een aantal opeenvolgende cohorten te stagneren, vooral bij vrouwen. Deze stagnatie heeft mogelijk te maken met de Tweede Wereldoorlog, die uitbrak toen deze cohorten de leeftijd hadden om van de lagere school over te stappen naar een vervolgopleiding, of daar net aan waren begonnen. Vanaf het cohort 1929 zet de verschuiving van lager onderwijs naar uitgebreid lager onderwijs opnieuw in, hoewel de oorlog nog niet voorbij was op het moment dat scholieren van de cohorten 1929 en 1930 klaar waren met de lagere school. Wellicht heeft de verlenging van de leerplicht die in 1942 door de Duitse bezetter werd doorgevoerd de deelname aan het uitgebreid lager onderwijs bevorderd.⁷

Figuur 13.3

Opleidingsniveau naar geboortecohort en geslacht (in aantal jaren onderwijs)^a

- a Het gemiddelde aantal onderwijsjaren is berekend uitgaande van de nominale opleidingsduur van verschillende onderwijsniveaus. Daarbij is het volgende schema gehanteerd: basisonderwijs = 6 jaar, lbo/vbo = 9 jaar (10 jaar voor cohorten geboren in 1960 en later), mulo/mavo = 10 jaar, havo/vwo = 12 jaar, mbo = 13 jaar, hbo = 16 jaar, wetenschappelijk onderwijs = 18 jaar (zie ook scp 1992).

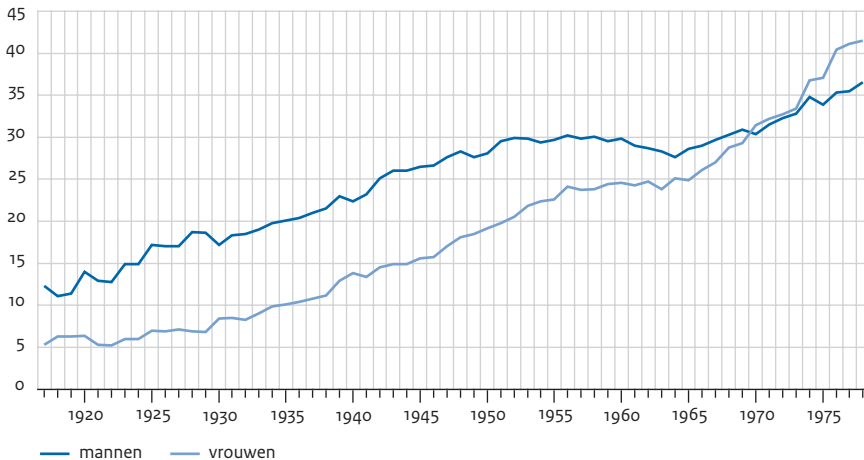
Bron: CBS (EBB'91-'08)

Tijdelijke stagnatie van de groei van het percentage hogeropgeleiden

Nog opvallender is de stagnerende groei van het percentage hogeropgeleiden bij een reeks van meer recente geboortecohorten. Bij de vooroorlogse geboortecohorten en ook bij die uit de Tweede Wereldoorlog en de eerste jaren daarna steeg het aandeel hogeropgeleiden voortdurend. Vanaf de cohorten geboren in de jaren vijftig komt die toename echter tot stilstand: bij mannen ongeveer vanaf het cohort 1953 en bij vrouwen enkele cohorten later (figuur 13.4). Bij mannen blijft het percentage met een universitaire opleiding stabiel en neemt het aandeel met een hbo-opleiding af na het cohort 1956. Bij vrouwen wordt het percentage hbo-gediplomeerden bij opeenvolgende cohorten eveneens iets kleiner, maar het aandeel met een universitair diploma neemt toe net als bij de voorgaande cohorten (de uitsplitsing tussen hbo en wetenschappelijk onderwijs is niet weergegeven in figuur 13.3). Pas ongeveer tien jaar later, vanaf de cohorten geboren in het midden van de jaren zestig, neemt het percentage hogeropgeleiden opnieuw toe. Bij vrouwen is de groei vanaf dat moment nog sterker dan voorheen.

Figuur 13.4

Hogeropgeleiden naar geboortjaar en geslacht (in procenten van het aantal personen in het geboortecohort)

Bron: CBS (EBB'91-'08)

De stagnerende groei van het percentage hogeropgeleiden bij de geboortecohorten vanaf ongeveer 1953 is tot op zekere hoogte terug te zien in de ontwikkeling van de deelname aan het hoger onderwijs in de jaren zeventig en tachtig. Na een periode van groei nam de deelname aan het hbo vanaf ongeveer midden jaren zeventig tot midden jaren tachtig niet meer verder toe⁸ (CBS StatLine; zie ook Van der Ploeg 1993:34). Vanaf midden jaren tachtig begint de deelname aan het hbo weer sterk toe te nemen. Ook Kuhry (1998) laat zien dat de instroom in het hbo van het midden van de jaren zeventig tot het midden van de jaren tachtig niet veel veranderde, maar daarna sterk begon te groeien.

Wat zijn de mogelijke oorzaken van deze stagnatie? Het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig werden gekenmerkt door ongunstige economische ontwikkelingen, met als dieptepunt de sterk oplopende werkloosheid in het begin van de jaren tachtig. De stilgevallen welvaarts-groei heeft de instroom in het hoger onderwijs in deze periode waarschijnlijk afgeremd. De vanaf 1980 sterk oplopende jeugdwerkloosheid had echter een opstuwend effect op de doorstroom naar vervolgoopleidingen. In het mbo nam het aantal deelnemers meteen sterk toe, in het hbo zette de groei pas in toen de werkloosheid alweer een stuk was gedaald; mogelijk heeft de werkloosheid met enige vertraging doorgewerkt in de doorstroom naar het hbo.

Opmerkelijk is ook dat de periode van stagnatie begon enkele jaren nadat de eerste lichtingen gediplomeerden van de nieuwe Mammoetstructuur uit het voortgezet onderwijs kwamen. Volgens Van der Ploeg (1993) heeft de invoering van de Mammoetwet een positieve invloed gehad op de deelname aan het hoger beroepsonderwijs, maar kennelijk is deze invloed daarna overschaduwde door negatieve factoren. Nadelig voor de toestroom naar het hbo was dat gediplomeerden van de havo in de loop van de jaren zeventig en het eerste deel

van de jaren tachtig steeds vaker voor een vervolgopleiding in het mbo en minder vaak voor het hbo kozen (SCP 1994). Zij die begonnen aan een hbo-opleiding haalden bovendien vaak de eindstreep niet. Mogelijk stelden studenten onder invloed van de ongunstige vooruitzichten op de arbeidsmarkt het moment van afstuderen uit, en leidde uitstel uiteindelijk tot afstel. Vanaf ongeveer 1985-1986 begon de instroom in het hoger onderwijs weer toe te nemen, vooral in het hbo. In een toelichting op de onderwijsbegroting voor 1989 werd zelfs gesproken van een trendbreuk in de deelname aan het hoger onderwijs (TK 1988/1989: 9). De hernieuwde groei van de hbo-deelname vanaf 1986 viel samen met de invoering van de basisbeurs voor studenten in het hoger onderwijs: mogelijk heeft de beurs de deelname gestimuleerd (Kuhry 1998). De omslag in het hoger beroepsonderwijs viel ook samen met de vorming van hogescholen met een breed – en waarschijnlijk aantrekkelijk – aanbod aan opleidingen. Vanaf het midden van de jaren tachtig maakten bovendien steeds meer mbo-gediplomeerden de overstap naar het hbo. Voor een deel waren dat studenten die via de omweg havo-mbo het hbo instroomden.

Een verloren generatie in het onderwijs?

De reeks van ongeveer tien geboortecohorten waarbij de groei van het aantal hogeropgeleiden stagneerde valt deels samen met de ‘verloren generatie’, die volgens Becker (1992) de geboortejaren 1955-1970 omvat. De term ‘verloren’ verwijst naar de moeilijke omstandigheden waaronder deze cohorten een plek moesten vinden op de arbeidsmarkt. In het onderwijs zou de verloren generatie herkenbaar zijn aan de *langere* onderwijsdeelname dan de voorgaande ‘protestgeneratie’ (Becker en Sanders 1993). Afgaande op de deelnamecijfers op bijvoorbeeld de leeftijd van 18 jaar bij opeenvolgende cohorten is dat ook het geval: het deelnamecijfer nam toe (SCP 1994: 320). Uit de gegevens over het percentage hogeropgeleiden komt echter naar voren dat de stijging van het opleidingsniveau bij de eerste tien jaarcohorten van deze verloren generatie stagneerde, vooral bij mannen. Een langlopende trend waarbij elk volgend cohort meer hogeropgeleiden telt dan het vorige werd onderbroken ongeveer op het moment dat de eerste cohorten van de verloren generatie ten tonele verschenen.

Het gaat wat ver om op grond van deze onderbreking te spreken van een verloren generatie in het onderwijs: het hier besproken cluster van tien geboortecohorten (1955-1964) telt nog altijd meer hogeropgeleiden dan de voorgaande cohorten, die tot de protestgeneratie worden gerekend. Bij de laatste vijf cohorten (1965-1970) van de verloren generatie zien we het vertrouwde beeld van een toenemend aantal hogeropgeleiden bij ieder volgend cohort weer terug. Buiten de reeks 1955-1964 zijn er geen andere duidelijke clusters te onderscheiden. Er zijn dus geen onderwijsgeneraties aan te wijzen waarop de overige etiketten zoals de ‘stille generatie’ of de ‘protestgeneratie’ van toepassing kunnen zijn.

13.5 De waarde van opleidingen op de arbeidsmarkt

De gevolgde opleiding is een belangrijke voorspeller van de kansen op de arbeidsmarkt. Het opleidingsniveau heeft invloed op de deelname aan betaalde arbeid, op het functieniveau, op de kwaliteit van het werk en op de hoogte van de beloning. Door verschuivingen in de verhouding tussen vraag en aanbod (wat betreft het opleidingsniveau) kan de waarde

van opleidingen op de arbeidsmarkt veranderen. Bij een overvloedig aanbod van hoger-opleiden zal de waarde van een hogeronderwijsdiploma dalen. Recente cohorten hebben vanwege hun hoge opleidingsniveau in principe een betere uitgangspositie op de arbeidsmarkt dan hun voorgangers. Als echter de vraag naar hoger-opleiden achterblijft bij het aanbod, zal die voorsprong deels verloren gaan. Voor de individuele leden van een cohort vergroot een hoge opleiding nog steeds de kans op een goede positie ten opzichte van andere leden van het cohort, maar voor het cohort als groep kunnen de opbrengsten worden aangetast door diploma-inflatie.

Opleiding en functieniveau

Uit gegevens over de langetermijnontwikkelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt blijkt dat de stijging van het niveau van functies geen gelijke tred heeft gehouden met de sterke stijging van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking. Steeds vaker hebben werknemers een functie op een lager niveau dan waarvoor ze zijn opgeleid (Huijgen 1989; Asselberghs et al. 1998; Batenburg et al. 2003). De conjunctuur heeft invloed op de snelheid waarmee dit proces van diploma-inflatie zich voltrekt. Bij een hoogconjunctuur is geen sprake van diploma-inflatie, integendeel: in de hoogconjunctuur van de tweede helft van de jaren negentig nam het functieniveau even snel toe als het opleidingsniveau van de beroepsbevolking. Het functieniveau van lageropleiden nam in die periode zelfs iets toe (Batenburg et al. 2003). De gegevens over de aansluiting tussen opleiding en beroep in Batenburg et al. (2003) lopen tot het jaar 2000. In de jaren na 2000 is het opleidingsniveau van de beroepsbevolking sneller toegenomen dan het niveau van de beroepen, vooral doordat het aandeel academici sneller toenam dan het percentage beroepen op academisch niveau. Het percentage academici met werk op een lager dan academisch niveau is dan ook verder toegenomen (tabel 13.1).

Tabel 13.1

Werkenden^a met werk onder of boven hun opleidingsniveau, 1993-2008 (in procenten)

	1993	1996	1999	2002	2005	2008
werk onder opleidingsniveau						
basisniveau	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
vbo/mavo	11	13	13	15	14	16
havo/vwo/mbo	23	24	25	23	26	24
hbo	24	24	26	24	26	26
wetenschappelijk onderwijs	27	33	33	35	41	39
werk boven opleidingsniveau						
basisniveau	76	75	75	74	71	69
vbo/mavo	35	34	34	34	32	31
havo/vwo/mbo	13	11	13	14	11	12
hbo	7	8	7	7	6	8
wetenschappelijk onderwijs	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.

a Personen van 18-64 jaar die minstens 12 uur werk per week werken, exclusief scholieren/studenten.

Bron: CBS (EVB'93-'08) SCP-bewerking

Daarnaast zijn ook werkenden met een vbo/mavo-opleiding nu vaker beneden hun opleidingsniveau werkzaam, en bekleden zij minder vaak een functie boven hun niveau. Per saldo is hun beroepsniveau dus gedaald. Ook het beroepsniveau van ongeschoolden (basisniveau) is verminderd. In het beroepsniveau van mensen met een havo-, vwo- of mbo-opleiding en van afgestudeerden in het hbo hebben zich geen duidelijke verschuivingen voorgedaan. De toegenomen concurrentie van academici die uitwijken naar functies op een lager niveau heeft kennelijk geen gevolgen gehad voor het functieniveau van de afgestudeerden van het hbo.

In tabel 13.1 en in de studies van Huigen (1989) en Batenburg et al. (2003) wordt geen onderscheid gemaakt tussen verschillende cohorten. Wolbers (1998) maakte een vergelijking tussen de waarden van diploma's bij cohorten die in de loop van de twintigste eeuw op de arbeidsmarkt zijn gekomen.⁹ De waarde werd afgemeten aan het bereikte beroepsniveau en er werd onderscheid gemaakt tussen de waarde van een bepaald opleidingsniveau en de meerwaarde van dat opleidingsniveau ten opzichte van lagere opleidingsniveaus. Als de waarde van opleidingen op verschillende niveaus in dezelfde mate afneemt, behouden hogere opleidingen hun meerwaarde ten opzichte van opleidingen op een lager niveau. Ondanks diploma-inflatie blijven opleidingen dan belangrijk, maar er is de loop der tijd steeds meer opleiding nodig om een bepaalde positie te verwerven. Uit dit onderzoek bleek dat alle diploma's in de loop van de twintigste eeuw in absolute zin minder waard zijn geworden voor opeenvolgende cohorten mannen. De relatieve waarde van verschillende onderwijs niveaus heeft zich echter anders ontwikkeld: de toegevoegde waarde van een diploma op middelbaar of hoger niveau ten opzichte van het aangrenzende lagere niveau nam toe, de meerwaarde van een vbo/mavo-diploma ten opzichte van een diploma in het lager onderwijs is daarentegen sterk verminderd. Binnen het hoger onderwijs werd de voorspog van academici op afgestudeerden van het hbo kleiner.

Bij vrouwen had de vergelijking betrekking op een kortere periode. De ontwaarding van hoger-onderwijsdiploma's was bij hen sterker dan bij mannen. De meerwaarde van een hbo-diploma ten opzichte van een middelbaar diploma nam voor vrouwen aanzienlijk af bij opeenvolgende cohorten. Schoolverlaters werden het sterkst getroffen door de inflatie van de diplomawaarde. Later in hun loopbaan liepen zij de opgelopen achterstand gedeeltelijk in; het lage niveau waarop zij hun loopbaan begonnen, is onder meer toe te schrijven aan het 'wachtkamereffect' (Batenburg et al. 2003).

Ook een recente vergelijking van de beroepsstatus van opeenvolgende cohorten wijst op een dalende waarde van diploma's op de arbeidsmarkt.¹⁰ De beroepsstatus van mannen met een vergelijkbaar opleidingsniveau is gedaald bij opeenvolgende cohorten. De daling was het sterkst onder academici en het geringst voor mannen met een vbo/mavo opleiding of alleen lager onderwijs. Bij vrouwen is de beroepsstatus alleen gedaald bij middelbaar en hogeropgeleiden. De beroepsstatus van lageropgeleide vrouwen nam iets toe. Verschillen in beroepsstatus tussen lager- en hogeropgeleiden zijn hierdoor zowel bij mannen als vrouwen kleiner geworden bij de meest recente cohorten (Tolsma en Wolbers 2010).

Opleiding en beloning

De ontwikkeling van inkomensverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden nuanceert het beeld dat uit de vergelijking van beroepsniveaus van lager- en hogeropgeleiden naar voren komt. De hoogte van de beloning hangt sterk samen met opleidingsniveau. Al aan het begin van de loopbaan zijn er beloningsverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden en in de verdere loopbaan worden die verschillen alleen maar groter doordat lageropgeleiden eerder dan hogeropgeleiden hun top bereiken (Corpeleijn 2005). De afgelopen decennia vertoonden de beloningsverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden een wisselend beeld. Tussen 1979 en 1989 namen de verschillen af, maar in de jaren negentig werden ze weer groter, waarschijnlijk als gevolg van een groeiende vraag naar hogeropgeleiden op de arbeidsmarkt (SCP 1992; CPB 2008). Het financiële rendement van een jaar onderwijs nam in de jaren negentig toe (CPB 2008). Corpeleijn (2005) bevestigt deze ontwikkeling door aan te tonen dat de beloningsverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden in de periode 1997-2002 zijn toegenomen. In de jaren 2001-2004 lijken de verschillen overigens weer iets te zijn afgenomen (Josten 2010).

Hoewel met name academici nu vaker dan voorheen een functie op een lager niveau bekleden, zijn de meeropbrengsten van een hoge opleiding in termen van beloning sinds het begin van de jaren negentig toegenomen. Werkgevers lijken bereid te betalen voor een surplus aan opleiding van een hogeropgeleide werknemer die een functie op een lager niveau bezet, omdat die werknemer productiever is en minder scholing verlangt (Van der Meer en Glebbeek 2002).

Opleiding en werkloosheid

Behalve het functieniveau en de beloning hangt ook de kans op werkloosheid sterk samen met het opleidingsniveau. In het midden van de jaren zeventig was 5% van de beroepsbevolking werkloos, met als uitersten 7% bij de laagopgeleiden met alleen lagere school en 2% à 3% bij de hogeropgeleiden met een universitair diploma. Doordat lageropgeleiden in een relatief kwetsbare positie verkeren, nemen de verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden toe in perioden van laagconjunctuur: midden jaren tachtig was de werkloosheid onder het ongeschoolde deel van de beroepsbevolking opgelopen tot ongeveer 25% (SCP 1994). Van begin jaren negentig tot heden hebben werkloosheidsverschillen naar opleidingsniveau steeds de ontwikkelingen in de conjunctuur gevolgd (Josten 2010). Het werkloosheidspercentage van lageropgeleiden is in die periode twee tot drie keer zo hoog als dat van hogeropgeleiden; in absolute zin (gerekend in procentpunten) lopen de verschillen dus aanzienlijk op in een periode van laagconjunctuur en nemen ze af als de conjunctuur weer aantrekt.

De werkloosheidscijfers voor de totale beroepsbevolking wijzen dus niet op een structurele verslechtering van de positie van laagopgeleiden sinds het begin van de jaren negentig. Er is echter een groep laagopgeleiden van wie de positie wel structureel is verslechterd: sinds de jaren negentig neemt het aantal laagopgeleide autochtone mannen in de leeftijd tot 50 jaar toe dat zich niet aanbiedt op de arbeidsmarkt; ze hebben geen werk en zoeken dat ook niet. Een mogelijke oorzaak is dat mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering nu minder vaak een betaalde baan hebben. Verder kan de toegenomen instroom in de Wajong een rol spelen. Mogelijk is de ook de samenstelling

van de krimpende groep van lageropgeleide mannen ongunstiger geworden. Wellicht bestaat de groep voor een steeds groter deel uit mannen voor wie betaald werk door beperkingen of problemen te hoog is gegrepen (Josten 2010).

13.6 Een verloren generatie op de arbeidsmarkt?

De gevolgen van conjunctuurschommelingen zijn vooral zichtbaar bij de overgang van het onderwijs naar de arbeidsmarkt. Het percentage werkzoekenden is onder schoolverlaters het grootst; in een periode van laagconjunctuur loopt de werkloosheid onder hen dan ook veel sneller op dan die onder oudere leeftijdsgroepen. Ook de kans dat schoolverlaters genoeg moeten nemen met een flexibel contract en een lagere beloning neemt in tijden van laagconjunctuur toe. Als de conjunctuur weer aantrekt neemt de werkloosheid onder schoolverlaters overigens ook weer sneller af dan die van oudere leeftijdsgroepen. De mate waarin schoolverlaters worden getroffen door schommelingen in de conjunctuur verschilt naar gelang de genoten opleiding. Middelenbaar en lageropgeleide schoolverlaters worden in economisch slechte tijden zwaarder getroffen dan hogeropgeleide schoolverlaters (Borghans en Wolbers 2003; Allen et al. 2009; ROA 2010).

Het is echter de vraag of de schoolverlaters die in een periode van laagconjunctuur op de arbeidsmarkt komen ten volle profiteren van het daaropvolgende economische herstel. Als iemand langdurig werkloos is of werk heeft gedaan dat onder haar of zijn opleidingsniveau ligt, kan dit door werkgevers worden opgevat als een teken van onvoldoende geschiktheid. Ook het niet kunnen opbouwen van relevante werkervaring en de veroudering van kennis zijn mogelijk een nadeel.

De 'verloren' generatie

Wie schrijft over de 'verloren generatie' veronderstelt dat deze generatie langdurige of zelfs blijvende schade ondervindt van problemen bij de overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt. Begin jaren tachtig liep de jeugdwerkloosheid snel op, hoewel veel jongeren ervoor kozen langer in het onderwijs te blijven. In die tijd kwam het begrip verloren generatie in zwang als aanduiding van jongeren die de boot dreigden te missen omdat er geen banen voor hen waren (Arts 2009).

Becker (1992) werkte het idee van een verloren generatie verder uit en stelde vast dat die generatie de geboortecohorten 1955-1970 zou omvatten. Door werkloosheid, een laag aanvangssalaris, een veelal tijdelijk arbeidscontracten en gedwongen deeltijdwerk zou deze generatie een achterstand hebben die niet of slechts met veel extra moeite kon worden weggewerkt. Omdat ze lange tijd buitenspel hebben gestaan zouden de leden van de verloren generatie maar in beperkte mate hebben geprofiteerd van het economische herstel dat in de tweede helft van de jaren tachtig inzette (Becker 1992). In een latere beschouwing stelt Becker (1997: 49) dat een deel van de verloren generatie haar achterstand in de loop van de jaren negentig alsnog heeft weten weg te werken. Het onderste kwart van de generatie – de groep die er in de jaren tachtig het slechts voor stond – zou echter blijvend de aansluiting met de arbeidsmarkt hebben verloren.

Littekeneffecten: een moeilijke start werkt door in de verdere loopbaan

Een moeilijke start zou dus langdurig effect kunnen hebben op het verdere carrièreverloop. Onderzoek dat in Nederland is gedaan naar dit 'littekeneffect' op de arbeidsmarkt bevestigt deze veronderstelling. Wie in het begin van zijn loopbaan zonder betaald werk zit, loopt een verhoogd risico om later opnieuw werkloos te zijn (Steijn et al. 2006; Luijkx en Wolbers 2009). Het onderzoek van Schils et al. (2006) en van Mooi-Reçi (2008) richt zich niet specifiek op het effect van werkloosheid aan het begin van de loopbaan. Ook zij concluderen dat wie eerder werkloos is geweest een grotere kans loopt om opnieuw werkloos te worden. Daarnaast heeft eerdere werkloosheid negatieve gevolgen voor de hoogte van het loon. Het littekeneffect van werkloosheid op jonge leeftijd lijkt overigens geringer dan van werkloosheid op oudere leeftijd (Mooi-Reçi 2008).

Ook wie start in een tijdelijke functie of in een functie beneden het genoten opleidingsniveau loopt op de langere termijn meer risico om werkloos te zijn of een baan te hebben onder het gewenste functieniveau (Steijn et al. 2006; Wolbers 2010). Wel kunnen aanvankelijke achterstanden soms worden weggewerkt. Een deel van de schoolverlaters die in slechte tijden noodgedwongen beneden zijn niveau is begonnen, weet die achterstand na verloop van tijd (deels) in te lopen. En wie zijn loopbaan begint in een tijdelijke functie heeft meer kans op opwaartse mobiliteit in de verdere loopbaan.

Over de lengte van de periode waarin littekeneffecten zich manifesteren lopen de conclusies uiteen. Schils et al. (2006) schatten dat het nadelige effect van eerdere werkloosheid op werkloosheid later in de loopbaan na zes jaar zo goed als verdwenen is. Het effect van eerdere werkloosheid op de loonhoogte houdt veel langer aan. Uit ander onderzoek blijkt dat het effect van werkloosheid in het begin van de loopbaan veel langer aanhoudt dan de door Schils genoemde zes jaar, of dat het zelfs blijvend zou kunnen zijn (Steijn et al. 2006; Luijkx en Wolbers 2009).¹¹

Over het bestaan van verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden in het ondervinden van littekeneffecten zijn de onderzoeksuitkomsten evenmin eensluidend. De Vreyer et al. (2000) onderzochten in vijf Europese landen of cohorten die op de arbeidsmarkt komen in een periode van hoge werkloosheid daar blijvend nadeel van ondervinden in de zin dat zij in hun verdere loopbaan eveneens met werkloosheid te maken krijgen. In Nederland bleken vooral laaggeschoolden op de lange termijn nadeel te ondervinden van het betreden van de arbeidsmarkt in een tijd van hoge werkloosheid. Ook Mooi-Reçi (2008) concludeert dat een hoge opleiding een zekere bescherming biedt tegen het risico om opnieuw werkloos te worden. Het beloningsnadeel van eerdere werkloosheid is daarentegen groter voor hogeropgeleiden (Schills et al. 2006; Mooi-Reçi 2008). Andere onderzoekers vinden geen verschillen in littekeneffecten op latere werkloosheid tussen lager en hogeropgeleiden (Luijkx en Wolbers 2009; Wolbers 2010), of ze tonen aan dat hogeropgeleiden anders dan verwacht meer last hebben van een moeilijke start dan lageropgeleiden (Steijn et al. 2006).

Geen nadeel op de langere termijn voor de verloren generatie

De veronderstelling dat een moeilijke start op de arbeidsmarkt gevolgen heeft voor de verdere loopbaan wordt op individueel niveau dus bevestigd door onderzoek. Betekent dit dat er op collectief niveau clusters van arbeidsmarktcohorten zijn te onderscheiden

die op de langere termijn nadelen ondervinden van het moeilijke omstandigheden bij het betreden van de arbeidsmarkt?

Naar aanleiding van de recente kredietcrisis onderzocht het Research Centrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt de gevolgen van economische crises voor de arbeidsmarktpositie van schoolverlaters (ROA 2009a). De gevolgen op de korte termijn zijn zoals verwacht: de kans op werkloosheid neemt toe en de ontwikkeling van het loon blijft achter. Om effecten van een ongunstige conjunctuur op de langere termijn vast te stellen werd onderzocht hoe schoolverlaters die tijdens een periode van laagconjunctuur op de arbeidsmarkt komen er later in hun loopbaan voor staan. De aandacht ging vooral uit naar de groep die begin jaren tachtig de arbeidsmarkt betrad. Deze groep blijkt op de langere termijn nauwelijks negatieve effecten te ondervinden van de destijds slechte omstandigheden. Ze zijn niet vaker werkloos of inactief dan schoolverlaters die op andere momenten op de arbeidsmarkt zijn gekomen, en ze bereiken een vergelijkbaar beroepsniveau. Alleen in termen van beloning is er een bescheiden nadeel: het brutuurloon van deze groep is 1% lager dan dat van andere cohorten. Uitzondering vormt de groep afgestudeerden van het hbo: het uurloon van hen is niet beïnvloedt door hun aanvankelijke achterstand (Allen et al. 2009). De effecten van de crisis van het begin van de jaren tachtig worden in het onderzoek van het ROA (2009a) afgemeten aan de arbeidsmarktpositie die de cohorten die destijds de arbeidsmarkt betraden twintig jaar later innemen. Dat is een vrij lange periode. Eventuele nadelige effecten kunnen al veel eerder zijn uitgedoofd, maar daarover geeft de analyse geen uitsluitel. Van de groep die in het eerste deel van de jaren tachtig op de arbeidsmarkt is gekomen is bekend dat zij begin jaren negentig vergeleken met de totale beroepsbevolking niet vaker werkloos waren dan begin jaren tachtig (Josten en Jehoel-Gijsbers 2009: 21). Deze uitkomsten wijken af van de resultaten van het onderzoek naar littekeneffecten op individueel niveau, dat wel degelijk wijst op nadelen van een moeilijke start op de langere termijn. Een mogelijke oorzaak is dat de effecten van de crisis van het begin van de jaren tachtig pas twintig jaar later zijn vastgesteld. Volgens Schills et al. (2006) zou het nadeel van eerdere werkloosheid na ongeveer zes jaar zijn uitgedoofd. Volgens verschillende andere onderzoeken zou het individuele littekeneffect echter ook op een termijn van twintig jaar nog zichtbaar zijn. Een andere verklaring is dat de sterkte van het littekeneffect afhangt van de conjunctuur. In een periode van laagconjunctuur neemt de werkloosheid onder schoolverlaters weliswaar toe, maar mogelijk zullen zij later minder last hebben van stigmatisering door werkgevers dan schoolverlaters die in tijden van hoogconjunctuur geen baan kunnen vinden. Vanwege de moeilijke omstandigheden op de arbeidsmarkt zullen werkgevers wellicht eerder begrip tonen voor werkloosheid of een start in een tijdelijke, of slecht passende functie. Voor schoolverlaters die in een periode van hoogconjunctuur geen baan kunnen vinden zijn dergelijke verzachtende omstandigheden niet aan te voeren. Het is ook denkbaar dat schoolverlaters die in tijden van hoogconjunctuur geen baan kunnen vinden een selectie zijn met minder gunstige kenmerken dan de bredere groep van schoolverlaters die werkloos worden in crisistijd. Een dergelijke wisselwerking tussen de conjunctuur en startproblemen op de arbeidsmarkt kan mogelijk verklaren waarom de schoolverlaters van begin jaren tachtig geen verloren generatie zijn gaan vormen en er uiteindelijk niet anders voorstaan dan andere arbeidsmarktcohorten.

Er is overigens tot dusverre niet veel empirische steun voor het bestaan van een samenhang tussen de sterkte van het littekeneffect en de stand van de conjunctuur op het moment van schoolverlaten.¹²

13.7 Slotbeschouwing

We hebben in dit hoofdstuk veranderingen in de verdeling naar opleidingsniveau bij opeenvolgende geboortecohorten in kaart gebracht. Bijna zonder onderbreking is het opleidingsniveau van opeenvolgende geboortecohorten gestegen. Een uitzondering hierop vormt een reeks van ongeveer tien cohorten geboren tussen het midden van de jaren vijftig en het midden van de jaren zestig van de vorige eeuw, waarbij met name bij mannen de groei van het percentage hogeropgeleiden stagneerde. Zowel bij eerdere als bij latere cohorten neemt het opleidingsniveau geleidelijk aan toe; er doen zich verder geen duidelijke trendbreuken voor. Het behaalde opleidingsniveau hangt weliswaar sterk samen met het geboortecohort, maar afgezien van de zojuist genoemde reeks van tien geboortecohorten verloopt de ontwikkeling overwegend geleidelijk.

De stijging van het opleidingsniveau lijkt voorsalsnog te zullen aanhouden, ook bij de meest recente cohorten neemt – afgaande op de recente deelnameontwikkelingen – de stijging nog steeds toe. De instroom in het hoger onderwijs van een cohort jongvolwassenen ligt al ruim boven de vijftig procent. Het eventueel afvlakken van de groei zal zich naar alle waarschijnlijkheid het eerst voordoen bij mannen; de stijging van het opleidingsniveau verloopt bij hen in een veel trager tempo dan bij vrouwen. Ook als het opleidingsniveau van toekomstige cohorten mannen niet stijgt, zal het opleidingsniveau van de totale mannelijke bevolking nog geruime tijd blijven stijgen als gevolg van de vervanging van cohorten.

Aan de onderkant van de verdeling zal het percentage zonder enig diploma vermoedelijk niet of nauwelijks meer verminderen. Bij recente cohorten bedraagt dat nog maar zo'n vijf procent. Er zal een groep overblijven voor wie een diploma vanwege problemen of beperking te hoog is gegrepen. Dat zullen meer mannen zijn dan vrouwen. De groep volwassenen met alleen een vmbo-diploma zal waarschijnlijk wel kleiner worden. Mede dankzij het voortijdig schoolverlatenbeleid stromen nu bijna alle vmbo-ers door naar een vervolgopleiding in het mbo. Hoewel ze daar niet altijd een diploma halen, zal het aantal jongvolwassenen met alleen een vmbo-diploma naar alle waarschijnlijkheid verder afnemen.

Als gevolg van de snelle stijging van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking is de waarde van diploma's op de arbeidsmarkt onderhevig aan inflatie. Op de lange termijn gezien heeft de stijging van het niveau van functies die van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking niet kunnen bijhouden. Hierdoor is het functieniveau dat met een bepaald opleidingsniveau wordt bereikt, bij opeenvolgende arbeidsmarktcohorten gedaald. Tegelijkertijd blijft de opleiding in belangrijke mate bepalend voor de kansen op de arbeidsmarkt. Beloningsverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden die eerst kleiner werden, zijn in de jaren negentig weer groter geworden, waarschijnlijk als gevolg van de toegenomen vraag naar hogeropgeleiden. Voor de individuele scholier of student

die zich van een goede uitgangspositie op de arbeidsmarkt wil verzekeren, blijft het volgen van een opleiding onverminderd van belang, zij het dat er een kans is dat hij of zij uiteindelijk een lager functieniveau bereikt dan voorgangers in eerdere cohorten. Als nieuwkomers op de arbeidsmarkt ervaren schoolverlaters in verhevigde mate de gevolgen van schommelingen in de economische conjunctuur. Vanwege de langdurige periode van laagconjunctuur in het begin van de jaren tachtig werd gevreesd dat een verloren generatie van schoolverlaters zou ontstaan, die blijvende schade zou oplopen als gevolg van hun moeilijke start op de arbeidsmarkt. Die vrees lijkt ongegrond. Onderzoek laat weliswaar zien dat een slechte start op de arbeidsmarkt op individueel niveau gedurende een langere tijd een negatieve invloed heeft op de arbeidsloopbaan, maar de cohorten die in het begin van de jaren tachtig tot de arbeidsmarkt zijn toegetreden, blijken er uiteindelijk niet of nauwelijks slechter voor te staan dan andere cohorten. Mogelijk werkt een moeilijke start op de arbeidsmarkt in tijden van laagconjunctuur minder door op de langere termijn dan een slechte start in tijden van hoogconjunctuur. Een kanttekening is dat bij de verloren generatie van de jaren tachtig is onderzocht wat twintig jaar later de effecten zijn. Als het zo lang zou duren voordat schadelijke effecten zijn uitgedoofd, kunnen er – gezien over de volledige loopbaan – op de arbeidsmarkt toch behoorlijke achterstanden ontstaan. Het over de hele loopbaan gecumuleerde inkomen zal dan lager zijn dan dat van cohorten die een voorspoedige start maakten en mogelijk zijn er ook nadelige gevolgen voor bijvoorbeeld de opbouw van pensioenaanspraken. Het is echter niet uitgesloten dat de nadelige effecten van de moeilijke start van de verloren generatie al veel eerder dan na twintig jaar uitdoofden. Bezien over de hele loopbaan zullen de nadelen dan minder groot zijn. Voor de schoolverlaters die nu een moeilijke start maken op de arbeidsmarkt als gevolg van de nasleep van de kredietcrisis is het een hoopvolle conclusie dat in de jaren tachtig geen verloren generatie is ontstaan. De vooruitzichten voor schoolverlaters zijn de komende jaren niet zo gunstig (ROA 2009b), maar als de vraag over een aantal jaren weer aantrekt, zullen ook zij daarvan profiteren.

Noten

- 1 Met de term Mattheüs-effect verwijst Merton (1968) naar een passage uit de Bijbel: 'Want wie heeft zal nog meer krijgen, en wel in overvloed, maar wie niets heeft, hem zal zelfs wat hij heeft nog worden ontnomen' (Mattheüs 25: 29).
- 2 De opleidingsverdeling van opeenvolgende geboortecohorten is gebaseerd op de Enquête beroepsbevolking (EBB) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), edities 1991 tot en met 2008. Met deze enquête is informatie verzameld over het opleidingsniveau van de geboortecohorten 1917-1978. De gegevens hebben betrekking op volwassenen van 30 tot en met 74 jaar.
- 3 In werkelijkheid wil zeggen op een leeftijd waarop sociaaleconomische verschillen in levensverwachting nog geen invloed hebben op de samenstelling van een geboortecohort.
- 4 Het uitstel van selectie was alleen mogelijk in scholengemeenschappen die na de invoering van Mammoetwet werden gevormd.
- 5 De opleidingen op het eerste niveau – de assistentenopleidingen – waren bedoeld voor deelnemers zonder vmbo-dipoma. Op het tweede niveau was instroom zonder vmbo-diploma in principe alleen

toegestaan als er op het laagste niveau geen opleiding in de gewenste richting bestond. In de praktijk is de regeling ruimhartig toegepast: enkele jaren gelden had een kwart van de deelnemers op het tweede niveau geen voortgezet onderwijsdiploma (Herweijer 2008).

- 6 Met de tempobeurs van 1994 werd bepaald dat de schenking van de basis- en aanvullende beurs met terugwerkende kracht werden omgezet in een lening bij onvoldoende studievoortgang. Met de prestatiebeurs van 1996 werd het beursbedrag eerst als lening verstrekt, die pas bij voldoende studieresultaat wordt omgezet in een schenking.
- 7 In 1942 werd de leerplicht verlengd van zeven naar acht jaar onderwijs.
- 8 Dat blijkt als het aantal deelnemers wordt gerelateerd aan de omvang van de relevante leeftijds-categorie. Tussen het midden van de jaren zeventig en het midden van de jaren tachtig van de vorige neemt deze relatieve deelname aan het hbo niet toe. De relatieve deelname van mannen aan het wetenschappelijk onderwijs stabiliseerde enkele jaren later. De relatieve deelname aan het wetenschappelijk onderwijs van vrouwen bleef toenemen.
- 9 De eerste cohorten betraden in 1911 de arbeidsmarkt, de meest recente in 1991.
- 10 De beroepsstatus is hierbij bepaald aan de hand van een internationaal vergelijkbare maat die status-scores toekent aan beroepen.
- 11 Het onderzoek van Schils et al. (2006) richt zich niet specifiek op het effect van werkloosheid aan het begin van de loopbaan. In het onderzoek van Steijn et al. (2006) en van Luijckx en Wolbers (2009) gebeurt dat wel. Mogelijk is dat de oorzaak van het verschil tussen de conclusies over de lengte van de periode waarin littekeneffecten zich manifesteren.
- 12 Wolbers (2010) concludeert dat schoolverlaters die in tijden van laagconjunctuur in een baan beneden hun niveau beginnen meer kans hebben op opwaartse mobiliteit. Dit is in lijn met de veronderstelling dat het littekeneffect zwakker is bij laagconjunctuur. Steijn et al. (2006) en Luijckx en Wolbers (2009) vinden geen samenhang tussen de conjunctuur bij het betreden van de arbeidsmarkt en de sterkte van het littekeneffect.

Literatuur

- Allen, J., G. van Breugel, J. Coenen, D. Fouarge, C. Meng, G. Ramakers, J. van Dijk en V. Venhorst (2009). *Afgestudeerden van het hbo tijdens een crisis: geen verloren generatie*. Den Haag: HBO-raad.
- Arts, W. (2009). Naar een nieuwe verloren generatie? In: *Christen Democratische Verkenningen*, jg. 29, nr. 1, p. 57-65.
- Asselberghs, K., R. Batenburg, F. Huijgen en M. de Witte (1998). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel iv. Bevolking in loondienst naar functieniveau: ontwikkelingen in de periode 1985-1995*. Tilburg: OSA.
- Batenburg, R., K. Asselberghs, F. Huijgen en M. de Witte (2003). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel V. Trends in beroepsniveau en overscholing in de periode 1987-2000*. Tilburg: OSA.
- Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Becker, H. (1997). *De toekomst van de verloren generatie*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Becker, H.A. en K. Sanders (1993). Overgang van onderwijs naar arbeid. In: *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, jg. 9, nr. 3, p. 230-240.
- Boelhouwer, Jeroen (2010). *Wellbeing in the Netherlands. The scp life situation index since 1974* (proefschrift). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Borghans, L. en M. Wolbers (2003). Schoolverlaters in moeilijke tijden. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 88, nr. 4401, p. 212-214.
- Corpeleijn, A. (2005). Ontwikkelingen in de beloningsverhoudingen, 1997-2002. In: *Sociaal-economische trends*, 2e kwartaal 2005, p. 52-59.
- CPB (2008). *Centraal economisch plan 2008*. De Haag: Centraal Planbureau.
- Hagenaars, Jacques A. (1998). De onzichtbare kleren van de generaties, of: 'Show me your true colors'. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 73, nr. 3, p. 211-215.
- Hartgers, M. en W. Portegijs (2009). Onderwijs. In: A. Merens en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2008* (p. 46-76). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2009/2).
- Herten, L.M. van, K. Oudshoorn, R.J.M. Perenboom, Y.M. Mulder, N. Hoeymans en D.J.H. Deeg (2002). *Gezonde levensverwachting naar sociaaleconomische status*. Leiden: TNO Preventie en Gezondheid.
- Herweijer, Lex (2006). Onderwijs en opleiding. In: Alice H. de Boer (red.), *Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop* (p. 21-48). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/12).
- Herweijer, Lex (2008). *Gestruikeld voor de start. De school verlaten zonder startkwalificatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2008/10).
- Herweijer, L.J. en J.L.T. Blank (1987). Onderwijsexpansie en werkloosheid. In: *Tijdschrift voor arbeidsmarktproblemen*, jg. 3, nr. 3, p. 81-86.
- Huijgen, F. (1989). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel III. Bevolking in loondienst en functiestructuur in 1977 en 1985*. Den Haag: OSA.
- Josten, E. (2010). *Minder werk voor laagopgeleiden?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010/10).
- Josten, E. en G. Jehoel-Gijsbers (2009). Baanverliezers tijdens de recessie. In: C. Vrooman (red.), *Werkloos in crisistijd* (p. 11-29). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2009/19).
- Kuhry, B. (1998). *Trends in onderwijsdeelname. Van analyse tot prognose*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Vuga (Sociale en culturele studies 25).
- Luijkx, R. en M.H.J. Wolbers (2009). The effects of non-employment in early work-life on subsequent employment chances of individuals in the Netherlands. In: *European Sociological Review*, jg. 25, nr. 6, p. 647-660.
- Meer, P.H. van der, en A.C. Glebbeek (2002). The return to formal overschooling. Filling in a research gap. *Netherlands' Journal of Social Sciences*, jg. 37, p. 108-131.
- Merton, R.K. (1968). The Matthew effect in science. In: *Science*, jg. 159, nr. 3810, p. 56-63.
- Minne, B., M. van der Steeg en D. Webbink (2007). *De maatschappelijke opbrengsten van onderwijs*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB-memorandum 177).
- Mooi-Reci, I. (2008). *Unemployed and scarred for life?* Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Ploeg, S.W. van der (1993). *The expansion of secondary and tertiary education in the Netherlands* (proefschrift). Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Rijken, S. (1999). *Educational expansion and status attainment. A cross-national and over-time comparison* (proefschrift). Amsterdam: Thela Thesis.
- ROA (2009a). *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2008*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- ROA (2009b). *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2014*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- ROA (2010). *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2009*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.

- SCP (1992). *Sociaal en cultureel rapport 1992*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Vuga.
- SCP (1994). *Sociaal en cultureel rapport 1994*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Vuga.
- Schils, T., D. Fouarge en M. Kerkhofs (2006). *Loon en werk na werkloosheid*. Tilburg: OSA (OSA-publicatie A221).
- Steijn, B., A. Need en M. Gesthuizen (2006). Well begun, half done? Long-term effects of labour market entry in the Netherlands, 1950-2000. In: *Work, employment and society*, jg. 20, nr. 3, p. 453-472.
- szw (2009). *Actieplan Jeugdwerkloosheid*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- TK (1988/1989). *Gevolgen van wijzigingen in de onderwijsdeelname voor de rijksbegroting*. Brief van de minister van onderwijs en wetenschappen van 2 juni 1989. Tweede Kamer, vergaderjaar 1988/1989, 20800, nr. 106.
- TK (2007/2008). *Parlementair onderzoek onderwijsvernieuwingen. Deelonderzoek Sociaal en Cultureel Planbureau*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 31007, nr. 7.
- Tolsma, J. en M.J.H. Wolbers (2010). *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling
- Turkenburg, M. en R. Vogels (2009). Onderwijs. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en P. Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009* (p. 125-166). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2009/14).
- Vreyer, P. de, R. Layte, M. Wolbers en M.A. Hussain (2000). The permanent effects of labour market entry in times of high unemployment. In: D. Gallie en S. Paugam (red.), *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe* (p. 134-152). Oxford: Oxford University Press.
- Wolbers, M.J.H. (1998). *Diploma-inflatie en verdringing op de arbeidsmarkt. Een studie naar ontwikkelingen in de opbrengsten van diploma's in Nederland* (proefschrift). Amsterdam: Thela Thesis.
- Wolbers, M.J.H. (2010). Blijvende gevolgen van een gebrekkige start? In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 26, nr. 2, p. 223-239.

14

Toenemende integratie bij de tweede generatie?

Willem Huijnk, Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos

14.1	Geboren in Nederland of in het land van herkomst	299
14.2	Vooruitgang, stilstand of achteruitgang?	299
14.3	Verschillen tussen de eerste en tweede generatie	303
14.4	Invloed van ouderlijk milieu en etnische gemeenschap	315
14.5	Conclusies	319
	Noten	320
	Literatuur	322

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

Samenvatting

Dit hoofdstuk gaat over verschillen tussen niet-westerse migranten van de eerste en tweede generatie. We willen weten of de tweede generatie het beter doet dan de eerste en of de achterstand ten opzichte van autochtone Nederlanders wordt ingelopen. Uit ons onderzoek komt een gemengd beeld naar voren. Op veel van de onderzochte indicatoren heeft de tweede generatie een duidelijke voorsprong op de eerste. Zij volgen bijvoorbeeld vaker een opleiding in het hoger onderwijs en bereiken een hoger opleidingsniveau dan de eerste generatie. Ook beheersen zij het Nederlands aanzienlijk beter dan de eerste generatie. Werkenden uit de tweede generatie zijn veel minder aan de onderkant van de beroepenstructuur te vinden, een flink deel van hen bekleedt inmiddels zelfs een middenklassepositie. Verder is de tweede generatie minder gericht op het herkomstland, meer georiënteerd op Nederland, onderhoudt ze meer sociale contacten met autochtone Nederlanders en hangt ze minder traditionele culturele opvattingen aan.

Dit alles wijst erop dat de tweede generatie beter geïntegreerd is dan de eerste. Er zijn echter ook ontwikkelingen die wijzen op stagnatie of zelfs achteruitgang. De criminaliteit onder de tweede generatie is groot, met name bij de Marokkaanse Nederlanders. Ook de hoge werkloosheid onder de tweede generatie wijst meer op stagnatie dan op vooruitgang. Een aanzienlijk deel van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie verkeert in de vrije tijd voornamelijk in eigen kring en huwelijken met autochtone Nederlanders komen onder hen weinig voor. Hoewel de tweede generatie er in het onderwijs en op de arbeidsmarkt aanzienlijk beter voor staat dan de eerste, blijft hun achterstand ten opzichte van autochtone Nederlanders bestaan. De tweede generatie Antilliaanse Nederlanders is hierop een uitzondering. Het is misschien ook veel gevraagd om die achterstand binnen één generatie in te lopen: veel leden van de tweede generatie zijn afkomstig uit huishoudens met een lagere sociaaleconomische status. Het ouderlijk milieu beïnvloedt iemands opleidingsniveau en bepaalt dus voor een groot deel de onderwijsachterstand van de tweede generatie ten opzichte van autochtone Nederlanders. Naast het ouderlijk milieu speelt de etnische inbedding een rol bij de positieverwerving van migranten: deze belemmert in de meeste gevallen de integratie.

14 Toenemende integratie bij de tweede generatie?

14.1 Geboren in Nederland of in het land van herkomst

Als er één groep in de samenleving is waarvan de generatieverschillen de moeite van het bestuderen waard zijn, zijn het wel migranten. Met veel belangstelling wordt gekeken naar de positie en ervaringen van tweedegeneratiemigranten in Nederland. Is de integratie van niet-westerse migranten sterk afhankelijk van het al dan niet geboren zijn in Nederland?

De centrale vraag in dit hoofdstuk is in hoeverre de positie van de tweede generatie is verbeterd ten opzichte van die van de eerste generatie. Tevens wordt een vergelijking gemaakt tussen migranten en autochtone Nederlanders. We richten ons op de vier grootste migrantengroepen in Nederland, namelijk personen van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse komaf. De aandacht gaat uit naar hun structurele positie (onderwijs, arbeid), hun sociaal-culturele positie (o.a. identificatie met Nederland, sociale contacten) en de mate waarin zij criminele activiteiten ontplooiën.¹

Nadat we de verschillen in integratie hebben beschreven die tussen de eerste- en tweedegeneratiemigranten bestaan, beantwoorden we de vraag in hoeverre het ouderlijk milieu en de inbedding in de eigen herkomstgroep van belang zijn voor de integratie van niet-westerse migranten. We benaderen deze vraag vanuit verschillende theoretische perspectieven. Klassieke ideeën over integratie veronderstellen dat integratie een rechtlijnig en uniform proces is (Park en Burgess 1969). Recenter onderzoek laat evenwel zien dat dit proces divers van aard is: het verschilt sterk tussen verschillende migrantengroepen binnen een samenleving. Een belangrijke rol in het integratieproces wordt toegedicht aan het ouderlijk milieu en de inbedding in de etnische gemeenschap (Portes en Rumbaut 1996).

Het in dit hoofdstuk gehanteerde generatiebegrip wijkt af van de eerder gepresenteerde definities in dit Sociaal en Cultureel Rapport. Deze verwijzen namelijk naar generaties in familieverband of naar maatschappelijke generaties, met geboortjaar of leeftijd als onderscheidend kenmerk (zie hoofdstuk 1). In dit hoofdstuk bepaalt het land waar mensen geboren zijn tot welke generatie (eerste of tweede) zij behoren.

14.2 Vooruitgang, stilstand of achteruitgang?

Klassieke assimilatie

Sociale wetenschappers houden zich al bijna een eeuw bezig met vragen omtrent de integratie van migranten. Belangstelling voor dit onderwerp ontstond kort na de periode van 'de grote migratie' in de Verenigde Staten (1880-1920). De socioloog Park definieerde als eerste het sindsdien beroemde idee van assimilatie als 'een proces van wederzijds doordringen en vermenging waarin personen en groepen de herinneringen, sentimenten en attitudes verwerven van andere groepen of personen, en door hun ervaring en geschiedenis te delen met hen worden geïncorporeerd in een gemeenschappelijk cultureel leven' (Park and Burgess 1921: 735).

Park nam aan dat assimilatie een natuurlijk proces is waarbij diverse etnische groepen een gemeenschappelijke cultuur gaan delen en gelijke levenskansen hebben. Volgens Gordon (1964)² komt dit proces er hoofdzakelijk op neer dat minderheidsgroepen de cultuur van de dominante groep overnemen. Migranten zouden zich steeds meer oriënteren op de ontvangende samenleving en 'oude' gedragingen en opvattingen steeds meer loslaten. Het vasthouden aan de eigen etnische cultuur zou de vooruitgang van migranten belemmeren. Het aanpassingsproces zou lineair zijn: migranten assimileren geleidelijk in de culturele hoofdstroom van de blanke middenklasse. Gordon was voorts van mening dat assimilatie een universeel en onvermijdelijk proces is. Warner en Srole (1945) verlegden de aandacht van de individuele levensloop naar de rol van generaties. Volledige assimilatie zou zich volgens hen niet voltrekken binnen één generatie, maar meerdere generaties in beslag nemen. Opeenvolgende generaties van migranten zouden steeds meer overeenkomsten vertonen met de cultuur van de ontvangende samenleving en steeds minder herkenbaar zijn als etnische groep. De aanpassing van etnische groepen zou volgens Gordon (1964) in verschillende fasen verlopen. In de eerste fase zou culturele assimilatie plaatsvinden: het zich aanpassen aan de dominante culturele patronen. Daarna zouden migranten steeds meer participeren in formele sociale, politieke, economische en culturele instituties. Vervolgens zouden zij zich steeds minder onderscheiden in onder meer taalgebruik, leefstijl, tradities, vestigingspatronen en huwelijken. En in de laatste fase van assimilatie zou de etnische identiteit van migranten steeds meer aan belang inboeten en zouden machtsconflicten tussen etnische groepen verdwijnen.³ Assimilatie kan plaatsvinden gedurende meerdere generaties, waarbij het verschil tussen de eerste en tweede generatie doorgaans het grootste is. De eerste generatie is geboren in het land van herkomst, terwijl de tweede generatie geboren en getogen is in de ontvangende samenleving. Leden van de tweede generatie groeien op in de ontvangende samenleving, gaan er naar school, spreken de taal en worden van kinds af aan blootgesteld aan de cultuur van die ontvangende samenleving. De klassieke assimilatietheorie veronderstelt dat kinderen van migranten die geboren zijn in de ontvangende samenleving een betere sociaaleconomische positie innemen en zowel structureel als sociaal-cultureel beter geïntegreerd zijn dan migranten van de eerste generatie.

Gesegmenteerde assimilatie

Het centrale idee van de klassieke assimilatietheorie, namelijk dat de 'incorporatie' van migranten onvermijdelijk is en steeds op min of meer dezelfde manier verloopt (*straight line assimilation*), is in de loop der tijd steeds vaker bekritiseerd. Onderzoekers wezen er bijvoorbeeld op dat de aanhangers van de klassieke assimilatietheorie geen oog hadden voor verschillen in (het tempo van) integratie tussen migranten groepen (Portes en Zhou 1993). De beperkingen van de klassieke ideeën over assimilatie veroorzaakten een verschuiving in het debat en onderzoek. De nadruk kwam steeds meer te liggen op diverse factoren die de integratie van migranten beïnvloeden en op de wijze waarop de integratie van verschillende migrantengroepen verloopt. Behalve van individuele kenmerken zoals opleiding, taalbeheersing en aspiraties hangt de integratie van migranten sterk af van de context waarin migranten integreren. Bij dit laatste kan onder meer worden

gedacht aan discriminatie en arbeidsmarktomstandigheden, maar ook aan kenmerken van de familie en etnische gemeenschappen (Portes en Rumbaut 1996, 2001).

Midden jaren negentig van de vorige eeuw ontstond het idee van *gesegmenteerde assimilatie* (Portes en Zhou 1993; Portes en Rumbaut 1996). In tegenstelling tot de klassieke theorie die assimilatie in de blanke middenklasse onvermijdelijk achtte, zijn er volgens de gesegmenteerde assimilatietheorie meerdere uitkomsten mogelijk. Portes en Rumbaut (2001) wezen erop dat bij sommige groepen de positieverwerving van de tweede generatie allerm minst gunstig verloopt. Zij spreken zelfs van *downward assimilation*, waarbij migranten terecht komen in de *new rainbow underclass* (de gekleurde onderklasse). Het idee dat migranten zich aan de cultuur van de blanke middenklasse aanpassen, bleek niet in overeenstemming met de dagelijkse realiteit van migranten die opgroeien in achterstandsbuurten. Hun referentiekader wordt gevormd door sociale groepen die heel andere aspiraties en idealen hebben dan de blanke middenklasse. Met name personen uit *lower-class* gezinnen lopen een hoog risico om aan de onderkant van de stratificatie te blijven hangen. Het ouderlijk milieu is een belangrijke factor in het aanpassingsproces, omdat het de structurele en culturele omstandigheden bepaalt waarin migrantenkinderen opgroeien. Denk bijvoorbeeld aan de buurt waar kinderen wonen, de kwaliteit van de scholen die ze bezoeken en de leeftijdsgenoten waarmee zij omgaan. Naast opwaartse assimilatie in de blanke middenklasse kan dus ook neerwaartse assimilatie in de onderklasse plaatsvinden.

Een derde manier van assimileren is volgens de gesegmenteerde assimilatietheorie dat mensen een sterke band onderhouden met de eigen groep en tegelijkertijd structureel goed integreren (Zhou 1997). De notie van *ethnic enclave formation* veronderstelt dat sterke inbedding in de etnische gemeenschap het proces van neerwaartse mobiliteit kan voorkomen en opwaartse mobiliteit kan stimuleren. Deze inbedding behoedt jongeren voor schooluitval, crimineel gedrag en werkloosheid en kan als compensatie dienen voor gebrek aan financieel of menselijk kapitaal (Portes en Zhou 1993). Daarnaast kan de etnische gemeenschap zorgen voor sociale controle en druk om te presteren, en voor een netwerk dat een alternatief biedt voor de arbeidsmarkt van de blanke middenklasse. Vooral bij discriminatie op de arbeidsmarkt kan de etnische gemeenschap behulpzaam zijn bij het zoeken naar een baan (Mouw 2002). In de Verenigde Staten wordt het grote succes van de tweede generatie Aziatische Amerikanen in het onderwijs deels toegeschreven aan de hechte gemeenschap die zij vormen, en die onderwijs hoog in het vaandel draagt (Portes en Rumbaut 2001).

Voortgaande theoretische discussie

Net als de studies die de klassieke theorie uitdroegen, gaf ook het onderzoek naar gesegmenteerde assimilatie aanleiding tot heftige discussies. In het beroemde stuk *Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Migration* erkenden Alba en Nee (1997) dat de klassieke assimilatietheorie weliswaar te simpel was, maar stelden tevens dat zij het assimilatieproces goed helpt te begrijpen: opeenvolgende generaties doen etnische scheidslijnen vervagen. Daarnaast plaatsten Alba en Nee, en met hen ook andere onderzoekers, kanttekeningen bij de theorie van de gesegmenteerde assimilatie. Ten eerste

maakt het gegeven dat veel eerstegeneratiemigranten onder aan de beroepsladder zijn begonnen neerwaartse assimilatie voor de tweede generatie onwaarschijnlijk (Alba en Nee 1997; Waldinger en Feliciano 2004). Bij de duiding van het integratieproces moet dus rekening worden gehouden met de vaak lage positie van het ouderlijk milieu van migranten. Ten tweede waren er twijfels over de integrerende kracht van etnische inbedding. Een sterke inbedding in de etnische gemeenschap kan namelijk ook een keerzijde hebben. De hulpbronnen en de te vergeven posities zijn binnen die gemeenschap veelal beperkter dan op de 'reguliere' arbeidsmarkt, met geringere mobiliteitsmogelijkheden als gevolg (Dagevos en Gijsberts 2008). Succesvolle opwaartse mobiliteit kan daarnaast worden beperkt door de druk om zich te conformeren aan neerwaartse normen (Portes 1998). De nadruk kan erop komen te liggen dat jongeren binnen de eigen etnische groep moeten blijven en geen keuzen mogen maken die uitgelegd kunnen worden als 'etnisch verraad'. Ouders kunnen bijvoorbeeld vinden dat kinderen die hoger onderwijs willen gaan volgen zich te goed gaan voelen voor hun 'eigen' groep. Daarnaast kan inbedding in etnische netwerken een restrictie vormen voor contact met de autochtone bevolking, en dus de integratie belemmeren (Lancee 2010).

Een hechte inbedding in de eigen groep hoeft dus niet altijd positief uit te werken. Welke invloed die inbedding precies heeft, blijkt sterk afhankelijk te zijn van de specifieke etnische gemeenschap. In de Verenigde Staten wordt inbedding in de Chinese gemeenschap bijvoorbeeld gezien als een stimulans voor de structurele integratie, omdat binnen die gemeenschap sterke normen zouden gelden met betrekking tot arbeidsethos en mobiliteit. Een sterke inbedding in de Mexicaanse gemeenschap daarentegen wordt eerder gezien als een belemmering voor sociale mobiliteit (Portes en Rumbaut 2001). Omdat migrantengroepen verschillende sociale, culturele en economische achtergronden hebben, is te verwachten dat de rol van etnische inbedding van groep tot groep verschilt.

Betekenis van theoretische inzichten voor Nederland

In hoeverre zijn de hiervoor beschreven ideeën en bevindingen van toepassing op de situatie in Europa en Nederland? Veel onderzoek heeft plaatsgevonden in de Verenigde Staten. Zo is het idee van neerwaartse assimilatie gestoeld op structurele kenmerken van de Amerikaanse economie en samenleving (Alba en Nee 2005). In Nederland wonen migranten weliswaar in minder gunstige wijken en buurten, maar deze zijn niet vergelijkbaar met de achterstandsbuurten (getto's) in de Verenigde Staten – dé plaatsen waar het risico op neerwaartse assimilatie het grootst is. Voorts zorgt het kwalitatief betere en meer toegankelijke socialezekerheids- en onderwijssysteem in Nederland ervoor dat het pad van neerwaartse assimilatie hier minder waarschijnlijk is dan in de Verenigde Staten (Crul en Vermeulen 2003). Onderzoek bevestigt dat neerwaartse mobiliteit in Nederland en andere Europese landen niet vaak voorkomt (Crul en Vermeulen 2003; Crul en Schneider 2010). De meeste kinderen van migranten zijn hoger opgeleid en vinden beroepen met een hogere status dan hun ouders. Tegelijkertijd nemen tweedegeneratiemigranten in Europa qua opleiding en werk nog steeds vaak een achtergestelde positie in ten opzichte van de autochtone bevolking (Heath et al. 2008).

In dit hoofdstuk willen we bezien in hoeverre leden van de tweede generatie in Nederland verschillende integratiepaden volgen. Volgen zij het pad van de klassieke assimilatie of zijn er ook aanwijzingen voor stagnatie of zelfs neerwaartse assimilatie? En welke rol spelen ouderlijk milieu en banden met de etnische gemeenschap in de manier waarop men integreert?

14.3 Verschillen tussen de eerste en tweede generatie

Zojuist zijn in het kort de theorie van de klassieke en van de gesegmenteerde assimilatie toegelicht. Die laatste theorie stelt dat vooruitgang bij de tweede generatie niet vanzelfsprekend is. In deze paragraaf gaan we na of deze veronderstelling klopt of dat de klassieke assimilatietheorie de integratie van de tweede generatie beter beschrijft. Aan de orde komen zowel de structurele als de sociaal-culturele positie van de eerste en tweede generatie. Verder gaan we in op verschillen in de omvang van criminaliteit tussen de generaties. Volgens de gesegmenteerde assimilatietheorie kunnen mensen namelijk de route van neerwaartse mobiliteit volgen. Deze neerwaartse route wordt niet alleen afgemeten aan een minder gunstige sociaaleconomische positie, maar ook aan normovertredend gedrag. Voor verschillende indicatoren vragen we ons af of de positie van de tweede generatie is verbeterd ten opzichte van die van de eerste generatie. Tevens wordt een vergelijking gemaakt tussen de niet-westerse tweede generatie en autochtone Nederlanders. Dit laatste kan voor de achterstand in structurele positie en voor criminaliteit. Bij de meeste sociaal-culturele indicatoren is geen vergelijking met autochtone Nederlanders mogelijk.

Verschillen in leeftijdsopbouw

Van de personen die behoren tot de vier grootste herkomstgroepen is nog maar iets meer dan de helft in Marokko, Turkije, Suriname of de Nederlandse Antillen geboren en behoort dus tot de eerste generatie. De tweede generatie is de afgelopen jaren sterk in omvang toegenomen. Dit komt doordat zij uit jonge mensen bestaat: veel leden van de tweede generatie zijn in de leeftijd dat ze kinderen krijgen.⁴ Daar komt bij dat, hoewel fors dalend, het kindertal onder deze groepen nog steeds hoger ligt dan onder autochtone Nederlanders.

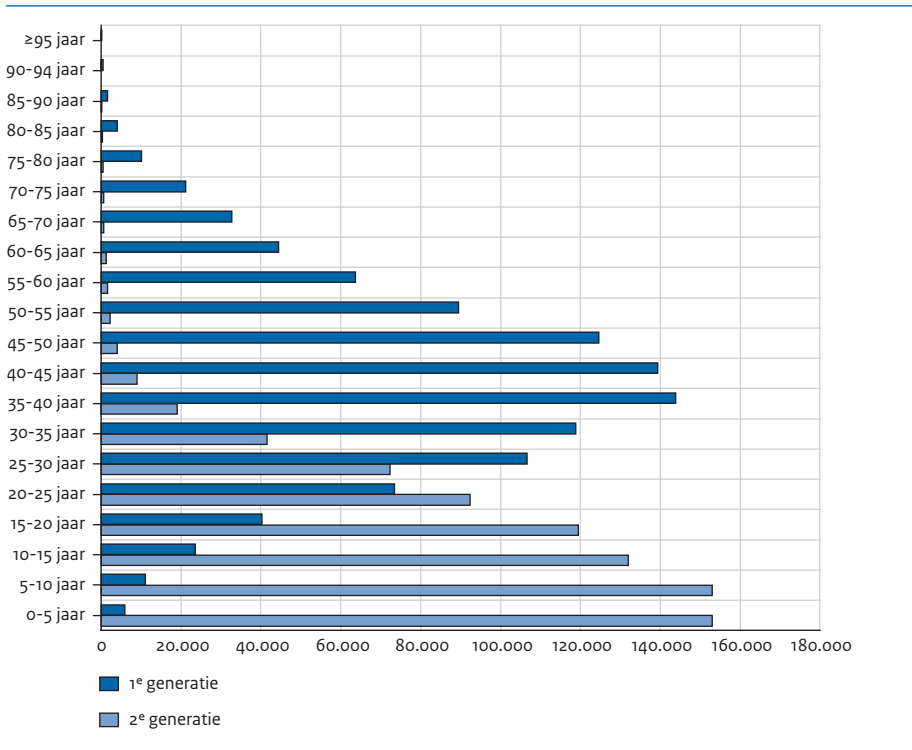
Het aandeel Afghaanse, Iraakse en Iraanse Nederlanders dat in Nederland is geboren ligt inmiddels op 20%. Het aandeel Somalische en Chinese personen van de tweede generatie ligt zelfs op 30%. Echter, in al deze groepen (met uitzondering van de Chinese groep) is de tweede generatie erg jong (grotendeels onder de 15 jaar). De verschillen in positieverwerving tussen de generaties kunnen we daarom alleen goed in kaart brengen voor de vier grootste herkomstgroepen.

Ruim 40% van de niet-westerse tweede generatie is jonger dan 10 jaar (Goedhuys et al. 2010). Dit is goed te zien in figuur 14.1, waarin de leeftijdsverdeling van de eerste en tweede generatie niet-westerse migranten wordt weergegeven. Duidelijk is dat het merendeel van de tweede generatie jonger is dan 20 jaar, terwijl het grootste gedeelte van de eerste generatie tussen de 30 en de 50 jaar is. Verschillen in leeftijdsopbouw zijn er ook tussen

de etnische groepen: de tweede generatie Antilliaanse en Surinaamse Nederlanders is gemiddeld ouder dan de tweede generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders.

Figuur 14.1

Leeftijdverdeling naar generatie, totaal niet-westerse migranten op 1 januari 2010 (in absolute aantallen)

Bron: CBS (StatLine)

Bij de beschrijving van de structurele en sociaal-culturele positie van migranten zullen we zo goed mogelijk rekening houden met deze leeftijdsverschillen. Dit doen we door door ons in deze paragraaf te richten op jongvolwassenen tussen de 20-35 jaar.⁵ Bij de bespreking van de opleidingspositie zoomen we daarnaast ook in op prestaties in een bepaald leer- of schooljaar. We hopen op deze manier een vergelijking te maken die recht doet aan leeftijdsverschillen tussen de generaties.

Verschillen in opleidingsniveau

Het grootste deel van de tweede generatie is in de schoolgaande leeftijd. Alleen al om die reden is het van belang naar de positie van migranten in het onderwijs te kijken. Duidelijk zichtbaar is dat de tweede generatie niet-westerse migranten het beter doet in het onderwijs dan de eerste generatie (tabel 14.1): ze zijn in het voorgezet onderwijs

vaker in een hoger schooltype te vinden, dat wil zeggen de theoretische leerweg in het vmbo, de havo of het vwo. De eerste generatie is duidelijk meer vertegenwoordigd in de lagere niveaus van het voorgezet onderwijs (leerwegondersteunend onderwijs en basisberoepsgerichte leerweg in het vmbo). Vooral bij Antilliaanse Nederlanders zijn de verschillen groot: de tweede generatie doet het veel beter in het onderwijs. Van de vier grootste herkomstgroepen wijken zij in havo/vwo-deelname het minst af van autochtone leerlingen (34% om 43%), terwijl van de eerste generatie Antilliaanse leerlingen slechts 14% havo/vwo volgt. De havo/vwo-deelname van de tweede generatie uit de andere groepen ligt nog beduidend onder die van autochtone leerlingen (resp. 21%, 22% en 29% bij migrantenkinderen van Turkse, Marokkaanse en Surinaamse komaf), maar is nog altijd een stuk hoger dan onder de eerste generatie herkomstgenoten (15%-17%). Wel moeten we aantekenen dat in het voortgezet onderwijs naar verhouding weinig leerlingen tot de eerste generatie behoren (de tweede generatie is inmiddels meer dan tien keer zo groot).

Tabel 14.1

Onderwijspositie naar etnische herkomst en generatie (in procenten)

	Turks	Marokkaans	Surinaams	Antilliaans	autochtoon
havo/vwo-deelname in leerjaar 3 ^a					45
eerste generatie	15	17	16	14	
tweede generatie	21	22	29	34	
geslaagd in het voortgezet onderwijs ^b					93
eerste generatie	84	86	84	89	
tweede generatie	82	87	87	91	
instroom in het hoger onderwijs ^c					52
eerste generatie	33	25	44	65	
tweede generatie	40	39	46	51	
niet-schoolgaanden (20-35 jaar) met een startkwalificatie ^d					81
eerste generatie	32	36	48	57	
tweede generatie	46	68	57	79	

a Deelname in het schooljaar 2009/'10 (aantallen exclusief praktijkonderwijs).

b Aandeel geslaagde leerlingen binnen alle schooltypen, schooljaar 2008/'09.

c Netto-instroompercentage, bevolking tot en met 24 jaar, schooljaar 2009/'10.

d Cijfers van 2006.

Bron: CBS (StatLine; Sociaal statistisch bestand hoger onderwijs; EBB'06); SCP (SIM'06)

Niet alleen is de tweede generatie in het voorgezet onderwijs vaker in een hoger schooltype te vinden, ook slagen ze doorgaans vaker voor hun examen. Met uitzondering van de Antilliaanse tweede generatie zijn de verschillen met autochtone leerlingen echter

nog aanzienlijk. Bij de leerlingen van Turkse en Marokkaanse origine zijn de verschillen in slagingspercentages tussen de generaties relatief klein. Aan deze constatering moeten we echter niet te veel conclusies verbinden want de cijfers over de eerste generatie zijn gebaseerd op een zeer gering aantal leerlingen. De slagingspercentages van de tweede generatie van Turkse origine zijn duidelijk lager dan die van de tweede generatie uit andere groepen.

De tweede generatie van Turkse, Marokkaanse en Surinaamse origine is vaker in het hoger onderwijs vertegenwoordigd dan hun eerste generatie herkomstgenoten. Vooral binnen de Marokkaanse groep zijn de verschillen tussen de generaties groot. De achterstand ten opzichte van autochtone leeftijdsgenoten is echter nog aanzienlijk bij de tweede generatie van Marokkaanse en Turkse komaf. Bij personen van Antilliaanse origine zijn de rollen omgedraaid en blijkt de eerste generatie vaker in het hoger onderwijs vertegenwoordigd te zijn. Dit komt door het hoge aandeel studiemigranten onder de eerste generatie. Overigens participeert de tweede generatie Antilliaanse Nederlanders ook vaak in het hoger onderwijs; hun aandeel is net zo hoog als onder autochtone Nederlanders.

Hoe zit het nu met het opleidingsniveau van degenen die hun opleiding al hebben afgesloten? Binnen de leeftijdscategorie van 20 tot 35 jaar is de tweede generatie er in alle herkomstgroepen beter in geslaagd om een startkwalificatie (een opleidingsniveau van mbo of hoger) te behalen dan de eerste generatie (zie ook Gijsberts en Herweijer 2009).⁶ Turks-Nederlandse jongvolwassenen van de tweede generatie slagen er minder vaak in om een startkwalificatie te behalen dan hun leeftijdsgenoten uit de andere migrantengroepen: hun slagingspercentage is minder dan 50%. Dit is wel meer dan bij de eerste generatie. Veel groter is echter het verschil bij de Marokkaanse Nederlanders. De tweede generatie onder hen behaalt veel vaker een diploma op startkwalificatieniveau dan de eerste generatie (let wel: deze conclusies zijn gebaseerd op kleine aantallen). Bij jongvolwassen Surinaamse Nederlanders is het verschil tussen de eerste en tweede generatie minder groot, bij Antilliaanse Nederlanders is het verschil juist behoorlijk. De tweede generatie zit met bijna 80% op een vergelijkbaar niveau met autochtone Nederlanders, terwijl van de eerste generatie slechts 57% een startkwalificatieniveau wist te behalen. Deze achterstand heeft te maken met de recente instroom van kansarme (eerste generatie) Antilliaanse jongeren naar Nederland. De tweede generatie Antilliaanse Nederlanders komt daarentegen juist vaak uit een gunstig herkomstmilieu: zij hebben veelal ouders die ooit als studiemigrant naar Nederland zijn gekomen en in Nederland een goede sociaaleconomische positie hebben bereikt. Antilliaanse middenklassegezinnen brengen met andere woorden een succesvolle tweede generatie voort.

Verschillen op de arbeidsmarkt

Is over het geheel genomen in het onderwijs de positie van de tweede generatie duidelijk beter dan die van de eerste, op de arbeidsmarkt is niet op alle fronten sprake van een stap vooruit. Bij de meeste groepen is het aandeel werkenden (de nettoparticipatie)⁷ onder de tweede generatie jongvolwassenen niet of nauwelijks hoger dan onder de eerste (tabel 14.2). Een van de oorzaken is de gemiddeld jongere leeftijd van de tweede generatie jongvolwassenen (jongeren hebben een lagere nettoparticipatie omdat zij vaker nog op school zitten en een hogere kans op werkloosheid hebben). Uitzondering is wederom de tweede generatie Antilliaanse Nederlanders in de leeftijd van 20 tot en met 35 jaar: zij kennen een zeer hoge nettoparticipatie, die bijna even hoog is als onder autochtone leeftijdsgenoten.

Kijken we naar de werkloosheid, dan is evenmin sprake van een gunstiger beeld bij de tweede generatie. Bij de tweede generatie van Marokkaanse en Surinaamse origine ligt de werkloosheid hoger dan bij de eerste generatie. Binnen de Turkse groep is de werkloosheid onder de eerste en tweede generatie ongeveer even hoog. (Het werkloosheidscijfer van de Antilliaanse tweede generatie is helaas niet beschikbaar.)

Ook bij het aandeel vaste banen zijn de verschillen tussen de eerste en tweede generatie niet groot, wel is die laatste steeds in het voordeel. Anders dan bij het aandeel werkenden en de werkloosheid lopen wat betreft de aard van het dienstverband de posities van migranten (eerste en tweede generatie) en autochtone jongvolwassenen niet sterk uiteen.

Duidelijke verschillen tussen de generaties zijn wel zichtbaar in het beroepsniveau. De tweede generatie is ten opzichte van de eerste generatie leeftijdsgenoten duidelijk opgeschoven in de beroepshiërarchie (er zijn geen gegevens over Antilliaanse Nederlanders beschikbaar). Dit geldt vooral voor de Turkse en Marokkaanse tweede generatie. Zij bezetten duidelijk vaker dan de eerste generatie een beroep op middelbaar, hoger of wetenschappelijk niveau. Wel blijven ze achter bij autochtone leeftijdsgenoten, die vaker werkzaam zijn in beroepen van dit niveau.

De gegevens over de arbeidsmarktpositie wijzen uit dat de tweede generatie problemen heeft met toetreding tot werk. Ze zijn vaak werkloos, net als migrantenjongeren van de eerste generatie. De positie van *werkenden* is daarentegen wel betrekkelijk gunstig. Leden van de tweede (én eerste) generatie hebben in ongeveer dezelfde mate als autochtone leeftijdsgenoten een vaste baan. Verder maakt de tweede generatie werkenden zich nadrukkelijk los van de onderkant van de beroepstructuur, een positie die met name kenmerkend is voor eerste generatie Turkse en Marokkaanse werknemers.

Tabel 14.2

Arbeidsmarktpositie van 20-35-jarigen, naar etnische herkomst en generatie, 2009 (in procenten)

	Turks	Marokkaans	Surinaams	Antilliaans	autochtoon
nettoparticipatie					79
eerste generatie	65	56	70	54	
tweede generatie	65	62	68	75	
werkloosheid					5
eerste generatie	10	10	11	18	
tweede generatie	9	13	13	-	
beroep op middelbaar/ hoger/ wetenschappelijk niveau ^a					70
eerste generatie	28	47	62	-	
tweede generatie	57	61	62	-	
aandeel met een vaste baan ^a					92
eerste generatie	86	92	90	-	
tweede generatie	89	94	95	-	

a Onder de werkzame beroepsbevolking in loondienst.

- Onvoldoende aantallen (in absolute aantallen minder dan 1500).

Bron: CBS (EBB'09)

Verschillen in taalbeheersing en taalgebruik

Onder jongvolwassenen (20-35 jaar) uit de grootste migrantengroepen is het zeker niet vanzelfsprekend om Nederlands met elkaar te praten. Dat geldt met name voor Turkse en Marokkaanse Nederlanders van de eerste generatie in deze leeftijdscategorie. Turkse Nederlanders van de eerste generatie gebruiken in de gezinssituatie het vaakst de herkomsttaal (tabel 14.3). De tweede generatie Turkse Nederlanders spreekt veel vaker Nederlands onder elkaar dan de eerste generatie, maar ook onder hen spreekt een aanzienlijk deel in het eigen gezin vaak de eigen herkomsttaal. Ook tussen de eerste en tweede generatie Marokkaanse Nederlanders zijn er forse verschillen in het gebruik van het Nederlands in het gezin. Vergelijken we Marokkaanse met Turkse Nederlanders, dan valt op dat de tweede generatie van Marokkaanse origine aanzienlijk vaker Nederlands met de partner spreekt dan de Turkse tweede generatie. Bij de communicatie met de kinderen is het beeld omgekeerd en spreken de Marokkaanse Nederlanders vaker Nederlands met de kinderen dan de Turkse Nederlanders; het verschil tussen beide groepen is echter klein.

De eerste generatie Antilliaanse Nederlanders tussen de 20 en 35 jaar spreekt lang niet altijd Nederlands met partner of kinderen, terwijl dat wel voor vrijwel de gehele tweede generatie geldt. Dit onderscheid zien we ook bij de Surinaamse Nederlanders, met de aantekening dat binnen huishoudens van de eerste generatie Surinamers vaker Nederlands wordt gesproken dan bij de eerste generatie uit de andere groepen.

Met betrekking tot de beheersing van het Nederlands zijn er zoals te verwachten valt vergelijkbare verschillen. Taalbeheersing en taalgebruik hangen immers met elkaar samen. Problemen met de beheersing van de Nederlandse taal zijn er vooral bij de eerste generatie jongvolwassenen van Turkse herkomst.⁸ Ook de eerste generatie Marokkaanse en Antilliaanse Nederlanders tussen de 20 en 35 jaar heeft vaak moeite met het Nederlands. Onder Surinaamse Nederlanders (eerste en tweede generatie) komen problemen met de Nederlandse taal weinig voor. De tweede generatie beheerst het Nederlands duidelijk beter dan de eerste. De tweede generatie Marokkaanse en Antilliaanse Nederlanders spreekt de taal even goed als personen van Surinaamse komaf, maar bij de tweede generatie Turkse Nederlanders blijft de taalbeheersing wat achter (ook van hen geeft overigens de overgrote meerderheid aan geen problemen te hebben met het Nederlands).

Tabel 14.3

Gebruik en beheersing van het Nederlands onder 20-35-jarigen, naar etnische herkomst en generatie, 2006 (in procenten)

	Turks	Marokkaans	Surinaams	Antilliaans
spreekt vaak of altijd Nederlands met de partner				
eerste generatie	16	39	89	57
tweede generatie	43	71	100	98
spreekt vaak of altijd Nederlands met de kinderen				
eerste generatie	26	52	90	71
tweede generatie	65	57	100	100
heeft nooit moeite met het Nederlands in een gesprek				
eerste generatie	41	68	94	78
tweede generatie	88	95	95	94
heeft nooit moeite met lezen van het Nederlands				
eerste generatie	46	71	92	90
tweede generatie	92	95	97	97

Bron: SCP (SIM'06)

Alles bijeengenomen maakt de tweede generatie een enorme sprong in de beheersing en het gebruik van de Nederlandse taal. Een kleine groep rapporteert dat ze nog weleens problemen hebben met het Nederlands, maar de meesten die hier geboren en getogen zijn, beheersen de taal goed. De (eerste en tweede generatie) Turkse Nederlanders heeft van de hier beschouwde groepen gemiddeld gesproken het vaakst problemen met het Nederlands. In eerdere studies, waaronder de Jaarrapporten integratie uit 2007 en 2009, is hun achterstand in verband gebracht met de sterke groepsband. Personen van Turkse komaf gaan in de vrije tijd vaak met elkaar om en spreken onderling Turks. Er zijn aanwijzingen dat deze oriëntatie gepaard gaat met een naar verhouding slechte beheersing van het Nederlands en zodoende de onderwijsloopbaan van Turks-Nederlandse kinderen belemmert. Tegelijkertijd zou een sterke mate van interne sociale cohesie jongeren van Turkse origine behoeden voor criminaliteit. Hierop komen we later in deze paragraaf nog terug.

Verschillen in sociaal-culturele positie

Het is niet eenvoudig om een goed dekkende definitie te geven van wat de sociaal-culturele positie van migranten behelst. Een globale omschrijving zou kunnen zijn: de mate waarin migrantengroepen zich (blijven) onderscheiden van de ontvangende samenleving. De sociaal-culturele positie zou dan onder meer afgemeten kunnen worden aan de mate waarin men zich identificeert met de ontvangende samenleving, contacten onderhoudt met de autochtone bevolking of zich onderscheidt door het aanhangen van bepaalde waarden.⁹ Ook het gebruik van de taal van het herkomstland zou als indicator voor de sociaal-culturele positie kunnen worden beschouwd. Deze indicatoren vertonen raakvlakken met het onderscheid van Esser (2004), die naast *Platzierung* (in onze terminologie: structurele positie) *Kulturation*, *Identifikation* en *Interaktion* onderscheidt. In beginsel komen veel verschillende indicatoren in aanmerking, in tabel 14.4 presenteren we een selectie.

Voor de mate waarin men zich Nederlander voelt of zich juist tot de eigen herkomstgroep rekent (etnische identificatie), maakt het nogal wat uit of men al dan niet in Nederland is geboren. Dit geldt in het bijzonder voor jongvolwassen Antilliaanse Nederlanders. Maar weinig Antilliaanse Nederlanders van de tweede generatie rekenen zich tot de Antilliaanse groep (7%). Onder de eerste generatie in deze leeftijdscategorie ligt dit aandeel veel hoger (53%). Ook bij de Turkse en Marokkaanse Nederlanders rekent de tweede generatie zich aanzienlijk minder tot de etnische herkomstgroep dan de eerste generatie: circa twee derde voelt zich deels of geheel Nederlander.

Ook de band met het herkomstland neemt duidelijk af tussen de generaties. Het contact met familie woonachtig in het land van herkomst is frequenter onder de eerste generatie jongvolwassenen, zoals ook een groter deel van de eerste generatie elk jaar op familiebezoek gaat in het land van herkomst. Vooral bij Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders zijn de verschillen tussen generaties groot, de tweede generatie heeft aanmerkelijk minder contact met mensen in het herkomstland. Bij Turkse en Marokkaanse Nederlanders blijven de familiebanden meer intact tussen de generaties: ook de tweede generatie heeft veel contact met familie in het land van herkomst. Maatgevend voor de band met het herkomstland is ook de wens om daar voor altijd te wonen. Onder de eerste generatie is het aandeel dat dit wenst veel groter dan onder de tweede (Gijsberts en Schmeets 2008), maar ook een aanzienlijk deel van de tweede generatie zou dat willen. Dit geldt het meest voor de Turkse tweede generatie (een kwart). Tussen de eerste en tweede generatie Marokkanen is er weinig verschil. Dit komt vooral door de betrekkelijk lage terugkeerwens bij de eerste generatie.

Hoewel de tweede generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders tussen de 20 en 35 jaar vaker contacten onderhoudt met autochtone Nederlanders dan de eerste generatie, blijft het opvallend dat ruim de helft van de Turken in de vrije tijd vooral omgaat met leden van de eigen herkomstgroep. Bij de Marokkaanse Nederlanders is dit 45%, bij personen van Surinaamse komaf ongeveer een derde. De verschillen tussen de generaties zijn bij de Surinaamse Nederlanders niet erg groot. Een ruime meerderheid van hen heeft dus een gemengde of overwegend autochtone vrienden- en kennissenkring. De Antilliaanse

tweede generatie een opmerkelijke positie in: de meesten (85%) hebben een gemengde of overwegend autochtone vrienden- en kennissenkring.

Tabel 14.4

Sociaal-culturele positie van 20-35-jarigen, naar etnische herkomst en generatie, 2006 (in procenten, jaren en gemiddelde scores)^a

	Turks	Marokkaans	Surinaams	Antilliaans	autochtoon
voelt zich vooral lid van etnische herkomstsgroep (%)					
eerste generatie	64	43	28	53	
tweede generatie	32	33	11	7	
heeft veel contact met familie in herkomstland (%)					
eerste generatie	49	35	34	59	
tweede generatie	32	28	16	24	
heeft in vrije tijd meer contact met herkomstsgroep (%)					
eerste generatie	67	50	36	41	
tweede generatie	52	45	28	15	
huwelijk met autochtone partner (%) ^b					
eerste generatie	10	8	30	33	
tweede generatie	9	9	36	69	
gemiddelde leeftijd moeder bij eerste kind ^b					29,4
eerste generatie	26,4	27,2	27,2	25,7	
tweede generatie	29,3	28,7	28,4	29,1	
gemiddeld kindertal ^c					1,78
eerste generatie	1,96	2,95	1,71	1,94	
tweede generatie	1,66	1,93	1,70	1,81	
moderne opvattingen over man-vrouwrollen (gemiddelde score) ^e					4,0
eerste generatie	3,2	3,4	3,8	3,6	
tweede generatie	3,4	3,7	4,0	4,1	
moderne opvattingen over familie (gemiddelde score) ^d					3,6
eerste generatie	2,4	2,4	3,0	3,0	
tweede generatie	2,5	2,8	3,2	3,4	

a Alle gegevens (behalve die over huwelijken, gemiddelde leeftijd bij eerste kind en gemiddeld kindertal) hebben betrekking op jongvolwassenen van 20 tot en met 35 jaar in het jaar 2006.

b CBS-cijfers uit 2008.

c Dit is de Total Fertility Rate (TFR) uit 2008, ofwel het gemiddelde kindertal per vrouw gebaseerd op het leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfer (CBS-cijfers).

d Gemiddelde scores: 1-5, hoe hoger, des te moderner. Zie Dagevos et al. (2007) voor een beschrijving van deze schaal.

Bron: SCP (SIM'06); CBS (Bevolkingsstatistieken; StatLine)

Naast interetnische contacten is ook het aandeel gemengde relaties (met een autochtone partner) een maatstaf voor de sociale integratie van niet-westerse migranten en hun nakomelingen. De Turkse en Marokkaanse tweede generatie trouwt echter even vaak met een autochtone partner als de eerste generatie (circa 10%). Er is op dit vlak dus geen sprake van een geringere sociale afstand van de tweede generatie. Bij de Surinaamse en vooral Antilliaanse groep is het aantal gemengde relaties wel groter. Met name de Antilliaanse tweede generatie trouwt in grote meerderheid met een autochtone partner en doet dit veel vaker dan de eerste generatie.

In hoeverre migrantengroepen zich als aparte groepen blijven onderscheiden kan ook worden afgemeten aan verschillen in opvattingen en oriëntaties, bijvoorbeeld over de rol van vrouwen. De leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen, zegt iets over deze opvattingen. Niet-westerse vrouwen van de tweede generatie worden later moeder dan die van de eerste generatie; ze krijgen hun eerste kind nu vrijwel op dezelfde leeftijd als autochtone moeders (in 2008 gemiddeld op de leeftijd van 29,4 jaar). Wat dit betreft lijken de vrouwen van de tweede generatie meer op autochtone vrouwen dan op hun moeders (Garssen en Nicolaas 2008). Ook het kindertal onder de tweede generatie ligt in alle herkomstgroepen al dicht tegen dat van autochtone Nederlanders aan. Op dit terrein is er dus in één generatie veel veranderd. Turks-Nederlandse vrouwen van de tweede generatie krijgen inmiddels zelfs al minder kinderen dan autochtone vrouwen. Het kindertal van de tweede generatie Marokkaans-Nederlandse vrouwen ligt in vergelijking daarmee hoger. Het verschil met de eerste generatie is hier echter weer duidelijk groter dan bij de moeders van Turkse komaf.

De tweede generatie Marokkaanse Nederlanders (20-35 jaar) denkt aanmerkelijk progressiever over de verdeling van man-vrouwrollen dan de eerste generatie. Ook de Turkse tweede generatie heeft modernere opvattingen dan de eerste, maar de afstand tussen de generaties is minder groot dan bij de Marokkanen. Verder heeft de tweede generatie Antilliaanse Nederlanders duidelijk meer egalitaire opvattingen over de rol van mannen en vrouwen dan de eerste generatie. Binnen de Surinaamse groep hangen zowel de eerste als de tweede generatie vaak moderne waarden aan met betrekking tot de rol van vrouwen. De tweede generatie Surinaamse Nederlanders is daarbij nog wat progressiever dan de eerste en onderscheidt zich niet van autochtone en Antilliaanse Nederlanders. Veel Turkse en Marokkaanse Nederlanders hechten een groot belang aan nauwe familie-relaties met veelvuldige onderlinge contacten en traditionele gezagsverhoudingen. Dit geldt ook voor de tweede generatie. Toch denkt de tweede generatie wel moderner, met name binnen de Marokkaanse groep. Vergelijken we de tweede generatie tussen de verschillende herkomstgroepen dan hecht de Antilliaanse tweede generatie het meest aan geïndividualiseerde verhoudingen binnen het huishouden. Zij verschillen daarin nauwelijks van autochtone Nederlanders. De Turkse tweede generatie is het meest traditioneel in haar opvattingen over familiebanden.

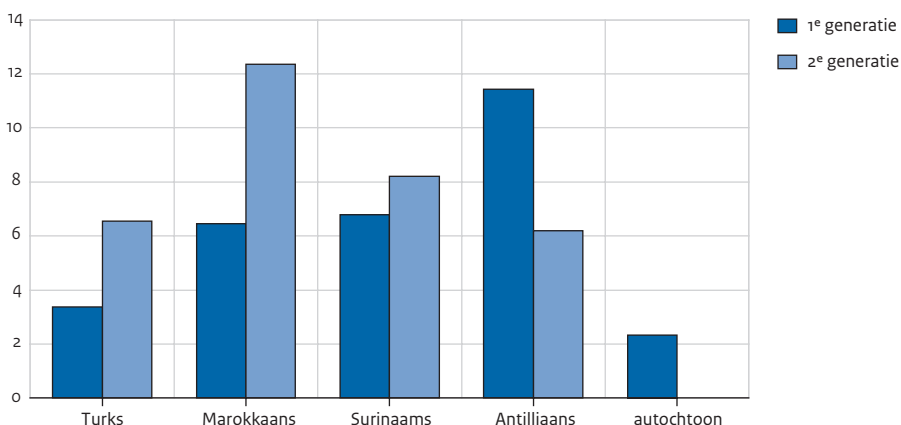

Verdachten van criminaliteit

Uit de hiervoor besproken indicatoren komt een betrekkelijk positief beeld van de positie van de tweede generatie naar voren. Cijfers over het aandeel verdachten¹⁰ geven echter een minder rooskleurig beeld (figuur 14.2). Met uitzondering van de Antilliaanse groep, is het aandeel dat verdacht wordt van een misdrijf bij de tweede generatie steeds hoger dan bij de eerste generatie en ook aanzienlijk hoger dan onder autochtone leeftijdsgenoten (gekeken is naar personen in de leeftijd van 18-35 jaar). Wel zijn er forse verschillen tussen de groepen. De hoge criminaliteit onder de Marokkaanse tweede generatie springt het meest in het oog. Iets meer dan 12% van hen staat als verdachte geregistreerd, tegen 6% van de eerste generatie. Ook bij de Turkse en Surinaamse groep is het aandeel verdachten bij de tweede generatie hoger dan bij de eerste. Uitzondering zijn de Antilliaanse Nederlanders, bij wie de tweede generatie duidelijk minder vaak als verdachte staat geregistreerd dan de eerste generatie. Belangrijk te constateren is dat van de migrantengroepen de Turkse groep het laagste verdachtencijfer laat zien (vgl. Van Noije en Wittebrood 2009). Dit is een interessante bevinding, omdat eerder werd geconstateerd dat (tweede generatie) Turkse Nederlanders in het onderwijs en in de beheersing van de Nederlandse taal achterblijven bij andere groepen. Wellicht heeft de sterke interne gerichtheid van deze groep een ongunstige uitwerking op taal en onderwijs, maar damt zij tegelijkertijd crimineel gedrag in. Aan een sterke interne cohesie lijken dus voor- en nadelen te kleven.

Figuur 14.2

Verdachten van 18-35 jaar naar etnische herkomst en generatie, 2007 (in procenten)

Bron: KLPD/IPOL (HKS'09) SCP-bewerking

De positie van de tweede generatie kort samengevat

Een belangrijke bevinding van ons onderzoek is dat de tweede generatie het duidelijk beter doet in het onderwijs dan de eerste. Zij behalen bijvoorbeeld vaker het niveau van een startkwalificatie en participeren vaker in het hoger onderwijs. Ook heeft de tweede generatie nauwelijks nog problemen met het Nederlands. De Turkse tweede generatie blijft op deze punten wat achter. Overigens wordt de eerste generatie van de klassieke herkomstgroepen in het onderwijs steeds kleiner, zodat mogelijke problemen die in het onderwijs spelen steeds minder relevant worden. Dit geldt echter niet voor de eerste generatie Antilliaanse Nederlanders. Zij doen het relatief slecht in het onderwijs en juist onder deze groep is sprake van nieuwe aanwas. Interessant is verder dat moeders van de tweede generatie steeds meer gaan lijken op autochtone moeders: de leeftijd waarop zij hun eerste kind krijgen en het aantal kinderen verschilt maar weinig. Leden van de tweede generaties voelen zich ook vaker Nederlander en hebben een minder sterke oriëntatie op het herkomstland. Tevens denken zij moderner over de positie van vrouwen en de rol van het gezin dan hun leeftijdsgenoten van de eerste generatie. Ook heeft de tweede generatie in de vrije tijd vaker contact met autochtonen dan de eerste. Dit laat onverlet dat een aanzienlijk deel van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie voornamelijk in de eigen groep verkeert. Verder is het aandeel gemengde huwelijken bij deze groepen laag en verschilt dit aandeel niet tussen de eerste en tweede generatie. In de gezinssituatie bedient de tweede generatie van Turkse en Marokkaanse komaf zich nog vaak van de eigen herkomsttaal. Voor tweede generatie Surinaamse en Antilliaanse jongvolwassenen geldt dit niet of nauwelijks. Verschillende keren is gewezen op de bijzondere, goed geïntegreerde positie van de Antilliaanse tweede generatie. Velen van hen zijn afkomstig uit middenklassegezinnen. Zij hebben het hoge opleidingsniveau van hun ouders overgenomen en de meesten van hen doen het ook op de arbeidsmarkt goed. (Een minder positieve ontwikkeling binnen de Antilliaanse groep is overigens dat degenen die de afgelopen jaren naar Nederland zijn gekomen veel minder in de Nederlandse samenleving zijn geïntegreerd.) Positief is verder de stijging van het beroepsniveau dat werkenden van de tweede generatie realiseren. Zij nemen daarbij afscheid van het lagere beroepsniveau dat kenmerkend was (en is) voor de eerste generatie.

Er is dus veel positiefs te melden, maar er zijn ook duidelijk zorgelijke kanten aan de positie van de tweede generatie. Op veel terreinen is er nog steeds sprake van een forse afstand tot autochtone leeftijdsgenoten. Nu is het inhalen van deze achterstand in één generatie misschien ook veel gevraagd: veel leden van de tweede generatie zijn afkomstig uit huishoudens met een lagere sociaaleconomische status. Hoe belangrijk de sociaaleconomische herkomst is, blijkt uit de positie van de tweede generatie Antillianen. Zorgelijk is verder de hoge werkloosheid onder de tweede generatie. Deze is hoger dan onder de eerste generatie, vermoedelijk doordat de tweede generatie veel jongeren telt. Ook de hoge mate van criminaliteit onder de tweede generatie (in het bijzonder die van Marokkaanse afkomst) wijst erop dat bij een deel van de tweede generatie de integratie allerminst voorspoedig verloopt.

Alles bijeengenomen zien we dus een tweede generatie van wie een substantieel deel duidelijk positieve stappen maakt ten opzichte van de eerste, maar dat is niet het

volledige verhaal. De afstand tot autochtonen is groot, de werkloosheid is hoog en de criminaliteit bij de tweede generatie (Marokkaanse Nederlanders) is alarmerend.

14.4 Invloed van ouderlijk milieu en etnische gemeenschap

De tweede generatie doet het op de meeste punten dus beter dan de eerste, maar de afstand tot de autochtonen is nog groot. In deze paragraaf gaan we nader in op de vraag waarom de tweede generatie het beter doet dan de eerste, en wat de achterstand ten opzichte van autochtone Nederlanders veroorzaakt. We kijken naar twee factoren die in de assimilatietheorieën zijn aangedragen om verschillende integratie-uitkomsten te verklaren, namelijk de rol van het ouderlijk milieu en de rol van de etnische gemeenschap. Om de genoemde vragen te beantwoorden hebben we een groot aantal analyses gedaan. In het kader hierna worden deze analyses toegelicht. Helaas zijn er geen geschikte microdata beschikbaar om de invloed van ouders en etnische groep op de criminaliteit te analyseren.

Analyse

Om te kunnen zien waarom generaties van elkaar verschillen, is een groot aantal regressie-analyses uitgevoerd. Tabel 14.5 presenteert deze analyses op hoofdlijnen (zie tabel B14.1 in de internetbijlage voor de effecten van alle afzonderlijke kenmerken). We onderscheiden vijf afhankelijke variabelen: startkwalificatie, werkloosheid, beroepsniveau, identificatie met Nederland en contacten met autochtone Nederlanders.¹¹ Deze analyses doen we voor alle leeftijden. Anders dan in de rest van ons onderzoek beperken we ons dus niet tot de jongvolwassenen tussen 20-35 jaar.

We baseren onze analyses op gegevens uit de Survey Integratie Minderheden (SIM'06). Voor deze survey is een landelijk representatieve personensteekproef getrokken onder Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders. Per migrantengroep zijn ongeveer 1000 personen van 15 jaar of ouder geïnterviewd. Daarnaast zijn er in deze survey circa 1000 autochtone Nederlanders ondervraagd.

In een eerste analysestap bekijken we verschillen tussen generaties zonder rekening te houden met andere factoren (model 1). In een tweede stap houden we rekening met belangrijke individuele kenmerken (leeftijd, geslacht, opleiding¹² en Nederlandse taalvaardigheid) (model 2). Ten slotte bestuderen we de rol van het ouderlijk milieu (het opleidingsniveau van de ouders) en de invloed van inbedding in de etnische gemeenschap (model 3).¹³ We kijken in hoeverre al deze factoren verschillen tussen generaties kunnen verklaren.¹⁴

Om erachter te komen in hoeverre de gevonden generatie-effecten hetzelfde zijn voor de Antilliaanse, Surinaamse, Marokkaanse en Turkse Nederlanders hebben we de analyses ook afzonderlijk uitgevoerd per etnische groep (zie tabel B14.2 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl). Tevens hebben we gekeken of de effecten van etnisch kapitaal verschillen tussen de etnische groepen (zie tabel B14.3 in de internetbijlage).

Tabel 14.5

Multivariate regressieanalyse van de effecten van generatie, ouderlijk milieu en etnische inbedding op structurele en sociaal-culturele indicatoren, niet-westerse migranten, 2006 (in ongestandaardiseerde coëfficiënten)^a

	startkwalificatie			werkloosheid			beroepsniveau		
	M1 ^b	M2 ^c	M3 ^d	M1 ^b	M2 ^c	M3 ^d	M1 ^b	M2 ^c	M3 ^d
tweede generatie	1,46**	0,51**	0,27**	0,44*	0,26	0,34*	0,09*	0,03	0,00
ouderlijk milieu			0,29**			-0,05			0,02
etnische inbedding						0,25**			-0,06**
	identificatie met Nederland			contact met autochtonen					
	M1 ^b	M2 ^c	M3 ^d	M1 ^b	M2 ^c	M3 ^d			
tweede generatie	0,78**	0,66**	0,62**	0,61**	0,21**	0,18**			
ouderlijk milieu			0,02			0,06**			
etnische inbedding			-0,32**			0,14**			

a Met betrekking tot mbo+-startkwalificatie (n = 4169) en werkloosheid (n = 2447) zijn logistische regressies uitgevoerd. Beroepsniveau (n = 2246), identificatie met Nederland (n = 3987) en contacten met autochtonen (n = 4201) zijn aan de hand van een lineair regressiemodel getoetst.

b In model 1 zijn alleen generatie en etnische groep opgenomen.

c In model 2 zijn naast generatie de volgende individuele kenmerken opgenomen: geslacht, leeftijd, opleiding en taal.

d In model 3 zijn naast de individuele variabelen het ouderlijk milieu en de mate van etnische inbedding opgenomen. Omdat we geen informatie hebben over de etnische inbedding op het moment dat de respondenten hun opleiding volgden, en omdat een deel van de migranten het onderwijs heeft genoten in het land van herkomst, is de invloed van etnische inbedding op startkwalificatie niet onderzocht.

* p < .05

** p < .01

Bron: SCP (SIM'06)

Tabel 14.6 presenteert de analyses voor de afstand tot autochtone Nederlanders (zie tabel B14.4 in de bijlage voor de effecten van alle afzonderlijke kenmerken). Uitsluitend voor de structurele indicatoren (startkwalificatie, werkloosheid en beroepsniveau) zijn gegevens over autochtone Nederlanders beschikbaar en kunnen we dus een vergelijking maken. Deze analyses doen we wederom voor alle leeftijden. In een eerste analysestap bezien we van beide generaties het verschil met autochtonen (voor iedere etnische groep apart) en houden we rekening met belangrijke individuele kenmerken (leeftijd, geslacht, opleiding) (model 1). In een tweede stap bekijken we in hoeverre het ouderlijk herkomstmilieu verschillen met autochtonen kan verklaren (model 2).

Tabel 14.6

Multivariate regressieanalyse van de effecten van etnische groep, generatie en ouderlijk milieu op structurele indicatoren, autochtonen en niet-westerse migranten, 2006 (in ongestandaardiseerde coëfficiënten)^a

	startkwalificatie		werkloosheid		beroepsniveau	
	model 1 ^b	model 2 ^c	model 1 ^b	model 2 ^c	model 1 ^b	model 2 ^c
etnische groep en generatie (autochtoon = ref.)						
Turks eerste generatie	-1,91**	-1,26**	0,47*	0,39	-0,36**	-0,31**
Turks tweede generatie	-1,11**	-0,60**	0,72**	0,66*	-0,24**	-0,21*
Marokkaans eerste generatie	-1,90**	-1,14**	0,52*	0,42	-0,24**	-0,19**
Marokkaans tweede generatie	-0,61**	-0,07	0,90**	0,83**	-0,20*	-0,16
Surinaams eerste generatie	-0,55**	-0,35**	0,21	0,18	-0,07	-0,05
Surinaams tweede generatie	-0,17	-0,29	0,60*	0,61*	0,02	0,01
Antilliaans eerste generatie	-0,59**	-0,53**	0,89**	0,88**	-0,18**	-0,18**
Antilliaans tweede generatie	0,16	-0,14	0,61*	0,63*	-0,16	-0,17*
ouderlijk milieu		0,33**		-0,04		0,02*

a Met betrekking tot mbo+-startkwalificatie (n = 5196) en werkloosheid (n = 3050) zijn logistische regressies uitgevoerd. Het beroepsniveau (n = 2879) is aan de hand van een lineair regressiemodel getoetst.

b In model 1 zijn naast generatie en etnische groep de volgende individuele kenmerken opgenomen: geslacht en leeftijd. Bij werkloosheid en beroepsniveau is ook gecontroleerd voor opleiding.

c In model 2 is naast de individuele controlevariabelen het ouderlijk milieu opgenomen.

* p < .05

** p < .01

Bron: SCP (SIM'06)

Generatieverschillen in structurele indicatoren

Zoals we eerder in dit hoofdstuk al constateerden, beschikt de tweede generatie vaker over een startkwalificatie (een opleiding op ten minste mbo-niveau) dan de eerste generatie. Voor een belangrijk deel zijn het de gunstiger individuele kenmerken die verantwoordelijk zijn voor dit generatieverschil, bijvoorbeeld de voorsprong van de tweede generatie in beheersing van de Nederlandse taal.¹⁵ Verder blijkt dat een gunstig ouderlijk milieu (hoogopgeleide ouders) de kans op een startkwalificatie vergroot. Dat is geen nieuwe bevinding. Wel nieuw is de constatering dat het ouderlijk milieu een aanzienlijk deel van de verschillen tussen de generaties verklaart: de tweede generatie doet het dus beter in het onderwijs omdat zij uit een gemiddeld genomen gunstiger ouderlijk milieu komt. Slechts een klein gedeelte van de opleidingsverschillen tussen de generaties blijft onverklaard. Dit betekent dat zowel de eigen kenmerken als de kenmerken van de ouders

bepalende factoren zijn voor de betere opleidingspositie van de tweede generatie ten opzichte van de eerste.

De tweede generatie is vaker werkloos dan de eerste, maar heeft wel een gemiddeld hoger beroepsniveau. Deze generatieverschillen op de arbeidsmarkt zijn in hun geheel terug te voeren op verschillen tussen de generaties in individuele kenmerken. De verschillen in werkloosheid ontstaan voornamelijk doordat de tweede generatie gemiddeld jonger is dan de eerste, en jongeren nu eenmaal een grotere kans hebben om werkloos te zijn (onder meer doordat zij zonder ervaring de arbeidsmarkt betreden). Het hogere beroepsniveau van de tweede generatie is voornamelijk te danken aan het gemiddeld hogere opleidingsniveau. Voor de arbeidsmarktpositie van migranten is geen (directe) invloed van het ouderlijk milieu te vinden. Wel is er natuurlijk sprake van een 'indirecte' invloed. Dit geldt zowel voor de kans op werkloosheid als voor het beroepsniveau: hogeropgeleide ouders hebben vaker hogeropgeleide kinderen en opleiding is bepalend voor hun uiteindelijke positie op de arbeidsmarkt (Blau en Duncan 1967; De Graaf en Luijckx 1995). De inbedding in de etnische gemeenschap lijkt een belemmering te zijn voor de positie op de arbeidsmarkt. Niet-westerse migranten die sterker zijn ingebed in de etnische gemeenschap hebben een grotere kans om werkloos te zijn en hebben een lager beroepsniveau. Deze effecten lijken vrij algemeen op te gaan voor de verschillende etnische groepen, al geldt dit niet voor de Antillianen. Antilliaanse Nederlanders (met name de tweede generatie) komen uit een gemeenschap die over meer 'nuttige' hulpbronnen beschikt, waardoor de inbedding in de eigen etnische gemeenschap niet ten koste gaat van de maatschappelijke positie.

Generatieverschillen in sociaal-culturele indicatoren

De tweede generatie identificeert zich sterker met Nederland dan de eerste. Bovendien hebben zij beduidend meer sociale contacten met autochtonen. Deze generatieverschillen gelden voor alle etnische groepen. Het zijn voornamelijk gunstiger individuele kenmerken die verantwoordelijk zijn voor deze generatieverschillen. Doordat de tweede generatie bijvoorbeeld beter Nederlands spreekt en hoger is opgeleid dan de eerste generatie heeft zij meer en betere mogelijkheden om in contact te komen met autochtone Nederlanders en een grotere voorkeur om deze contacten in stand te houden. Verschillen in ouderlijk milieu en inbedding in de etnische gemeenschap spelen daarentegen een beperkte rol van betekenis in de verklaring van generatieverschillen in identificatie en contact. Wel is er sprake van een (directe) invloed van het ouderlijk milieu op de contacten met autochtonen: het afkomstig zijn uit een gunstiger ouderlijk milieu (in termen van opleiding) gaat gepaard met meer sociale contacten met autochtone Nederlanders. Dit verklaart dus echter niet waarom de tweede generatie meer contact heeft met autochtonen dan de eerste.

Ook is er een effect van de inbedding in de etnische gemeenschap. De invloed ervan is tegengesteld voor identificatie en contact. Voor alle migrantengroepen geldt dat een sterkere gerichtheid op de eigen etnische gemeenschap gepaard gaat met een geringere identificatie met de Nederlandse samenleving, maar tegelijkertijd juist met meer sociale contacten met Nederlanders. Deze laatste bevinding sluit aan bij eerder onderzoek naar

‘dubbele bindingen’ (zie Dagevos en Gijsberts 2008). Een aanzienlijk deel van de migranten blijkt veel contact te hebben met zowel autochtone Nederlanders als leden van de eigen groep. Onder de tweede generatie komen deze dubbele bindingen meer voor dan onder de eerste generatie.

Afstand tot autochtone Nederlanders

Een vraag die nog openstaat is waarom de tweede generatie nog steeds een achterstand heeft ten opzichte van autochtone Nederlanders. Deze vraag kunnen we uitsluitend beantwoorden voor structurele indicatoren (zie het kader). Het relatief ongunstigere ouderlijke milieu van niet-westerse migranten (vaker lageropgeleide ouders) verklaart een groot deel van de verschillen tussen autochtone Nederlanders en tweede-generatiemigranten met betrekking tot de startkwalificatie. Een uitzondering vormen Turkse Nederlanders van de tweede generatie: zij beschikken duidelijk minder vaak over een startkwalificatie dan autochtone Nederlanders, zelfs als zij uit een vergelijkbaar ouderlijk milieu komen. Voor de overige groepen is het zo dat wanneer er geen verschil zou zijn in ouderlijk milieu tussen autochtonen en de tweede generatie migranten, de etnische scheidslijnen op het gebied van onderwijs grotendeels zouden vervallen.

Op het gebied van werkloosheid is er geen directe invloed van het ouderlijk milieu. Wel is er sprake van een indirecte invloed via het opleidingsniveau van de kinderen. Voor beroepsniveau is er een directe invloed van het ouderlijk milieu: migranten met hogeropgeleide ouders hebben een betere baan. Verschillen in ouderlijk milieu verklaren echter niet het verschil met Nederlanders. Een uitzondering hierop vormen de Surinaamse Nederlanders en de tweede generatie Marokkaanse Nederlanders. Zij zouden geen achterstand meer hebben in beroepsniveau als ze uit een vergelijkbaar ouderlijk milieu zouden komen als autochtone Nederlanders. Voor de overige groepen vormt het ouderlijk milieu echter geen verklaring voor de verschillen. Ook wanneer er geen verschil zou zijn in ouderlijk milieu, blijven de etnische scheidslijnen tussen autochtone Nederlanders en migranten in arbeidsmarktpositie dus grotendeels intact.

14.5 Conclusies

De tweede generatie boekt op veel van de onderzochte indicatoren duidelijk vooruitgang ten opzichte van de eerste generatie. Dit geldt voor het onderwijs, voor de beheersing van de Nederlandse taal, voor het beroepsniveau, maar ook bijvoorbeeld voor de oriëntatie op de Nederlandse samenleving en voor opvattingen over emancipatie en de rol van het gezin. Onze bevindingen stemmen in dat opzicht overeen met de ideeën uit de klassieke assimilatietheorie. Ook in lijn met die theorie is de bevinding dat de afstand tot autochtone Nederlanders bij de tweede generatie kleiner is dan bij de eerste, al zijn de verschillen met de autochtonen nog aanzienlijk. Dit laatste geldt echter niet meer voor de tweede generatie Antilliaanse Nederlanders. Zij staan op de meeste terreinen op gelijke hoogte met hun autochtone leeftijdsgenoten.

Toch is er op sommige gebieden sprake van stagnatie of zelfs achteruitgang. Dit laatste geldt het meest pregnant voor de hoge criminaliteit onder de Marokkaanse tweede

generatie. Zij worden vaker verdacht van een misdrijf dan Marokkaanse Nederlanders van de eerste generatie. Dit generatieverschil is er ook bij de Turkse en Surinaamse groep, maar daar ligt het aandeel verdachten op een lager niveau dan bij de Marokkanen. Ook op de arbeidsmarkt gaat het niet op alle gebieden goed met de tweede generatie. Met betrekking tot werkloosheid lijkt er eerder sprake van stagnatie dan van vooruitgang: de tweede generatie vindt niet vaker een baan dan de eerste, zelfs wanneer rekening wordt gehouden met hun gemiddeld jongere leeftijd. Ten slotte is het zo dat een aanzienlijk deel van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie voornamelijk in de eigen groep verkeert. Huwelijken met autochtone Nederlanders komen onder hen bijvoorbeeld nauwelijks voor.

Dat de tweede generatie toch op veel terreinen meer vooruitgang boekt dan de eerste generatie komt vooral doordat zij over gunstigere kenmerken beschikt, zoals een hoger opleidingsniveau en een betere beheersing van de Nederlands taal. Ook het ouderlijk milieu is van belang. Migranten met hogeropgeleide ouders doen het beter en de tweede generatie heeft wat dat betreft een voorsprong op de eerste generatie. Het ouderlijk milieu verklaart zelfs grotendeels de achterstand in opleidingsniveau die de tweede generatie heeft ten opzichte van autochtone Nederlanders. Wanneer rekening wordt gehouden met dit minder gunstige ouderlijk milieu blijkt de tweede generatie nauwelijks meer van de autochtonen te verschillen in het behalen van een startkwalificatie.

De theorie van de gesegmenteerde assimilatie schrijft een belangrijke rol toe aan de etnische gemeenschap. Een sterke gerichtheid op de eigen etnische gemeenschap zou de positie van de tweede generatie kunnen versterken. Aanhangers van de klassieke assimilatietheorie beweren juist het tegenovergestelde. Deze theorie verbindt aan een sterke etnische inbedding vooral nadelen voor de integratie van deze groep. Onze bevindingen zijn meer in lijn met de klassieke assimilatietheorie dan met de theorie van gesegmenteerde assimilatie. Inbedding in de eigen etnische gemeenschap lijkt de structurele integratie eerder te belemmeren dan te bevorderen.

Noten

- 1 Bij het beschrijven van de posities van migranten wordt vaak het onderscheid gemaakt tussen een structurele en een sociaal-culturele dimensie (Gijsberts en Dagevos 2009). De structurele positie verwijst naar de deelname aan maatschappelijke instituties, zoals onderwijs en de arbeidsmarkt. Sociale contacten die niet-westerse groepen in het dagelijks leven onderhouden met autochtonen, zijn in veelgebruikte omschrijvingen een belangrijk onderdeel van sociaal-culturele positie. Men zou dit de sociale component van sociaal-culturele integratie kunnen noemen. De veranderingen in 'cultuur' en oriëntatie op de ontvangende samenleving van migrantengroepen, verwijzen naar het culturele element van sociaal-culturele positie.
- 2 Gordon noemde drie mogelijke varianten van assimilatie: 'the melting pot', 'cultural pluralism' en 'Anglo-conformity'. De *melting pot* is een metafoor voor een heterogene samenleving waarbinnen kenmerken van verschillende etnische culturen samensmelten tot een harmonieus geheel. *Cultural pluralism* verwijst naar de situatie waarin etnische groepen deel uitmaken van één samenleving en tegelijkertijd de eigen etno-culturele identiteit behouden. *Anglo-conformity* tot slot is de volledige

- aanpassing aan de protestantse blanke middenklasse; deze variant van assimilatie kwam volgens Gordon het sterkst overeen met de feitelijke situatie in de Verenigde Staten.
- 3 In een latere studie benadrukte Gordon dat het assimilatieproces enkele generaties in beslag zou (kunnen) nemen en vertraagd zou kunnen worden door raciale vooroordelen (Gordon 1981).
  - 4 In een bijdrage over de positieverwerving van opeenvolgende migrantengeneraties is aandacht voor de derde generatie op zijn plaats. De derde generatie bestaat personen van wie beide ouders in Nederland zijn geboren, maar van wie de grootouders (of in ieder geval een van hen) is geboren in een niet-westers land. Deze derde generatie is echter – hoewel sterk groeiend – nog zeer bescheiden van omvang (Goedhuys et al. 2010). Op 1 januari 2010 bestond zij naar schatting uit maximaal 65.000 personen, van wie ongeveer de helft van Surinaamse herkomst en een kwart van Antilliaanse origine. De Marokkaanse derde generatie telt nog geen 5000 personen en de Turkse iets meer dan 7000. Bovendien is de derde generatie een zeer jonge bevolkingsgroep: 80% is jonger dan 15 jaar. De meesten zijn zelfs jonger dan 4 jaar en dus te jong om al iets te kunnen zeggen over positieverandering.
  - 5 De verdachtencijfers hebben betrekking op personen tussen de 18 en 34 jaar.
  - 6 We kunnen helaas geen onderscheid maken tussen de verschillende niveaus binnen het mbo, zodat de exacte aandelen met een startkwalificatie niet kunnen worden vastgesteld.
  - 7 De nettoparticipatie is het aandeel werkenden met een baan van twaalf uur of meer per week binnen de bevolking tussen de 15 en 65 jaar.
  - 8 Respondenten is gevraagd in welke mate zij zich vaardig achten in het Nederlands. Aangezien respondenten zichzelf op dit punt kunnen over- dan wel onderschatten, zijn hun opvattingen vergeleken met die van de interviewer, die eveneens een inschatting heeft gemaakt van de taalbeheersing van de respondent. Het blijkt dat beide inschattingen sterk overeenkomen en de zelfinschatting dus een betrouwbaar beeld lijkt te geven van de taalvaardigheid van de respondent.
  - 9 Tegen deze wijze van conceptualisering en meting zou kunnen worden ingebracht dat er een bepaalde morele maatstaf mee wordt aangelegd ('men moet zich identificeren met de ontvangende samenleving, contacten met autochtone Nederlanders zijn te prefereren boven die met leden van de eigen groep, en traditionele opvattingen dienen ingeruild te worden tegen moderne'). Wat gunstig is of ongunstig wordt echter niet afgemeten aan verschillen op deze indicatoren. Deze vraag kan alleen worden beantwoord in relatie tot andere integratie-indicatoren. Dit is ook een van de implicaties van de klassieke assimilatietheorie en de gesegmenteerde assimilatietheorie, die beide verschillende verwachtingen hebben over de gevolgen van een sterke groepsidentificatie en gering interetnisch contact voor de positieverwerving van migranten in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Wat we dus eerst en vooral doen, is een kale beschrijving geven van de verschillen op diverse indicatoren van de sociaal-culturele positie.
  - 10 De gegevens over verdachten zijn ontleend aan het Herkenningsdienstsysteem (HKS). De nu volgende toelichting op het HKS is gebaseerd op Van Noije en Wittebrood (2009). In het HKS van het Korps Landelijke Politiediensten (Dienst IPO-L) worden gegevens van verdachten geregistreerd, evenals de processen-verbaal die tegen hen zijn opgemaakt en de daarop vermelde delicten. In principe wordt een verdachte bij vrijspraak of een sepot uit het systeem verwijderd. Verdachten die een schikking aanvaarden of die door het Openbaar Ministerie niet verder worden vervolgd omdat wettig bewijs ontbreekt, blijven wel opgenomen. Een beperking van politieregistraties is dat een deel van de criminaliteit buiten beeld blijft (het zogenaemde *dark number*). Niet alle misdrijven worden immers bij de politie gemeld en niet van alle meldingen wordt een proces-verbaal opgemaakt. Daarnaast

worden niet alle zaken opgehelderd. Het omvangrijke dark number zou ons in deze paragraaf voor een probleem stellen indien er sprake zou zijn van selectiviteit in aangifte en opsporing ten aanzien van verschillende herkomstgroepen. Als de politie extra alert is op het gedrag van niet-westerse migranten of op delicten die vooral door deze groepen worden gepleegd, zullen niet-westerse migranten eerder als verdachte in de registraties terechtkomen. Hoewel er aanwijzingen zijn dat bij de vervolging van verdachten sprake is van directe en indirecte selectiviteit, zijn er geen duidelijke aanwijzingen voor selectiviteit in de opsporing en dus voor vertekeningen in de politieregistraties (Junger et al. 2001; Jennissen et al. 2009).

- 11 Het contact met autochtone Nederlanders is gemeten aan de hand van vier vragen (alpha is .76): 'Hoe vaak hebt u contact met Nederlandse vrienden?', 'Hoe vaak hebt u contact met Nederlandse burens of buurtgenoten?', 'Komen er weleens Nederlanders bij u op bezoek?' en 'Hebt u contact met Nederlanders in uw vrije tijd?'
- 12 Bij de analyse van het opleidingsniveau van minderheden wordt er (natuurlijk) niet gecontroleerd voor opleiding. Bij analyses waarbij opleiding wel een controlevariabele vormt, is deze variabele onderverdeeld in acht categorieën, variërend van 0 = geen opleiding tot 7 = wetenschappelijk onderwijs.
- 13 De inbedding in de etnische gemeenschap is gemeten aan de hand van een schaal van drie vragen (alpha is .60). Deze vragen waren: 'Op hoeveel dagen leest u kranten of tijdschriften van de eigen etnische groep?', 'Hoe vaak hebt u contact met vrienden of kennissen uit uw eigen etnische groep' en 'Hoe vaak hebt u contact met burens of buurtgenoten uit uw eigen etnische groep?'
- 14 Om uitval van respondenten met ontbrekende waarden op één van de onafhankelijke variabelen te beperken, hebben we een *multiple-imputationprocedure* (ICE) gebruikt om deze ontbrekende waarden te schatten.
- 15 Het causale verband kan in beide richtingen lopen: enerzijds kan het behaalde opleidingsniveau de beheersing van het Nederlands beïnvloeden, anderzijds zal een betere beheersing van het Nederlands positief uitwerken op het bereikte opleidingsniveau.

Literatuur

- Alba, R. en V. Nee (1997). Rethinking assimilation theory for a new era of immigration. In: *International Migration Review*, jg. 31, nr. 3, p. 826-874.
- Alba, R. en V. Nee (2005). *Remaking the American mainstream. Assimilation and contemporary immigration*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Blau, P.M. en O.D. Duncan (1967). *The American occupational structure*. New York: Wiley and Sons.
- Crul, M. en J. Schneider (2010). Comparative integration context theory: participation and belonging in new diverse European cities. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 33, nr. 7, 1249-1268.
- Crul, M. en H. Vermeulen (2003). The second generation in Europe. In: *International Migration Review*, jg. 37, nr. 4, p. 965-986.
- Dagevos, J. en M. Gijsberts (2008). Over dubbele bindingen en verbinden en verheffen. Sociale contacten van minderheden en de relatie met sociale cohesie en sociaaleconomische positie. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke Betrokkenheid. Studies in Sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008* (p. 281-304). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J. en M. Gijsberts (2009). Sociaal-culturele positie. In: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2009* (p. 226-254). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Dagevos, J., R. Schellingerhout en M. Vervoort (2007). Sociaal-culturele integratie en religie. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport Integratie 2007* (p. 163-191). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Esser, H. (2004). Does the "New" Immigration Require a "New" Theory of Intergenerational Integration? In: *The International Migration Review*, jg. 38, nr. 3, p. 1126-1159.
- Garssen J. en H. Nicolaas (2008). Trends in cohort fertility of second generation Turkish and Moroccan women in the Netherlands: strong adjustment to native levels. In: *Demographic Research*, jg. 19, nr. 33, p. 1249-1280.
- Gijsberts, M. en L. Herweijer (2009). Onderwijs en opleidingsniveau. In: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2009* (p. 94-138). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. en H. Schmeets (2008). Sociaal-culturele oriëntatie en maatschappelijke participatie. In: CBS (red.), *Jaarrapport Integratie 2008* (p. 201-222). Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Goedhuys, M., T. König en K. Geertjes (2010). *Verkenning niet-westerse derde generatie*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Gordon, M. (1964). *Assimilation in American life*. New York: Oxford University Press.
- Gordon, M. (1981). Models of pluralism: The new American dilemma. In: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, jg. 454, nr. 1, p. 178-188.
- Graaf, P.M. de, en R. Luijckx (1995). Beroepsmobiliteit gedurende de carrière. In: J. Dronkers en W.C. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit* (p. 67-80). Assen: Van Gorcum.
- Jennissen, R., M. Blom en A. Oosterwaal (2009). Geregistreerde criminaliteit als indicator van de integratie van niet-westerse allochtonen. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 84, nr. 2, p. 207-233.
- Junger, M., K. Wittebrood en R. Timman (2001). Etniciteit en ernstig en gewelddadig crimineel gedrag. In: R. Loeber, N.W. Slot en J.A. Sergeant (red.), *Ernstige en gewelddadige jeugddelinquentie. Omvang, oorzaken en interventies* (p. 97-127). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Heath, A.F., R. Rethon en E. Kilpi (2008). The second generation in Western Europe. Education, unemployment, and occupational attainment. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 34, p. 211-235.
- Lancee, B. (2010). The economic returns of immigrants' bonding and bridging social capital. The case of the Netherlands. In: *International Migration Review*, jg. 44, nr. 1, p. 202-226.
- Mouw, T. (2002). Racial differences in the effects of job contacts. Conflicting evidence from cross-sectional and longitudinal data. In: *Social Science Research*, jg. 31, nr. 4, p. 511-538.
- Noije, L. van en K. Wittebrood (2009). Criminaliteit: daders, slachtoffers en veiligheidsbeleving. In: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2009* (p. 226-253). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Park, R.E. en E. Burgess (1969, oorspronkelijk 1921). *Introduction to the science of sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and applications in modern sociology. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 24, nr. 1, p. 1-24.
- Portes, A. en R.G. Rumbaut (1996). *Immigrant America. A portrait* (tweede editie). Berkeley: University of California Press.
- Portes, A. en R.G. Rumbaut (2001). *Legacies. The story of the immigrant second generation*. Berkeley: University of California Press.
- Portes, A. en M. Zhou (1993). The new second generation. Segmented assimilation and its variants. In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, nr. 530, p. 74-96.

- Waldinger, R. en C. Feliciano (2004). Will the new second generation experience 'downward assimilation'? Segmented assimilation re-assessed. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 27, nr. 3, p. 376-402.
- Warner, W.L. en L. Srole (1945). *The social systems of American ethnic groups*. New Heaven, CT: Yale University Press.
- Zhou, M. (1997). Segmented assimilation. Issues, controversies, and recent research on the new second generation. In: *International Migration Review*, jg. 31, nr. 4, p. 923-960.

15

Onbuigzame titaantjes: generationele verscheidenheid in de civil society

Joep de Hart, Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker

15.1	Van leeftijdsmix tot generatie nix	327
15.2	Veranderingen in de christelijke godsdienstigheid	328
15.3	Vrijwilligerswerk en verenigingsleven: een <i>long civic generation</i> ?	334
15.4	Politieke betrokkenheid en participatie: een 'protestgeneratie'?	342
15.5	Tot slot	350
	Noten	352
	Literatuur	354

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

Samenvatting

In hoeverre verschilt de religieuze, maatschappelijke en politieke betrokkenheid tussen opeenvolgende generaties?

Ontkerkelijkheid manifesteert zich op zijn minst sinds een eeuw in ons land. In de jaren zestig en zeventig ontwikkelde de jeugd zich van achterhoede tot koploper in de kerkverlating. Ontkerkelijkheid is vooral een cohortverschijnsel. Het percentage kerkleden is laag onder de geboortecohorten die opgroeiden tijdens of na de Tweede Wereldoorlog. De alternatieve wereld van de nieuwe spiritualiteit is geen typisch baby-boomerverschijnsel en oefent niet alleen aantrekkingskracht uit op buitenkerkelijken. Net als in de Verenigde Staten kan er ook in Nederland worden gesproken van een *long civic generation* die zich kenmerkt door een relatief grote maatschappelijke inzet. Deze generatie is wel ongeveer vijftien jaar later geboren dan haar Amerikaanse tegenhanger en bevat ook de babyboomers. Pas bij de cohorten na 1960 neemt de kans dat men bijvoorbeeld minstens een kwartier per week vrijwilligerswerk verricht aanzienlijk af. Ten slotte is het opvallend dat een aantal traditionele organisaties, zoals politieke partijen en vakbonden, te maken hebben met een sterk vergrijzend ledenverband. Blijkbaar zijn vooral jongeren tegenwoordig moeilijker te enthousiasmeren voor lidmaatschap van dit soort traditionele instituties.

Mensen die zijn geboren in de jaren vijftig zijn het meest tot protesteren geneigd en hebben het vaakst gebouwen bezet of zouden bereid zijn dit te doen. In zoverre kan er dus gesproken worden van een protestgeneratie. Vergeleken met andere cohorten is de politieke interesse van dit cohort ook groot. Verder valt op dat na 2002, waarschijnlijk in de nasleep van Fortuyn, bij alle generaties zowel de politieke interesse als het verlangen naar sterke leiders fors is toegenomen.

15 Onbuigzame titaantjes: generationele verscheidenheid in de civil society

15.1 Van leeftijdsmix tot generatie nix

Van oude cultuurkritische Sumerische kleitabletten (meer dan 2000 jaar v.C.), jeremiades van oudtestamentische profeten (600 v.C.), aan Socrates toegeschreven norse terzijdes (400 v.C.) en passages uit de Annalen van Tacitus (100 v.C.) tot de ‘maatschappelijk verwilderde massajeugd’ waarnaar de regering begin jaren vijftig onderzoek liet doen,¹ de ‘weerspannige opgeschoten jongeren’ die als ‘nozems’ de geschiedenis zouden ingaan² en hedendaagse hangjongeren: heel dikwijls wordt zorg om de moraal en de roep om een beschavingsoffensief geprojecteerd op wat zich aandient als een nieuwe generatie. Maar ook het omgekeerde komt voor. De kunsthistorie en politieke geschiedenis staan bol van oude generaties die aan de kant zijn gezet door jongeren, en ook religieuze hervormingen en nieuwe religieuze bewegingen kwamen vaak vooral op gang door hun grote aantrekkingskracht op jongeren.

Daarmee is nog niets gezegd over de inhoud van de disputen. Het stereotype bijvoorbeeld dat het de ouderen zijn die worden gedreven door nostalgie naar de sneeuw uit vroeger tijd houdt lang niet altijd stand.³ ‘When I was young it was the current belief that youth is progressive by nature. This has since proved to be a fallacy’, schreef Karl Mannheim (1999: 35). Volgens hem was de jeugd naar haar aard progressief noch conservatief, maar wel in beginsel bereid elk nieuw begin te ondersteunen.⁴ En daarbij de nodige ijver aan de dag te leggen: radicalisering is geen ongebruikelijk verschijnsel bij jeugdbewegingen (o.a. Hagendoorn en Janssen 1983). Het beeld van de jeugd als ‘seismograaf’ (Prakke 1960) van culturele veranderingen voedt het idee van een voortdurende generationele vernieuwing. ‘Elke generatie maakt zich vrolijk over de oude modes, maar volgt de nieuwe met religieuze devotie’, noteerde Henry Thoreau in 1854 in zijn *Walden* (Thoreau 2006: 43). Wat beklijft er van deze vernieuwingsdynamiek? Dat is de vraag voor dit hoofdstuk.

Evenals in hoofdstuk 4, het andere hoofdstuk over de civil society in dit rapport, komen drie onderwerpen aan bod: religieuze betrokkenheid, vrijwilligerswerk en verenigingsleven, en politieke participatie en houdingen. Dit keer gaat het niet om ouders en kinderen maar om de vraag in hoeverre veranderingen op deze terreinen in Nederland in de afgelopen decennia herleidbaar zijn tot verschillen tussen geboortecohorten of generaties. Als ‘generatievervanging’ effecten heeft, is vervolgens de vraag waarom de geboortecohorten verschillen: zijn er bepaalde generatievormende gebeurtenissen en ervaringen aannemelijk of is er veeleer sprake van gestage sociaaldemografische veranderingen zoals de stijging van het opleidingsniveau? En zeker zo interessant als de achtergronden zijn de gevolgen: hoe verandert de leeftijdssamenstelling van groepen betrokkenen en participanten in de civil society en wat zou dat voor maatschappelijke en politieke gevolgen kunnen hebben?

15.2 Veranderingen in de christelijke godsdienstigheid

‘Het vrome geslacht stierf uit,’ zo oordeelde Theognis van Megara (zesde eeuw v.C.) in een van zijn lamentaties; ‘en evenmin als voor de rechtsregels is er nog achting voor de heilige gewoonten’, voegde hij er in één adem aan toe.⁵ De waarneming dat de oude religieuze gebruiken eroderen en het vooral de jongste generatie is die de oude rituelen niet langer volvoert, is van alle tijden, en klachten over de godsdienstige lauwheid en eigenzinnigheid van het volk hebben ook in ons land een respectabele traditie. Ze werden steeds weer geuit, ook honderd jaar geleden, toen de verzuiling vol op stoom was gekomen en er op het eerste gezicht nog weinig tekenen van ontkerkelijking waren. ‘Zij hielden meer van hunne dijken dan van hunne kerken, omdat hunne dijken eene schepping waren van hun eigen brein, hunne kerken slechts eene van buiten geleerde les’, schamperde Busken Huet bijvoorbeeld. ‘Waar nooit één dijk onvoltooid bleef, daar worden de verwaarloosde of in den steek gelaten kerkgebouwen schier bij honderdtallen aangetroffen’ (Busken Huet 1882: 430).

Die situatie is vandaag de dag niet verbeterd. Het dagblad Trouw bestempelde het enkele jaren terug tot ‘een land van lege kerken’. Nederland telt nog zo’n 4200 kerken, naar verwachting zullen er daarvan zo’n 1200 op de nominatie voor sloop of verbouwing tot een andere bestemming komen te staan. Sinds 2006 is de Task Force Toekomst Kerkgebouwen’ actief en – geheel in de geest van Busken Huet – wordt daar gesproken over een Deltaplan voor behoud van kerkgebouwen. Verschillende kranten (behalve Trouw ook bijvoorbeeld het Friesch Dagblad en het Reformatorisch Dagblad) wijdden series aan de kerkelijke leegstand, terwijl de genoemde taskforce ook in de kolommen van een lifestyle magazine als *Happinez* doordrong.⁶

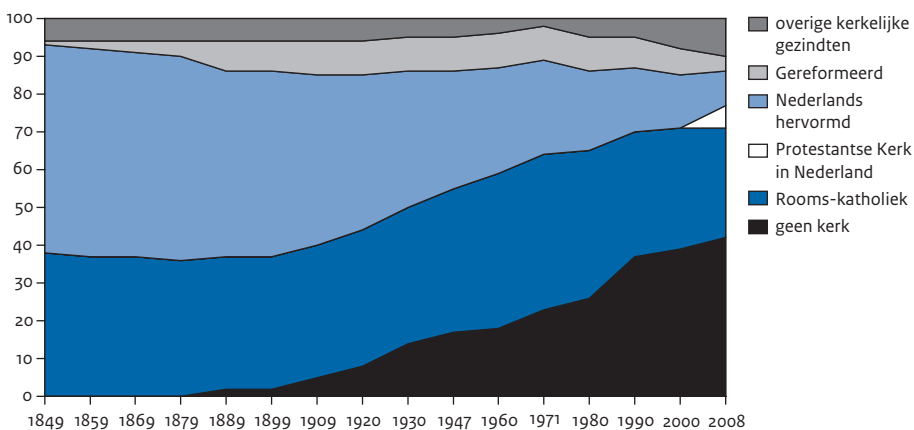
Nog niet zo heel lang geleden zag het er allemaal anders uit; tijdens de hoogtijdagen van de verzuiling, die reiken tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw, organiseerden de grote kerken nog met regelmaat en *himmelhoch jauchzend* hun massale toogdagen. Soort zocht soort. Een fijnmazig netwerk van maatschappelijke instellingen dat zich uitstreckte over tal van levensterreinen hield de achterban binnen het gezichtsveld van de geestelijkheid en verschaftte de mogelijkheid de kanseltheologie met andere middelen voort te zetten. In de loop van de daaropvolgende twee decennia veranderde er veel en ontwikkelde ons land zich, via een drastische kerkelijke drainage en massaal loslaten van kerkelijke leerstellingen, van de internationale hekkensluis tot de kopgroep in het ontkerkelijgingsproces. De onvermoede mogelijkheden die zich aandienen via een nieuw consumptiepatroon zorgden ook daarvoor al, in de knusse microkosmos van het prototypische jaren vijftig gezin, voor de nodige beroering (Righart 1995: 87-94). En ook op het christelijke erf waren de eerste bladeren gaan ritselen. Volgens Schuyt en Taverne lag in de stijging van het onderwijsniveau in de naoorlogse periode een belangrijke kiem van de groeiende levensbeschouwelijke mondigheid en latere deconfessionalisering, en vond in de jaren vijftig een ‘stille revolutie’ plaats, waarbij de zuilen aan de basis de eerste tekenen van afbrokkeling begonnen te vertonen (Schuyt en Taverne 2000: 250-256; vgl. Akkerman en Stuurman 1985).

Al lang daarvoor echter, en zelfs in de dagen van Busken Huet, rommelde het achter de toen ogenschijnlijk nog onbewolkte horizon. De uitslagen van de volkstellingen maken duidelijk dat het aantal buitenkerkelijken in de nadagen van de naoorlogse herzuiling al gedurende meer dan anderhalve eeuw gestaag aan het oplopen was: als percentage van de bevolking groeide het van een luttele 0,3% in 1879 (12.000 personen op een bevolking van ruim 4 miljoen), via 1,5% in 1889, naar 2,3% in 1899 (figuur 15.1).

Figuur 15.1

Verdeling van de bevolking over de grote godsdienstige richtingen in ons land en het aandeel buitenkerkelijken, 1849-2008 (in procenten)^a

a De cijfers tot en met 1971 zijn gebaseerd op volkstellingen.

Bron: CBS (StatLine)

Werd van het geboortecohort 1853-1862 nog iedereen met een kerkelijke gezindte geboren, vanaf het cohort 1863-1872 was dat niet langer het geval. In 1909 viel 5% van de bevolking als buitenkerkelijk te betitelen, een percentage dat steeg naar bijna 8% in 1920, 14% in 1930 (voor het eerst werd het aantal van 1 miljoen overschreden), 17% in 1947 en 18% in 1960, om vervolgens in 1971 de 24% te bereiken. Vooral de Nederlands-hervormden betaalden de prijs: de ontkerkelijking begon bij hen, om zich daarna uit te breiden naar de meer vrijzinnige protestantse kerkgenootschappen. Tussen 1879 en 1909 laag het aandeel onkerkelijken het hoogst in Friesland, na 1920 nam Noord-Holland de leidende positie over; in de eerste fase ontkerkelijkten de handarbeiders en laaggeschoolden, daarna (vanaf 1912) vooral de hoofdarbeiders en hogeropgeleiden (Knippenberg 1992; Knippenberg en De Vos 2008).

De ontkerkelijking was geen uniform proces. Zij kende een verschillend verloop bij uiteenlopende bevolkingsgroepen en werd gekenmerkt door tempowisselingen (tabel 15.1). Na een forse versnelling in de aanloopfase van 1879-1889 gaven ook de jaren rond de

vorige eeuwwisseling en het tijdvak 1920-1930 een tempoverhoging te zien; de periode sinds 1990 wordt – volgens de cijfers van het CBS – daarentegen weer gekenmerkt door een duidelijke afname.

Tabel 15.1

Tempowisselingen in de ontkerkelijking, 1879-2008 (in indexcijfers)^{a, b}

	indexcijfer
1879-1889	471
1889-1899	155
1899-1909	220
1909-1920	157
1920-1930	185
1930-1947	118
1947-1960	108
1960-1971	129
1971-1980	110
1980-1990	146
1990-2000	105
2000-2008	105

a Weergegeven is de verandering in het percentage buitenkerkelijken per historisch tijdvak (1879-1889, 1889-1899 enz.); het percentage van het beginjaar van een periode (1879, 1889 enz.) is gesteld op 100.

b De cijfers tot en met 1971 zijn gebaseerd op volkstellingen.

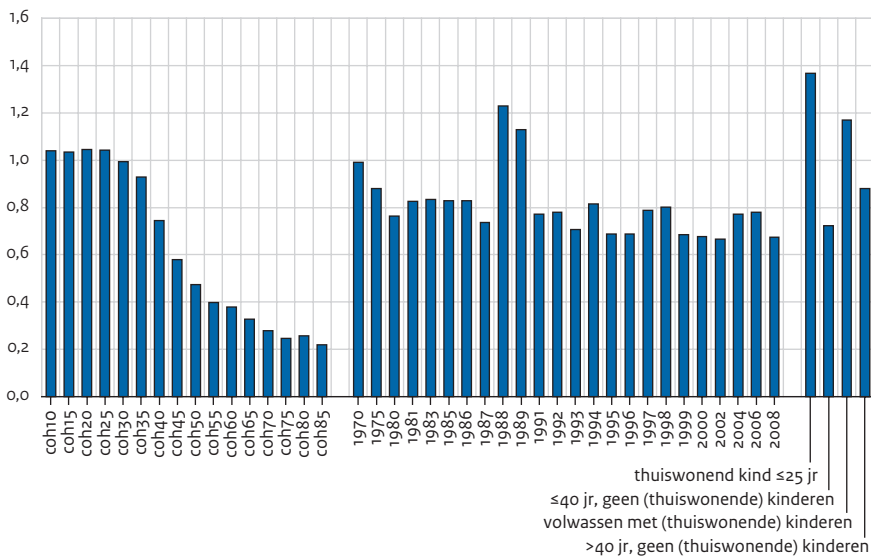
Bron: CBS (StatLine)

Niet alleen in enquête-uitkomsten, ook in de verhalen die uit de mond van (voormalige) gelovigen werden opgetekend, komen de jaren zestig en zeventig zeer dikwijls naar voren als een scharnierperiode in de godsdienstige ontwikkelingen. De best vergelijkbare statistische gegevens voor het cruciale tijdvak 1966-1979 leveren de *God in Nederland*-onderzoeken die in deze jaren werden gehouden. Er mag dan vaak de staf zijn gebroken over de godsdienstige betrokkenheid van het jongste deel der natie, tabel B15.3 in de bijlage (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport) laat zien dat dit halverwege de jaren zestig nog de meest kerkse groep onder de bevolking vormde. In de periode daarna ontwikkelden de jongste leeftijdscategorieën zich vervolgens tot koplopers in het ontkerkelijkingproces. Bij de relatief grote distantie ten aanzien van het kerkelijk leven onder de jeugd voegden zich in latere jaren ook de leeftijdsgroepen tussen 35 en 54 jaar. Bij de meest recente editie van de *God in Nederland* reeks (2006/7) liep de scheidslijn tussen de Nederlanders van 50 jaar en ouder en hun jongere landgenoten, en stak vooral het percentage kerkleden onder de 65-plussers (61%) scherp af tegen dat onder de gehele bevolking (37%) (Bernts et al. 2007). Dit betekent dat *in religiositas* de grootouders doorgaans een aparte positie zullen innemen binnen families en dat de overeenkomsten tussen ouders en kinderen relatief groot zijn.

Het effect dat leeftijd, periode en geboortecohort hebben op het kerklidmaatschap is af te lezen in figuur 15.2. Daarin staan de resultaten van een zogenaamde APC (Age-Period-Cohort) analyse weergegeven. Ze maken duidelijk dat de kans dat men is aangesloten bij een kerk bij latere geboortecohorten sterk afneemt (de relatieve kansenverhoudingen slinken tot ver onder de 1,0) en dat de afname vooral geldt voor de naoorlogse generaties. Het periode-effect (de tijdsgeslacht die alle generaties tegelijk beïnvloedt) is minder sterk. Verder zijn thuiswonende jongeren en ouders met kinderen vaker lid dan respondenten zonder kinderen. De cohorteffecten domineren (de corresponderende sheafcoëfficiënt is hier verreweg het grootst).

Figuur 15.2

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op het lidmaatschap van een kerkgenootschap of godsdienstige groepering (in relatieve kansenverhoudingen)^a

- a Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere deelname vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere deelname. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1966, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,26 voor cohorteffecten, 0,08 voor periode-effecten en 0,10 voor levensfase-effecten.

Bron: Interact bv (God in Nederland 1966); C.P. Middendorp (Progressiviteit en conservatisme 1970); SCP (cv'75-'08)

In kringen van sociale wetenschappers die liever een substantiële definitie van religie hanteren (met als kern het geloof in een God, hogere macht of kracht, of buitenzintuiglijke werkelijkheid) wordt kerkelijkheid – de institutionele gedaante die religie vooral in de westerse cultuursfeer heeft gekregen – veelal gezien als een

historische gestalte van het meer algemene verschijnsel van religie. Ook die kern raakte aangetast: de veranderingen in de afgelopen halve eeuw bleven niet beperkt tot de religieuze organisatiestructuur, maar strekten zich eveneens uit over de geloofsinhoud. Het geloof in een persoonlijke, 'supranaturalistische' God met wie de mens een relatie onderhoudt en die de enige bron van godsdienstige kennis vormt, een belangrijk denkbeeld binnen de christelijke geloofstraditie, brokkelde sterk af tussen 1966 en 1979, het meest onder de jeugd, en maakte vooral plaats voor een in aanhang toenemend 'ietsisme' en agnosticisme. De latere *God in Nederland*-onderzoeken (van 1996 en 2006) geven sinds eind jaren zeventig vooral een groei van het aantal agnosten en atheïsten te zien. De oudste leeftijdsgroep is vandaag de dag de belangrijkste drager van het geloof in een persoonlijke God (33% tegen 23% in de hele bevolking), 'ietsisten' zijn licht oververtegenwoordigd bij de groep van 45-64 jaar (43% tegen 36%) en religieuze twijfelaars moeten we vooral zoeken onder de jongste leeftijdsgroep van 17-24 jaar (41% tegen 27%). Voor de atheïsten (14%) komt geen duidelijk leeftijdsprofiel naar voren (zie B15.4 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport).

Sinds de jaren zestig nam het geloof in andere centrale christelijke leerstukken eveneens sterk af, zoals het beeld van Christus als door God gezonden, de visie op de Bijbel als het woord van God en het geloof in een leven na de dood. Des te opvallender dat vandaag de dag het percentage dat zegt zich als een gelovig mens te beschouwen ongeveer hetzelfde is als 30 jaar geleden (al is men daar wel minder stellig over geworden): ruim 60%. Dat suggereert al dat zich waarschijnlijk nieuwe inhouden voor het oude geloof aan het ontwikkelen zijn. Een eerste kanttekening is dan ook dat de afbrokkeling van het vertrouwde gezicht van de religie niet hoeft neer te komen op het verdwijnen van religie. Het is niet zo dat wie zich afwendde van de traditionele geloofsformules daarmee tot uitgesproken ongelof verviel, veel vaker resulteerde de afwending in toegenomen twijfel en onzekerheid, in meer diffuse geloofsinhouden ook. De ontkerkelijking trof verder niet alle kerken in gelijke mate. Behalve kerken die steeds leger en grijzer worden (de grote en meer vrijzinnige kerken), zijn er ook die tot op heden een grote mate van stabiliteit vertonen. Het gaat dan om een aantal kleine, zeer behoudende kerkgenootschappen, die bovendien qua leeftijdsopbouw een veel meer gemêleerd beeld vertonen dan de voornoemde sterk vergrijzende grote kerken. Er zijn zelfs groeikerken, zoals de evangelische en pinkstergemeenten, die veelal gekenmerkt worden door een uitgesproken jeugdig profiel. In veel gevallen gaat het hier om zogenaamde migrantenkerken. Een tweede kanttekening heeft betrekking op een ontwikkeling die aangeduid zou kunnen worden als de modularisering van de christelijke traditie: de afbrokkeling van de christelijke traditie als één coherent geloofssysteem en een toegenomen geneigdheid onder de gelovigen om een selectie te maken van geloofsopvattingen die zij nog wel en die zij niet (meer) wensen te onderschrijven. Het geloof in een God of hogere macht bleef, net als dat in een leven na de dood, in de zinvolheid van bidden en het bestaan van religieuze wonderen, aanzienlijk populairder dan het geloof in de minder optimistische kanten van de traditie, zoals de vergankelijkheid van elk menselijk streven en de visie op de mens als een breekbaar riet, een zondige tobber, levend in de slagschaduw van duivel, hel en eeuwige verdoemenis. Daarbij zijn er zowel aanwijzingen dat steeds meer mensen een keuze maken uit het christelijke aanbod in plaats van dit in zijn geheel te aanvaarden

(en dan uitkomen bij de meer bemoedigende elementen van het geloof), als indicaties dat men een – gereedeneerd vanuit de kerkelijke dogmatiek – nogal eigenzinnige interpretatie geeft aan zaken als een ‘voorbestaan na de dood’, ‘bidden’ of ‘wonderen’. In beide opzichten lopen latere generaties voorop.

Buiten de christelijke traditie kan ten slotte de opkomst en aantrekkingskracht van nieuwe of alternatieve spiritualiteit gesignaleerd worden, een belangstellings sfeer die tot voor kort werd aangeduid met de naam New Age. Het betreft een – zeker vergeleken met de kerkelijke godsdienstigheid – losjes georganiseerd netwerk en een dynamisch amalgaam van denkbepelden, activiteiten en ervaringen, waarbinnen druk wordt geswicht van onderdeel naar onderdeel. Kernthema’s zijn een holistische kosmologie (er is een bezielde kracht die mens, wereld en natuur verbindt), een unieke persoonlijke ervaring, intuïtie en zelfontwikkeling, mysticisme en levensbeschouwelijk eclecticisme (zie De Hart nog te verschijnen). Deze nieuwe spiritualiteit is in de literatuur al snel verklaard tot een typisch babyboomerverschijnsel en ook tot een voor de rechtzinnige christen exotische en met taboes beladen wereld, die dan ook voornamelijk levensbeschouwelijke dak- en thuislozen zou trekken. Die conclusies gaan niet op of lijken toch op zijn minst overdreven.

Uit antwoorden op vragen die zijn gesteld in jaargang 2008 van het onderzoek *Culturele Veranderingen in Nederland* en in jaargang 2006 van het *God in Nederland*-onderzoek wordt om te beginnen duidelijk dat de verwantschap met genoemde denkbepelden en het zich daarin verdiepen (via de media, door het volgen van cursussen e.d.) zich niet concentreert onder de leden van de zogenaamde protestgeneratie (geboren tussen 1946 en 1954) maar, naargelang het onderwerp, dikwijls bij eerdere of latere geboortecohorten. Ten aanzien van vrijwel alle thema’s en praktijken legt overigens de jongste generatie (geboren na 1980) het geringste enthousiasme aan de dag. Verder blijkt de nieuwe spiritualiteit niet alleen aanhang te hebben onder buitenkerkelijken: veel inspiratiebronnen en ideeën van de nieuwe spiritualiteit mogen dan oorspronkelijk ver buiten de christelijke belevingswereld zijn opgeweld en teruggaan op paganistische en oosterse tradities – iets waarmee door de professionals (auteurs, cursusleiders) in het milieu druk wordt geschermd –, de gewone geïnteresseerden zijn nog altijd sterk geworteld in de christelijke traditie. Nederlanders die wel de band met de kerken hebben verbroken maar niet met het geloof in een hogere werkelijkheid hebben losgelaten, figureren het meest prominent in de wereld van de nieuwe spiritualiteit. Daarnaast blijken veel kerkleden – vooral maatschappijkritische kerkleden – hun kerkelijke betrokkenheid te combineren met belangstelling voor het nieuwe spiritualiteitsmenu. Zeker in katholieke kring betonen ex-kerkleden zich niet sterker geïnteresseerd dan degenen die zich nog wel tot de kerk rekenen. De nieuwe spiritualiteit lijkt het traditionele geloof dus niet zozeer te vervangen als wel aan te vullen.⁷

Zo is met zachte potloodstreken een indruk van religieus Nederland geschetst. Dat levert voor de huidige tijd geen eenduidig, maar een paradoxaal beeld op. Lege oude kerken en stampvolle splinternieuwe kerken, exploratiedrang en gehechtheid aan rituelen, haken naar zelfontplooiing en periodieke collectieve samensmelting maken er alle deel van uit; terwijl oude bronnen worden verlaten lijkt er sprake van een groeiende dorst.

Van seniorenpastoraat tot EO-jongerendagen en katholieke wereldjongerendagen: niet alleen in dit Sociaal en Cultureel Rapport, ook in de kerken wordt vaak gedacht vanuit leeftijdsindelingen. En waar men zich zorgen maakt over zijn toekomst duurt het meestal niet lang of de jongste erflaters van de beschaving komen ter sprake; heel dikwijls poogt een samenleving zich via haar jeugd een blik te verschaffen op wat in het verschiet ligt. Voor die bijzondere aandacht is soms ook empirisch alle aanleiding: bij veel veranderingen die zich de afgelopen decennia op religieus gebied hebben voorgedaan, manifesteren zich verschillen tussen leeftijdsgroepen, al slaat de jeugd lang niet altijd een eigen weg in. Door die veranderingen raakt het Nederlandse levensbeschouwelijke landschap in de loop der tijd in elk geval onmiskenbaar anders geleed.

Na de Tweede Wereldoorlog en in recentere tijden valt religie steeds minder in (kerkelijke) instituties te vangen, krijgt zij een algemener (vager) karakter, wordt minder uitgesproken, privater en individueler beleefd en daarmee maatschappelijk minder zichtbaar. Een socioloog zal al snel de vraag opwerpen hoe lang noties zonder institutionele inbedding nog binnen de betekenis horizon (de ideologie of officiële geloofsleer) zullen blijven die traditioneel met die instituties is verbonden. Onmiskenbaar komt uit de onderzoeken van de afgelopen decennia een sterkere geneigdheid naar voren tot selectieve onderschrijving en omduiding van geloofsinhouden: bidden bijvoorbeeld wordt opgevat als een vorm van zelfreflectie, als een psychotechniek; het leven na de dood wordt geïnterpreteerd als reïncarnatie of een voortbestaan in de herinnering, enzovoort.

15.3 Vrijwilligerswerk en verenigingsleven: een *long civic generation*?

Ook in vrijwilligersland komt men het generatiebegrip veelvuldig en in uiteenlopende betekenissen tegen. Vrijwilligers menen nogal eens, bijna onafhankelijk van hun leeftijd, dat ze 'de laatste generatie' zijn die zo actief is. Na hen wordt het allemaal minder, zij het omdat jongeren egoïstischer zijn en ervoor kiezen om al hun tijd te besteden aan betaald werk en privéleven, zij het omdat ze het helaas te druk hebben met de combinatie van twee banen, kinderen en ook nog lange reistijden. Het eerste werd in discussies in focusgroepen die we enkele jaren geleden hadden met vrijwilligers vaak gezegd over de volgende generatie in het algemeen, het tweede over de eigen kinderen in het bijzonder (Brounts en Wolak 2001). Naast het idee van een onafgebroken generationele neergang is er ook het idee van generaties vrijwilligers in de zin van mensen die overeenkomstige mogelijkheden en wensen hebben omdat ze in dezelfde levensfase verkeren. Zo is er sprake van 'de zilveren kracht' van ouderen die niet meer op de arbeidsmarkt hoeven te verschijnen maar nog vol energie zijn en veel mogelijkheden hebben voor vrijwillige inzet (www.zilverenkracht.nl). Daartegenover staan diverse aanduidingen van 'nieuwe vrijwilligers' die jong en doorgaans ook hoogopgeleid en mobiel zijn en behoefte zouden hebben aan kortstondig projectmatig vrijwilligerswerk: de draaideur-generatie, zappend, switchend en shoppend (Hustinx 2009). Tot slot is er het idee van generaties die door overeenkomstige historische ervaringen in de jongere jaren een leven lang overeenkomstig gedrag blijven vertonen. De bekendste internationale variant van dit klassieke generatie-idee is *the long civic generation* (Putnam 2000: 268). Amerikanen

die volwassen werden in de economische crisis van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog zouden decennia later maatschappelijk nog steeds meer betrokken en actiever zijn dan de rest van de samenleving.

We nemen dit idee van een actievere oudere generatie als leidraad voor deze paragraaf. Daarbij moeten we wel bedenken dat de Amerikaanse historische ervaringen natuurlijk geen universele zijn. Waar in de vs (en Australië: McKay 1997) de Tweede Wereldoorlog een positieve generatievormende factor was en gemeenschapszin en vrijwillige inzet bevorderde, werkte die in Duitsland en Italië juist negatief uit. Wie daar toen en in de jaren ervoor opgroeide, bemoeide zich later minder met politiek (Almond en Verba 1989: 266 e.v.). Voor de naoorlogse periode in Europa gold dat waarschijnlijk ook voor wie als jongere ervaringen opdeed met burgeroorlogen en dictaturen in Griekenland, Spanje en Portugal. Ook de ervaringen met verplicht vrijwilligerswerk in de communistische staten van Centraal- en Oost-Europa hadden waarschijnlijk een weinig gunstige uitwerking op de geneigdheid om vrijwilligerswerk te doen na de val van de muur in 1989 (vgl. Blokland 2008: 244-245).

Het Nederlandse equivalent van de 'long civic generation' zal behalve door de crisiservaringen van de jaren dertig waarschijnlijk ook gevormd zijn door de wederopbouwjaren na de Tweede Wereldoorlog. We gaan hieronder na in hoeverre we een oudere generatie met meer gemeenschapszin en meer vrijwilligerswerk kunnen traceren in ons onderzoeksmateriaal. Dat bestaat vooral uit het Tijdbestedingonderzoek (TBO) en het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (CV). Voor een toelichting op de gebruikte bestanden en methoden verwijzen we naar de internetbijlage bij dit hoofdstuk.

Figuur 15.3 biedt informatie over de deelname aan vrijwilligerswerk volgens de dagboekjes van het TBO. Daarin noteerden respondenten een week lang elk kwartier hun activiteiten. De dagboekjesmethode doet dus geen beroep op het geheugen van de respondent. Ook lijkt het aannemelijk dat deze methode het moeilijker maakt voor respondenten om sociaal wenselijke antwoorden te geven, iets wat niet geheel onwaarschijnlijk is als iemand gevraagd wordt of hij of zij zich als vrijwilliger inzet voor anderen.

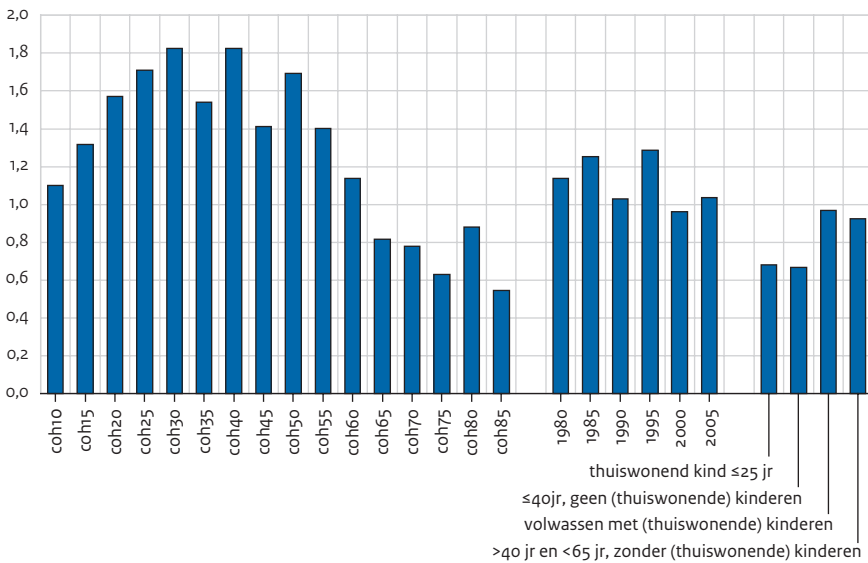
Ten opzichte van het oudste cohort (degenen die voor 1910 zijn geboren) is de deelname aan vrijwilligerswerk onder degenen die zijn geboren tussen 1920 en 1960 groter. Wat de levensfase betreft zijn het vooral de thuiswonende kinderen en de jongvolwassenen zonder kinderen die het, ten opzichte van de referentiegroep van gepensioneerden en ouderen, enigszins laten afweten. Bij de jaren is er sprake van enige schommeling zonder dat er een duidelijk patroon waarneembaar is.

Afgaande op de sheafcoëfficiënten⁸ worden individuele verschillen in de deelname aan vrijwilligerswerk voornamelijk verklaard door cohorteffecten. Deze bevinding ondersteunt het idee van actievere oudere generaties, maar die zijn wel jonger dan we veronderstelden. De deelname aan vrijwilligerswerk neemt immers pas af bij degenen die in 1960 en daarna zijn geboren (en zich dus in de jaren zeventig nog in hun formatieve jaren bevonden). Onze bevinding spoort met ander onderzoek verricht onder de Nederlandse bevolking (Bekkers en Ruiters 2009: 191; Van Ingen 2009: 41-63). Ook daar zijn de cohorten

die vanaf 1960 zijn geboren minder vaak in het vrijwilligersleven actief en daarnaast ook minder vaak lid van maatschappelijke organisaties.

Figuur 15.3

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op de deelname aan vrijwilligerswerk (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

- a Deelname aan vrijwilligerswerk houdt in dat men minstens een kwartier vrijwilligerswerk heeft verricht in de onderzoekswEEK.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere deelname vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere deelname. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1975, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,18 voor cohorteffecten, 0,06 voor periode-effecten en 0,09 voor levensfase-effecten.

Bron: SCP (TBO '75-'05)

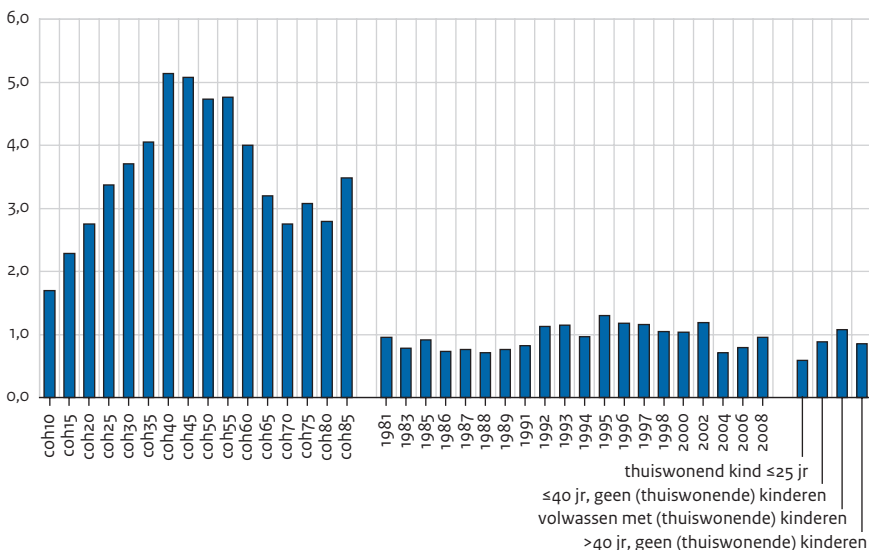
In figuur 15.4 gebruiken we een andere indicator van vrijwilligerswerk, namelijk of men zich de afgelopen twee jaar samen met anderen heeft ingespannen voor een kwestie op lokaal niveau. Opnieuw springen mensen die in de jaren dertig, veertig of vijftig geboren zijn eruit en is sprake van een vrij scherpe daling bij degenen die na 1960 zijn geboren.

Op basis van de figuren 15.3 en 15.4 kunnen we voorzichtig concluderen dat, net als in andere West-Europese landen (Dekker en Van den Broek 2006: 188-189) en de Verenigde Staten (Jennings en Stoker 2004), ook in Nederland de 'burgerschapsgeneratie' tamelijk lang doorloopt en het vooral de post-babyboomcohorten zijn die minder maatschappelijke inzet vertonen.⁹

Figuur 15.4

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op de deelname aan lokale collectieve actie (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

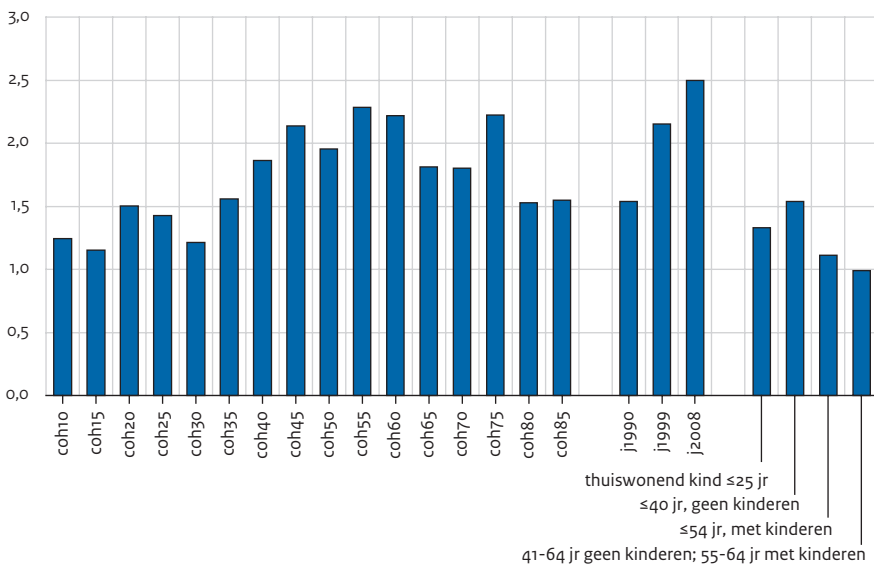
- a Deelname aan lokale acties houdt in dat men de afgelopen twee jaar samen met anderen actief was voor een kwestie in de buurt of plaats waar men woont.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere deelname vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere deelname. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1975, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,16 voor cohorteffecten, 0,10 voor periode-effecten en 0,10 voor levensfase-effecten.

Bron: SCP (CV '75-'08)

Een individuele eigenschap die losstaat van feitelijke participatie, maar er als houding vaak mee in verband wordt gebracht, is sociaal vertrouwen en dan vooral de 'gegeneraliseerde' variant ervan: het vertrouwen in willekeurige medeburgers. In navolging van Putnam (1993, 2000) wordt deze houding op macroniveau indicatief geacht voor de betrouwbaarheid van mensen en hun bereidheid tot samenwerking buiten de kleine kring van familie, vrienden en bekenden. Is dit vertrouwen groter in de geboortecohorten die meer geneigd zijn tot maatschappelijke inzet? Inderdaad is er, met uitzondering van het cohort 1975-1979, vanaf cohort 1960-1964 sprake van een geleidelijke afname van het sociaal vertrouwen (figuur 15.5); wat niet wegneemt dat de jongste cohorten vergeleken met het referentiecohort nog steeds eerder geneigd zijn anderen te vertrouwen, omdat er over de jaren sprake is van een toenemend en positief periode-effect.

Figuur 15.5

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op sociaal vertrouwen (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

- a Mensen met sociaal vertrouwen vinden ‘de meeste mensen in het algemeen te vertrouwen’.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een groter sociaal vertrouwen vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringer sociaal vertrouwen. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1981, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,10 voor cohorteffecten, 0,20 voor periode-effecten en 0,08 voor levensfase-effecten.

Bron: UvT (Evs’81-’08)

Nu speelt er bij sociaal vertrouwen natuurlijk meer dan gemeenschapszin en vrijwillige samenwerking. Uit allerlei onderzoek weten we dat op individueel niveau het opleidingsniveau minstens zo belangrijk is als ervaring met andere mensen in vrijwillige verbanden. Hoewel opleidingsniveau een belangrijke verklarende variabele is en er sprake is van een positief verband tussen opleidingsniveau en het doen van vrijwilligerswerk of deelname aan lokale acties, blijven de hiervoor gevonden cohortverschillen van kracht ook nadat rekening is gehouden met het opleidingsniveau. In vergelijking met de babyboomers heeft de jongste generatie die is geboren sinds 1965 in het algemeen minder sociaal vertrouwen. Dit komt overeen met de bevindingen van Jennings en Stoker (2004: 351) voor de Verenigde Staten.

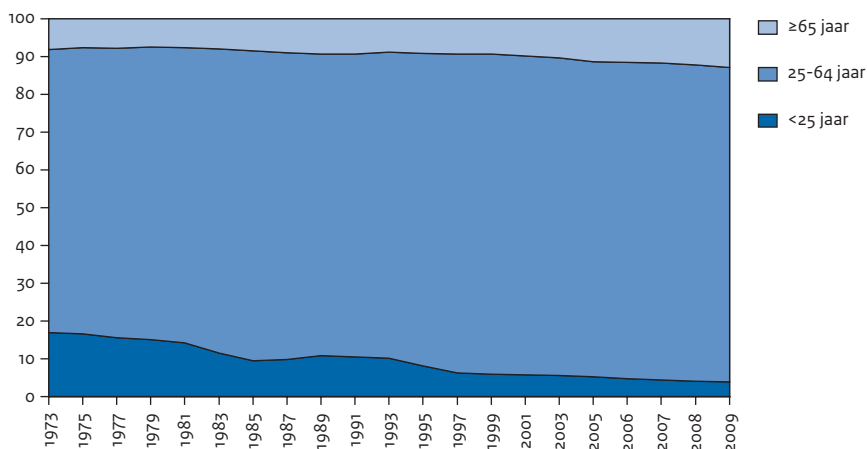
We hebben het gehad over vrijwillige inzet, maar nog niet over lidmaatschap van verenigingen. Een vergelijking tussen generaties op grond van het aantal lidmaatschappen is ook niet zo zinvol. Niet alleen zijn enquêtegegevens over het ‘lid zijn van één of meer

organisaties' weinig betrouwbaar (Morales 2002: 497-523), ontwikkelingen – en daarmee waarschijnlijk ook verschillen tussen generaties – divergeren sterk tussen soorten organisaties. Zo zijn voor de Verenigde Staten verschuivingen beschreven van divers samengestelde (m.n. belangenbehartiging en sociabiliteit dienende) *multi-purpose face-to-face* organisaties naar *mailing-list* organisaties met vaak één specifiek doel en een beperkte doelgroep (Schudson 1999; Putnam 2000; Skocpol 2004). Dergelijke ontwikkelingen kunnen we ook in Nederland signaleren (De Hart 2005). We hebben geen geschikte gegevens om na te gaan in hoeverre organisatietypen bepaalde generaties aan zich binden. Wel kunnen we nagaan in hoeverre bepaalde leeftijdsgroepen in verschillende typen organisaties oververtegenwoordigd zijn. Dat kan zijn omdat lidmaatschap van een bepaald soort organisatie een traditie vormt binnen een bepaalde generatie (generationele verankering) of omdat dit lidmaatschap 'past' bij een bepaalde levensfase, maar dat maakt voor de beleving van betrokkenen vaak niet veel uit.

We laten hier ontwikkelingen zien voor twee 'traditionele' organisatietypen, namelijk vakbonden en politieke partijen, en verkennen daarna de ontwikkelingen in twee 'nieuwe' organisatietypen: mensenrechten- en milieuorganisaties.¹⁰ Figuur 15.6 toont de veranderde samenstelling van vakbonden. Er is duidelijk sprake van een vergrijzing en meer nog van ontgroening van het totale ledenbestand van de Nederlandse vakverenigingen: terwijl het aandeel dat 65 jaar of ouder is over deze periode van 37 jaar met de helft is toegenomen, is het aandeel dat jonger is dan 25 jaar in 2009 ongeveer een kwart van dat in 1973. Dit sluit niet uit dat er in afzonderlijke sectoren andere ontwikkelingen zijn, bijvoorbeeld omdat daarin minder vergrijzing is opgetreden of omdat door de mobilisering rond arbeidsconflicten meer jongeren lid zijn geworden.¹¹

Figuur 15.6

Leeftijdsopbouw binnen vakverenigingen, 1973-2009 (in procenten)

Bron: CBS (Statistiek van de vakbeweging 1987) voor de jaren 1977-1987; CBS (Sociaal-economische Maandstatistiek) voor de jaren 1989-1995; Van Cruchten en Kuijpers (2008: 48) voor de jaren 1973, 1975 en 1997; CBS (StatLine) voor de jaren 1999-2009

In tabel 15.2 geven we een beeld van het ledenbestand van vier politieke partijen waarover gegevens beschikbaar zijn over drie jaren.¹² De sterke vergrijzing van het ledenbestand van alle grote partijen uitgezonderd de vvd is opvallend. De gemiddelde leeftijd van een cda-partijlid is maar liefst 67 jaar. De kleine christelijke partijen en GroenLinks hebben een relatief jong ledenbestand.¹³

Tabel 15.3 biedt cijfers over twee veelal jongere organisatietypen, namelijk organisaties voor mensenrechten en voor natuur en milieu. We hebben het in de tabeltitel over 'aanhang' en niet over lidmaatschap, omdat men van deze organisaties vaak formeel geen lid kan zijn maar slechts donateur (of vriend of sympathisant).¹⁴ In alle drie de leeftijdscategorieën is men van beide typen organisaties in 2008 aanzienlijk vaker lid of donateur dan in 1981.

Tabel 15.2

Samenstelling van het ledenbestand van enkele politieke partijen, naar leeftijd, 1986-2008 (in procenten)

		1986	1999	2008
CDA	18-30 jaar	3	3	2
	31-40 jaar	11	6	3
	41-50 jaar	18	13	6
	51-60 jaar	27	25	17
	> 60 jaar	40	52	73
	gemiddelde leeftijd	57	61	67
D66	18-30 jaar	16	13	1
	31-40 jaar	32	20	4
	41-50 jaar	27	26	8
	51-60 jaar	17	25	30
	> 60 jaar	9	17	57
	gemiddelde leeftijd	43	47	62
PvdA	18-30 jaar	6	6	4
	31-40 jaar	34	12	7
	41-50 jaar	15	25	11
	51-60 jaar	16	27	29
	> 60 jaar	29	30	49
	gemiddelde leeftijd	50	54	60
vvd	18-30 jaar	9	5	8
	31-40 jaar	15	9	22
	41-50 jaar	22	19	19
	51-60 jaar	20	24	21
	> 60 jaar	31	43	31
	gemiddelde leeftijd	53	57	51

Bron: Zielonka-Goei en Hillebrand (1988) voor 1986; het Leids Partijleden Onderzoek (LPLo) van Van Holsteyn en Koole (nog niet verschenen) voor de jaren 1999 en 2008

Tabel 15.3

Aanhang van mensenrechten- en natuur- en milieuorganisaties, naar leeftijd, 1981-2008
(in procenten)

		1981	1990	1999	2008
mensenrechten-organisaties	18-24 jaar	3	7	14	17
	25-64 jaar	5	16	24	25
	≥ 65 jaar	0	13	26	22
natuur- en milieu-organisaties	18-24 jaar	9	20	23	13
	25-64 jaar	13	31	46	39
	≥ 65 jaar	8	22	47	41

Bron: UvT (EVS '81-'08)

Het heeft er alle schijn van dat de veranderingen geen gevolg zijn van generationele effecten maar van tijdgeest- ofwel periode-effecten. Over ontwikkelingen van afzonderlijke organisaties zeggen deze gegevens nog niets. We kregen van twee grote organisaties, Amnesty International en Greenpeace, echter wat meer informatie. In het geval van Amnesty is de laatste vijf jaar het aantal leden dat jonger is dan 25 jaar behoorlijk gedaald terwijl het aantal leden van 25 jaar of ouder aanzienlijk is gestegen.¹⁵ Het is dus niet perse zo dat jongeren de laatste jaren traditionele organisaties zoals vakbonden verlaten om vervolgens lid te worden van meer eigentijdse organisaties zoals Amnesty. Amnesty-leden en -donateurs zijn tegenwoordig ook minder langdurig verbonden aan de organisatie en moeilijker te motiveren om voor een langere periode actief te zijn. Men wil zich nog wel voor een paar maanden inzetten voor een specifieke actie maar zodra een dergelijk project is beëindigd stopt de betrokkenheid en gaat men op zoek naar iets anders. Net als het ledenbestand van Amnesty de laatste jaren is vergrijsd, is ook het donateursbestand van Greenpeace al behoorlijk op leeftijd: 41,5% van de Greenpeace-donateurs is 50-64 jaar oud, hoewel slechts 25% van de Nederlandse populatie tot deze leeftijdsgroep behoort; daarentegen is slechts 4,4% van de Greenpeace-donateurs tussen de 18 en 29 jaar oud, terwijl 18,6% van de Nederlandse bevolking deel uitmaakt van deze leeftijdsgroep.¹⁶ Er lijkt in het Nederlandse middenveld al met al niet zozeer sprake van oude organisaties (waar vooral eerdere generaties lid van zijn) versus nieuwe organisaties (waar vooral latere generaties bij zijn aangesloten), als wel van meer georganiseerde ouderen versus lossere actieve jongeren.

Voor veel Nederlanders is actief burgerschap het intensief maar kortstondig deelnemen aan projecten; het is minder belangrijk om instituten in stand te houden of levenslange verbintenissen aan te gaan met één en dezelfde club (Kennedy 2009: 261).

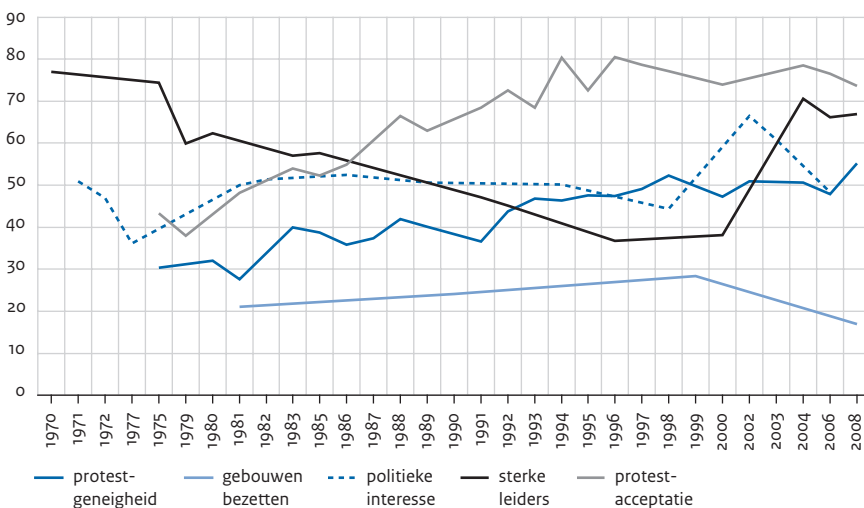
Of de lossere organisatievorm van de jongeren beklijft als generatiekenmerk of dat zij zich onder druk der omstandigheden alsnog meer gaan organiseren, is een open vraag. Een rondgang van Van Baars en Zandbergen (2010) langs betrokkenen en waarnemers bevestigt het beeld van een zich vluchtiger en vrijblijvender organiserende jongere generatie, maar laat ook doorschemeren dat dit zou kunnen veranderen als zo te weinig succes wordt geboekt, vooral in de belangenstrijd met beter georganiseerde ouderen.

15.4 Politieke betrokkenheid en participatie: een 'protestgeneratie'?

In deze paragraaf besteden we aandacht aan interesse voor de politiek, protestgedrag en geneigdheid om te protesteren, de acceptatie van protestgedrag van anderen en de behoefte aan sterke leiders. Voor we deze indicatoren van politieke betrokkenheid op de APC-snijtafel gaan ontleden, bieden we in figuur 15.7 een overzicht van de ontwikkelingen in de hele bevolking.

Figuur 15.7

Uitingen van politieke betrokkenheid en participatie, bevolking van 18 jaar en ouder, 1970-2005 (in procenten)^a

a Protestgeneigdheid: 'Hoe waarschijnlijk is het dat u werkelijk iets zou proberen te doen, als u dacht dat de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen?' Zeer waarschijnlijk of enigszins waarschijnlijk.

Gebouwen bezetten: 'Wilt u mij voor elke actie vertellen of u het zelf ooit hebt gedaan, of het zelf misschien zou doen als u het nodig vond, of dat u het zeker nooit zult doen? [...] Een gebouw of een fabriek bezetten.' Ooit gedaan of zou dat misschien doen.

Protestacceptatie: 'Stel dat iemand een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij haar werk te hinderen door zitdemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt u dat goed of keurt u dat af?' Keurt goed.

Steun voor sterke leiders: 'Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben.'

Volkomen mee eens of in grote lijnen mee eens.

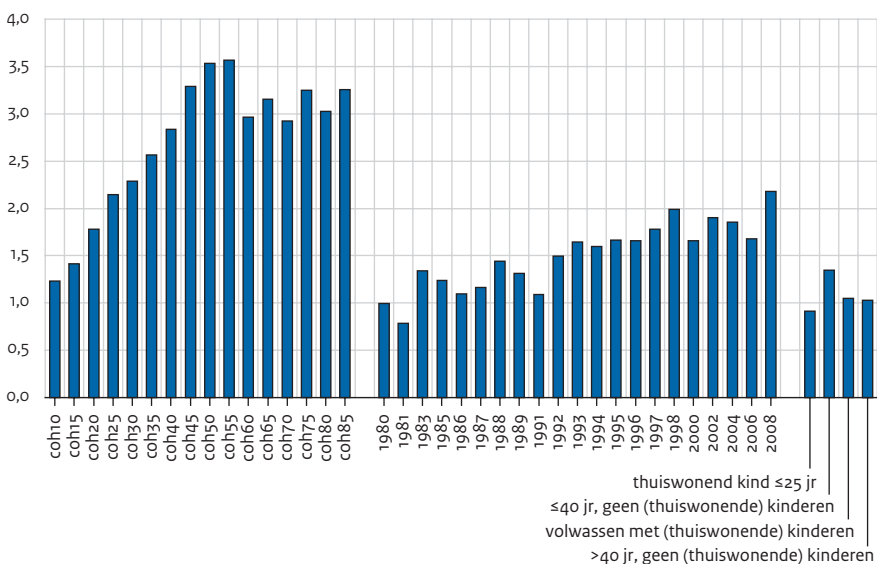
Politieke interesse: 'Als er in gezelschap over [regeringsproblemen] in ons land wordt gesproken, doet u dan meestal mee met het gesprek, luistert u met belangstelling, luistert u niet of hebt u geen belangstelling?' Doet meestal mee of luistert met belangstelling.

Bron: C.P. Middendorp (Progressiviteit en conservatisme 1970) en SCP (CV'70-'08) voor protestgeneigdheid, protestacceptatie en sterke leiders; SKON (NKO'72-'06) voor politieke interesse; UvT (EVS'81-'08) voor gebouwen bezetten

Is Beckers (1992: 71) kwalificatie van de cohorten die zijn geboren tussen 1940 en 1955 als de 'protestgeneratie' te onderbouwen met enquêtedata? Om deze vraag te beantwoorden voeren we allereerst een APC-analyse uit van de ontwikkelingen in de protestgeneidheid. De uitkomsten van die analyse staan in figuur 15.8.

Figuur 15.8

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op protestgeneidheid (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

- a Protestgeneidheid: 'Hoe waarschijnlijk is het dat u werkelijk iets zou proberen te doen, als u dacht dat de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen?' Zeer waarschijnlijk of enigszins waarschijnlijk.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere protestgeneidheid vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere protestgeneidheid. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1975, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,15 voor cohorteffecten, 0,14 voor periode-effecten en 0,06 voor levensfase-effecten.

Bron: SCP (CV'75-'08)

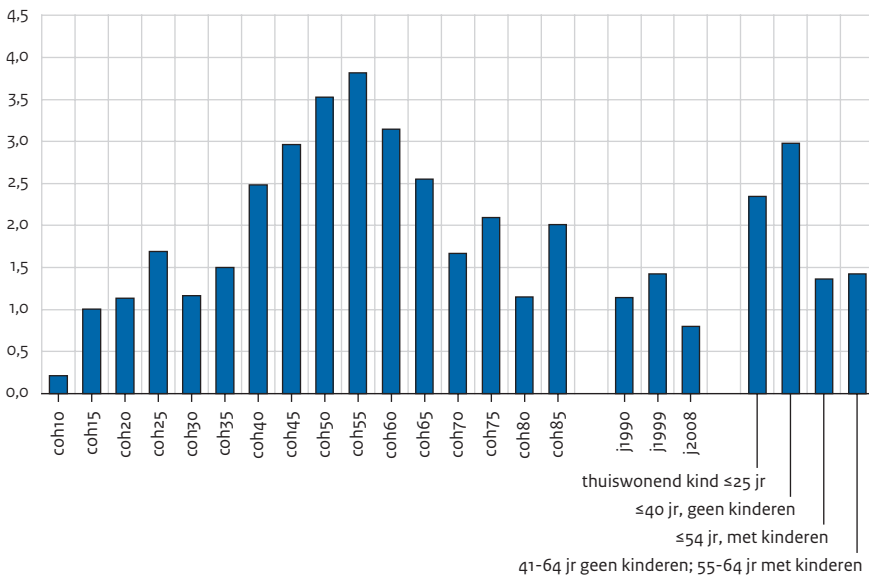
Zij die geboren zijn tussen 1945 en 1960, met andere woorden: een generatie waarvan de grenzen slechts vijf jaar verschillen met de generatie die door Becker (1992) is gekarakteriseerd als de 'protestgeneratie', zijn inderdaad het meest geneid tegen een onrechtvaardige wet te gaan protesteren. Ook jongvolwassenen zonder kinderen en mensen uit latere geboortejaren laten een grotere protestgeneidheid zien. Nemen we cohort 1955-1959 als referentie dan kunnen we concluderen dat de cohorten die voor 1945 zijn geboren en de cohorten die geboren zijn tussen 1960 en 1975 significant minder vaak te kennen geven bereid te zijn te gaan protesteren tegen een onrechtvaardige wet.

Ten slotte is er sprake van een oplopend positief periode-effect en zijn jongvolwassen zonder kinderen het snelst (en significant vaker dan de referentiecategorie van ouderen en gepensioneerden) bereid iets te ondernemen zodra de Tweede Kamer bezig is een onrechtvaardige wet aan te nemen.

Iets dichterbij feitelijk protest dan de puur hypothetische vraag of men wat zou doen als het nodig zou zijn, is de vraag of men ooit weleens gebouwen of fabrieken heeft bezet of dat het voorstelbaar is dat men dat ooit zou doen. In figuur 15.9 ontleden we de achtergronden van wie daarop bevestigend antwoordt.

Figuur 15.9

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op gebouwen bezetten (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

a Gebouwen bezetten: ‘Wilt u mij voor elke actie vertellen of u het zelf ooit hebt gedaan, of het zelf misschien zou doen als u het nodig vond, of dat u het zeker nooit zult doen? [...] Een gebouw of een fabriek bezetten.’ Ooit gedaan of zou dat misschien doen.

b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere (bereidheid tot) deelname vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere (bereidheid tot) deelname. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1981, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,26 voor cohorteffecten, 0,12 voor periode-effecten en 0,18 voor levensfase-effecten.

Bron: UvT (EVS '81-'08)

Net als bij protestgeneigdheid springt cohort 1955-1959 er duidelijk uit in positieve of negatieve zin, afhankelijk van het perspectief van de lezer. Vooral degenen die zijn

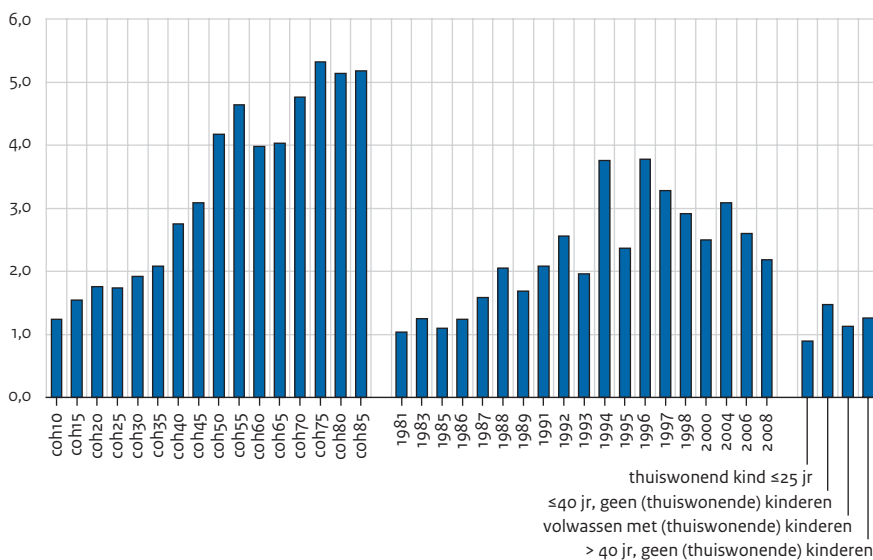

geboren in de periode 1945-1964 hebben gebouwen en fabrieken bezet gehouden, of zijn mogelijk bereid dit te doen.

Tot zover de eigen protestgeneigdheid. Maar stel nu eens dat iemand anders een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij haar werk te hinderen door het organiseren van zittedemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt de 'protestgeneratie' dit soort 'burgerlijke ongehoorzaamheid' eerder goed dan andere geboortecohorten?

Figuur 15.10

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op protestacceptatie (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

a Protestacceptatie: 'Stel dat iemand een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij haar werk te hinderen door zittedemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt u dat goed of keurt u dat af?' Keurt goed.

b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere protestacceptatie vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere protestacceptatie. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1975, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,22 voor cohorteffecten, 0,21 voor periode-effecten en 0,07 voor levensfase-effecten.

Bron: SCP (CV '75-'08)

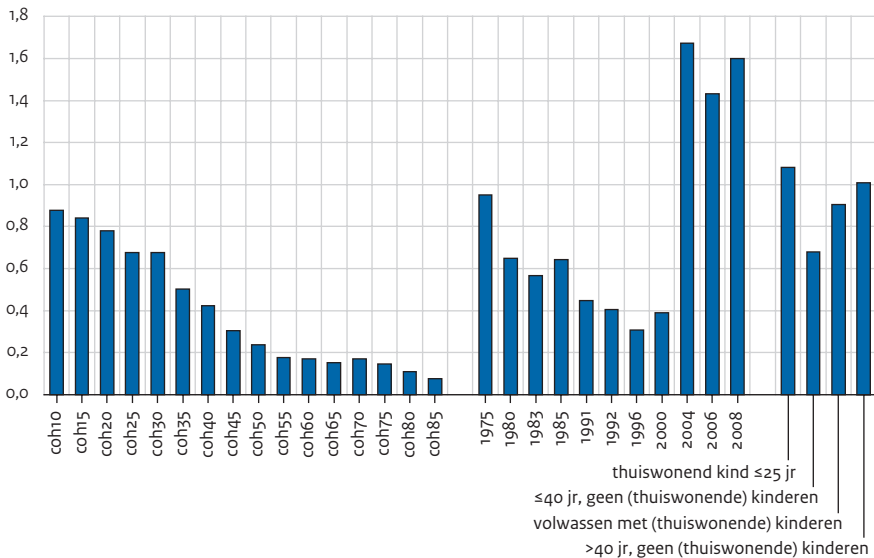
De cohorten die zijn geboren tijdens en na de Tweede Wereldoorlog laten een snelle stijging zien ten opzichte van het referentiecohort in hun bereidheid burgerlijke ongehoorzaamheid te accepteren. Cohort 1950-1954 en cohort 1955-1959, die respectievelijk behoren tot of direct volgen op de door Becker gedefinieerde protestgeneratie,

springen er duidelijk uit. Als cohort 1955-1959 weer als referentiecohort wordt gekozen dan blijkt dat, met uitzondering van cohort 1950-1954, iedereen die is geboren voor 1970 significant *minder vaak* bereid is burgerlijke ongehoorzaamheid goed te keuren (en dat voor diegenen die in 1970 of later zijn geboren *niet* kan worden gezegd dat ze significant vaker bereid zijn dit wel te doen, ondanks de grotere relatieve kansenverhoudingen).

Het is opvallend dat in de drie figuren (15.8-15.10) het cohort 1955-1959 de sterkste neiging tot protest en ongehoorzaamheid laat zien. Er kan dus inderdaad van een protest-generatie worden gesproken, maar dit zou dan niet het door Becker aangewezen cohort 1950-1954 zijn. Gezien de genoemde figuren zou het wellicht beter zijn geweest als Becker de grenzen van de protestgeneratie vijf (of misschien zelfs tien) jaar had opgeschoven naar het cohort 1945-1960¹⁷ of naar het cohort 1950-1965 in plaats van het cohort 1940-1955 tot protestgeneratie te bestemmen.

Figuur 15.11

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op de steun voor sterke leiders (in relatieve kansenverhoudingen)^{a, b}

- a Steun voor sterke leiders: ‘Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben.’ Volkomen mee eens of in grote lijnen mee eens.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere steun vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere steun. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1970, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,33 voor cohorteffecten, 0,28 voor periode-effecten en 0,07 voor levensfase-effecten.

Bron: C.P. Middendorp (Progressiviteit en conservatisme 1970); SCP (cv '75-'08)

De protestgeneratie was ook een ‘antiautoritaire’ generatie. Hoe staat het daarmee? Dat gaan we na aan de hand van een klassieke – en ook wat klassiek geformuleerde – stelling van Adorno cum suis (Adorno et al. 1950): ‘Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben.’ Tabel 15.11 ontleedt de steun voor ‘sterke leiders’.

De protestgeneratie heeft geen bijzonder antiautoritair profiel; eerder is sprake van een gestage afname van de steun voor sterke leiders in opeenvolgende generaties. Hoewel recentere cohorten aldus steeds minder op autoriteiten leunen, waait de tijdgeest het afgelopen decennium de andere kant op en zorgt het sterke periode-effect ervoor dat de steun voor sterke leiders sinds 2000 toeneemt (figuur 15.7).

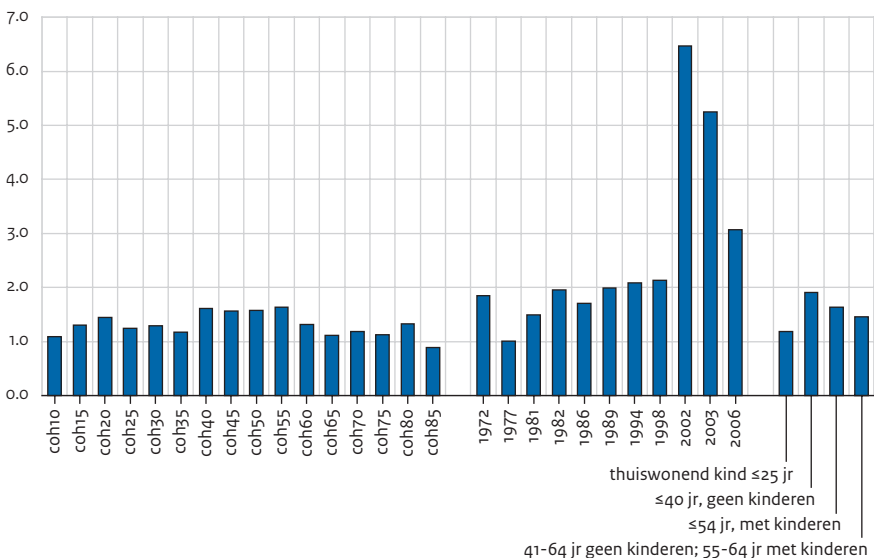
De ‘protestgeneratie’ staat uiteraard niet alleen bekend om haar protestgeneigdheid en de wijze waarop deze in bepaalde acties, zoals het bezetten van gebouwen, tot uiting werd gebracht, maar ook om haar grote politieke betrokkenheid. Uit de APC-analyse in figuur 15.12 blijkt dat de geboortecohorten 1940-1959 inderdaad wat vaker geïnteresseerd zijn in de politiek. Deze bevinding sluit goed aan bij eerder onderzoek van Van den Broek (1996: 141), waaruit bleek dat de cohorten 1938-1957 politiek het meest geïnteresseerd waren. Opvallend is het sterke periode-effect tussen 1998 en 2002. Dit is zeer waarschijnlijk veroorzaakt door de politieke turbulentie tijdens en na Fortuyn. Waar de roerige jaren zestig en zeventig vooral terug te zien zijn in een wat grotere politieke interesse in de geboortecohorten 1940-1959 en geen positief periode-effect opleveren, beperkt dit ‘Fortuyn-effect’ zich niet tot bepaalde cohorten maar heeft het – afgaande op de uitslaande waarden van 2002 en volgende jaren – uitwerking in brede lagen van de bevolking. Politiek is spannender geworden en wekt meer interesse bij mensen van alle leeftijden en zeker niet bij uitstek bij mensen met veel maatschappelijke en politieke onvrede.¹⁸

Voor we besluiten dat het Fortuin-effect een aannemelijk periode-effect is voor politieke interesse en dat de ‘roerige jaren zestig’ een blijvend generatie-effect nalieten in de protestgeneratie, willen we nog een factor in de beschouwing betrekken en dat is het stijgende opleidingsniveau (zie hoofdstuk 2). Opleidingsniveau is een belangrijke achtergrond van maatschappelijke en politieke betrokkenheid en dat niveau is van generatie op generatie en in de tijd voortdurend gestegen. Wordt met die ontwikkeling rekening gehouden in de analyses van protestgeneigdheid (figuur 15.8) en politieke interesse (figuur 15.12), dan blijken in het eerste geval de cohorteffecten wel iets kleiner te worden, maar blijven de onderlinge verhoudingen vrijwel ongewijzigd; in het tweede geval blijken de verhoudingen tussen de cohorten wel te veranderen (zie figuur B15.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport). Anders dan in figuur 15.12 zou het cohort 1910-1914 *meer* politieke belangstelling hebben gehad dan cohort 1975-1979 als het even hoog opgeleid zou zijn geweest. Deze bevinding spoort met de conclusies die Van den Broek trekt op grond van andere data (Van den Broek 1996: 150-151). Bij statistische ‘correctie’ voor opleidingseffecten treden er weinig veranderingen op in de invloed van geboortecohorten op de protestgeneigdheid, maar worden de cohorteffecten op

politieke interesse wel echt anders.¹⁹ Politieke interesse is kortom veel minder dan protestgeneigdheid een generatiekenmerk en voor zover het dat is, laat het zich herleiden tot een stijgend opleidingsniveau in opeenvolgende generaties en niet tot generatie-specifieke maatschappelijke ervaringen.

Figuur 15.12

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op politieke interesse (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

- a Politieke interesse: ‘Als er in gezelschap over [regeringsproblemen] in ons land wordt gesproken, doet u dan meestal mee met het gesprek, luistert u met belangstelling, luistert u niet of hebt u geen belangstelling?’ Doet meestal mee of luistert met belangstelling.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere politieke interesse vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere politieke interesse. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1971, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,08 voor cohorteffecten, 0,28 voor periode-effecten en 0,11 voor levensfase-effecten.

Bron: SKON (NKO’71-’06).

Hoewel we voor deze paragraaf over betrekkelijk lange tijdreeksen van enquêtedata konden beschikken, was de in beschouwing genomen periode in het licht van de opeenvolging van generaties toch betrekkelijk kort. Ter verbreding van het tijdspectief en in aanvulling op het tekstkader over politiek-bestuurlijke families in hoofdstuk 4 vergelijken we in het hiernavolgende tekstkader de achtergronden van de politiek-bestuurlijke top in de afgelopen decennia en de negentiende eeuw. De elite houdt zichzelf

weliswaar deels in stand via familielijnen, zo bleek in hoofdstuk 4, maar haar samenstelling blijkt toch ook aanzienlijk veranderd. Of die verschillen meer een gevolg zijn van andere tijden ofwel periode-effecten of van andere generaties ofwel cohorteffecten is op deze lange termijn geen vraagstuk voor de statistiek maar een kwestie van smaak.

Andere generaties en andere tijden: achtergronden van de politiek-bestuurlijke top in Nederland vroeger en nu

Ministers

Van de 118 nieuwbenoemde ministers gedurende het tijdvak 1848-1888 waren er 9 partijloos en hadden er 44 een conservatief of conservatief-liberale achtergrond. De liberale stroming, met 56 benoemde ministers, was gedurende deze periode het grootst. De 89 ministers benoemd in de jaren 1967-1990 waren geen van allen partijloos en hadden geen van allen een conservatieve achtergrond. Gedurende deze laatste periode werden er wel 16 ministers benoemd van sociaaldemocratische komaf, iets wat gedurende de periode 1848-1918 niet eenmaal is voorgekomen. De afgelopen anderhalve eeuw is er dus een geleidelijke verschuiving opgetreden van conservatief-liberale ministers naar ministers met een meer sociaaldemocratische inslag (Secker 1991: 27).

Het percentage ministers van adellijke komaf was 24 in de periode 1848-1888 en is sindsdien geleidelijk gedaald naar 2 in de periode 1967-1990 (p. 47). Het aandeel ministers behorend tot families die vermeld staan in *Nederlands Patriciaat* is gedurende dezelfde periode geleidelijk gedaald van 46% naar 6% (p. 50). Met andere woorden: wat de familieherkomst van ministers betreft kan worden gesteld dat het ministerschap in de letterlijke betekenis van het woord is geïnvulgariseerd. Familieherkomst is er, zoals al bleek uit het kaderstuk in hoofdstuk 4, steeds minder toe gaan doen. Gedurende de periode 1848-1888 had 27% van de benoemde ministers zowel een vader als een grootvader die politiek actief was, tijdens de periode 1967-1990 is dit niet meer voorgekomen (p. 105).

Het opleidingsniveau van ministers is geleidelijk gestegen: het aandeel met een academische opleiding is gestegen van 58% in de jaren 1848-1888 naar 85% in de laatste periode.

Met betrekking tot de godsdienstige achtergrond kan geconstateerd worden dat gedurende de periode 1848-1888 71% van de benoemde ministers van Nederlands-hervormde huize was en slechts 1% geen godsdienst had; van 2% was het geloof onbekend. In de periode 1967-1990 daarentegen was slechts 22% van de ministers Nederlands-hervormd, 23% had geen godsdienst en van 11% van de ministers was de godsdienst onbekend (p. 156). Met andere woorden: de secularisatie heeft ook onder ministers hard toegeslagen gedurende de afgelopen anderhalve eeuw.

Wat betreft de beroepservaring van ministers vóór hun eerste benoeming is het meest opvallend de sterke daling van de vrije beroepen (advocaat, notaris, medicus) en de sterke stijging van ervaring in partijpolitieke en sociaaleconomische organisaties zoals wetenschappelijke bureaus van partijen en vakbonden: een daling van 40% naar 11% respectievelijk een stijging van 0% naar 35% (p. 181). Ten slotte is het percentage ministers met parlementaire ervaring gestegen van 30% naar 68% (p. 198)²⁰ en is het aandeel met ervaring bij lagere overheden gedaald van 20% naar 9% (p. 219).

Tweede Kamerleden

Bij Kamerleden zien we vergelijkbare trends als bij ministers. Het percentage Kamerleden van adellijke komaf is gedaald van 34% in 1853 naar 1% in 1967 en het patricische aandeel is gedaald van 46% in 1879 naar 4% in 1967 (Van den Berg 1983: 48). Ook het aantal Kamerleden met een vader uit de hogere klasse is geleidelijk gedaald van 88% in 1849 naar 52% in 1967 (p. 54). De komaf van Kamerleden is dus ook geïnvulgariseerd. Had 19% van de vaders van Kamerleden in 1849 nog ervaring in het lokale en regionale bestuur, bijvoorbeeld als burgemeester of wethouder, in 1967 was dit percentage gedaald naar 4%. Net als ministers zijn dus ook Kamerleden tegenwoordig van huis uit minder sterk geworteld in de lokale politiek. De levensbeschouwelijke achtergrond van Kamerleden laat door de tijd heen hetzelfde proces van secularisatie zien als bij ministers. Het aandeel Nederlands-hervormde Kamerleden was in 1849 72% en in 1967 nog maar 23%; in dezelfde periode nam het percentage Kamerleden zonder een geloof toe van 0 naar 25 (p. 100).

Het percentage Kamerleden met een academische opleiding is sterk gestegen (Bovens 2006): in 2006 hadden 92 Kamerleden (61%) een universitaire studie voltooid – 26 leden een politiek-sociale studie en 25 leden een rechtenstudie (Van den Berg 2006: 154).

De gemiddelde leeftijd van Tweede Kamerleden is nauwelijks veranderd en was 44,5 jaar in 1849 (Van den Berg 1983: 206) en 44,6 jaar in 2006 (Van den Berg 2006: 147). In 2006 waren de meeste Kamerleden tussen de 30 en 50 jaar oud, terwijl in 1971 de groep tussen 40 en 60 jaar dominant was. Dit wijst er trouwens *niet* op dat, zoals tegenwoordig vaak wordt gezegd, de babyboomers de beste politieke posities bezet houden: zij waren in 2006 juist tussen de 50 en 60 jaar oud. Opvallend is verder dat het aantal erg jonge Kamerleden (onder de 30 jaar) gedurende de periode 1970-2004 sterk is toegenomen van 1 naar 9, terwijl het aantal oudere Kamerleden juist sterk is gedaald van 16 naar 4 (Van den Berg en Van den Braak 2004: 72). Mensen met veel levenservaring zijn dus vervangen door mensen met vrij weinig levenservaring.

15.5 Tot slot

In hoofdstuk 4 ging het om generaties binnen families, hier was de invalshoek een andere en analyseerden we generaties als een maatschappelijk verschijnsel: Nederlanders die zijn geboren en opgegroeid in hetzelfde tijdvak. We concentreerden ons op godsdienstige veranderingen, vrijwilligerswerk en verenigingsleven, en politieke betrokkenheid en deelname. Wat die eerste betreft is een langdurige ontwikkeling waarneembaar: een steeds sterkere neiging tot kerkelijke distantie voor de cohorten die na 1930 zijn geboren. De snelle en massale ontkerkelijking in de naoorlogse periode komt voornamelijk neer op een leegloop bij de twee grote Nederlandse kerken (de RKK en de PKN) en een aantal kleine, vrijzinnige kerken, waarbij vooral naoorlogse generaties hun relatie met het kerkelijk leven verbreken – de generatie van de wederopbouw was en is een godsdienstige generatie. De jeugd verandert tussen 1966 en 1979 van een achterhoede in een voorhoede bij de ontkerkelijking; zij laat de banden met de traditionele godsdienst het eerst en het sterkst vieren en radicaliseert daarbij een trend die in bredere bevolkingslagen valt waar te nemen.

In veel beschouwingen is de bonte wereld van de nieuwe, alternatieve of holistische spiritualiteit geplaatst tegenover die van die van de traditionele godsdienstigheid. In tegenstelling tot de oude religie zou zij vooral door leden van de zogenaamde protestgeneratie omarmd

worden, die dan, op zoek naar bevrijding uit de knellende armen van de burgerlijke godsdienstigheid van hun ouders, in haar een libertaire spiritualiteit vinden. Deze voorstelling van zaken is te schematisch. De grenzen zijn poreus: ook in kerkelijke milieus blijkt veel belangstelling voor het alternatieve menu te bestaan. De affiniteit daarmee concentreert zich bovendien vaak niet bij de protestgeneratie of de babyboomers, maar is gespreid over een breder scala aan leeftijdsgroepen, waarbij eigenlijk alleen de vroegste en meest recente geboortegaangen opvallen door minder interesse.

De jongere generaties worden niet alleen minder snel lid van een kerk, ze doen, in vergelijking met hun ouders, ook minder vaak vrijwilligerswerk en zijn in kleinere getale aangesloten bij een vereniging. In tegenstelling tot wat geldt voor de godsdienstigheid zijn het bij vrijwilligerswerk niet de vroegste cohorten die het meest actief zijn, maar komen degenen die geboren zijn gedurende de crisisjaren, de Tweede Wereldoorlog en kort daarna (de babyboomers), ongeveer het cohort 1925-1955 dus, als meest maatschappelijk betrokken naar voren. Indien er sprake is van een Nederlandse variant van de *long civic generation*, dan is deze generatie dus gemiddeld ongeveer vijftien jaar later geboren dan haar Amerikaanse tegenhanger, die volgens Putnam (2000: 254) ruwweg is geboren tussen 1910 en 1940. Een wellicht wat zorgelijke ontwikkeling is de vergrijzing van het ledenbestand van (traditionele) organisaties zoals politieke partijen en vakbonden. Ook minder traditionele organisaties zoals Amnesty International en Greenpeace hebben te maken met een respectievelijk vergrijzend en oud ledenbestand. Jongeren zijn dus vergeleken met de Nederlandse 'long civic generation' niet alleen minder vaak als vrijwilliger actief, ze worden ook minder snel lid van een vereniging. Waarom zijn vooral de ouderen als vrijwilliger actief? Volgens De Beer (2005: 82) geven de data aanleiding tot twee mogelijke interpretaties. Een positieve interpretatie is dat de steeds grotere groep niet-werkende ouderen spontaan meehelpt de civil society in stand te houden, iets waar de overbelaste jongere generatie tweeverdieners niet meer aan toe komt. Zodra de jongere generatie zelf gepensioneerd is, zal zij deze rol van de ouderen overnemen. Volgens de negatieve interpretatie is er echter sprake van een generatie-effect en zullen de jongere generaties hun lage graad van maatschappelijke participatie voortzetten zodra ze zelf oud en gepensioneerd zijn, wat een algehele afname zal betekenen van het aantal uren dat Nederlanders aan vrijwilligerswerk besteden.

Een specifieke generatie die in de beschikbare cijfers het best tot uitdrukking komt is de 'protestgeneratie'. Het cohort dat is geboren tussen 1945 en 1960 is meer geneigd te gaan protesteren tegen een onrechtvaardige wet, heeft vaker gebouwen of fabrieken bezet of is bereid dit ooit te doen, is eerder bereid burgerlijke ongehoorzaamheid te accepteren en is meer geïnteresseerd in een politiek gesprek. Opvallend en vermeldenswaardig is ten slotte de sterke toename van politieke interesse en het verlangen naar een sterke leider, vooral vanaf 2000. In overeenstemming met de (vraag)stelling van Bolkestein (1992: 25-43) – 'Hoe saaier de politiek, des te gelukkiger het land?' – kan deze sterk toegenomen politieke interesse worden gezien als een consequentie van het sinds de jaren negentig toegenomen maatschappelijke en politieke onbehagen.²¹ Op individueel niveau geldt echter een tegengestelde wetmatigheid (zie ook noot 18): hoe behaaglijker de mens, des te geïnteresseerder in politiek.

Het afscheid van de kerk mag dan niet absoluut zijn (voor rituelen rondom doop, huwelijk en begrafenissen keert men er nog weleens terug), het draagt wel een radicaal karakter: generaties die de kerk hebben verlaten, plegen niet op hun schreden terug te keren. Die consequentie vinden we ook bij de leden van de protestgeneratie: zij blijken hun oude idealen later in hun leven nooit te hebben ingeruild voor lusteloos conformisme. En de vaderlandse variant van de *long civic generation* was een maatschappelijk actieve generatie en is dat gebleven. De in *Titaantjes* (1915) door Nescio beschreven romantisch-idealistische vriendengroep slikte tijdens zijn latere leven zijn maatschappijkritiek in om geruisloos de anonieme rijen van de gesettelde burgerij te versterken. Maar in dit hoofdstuk troffen we onder de Nederlandse generaties weerbarstige titaantjes aan, die met een zekere eigenzinnigheid hun opvattingen voortzetten in het verdere leven.

Noten

- 1 Begin jaren vijftig rapporteerde de Utrechtse pedagoog Langeveld over de 'maatschappelijke verwildering van de jeugd' (Langeveld 1952; vgl. Groenendijk en Roberts 2004).
- 2 'De nozems van de Nieuwendijk' is het eerste van drie artikelen door Jan Vrijman en Ed van der Elsen dat op 20 augustus 1955 in *Vrij Nederland* verscheen. Het artikel opende met de legendarische zin: 'Praten met de Papoea's van Nieuw Guinea is eenvoudiger dan spreken met de jongens van de Nieuwendijk.'
- 3 Daarvoor hoeft alleen maar naar de sterke conservatieve inslag van de meeste jonge vertegenwoordigers van de internationale Romantiek (halverwege de negentiende eeuw), het nationalisme van de Duitse *Wandervögel* (rond 1900) of het antimodernisme van de jeugdbeweging uit het interbellum te worden verwezen.
- 4 'Youth is neither progressive nor conservative by nature, but is a potentiality which is ready for any new start.' (Mannheim 1999: 35).
- 5 'Alleen de hoop van de goden onder de mensen resteerde, de overige keerden terug naar hun thuis in de Olympische hoogten. Trouw, de machtige godin, week, de strenge discipline week, en de Gratiën, mijn vriend, zoek je op aarde vergeefs. Niet langer gelden onder het volk de duurste eden als heilig, en niemand gedenkt de onsterfelijken en eert ze met ontzag; het vrome geslacht stierf uit, en evenmin als voor de rechtsregels is er nog achtung voor de heilige gewoonten.' (Von Guenther 1958: 9 [eigen vertaling]). Voor een Duitse vertaling zie ook: gutenberg.spiegel.de/?id=12&xid=3437&kapitel=6&chash=921a3ef4702
- 6 Door Kerkbeheer, Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer in de Protestantse Kerk in Nederland. Zie bijvoorbeeld de website van de Stichting Sterk Kaatsheuvel, die probeert het getij te keren (www.sterkaatsheuvel.nl). Voor Happinez zie: www.vomhimmelhoch.nl/taskforce/Happinez_11april2007.html. 'Selling churches and building mosques' is de titel die Knippenberg gaf aan zijn overzicht van de Nederlandse situatie en vergelijking met andere landen (Knippenberg 2005).
- 7 Dat blijkt ook op internationaal niveau het geval. De alternatieve spiritualiteit is het meest verbreid in landen met een sterke christelijke godsdienstigheid (zoals Ierland en Portugal) en veel minder in sterk gesecculariseerde of ontkerkelijkte regio's in Europa (Müller en Pollack 2009; Pickel 2009).
- 8 De sheafcoëfficiënt brengt steeds in één getal tot uitdrukking hoe sterk de afzonderlijke effecten van, in dit hoofdstuk, de levensfase, het geboortecohort en de periode zijn.

- 9 Voor de Verenigde Staten is de bevinding van een teruglopende deelname aan vrijwilligerswerk bij opeenvolgende generaties echter omstreden. Putnam (2000: 127-133) beschouwt vrijwilligerswerk juist als een uitzondering op de algehele afname van 'civic engagement': verenigingsleven en 'community projects' worden minder, maar de deelname van jongeren aan vrijwilligerswerk neemt juist toe. Waarschijnlijk spelen maatschappelijke stages en andere projecten vanuit onderwijs en betaald werk hierbij een rol. Over de vrijwilligheid daarvan kan men van mening verschillen. Zie verder Musick en Wilson (2008: 370 e.v.).
- 10 Zie ook hoofdstuk 5 voor lidmaatschappen in de recreatieve sfeer.
- 11 Jongeren zijn relatief vaak lid van 'overige vakverenigingen', dat wil zeggen organisaties die niet zijn aangesloten bij de centrales CNV, FNV en MHP. 12% van alle vakbondsleden en 19% van de vakbondsleden jonger dan 25 is aangesloten bij een dergelijke organisatie (zie <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/default.aspx?DM=SLNL&PA=37183vb&D1=0-9&D2=0-7,13,34-46,60&D3=a&VW=T>). Pogingen om een zelfstandige jongerenvakbond op te richten, hebben tot nog toe geen succes gehad (Huisman en Stoker 2010).
- 12 Met dank aan Joop van Holsteyn en Ruud Koole voor het beschikbaar stellen van hun nog niet gepubliceerde gegevens.
- 13 De gemiddelde leeftijd in 2008 was bij de SGP 53 jaar, bij de Christen Unie 53 jaar en bij GroenLinks 51 jaar. Deze partijen zijn niet opgenomen in tabel 15.2, omdat er voor deze partijen alleen gegevens zijn voor 2008, en niet voor 1986 en 1999, zoals bij de in tabel 15.2 genoemde partijen. De Pvdv, die geen leden heeft, is bij schaduwverkiezingen het meest populair onder jongeren (zie www.scholierenverkiezingen.nl).
- 14 De betrokkenen zijn zich van het verschil vaak niet bewust en strikt genomen wordt in de enquête ook niet alleen naar lidmaatschap gevraagd: 'Wilt u voor elk daarvan [mensenrechtenorganisaties resp. natuur- en milieuorganisaties] aangeven of u er lid van bent of eraan meedoet?'
- 15 Dit blijkt uit lidmaatschapscijfers die vriendelijk aan ons ter beschikking zijn gesteld door de ledenadministratie van Amnesty International.
- 16 Deze cijfers zijn gebaseerd op van Greenpeace Nederland ontvangen gegevens.
- 17 Deze generatie sluit dus niet rechtstreeks aan bij de eerdergenoemde *long civic generation* (1925-1955) aangezien de generaties elkaar gedeeltelijk overlappen.
- 18 Het is wel waarschijnlijk dat de politieke mobilisatie en expressie van maatschappelijke en politieke onvrede de politiek 'interessanter' heeft gemaakt, maar het is zeker niet zo dat mensen met onvrede geïnteresseerder zijn. Integendeel. Mensen met veel maatschappelijk en politiek onbehagen volgen het politieke nieuws minder en vinden zichzelf minder geïnteresseerd dan mensen die minder last hebben van onbehagen (Dekker, nog te verschijnen).
- 19 Zowel bij Van den Broek (1996) als bij ons zou er sprake zijn van een dalende politieke interesse in opeenvolgende cohorten als deze niet hoger opgeleid zouden zijn dan de voorafgaande. Bij Van den Broek wordt die dalende trend onderbroken door het cohort 1938-1942, bij ons door het cohort 1940-1959. Mogelijk werkt hier dan toch nog iets van de lange jaren zestig door in aanhoudende belangstelling voor de politiek.
- 20 Mogelijk maakt deze parlementaire achtergrond de ministers wat minder onafhankelijk dan vroeger, vgl. Van den Berg (2006: 148-149).
- 21 Zie Den Ridder en Dekker (nog te verschijnen) voor de ontwikkeling in maatschappelijk en politiek onbehagen.

Literatuur

- Adorno, T.W., Frankel Brunswick, E., Levinson, A.J. en Sanford, R.N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper & Row.
- Akkerman, T. en S. Stuurman (red.) (1985). *De zondige rivieras van het katholicisme: een lokale studie over feminisme en ontzuiling, 1950-1975*. Amsterdam: S U A.
- Almond, G.A. en S. Verba (1989 [1963]). *The civic culture*. Newbury Park: Sage.
- Baars, L. van, en K. Zandbergen (2010). Kortstondig betrokken. In: *Trouw*, 28 augustus 2010.
- Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Beer, P. de (2005). Een tweedeling in de maatschappelijke participatie? In: P. Dekker (red.), *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society* (p. 69-83). Driebergen: Synthesis.
- Bekkers, R. en S. Ruiters (2009). Generatieverschillen in maatschappelijke waarden en vrijwillige inzet. In: P. Dekker en J. de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud* (p. 178-194). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berg, J. van den (1983). *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden*. Weesp: Van Holkema & Warendorf.
- Berg, J. van den (2006). Parlementariërs in tijden van politieke turbulentie. In: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (p. 139-164). Utrecht: Spectrum.
- Berg, J. van den, en B. van den Braak (2004). Kamerleden als passanten in de Haagse Politiek. De maatschappelijke herkomst van Tweede-Kamerleden 1970-2004. In: C. van Baalen en W. Breedveld (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2004. Het democratisch ideaal* (p. 69-81). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart (2007). *God in Nederland 1996-2006*. Kampen: Ten Have.
- Blokland, H. (2008). *Een lange leegte. Over maatschappelijk onbehagen, politieke competentie en het plannen van een toekomst*. Kampen: Klement.
- Bolkestein, F. (1992). *Woorden hebben hun betekenis*. Amsterdam: Prometheus.
- Bovens, M. (2006). *De groeiende kloof in de diploma-democratie*. In: *NRC Handelsblad*, 9 december 2006.
- Broek, A. van den (1996). *Politics and generations. Cohort replacement and generation formation in political culture in the Netherlands*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Brounts, H.M.J. en E.J.M. Wolak (2001). Rapport van een kwalitatief onderzoek (groepsdiscussies) in het kader van het project Civil Society. Maastricht: R&M.
- Busken Huet, C. (1882). *Het land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw. Eerste deel*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink.
- Cruchten, J. van, en R. Kuijpers (2008). Leden vakbonden. In: *Socialeconomische trends*, eerste kwartaal, p. 47-48.
- Dekker, P. (nog te verschijnen). Waar zit de pijn? In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Verdiepingsstudie cob 2009* (werktitel). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en A. van den Broek (2006). Is volunteering going down? In: P. Ester, M. Braun en P. Mohler (red.), *Globalization, value change, and generations* (p. 179-205). Leiden/Boston: Brill.
- Groenendijk, L.F. en B.B. Roberts (red.) (2004). *Losbandige jeugd: jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd*. Hilversum: Verloren.
- Grotenhuis, M. te (1999). *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen*. Nijmegen: SOCON.
- Guenther, J. von (1958). *Religiöse Lyrik des Abendlandes*. Frankfurt am Main: Ullstein Buch.

- Hagendoorn, L. en J. Janssen (1983). *Rechtsomkeer. Rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*. Baarn: Amboboeken.
- Hart, J. de (2005). *Landelijke verenigd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (nog te verschijnen). *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Hart, J. de, en P. Dekker (2009). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en P. Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009* (p. 239-270). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hustinx, L. (2009). De individualisering van het vrijwillig engagement. In: G. Buijs, P. Dekker en M. Hooghe (red.), *Civil society; tussen oud en nieuw* (p. 211-224). Amsterdam: Aksant.
- Huisman, C. en E. Stoker (2010). Vastgelopen in de pensioenpolder. In: *de Volkskrant*, 11 september 2010.
- Ingen, E. van (2009). *Let's come together and unite* (proefschrift). Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Jennings, M. en L. Stoker (2004). Social Trust and Civic Engagement across Time and Generations. In: *Acta Politica*, jg. 39, nr. 4, p. 342-379.
- Kennedy, J. (2009). *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Knippenberg, H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Knippenberg, H. (2005). Selling churches and building mosques. In: H. Knippenberg (red.), *The changing religious landscape of Europe* (p. 88-106). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Knippenberg, H. en S. de Vos (2008). Vroege ontkerkelijking in Nederland. In: I. Maas, M.H.D. van Leeuwen en K. Mandemakers (red.), *Honderdvijftig jaar levenslopen*. Amsterdam: Amsterdam University Press (pp. 97-126).
- Langeveld, M.J. (1952). *Maatschappelijke verwildering der jeugd*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Mannheim, K. (1999 [1943]). *Diagnosis of our time. Collected works of Karl Mannheim*, deel 3. Londen: Routledge.
- McKay, H. (1997). *Generations*. Sydney: Macmillan.
- Morales, L. (2002). Associational membership and social capital in comparative perspective. In: *Politics & Society*, jg. 30, nr. 3, p. 497-523.
- Müller, O. en D. Pollack (2009). Churchliness, religiosity and spirituality. Western and Eastern European societies in times of religious diversity. In: *What the world believes* (p. 399-416). Güersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.
- Musick, M.A. en J. Wilson (2008). *Volunteers, a social profile*. Bloomington: Indiana University Press.
- Pickel, G. (2009). Secularization as a European fate? In: G. Pickel en O. Müller (red.), *Church and religion in contemporary Europe* (p. 89-122). Wiesbaden: vs Verlag für Sozialwissenschaften.
- Prakke, H.J. (1960). *De 'seismograaf-functie' der jongere generatie*. Assen: Van Gorcum.
- Putnam, R. (1993). *Making democracy work*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Ridder, J. den, en P. Dekker (nog te verschijnen). Het jaar 2009 in perspectief. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Verdiepingsstudie COV 2009* (werktitel). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Righart, H. (1995). *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Schudson, M. (1999). *The good citizen. A history of American civic life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Schuyt, K. en E. Taverne (2000). *1950: Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Secker, W. (1991). *Ministers in beeld. De sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)*. Leiden: dswo Press.

- Skocpol, T. (2004). *Diminished democracy. From membership to management in American civic life*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Thoreau, H.D. (2006 [1854]). *Walden and other writings*. New York: Adamant Media Corporation.
- Tilley, J. (2002). Political Generations and Partisanship in the UK, 1964-1997. In: *Journal of the Royal Statistical Society Series A (Statistics in Society)*, jg. 165, nr. 1, p. 121-135.
- Yang, Y., J. Wenjiang en K. Land (2004). A methodological comparison of age-period-cohort models. The intrinsic estimator and conventional generalized linear models. In: *Sociological Methodology*, jg. 34, nr. 1, p. 75-110.
- Zielonka-Goei, M.L. en R. Hillebrand (1988). De achterban van parlementariërs. Kiezers en partijleden. In: *Jaarboek DNPP 1987* (p. 116-137). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

16

Verschillen in vrijetijdsbesteding

Andries van den Broek, Jos de Haan, Marjon Schols, Annet Tiessen-Raaphorst,
en Desirée Verbeek

16.1	Veranderende vrijetijdsopties: verschillen 'natives' van 'immigrants'?	359
16.2	Cultuur	359
16.3	Media	363
16.4	Sport	369
16.5	Recreatie	373
16.6	Vrijetijdsbesteding: cohorten zonder generaties	380
	Literatuur	381

Samenvatting

Zijn er verschillen tussen geboortecohorten, of zelfs tussen welomlijnde generaties, in wat men in de vrije tijd doet en laat? Het antwoord is dat er in de vrijetijdsbesteding inderdaad verschillen tussen cohorten te zien zijn, zonder dat zich scherp afgebakende generaties aftekenen. Het bereik van voorstellingen in de populaire culturele genres is veel groter onder latere dan onder eerdere cohorten. In het bezoek aan traditionele vormen van cultuur ontbreekt een duidelijk patroon naar cohort. Wel is bij uitvoeringen van klassieke muziek het bereik in recente cohorten de helft kleiner dan in eerdere cohorten. Binnen cohorten kent men een zekere trouw aan de media uit zijn jeugd. Wie opgroeide met het geschreven woord, bleef meer gedrukte media lezen dan wie opgroeide met televisie en internet. De eerste televisiejaargangen bleven meer trouw aan de publieke zenders, latere jaargangen kijken meer naar de commerciële zenders. De jongeren kijken minder televisie en maken meer gebruik van internet. Zo tekenen zich de cohortgebonden voorkeuren af voor woord en beeld in de mediamix die men gebruikt. Latere cohorten zijn sportiever en vaker lid van een sportvereniging dan eerdere cohorten. Het geboortjaar hangt eveneens samen met andere vormen van uithuizige vrijetijdsbesteding. Recentere cohorten kennen een groter toeloop naar natuurgebieden, attractie- of dierenparken en stadsparken of stadsbossen dan eerdere cohorten. Het bezoek aan bezienswaardige gebouwen piekt in het cohort 1945-1954, dat aan sportwedstrijden in het cohort 1965-1974. Al met al zijn er in de besteding van de vrije tijd dus patronen van cohortgebonden gedrag te onderkennen. Wat voor sommigen een vanzelfsprekend deel van het vrijetijdsrepertoire is, omdat men ermee opgroeide, is voor anderen iets wat men pas later in het leven leerde kennen en gedeeltelijk in het vrijetijdsrepertoire inpaste.

16 Verschillen in vrijetijdsbesteding

16.1 Veranderende vrijetijdsopaties: verschillen ‘natives’ van ‘immigrants’?

Wekelijks heeft men in Nederland ruim 40 uur vrije tijd ter beschikking, dat is circa een kwart van de wekelijks beschikbare 168 uur. Uiteraard heeft niet iedereen evenveel vrije tijd. Maar toch, een aanzienlijk deel van de tijd kan men doen en laten wat men wil. Wat men in dat kwart van de tijd doet is bovendien van grote betekenis voor de individuele identiteit, die steeds meer ook in vrijetijdskeuzes tot uiting komt.

De centrale vraag in dit hoofdstuk is in hoeverre de vrijetijdsbesteding verschilt tussen geboortecohorten of zelfs tussen welomlijnde generaties. Een samenhang met de socialiserende invloed die men onderging in de kinderjaren is niet ondenkbaar. Zo zouden culturele voorkeuren vooral bij latere cohorten meer in het teken kunnen staan van het sterk groeiende populaire aanbod. Ook verschillen in mediavorkeuren zijn goed denkbaar: latere cohorten groeiden op met commerciële televisie, eerdere zonder; de eersten groeiden op met internet (*digital natives*), de laatsten zonder (*digital immigrants*). Bij sport hadden de vroegste nog levende geboortegaargangen minder mogelijkheden dan de latere, en kunnen de laatste jaargangen uit een breed pallet aan mogelijkheden kiezen, inclusief nieuwe vormen van sport buiten het traditionele verenigingsverband. In de recreatieve vrijetijdsbesteding buitenshuis ontstond gaandeweg een groot aanbod, voor eerdere geboortegaargangen iets nieuws, terwijl recente geboortegaargangen dat met de paplepel ingegoten kregen en als heel vanzelfsprekend ervaren.

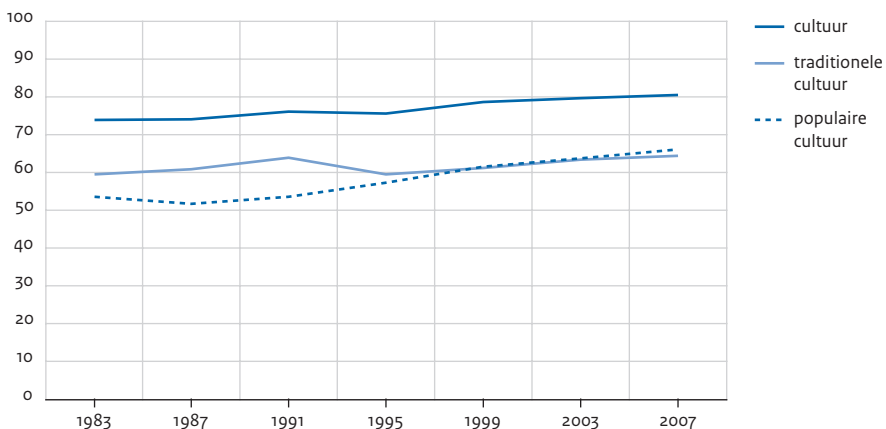
Al met al is het dus allerminst uitgesloten dat er in de besteding van de vrije tijd patronen te onderkennen zijn die terugverwijzen naar de bestaande vrijetijdsopaties in diverse periodes waarin opeenvolgende cohorten opgroeiden. Wat voor sommigen in hun jeugd een heel vanzelfsprekend deel was van het vrijetijdsaanbod (en waarin men een ‘native’ is), kan voor anderen iets nieuws zijn wat men veel later in de levensloop in het vrijetijdsrepertoire inpaste (en waarin men ‘immigrant’ is). In dit hoofdstuk komt aan de orde in hoeverre er zich dergelijke samenhangen aftekenen bij cultuurdeelname, mediagebruik, sportdeelname en uithuizige recreatie.

16.2 Cultuur

Hoewel kunst en cultuur recentelijk als linkse hobby's bestempeld zijn, is een zeer grote meerderheid van de Nederlanders cultureel actief. Een breed spectrum aan cultureel aanbod meetellend (musea, monumenten, toneel, klassieke en populaire muziek, musical, ballet, cabaret en cinema), zijn vier op de vijf Nederlanders cultureel actief. In de periode 1983-2007 nam die culturele belangstelling toe, van 74% naar 80%. Die toename was sterker voor de populaire cultuur dan voor de traditionele cultuur (figuur 16.1).

Figuur 16.1

Bezoek aan culturele instellingen, naar soorten cultuur,^a bevolking van 12 jaar en ouder, 1983-2007 (in procenten)

a Traditionele cultuur: (beroeps)toneel, klassieke muziek, ballet, museum en monumenten. Populaire cultuur: populaire muziek (popmuziek, jazz, musical), cabaret, film.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Vooraf visuele vormen van populaire cultuur (musical en film) zaten in de lift. De licht gestegen belangstelling voor traditionele cultuur is vooral toe te schrijven aan de grotere toeloop naar musea en monumenten. Bij de traditionele podiumkunsten is er op zijn best sprake van een stabilisering van de publieke belangstelling (Van den Broek et al. 2009).

Meer dan andere achtergrondkenmerken bepaalt leeftijd wie naar welke cultuur-uitingen toegaat. Populaire cultuur wordt vooral bezocht door jongeren van 16 tot 35 jaar (tabel 16.1).

Jongeren zijn bij popmuziek, jazz, musical en cabaret sterk oververtegenwoordigd. Bezoek aan traditionele cultuur is veel meer gespreid over verschillende levensfasen. Het cultureel erfgoed (musea en monumenten) trekt relatief veel jongere ouderen (50-64 jaar). Die groep springt er ook uit bij het bezoek aan ballet, evenals de groep tieners (Van den Broek et al. 2009).

Tabel 16.1

Bezoek aan culturele instellingen, naar soorten cultuur en leeftijd, 2007 (in procenten)

	6-14 jaar	15-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
cultuur ^a	94	93	84	85	80	74	70	44
traditionele cultuur	75	63	60	65	67	68	67	42
populaire cultuur	83	90	77	74	64	51	36	17

a Traditionele cultuur: (beroeps)toneel, klassieke muziek, ballet, museum en monumenten.
Populaire cultuur: populaire muziek (popmuziek, jazz, musical), cabaret, film.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

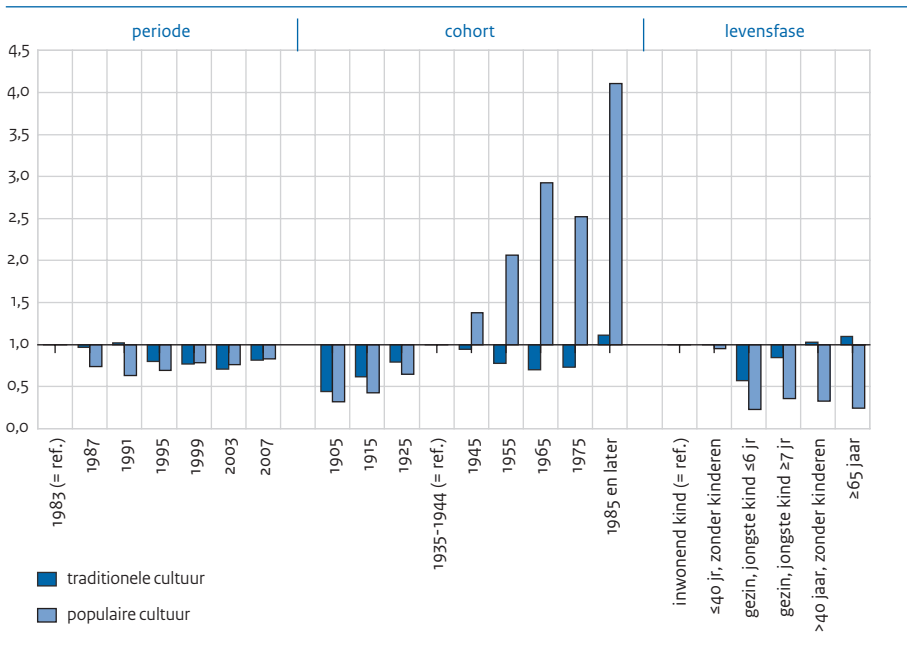
Deels heeft de verschuiving in de culturele belangstelling en faveure van de populaire cultuur te maken met de wisseling van cohorten of generaties, zonder dat er overigens sprake is van een duidelijk patroon (figuur 16.2). Vergeleken met de referentiecategorie (geboortecohort 1935-1944) hebben eerdere geboortegaargangen een geringere interesse in populaire cultuur en bezoeken latere generaties juist vaker uitingen in het populaire genre. Met slechts één enkele uitzondering geeft elk recenter tienjaarscohort een groter bereik van populaire cultuur te zien dan het voorafgaande tienjaarscohort. Alleen het cohort 1975-1984 wijkt van deze regel af. Het proces van cohortvervanging zal, mocht dit beeld ook geldig zijn voor de toekomst, een gestaag groeiend bereik van populaire cultuur betekenen. Voorts is bezoek aan populaire cultuur meer iets voor thuiswonende jongeren en voor jongvolwassenen zonder kinderen dan voor mensen in een latere levensfase. Gecontroleerd voor cohort en levensfase zijn de schommelingen door de jaren heen gering, al dient wel te worden bedacht dat die verschillen de gehele bevolking betreffen, en niet slechts verschillen tussen delen van de bevolking (zoals bij cohorten en levensfasen het geval is).

Vergeleken met het bezoek aan populaire cultuur hangt het bezoek aan traditionele cultuur veel minder met cohort, levensfase en periode samen. Bezoek aan traditionele cultuur verschilt wat tussen de cohorten, maar niet op een vrijwel rechtlijnige manier zoals bij populaire cultuur het geval is. Anders dan bij populaire cultuur groeit het bereik van traditionele cultuur na de dip die samenhangt met de zorg voor jonge kinderen.

Er is één vorm van bezoek waar de uitsplitsing een zorgwekkend beeld te zien geeft, en dat is het bezoek aan uitvoeringen van klassieke muziek (figuur 16.3). In de recente geboortecohorten is het percentage bezoekers de helft kleiner dan in het cohort 1935-1944. De dalende lijn van cohort 1935-1944 tot cohort 1965-1974 is weliswaar tot staan gebracht, maar nog niet ten goede omgebogen.

Figuur 16.2

Deelname aan traditionele en populaire cultuur, naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^{a, b}

a Gecorrigeerd voor geslacht, opleidingsniveau en inkomen.

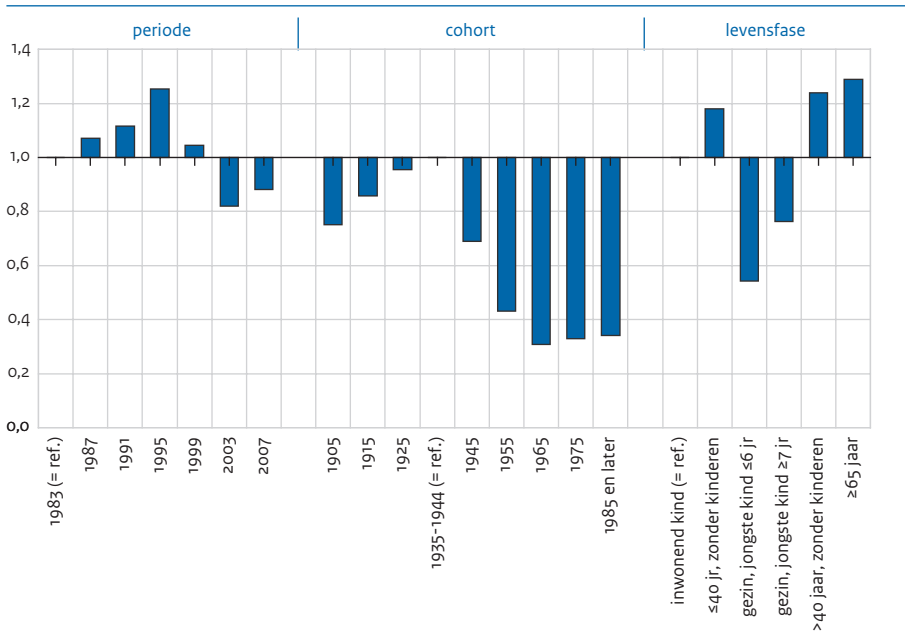
b Sheaf-test traditionele cultuur: periode 0,07, cohort 0,09 en levensfase 0,11 (verschil tussen cohort en levensfase is niet significant ($p > .01$));
populaire cultuur: periode 0,06, cohort 0,29 en levensfase 0,28 (verschil tussen cohort en levensfase is niet significant ($p > .01$)).

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Het periode-effect geeft enige schommelingen in de loop der jaren te zien, met een piek in 1995 en een dal in 2003. Anno 2007 verschilt het bereik van klassieke concerten, gecontroleerd voor leeftijd en cohort, nauwelijks van dat in 1983. Maar zoals reeds geconstateerd is dit concertbezoek onder latere cohorten minder ingeburgerd dan onder met name het cohort 1935-1944. Naar levensfase blijken jonge kinderen in het gezin een rem op het bezoeken van klassieke concerten, waarna dat bezoek met het klimmen der jaren weer aantrekt.

Figuur 16.3

Bezoek aan uitvoeringen van klassieke muziek, met en zonder controle voor geslacht, inkomen en opleiding, naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^a

a Sheaf-test klassieke muziek met controlevariabelen: periode .06, cohort .22 en levensfase .10 (alle drie de onderlinge verschillen zijn significant, bij $p = .01$). Sheaf-test klassieke muziek zonder controlevariabelen: periode .07, cohort .22 en levensfase .14 (alle drie de onderlinge verschillen zijn significant, bij $p = .01$).

Bron: SCP (AVO'83-'07)

16.3 Media

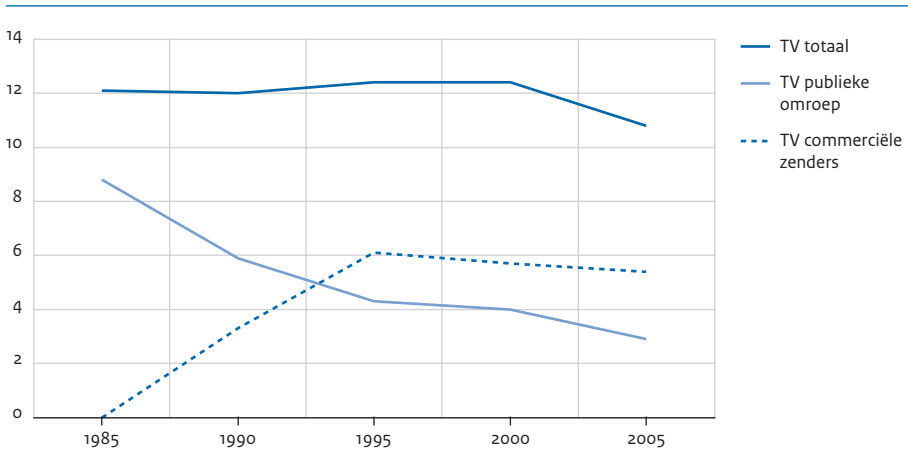
De hoogtijdagen van de televisie lijken achter ons te liggen. In de periode 1985-1995 nam de kijktijd, met het aantal zenders, nog toe. Het televisieaanbod groeide vooral door de komst van commerciële zenders, die vanaf 1989 in Nederland te ontvangen waren. In 1995 lag de gecombineerde kijktijd van publieke en commerciële zenders hoger dan in 1985 en 1990, ten koste van de overige zenders. De laatste hebben in 2000 weer wat terrein teruggewonnen. Tussen 1995 en 2000 stabiliseerde de totale kijktijd, om daarna, met de stijging van het internetgebruik, te dalen van 12,4 uur naar 10,8 uur per week (figuur 16.4).

Vanaf 1985 hebben de publieke televisiezenders steeds kijktijd ingeleverd. De kijktijd van de landelijke publieke omroep daalde tussen 1985 en 2005 met bijna zes uur per week.

Tot 1995 kan die daling vooral toegeschreven worden aan de uitruil van kijktijd met de commerciële zenders. Na 1995 verloren ook de commerciële zenders terrein.

Figuur 16.4

Televisiekijken als hoofdactiviteit, naar type zender,^a bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2005 (in uren per week)

a Nederlandstalige zenders met algemene programmering (in 2005: RTL4, 5 en 7, SBS6, Net5, Veronica en Talpa).

Bron: SCP (TBO'85-'05)

De dynamiek in de kijktijd hangt in belangrijke mate samen met voorkeuren van jongeren en ouderen. Alle leeftijdsgroepen gingen een deel van hun kijktijd op de commerciële zenders afstemmen, maar niet in gelijke mate. Bij de jongste kijkers zijn de commerciële zenders duidelijk favoriet (ook ten opzichte van de muziekzenders, die bij 'overige zenders' zijn ondergebracht). Het overwicht van de commerciële zenders wordt minder naarmate de kijkers ouder zijn. In 2005 was de publieke omroep alleen nog onder 75-plussers favoriet (tabel 16.2).

Deels hebben de verschuivingen van voorkeuren binnen het zenderaanbod te maken met de opeenvolging van geboortegaargen. Tieners konden in 1985 afstemmen op twee Nederlandse publieke zenders, en verder op zenders van buurlanden. In de daaropvolgende tien jaar hadden zij de keus uit drie publieke netten en een veelvoud aan commerciële zenders. Zij hoefden hun kijkpatroon niet te veranderen en keken van jongs af aan naar wat hen het beste beviel, waarna ze de commerciële zenders trouw bleven. Zo is inmiddels een reeks geboortegaargen met een voorkeur voor commerciële zenders volwassen geworden. Aan de andere kant van het spectrum ruimen eerdere geboortegaargen, relatief trouw aan de publieke zenders, stilaan het veld.

Tabel 16.2

Televisiekijken als hoofdactiviteit, naar type zender en leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 2005 (in uren per week)

	12-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
televisie totaal	8,9	8,5	9,1	10,5	12,4	16,3	16,0
wv.							
publieke zenders	0,9	0,9	2,1	2,7	4,5	5,9	8,0
commerciële zenders ^a	5,2	4,7	4,7	5,5	5,4	7,6	4,5

a Nederlandstalige zenders met algemene programmering (in 2005: RTL4, 5 en 7, SBS6, Net5, Veronica en Talpa).

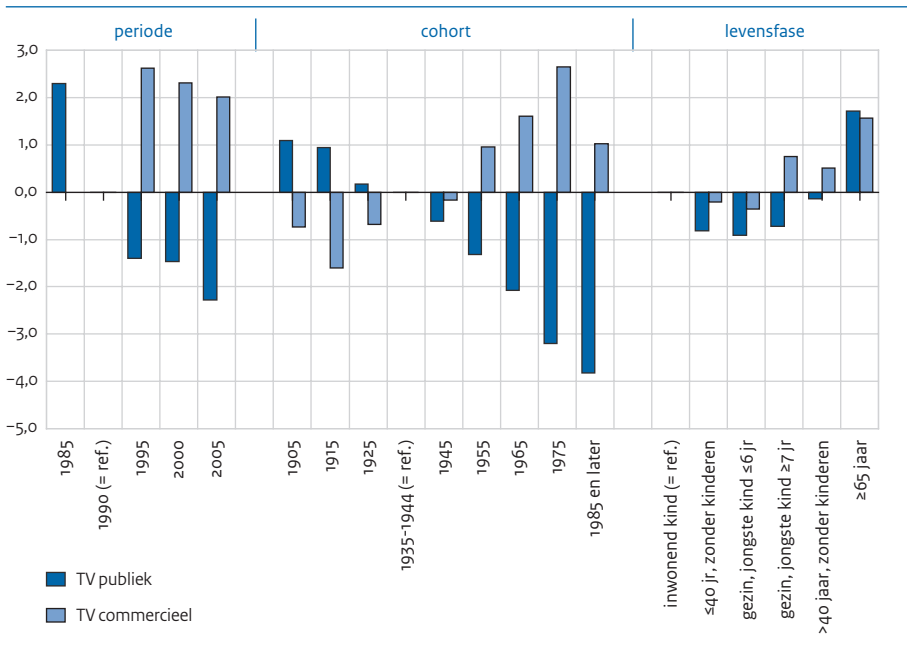
Bron: SCP (TBO'05)

Zo worden veranderingen in het televisiekijken deels gestuurd doordat in bepaalde periodes meer te kiezen is dan in andere periodes, deels doordat personen hun kijkvoorkeuren aanpassen en deels doordat latere geboortegaangenen met andere voorkeuren de plaats innemen van eerdere jaargangen. Daarmee zijn nog lang niet alle factoren die van invloed zijn op de kijktijd en kijkvoorkeur benoemd. Ook achtergrondkenmerken als sekse, gezinssituatie en opleidingsniveau bepalen waar men naar kijkt. Zo is er weinig verschil naar opleidingsniveau in het kijken naar 'de publieken', terwijl de kijktijd naar commerciële zenders afneemt naarmate men hoger is opgeleid (Huysmans et al. 2004). Aangezien de aandacht hier vooral uitgaat naar verschillen tussen cohorten blijven andere factoren onderbelicht, maar in de berekening van de effecten van cohort, levensfase en periode is voor de invloeden van andere factoren wel gecontroleerd.

Het kijken naar de verschillende zenders heeft sterk de invloed van opeenvolgende periodes ondergaan (figuur 16.5). De commerciële zenders duiken op in het jaar 1990 (het referentiejaar in figuur 16.5) en zijn de vijf jaar daarna sterk gegroeid. Het periode-effect weerspiegelt daarmee de verandering van het medialandschap in de periode 1975-2000 en de reacties van de mediagebruikers daarop. Tevens blijken opeenvolgende (tienjaars) geboortecohorten (na controle voor andere kenmerken) significant van elkaar te verschillen. De eerdere cohorten kijken meer televisie en zijn de publieke omroep veel meer trouw gebleven dan de latere. Een groot deel van de latere cohorten heeft de periode zonder commerciële zenders niet meegemaakt en stemt vooral af op 'de commerciëlen'. De invloed van de levensfase is relatief klein. Wel blijkt dat 65-plussers per week ongeveer anderhalf uur meer naar zowel publieke als commerciële zenders kijken dan thuiswonende kinderen. Jonge paren en gezinnen met (jonge) kinderen kijken in vergelijking met de 65-plussers wekelijks bijna een uur minder naar de publieke omroep.

Figuur 16.5

Kijken naar publieke en commerciële zenders, naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2005 (in uren per week)^{a, b}

a Gecorrigeerd voor geslacht, opleidingsniveau en inkomen.

b Sheaf-test Publieke zenders: periode 0,30, cohort 0,22 en levensfase 0,14; commerciële zenders: periode 0,19, cohort 0,18 en levensfase 0,10 (verschil tussen periode en cohort is niet significant ($p > .01$)).

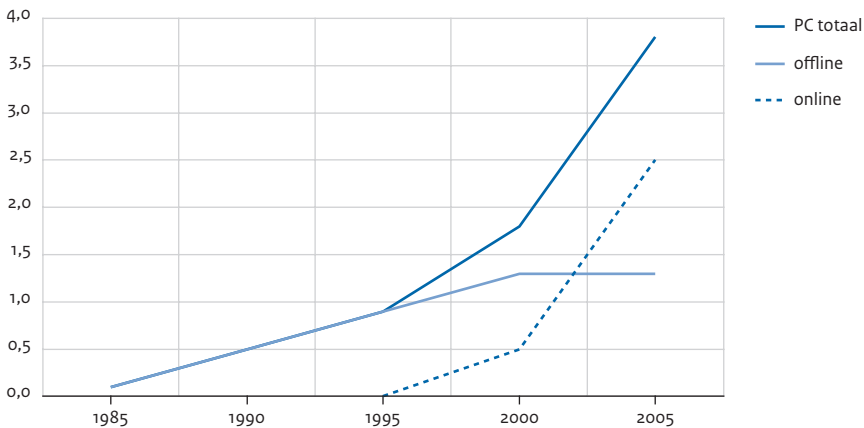
Bron: SCP (TBO'85-'05)

Om veranderingen in het mediatijsbudget na 1995 te verklaren is een blik op verschillende soorten televisiezenders niet meer afdoende. De opkomst van internet sinds het midden van de jaren negentig betekende een nieuw proces van adoptie van technologie en een nieuwe uitruil van activiteiten. De duur van het computergebruik steeg van 0,1 uur per week in 1985 (als hoofdactiviteit in de vrije tijd) naar 3,8 uur in 2005, waarvan 2,5 uur op internet was besteed (figuur 16.6).

De duur van het computergebruik steeg onder alle leeftijdsgroepen sterk, onder jongeren het meest. In 2005 zaten 12-24-jarigen in hun vrije tijd gemiddeld 7,3 uur per week achter de computer, de 65-plussers gemiddeld 1,9 uur (tabel 16.3). Net als bij commerciële televisie behoren de ouderen tot de achterblijvers bij de adoptie van het nieuwe (Duimel 2007).

Figuur 16.6

Computergebruik als hoofdactiviteit, naar offline en online, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2005 (in uren per week)

Bron: SCP (TBO'85-'05)

Tabel 16.3

Computergebruik als hoofdactiviteit, naar offline/online en leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 2005 (in uren per week)

	12-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
computer totaal	7,3	3,5	3,5	2,8	3,1	2,1	1,4
wv.							
offline	2,2	1,0	1,0	0,8	1,5	1,2	0,8
online	5,2	2,5	2,5	1,9	1,7	0,9	0,6

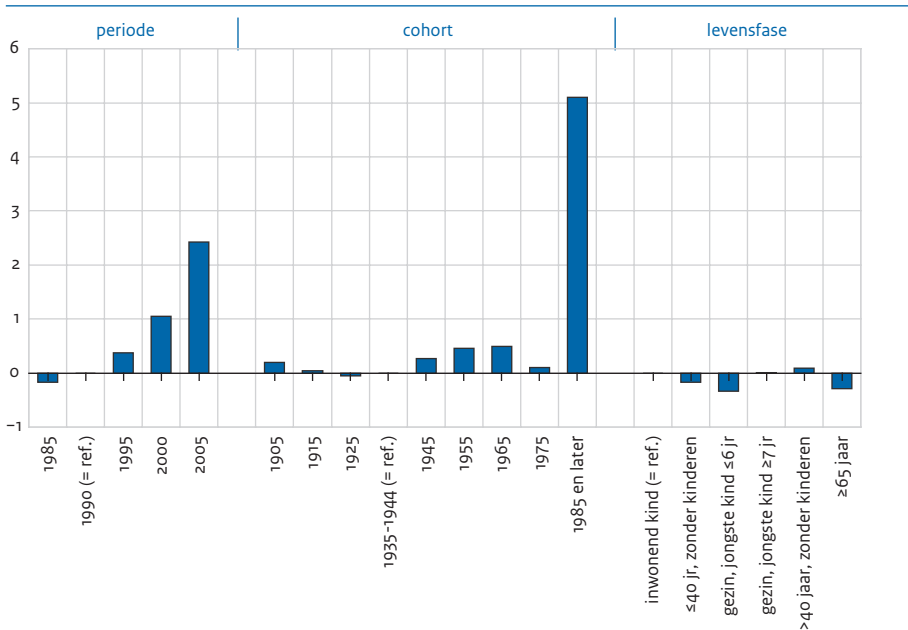
Bron: SCP (TBO'05)

Veranderingen in het computergebruik zijn toe te schrijven aan zowel de bredere verspreiding onder de gehele bevolking (periode-effect) als de intensieve benutting van de computer door de meest recente geboortegaargangen (cohorteffect) (figuur 16.7). Het periode-effect wijst dan op de veranderingen in het medialandschap. De computer (pc) heeft er vanaf de introductie begin jaren tachtig een jaar of 30 over gedaan om door te dringen in nagenoeg alle Nederlandse huishoudens. Alle groepen in de Nederlandse bevolking hebben daar ten minste in enige mate deel aan. Toch loopt het meest recente cohort nadrukkelijk voorop bij het computergebruik in de vrije tijd. In de literatuur zijn jongeren die opgroeiden met digitale media wel aangeduid als de 'digitale generatie' (De Haan en Van 't Hof 2006). Voor hen zijn die media vanzelfsprekend, vooral gamen en communicatietoepassingen als MSN en sociale netwerksites als Hyves en Facebook verworven snel grote populariteit onder de jongeren. De tijd die jongeren aan digitale

media besteden gaat voor een groot deel ten koste van hun televisiekijktijd (De Haan en Huysmans 2007).

Figuur 16.7

Computergebruik naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2005 (in uren per week)^{a, b}

a Gecorrigeerd voor geslacht, opleidingsniveau en inkomen.

b Sheaf-test computergebruik: periode 0,25, cohort 0,27 en levensfase 0,05 (verschil tussen periode en cohort is niet significant ($p > .01$)).

Bron: SCP (TBO '85-'05)

Iedere geboortegaang kent een zekere trouw aan de media waarmee men is opgegroeid. Degenen die voor de Tweede Wereldoorlog werden geboren, groeiden op in een periode van het geschreven woord en bleven meer gedrukte media lezen dan degenen die na hen kwamen (Knulst en Kraaykamp 1996). De naoorlogse geboortegaangen maakten de komst van de televisie mee, nog weer latere de uitbreiding van het zenderaanbod. Eerdere televisiejaargangen bleven meer trouw aan de zenders waarmee zij als eerste kennis maakten: de publieke omroep. Latere jaargangen kijken meer naar de commerciële zenders. De digitale geboortegaangen hebben weer minder moeite om de televisie, en zeker het boek, links te laten liggen, zij leven met de nabijheid en onmiddellijkheid van de digitale media. Zo kunnen we spreken van woord-, beeld- en digitale generaties. Een dergelijke karakterisering naar mediagebruik verdient echter relativering. Iedere generatie kent een gebruiksmix van verschillende media;

de verschillen zitten in de verhoudingen, maar geven wel enige voeding voor wat velen waarnemen, namelijk het bestaan van mediageneraties.

16.4 Sport

Sport heeft zich in de afgelopen eeuw ontwikkeld van een activiteit van voornamelijk welgestelden tot een belangrijke invulling van de vrije tijd voor miljoenen. Daarbij was sport vroeger voornamelijk een *jongmenselijke* activiteit (Rijsdorp 1966), terwijl tegenwoordig ook veel ouderen aan sport doen (Kamphuis en Van den Dool 2008). Het beleid stimuleert de deelname van verschillende groepen in de samenleving en streeft ernaar om jongeren, werknemers en ouderen hun leven lang aan sport te (kunnen) laten deelnemen (vws 2005, 2007a, 2007b; vws/ocw 2008). De meest recente ontwikkeling is het Olympisch Plan 2028 (NOC*NSF 2009), waarin een van de ambities is dat 75% van de bevolking in 2016 minstens twaalf keer per jaar sport. Het kabinet-Balkenende IV heeft deze doelstelling verbreed: zoveel mogelijk mensen doen mee in de samenleving, waaronder aan sport (vws 2009). De sportvereniging geldt daarbij als een belangrijk middel om verbondenheid in de samenleving te scheppen (vws 2005). In deze paragraaf is aan de orde hoe de sportdeelname en het verenigingslidmaatschap de afgelopen decennia veranderden en wat de rol is van cohort, levensfase en periode op deze ontwikkelingen. Daarbij is een strengere definitie van sportdeelname gebruikt dan in het Olympisch Plan, namelijk minstens 40 weken sporten per jaar. Deze grens komt overeen met het aanbod van sportverenigingen, die veelal hun trainingen organiseren buiten de schoolvakanties.

In de loop der jaren is de sportdeelname in de bevolking als geheel toegenomen. Zonder wandelen en fietsen deed in 1983 32% van de Nederlanders van 6 jaar en ouder minstens 40 weken per jaar aan sport. Meetellen van wandelen en fietsen brengt een complicatie met zich mee: tot 1991 werd gevraagd naar wandelen en fietsen/wielrennen, vanaf 1991 is gevraagd naar wandelsport en toerfietsen/wielrennen, een verandering met gevolgen voor de deelnamecijfers. Daarom worden gegevens inclusief en exclusief wandelen en fietsen gepresenteerd. Exclusief groeide de sportdeelname tot 41% van de bevolking in 2007, inclusief tot 50% (figuur 16.8). Mannen en vrouwen doen anno 2010 evenveel aan sport.

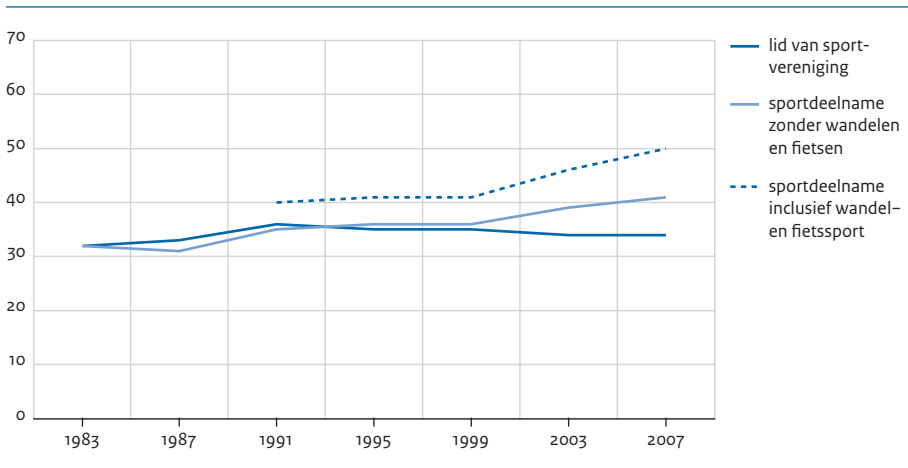
Deze groei in sportdeelname is te duiden aan de hand van een aantal ontwikkelingen. Zo wordt vanuit het beleid en anderszins meer belang gehecht aan sport. Dit is te zien in de bouw van sportaccommodaties vanaf de jaren zestig, de aandacht voor sportieve recreatie in de jaren zeventig, en de inzet van sport als middel tot sociale verbondenheid in het huidige beleid (De Heer 2000; vws 2007b).

Ook de sportvraag is veranderd. Steeds meer mensen doen aan sport, maar de wens tot wedijver met anderen nam af (Crum 1991). In tal van nieuwe sporten zijn andere motieven leidend, zoals het verbeteren van de fitheid en lenigheid (o.a. fitness) of het meedoen met een bepaalde lifestyle (o.a. skaten en surfen, Wheaton 2005). De duurzaamheid van deze nieuwe sporten verschilt echter: fitness is al jaren populair, terwijl windsurfen meer als een hype van de jaren tachtig kan worden gezien. De toename van de beschikbare sporten vergrootte de kans op het vinden van een geschikte sport.

In de loop der jaren veranderde tevens de afbakening van 'sport'. Vroeger was de 'echte sporter' iemand die bij de sportvereniging actief was en meedeed aan wedstrijden en competitie (Stokvis 2010). Tegenwoordig zullen mensen wandelsport en toerfietsen ook als sport bestempelen, terwijl dit voorheen als recreatie werd gezien. Ook het verenigingslidmaatschap is minder belangrijk geworden, ten faveure van andere organisatievormen als fitnesscentra, sporten in informele groepen of alleen sporten. Ten slotte is sport voor meer groepen een vorm van normatief gedrag geworden, iets wat je behoort te doen (Vanreusel en Renson 1984).

Figuur 16.8

Sportdeelname (minstens 40 weken per jaar)^a en lidmaatschap^b van een sportvereniging, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in procenten)

- a Sportdeelname inclusief wandel- en fietssport is sinds 1991 gevraagd.
 b Sportverenigingslidmaatschap is gebaseerd op de algemene vraag naar verenigingslidmaatschappen.

Bron: SCP (AVO '83-'07)

Sport is in de loop der jaren steeds meer een vast onderdeel geworden van het dagelijkse leefpatroon van mensen. Enerzijds komt dit doordat latere geboorteaargangen meer met sport zijn opgegroeid. Mensen die in hun jeugd of als jongvolwassene aan sport deden, hebben een grotere kans om later sportief actief te blijven dan mensen die niet op jonge leeftijd hebben gesport (Breedveld 2006; Tiessen-Raaphorst 2010).

Leeftijd is een belangrijke factor in sportdeelname en verenigingslidmaatschap: meer jongeren doen aan sport en zijn lid dan ouderen. In 2007 deed 76% van de kinderen tot 15 jaar aan sport, naast het geboden bewegingsonderwijs op school (tabel 16.4). Bij de meeste kinderen begint de sportloopbaan met zwemles: 36% van de 6- en 7-jarigen zit op zwemles, 55% had minstens één diploma (Herweijer et al. 2008). Als een of meerdere diploma's zijn gehaald, dan mag een andere sport worden gekozen: populair blijven voetbal voor de jongens en gymnastiek voor de meisjes (Tiessen-Raaphorst 2010).

Veel kinderen zijn daarbij lid van een sportvereniging (64%). Met de puberteit neemt de sportdeelname duidelijk af: van de 15-24-jarigen doet de helft (53%) nog frequent aan sport. Daarna blijft dit relatief constant tot 65-jarige leeftijd (47%-50%).

Tabel 16.4

Verenigingslidmaatschap en sportdeelname (minstens 40 weken per jaar), naar leeftijd, bevolking van 6 jaar en ouder, 2007 (in procenten)

	6-14 jaar	15-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	75 jaar ≥
verenigings- lidmaatschap	64	44	36	32	28	24	17	9
sportdeelname incl. wandelen- en fietssport	76	53	47	47	50	48	40	16
sportdeelname excl. wandelen- en fietssport	75	51	42	38	38	32	27	13

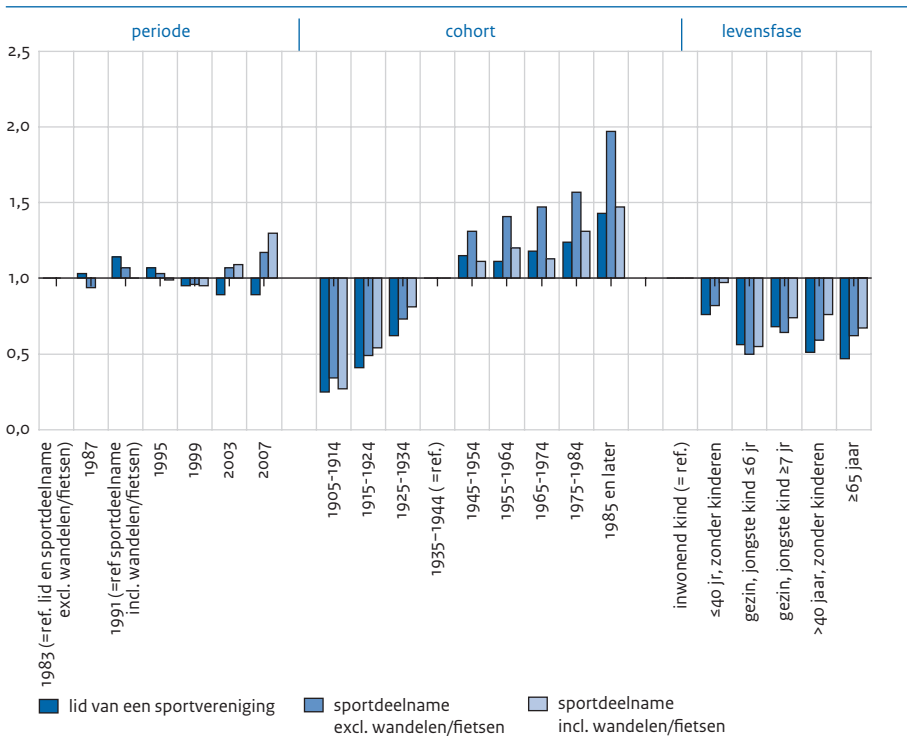
Bron: SCP (AVO'07)

Wanneer de ontwikkelingen in sportdeelname en verenigingslidmaatschap gesplitst worden naar effecten van periode, cohort en levensfase, blijkt vooral het cohort van invloed (figuur 16.9). Eerdere cohorten doen veel minder vaak aan sport en zijn minder vaak lid van een sportvereniging dan latere cohorten. Vooral de rol van cohortlidmaatschap bij de sportdeelname zonder wandelen en fietsen valt op. Dit komt doordat mensen uit eerdere cohorten als ze aan sport doen juist vaak wandelen en fietsen. Als deze activiteiten niet worden meegenomen, wordt het verschil tussen latere en eerdere cohorten kleiner.

Naast cohort speelt de levensfase een rol. Thuiswonende kinderen doen meer aan sport en zijn vaker lid van een sportvereniging dan mensen in andere levensfasen. Alleen de sportdeelname zonder wandelen en fietsen van mensen jonger dan 40 jaar zonder kinderen wijkt niet af van de sportdeelname van inwonende kinderen. Mensen met kinderen jonger dan 6 jaar sporten minder (Tiessen-Raaphorst 2010; Van den Dool et al. 2008). Daarna volgt enig herstel, om na het 40e levensjaar weer op het niveau van ouders met jonge kinderen uit te komen. Het verenigingslidmaatschap volgt hetzelfde patroon. Het periode-effect, ten slotte, toont minder schommelingen.

Figuur 16.9

Sportdeelname (minstens 40 weken per jaar), naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^{a, b}

a Gecorrigeerd voor geslacht, opleidingsniveau en inkomen.

b Sheaf-test lid sportvereniging: periode 0,03, cohort 0,23 en levensfase 0,21 (verschil tussen levensfase en cohort is niet significant ($p > .01$)).

Sheaf-test lid sportdeelname zonder wandelen en fietsen: periode 0,04, cohort 0,28 en levensfase 0,16.

Sheaf-test lid sportdeelname inclusief wandelen en fietsen: periode 0,05, cohort 0,25 en levensfase 0,13.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

16.5 Recreatie

Wanneer het gaat over ‘recreënd Nederland’ wordt veelal impliciet verwezen naar openluchtrecreatie: naar het maken van recreatieve fietstochtjes, wandelingen in de natuur of andere vormen van vrijetijdsbesteding in de buitenlucht waarbij men ‘een frisse neus haalt’ en ‘de wind door de haren voelt’. Dat het woord recreatie vooral appelleert aan recreatie in de buitenlucht is historisch goed te verklaren. In 1965 werd het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk opgericht. Binnen dit ministerie kwam de hoofdafdeling ‘Openluchtrecreatie’ tot stand (Boshart 1973; Beckers 1983). ‘Recreatie’ in de naam van het ministerie verwees dus naar openluchtrecreatie. De beleidsaandacht voor recreatie in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw was erop gericht mensen uit de stad te krijgen en te laten genieten van en ontspannen in het buitengebied. Nieuwe recreatiegebieden werden aangelegd en bestaande natuurgebieden werden door de aanleg van infrastructuur ontsloten. Mensen die in deze periode opgroeiden konden meer dan eerdere geboortegaargangen in de weekenden wandelen, fietsen en picknicken in de nieuw aangelegde recreatierterreinen of in de beter bereikbaar geworden natuurgebieden. De vraag is of men in deze cohorten blijvend door de grotere beschikbaarheid van buitenrecreatie is beïnvloed.

Intussen is het aanbod aan vrijetijdsactiviteiten fors gegroeid en gaandeweg geprofessionaliseerd. Denk aan de komst van attractieparken, dierentuinen, tropische zwemparadijzen, musicaltheaters, bowlingbanen, skihellingen, indoorspeeltuinen voor kinderen, megabioscopen, outletshoppingcentra, kartingbanen, woonboulevards, sportcomplexen en tuincentra (Metz 2002). De term ‘recreatie’ is in zijn oude invulling inmiddels niet meer dekkend voor het brede aanbod aan uithuizige vrijetijdsactiviteiten. Er wordt dan ook steeds vaker gesproken van de vrijetijdssector of de vrijetijdsindustrie (Mommaas et al. 2000). Zijn dergelijke vrijetijdsactiviteiten ook tot het repertoire van eerdere cohorten doorgedrongen? Of is het aanbod dat na de traditionele openlucht-recreatie tot stand kwam aan hen voorbij gegaan en maken alleen de latere cohorten – die wel met het explosief toegenomen aanbod opgroeiden – hier gebruik van?

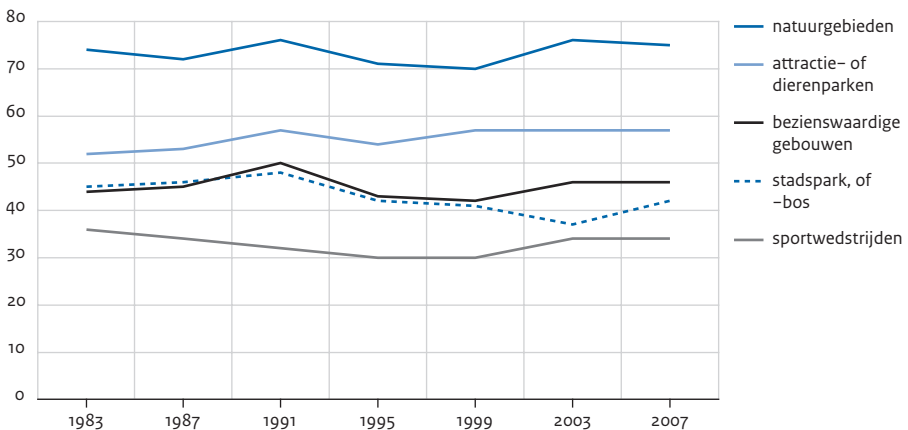
Naast de mogelijke verschillen in de vrijetijdsbesteding tussen geboortecohorten, kunnen ook periode-effecten een rol spelen. In dat geval zou een toename in een bepaalde vrijetijdsbesteding verklaard worden doordat deze activiteit in de loop der jaren aan populariteit heeft gewonnen, zoals bij het internetgebruik het geval is (zie § 16.3). Ten slotte kan de deelname aan verschillende vrijetijdsbestedingen beïnvloed worden door de levensfase waarin mensen verkeren. Zo is gebleken dat de sportdeelname onder mensen met jonge kinderen lager is dan onder mensen zonder kinderen of met oudere kinderen (zie § 16.4).

Hier wordt van vijf vrijetijdsactiviteiten gezien hoe de deelname hieraan zich de afgelopen decennia heeft ontwikkeld en hoe die ontwikkeling te duiden is in termen van cohort, periode en levensfase. Het betreft het bezoeken van natuurgebieden, attractie- of dierenparken, stadsparken of -bossen, bezienswaardige gebouwen en sportwedstrijden. Om te beginnen passeren de trends in uithuizige vrijetijdsbesteding in de afgelopen 25 jaar de revue. De deelname aan de vijf genoemde vrijetijdsactiviteiten was in die jaren vrij constant (figuur 16.10). In 2007 ging een nagenoeg even grote

groep Nederlanders minimaal eenmaal per jaar naar een natuurgebied, stadspark of -bos, bezienswaardig gebouw of sportwedstrijd als in 1983 het geval was. Het bezoek aan attractie- of dierenparken is in die periode het meest toegenomen (+5%). Voor de meeste activiteiten (het bezoek aan sportwedstrijden uitgezonderd) geldt dat de jaarlijkse deelname hieraan tussen 1983 en 1991 toenam, en daarna tot aan 1999 weer afnam, om in 2007 weer op nagenoeg hetzelfde niveau als in 1983 uit te komen. Van de vijf activiteiten is het bezoek aan (beschermde) natuurgebieden het populairst. Driekwart van de Nederlanders doet dit minimaal eenmaal per jaar. Het bezoek aan stadsparken en -bossen fluctueert het sterkst.

Figuur 16.10

Het bezoeken^a van natuurgebieden, attractie- of dierenparken, stadsparken of -bossen, bezienswaardige gebouwen^b en sportwedstrijden, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in procenten)

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

b Kastelen, dorpen en stadsdelen.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

De uithuizige vrijetijdsbesteding van jongeren en die van ouderen verschillen van elkaar. Voor elk van de vijf onderzochte uithuizige vrijetijdsactiviteiten geldt dat er beduidend minder 75-plussers aan deelnemen dan 65-74-jarigen (tabel 16.5). De 75-plussers krijgen gezondheidsproblemen die hen beperken eropuit te gaan (De Haan 2010). Daarnaast zijn er grote verschillen in het vrijetijdsgedrag binnen de groep 6-74-jarigen. Attractieparken en dierentuinen worden met name bezocht door de 6-44-jarigen. Het is een activiteit die ondernomen wordt door jonge kinderen en hun ouders, evenals door jongeren en jongvolwassenen. Ook het bezoek aan sportwedstrijden is vooral iets voor jongeren.

Bijna de helft van de 15-24-jarigen bezoekt weleens een sportwedstrijd, waarna het met de jaren afneemt tot een vijfde van de 65-74-jarigen en een tiende van de 75-plussers. Bezienswaardige gebouwen worden meer bezocht door de oudste helft van de bevolking dan door de jongste helft.

Ouderen bezoeken vaker bezienswaardige gebouwen, jongeren hebben meer interesse voor attractie- en dierenparken en voor sportwedstrijden. Komt dit doordat zij in verschillende levensfasen zitten of doordat zij tot verschillende geboortegaangenen behoren?

Tabel 16.5

Het bezoeken^a van natuurgebieden, attractie- of dierenparken, stadsparken of -bossen, bezienswaardige gebouwen^b en sportwedstrijden, naar leeftijd, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in procenten)

	6-14 jaar	15-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
(beschermd)								
natuurgebieden	80	67	74	80	80	75	75	45
attractie- of dierenparken	87	67	66	72	44	39	39	19
stadsparken of -bossen	40	42	49	43	44	42	38	26
bezienswaardige gebouwen ^a	47	38	40	45	53	55	52	27
sportwedstrijden	40	49	31	38	38	26	20	9

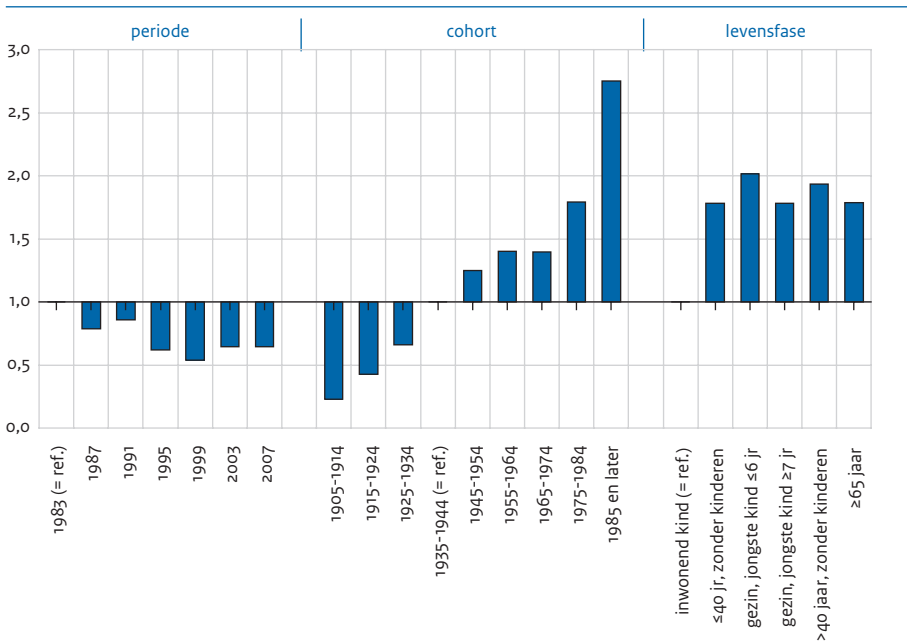
a Minimaal eens in de twaalf maanden.

b Kastelen, dorpen en stadsdelen.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Figuur 16.11

Het bezoeken^a van natuurgebieden, naar levensfase, cohort en periode, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

b Sheaf-test bezoek natuurgebieden: periode 0,11, cohort 0,27 en levensfase 0,15.

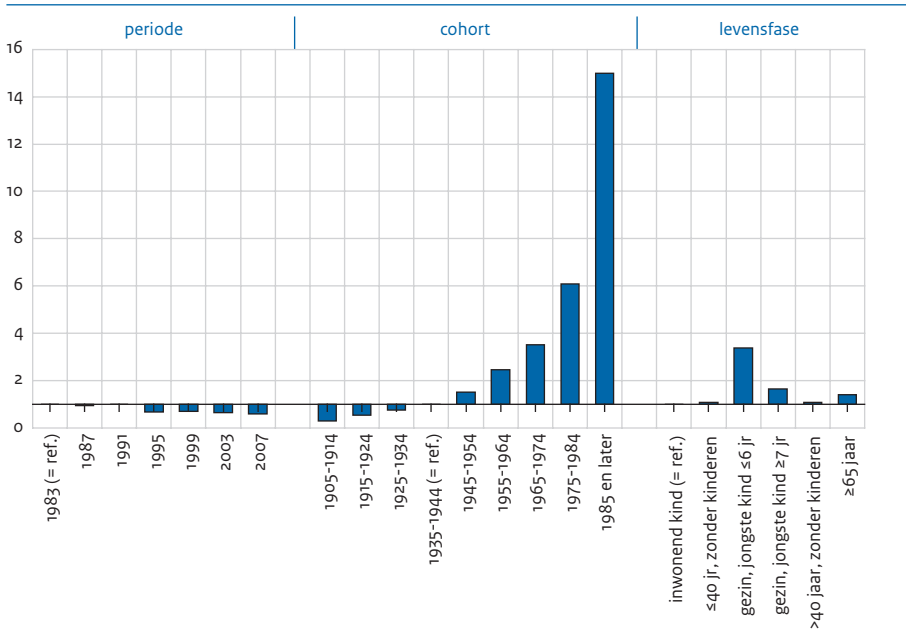
Bron: SCP (AVO'83-'07)

Verschillen in het bezoek aan (beschermde) natuurgebieden worden voor het grootste deel verklaard door verschillen tussen cohorten. Onder eerdere cohorten trekken meer mensen minstens eenmaal per jaar de natuur in dan onder het meest recente cohort. Levensfase en periode spelen een kleinere rol, al blijft het bezoek aan natuurgebieden bij inwonende kinderen wat achter (figuur 16.11).

Figuur 16.12

Het bezoeken^a van attractie- of dierenparken, naar levensfase, cohort en periode, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

b Sheaf-test bezoek attractie- of dierenparken: periode 0,10, cohort 0,45 en levensfase 0,20.

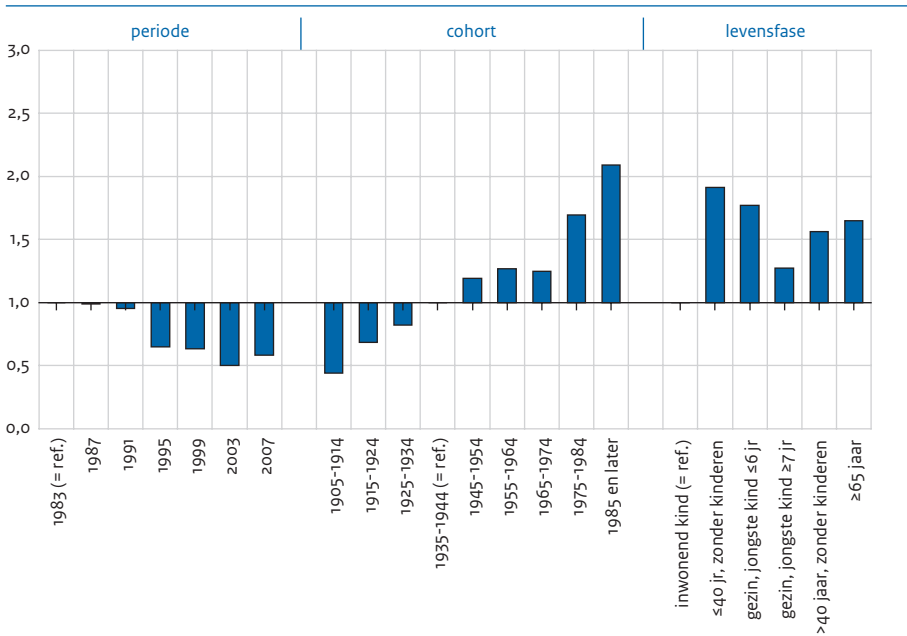
Bron: SCP (AVO'83-'07)

De licht gestegen populariteit van het bezoek aan attractie- of dierenparken wordt met name verklaard doordat recentere cohorten meer van dit vrijetijdsaanbod gebruikmaken dan eerdere cohorten (figuur 16.12).

Of men stadsparken of -bossen bezoekt, wordt het sterkst beïnvloed door het geboortecohort. Onder recentere cohorten bezoeken meer mensen minimaal eenmaal per jaar een stadspark of -bos dan onder eerdere cohorten. De invloed van periode en levensfase is kleiner (figuur 16.3).

Figuur 16.13

Het bezoeken^a van stadsparken of -bossen, naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

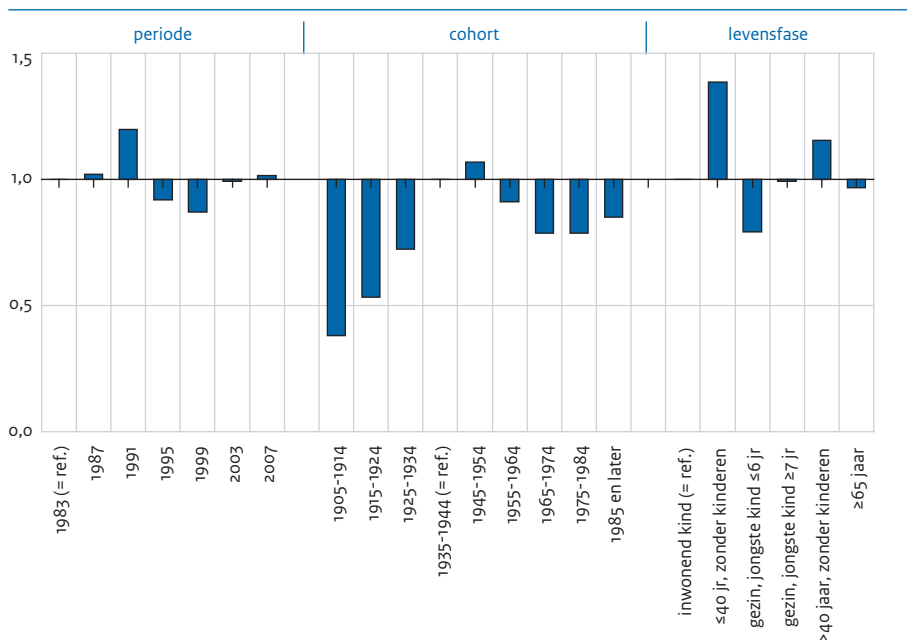
b Sheaf-test bezoek stadsparken of -bossen: periode 0,15, cohort 0,17 en levensfase 0,13.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Voor het bezoek aan kastelen, dorpen en stadsdelen biedt cohortlidmaatschap eveneens de belangrijkste verklaring. Bezienswaardige gebouwen worden met name bezocht door degenen die tussen 1935 en 1964 geboren zijn. De levensfase is ook van invloed, al is deze invloed kleiner. Mensen zonder kinderen gaan er vaker op uit om cultuurhistorie te bezoeken dan mensen met kinderen (figuur 16.14).

Figuur 16.14

Het bezoeken^a van bezienswaardige gebouwen, naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

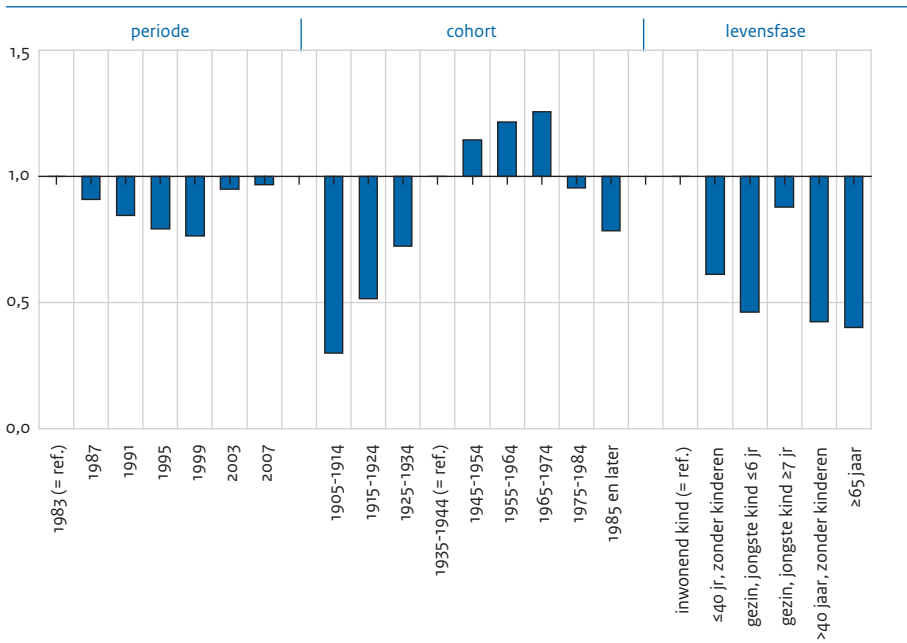
b Sheaf-test bezoek bezienswaardige gebouwen: periode 0,05, cohort 0,12 en levensfase 0,09.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Bij het bezoek aan sportwedstrijden is de levensfase het meest bepalend. Thuiswonende kinderen ouder dan 7 jaar en hun ouders doen dit vaker dan mensen die jongere kinderen hebben en dan 40-plussers (figuur 16.15, Verbeek en Tiessen-Raaphorst 2010). Ook het geboortecohort is van invloed. Mensen die geboren zijn tussen 1935 en 1984 gaan vaker naar sportwedstrijden dan mensen die eerder of later geboren zijn. De periode heeft nagenoeg geen invloed op het bezoek aan sportwedstrijden.

Figuur 16.15

Het bezoeken^a van sportwedstrijden, naar levensfase, cohort en periode, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

b Sheaf-test bezoek sportwedstrijden: periode 0,05, cohort 0,16 en levensfase 0,20.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Tot welk geboortecohort men behoort is dus van invloed op de uithuizige vrijetijdsbesteding. Het bezoek aan natuurgebieden, attractie- of dierenparken, stadsparken of -bossen en bezienswaardige gebouwen hangt sterker samen met geboorteejaar dan met levensfase of periode.

De resultaten van ons onderzoek bieden echter geen steun aan de gedachte dat eerdere cohorten vooral recreatieve activiteiten in de buitenlucht zouden ondernemen en latere cohorten vooral andere uithuizige vrijetijdsactiviteiten. Integendeel: in de recentere cohorten gaan meer mensen minimaal een keer per jaar de natuur in dan onder eerdere cohorten.

16.6 Vrijetijdsbesteding: cohorten zonder generaties

Zijn er, alles overziend, verschillen tussen geboortecohorten, of zelfs tussen welomlijnde generaties, in wat men in de vrije tijd doet en laat? Het antwoord is dat er in de

vrijtijdsbesteding inderdaad verschillen tussen cohorten te zien zijn, zonder dat zich scherp afgebakende generaties aftekenen (Van den Broek 1994).

De neiging om voorstellingen in de populaire culturele genres te bezoeken is vele malen groter onder latere dan onder eerdere geboortecohorten, de bijna lineaire stijging geeft echter geen aanleiding daar generaties in te onderscheiden. Bezoek aan traditionele of canonieke vormen van cultuur varieert wat over de cohorten, zonder grote verschillen of een duidelijk patroon. Bij één specifieke vorm daarvan, te weten uitvoeringen van klassieke muziek, geeft het bereik per geboortegaang aanleiding tot zorg: dat bereik is in recente cohorten de helft kleiner dan in het cohort 1935-1944. De dalende lijn is weliswaar tot staan gebracht, maar nog niet ten goede omgebogen. De logica van het proces van cohortvervangning duidt hier, *ceteris paribus*, op een toekomstige daling in de belangstelling.

Binnen cohorten kent men een zekere trouw aan de media uit de jeugd. Wie opgroeide met het geschreven woord, bleef meer gedrukte media lezen dan wie opgroeide met televisie en met internet. De eerste televisiejaargangen bleven meer trouw aan de publieke zenders waarmee zij als eerste kennis maakten. Latere jaargangen kijken meer naar de commerciële zenders – als ze nog kijken, want de meeste recente digitale geboortegaangen kijken minder televisie en zijn vaker te vinden op internet. Zo tekenen zich de contouren af van woord-, beeld- respectievelijk digitale generaties, hoewel dit niet verabsolueert moet worden, want de grenzen zijn niet scherp. Veeleer gaat het om variaties in de mediamix die men gebruikt.

Eerdere cohorten doen veel minder vaak aan sport en zijn minder vaak lid van een sportvereniging dan latere cohorten. Cohortlidmaatschap is eveneens van invloed op andere vormen van uithuizige vrijtijdsbesteding. Recentere cohorten kennen een grotere toeloop naar natuurgebieden, attractie- of dierenparken en stadsparken of -bossen dan eerdere cohorten. Het bezoek aan bezienswaardige gebouwen piekt in het cohort 1945-1954, dat aan sportwedstrijden in het cohort 1965-1974.

Al met al zijn er in de besteding van de vrije tijd dus patronen van cohortgebonden gedrag te onderkennen. Wat voor sommigen een heel vanzelfsprekend deel van het vrijtijdsrepertoire is waarmee men opgroeide (en waarin men een ‘native’ is), is voor anderen iets wat men niet oppikte omdat men al met andere verschijningsvormen opgroeide of juist iets wat men pas later in het leven leerde kennen en in het vrijtijdsrepertoire inpaste (en waarin men ‘immigrant’ is).

Literatuur

- Beckers, T. (1983). *Planning voor vrijheid: een historisch-sociologische studie van de overheidsinterventie in recreatie en vrije tijd*. Wageningen: Landbouwhogeschool Wageningen.
- Boshart, M. (1973). *De grote uittocht. Openluchtrecreatie in Nederland*. Alphen a/d Rijn: Samson.
- Breedveld, K. (2006). Verschillen in sportdeelname. In: K. Breedveld en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2006* (229-321). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (1994). Cohorten zonder generaties. Cohortvervangning en generatievorming in Nederland. In: *Sociologische Gids*, jg. 41, p. 346-371.

- Broek, A. van den, J. de Haan en F. Huysmans (2009). *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en mediagebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Crum, B. (1991). *Over de versporting van de samenleving*. Rijswijk: ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Dool, R. van den, R. van der Meulen en K. Breedveld (2008). *Van 65 naar 75. Bouwstenen voor een beleid gericht op de verhoging van de sportdeelname*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Duimel, M. (2007). *Verbinding maken. Senioren en internet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haan, J. de (2010). Sport en transities in de levensloop. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan en K. Breedveld (red.), *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010*. Den Haag / 's-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Haan, J. de, en C. van 't Hof (red.) (2006). *Jaarboek ict en samenleving 2006. De digitale generatie*. Amsterdam: Boom.
- Haan, J. de, en F. Huysmans (2007). De digitalisering van media- en informatiegebruik. In: J. Steyaert en J. de Haan (red.), *Jaarboek ict & Samenleving 2007; gewoon digitaal* (p. 69-88). Amsterdam: Boom.
- Heer, W. de (2000). *Sportbeleidsontwikkeling 1945-2000*. Haarlem: De Vrieseborch.
- Herweijer, L., H. Stegeman en E. Wisse (2008). Sport en onderwijs. In: K. Breedveld, C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2008* (231-254). Den Haag/'s-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Huysmans, F., J. de Haan en A. van den Broek (2004). *Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kamphuis, C. en R. van den Dool (2008). Sportdeelname. In: K. Breedveld, C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2008* (74-101). Den Haag / 's-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Knulst, W. en G. Kraaykamp (1996). *Leesgewoonten*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau / Elsevier bedrijfsinformatie (SCP-publicatie 1996/23).
- Metz, T. (2002). *Pret. Leisure en Landschap*. Rotterdam: NAi Uitgevers.
- Mommaas, H., M. van den Heuvel en W. Knulst. (2000). *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen*. Den Haag: Sdu Uitgevers (WRR-voorstudies nr. 109).
- NOC*NSF (2009). *Olympisch Plan 2028. Heel Nederland naar Olympisch niveau; plan van aanpak op hoofdlijnen*. Arnhem: NOC*NSF.
- Rijsdorp, K. (1966). *Sport als jong-menselijke activiteit*. Utrecht: Stichting Jan Luiting Fonds.
- Stokvis, R. (2010). *De sportwereld; een inleiding*. Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Tiessen-Raaphorst, A. (2010). Sportdeelname in verschillende levensfasen. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan en K. Breedveld (red.), *Sport, een leven lang. Rapportage sport 2010*. Den Haag / 's-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Vanreusel, B. en R. Renson (1984). Sport als subcultuur; een andere kijk op sport als vrijetijdsgedrag. In: *Vrije tijd en samenleving*, jg. 2, nr. 3, p. 243-272.
- Verbeek, D. en A. Tiessen-Raaphorst (2010). Sport volgen vanaf de tribune of de bank. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan en K. Breedveld (red.), *Sport: een leven lang. Rapportage Sport 2010*. Den Haag / 's-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- vws (2005). *Tijd voor sport*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2007a). *Impuls brede scholen, sport en cultuur*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2007b). *De kracht van sport*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

vws (2009). *Uitblinken op alle niveaus. Kabinetsstandpunt bij het Olympisch Plan 2028*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

vws/ocw (2008). *Beleidskader sport, bewegen en onderwijs*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Wheaton, B. (2005). *Understanding lifestyle sports: consumption, identity and difference*. Londen, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

17

Generaties op de woningmarkt

Jeanet Kullberg en Jurjen Iedema

17.1	Wooncomfort door de jaren heen en gedurende de levensloop	387
17.2	Analyse van cohorten en maten voor woonkwaliteit	387
17.3	Koophuis	389
17.4	Eengezinshuis	393
17.5	Algehele woonkwaliteit	396
17.6	Financiering van het eigen huis	401
17.7	Perceptie van de eigen woonsituatie ten opzichte van eerdere en latere generaties	406
17.8	Samenvattend	407
	Noten	409
	Literatuur	410

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

Samenvatting

Zijn er generaties met een goede of juist minder goede positie op de woningmarkt? Dat is nagegaan met behulp van negen woononderzoeken die sinds 1977 gehouden zijn.

In *age period cohort* analyses tekenen zich geboortecohorten af die over meer woonkwaliteit beschikken dan andere, maar de overgang naar eerdere en latere cohorten verloopt geleidelijk. De babyboomgeneratie, de stille generatie (van voor de babyboomers) en de verloren generatie (na de babyboomers) hebben relatief vaak koophuizen, eengezinshuizen en kwalitatief goede huizen (ruim en comfortabel), mits gecorrigeerd wordt voor de leeftijd en de periode.

De babyboomcohorten kenden een gunstige inkomensontwikkeling, en hebben bovendien kunnen profiteren van omvangrijke nieuwbouwstromen, waaronder veel koophuizen die tegen gunstige voorwaarden werden aangeboden. Vandaar werd het later mogelijk om door te stromen naar steeds betere huizen. Dat geldt in iets mindere mate ook voor de stille en de verloren generatie.

Voor elke generatie geldt dat de woonkwaliteit wordt opgebouwd gedurende de levensloop, waarbij de top van de carrière samenvalt met de 'middelbare leeftijd' van pakweg 40 tot 65 jaar. Het aantal koophuizen, de grootte van woningen en het comfort ervan namen gestaag toe sinds de jaren zeventig. Door dit periode-effect wonen recentere cohorten vaker in een koophuis dan eerdere cohorten, ook vaker dan de babyboomers. Ze beschikken op steeds latere leeftijd over een eengezinshuis (daarvan nam het aandeel niet toe sinds 1977), maar stellen de gezinsvorming ook steeds langer uit.

De algehele woonkwaliteit nam voor opeenvolgende cohorten toe, maar stagneert bij cohort 1967-1970. Latere cohorten beschikken vooralsnog over minder kwaliteit. Dit komt onder meer door de sterk gestegen woningprijzen in de jaren negentig en 2000, de jaren waarin zij zelfstandig gingen wonen.

Recentere cohorten financieren het koophuis steeds meer met vreemd vermogen en stellen het aflossen van de hypotheek langer uit. Door cohortaflossing zal het beslag op hypotheekrente-aftrek dan ook fors toenemen.

17 Generaties op de woningmarkt

17.1 Wooncomfort door de jaren heen en gedurende de levensloop

In de loop der jaren zijn Nederlanders over steeds betere woningen gaan beschikken: ruimer en comfortabeler. Veranderingen in de woningvoorraad voltrekken zich geleidelijk door nieuwbouw, sloop en verbouwing van woningen. In het kielzog van degenen die naar een nieuwbouwwoning trekken, ontstaan verhuisketens die ook anderen in staat stellen hun woonomstandigheden te verbeteren. Zij betrekken de vrijgekomen woningen.

De woonkwaliteit van een individu hangt sterk samen met diens levensloop (Rossi 1955; Mulder 1993). De meeste mensen doorlopen een carrière op het gebied van gezin, werk en wonen. Men begint als alleenstaande, krijgt een partner en doorloopt daarna de fases van gezin met kinderen, gezin met uitgevlogen kinderen, en (verweduwd) oudere. Die ontwikkeling brengt verschillende verhuisstappen met zich mee: zelfstandig wonen, samenwonen, groter wonen in een ook voor kinderen veilig en aantrekkelijk woonmilieu, eventueel weer kleiner gaan wonen als de kinderen zijn uitgevlogen, en uiteindelijk vaak weer minder zelfstandig wonen, bijvoorbeeld in een aanleunwoning of verzorgingshuis. De loopbaan maakt het voor velen wenselijk en mogelijk om de woon-situatie aan te passen aan de status en gezinssituatie. De levensfase is zodoende een sterke voorspeller van een aantal woningkenmerken van een huishouden, zoals het type en de grootte van de woning.

In hoeverre zijn er generaties of geboortecohorten te onderscheiden die een betere of juist minder goede positie op de woningmarkt innemen? Zitten babyboomers er bijvoorbeeld beter bij dan andere generaties? Dat is de centrale vraag in dit hoofdstuk.

Veranderingen in de woonsituatie van opeenvolgende geboortecohorten bieden belangrijke informatie om de toekomstige woningvraag te voorspellen. Van Fulpen (1985) gebruikte deze informatie en voorspelde voor Nederland een aanzienlijk snellere toename van het eigenwoningbezit dan toen werd aangenomen op grond van het destijds gangbare cross-sectieonderzoek (Pitkin en Masnick 1980). Ook voorzag hij dat de vraag naar woningen met minder, maar grotere kamers zou toenemen.

Eerst bekijken wij de positie en ontwikkeling van verschillende geboortecohorten op de Nederlandse woningmarkt, aan de hand van drie kwaliteitsmaten. Vervolgens gaan we na hoe verschillende cohorten het eigen huis financieren. Ten slotte bezien we met behulp van de SCP-enquête Nederland in Generaties (NiG2010) waarin generaties op de woningmarkt volgens de geïnterviewden van elkaar verschillen.

17.2 Analyse van cohorten en maten voor woonkwaliteit

We spreken van cohorteffecten als de tijd waarin een geboortecohort opgroeit en toetreedt tot de arbeidsmarkt of de woningmarkt van invloed is op de verdere levensloop. In de formatieve jaren worden ervaringen opgedaan die voor een groot deel bepalen welke waarden, normen en smaakvoorkeuren iemand ontwikkelt. Ook de kansen die

iemand krijgt aan het begin van zijn carrière, zoals de kansen op de arbeidsmarkt en op de woningmarkt, kunnen doorwerken in latere jaren (Becker 1992). In hoofdstuk 8 zagen we dat de leeftijd waarop jongvolwassenen het ouderlijk huis verlaten bij een kwart van de mannen boven de 25 jaar ligt. De eerste schreden op de zelfstandige woningmarkt, en daarmee bedoelen we de markt buiten het kamer- en wooneenhedencircuit, worden vaak nog wat later gezet. Nog wat later volgt de stap naar een eerste koophuis, omdat eerst genoeg moet worden verdiend en enig vermogen moet worden opgebouwd. We zullen niet op voorhand generaties onderscheiden, maar de omgekeerde weg bewandelen en op zoek gaan naar cohorteffecten om aan de hand daarvan de generaties zo goed mogelijk te duiden.

Analyse van de woonomstandigheden van geboortecohorten

Voor de positie op de woningmarkt, ofwel de woonkwaliteit waarover iemand beschikt, zijn het moment in de levensloop en de periode waarin men leeft cruciaal. De woningvoorraad wordt immers steeds beter en individuen gaan naarmate zij ouder worden meestal steeds beter wonen, vooral in de jaren tot de middelbare leeftijd. Als in een periode de omstandigheden voor een cohort, bijvoorbeeld starters op de koopwoningmarkt, gunstig zijn, kan er een cohorteffect ontstaan, doordat deze voorsprong tijdens heel de levensloop blijft bestaan. Gedurende de levensloop wordt immers zelden ingeboet op woonkwaliteit, tenzij bijzondere persoonlijke omstandigheden, zoals echtscheiding of verlies van werk, daartoe nopen. Dergelijke storende gebeurtenissen hebben een blijvende negatieve invloed op de wooncarrière (Feijten 2005). Meer constructieve gebeurtenissen in de levensloop, zoals relatievorming, het krijgen van kinderen of het vinden van een baan, genereren slechts een tijdelijke voorsprong in woonkwaliteit op generatiegenoten. Die voorsprong ebt na verloop van tijd weg, doordat steeds meer anderen uit hetzelfde geboortecohort dezelfde gebeurtenis meemaken en dan ook 'beter' gaan wonen (ibid.).

De effecten van leeftijd, periode en geboortecohort op de woonsituatie doen zich gecombineerd voor, maar zijn met een zorgvuldige aanpak statistisch te ontrafelen indien voor een reeks van jaren de woonkwaliteit van verschillende cohorten in beeld kan worden gebracht. In Nederland wordt de woonkwaliteit sinds 1977 onderzocht in opdracht van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu en zijn voorlopers. Om de vier jaar vindt een grootschalig woononderzoek plaats, steeds onder circa 50.000 tot 100.000 respondenten die representatief zijn voor de Nederlandse bevolking. Aan de hand van negen van deze woononderzoeken, verricht in de jaren 1977-2009, gaan we na of de woonkwaliteit van geboortecohorten onderling verschilt. Met de negen onderzoeken die in totaal 32 jaar bestrijken, kunnen we de geboortecohorten over 32 jaar min of meer volgen, ondanks dat in elk onderzoek andere mensen zijn geënquêteerd.

Maten voor woonkwaliteit

Hoe de woonkwaliteit het best gemeten kan worden is voor discussie vatbaar. De woning heeft immers uiteenlopende eigenschappen, zoals grootte, bouwstijl, indeling, de aan- of afwezigheid van een tuin, en de ligging. Toch zijn er kenmerken die de meeste mensen belangrijk vinden en die de marktwaarde van koophuizen goeddeels bepalen.

De grootte van de woning is zo'n kenmerk, net als het type woning; de meeste mensen wonen het liefst in een vrijstaand huis en zien zichzelf het minst graag een flatwoning (van vergelijkbare afmetingen) betrekken. Vrijstaande woningen zijn dan ook het duurst en flatwoningen het goedkoopst.

We beschrijven allereerst het al dan niet beschikken over een koophuis en over een eengezinshuis of grondgebonden woning. Koopwoningen zijn gemiddeld van betere kwaliteit dan huurhuizen. Zowel koopwoningen als eengezinshuizen worden door Feijten (2005) 'langverblijfwoningen' genoemd. Dat zijn woningen die passen bij mensen die langdurige *commitments* aangaan, levenskeuzen die een persoon voor een lange periode aan een bepaalde situatie binden (Becker 1964). Levenskeuzen hebben niet alleen betrekking op het domein waarin een *commitment* wordt aangegaan. Een kind opvoeden vergt bijvoorbeeld vaak aanpassingen in zowel de arbeidscarrière als in de woonomstandigheden. Kenmerkend voor een langdurige *commitment* is dan ook dat de situatie alleen tegen hoge kosten verlaten kan worden.

Naast deze twee woonkenmerken, die in alle onderzoeksjaren bekend zijn, is gezocht naar een meer omvattende kwaliteitsmaat. In navolging van Ras et al. (2006) hebben we de marktwaarde van woningen zo goed mogelijk benaderd op grond van een aantal kenmerken zoals de woninggrootte, het wooncomfort en de kwaliteit van de omgeving.¹ De geschatte marktwaarde weerspiegelt de kwaliteit van de woning. Bij deze schatting zijn we aangewezen op woningkenmerken die voor een lange reeks van jaren bekend zijn. Achtereenvolgens gaan we in op het koophuis, het eengezinshuis en de totale kwaliteit van de woningen van de diverse cohorten.

17.3 Koophuis

Steeds meer woningeigenaren

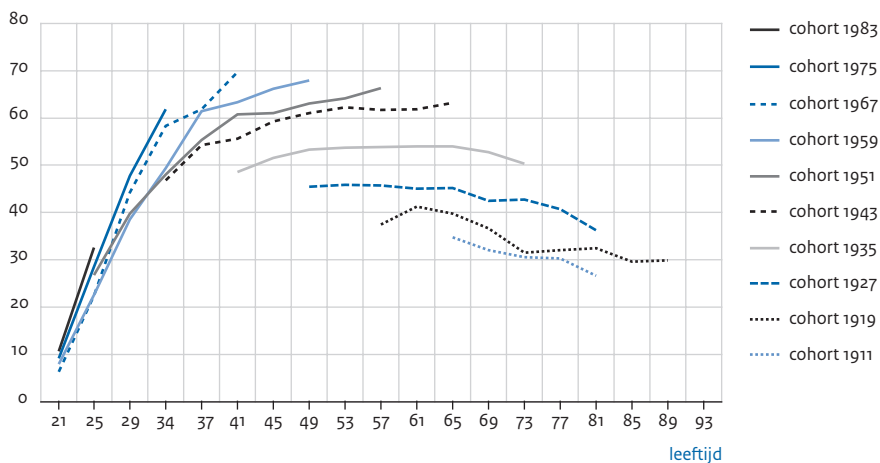
Het eigenwoningbezit is in Nederland vanaf de jaren zeventig sterk toegenomen. Waar rond de Tweede Wereldoorlog nog maar een kwart van de woningen een koophuis was, is dat aandeel inmiddels gestegen tot bijna 60%. Toch is de huursector nog altijd uitzonderlijk groot. Door de gestage toename van het eigenwoningbezit verandert de huurwoning gaandeweg van een basisvoorziening in een woonvorm voor wie (nog) niet kan kopen. Deze 'residualisering' van de huursector is al decennia geleden begonnen, nog voordat de overheid in de jaren negentig het eigenwoningbezit nadrukkelijk begon te propageren (Van Kempen et al. 2000).

Figuur 17.1 laat zien hoezeer het woningbezit is gestegen onder recente cohorten.

De cohorten in de figuur zijn clusters van vier opeenvolgende geboortejaren, waarvan steeds het eerste is weergegeven. Cohort 1983 is dus geboren in een van de jaren van 1983 tot en met 1986. We volgen de cohorten gedurende maximaal 32 jaar in hun levensloop. Op de x-as staat de gemiddelde leeftijd van de cohorten; op de y-as het percentage van het cohort dat op die leeftijd een eigen huis had. De cohorten zijn omwille van de overzichtelijkheid niet allemaal afgebeeld; om en om is er een weggelaten. Van de vroegste en van de meest recente cohorten hebben we minder dan negen meetmomenten. Duidelijk is te zien dat meer recente cohorten op steeds jongere leeftijd een huis kopen. Cohort 1975 (geboren 1975-1978) zit met de leeftijd van nog geen 30 jaar reeds op een

hoger niveau van eigenwoningbezit dan de cohorten 1911 tot en met 1927 ooit bereiken. Van cohort 1967 (geboren 1967-1970) heeft 70% op 40-jarige leeftijd al een koophuis. Bij cohort 1935 was dat nog geen 50%. Uit figuur 17.1 kunnen we niet aflezen of het toenemende eigenwoningbezit onder recentere cohorten een cohort- of een periode-effect is. Verschillende geboortecohorten bereiken immers dezelfde leeftijd in verschillende jaren (cohort 1967 bv. bereikte de leeftijd van 40 jaar 32 jaar later dan cohort 1935). In figuur 17.1 is ook te zien dat ouderen steeds later de eigen woning voor een huurhuis vervuilen. Bij cohort 1919 begon vanaf 61 jaar het eigenwoningbezit te dalen. Oudere mensen verhuisden nog veel van koop- naar huurhuizen. Bij cohort 1943 stijgt het eigenwoningbezit nog tussen het 60e en 65e jaar. Latere cohorten hebben deze leeftijd nog niet bereikt, maar bekend is dat ouderen met een koophuis, als ze al verhuizen, steeds vaker voor een koopappartement kiezen (Van Iersel et al. 2010: 17).

Figuur 17.1

Eigenwoningbezit naar geboortecohort en leeftijd^a

a Gemiddelde leeftijd van het geboortecohort; leeftijd van de oudste binnen het huishouden.

Bron: VROM (WBO'77-'02; Woon'06 en '09) SCP-bewerking

Klein verschil tussen cohorten

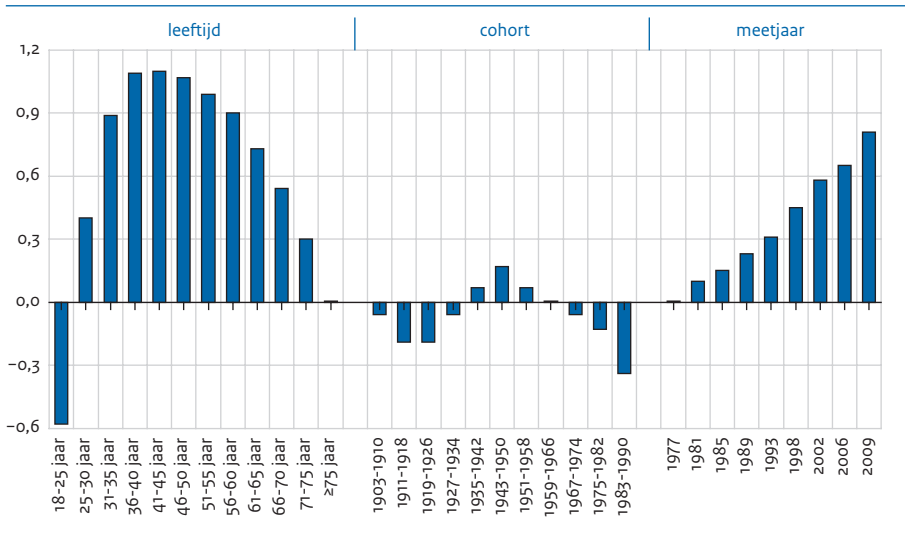
Figuur 17.2 brengt de situatie voor de cohorten nader in beeld. Hier is het belang van de levensloop (de leeftijd), het geboortecohort en de periode (het meetjaar) weergegeven en voor elkaar gecorrigeerd met behulp van een APC-analyse (APC staat voor Age, Period, Cohort). De cohorten zijn clusters van acht opeenvolgende geboortejaren.² De leeftijd, ofwel het moment in de levensloop, is van deze drie kenmerken het meest bepalend voor het wel of niet hebben van een koophuis. Daarna volgt de periode. Het eigenwoningbezit neemt immers vrij gestaag toe over de weergegeven jaren. Dat elk geboortecohort meer eigenaar-bewoners telt dan het voorgaande, zoals we in figuur 17.1

zagen, komt doordat recentere cohorten konden profiteren van de algehele toename van het eigenwoningbezit in de afgelopen decennia.

Een bescheiden, maar significant verschil is er tussen de geboortecohorten in figuur 17.2. Rekening houdend met de leeftijd en de periode, is het eigenwoningbezit het meest populair (geweest) onder de cohorten 1931-1940 en 1941-1955. Hier is met enige goede wil de babyboomgeneratie herkenbaar en daaraan voorafgaand nog de 'stille generatie', hoewel de begrenzing met andere cohorten eerder vloeiend dan scherp is. Deze twee generaties komen volgens Becker (1992) overeen in de maatschappelijke kansen die zij kregen in de wederopbouwjaren en de jaren daarna, een lange periode van grote welvaartsstijging. Ook de kans op inkomensstijging was in deze periode groot. De periode waarin deze cohorten vanaf ongeveer het 25e levensjaar toe waren aan *commitment*, besloeg de jaren 1960-1990. Dat waren jaren waarin, met uitzondering van de tweede oliecrisis en de scherpe prijsdaling rond 1980, veel gebouwd werd en de koopprijzen gestaag stegen (figuur 17.3). Vooral in de jaren zeventig werden veel koopwoningen gebouwd, waarbij bovendien premie- en garantieregelingen werden toegepast terwijl het koopklimaat dankzij goede inkomensperspectieven toch al gunstig was (Van Fulpen 1985). Het aandeel eigen woningen steeg van 32% in 1967 tot 42% in 1981. Behalve nieuwbouw van koopwoningen vond ook verkoop van goede particuliere huurwoningen plaats (Van der Schaar 1987: 309).

De expansie van de koopsector in de jaren zeventig was mede mogelijk doordat een grote groep jonge en koopkrachtige woningzoekenden op de markt kwam. Een hoge opleiding en een hoog inkomen hebben een blijvend positief effect op de wooncarrière (Feijten 2005). Een deel van de woningzoekenden vond meteen zijn weg in de koopsector, anderen stroomden snel door van huur naar koop. De inflatie was hoog zodat beleggen in een koophuis aantrekkelijk was. Door veranderingen op de hypotheekmarkt nam de concurrentie tussen aanbieders toe, wat leidde tot een groot aanbod aan hypotheeklen met gunstige voorwaarden. Gemeentelijke hypotheekgaranties bestonden al sinds midden jaren vijftig, maar gingen nu behalve voor nieuwe ook voor bestaande koophuizen gelden. Dankzij de garanties konden mensen met lagere inkomens die geen spaargeld konden inzetten, toch een tophypotheek afsluiten, wat de overstap van huren naar kopen vergemakkelijkte. Ten slotte kwam daar nog de gunstige fiscale behandeling van de eigen woning bij, vanaf begin jaren zeventig (Van der Schaar 1987: 314-319; Van der Schaar 1991: 228).

Figuur 17.2

Invloed van levensfase, geboortecohort en periode op het al dan niet beschikken over een woonhuis^a

a Gemiddelde VIF = 1,92; hoogste VIF = 2,19. Leeftijd = 0,23, cohort = 0,06, meetjaar = 0,13 (alle sheaf-coëfficiënten zijn significant groter dan 0 en verschillen significant van elkaar).

Bron: VROM (WBO '77-'02; Woon '06 en '09) SCP-bewerking

Vrijwel alle beroepsgroepen wisten te profiteren van de toegenomen koopmogelijkheden, hoewel hoofdarbeiders met een vaste baan en een goed inkomensperspectief vaker tot koop overgingen dan handarbeiders. In de jaren zeventig nam het aandeel kopers onder mensen van uiteenlopende leeftijden toe, maar toch vooral onder mensen in de leeftijd van 30 tot 40 jaar (Van der Schaar 1987: 313).

Cohort 1951-1958 kreeg waarschijnlijk wat meer te maken met de koophype eind jaren zeventig en de daaropvolgende woningmarktcrisis, toen de prijzen sterk daalden. Vanaf 1982 trokken die prijzen weer geleidelijk aan en begon de rente te dalen. De sterke huurstijgingen in de jaren tachtig droegen ook bij aan een voorkeur voor kopen (Evertaers en Dieleman 1993). Vooral in de tweede helft van de jaren tachtig trok de nieuwbouw van woonhuizen weer aan.

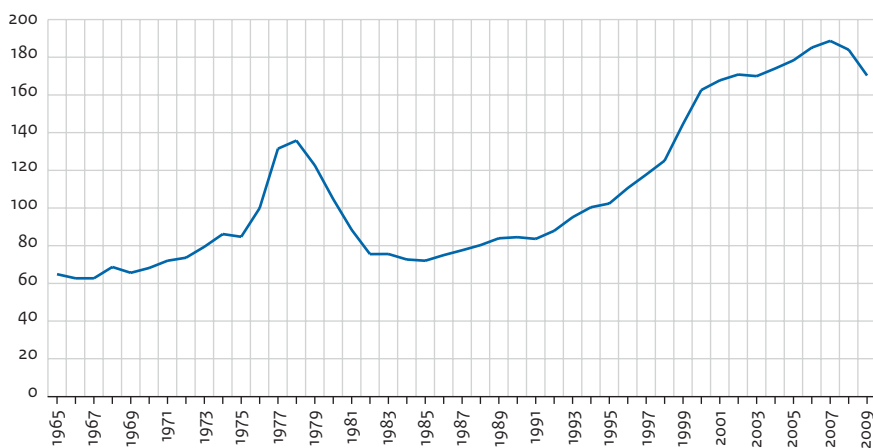
De verloren generatie (1956-1970) heeft volgens Becker (1992) last gehad van de economische recessie begin jaren tachtig. Velen hebben genoeg moeten nemen met deeltijdbanen of met werk dat onder hun onderwijsniveau lag. Daardoor was zowel hun inkomen als hun inkomensperspectief minder gunstig. Juist het inkomensperspectief is belangrijk om een hypotheek te krijgen. Toch doet de verloren generatie het op de koopmarkt helemaal niet slecht vergeleken met de vooroorlogse generaties en de recente cohorten. Voor cohort 1967-1974 en latere cohorten is de situatie op de koopmarkt minder gunstig. Deze cohorten werden in de gezinsvormende fase, die grofweg in de jaren

negentig en 2000 viel, geconfronteerd met een sterke stijging van de woningprijzen, die begon in de jaren negentig en waaraan pas in 2007 een eind kwam (figuur 17.3). De hoge prijzen maakten het kopen van een huis lastiger voor starters (zie ook hoofdstuk 7).

Figuur 17.3

Gemiddelde woningprijs 1965-2009^a (in indexcijfers, 1995 = 100)

a Woningprijs gecorrigeerd voor inflatie.

Bron: CBS voor de jaren 1965-1975; NVM voor de jaren 1976-2009

Voor het laatste cohort, dat nu nog uitsluitend uit jonge mensen bestaat (geboren 1983-1990), zal gelden dat de meesten nog te jong zijn om zich op een koophuis te willen vastleggen.

Dat recente cohorten in vergelijking met de babyboomers er minder gunstig voor staan op de koopmarkt, laat onverlet dat zij vaker over een eigen huis beschikken dan de babyboomers toen die nog jong waren. Het aanbod van koopwoningen neemt toe, mede dankzij het toegenomen aantal tweeverdieners en flexibeler voorwaarden bij het afsluiten van hypotheek. Tegelijkertijd neemt het huurwoningaanbod af, ook in absolute zin (Blijje et al. 2010: 15).

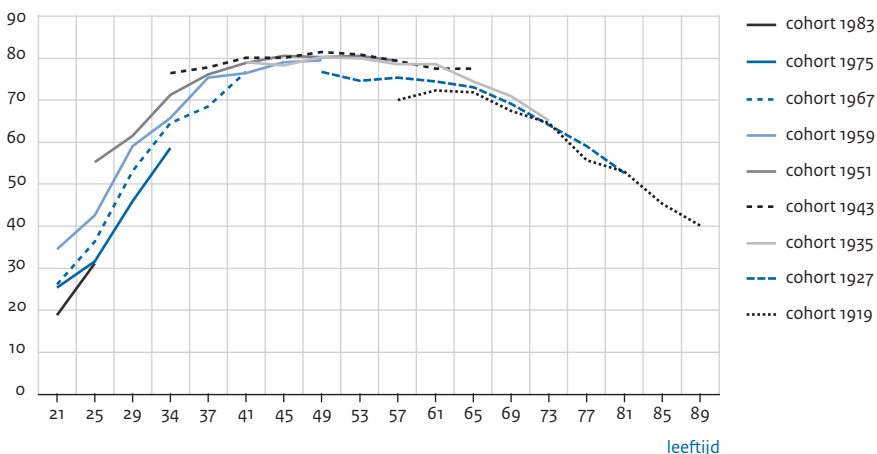
17.4 Eengezinshuis

Steeds later in een eengezinshuis

Kijken we naar het type woning, dan blijkt dat een eengezinshuis op steeds latere leeftijd wordt bemachtigd (figuur 17.4). Van cohort 1943 had ruim driekwart met 34 jaar een eengezinshuis; bij cohort 1975 was dat nog maar 60%. Jongere cohorten vallen in dit opzicht steeds later in de prijzen, maar de achterstand lijkt met het passeren van de leeftijd van 40 jaar te zijn rechtgetrokken. Vanaf pakweg 50 jaar neemt het aandeel met een eengezinshuis af en daarin verschillen de diverse cohorten niet zoveel van elkaar (Van

Iersel et al. 2010). De vooroorlogse cohorten (1919 en 1927) konden minder makkelijk aan een eengezinshuis komen. Zij hadden al een zekere leeftijd bereikt tegen de tijd dat er op grote schaal betaalbare rijtjeshuizen werden gebouwd. Dat was vanaf de jaren zestig het geval (Van Fulpen 1985: 76). Deze vooroorlogse cohorten waren toen al op middelbare leeftijd, een leeftijd waarop minder verhuist wordt. Mogelijk heeft de crisis van de jaren dertig ze ook meer risico-avers gemaakt en daarmee minder tot verhuizen geneigd. Het aandeel eengezinshuizen in de totale woningvoorraad bleef sinds 1977 ongeveer hetzelfde: iets minder dan 70%. Wel veranderde de gestapelde bouw van karakter en kwaliteit. Er zijn moderne, ruime appartementen gebouwd, vooral in stedelijk gebied, maar ook in dorpen. Daaronder zijn ook appartementen voor ouderen. Een flink aantal oude portiek- en etagewoningen is gesloopt in het kader van stedelijke vernieuwing. Dat jonge mensen op steeds latere leeftijd over een eengezinshuis beschikken, heeft ook te maken met het feit dat huishoudens steeds later een gezin met kinderen vormen, als dat al gebeurt. Mede door de toegenomen studieduur en het later betreden van de arbeidsmarkt schuift de gezinsvorming op (Iedema et al. 1997). Wel wordt vaker dan vroeger anticiperend verhuist naar een eengezinshuis, nog voordat de partners getrouwd zijn en voordat er kinderen zijn (Feijten 2005). Door de vergrijzing en ontgroening is het aandeel huishoudens met thuiswonende kinderen flink gedaald, van ruim de helft in 1977 tot ruim een kwart in 2009. Van cohort 1939-1942 had 90% in de leeftijd van 31 tot en met 35 jaar thuiswonende kinderen. Bij cohort 1975-1978 is dat nog maar 40%. Wel neemt onder de later geboren cohorten de leeftijd waarop er nog thuiswonende kinderen zijn weer toe. Het komt steeds vaker voor dat mensen van 46 tot 60 jaar nog kinderen in huis hebben (tabel B17.2 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl), nu niet meer vanwege grote aantallen kinderen in het gezin, zoals onder de vooroorlogse cohorten nog het geval was, maar doordat men later aan kinderen begonnen is. De *empty-nest*levensfase schuift zodoende mee. Van alle paren met thuiswonende kinderen woonde in 2009 maar een heel klein deel niet in een eengezinshuis. Bij de eenoudergezinnen was dat de helft. Van de gezinnen in een flat of appartement maakt bijna de helft deel uit van een eenoudergezin. Verder wonen daar voornamelijk alleenstaanden en in mindere mate ook paren zonder kinderen (Blijie et al. 2010: 25).

Figuur 17.4

Beschikking over een eengezinshuis naar geboortecohort en leeftijd^a

a Gemiddelde leeftijd van het geboortecohort; leeftijd van de oudste binnen het huishouden. Degenen zonder eengezinshuis wonen in een flat of appartement.

Bron: VROM (WBO '77-'02; Woon '06 en '09) SCP-bewerking

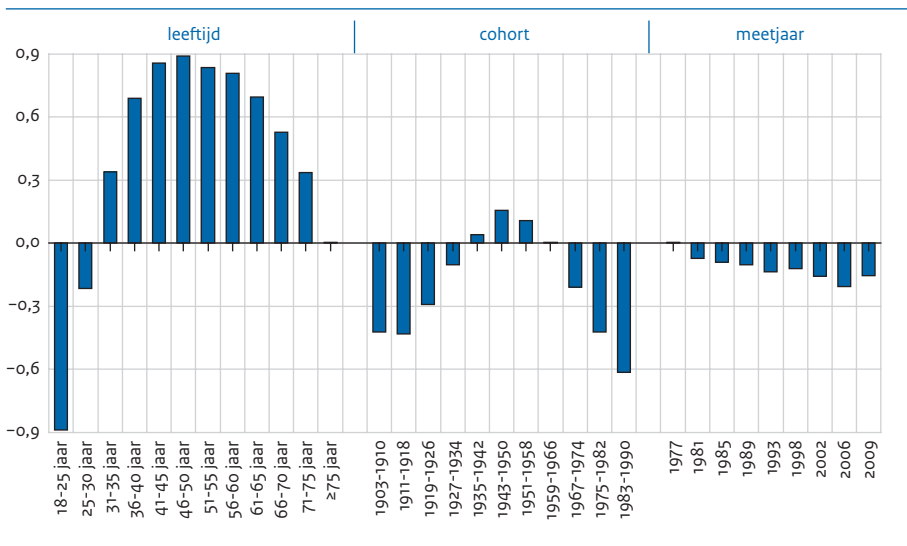
Babyboomgeneratie relatief vaker in een eengezinshuis

Of mensen over een eengezinshuis beschikken, hangt vooral af van de levensfase en de huishoudenssamenstelling, en minder van de periode (figuur 17.5). Jonge mensen betrekken een eengezinshuis meestal pas als dertiger. Er is verschil tussen de geboortecohorten. Zoals ook bij de beschikking over een koophuis het geval was, hebben de babyboomcohorten (1943-1950 en 1951-1958 in figuur 17.5), de stille generatie (1935-1942) en de verloren generatie (1959-1966) vaker een eengezinshuis dan eerdere en latere cohorten, mits gecorrigeerd wordt voor periode en leeftijd. De oorzaak van deze gunstige positie is bij de eengezinswoning hetzelfde als bij het koophuis: er werd in jaren zeventig en tachtig (de jaren waarin deze generaties zich settelden) veel gebouwd, onder meer veel eengezinshuizen. De suburbanisatie was in de jaren zestig spontaan op gang gekomen en werd in de jaren zeventig uitgewerkt in het groeisteden- en groeikernenbeleid, waarbij grote bouwstromen voor gezinnen uit de stad werden gerealiseerd in omliggende gemeenten en nieuw aangelegde kernen. Het eengezinshuis was daar het dominante woningtype (De Vreeze 1993: 400). Overigens werden naast koopwoningen zeker ook huurwoningen gebouwd, die mede dankzij de in 1974 ingevoerde huursubsidie ook toegankelijk waren voor een breed publiek (Van der Schaar 1991: 290). Ook tijdens de woningmarktcrisis eind jaren zeventig en begin jaren tachtig werd stug doorgebouwd, maar wel in versoberde vorm, zodat woningen uit die jaren nu vaak afsteken als minder aantrekkelijk dan woningen uit de jaren zeventig en negentig.

Dat de meest recente cohorten, gecorrigeerd voor periode en leeftijd, minder vaak een eengezinshuis hebben, komt deels doordat zij alleen nog in hun jonge jaren geïnterviewd zijn. Hun huisje-boompje-beestjetijd kan nog komen.

Figuur 17.5

Invloed van levensfase, geboortecohort en periode op het al dan niet beschikken over een eengezinshuis^a

a Gemiddelde vif = 1,92; hoogste vif = 2,19. Leeftijd = 0,24, cohort = 0,11, meetjaar = 0,03 (alle sheaf-coëfficiënten zijn significant groter dan 0 – hoewel van meetjaar nu wel een heel klein effect uitgaat – en verschillen significant van elkaar).

Bron: vrom (wbo'77-'02; woon'06 en '09) scp-bewerking

17.5 Algehele woonkwaliteit

Woningtype en woninggrootte belangrijkste kwaliteitskenmerken

Eigenwoningbezit en het beschikken over een eengezinshuis benaderen de woonkwaliteit waarover mensen beschikken, maar zeggen niets over de grootte van de woning en het aanwezige comfort. Daarom presenteren we nog een derde manier om de woonkwaliteit te benaderen. Bij deze methode wordt de waarde van de woning afgeleid van de onroerendezaakwaarde, die helaas maar voor twee meetjaren (2002 en 2006) bekend is. We hebben woningkenmerken geselecteerd die in de negen beschikbare woononderzoeken op redelijk vergelijkbare wijze zijn geregistreerd. Welke kenmerken belangrijk zijn, ontlenen we aan Ras et al. (2006: 84); zij schatten de onroerendezaakwaarde per woningmarktgebied op grond van gegevens over een aantal woningkenmerken die in het Woningbehoefteonderzoek (wbo) van 2002 zijn verzameld. Daaronder waren ook verschillende omgevingskenmerken, zoals de sociale

status van de buurt, de stedelijkheidsgraad, de afstand tot het centrum en de aantrekkelijkheid van de buurt. De aandacht voor de woonomgeving is in de loop van de jaren in het beleid en dus ook in de woononderzoeken toegenomen. Voor de vroege jaren is over de woonomgeving weinig bekend. We hebben de algemene tevredenheid met de directe woonomgeving en het al of niet in een van de vier grote gemeenten wonen in de kwaliteitsmaat kunnen betrekken.

In een factoranalyse is onderzocht of de kenmerken in voldoende mate hetzelfde representeren. Een één-factoroplossing representeerde de woningkwaliteit, waarbij woningtype en woninggrootte het zwaarst wegen (bijlage B17.3). De woninggrootte is gemeten aan de hand van het aantal kamers in de woning en de grootte van de woonkamer.

Na deze kenmerken is het al of niet in de grootste vier gemeenten wonen het belangrijkste kenmerk, waarbij wonen in de G4 staat voor wonen in een dichter bevolkt gebied en daardoor voor minder (objectieve) kwaliteit. Voor met name Amsterdam en Utrecht zouden daartegenover compenserende charms gesteld kunnen worden, zoals de nabijheid van culturele voorzieningen, maar in de factoranalyse domineren de nadelen van een grote woondichtheid.

Na de stedelijkheid (G4 of niet) volgt het al of niet hebben van centrale verwarming. Het hebben van een badkamer is het een na laatste kenmerk en het allerlaatste is de ouderdom van de woning. Voor de ouderdom geldt in het algemeen: hoe ouder de woning des te minder de kwaliteit (bij gelijke overige kenmerken); uitzondering vormen de woningen die in de (sobere) jaren tachtig gebouwd zijn. Ook worden woningen van voor 1945 iets hoger gewaardeerd dan woningen uit de periode 1945-1960. Deze wederopbouwoningen zijn overwegend sober en werden in de afgelopen jaren in flinke aantallen gesloopt. Vooroorlogse woningen, vooral die welke na de stadsvernieuwing nog zijn overgebleven, kennen veel meer diversiteit. Vooral woningen uit de jaren dertig zijn erg gewild. Voor het geheel aan kwaliteitskenmerken en de daaraan toegekende gewichten is gekeken naar de samenhang met de onroerendezaakwaarden van woningen, zoals die voor 2002 en 2006 bekend zijn. We hebben naar de waarde in het hele land gekeken zonder onderscheid te maken tussen regio's (die soms sterk verschillende prijsniveaus kennen). Desondanks zijn er nog redelijk sterke verbanden (correlaties van 0,40 respectievelijk 0,60) tussen de woz-waarden en de kwaliteitsfactor die we hebben geconstrueerd (bijlage B17.3).

Gestage toename van de woonkwaliteit

De meeste kwaliteitskenmerken zijn in de periode 1977-2009 vooruitgegaan. Alleen bij de tevredenheid met de directe woonomgeving is de vooruitgang minder evident, evenals bij het woningtype. De tevredenheid is in de diverse onderzoeksjaren niet altijd op dezelfde wijze gemeten, wat vergelijken lastig maakt; wel kan met zekerheid worden vastgesteld dat in de meeste jaren ongeveer 5% tot 10% van de ondervraagden niet tevreden was met de directe omgeving. Meestal komt dit onbehagen door overlast van omwonenden en verloedering van de omgeving.

Het woningtype veranderde in deze periode weinig, zij het dat binnen eenzelfde type, zoals de gestapelde bouw, de kwaliteit wel verbeterde. Maar het aandeel rijtjeshuizen,

dat in de jaren zeventig nog zo sterk gegroeid was, veranderde nadien nauwelijks meer. Wel nam het aandeel hoekwoningen en twee-onder-een-kapwoningen iets toe (bijlage B17.4).

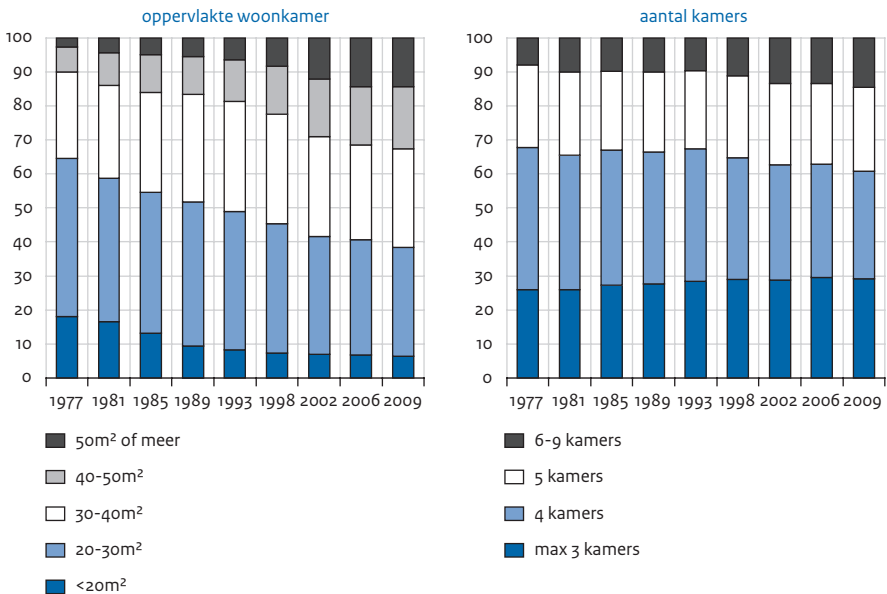
Sinds 1977 nam de diversiteit in het aantal kamers in woningen toe; de vierkamerwoning werd minder dominant. Er zijn grotere woningen met zes of meer kamers bij gekomen en ook woningen met maximaal drie kamers (figuur 17.6). Het laatste is behalve aan nieuwbouw van vaak ruime driekamerappartementen ook te danken aan het uitbreken van muren in vierkamerwoningen. Door het toegenomen aantal kleine huishoudens was er behoefte aan minder kamers, die liefst wat groter moesten zijn (Van Fulpen 1985). De grotere diversiteit in het kamertal ging samen met een groeiend woonkameroppervlak (figuur 17.6). Het comfort in de woning veranderde ook gestaag. Had in 1977 nog bijna 15% van de woningen geen badkamer, in 1998 en de jaren daarna kwam dat nauwelijks meer voor. In dezelfde periode nam het aandeel woningen zonder centrale verwarming af van ruim 40% tot ruim 10% (bijlage B17.4). Ook de totale woonkwaliteit volgens onze maat nam toe tussen 1977 en 2009, waarbij de toename het sterkst was tussen 1977 en 1981 en de kwaliteitsverbetering de laatste tien jaar minder snel is verlopen. Het tempo van nieuwbouw en woningverbetering zal hierbij een rol spelen. Eind jaren zeventig lag dat nog zeer hoog.

Figuur 17.6

Ontwikkeling van de ruimte in woningen, 1977-2009

Aantal kamers in zelfstandige woningen

Oppervlakte van de woonkamer

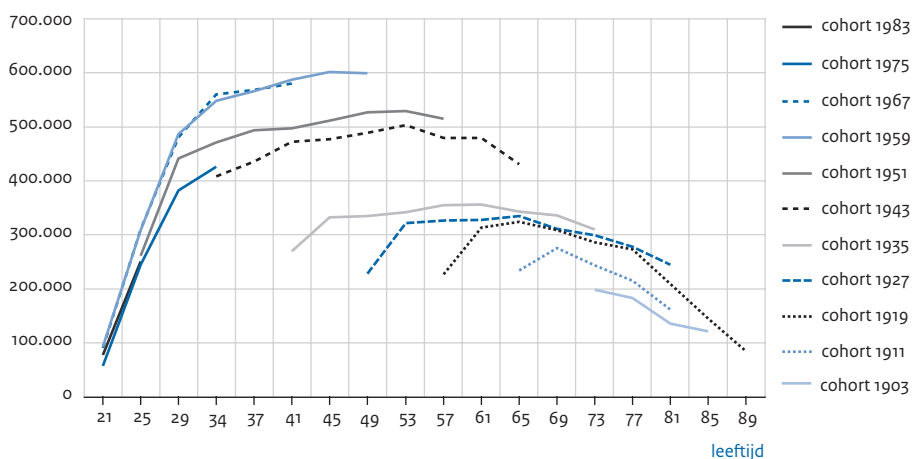
Bron: VROM (WBO '77-'02; Woon '06 en '09) SCP-bewerking

Kwaliteitstoename stagneert vanaf cohort 1967

Voor de totale kwaliteit, volgens de gecreëerde maat, geldt dat deze per leeftijdsklasse bij opeenvolgende geboortecohorten steeds beter werd (figuur 17.7). Dat was althans het geval voor de cohorten 1903 tot en met 1959; dat laatste bereikte op 45-jarige leeftijd de hoogste kwaliteit. De kentering komt bij cohort 1967 een geboortecohort dat zich niet meer verbeterde ten opzichte van het voorgaande cohort en daarna was de kwaliteit voor cohort 1975 zelfs aanzienlijk minder, althans op de leeftijd van 35 jaar (gegevens over latere levensjaren waren ten tijde van ons onderzoek voor dit cohort nog niet beschikbaar). Wellicht heeft dit cohort op die leeftijd minder behoefte aan een groot huis omdat zij gezinsvorming uitstellen. Maar het is ook waarschijnlijk dat de startersproblematiek de recentste cohorten parten speelt; de prijzen waren begin jaren 2000 tot recordhoogte gestegen en dat maakt het voor starters moeilijk om op te bieden tegen doorstromers, die de overwaarde van een vorig huis kunnen besteden (zie hoofdstuk 7).

Figuur 17.7

Totale woonkwaliteit naar geboortecohort en leeftijd^a

a Gemiddelde leeftijd van het geboortecohort; leeftijd van de oudste binnen het huishouden. Op de y-as is de kwaliteitsscore weergegeven volgens de zelf geconstrueerde maat.

Bron: VROM (WBO'77-'02; Woon'06 en '09) SCP-bewerking

Stille generatie en babyboomers relatief meeste woonkwaliteit

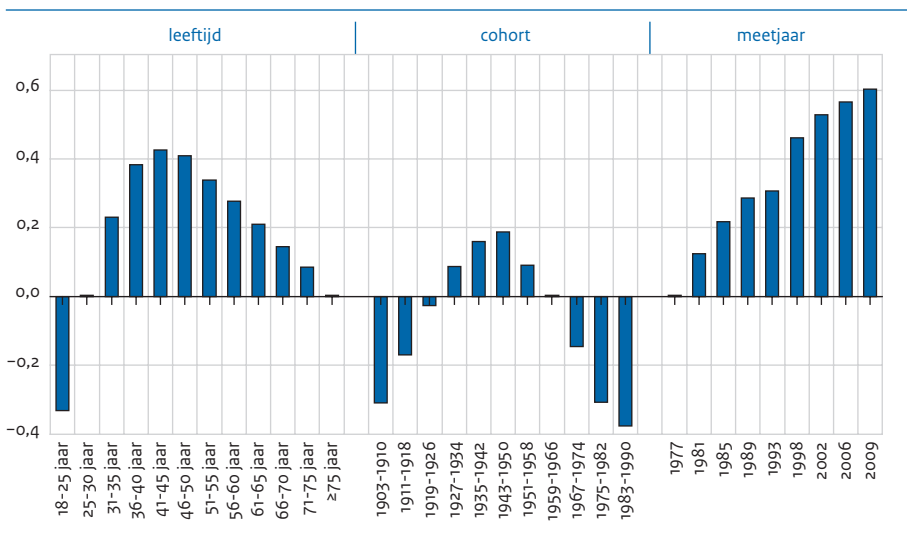
Kijken we naar de verworven woonkwaliteit in totaal, dan ontstaat vrijwel eenzelfde beeld van de positie van de verschillende cohorten als in de voorgaande figuren. De overlap tussen koophuizen, eengezinshuizen en ruime, comfortabele woningen is groot. Vooral de stille generatie en de babyboomgeneratie scoren hoog, maar ook de verloren generatie heeft het lang niet slecht (figuur 17.8). Het cohorteffect op de totale woonkwaliteit is bijna net zo groot als het effect van leeftijd en periode. De beschikbare

woonkwaliteit is in de loop der jaren sterker veranderd dan het aandeel mensen met een eengezinshuis.

Dat de babyboomgeneratie en ‘aangrenzende’ cohorten ook qua totale woonkwaliteit de andere generaties overtreffen, betekent dat ze na het betreden van de woningmarkt verdere wooncarrière hebben kunnen maken. De meesten hebben het vermogen in de eigen woning sterk zien groeien en konden dat vermogen inzetten om te verhuizen naar een betere woning; op die manier kregen ze een voorsprong op huizenkopers met minder vermogen. Een aantal mensen uit deze cohorten heeft weliswaar te maken gehad met de instorting van de woningmarkt eind jaren zeventig, maar die trof alleen degenen die hun huis wegens omstandigheden moesten verkopen of herfinancieren. Dat de verloren generatie zo gunstig zit wat de woonkwaliteit betreft (figuur 17.7) komt door een combinatie van cohorteffect en periode-effect. Ze zijn in een gunstige tijd tot de woningmarkt toegetreden en hebben nadien optimaal van de kwaliteitsverbetering van de woningvoorraad kunnen profiteren.

Figuur 17.8

Invloed van levensfase, geboortecohort en periode op de totale woonkwaliteit^a

a Gemiddelde vif = 2,08, hoogste vif = 3,50. Leeftijd = 0,19, cohort = 0,15, meetjaar = 0,19 (alle sheaf-coëfficiënten zijn significant groter dan 0 en alleen cohort verschilt significant van de beide andere coëfficiënten).

Bron: vrom (wbo'77-'02; woon'06 en '09) scp-bewerking

17.6 Financiering van het eigen huis

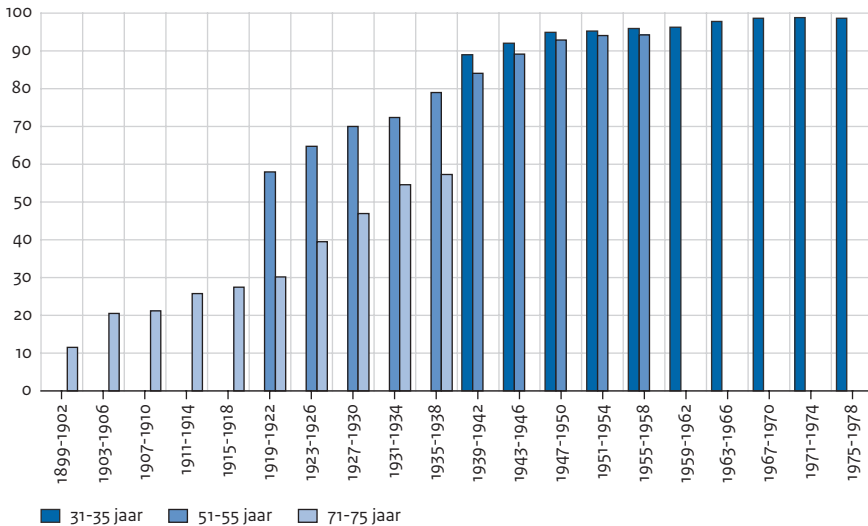
Getijden in de kredietverstrekking

In de financiering van de aankoop van particuliere woonhuizen is de afgelopen decennia veel veranderd. In de jaren zestig en zeventig namen de mogelijkheden voor particulieren om een hypotheek af te sluiten sterk toe. De voorwaarden voor hypotheekverstrekking werden immers versoepeld nadat de Nederlandse Bank in 1972 had besloten de kredietbeheersing op te heffen. Tegelijkertijd steeg de toelaatbare koopprijs als gevolg van de uitbreiding van de hypotheekgarantie in 1973 (Van der Schaar 1987: 316). Vanouds organiseerde men vooral tussen het 25ste en 35ste levensjaar de financiering van een woning. Tot die tijd was het inkomen meestal niet toereikend, terwijl na het 35e jaar de standaardaflossingstermijn van de hypotheek (30 jaar) voorbij de pensioenleeftijd kwam, wat het moeilijker maakte om een hypotheek te krijgen. Daarin is verandering gekomen door de sterke uitbreiding van het aantal hypotheekproducten. De tweede oliecrisis gooide roet in het eten. De inkomensgroei nam af, de rente steeg en banken werden weer terughoudend bij het verstrekken van hypotheekleningen en financierden vaak nog maar 70% van de waarde, waar dat voordien nog meer dan 100% was. Ook de inkomenseisen werden verzwaard; een tweede inkomen werd bijvoorbeeld niet meer meegeteld. Vanaf 1983 begon de hypotheekmarkt zich langzaam te herstellen, met aanvankelijk nieuwe hypotheekvormen die meer zekerheid boden tegen fluctuaties van inkomen en rente (Van der Schaar 1987: 316). Eind jaren tachtig werd de hypotheekmarkt weer geliberaliseerd en werden kredietvoorwaarden opnieuw ruimer. Pas met de crisis van eind jaren 2000 werden weer strengere voorwaarden gesteld.

In de jaren negentig nam het eigenwoningbezit verder toe en is de hoogte van het hypotheekbedrag exponentieel gegroeid. Dat laatste kwam vooral doordat de langdurige en gestage prijsstijging van woningen de geldgevers en leners het gevoel gaf dat ze een goede investering deden. Ook de toenemende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt en de bereidheid van de banken om het inkomen van de partner als deel van het vaste huishoudinkomen te rekenen droegen bij aan steeds hogere hypotheekleningen, net als de lage rente. De Nationale Hypotheekgarantie maakte lenen voor lagere en middeninkomens ook mogelijk, wat paste bij het overheidsstreven om hogere aandelen eigenwoningbezit te realiseren. Ook de volledige aftrekbaarheid van hypotheekrente voor de belasting, uniek binnen Europa, droeg bij aan de vlucht die het lenen genomen heeft. De hypotheekproducten zijn ook steeds meer op die aftrekbaarheid toegesneden. In toenemende mate zijn hypotheekleningen populair geworden die de schuld zo lang mogelijk aanhouden en de aflossing zo veel mogelijk beperken of uitstellen. Ten slotte zijn er steeds meer tussenhandelaren actief geworden, die namens banken hypotheekleningen aan de man zijn gaan brengen (Lawson 2005: 48).

Figuur 17.9

Aandeel woningeigenaren dat een of meer hypotheek(en) op het eigen huis heeft, naar leeftijd en geboortecohort (in procenten)

Bron: VROM (WBO '77-'02; Woon '06 en '09) SCP-bewerking

Recentere cohorten lossen steeds minder vaak de hypotheek af

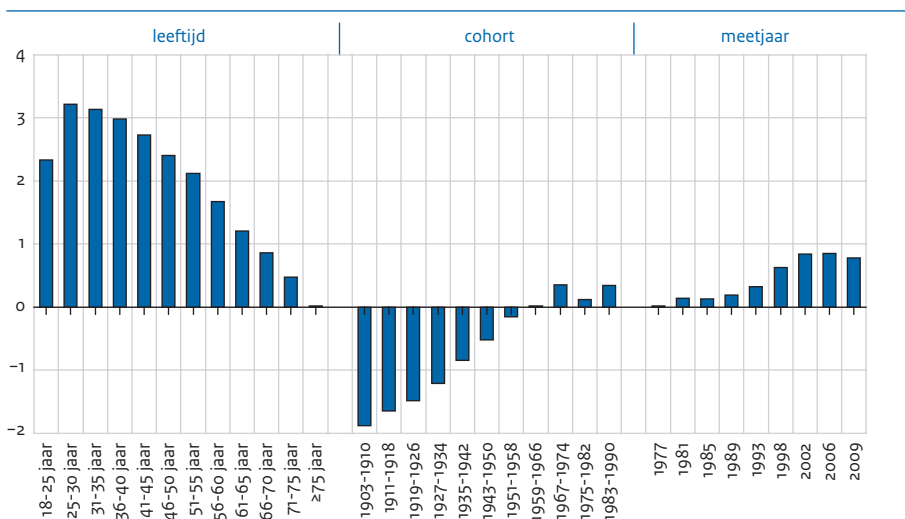
Gezien de geschetste ontwikkelingen hoeft het niet te verbazen dat recentere cohorten steeds vaker een hypotheek op het huis hebben (figuur 17.9). Op de leeftijd van 51-55 jaar had van cohort 1919-1922 al 40% de hypotheek volledig afgelost; het streven was indertijd om rond het pensioen vrij van schulden te zijn. Bij cohort 1955-1958 is dat nog maar ruim 5%. Had van het cohort dat rond de vorige eeuwwisseling ter wereld kwam 90% met het bereiken van de 75-jarige leeftijd de hypotheek afgelost, bij cohort 1935-1938 was dat nog maar 40%. Voor de cohorten vanaf 1919 tot en met 1938 is goed te zien hoezeer er aanvankelijk tussen de leeftijd 50 jaar en 70 jaar werd afgelost. Van cohort 1919-1922 had de helft van degenen die rond hun 50e een hypotheek hadden, deze twintig jaar later afgelost; bij cohort 1935-1938 was dat nog maar een kwart. Het is dan ook niet vreemd dat mensen bij hun overlijden steeds vaker een hypotheek nalaten, zoals in hoofdstuk 11 is aangetoond. Wel wordt die hypotheekschuld gecompenseerd door de veel hogere waarde van de nagelaten woningen, maar de verhouding tussen de schuld en de woningwaarde was in 1981 nog 1:8 en was in 2005 1:5,5 geworden. Door de veel hogere woningwaarden in 2005 was het saldo met de openstaande hypotheekschuld wel gunstiger voor de erfgenamen dan in 1981 (hoofdstuk 11, tabel 11.1).

De kans dat een hypotheek afbetaald is, stijgt uiteraard aanzienlijk met de leeftijd (figuur 17.10). Maar figuur 17.10 laat ook zien dat het aanhouden van de hypotheekschuld (of een deel daarvan) vaker voorkomt naarmate de cohorten recenter zijn, ook bij gelijke

leeftijd. Dit betekent dat met het vervangen van oude cohorten door recentere de mate van verschuldiging zal toenemen, veel meer dan alleen op basis van periode-effecten kan worden verwacht. De volledige aftrekbaarheid van hypotheekrente heeft deze ontwikkeling in de hand gewerkt. De hypotheekrenteaftrek geldt overigens niet levenslang, maar voor maximaal 30 jaar. De massaliteit van het eigenwoningbezit onder jong en oud en de toenemende financiering daarvan met vreemd vermogen betekent dat in de toekomst de aanspraak op hypotheekrenteaftrek nog verder zal toenemen.

Figuur 17.10

Invloed van levensfase, geboortecohort en periode op het al dan niet hebben van een hypotheek op het huis^a

a Gemiddelde vif = 2,14; hoogste = 2,81. Leeftijd = 0,40, cohort = 0,26, meetjaar = 0,13 (alle sheafcoëfficiënten zijn significant groter dan 0 en verschillen significant van elkaar).

Bron: VROM (WBO '77-'02; Woon '06 en '09) SCP-bewerking

Lang blijven lenen

Ook aan de gekozen hypotheekvormen is te zien dat aflossing van hypotheekschulden onder recentere cohorten steeds minder voorkomt. De traditionele hypotheekvormen waarbij gedurende de looptijd wordt afgelost (lineaire en annuïteitenhypotheek) komen onder oudere cohorten nog op substantiële schaal voor, maar onder recente cohorten hoegenaamd niet meer (figuur 17.11).

Recentere cohorten kiezen vaak voor een spaarhypotheek (hieronder vallen ook de levensverzekerings- en beleggingshypotheek), die pas aan het eind van de looptijd moet worden afgelost. Zodoende kunnen zij over de gehele looptijd ten volle gebruikmaken van de hypotheekrenteaftrek. Dat is ook het geval bij de aflossingsvrije hypotheek, die ook populair is onder recentere cohorten, maar dan wel weer vooral onder wat oudere

woningeigenaren. Er wordt pas afgelost bij verkoop van de woning en voordien wordt alleen rente betaald. Dat maakt dat de maandlast relatief laag is. Wel geldt dat de hypotheek maar zo'n driekwart van de executiewaarde van de woning mag zijn, zodat de hypotheekverstrekker bij gedwongen verkoop de schuld kan innen. Deze beperking maakt de hypotheek voor jongere mensen minder interessant, tenzij in combinatie met een andere hypotheekvorm. Bij de combinatiehypotheeken domineert de combinatie van spaar- en aflossingsvrije hypotheek (Blijie et al. 2010).

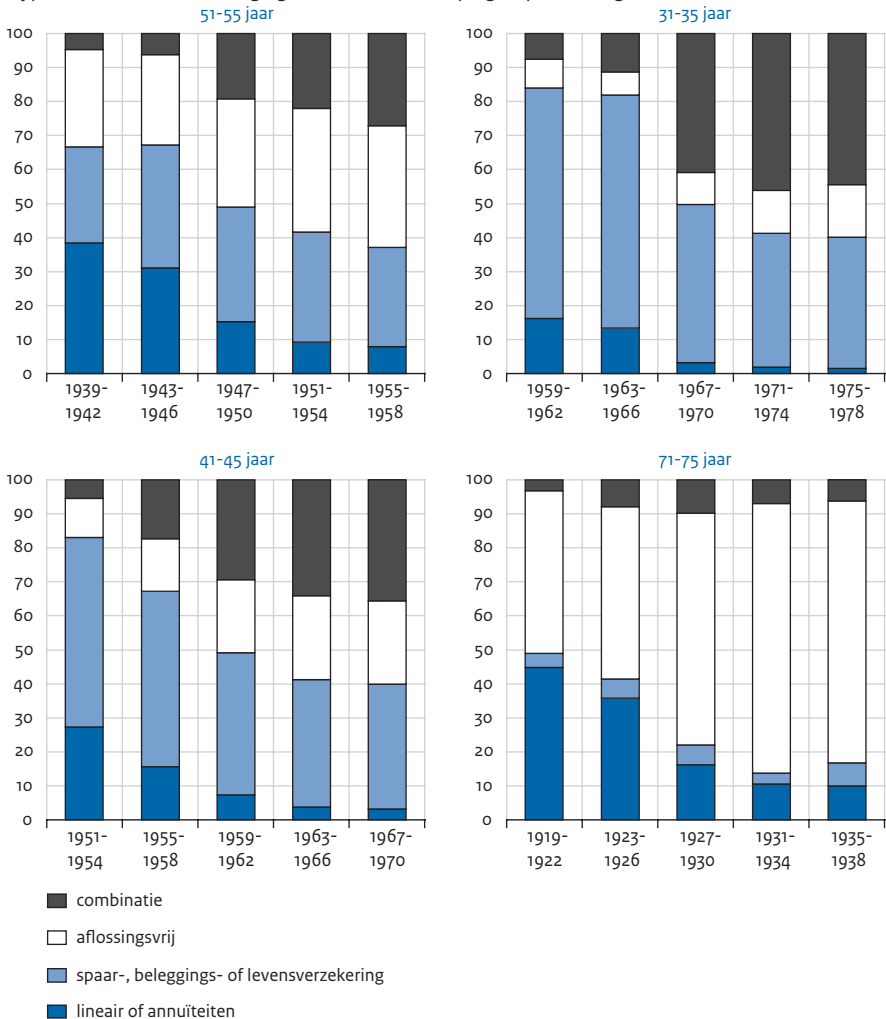
Een deel van de cohorten in figuur 17.11 kan gevolgd worden over een periode van tien jaar (cohort 1951 tot en met 1970). Er is informatie over deze cohorten in 1998 en 2009. Binnen één cohort schuiven de hypotheekvormen dan in een tijdsbestek van tien jaar op in de richting van de nieuwere vormen: lineaire en annuïteitenhypotheeken maken plaats voor de spaarhypotheek en die wordt weer gevolgd door meer aflossingsvrije en combihypotheeken. Verschuiving binnen één cohort vinden plaats doordat een deel van de mensen uit het cohort later een huis koopt, op een moment waarop andere hypotheekvormen populair zijn, en een deel van de mensen de hypotheek heeft overgesloten. Van de vroegste cohorten die op hoge leeftijd zijn, hadden er in 1998 nog maar weinig een hypotheek. Degenen die deze wel hadden, vormen een bijzondere groep met veel aflossingsvrije hypotheeken, wellicht afgesloten om de woningwaarde te verzilveren.

Slinkende overwaarden

Behalve in de aangehouden hypotheeken en de gekozen hypotheekvormen komt de toenemende hypotheekschuld ook tot uitdrukking in slinkende overwaarden. De overwaarde is het verschil tussen de verkoopwaarde van de woning en de openstaande hypotheekschuld. Hoe meer de hypotheek is afgelost, des te groter de overwaarde. Oudere eigenaar-bewoners hebben grotere overwaarden omdat zij meer hebben afgelost, terwijl jonge mensen daarvoor nog weinig gelegenheid hebben gehad. Overigens is het geleende bedrag tussen 2002 en 2009 voor alle leeftijdsgroepen hoger geworden. Onder de 50-plussers werd dit ruimschoots goedge maakt door de waarde-stijging van de woningen in die periode, maar voor de jongere eigenaar-bewoners was dat niet zo (Buys, te verschijnen). Vooral de mensen onder de 35 zijn dieper in de schulden geraakt; bij hen was van enige overwaarde nauwelijks meer sprake in 2009: in 2002 hadden zij gemiddeld 45.000 euro overwaarde, in 2009 was dit gedaald tot 15.000 euro (ibid.). Deze bedragen zijn vermoedelijk geflatteerd omdat het om zelf geschatte woningwaarden gaat en die liggen hoger dan de woz-waarden (Blijie et al. 2010).

Figuur 17.11

Hypotheekvorm van woningeigenaren in vier leeftijdsgroepen, naar geboortecohort^a

a De hypotheekvormen zijn gemeten in de jaren 1998, 2002, 2006 en 2009. De leeftijdsklasse per cohort valt steeds in één of twee meetjaren, met een zwaartepunt in één jaar. Daarom zijn per leeftijdsgroep de totalen van een cohort genomen, dus beide meetjaren samen.

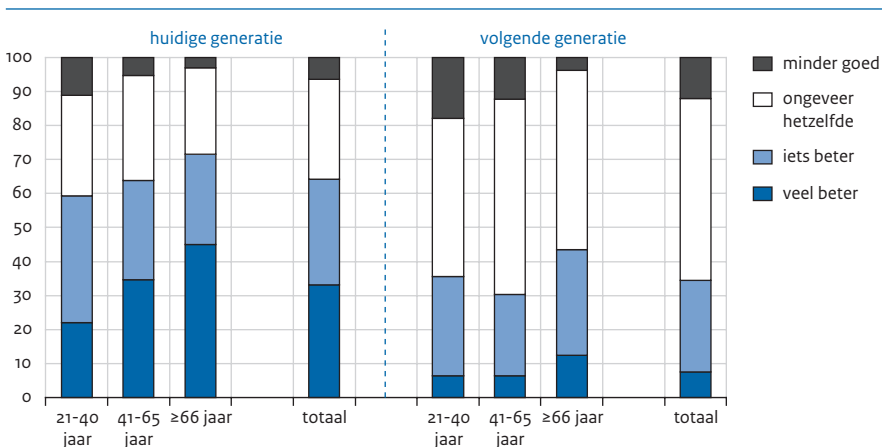
Bron: VROM (WBO '98 en '02; Woon '06 en '09) SCP-bewerking

17.7 Perceptie van de eigen woonsituatie ten opzichte van eerdere en latere generaties

Nu we gezien hebben hoe de kwaliteit van wonen zich heeft ontwikkeld en hoe de diverse generaties verschillen in objectieve woonkwaliteit, bekijken we hoe de huidige generatie de eigen woonkwaliteit inschat. Aan zelfstandig wonende volwassenen is in de SCP-enquête (NiG2010) de volgende vraag voorgelegd: ‘Hoe goed woont uw generatie, naar uw mening, vergeleken met de vorige generatie? Denkt u bij de vorige generatie aan mensen die twintig jaar geleden uw leeftijd hadden.’ Ook is gevraagd: ‘Hoe verwacht u dat de volgende generatie zal wonen vergeleken met uw generatie? Denkt u bij de volgende generatie aan mensen die twintig jaar na u dezelfde leeftijd bereiken hebben.’

Figuur 17.12

Beeld dat woningeigenaren hebben van de relatieve woonkwaliteit van de huidige en volgende generatie, naar leeftijd van de respondent

Bron: SCP (NiG'10)

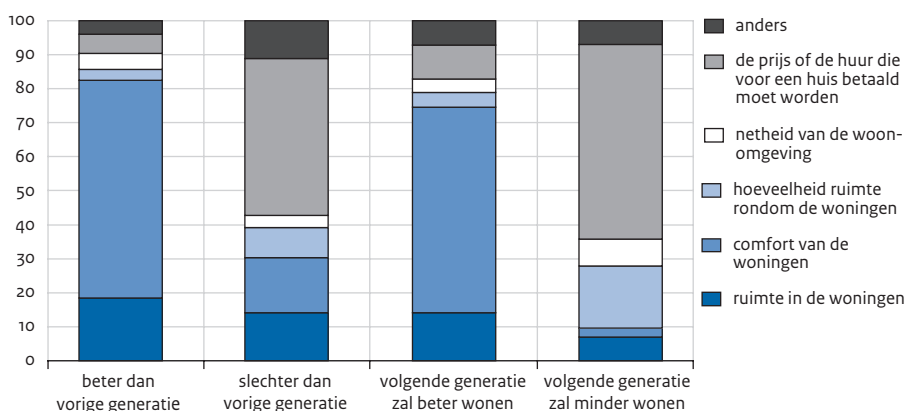
Verreweg de meeste respondenten (bijna twee derde) vinden dat hun generatie er in woonkwaliteit beter voor staat dan de vorige (figuur 17.12). Ongeveer een op de drie meent dat de kwaliteit ongeveer gelijk is en slechts 7% vindt dat de huidige generatie minder goed woont. De vooruitgang ten opzichte van de eerdere generatie wordt het meest onderkend door oudere respondenten en het minst door jongere. Die zien vaker dan de ouderen een achteruitgang voor hun generatie. Deze perceptie sluit vrij goed aan bij de feitelijke positie van generaties zoals die in ons onderzoek naar voren kwam. We lieten zien dat er bij opeenvolgende cohorten sprake was van een gestage kwaliteits-toename, maar dat die wat minder was bij de vooroorlogse generatie en de cohorten na de verloren generatie. Die meest recente cohorten zijn in de NiG-enquête jonger dan 40 jaar. Zij zijn het meest kritisch over de positie van hun generatie.

Over de positie van de toekomstige generatie is men minder optimistisch. Slechts een derde van de respondenten denkt dat de volgende generatie beter zal wonen; 12% verwacht dat de woonkwaliteit achteruitgaat en ruim de helft voorspelt dat deze zal stagneren. Opnieuw zijn de ouderen het meest optimistisch gestemd, terwijl van de jongeren (tot 40 jaar) bijna een op de vijf meent dat het minder zal worden. Voor de oudsten geldt dat ze kunnen zien dat de volgende generatie, met name de babyboomers, het al beter getroffen heeft op de woningmarkt. Voor de respondenten tot 40 jaar geldt dat ze kunnen zien dat starters op de (koop)woningmarkt het moeilijk hebben en mogelijk voedt dat hun minder gunstige verwachting voor de volgende generatie.

Gevraagd naar wat er beter is geworden of beter zal worden voor de volgende generatie (figuur 17.13) noemen de respondenten in de eerste plaats het wooncomfort, veel meer nog dan de ruimte in de woningen.³ Degenen die achteruitgang zien of verwachten (een kleine groep van veelal jonge mensen), zien vooral dat een huis duurder wordt. De prijsstijging van koopwoningen zal met name jonge respondenten na aan het hart liggen. Daarnaast verwacht men dat de volgende generatie minder ruimte rondom de woning zal hebben.

Figuur 17.13

In welk opzicht vindt men dat de huidige generatie beter of slechter woont dan de vorige en verwacht men dat de volgende beter of slechter zal wonen dan de huidige?

Bron: SCP (NiG'10)

17.8 Samenvattend

In dit hoofdstuk is nagegaan of er op de woningmarkt generaties te herkennen zijn die over meer of juist minder woonkwaliteit beschikken. Als indicatoren van woonkwaliteit dienden het hebben van een koophuis en van een eengezinshuis; een derde indicator was de totale woonkwaliteit, die grotendeels wordt bepaald het type en de grootte van de woning. Voor deze drie indicatoren is nagegaan hoe zij samenhangen met de leef-

tijd, de periode waarin men leeft, en het geboortecohort waarvan men deel uitmaakt. Wij putten onze gegevens uit negen woononderzoeken.

In de analyses tekende zich voor de opeenvolgende geboortecohorten steeds ongeveer hetzelfde curvilineaire patroon af waarbij de babyboomgeneratie (1941-1955) relatief gunstig woont, net als de stille generatie (1931-1940) en de verloren generatie (1956-1970). De overgang naar de eerdere vooroorlogse en naar de laatste geboortecohorten verloopt geleidelijk. Verschillen tussen de geboortecohorten wegen het zwaarst bij de totale woonkwaliteit en het minst als het gaat om de beschikking over een koophuis. In alle gevallen is het cohorteffect minder belangrijk dan dat van de leeftijd, het moment in de levensloop. Het voordeel voor de babyboomcohorten en de 'aangrenzende cohorten' hangt samen met hun gunstige inkomensontwikkeling en met positieve ontwikkelingen op de woningmarkt toen zij die betraden. Ze hebben kunnen profiteren van omvangrijke nieuwbouw, waaronder veel koophuizen die tegen gunstige voorwaarden werden aangeboden. Later hadden zij de mogelijkheid om dankzij de overwaarde van het eigen huis door te stromen naar een nog betere woning.

Bij de beschikking over een koophuis doet zich een tamelijk sterk periode-effect voor, net als bij de totale woonkwaliteit. Sinds 1977 (het eerste meetjaar) is het eigenwoningbezit geleidelijk gestegen en dat geldt ook voor de totale kwaliteit. Woningen zijn ruimer geworden door nieuwbouw, sloop, samenvoegen van woningen en uitbreken van kamers. Ook werden ze comfortabeler: badkamer en centrale verwarming werden gemeengoed. Recentere cohorten hebben meer van deze periode-effecten kunnen profiteren en beschikken zodoende op jongere leeftijd al vaker over een koophuis dan eerdere cohorten.

Het aandeel eengezinshuizen is sinds 1977 niet veranderd, het bleef rond de 70% van de woningvoorraad; wel veranderde de gestapelde bouw van kwaliteit. Veel oude portiekflats zijn gesloopt en vervangen door ruimere appartementen. In de jaren zestig en begin jaren zeventig nam het aandeel eengezinshuizen wel sterk toe door de enorme omvang van de nieuwbouw, waarbij bovendien veel suburbaan werd gebouwd, in buitengemeenten en de later aangewezen groeikernen. De babyboomers en 'aangrenzende' cohorten hebben hiervan kunnen profiteren. Recentere cohorten betrekken op steeds latere leeftijd een eengezinshuis, terwijl ouderen steeds langer in zo'n huis blijven wonen. Ogenschoonlijk is hier sprake van verdringing van recente cohorten door ouderen, maar rond het 40e levensjaar is die achterstand ingelopen. Deze ontwikkeling gaat bovendien gepaard met een demografische verschuiving, waarbij gezinsvorming steeds later of zelfs helemaal niet plaatsvindt. Tussen 1977 en 2009 halveerde het aandeel huishoudens met thuiswonende kinderen tot ruim een kwart van alle huishoudens. Er wonen al met al weinig gezinnen met kinderen in flats. Bijna de helft van deze gezinnen zijn eenoudergezinnen.

Waar voor het kopen van een huis geldt dat recentere cohorten dat steeds vaker en eerder zijn gaan doen naarmate het eigenwoningbezit algemener werd, is dit voor de totale woonkwaliteit anders. Die steeg stelselmatig vanaf geboortjaar 1903, maar stagneerde bij cohort 1967; cohort 1975 beschikt weer over minder kwaliteit, althans op de leeftijd van 34 jaar. Dit is het geval ondanks continue kwaliteitstoename van de woningvoorraad. De verklaring voor de geringere kwaliteit voor de recentste cohorten schuilt

enerzijds in het uitstellen van de gezinsvormende fase en anderzijds in de enorme prijsstijgingen op de koopwoningmarkt in de afgelopen periode. Als starters al een huis kunnen kopen zijn dit minder dure woningen.

Wat betreft de wijze waarop het eigen huis wordt gefinancierd, is er zowel een leeftijds- als een cohorteffect. Oudere mensen hebben uiteraard vaker de hypotheek afgelost. Maar hoe recenter het cohort, des te minder wordt de hypotheek afgelost. Dat geldt voor alle leeftijden. De uitstaande schuld wordt steeds vaker aangehouden om maximaal van de hypotheekrenteaftrek te profiteren. In alle leeftijdsgroepen geldt dat traditionele hypotheekvormen waarbij nog werd afgelost, onder recente cohorten hebben afgedaan. Daarvoor in de plaats kwamen de spaar- en de aflossingsvrije hypotheeken en combinaties daarvan, waarbij de volle renteaftrek over de gehele looptijd wordt genoten. Dit betekent dat door cohortaflossing het beroep op hypotheekrenteaftrek nog verder zal toenemen.

Ten slotte hebben we bekeken hoe Nederlanders tegenwoordig hun eigen woonkwaliteit beoordelen ten opzichte van eerdere en latere generaties. Ondanks de objectief flink toegenomen woonkwaliteit is maar een krappe twee derde meerderheid van mening dat de huidige generatie beter woont dan de vorige. Verwachtingen voor de volgende generatie zijn minder gunstig: een derde verwacht verbetering, twee derde stagnatie of achteruitgang. Verbetering wordt vooral in verband gebracht met meer comfort in woningen. Stagnatie of achteruitgang wordt vooral gezien en verwacht door jongere mensen, die daarbij meestal refereren aan een slechtere betaalbaarheid van het wonen voor recentere generaties dan voor eerdere. Jongere eigenaar-bewoners hebben inderdaad te maken met een steeds geringere overwaarde van hun woning, wat vervolgstappen naar duurdere woningen zal bemoeilijken.

Noten

- 1 Ras et al. analyseerden welke woning- en omgevingskenmerken de onroerendezaakwaarde van woningen binnen een bepaald gebied het best verklaren. Volgens hen wordt de woningwaarde deels bepaald door de woonkwaliteit en deels door de woningschaarste in de betreffende regio. In hoeverre de ligging ook als kwaliteitskenmerk moet worden gezien, is een discussie die we hier niet aangaan.
- 2 Dit is gedaan om zowel geboortecohorten als leeftijden te kunnen analyseren. De gezins-samenstelling is met opzet niet weergegeven omdat deze het beeld van de levensloop vertroebelt. Zie voor meer toelichting tabel B17.1 in de bijlage.
- 3 Zij gaven die antwoorden uit eigen beweging en werden niet beïnvloed door de manier van vraagstelling: ruimte in de woning werd als eerste antwoordmogelijkheid aangereikt, daarna pas comfort in de woning.

Literatuur

- Becker, H.S. (1964). Personal Change in Adult Life. In: *Sociometry*, jg. 27, nr. 1, p. 40-53.
- Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Blijie, Berry, Rene van Hulle, Co Poulus en Pieter Hooimeijer (2010). *Het wonen overwogen. De resultaten van het WoonOnderzoek Nederland 2009*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Buys, André (nog te verschijnen). Logische afkoeling op de koopwoningmarkt. In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, jaar en nummer nog niet bekend.
- Everaers, P.C.J. en F.M. Dieleman (1993). Van huur naar koop. Levensloop en omstandigheden op de woningmarkt. In: *Statistisch Magazine*, jg. 93, nr. 1, p. 43-52.
- Feijten, Peteke (2005). *Life events and the housing career. A retrospective analysis of timed effects*. Delft: Eburon Publishers.
- Fulpen, Hans van (1985). *Volkshuisvesting in demografisch en economisch perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hooimeijer, P. (2007). *Dynamiek in de derde leeftijd. De consequenties voor het woonbeleid*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Iedema, Jurjen, Henk A. Becker en Karin Sanders (1997). Transition into Independence. A Comparison of Cohorts Born since 1930 in The Netherlands. In: *European Sociological Review*, jg. 13, nr. 2, p. 117-137.
- Iersel, Johan van, Kees Leidelmeijer en Andre Buys (2010). *Senioren op de woningmarkt, achtergrondreportage*. Amsterdam: RIG O Research en Advies BV.
- Kempen, R. van, V.A.J.M. Schutjens en J. van Weesep (2000). Housing and social fragmentation in the Netherlands. In: *Housing Studies*, jg. 15, nr. 4, p. 505-531.
- Lawson, Julie (2005). *Home ownership and the 'risk society'*. Utrecht: Netherlands Graduate School of Housing and Urban Research.
- Mulder, Clara H. (1993). *Migration Dynamics. A Life Course Approach*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Pitkin, J. en G. Masnick (1980). *Projection of housing consumption in the United States, 1980 to 2000, by a cohort method*. Washington: us Department of housing and urban development.
- Ras, Michiel, Evelien Eggink, Edwin van Gameren en Ingrid Ooms (2006). *Uitgerekend wonen. Een model voor de vraag van huishoudens naar wonen en de gevolgen van beleidswijzigingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/3).
- Rossi, P.H. (1955). *Why families move. A study in the social psychology of urban residential mobility*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Schaar, J. van der (1987). *Groei en bloei van het Nederlandse volkshuisvestingsbeleid*. Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Schaar, J. van der, m.m.v. A. Hereijgers (1991). *Volkshuisvesting: een zaak van beleid*. Utrecht: Uitgeverij Het Spectrum B.V.
- Vreeze, Noud de (1993). *Woningbouw, inspiratie & ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*. Almere: Nationale Woningraad.

18

Welke generatie heeft het meeste profijt van de overheid?

Albert van der Horst, Leon Bettendorf, Nick Draper, Casper van Ewijk, Ruud de Mooij en Harry ter Rele (Centraal Planbureau)

18.1	Inleiding	413
18.2	De collectieve sector in het verleden	414
18.3	Verdeling van de overheidsfinanciën over leeftijdsgroepen	415
18.4	Ontgroening en vergrijzing	418
18.5	Vergrijzing zorgt voor stijgende overheidsuitgaven	420
18.6	Verdeling tussen generaties	424
18.7	Verdeling van levensloopprijften over de gehele levensloop	426
18.8	Overwegingen bij generatiebewust beleid	427
	Noten	428
	Literatuur	429

Samenvatting

Dit hoofdstuk laat zien welke generaties profijt hebben van het overheidsbeleid. We beginnen met een dwarsdoorsnede van de bevolking in 2010 en laten zien dat vooral jongeren en ouderen profiteren. Daarna volgen we mensen gedurende hun hele levensloop, van de wieg tot het graf, of beter gezegd van onderwijs tot AWBZ. Dan blijkt dat de naoorlogse generatie minder heeft geprofiteerd van de overheid dan latere cohorten. Een scheve verdeling dus, maar totaal anders dan de dwarsdoorsnede van 2010.

De ongelijke verdeling tussen cohorten heeft zowel beleidsmatige als economische oorzaken. De opbouw en versobering van de welvaartstaat en de verhoging van de onderwijsuitgaven (in de jaren vijftig en zestig) zijn belangrijke beleidsmatige redenen voor het hoge profijt van huidige dertigers tot vijftigers. Een groot nettoprofijt kan echter het spiegelbeeld vormen van slechte economische omstandigheden. Immers, het is een functie van de welvaartsstaat om deze schokken te verdelen over generaties.

De cijfers uit verleden en toekomst moeten wel met grote voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Allereerst zijn de berekeningen over de hele levensloop indicatief, en afhankelijk van zowel de beperkte beschikbaarheid van gegevens over het verleden als van veronderstellingen over toekomstige ontwikkelingen. Bovendien zegt een ongelijke verdeling van het nettoprofijt wel iets, maar zeker niet alles over de verdeling van welvaart tussen generaties. Ook op financieel gebied reikt de invloed van de overheid verder dan wat gemeten wordt door het nettoprofijt.

Een belangrijke vraag is wat de betekenis van het verleden is voor verdelingsvraagstukken in de toekomst. Het is de vraag naar rechtvaardigheid, die niet eenvoudig aan de hand van cijfers over het verleden beantwoord kan worden. De verdeling van het nettoprofijt tussen generaties is informatief, maar zeker niet imperatief voor hervormingen van het overheidsbeleid.

18 Welke generatie heeft het meeste profijt van de overheid?

18.1 Inleiding

Het stelsel van collectieve regelingen brengt op jaarbasis financiële overdrachten tussen leeftijdsgroepen met zich mee. Jongeren profiteren anno 2010 van overheidsvoorzieningen, vooral van onderwijs, zonder daar in de regel een grote bijdrage aan te hoeven leveren, en ouderen kunnen profiteren van de AOW en de zorgvoorzieningen en hebben daardoor doorgaans een groter profijt van de overheid dan ze aan de overheid bijdragen in de vorm van belastingen en sociale premies. Op jaarbasis profiteren jongeren en ouderen dus per saldo van de overheid terwijl personen in de middenleeftijden, de leeftijden waarin gewerkt wordt, dit mogelijk maken door per saldo bij te dragen aan de overheidskas. Deze scheve verdeling tussen leeftijdsgroepen van het nettoprofijs van de overheid is een logisch gevolg van behoeften (vraag naar zorg en onderwijs) en verdien capaciteit. Deze is beoogd door beleidsmakers en politici en in het stelsel van collectieve regelingen ingebakken.

Als alle profijs en contributies gedurende de levensloop worden gesaldeerd en contant gemaakt, kunnen er financiële overdrachten tussen generaties plaatsvinden. Zo laten we in dit hoofdstuk zien dat de cohorten die zijn geboren tussen 1960 en 1990 gedurende hun leven het meest ontvangen van de overheid. Het nettoprofijs is dus ongelijk verdeeld tussen generaties. Voor die scheve verdeling is een aantal oorzaken aan te wijzen.

Het gaat bij deze vergelijking tussen generaties om een zeer lange periode, we moeten immers verschillende geboortecohorten gedurende hun hele leven volgen. In zo'n lange periode zullen de omstandigheden wijzigen, zodat aanpassingen van overheidsbeleid nodig zijn die ongelijk uitpakken. Een voorbeeld hiervan is de vondst van de gasbel bij Slochteren, die zorgde voor een forse stijging van de overheidsinkomsten en -bestedingen. Een actueel voorbeeld is de naderende vergrijzing van de bevolking die de kosten van de overheid aan de AOW en de zorg zal doen oplopen en noopt tot een versobering van het stelsel van collectieve regelingen. Overigens is een gelijke verdeling tussen generaties nooit een expliciete doelstelling van de overheid geweest.

Deze bijdrage gaat vooral over de herverdeling tussen generaties. We geven eerst een beeld van de veranderingen in de omvang en samenstelling van de collectieve sector in het verleden. Daarna richten we de blik op het heden en laten we zien welke leeftijdsgroepen anno 2010 profiteren van en bijdragen aan de overheidsfinanciën. Vervolgens kijken we naar de toekomst en komen ontgroening en vergrijzing in beeld: door ontgroening krimpt het aandeel van de bevolking dat betaalt en door vergrijzing stijgt het aandeel van ouderen dat AOW en zorg ontvangt. Dit levert een onhoudbare situatie voor de overheidsbegroting op, zodat bezuinigingen en/of lastenverzwaring onvermijdelijk zijn. We laten zien hoe alternatieve hervormingen invloed hebben op de verdeling van lusten en lasten tussen generaties. We sluiten ons betoog af met een overzicht van het nettoprofijs dat vroege (naoorlogse), recente en toekomstige generaties van de overheid genieten.

Deze bijdrage is voor een groot deel gebaseerd op de in juni 2010 verschenen studie *Vergrijzing verdeeld*, waarin ook de verdeling van de lasten van de vergrijzing over generaties centraal stond (Horst et al. 2010).

18.2 De collectieve sector in het verleden

In tabel 18.1 staat een overzicht van de collectieve uitgaven en inkomsten in de periode 1950-2007.¹ Daaruit blijkt dat er in deze periode grote verschuivingen hebben plaatsgevonden, zowel in de omvang als in de samenstelling. De totale uitgaven zijn in de eerste decennia van deze periode fors gestegen: tussen 1950 en 1980 namen de collectieve uitgaven toe met ruim 27 procentpunten van het nationale inkomen.² Vooral zorg, onderwijs, de sociale zekerheid en de overige uitgaven exclusief rente (vooral subsidies en overdrachten aan het buitenland) droegen bij aan deze stijging.

In de periode 1980-2007 zijn de uitgaven weer gedaald, met 10% van het nationale inkomen. Deze daling was het grootst bij de overige uitgaven en de sociale zekerheid. Na het akkoord van Wassenaar³ heeft de overheid fors bezuinigd op subsidies en uitkeringen. Ook de onderwijsuitgaven namen in deze periode af (als aandeel in het nationale inkomen), mede door de ontgroening. Tegen deze trend in liet echter de zorg een voortgaande forse stijging zien.

De totale inkomsten van de overheid liepen deels parallel aan de uitgaven, met een piek rond 1980. Dit patroon is zichtbaar bij de inkomstenbelasting en sociale premies, de overige inkomsten⁴ (vooral vermogensinkomsten, verkopen door de overheid en ontvangen EU-subsidies) en de aardgasbaten. De vennootschaps- en dividendbelasting daarentegen volgden een tegenovergestelde ontwikkeling. Ook de indirecte belastingen hebben zich afwijkend ontwikkeld. Na een daling in de jaren vijftig liep het belang van deze groep belastingen langzaam maar gestaag op.

Tabel 18.1

Ontwikkeling van collectieve uitgaven en inkomsten, 1950-2007 (in procenten van het bbp)

	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2007
defensie	3,9	3,3	2,7	2,7	2,4	1,3	1,2
openbaar bestuur en veiligheid	8,3	9,6	10,6	11,9	11,7	11,6	11,9
infrastructuur	2,4	2,5	2,6	1,7	1,5	1,6	1,6
zorg	0,9	1,3	2,7	4,6	5,3	6,0	8,8
onderwijs	2,9	4,8	6,3	6,8	5,6	4,8	5,0
sociale zekerheid							
AOW/AWW ^a	0,9	3,1	4,7	6,0	6,3	4,9	4,7
overige sociale zekerheid	4,5	4,7	6,7	11,6	11,1	6,3	6,1
overige uitgaven exclusief rentelasten	1,3	1,5	5,0	6,9	6,5	4,8	3,9
rentelasten	3,6	2,6	2,9	3,7	5,8	3,7	2,2
totaal uitgaven	28,6	33,4	44,3	55,9	56,1	45,0	45,4
inkomstenbelasting en sociale premies ^b	16,0	18,8	22,3	27,7	26,3	22,2	21,4
indirecte belastingen	10,8	8,0	11,1	11,6	12,1	13,3	13,8
vennootschapsbelasting + dividendbelasting	4,3	3,6	2,6	2,2	3,3	4,4	3,7
aardgasbaten	0	0	0,2	2,6	1,1	0,7	1,4
overige inkomsten	10,6	1,4	7,5	7,8	8,0	6,4	5,5
totaal inkomsten	41,7	31,9	43,6	52,0	50,8	47,0	45,8
saldo inkomsten en uitgaven	13,0	-1,6	-0,7	-3,9	-5,3	2,0	0,4
overheidsschuld	154	75	49	45	77	54	46

a Het cijfer voor 1950 betreft een voorloper van de AOW, namelijk de Noodwet Ouderdomsvoorziening.

b De cijfers geven de feitelijke belastinginkomsten weer, na aftrek van de hypotheekrente. In 2007 bedroeg de hypotheekrenteaftrek circa 2% van het bbp, zodat het cijfer voor 'inkomstenbelasting en sociale premies' zonder deze aftrek in 2007 ongeveer 23,5 zou zijn.

Bron: Van der Horst et al. (2010)

18.3 Verdeling van de overheidsfinanciën over leeftijdsgroepen

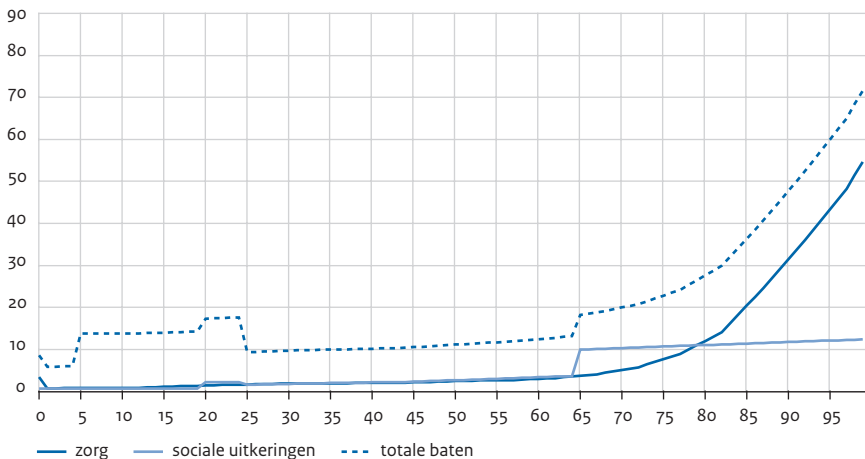
Welke leeftijdsgroepen betalen anno 2010 de meeste belasting, en welke groepen profiteren het meest van de collectieve uitgaven? Om deze vraag te beantwoorden brengen wij de leeftijdsprofielen van de gemiddelde jaarlijkse baten en lasten van de overheid per persoon in kaart. Voor zover mogelijk worden de overheidsuitgaven en -inkomsten toebedeeld aan de verschillende leeftijdsgroepen. Hiertoe wordt voor elke leeftijdsgroep (van 0 t/m 99 jaar) een representatief individu genomen.⁵ Dat gebeurt voor uitkeringen en subsidies alsook voor profijt in natura in de vorm van zorg en onderwijs. In totaal kan circa 60% van alle overheidsuitgaven worden toegerekend aan verschillende leeftijdsgroepen. Bij de belastingen worden de indirecte belastingen toegerekend, evenals de inkomstenbelasting en sociale premies. Baten en lasten van overheidsuitgaven en

belastingen die niet kunnen worden toegerekend aan individuen, zoals die van openbaar bestuur, defensie en infrastructuur, worden gelijk verdeeld over alle leeftijdsgroepen. Het leeftijdsprofiel van de vennootschapsbelasting is gebaseerd op gegevens over de vermogensverdeling over leeftijden.

Uitgaven zijn sterk gekoppeld aan de leeftijd (figuur 18.1). Met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd nemen de uitkeringen sterk toe. Vanaf 80-jarige leeftijd vormen de collectieve zorguitgaven de grootste bron van baten van de overheid (grotendeels in natura). De uitgaven aan onderwijs zijn hoog voor cohorten tot 25 jaar.

Figuur 18.1

Leeftijdsprofiel van de baten per persoon die burgers gemiddeld ontvangen van de overheid in 2010 (x 1000 euro)

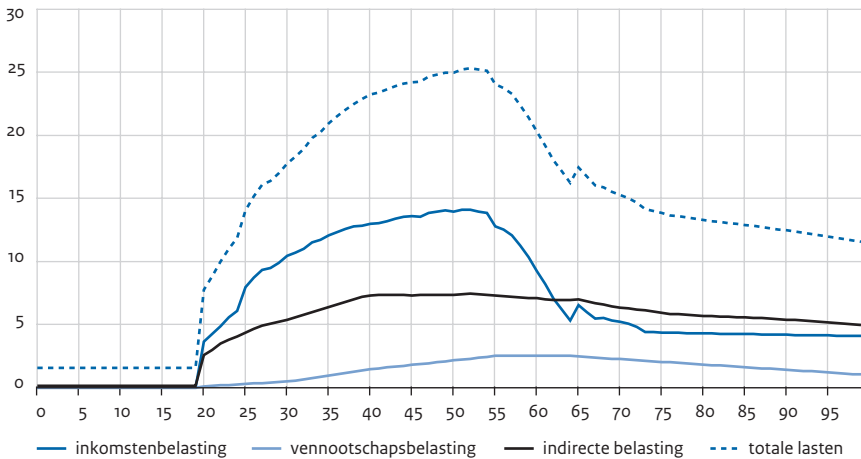
Bron: Van der Horst et al. (2010)

Bij de inkomsten van de overheid is het sterkste profiel zichtbaar in de inkomstenbelasting, die sterk toeneemt tussen het 20e en 40e levensjaar en die na pensionering ongeveer halveert (figuur 18.2). De belangrijkste oorzaak van deze halvering is de afname van het jaarlijkse inkomen door dalende participatie. De tweede oorzaak is de lagere effectieve belastingdruk: gepensioneerden hoeven nauwelijks AOW-premie te betalen. Door de AOW-heffing, waarbij de tweede schijf geleidelijk verlengd wordt, zal deze belastingdruk in de komende decennia wel stijgen. Het profiel van de indirecte belasting (vooral btw) is veel vlakker, doordat huishoudens hun consumptie spreiden over hun levensloop, via pensioenen en vrijwillige besparingen. Het profiel van de vennootschapsbelasting loopt in lijn met het bezit van vermogen geleidelijk op tot 60-jarige leeftijd, om daarna weer te dalen.

Figuur 18.2

Leeftijdsprofiel van de gemiddelde lasten van de overheid per persoon in 2010 (x 1000 euro)

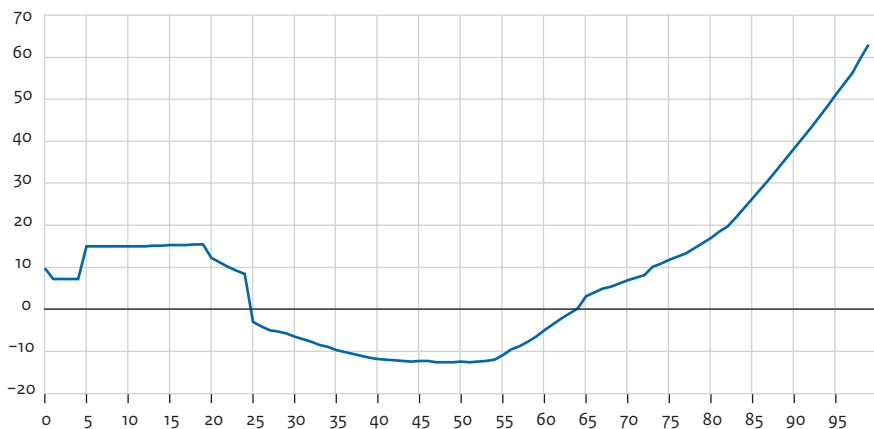

Bron: Van der Horst et al. (2010)

Mensen jonger dan 25 jaar en ouder dan 65 jaar ontvangen meer van de overheid dan ze betalen (figuur 18.3). Mensen jonger dan 25 jaar profiteren van uitgaven aan onderwijs, kinderbijslag, zorg en algemene publieke goederen, terwijl ze alleen belasting over consumptie betalen. Vanaf de leeftijd van 25 jaar dragen mensen netto bij aan de overheid. Via de inkomstenbelasting en sociale premies gaan zij meer betalen aan de overheid terwijl ze minder profijt ontvangen. Vanaf 65 jaar is het nettoprofiel weer positief, omdat mensen boven de 65 jaar minder belasting betalen en tevens profiteren van de AOW en de collectieve uitgaven aan gezondheidszorg.⁶

Figuur 18.3

Nettoprofiel van de overheid naar leeftijd in 2010 (x 1000 euro)

Bron: Van der Horst et al. (2010)

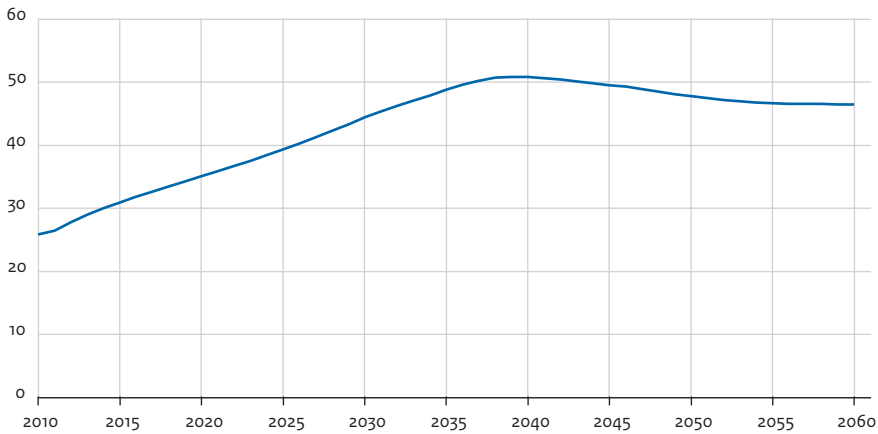
18.4 Ontgroening en vergrijzing

Door ontgroening krimpt het aandeel van de werkende bevolking en door vergrijzing neemt het aantal ouderen toe. Voor de overheidsbegroting is dus de afhankelijkheidsratio van groot belang: de verhouding tussen het aantal mensen boven de pensioenleeftijd van 65 jaar en de bevolking in de werkzame leeftijd (20-64 jaar). Deze ratio is van belang omdat ouderen per saldo profiteren van de overheid, terwijl de werkzame bevolking juist meer belasting betaalt dan ze via voorzieningen en uitkeringen ontvangt. Zijn er in 2010 voor elke oudere vier mensen in de werkzame leeftijd, in 2040 zal dit gehalveerd zijn tot twee (figuur 18.4).

De toename van de afhankelijkheidsratio heeft twee belangrijke oorzaken. De eerste oorzaak ligt in het verleden, en is de afname van het gemiddelde kindertal per vrouw van ruim 3 in de jaren zestig van de vorige eeuw naar 1,75 sinds 1970 (figuur 18.5).

Figuur 18.4

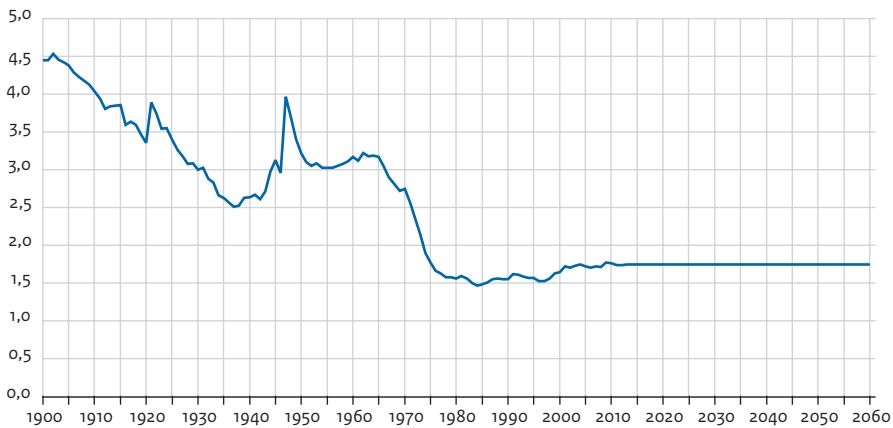
Afhankelijkheidsratio, 2010-2060 (aantal ouderen per 100 werkzame personen)

Bron: Van der Horst et al. (2010)

Figuur 18.5

Gemiddeld kindertal per vrouw, 1900-2060

Bron: Van der Horst et al. (2010)

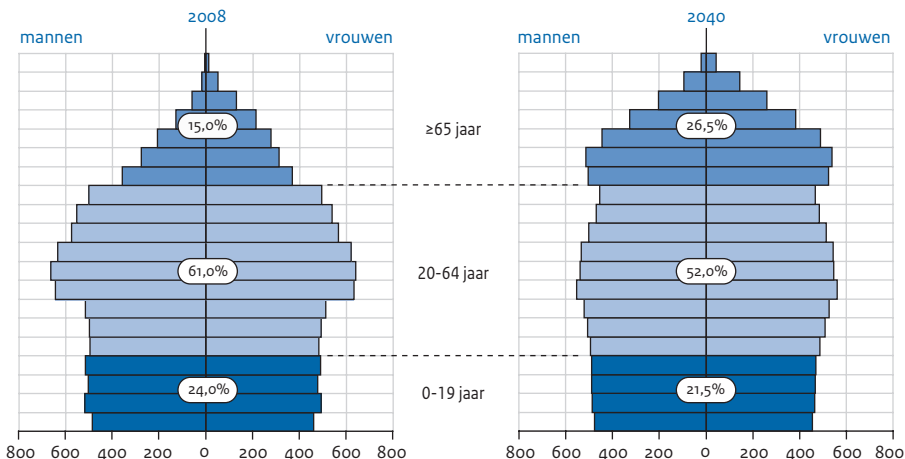
De tweede oorzaak is de sterke stijging van de levensverwachting in de periode 2010-2060. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) verwacht dat Nederlanders in de komende decennia steeds ouder zullen worden (Poelman en Van Duin 2010). De levensverwachting op het moment van geboorte zal toenemen met ongeveer vierenhalf jaar, van ruim 80 jaar in 2009 naar 85 jaar in 2060. Voor een deel wordt deze hogere levensverwachting veroorzaakt door lagere kindersterfte en een kleinere sterftkans tijdens

het werkzame leven. Maar de stijging zit vooral in de levensverwachting voor 65-jarigen, die met ongeveer drieënhalf jaar toeneemt tot 87,5 jaar in 2060.

Door ontgroening en vergrijzing zal zowel de omvang als de samenstelling van de bevolking veranderen. Het CBS verwacht dat de bevolking in Nederland zal groeien van 16,5 miljoen in 2008 tot 17,5 miljoen in 2040, om vervolgens licht te dalen. De combinatie van een al afgenomen fertiliteit (ontgroening) en een stijgende levensverwachting (vergrijzing) impliceert dat de bevolkingssamenstelling verschuift: het aandeel 65-plussers neemt toe, terwijl het aandeel kinderen en mensen in de werkzame leeftijd afneemt. De bevolkingsoopbouw krijgt steeds meer de vorm van een huis met een stevig dak, in plaats van een piramide (figuur 18.6).

Figuur 18.6

Bevolkingspiramide 2008 (links) en 2040 (rechts) (in procenten van de totale bevolking)

Bron: Van der Horst et al. (2010)

18.5 Vergrijzing zorgt voor stijgende overheidsuitgaven

De stijging van de afhankelijkheidsratio heeft grote gevolgen voor de inkomsten en uitgaven van de overheid. Uit de ontwikkeling van de afhankelijkheidsratio komt duidelijk naar voren dat het aantal ouderen stijgt in verhouding tot de beroepsbevolking. Er komen meer mensen in de leeftijdsgroepen boven de 65 jaar, waarin men per saldo profiteert van de overheid (zie figuur 18.3). Het aantal personen in de leeftijden waarin men per saldo gemiddeld bijdraagt aan de overheid neemt juist iets af. Hieruit volgt dat het jaarlijkse nettoprofijs voor de Nederlandse bevolking zal toenemen en, als spiegelbeeld hiervan, het begrotingssaldo van de overheid zal verslechteren.

Tabel 18.2 bevat een overzicht van de overheidsuitgaven en -inkomsten tot 2060 bij constante arrangementen, dat wil zeggen als het huidige profiel van nettoprofijs naar leeftijdsgroep (zie figuur 18.3) niet verandert.⁷ De overheidsuitgaven zullen exclusief rente

in de komende decennia met 6% bbp toenemen ten opzichte van 2015 (bovenste deel van tabel 18.2). Met name de vergrijzingsgevoelige uitgaven (Aow en zorg) zullen sterk stijgen.

Tabel 18.2

Ontwikkeling van collectieve uitgaven en inkomsten bij constante arrangementen, 2015-2060 (in procenten van het bbp)

	2015	2020	2040	2060
defensie	1,1	1,1	1,0	1,0
openbaar bestuur	11,7	11,6	11,6	11,6
infrastructuur	1,6	1,6	1,6	1,6
zorg	10,3	10,8	14,3	14,2
onderwijs	5,3	5,2	5,5	5,3
sociale zekerheid	12,3	12,8	15,3	14,7
Aow	5,4	6,0	8,5	7,9
overige sociale zaken	7,0	6,8	6,8	6,8
overige uitgaven exclusief rentelasten	4,0	4,0	4,0	4,0
totaal uitgaven exclusief rentelasten	46,3	47,2	53,3	52,4
rentelasten	3,1	2,9	4,4	7,3
totaal uitgaven	49,4	50,1	57,7	59,6
inkomstenbelasting en sociale premies	23,0	23,3	24,7	24,8
over pensioeninkomen	1,9	2,1	2,8	2,8
indirecte belastingen	13,3	13,8	15,4	15,2
Op consumptie door 65-plussers	2,3	2,7	4,3	4,0
overige inkomsten	10,3	10,3	8,6	8,4
vennootschapsbelasting	3,1	3,4	3,3	3,4
aardgasbaten	1,6	1,4	0,1	0,0
totaal inkomsten	46,6	47,4	48,8	48,3
saldo inkomsten en uitgaven	-2,9	-2,7	-8,9	-11,3
overheidsschuld	74	75	132	217

Bron: Van der Horst et al. (2010)

Vergrijzing leidt ook tot een stijging van de belastinginkomsten als percentage van het bbp (onderste deel van tabel 18.2). De groei van het aantal ouderen gaat immers gepaard met hogere inkomstenbelastingen op hun pensioen- en uitkeringsinkomen en met een toename van de btw-ontvangsten, maar niet met hogere economische groei. Deze groei is immers sterk gerelateerd aan de ontwikkeling van de beroepsbevolking en dus aan het aantal mensen in de leeftijdsgroep tussen 20 en 64 jaar. Anders gezegd, door de vergrijzing zal de uitbetaling van pensioenen en de betaalde belasting erover sterker toenemen dan de economie en dit komt in tabel 18.2 tot uitdrukking in stijgende

belastinginkomsten als aandeel van het bbp. De opbrengsten van de directe en indirecte belastingen zullen in de periode tot 2040 stijgen en daarna stabiliseren.⁸ Het totaal aan overige opbrengsten daarentegen neemt af, doordat de opbrengsten uit aardgas zullen opdrogen. Per saldo stijgen de inkomsten na 2015 met een kleine 2% bbp.

Omdat de uitgaven van de overheid veel sterker stijgen dan de inkomsten zal het tekort van de overheid en daarmee de staatsschuld eveneens sterk oplopen. De laatste regels van tabel 18.2 laten zien dat bij ongewijzigd beleid een tekort van meer dan 10% bbp zal ontstaan in het saldo van inkomsten en uitgaven. De overheidsschuld zal verdrievoudigen tot meer dan 200% bbp in 2060.

Dit maakt duidelijk dat er aanpassingen nodig zijn in het stelsel van collectieve regelingen. Dit geldt dus ook voor de huidige leeftijdsspecifieke nettoprofiten van de overheid zoals weergegeven in figuur 18.3. De overheid zal moeten hervormen zodat jongeren en ouderen minder zullen profiteren of zodat de actieve leeftijdsgroepen meer gaan bijdragen. Op enig moment zullen uitgaven moeten worden verlaagd en/of belastingen moeten worden verhoogd om een ontsporing van de overheidsfinanciën te voorkomen.

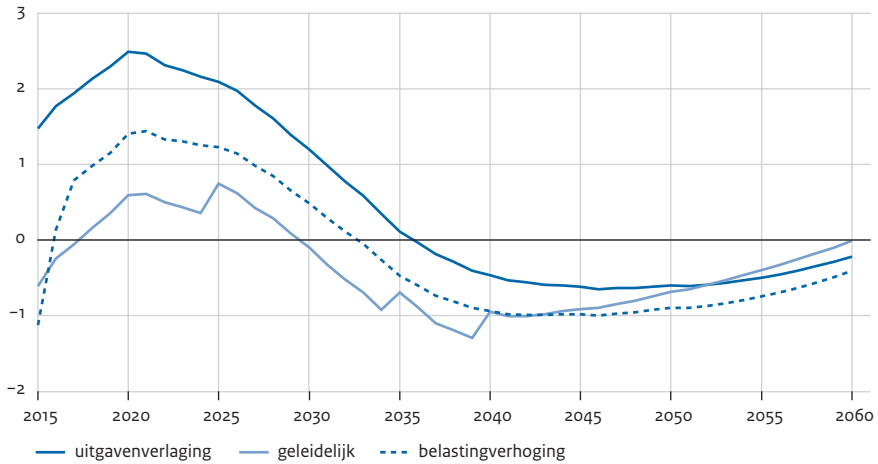
In *Vergrijzing verdeeld* (Van der Horst et al. 2010) is berekend dat voor het houdbaar maken van de overheidsfinanciën forse maatregelen nodig zijn. Hiervoor zijn duizend-en-een mogelijkheden. We presenteren hier drie voorbeelden van manieren waarop dit kan gebeuren.⁹ Deze zijn:

- 1 Een belastingverhoging. In deze variant worden de indirecte belastingen in 2015 met ruim een derde verhoogd. Hierdoor komen de lage en hoge btw-tarieven uit op 8% en 25%.
- 2 Een uitgavenverlaging. In deze variant worden alle uitgaven in 2011 met 9,2% verlaagd.
- 3 Een geleidelijke variant. In deze variant wordt een pakket maatregelen genomen dat bestaat uit een verhoging van de AOW-leeftijd in vier stappen naar 69 jaar in 2040, fiscalisering van de AOW, verkorting van de ww-duur tot anderhalf jaar, forse beperking van de instroom in de Wajong en een verhoging van de indirecte belastingen met een kwart.

In figuur 18.7 is gevisualiseerd wat deze hervormingen betekenen voor het saldo van inkomsten en uitgaven (het EMU-saldo¹⁰). Zonder deze maatregelen zal het saldo verslechteren van een tekort van 3% in 2015 naar een tekort van 9% in 2040 en 11% in 2060 (zie tabel 18.2). Door de forse maatregelen in alle drie pakketten ontstaat een overschot op de begroting in de eerste jaren. Door de vergrijzing zal het saldo rond 2040 negatief uitkomen, op een bescheiden tekort van 1% à 1,5%. Door deze structurele hervormingen zal de staatsschuld dalen (figuur 18.8).

Figuur 18.7

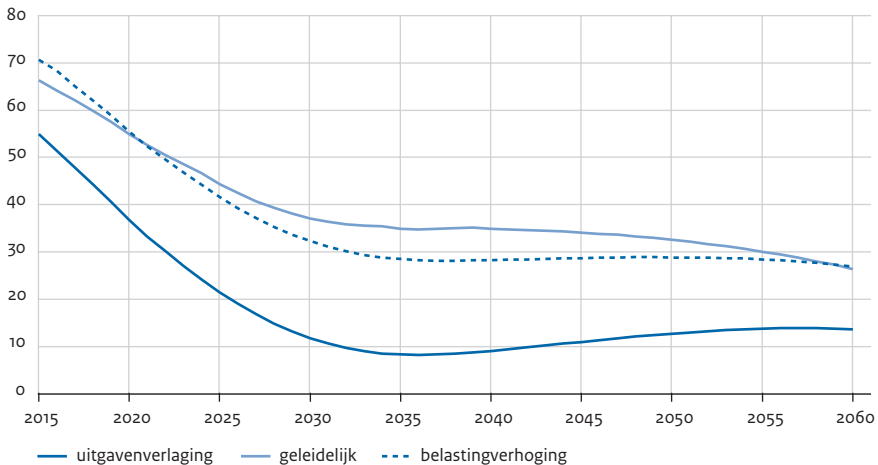
Ontwikkeling saldo in drie houdbare varianten, 2015-2060 (in procenten van het bbp)

Bron: Van der Horst et al. (2010)

Figuur 18.8

Ontwikkeling van de staatsschuld in drie houdbare varianten, 2015-2060 (in procenten van het bbp)

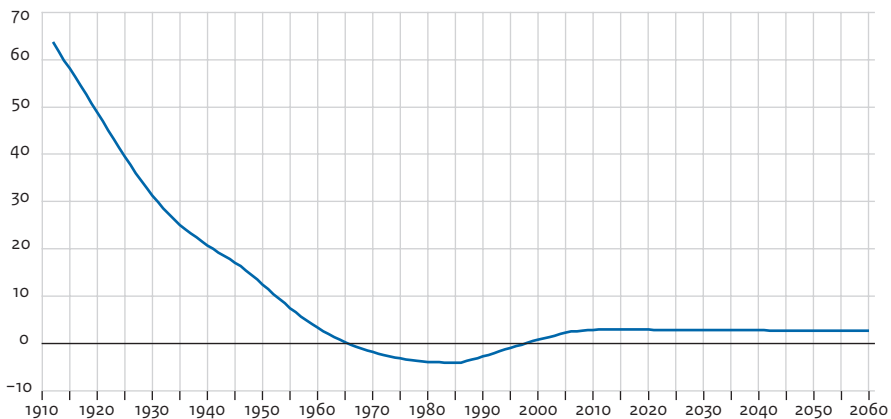
Bron: Van der Horst et al. (2010)

18.6 Verdeling tussen generaties

Wat betekenen deze hervormingen voor de verdeling van lusten en lasten tussen generaties? Voordat we deze vraag beantwoorden laten we zien hoe de verdeling van nettoprofit is bij ongewijzigd beleid (figuur 18.9). Voor mensen geboren in 1910 volgt dit onmiddellijk uit figuur 18.3: zij hebben nog één jaar te leven waarin zij 65.000 euro meer ontvangen (via zorg en AOW) dan zij betalen. Iemand die in 2010 is geboren, heeft nog een heel leven voor de boeg, waarin hij/zij de eerste 25 jaar netto profiteert, vervolgens 40 jaar lang vooral betaalt en vanaf het 65e levensjaar opnieuw profiteert. Per saldo zijn de lusten groter dan de lasten en is het nettoprofit over het hele leven positief. Hetzelfde geldt ook voor toekomstige generaties. Kijken we tenslotte naar het cohort 1980: voor hen geldt dat een deel van de baten (vooral onderwijs) in het verleden ligt en dat zij een groot deel van de betalingen nog voor de boeg hebben. In hun resterende leven dragen zij dus netto bij aan de overheid.

Figuur 18.9

Nettoprofitniveaus bij ongewijzigd beleid, naar geboortejaar (x 1000 euro per resterend levensjaar)

Bron: Van der Horst et al. (2010)

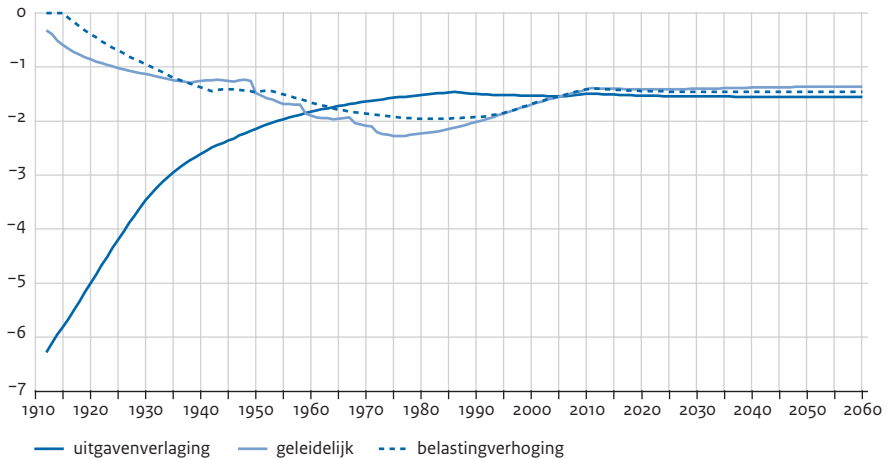
Wat is het effect van de hervormingen op het nettoprofit van generaties? We kijken naar de gemiddelde verandering van het nettoprofit per resterend levensjaar, uitgedrukt in euro's.¹¹

Bij de verhoging van de belastingen worden alle generaties in redelijk gelijke mate getroffen (figuur 18.10). De ouderen worden enigszins ontzien, omdat zij relatief weinig consumeren en dus weinig btw betalen. Het nettoprofit daalt meer voor cohorten uit de jaren 1960-1990, omdat zij in een groot deel van hun resterende leven te maken hebben met hoge bestedingen en daarom veel last hebben van een verzwaring van de druk van de indirecte belastingen.

Figuur 18.10

Effect van hervormingen op het nettoprofijs van generaties, naar geboortjaar (x 1000 euro per resterend levensjaar)

Bron: Van der Horst et al. (2010)

In het pakket met de (onmiddellijke) uitgavenverlaging worden de ouderen verreweg het zwaarst getroffen. Ouderen profiteren het meest van overheidsuitgaven (zie figuur 18.9), en daardoor zal een verlaging ervan bij hen het grootste gemiddelde effect over het resterende leven hebben. Bij jongeren en nog ongeborenen zal de aanpassing immers ook effect hebben in jaren van de levenscyclus waarin men weinig profiteert van de overheidsuitgaven.

In de geleidelijke variant worden de ouderen ontzien. In deze optie worden de cohorten geboren voor 1950 ontzien doordat ze geen last hebben van de verhoging van de AOW-leeftijd en slechts weinig worden getroffen door de maatregelen bij de Wajong en de w.w. Bovendien wordt de fiscalisering van de AOW geleidelijk ingevoerd. Evenals in de vorige optie worden de cohorten die zijn geboren tussen 1960 en 1990 het zwaarst getroffen, in dit geval zelfs meer. Later geboren cohorten hebben ook een aantal jaren voor de boeg waarin ze geen last hebben van dit pakket maatregelen, zodat de gemiddelde jaarlijkse last lager uitvalt.

De invulling van het ombuigingspakket heeft grote gevolgen voor de verdeling tussen huidige ouderen en jongeren. Voor toekomstige generaties valt op dat zij in alle gevallen ongeveer evenveel moeten bijdragen, rond 1500 euro per jaar. De reden hiervoor is dat zij alles nog te goed hebben, en dus door alle bezuinigingen en belastingverhogingen worden getroffen. Alleen als bezuinigingen worden uitgesteld tot na 2040 worden zij geconfronteerd met een grotere rekening van meer dan 2000 euro per jaar.

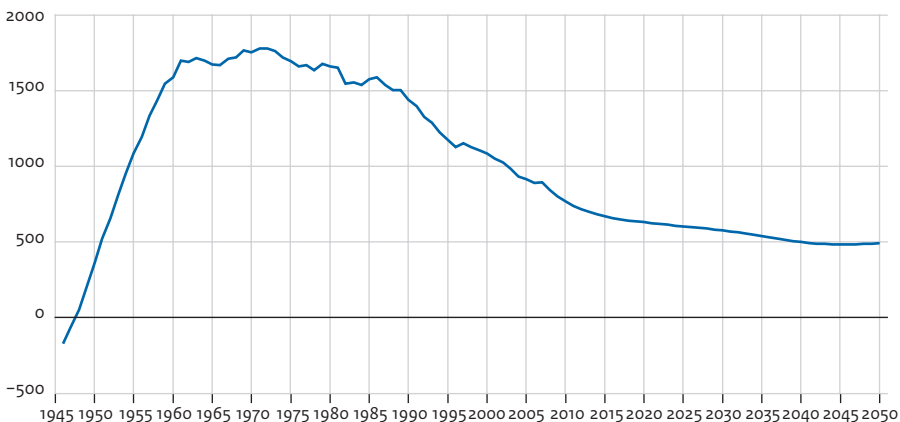
18.7 Verdeling van levenslooprofijten over de gehele levensloop

We zijn deze bijdrage begonnen in 1950, toen de uitgaven van de overheid nog minder dan 30% van het nationale inkomen vormden. Via het heden zijn we uitgekomen bij de verdeling tussen generaties in de toekomst. Dit levert het beeld op dat vooral ouderen profiteren van de overheid. Een rijker beeld ontstaat als we het nettoprofijs uit het verleden en dat van de toekomst bij elkaar optellen. Benadrukt moet echter worden dat het hier om indicatieve resultaten gaat, mede doordat de collectieve lasten en uitgaven in de jaren vijftig en zestig van deze eeuw moeilijk toe te rekenen zijn aan afzonderlijke leeftijdsgroepen.

Figuur 18.11 laat voor de cohorten geboren tussen 1946 en 2060 zien wat het nettoprofijs van de overheid is over hun hele levensloop. In deze figuur is de verhoging van de indirecte belastingen uit figuur 18.10 verwerkt.¹²

Figuur 18.11

Nettoprofijs van overheid over de hele levensloop (in gemiddeld aantal euro's per jaar)

Bron: Van der Horst et al. (2010)

Het eerste wat opvalt is dat de eerste naoorlogse generaties niet of nauwelijks profiteren van de overheid. Voor deze cohorten geldt dat ze minder profiteren naarmate ze eerder zijn geboren. Dit komt vooral doordat na de oorlog sprake is geweest van een lange periode van sterk oplopende uitgaven aan onderwijs, openbaar bestuur en zorg. Vlak na de oorlog waren deze uitgaven laag. De echte babyboomers (1946-1955) hebben dus een tijd meegemaakt met gemiddeld lagere profijten van deze voorzieningen dan de cohorten die later zijn geboren.

Het grootste profijt genieten de cohorten die zijn geboren tussen ruwweg 1960 en 1990, de generaties dus die op dit moment jaarlijks een grote bijdrage leveren. Deze generaties hebben geprofiteerd van ruime onderwijsuitgaven (denk bijvoorbeeld aan de ruime studiefinanciering). Bovendien worden zij minder dan toekomstige generaties getroffen

door de verhoging van de indirecte belasting die ingezet wordt om de overheidsbegroting houdbaar te maken.

Verder valt op dat het netto levensprofijt voor nagenoeg alle generaties positief is.¹³ Dit is allereerst mogelijk gemaakt door de gasbaten. Er zijn echter indicaties dat de cohorten van voor 1946 een negatief nettoprofijs hebben gehad en dus per saldo meer hebben bijgedragen aan de overheid dan zij ontvingen. Immers, deze 'stille' generaties hebben de hoge naoorlogse overheidsschuld afgebouwd en hebben ook, door de sterke stijging van de onderwijsuitgaven in de jaren zestig en zeventig te financieren, de opbouw van het menselijk kapitaal van de latere generaties mogelijk gemaakt. Hetzelfde geldt voor de opbouw van het publieke kapitaal zoals infrastructuur.

18.8 Overwegingen bij generatiebewust beleid

Deze bijdrage brengt de generatiedimensie van overheidsbeleid in beeld. We zijn begonnen met een dwarsdoorsnede van de bevolking in 2010 en hebben laten zien dat vooral jongeren en ouderen profiteren. Daarna zijn we mensen gedurende hun hele levensloop gaan volgen, van de wieg tot het graf, of beter gezegd van onderwijs tot AWBZ. Dan blijkt dat de naoorlogse generatie minder heeft geprofiteerd van de overheid dan latere cohorten. Een scheve verdeling dus, maar totaal anders dan de dwarsdoorsnede van 2010.

In hoeverre moet deze verdeling van nettoprofijs over de levensloop leidend zijn voor het beleid? Laten we vooropstellen dat dit eerst en vooral een politieke afweging is. De mate waarin al dan niet vermeende bevoorrechting of benadeling in het verleden zou moeten meewegen in de besluitvorming over beleidsaanpassingen is een kwestie van politieke prioriteitenstelling.

Vervolgens moeten de cijfers uit verleden en toekomst met grote voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. De berekeningen over de hele levensloop zijn weliswaar het meest omvattend en bieden daarom een goede maatstaf voor de vergelijking van profiits tussen generaties, maar het zijn en blijven indicatieve cijfers.

Ook is het de vraag wat de betekenis van het verleden is voor verdelingsvraagstukken in de toekomst. Allereerst is de ontwikkeling in het verleden de resultante van vele opeenvolgende schokken en het is, uit hoofde van het verzekerings- en verdelingsmotief, ook een functie van de overheid om deze schokken te verdelen over generaties. Een groot nettoprofijs van een bepaalde generatie kan daarom (deels) juist een gevolg zijn van ongunstige economische omstandigheden en dus niet alleen een uitdrukking van een bevoorrechte behandeling door de overheid. Immers, een generatie die op een ongunstig moment tot de arbeidsmarkt is toegetreden zal minder in de gelegenheid zijn geweest om belastingen en premies te betalen, en zal meer dan andere generaties een beroep hebben moeten doen op een uitkering. Zo vertoont de overheidsbegroting ook meestal tekorten wanneer het slecht gaat in de economie. Een groot nettoprofijs vormt dan het spiegelbeeld van slechte economische omstandigheden.

Dit raakt aan onze slotoverweging. Nettoprofijs is iets anders dan welvaart. Een ongelijke verdeling van het nettoprofijs zegt wel iets (zowel welvaart als nettoprofijs hangt positief samen met onderwijs), maar zeker niet alles over de verdeling van welvaart tussen

generaties. Ook op financieel gebied reikt de invloed van de overheid verder dan wat gemeten wordt door het nettoprofijs. Te denken valt aan de invloed van de overheid op de loonvorming of op de huizenprijzen. De verdeling van het nettoprofijs tussen generaties is dus informatief, maar zeker niet imperatief voor hervormingen van het overheidsbeleid.

Noten

- 1 Deze tabel is gebaseerd op het CPB-databestand voor de overheidsfinanciën dat beschikbaar is op de CPB-website via de link www.cpb.nl/nl/data/tijdreeksenoverheidsfinancien.xls. Voor een uitgebreide beschouwing van de ontwikkeling van de overheidsfinanciën in het verleden, zie Bos (2006).
- 2 Het nationale inkomen en het bruto binnenlands product (bbp) zijn beide maatstaven voor de omvang van de Nederlandse economie. De cijfers in tabel 18.1 zijn percentages van het bbp, in de tekst hanteren we het meer sprekende begrip nationaal inkomen.
- 3 Het akkoord van Wassenaar werd op 24 november 1982 gesloten tussen werkgevers, werknemers en overheid. In dit akkoord werd afgesproken de lonen te matigen in ruil voor arbeidsduurverkortung.
- 4 Het extreem hoge cijfer van deze post voor 1950 is een gevolg van de Marshallhulp, die met name in de jaren rond 1950 zijn beslag kreeg.
- 5 Het gaat hierbij om individuen, niet om huishoudens. Er wordt geen rekening gehouden met overdrachten van ouders aan kinderen. Ook schaalvoordelen van huishoudens met meerdere personen blijven buiten beschouwing.
- 6 Zie Ter Rele (1998) voor een nauwkeurige beschrijving van de inhoud van de begrippen baten, lasten en nettoprofijs van de overheid.
- 7 Dit is een intuïtieve beschrijving van het begrip 'constante arrangementen'. Voor de precieze definitie kunt u terecht in *Vergrijzing verdeeld* (Van der Horst et al. 2010) en dan met name in hoofdstuk 2 ervan. Een uitgebreide beschrijving van het model waarmee de berekeningen in deze bijdrage zijn uitgevoerd, kunt vinden in Draper en Armstrong (2007).
- 8 In deze periode van stijgende uitbetalingen van pensioenen zullen de huidige grote overschotten op de betalingsbalans verdwijnen en komt er een einde aan het proces van vermogensvorming dat voor een belangrijk deel vorm krijgt in oplopende pensioenvermogens.
- 9 Een nauwkeurige beschrijving en analyse van de drie varianten is te vinden in Van der Horst et al. (2010). Variant 1 wordt daar behandeld in paragraaf 6.2.2. De varianten 2 en 3 worden behandeld in paragraaf 6.2.3.
- 10 Dit is het saldo van inkomsten en uitgaven van de overheid, vastgesteld volgens de systematiek die is neergelegd in het Verdrag van Maastricht in 1992.
- 11 Bedacht moet worden dat deze manier van presenteren van de effecten een vlakke lijn oplevert als *per resterend levensjaar* de lasten gelijk zijn verdeeld over generaties. In figuur 18.9 is dus niet af te lezen hoe in de totale lasten zijn verdeeld. Bij een vlakke lijn zijn deze juist ongelijk omdat de levensverwachtingen verschillen. Dit zou als een bezwaar gezien kunnen worden als een gelijke verdeling van de totale lasten zou worden nagestreefd. In dit geval zou de verdeling van (de contante waarde van) de totale last moeten worden gepresenteerd. Deze vorm van beleid zou echter, zeker bij de huidige grote houdbaarheidstekorten, met zeer ingrijpende maatregelen in de richting van de ouderen gepaard gaan, die waarschijnlijk weinig politieke steun zouden krijgen. De keuze voor de verdeling van de lasten blijft uiteindelijk een politieke afweging.

- 12 Een uitgewerkte analyse van deze uitkomsten kunt u vinden in Ter Rele en Labanca (2010); wij volstaan hier met een korte toelichting.
- 13 Bij deze berekening van het netto levensprofijt worden de jaarlijkse nettoprofiten gedurende de levensloop contant gemaakt naar het begin van het leven. Ook worden de uitkomsten vergelijkbaar gemaakt (geschaald), door ze te corrigeren voor het verschil in productiviteit tussen de cohorten. Geschaald is naar het productiviteitsniveau van 2008.

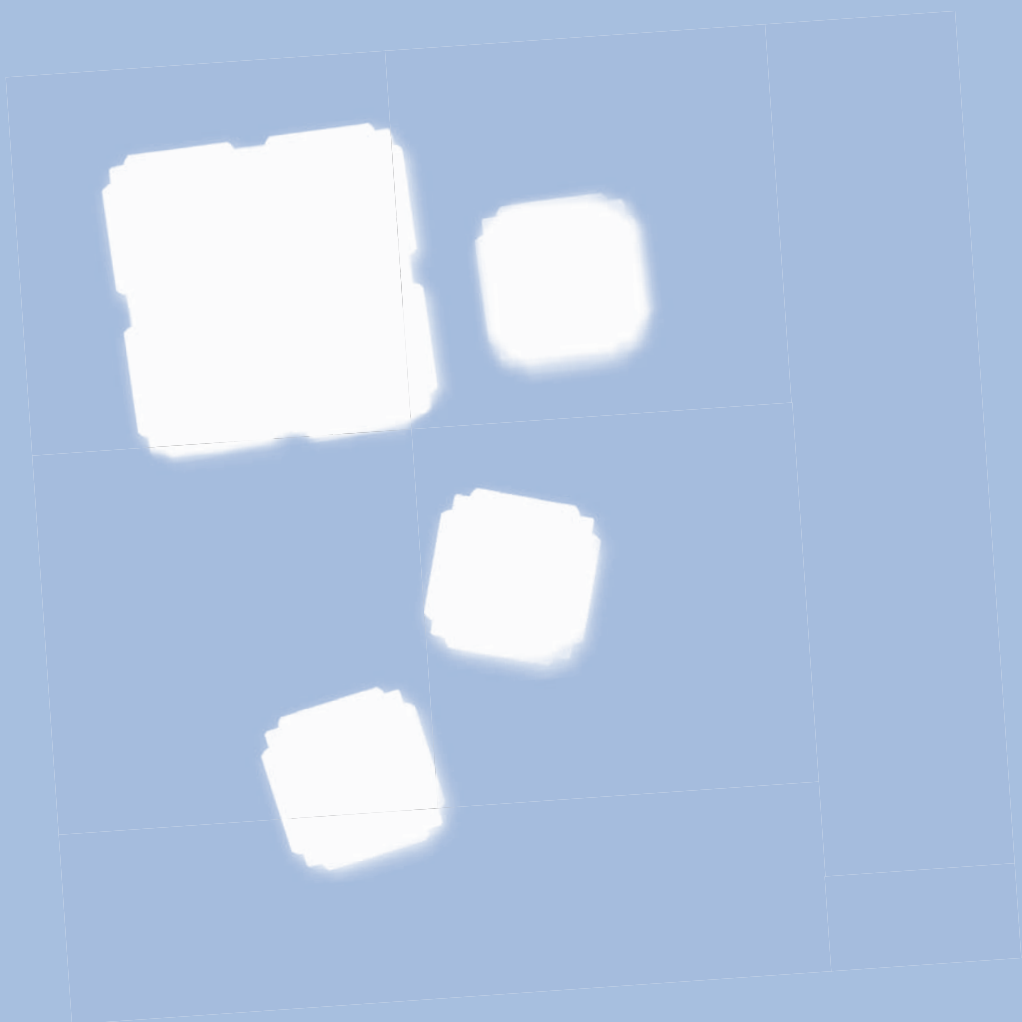
Literatuur

- Bos, F. (2006). *De Nederlandse collectieve uitgaven in historisch perspectief*. Den Haag: Centraal Planbureau (Document 109).
- Draper, D.A.G. en A. Armstrong (2007). *Gamma, a Simulation Model for Ageing, Pensions, and Public Finances*. Den Haag: Centraal Planbureau (Document 147).
- Horst, A. van der, L. Bettendorf, N. Draper, C. van Ewijk, R. de Mooij en H. ter Rele (2010). *Vergrijzing verdeeld. Toekomst van de Nederlandse Overheidsfinanciën*. Den Haag: Centraal Planbureau (Speciale Publicatie 86).
- Poelman B. en C. van Duin (2010). *Bevolkingsprognose 2009-2060*. Geraadpleegd 12 maart 2010 via statline.cbs.nl.
- Rele, H.J.M. ter (1998). Generational Accounts for the Netherlands. In: *De Economist*, jg. 146, nr. 4, p. 555-584.
- Rele, H.J.M. ter, en C. Labanca (2010). *Retrospective Generational Accounting for the Netherlands*. Den Haag: Centraal Planbureau.

DEEL 3

Verhoudingen tussen generaties

19

De jeugd van tegenwoordig

Lonneke van Noije

19.1	Het gevecht om de jeugd	435
19.2	Jeugdoverlast	436
19.3	Vanwaar de huidige drukte over jeugdoverlast?	437
19.4	Maatschappelijke beeldvorming over jeugdoverlast bij jong en oud	439
19.5	Persoonlijk ervaren overlast door jong en oud	444
19.6	Jeugdoverlast: persoonlijk probleem voor jongeren, maatschappelijke zorg voor ouderen	449
	Noten	451
	Literatuur	451

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

Samenvatting

Zorgt overlast door jongeren voor polarisatie tussen jong en oud? Zo ja, komt dit dan vooral door verschillen in leeftijd of door verschillen tussen generaties? De aanleiding voor deze onderzoeksvragen is de ophef en verontwaardiging waarop probleemgedrag door jongeren de laatste jaren in de media en de politiek kan rekenen. Maar werd er vroeger niet ook al negatief over de jeugd van tegenwoordig gesproken en zal dat niet altijd zo blijven? Of is jeugdoverlast toch een typisch probleem van de huidige tijd en de huidige generatie jongeren, zoals gesuggereerd wordt in het publieke debat? Dit laatste zou dan verklaard kunnen worden door zowel de toegenomen ernst van het probleemgedrag, als de afgenomen tolerantie van de samenleving voor het gedrag van jongeren.

Dit hoofdstuk presenteert een aantal verrassende bevindingen. Ten eerste blijkt de ervaren jeugdoverlast al sinds 2002 niet meer te zijn toegenomen. Ook de onveiligheidsgevoelens in de buurt van jongeren dalen sinds 1999. Ten tweede blijken het vooral jongeren te zijn die zich het meest onveilig voelen in de buurt van andere jongeren en ook meeste jeugdoverlast rapporteren. Naarmate mensen ouder worden, zeggen ze minder last van de jeugd te ervaren. Een aannemelijke verklaring hiervoor is dat jongeren veel vaker slachtoffer van criminaliteit worden, onevenredig vaak gepleegd door andere jongeren, omdat ze in dezelfde kringen verkeren. Deze verklaring pleit voor leeftijd boven generatie als oorzaak van het ervaren van overlast. Jongeren mogen persoonlijk dan wel de meeste jeugdoverlast beleven, toch houden ouderen er de meest kritische en pessimistische mening over jeugdoverlast als modern probleem op na. Deze mening lijkt de meeste weerklank te vinden in het publieke debat. We laten zien dat dit debat op ten minste één punt moet worden bijgesteld: de jeugd van tegenwoordig is vooral een bron van overlast voor de jeugd van tegenwoordig.

19 De jeugd van tegenwoordig

19.1 Het gevecht om de jeugd

‘Oorlogtaal in verkiezingstijd’ kopte *NRC Handelsblad* kort voor de gemeenteraadsverkiezingen van 3 maart 2010 op zijn website, gevolgd door de openingszin ‘In Almere rekenen stadscommando’s straks keihard af met straatterroristen’ (Sanders 2010). Met straatterroristen werd bedoeld de groep jongeren, in het bijzonder die van Marokkaanse afkomst, die herhaaldelijk voor overlast op straat zorgen. De verwijzing naar terreur – niet alleen door de (in het *NRC* aangehaalde) *PVV*, maar bijvoorbeeld ook door *VVD* of *PvdA* – is kenmerkend voor de verharding die het afgelopen decennium in het debat over jeugdoverlast is opgetreden. Zelfs in het conceptregeerakkoord van *VVD* en *CDA* wordt in de eerste alinea van de paragraaf ‘Veiligheid’ gesproken van straatterreur. Overlast en criminaliteit door jongeren hebben sinds 2002 hernieuwde prioriteit in het veiligheidsbeleid (TK 2002/2003).¹ Ook de programmaminister voor Jeugd en Gezin, aangesteld in 2007 voor het algemene welzijn van jongeren, houdt een oogje in het zeil om ontsporing van de jeugd te voorkomen. Met de opmars van het thema veiligheid en criminaliteit onder leiding van politici als Pim Fortuyn en Geert Wilders, is ook het beklag over jongeren als bron van overlast, criminaliteit en onveiligheidsgevoelens luider hoorbaar. Zo nu en dan duikt ook het fenomeen hangouderen in het nieuws op, maar in tegenstelling tot hangjongeren wordt hierover doorgaans lacherig gedaan.

In dit hoofdstuk worden de verhoudingen tussen jong en oud bekeken in relatie tot het fenomeen jeugdoverlast. Werkt overlast door jongeren polariserend? Zo ja, komt dit dan vooral door verschillen in leeftijd of door verschillen tussen generaties? Er werd vroeger ook al negatief over de jeugd van tegenwoordig gesproken, wat zou betekenen dat jonge mensen in de ogen van ouderen altijd probleemgedrag zullen blijven vertonen. In dat geval groeien probleemjongeren daar met de leeftijd vanzelf overheen. Maar wellicht is overlast een typisch probleem van de huidige tijd en de huidige generatie jongeren, zoals gesuggereerd wordt in het publieke debat. Aan het einde van deze verkenning hopen we meer te weten over hoe er door jong en oud over jeugdoverlast wordt gedacht, over de mate waarin jeugdoverlast door jong en oud ondervonden wordt, en over de rol die leeftijd en generatie hierbij spelen.

In paragraaf 19.2 staan we stil bij het begrip jeugdoverlast. Vervolgens gaan we op zoek naar argumenten in de literatuur voor het feit dat de jeugdoverlast al dan niet is toegenomen (§ 19.3). In paragraaf 19.4 worden nieuwe onderzoeksgegevens gepresenteerd die de beeldvorming over jeugdoverlast in Nederland in kaart brengen. We bekijken in hoeverre de beeldvorming van ouderen en jongeren aansluit bij de alarmerende toon in het publieke debat. Daarna onderzoeken we in hoeverre mensen, jong en oud, nu aangeven persoonlijk overlast van jongeren te ervaren en zich hier ook onveilig door te voelen (§ 19.5). Dit brengt ten eerste aan het licht of de ervaren overlast daadwerkelijk is toegenomen en ten tweede in hoeverre de beeldvorming en de persoonlijke beleving van jong en oud met elkaar in de pas lopen. In paragraaf 19.6 brengen we de bevindingen met elkaar in verband.

19.2 Jeugdoverlast

Het gedrag van jongeren op straat dat vaak overlast veroorzaakt, kent vele vormen. Het kan bijvoorbeeld gaan om ogenschijnlijk doelloos rondhangen, te harde muziek draaien, rotzooi maken, vandalisme, verbale of fysieke belaging van voorbijgangers en beroving. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) wijst op verschillende gradaties van normoverschrijdend gedrag, waarbij onderscheid gemaakt moet worden tussen gedrag dat sociale, niet-wettelijke, normen overtreedt en als ‘onprettig’ kan worden ervaren en zwaardere vormen van normoverschrijding die onduldbaar of zelfs onwettig zijn. Hoewel de grens tussen de verschillende gedragingen niet altijd makkelijk te trekken is, zou volgens de WRR op beide categorieën door de samenleving principieel anders gereageerd moeten worden (WRR 2003). Het laatste geval vraagt om formeel overheidsingrijpen. In het eerste geval zou een informele weg bewandeld moeten worden, waarbij een belangrijke rol voor maatschappelijke instituties is weggelegd (WRR 2003). Het blijkt voor de samenleving nog niet zo makkelijk om langs de informele route een passende reactie te vinden. Zo leiden reacties van angst, onbegrip en afkeuring vanuit de samenleving volgens de RMO (2008) tot onbegrip en frustratie bij de jongeren. Er ontstaat dan een negatieve spiraal waarin jongeren deze stigmatisering en frustratie op hun omgeving gaan botvieren en jeugdoverlast een selffulfilling prophecy wordt. Daarentegen kan een te zachtvaardige benadering, waarbij alle ruimte aan het experimenteelgedrag van de jeugd wordt geboden, jongeren evengoed frustreren. Zij zitten in een fase van hun ontwikkeling waarin ze grenzen verkennen en deze daarvoor soms overschrijden. Als de samenleving de grenzen goedmoedig oprekt, moeten jongeren zich in nog gekkere bochten wringen om de beoogde verontwaardiging op te roepen (De Bil 2004).

Het samenspel tussen de mate waarin jongeren grenzen overschrijden en de mate waarin de samenleving hun hiervoor de ruimte geeft, is bepalend voor de overlast die door de samenleving ervaren wordt (Eysink Smeets et al. 2010). Hoewel aangenomen mag worden dat de overlast toeneemt met de ernst en zichtbaarheid van de feitelijke gedragingen, is vooraf niet aan te geven hoeveel overlast bepaald gedrag oproept. Overlast is namelijk geen objectief begrip. Het verwijst naar de last die medeburgers ervaren van het gedrag van anderen en zo gaan we ook in dit hoofdstuk met het begrip om. Niet het feit dat jongeren op een straatbankje samenkomen is overlast, maar het feit dat hun luidruchtigheid ergernis oproept bij de buurtbewoner die er niet van kan slapen. Overlast hangt af van de tolerantiegrens die men hanteert en deze varieert van persoon tot persoon (RMO 2008; Eysink Smeets et al. 2010).

Naast deze persoonsgebonden tolerantiegrens speelt ook de maatschappelijke tolerantiegrens een rol, die gevormd wordt door de historische en sociaal-culturele context (Blokland 2004). De maatschappelijke tolerantie is dan ook plaats- en tijdgebonden. Als jeugdoverlast hoofdzakelijk begrepen moet worden als een generationeel probleem, dan biedt de maatschappelijke context waarin verschillende generaties zijn opgegroeid een belangrijke verklaring. De huidige generatie jongeren zou dan problemen veroorzaken wegens een opgeschoven (vrijzinnig) normen- en waardenstelsel. Om dezelfde reden zouden eerdere generaties met traditionelere normen en waarden

hier aanstoot aan nemen. Of moet overlast vooral begrepen worden als een leeftijdsprobleem, waarbij het meer persoonsgebonden criteria zijn die de overlast bepalen? In het eerste geval zou overlast een typisch symptoom van de moderne tijd zijn. In het tweede geval is overlast iets van alle tijden: veel van de jongeren die nu rotzooi op straat trappen, zullen hier met de jaren mee stoppen en op hun oude dag wellicht zelf aanstoot nemen aan het onbehoorlijke gedrag van de nieuwe jeugd. Beide opties wijzen op een tegenstelling tussen jong en oud.

Het is heel goed mogelijk dat deze opties nog doorkruist worden door een etnisch-culturele factor en dat de overlast, bijvoorbeeld door botsende normen- en waardenstelsels, sterker wordt wanneer deze wordt veroorzaakt door jongeren van niet-westerse afkomst. Het kan zijn dat het probleemgedrag van bepaalde bevolkingsgroepen ernstiger is, maar ook dat de tolerantie vanuit de samenleving lager is. Zo vonden Sampson en Raudenbush (2004) dat overlast door groepen jongeren in buurten met meer etnische minderheden als ernstiger werd ervaren dan overlast in andere buurten. Hoewel de etnische factor, in het bijzonder de 'kutmarokkaantjes', zeker een rol speelt in de maatschappelijke beeldvorming, valt deze buiten het bestek van dit hoofdstuk, waarin generaties centraal staan.

19.3 Vanwaar de huidige drukte over jeugdoverlast?

De term jeugd van tegenwoordig is niet van vandaag of gisteren. Nu wordt geklaagd over de jeugd van tegenwoordig, maar een populaire tegenwerping op familiefeestjes is dat onze ouders en grootouders dat ook al deden. Al in 1978 constateerde Van Weringh dat 'onrust over criminaliteit niet een onderwerp is dat in de jaren zeventig van de twintigste eeuw is uitgevonden [...]. Niettemin denkt elke generatie opnieuw dat zij zich voor het eerst in de geschiedenis met de ernst van deze problemen geconfronteerd weet.' Een inhoudsanalyse van twee Haagse kranten uit de jaren twintig van de vorige eeuw rondom het trefwoord 'baldadigheid' onthult artikelen vol verontrusting en verontwaardiging over het wangedrag van de jeugd. De angst voor 'hangjongeren', een term die destijds nog niet bestond, bleek in die jaren niet onder te doen voor die van nu. Met hun vernielzucht bleken bovendien aanzienlijke bedragen gemoeid (Lucassen en Willems 2000). Pleysier en Deklerck (2006) weten ons zelfs voorbeelden van ophef over overlast door jongeren te presenteren die teruggaan tot de vijftiende eeuw, in dat geval veroorzaakt door Leuvense studenten.

De observatie dat er altijd overlast is geweest en misschien altijd zal zijn, strookt niet met de twee verklaringen die doorgaans naar voren worden geschoven voor het feit dat de samenleving momenteel openlijk worstelt met de openbare veiligheid en gedragsnormen (zie bv. Van den Brink 2007). Deze verklaringen hebben namelijk als uitgangspunt dat de overlastproblematiek is toegenomen.

De eerste van deze twee verklaringen is dat het asociale of zelfs criminele gedrag dat overlast veroorzaakt, daadwerkelijk in omvang of ernst is toegenomen. Of dit zo is, hangt sterk af van de periode die men in beschouwing neemt. Ten opzichte van halverwege de vorige eeuw, toen de sociale controle in het verzuilde Nederland nog groot was, is de problematiek ongetwijfeld ernstiger; is het tijdsbestek maar een paar decennia, dan

moeten op basis van criminologisch onderzoek grote vraagtekens bij deze veronderstelling worden geplaatst. Of overlastgevend gedrag door jongeren is toegenomen, is moeilijk na te gaan, omdat gedrag pas wordt geregistreerd wanneer het strafbaar is. Gedrag als rondhangen kan als overlastgevend worden ervaren, maar het is verre van strafbaar. Kijken we naar strafbaar gedrag door jongeren, dan laten verdachtencijfers van de politie wel zien dat het aantal aanhoudingen van jongeren van 12 tot 25 jaar, in het bijzonder minderjarigen, de afgelopen tien jaar aanzienlijk sterker is gestegen dan het aantal aangehouden verdachten in andere leeftijdsgroepen. Het aantal verwijzingen naar Bureau Halt is ook sterk gestegen (Kalidien en Eggen 2009).

Toch mag dit niet zomaar geïnterpreteerd worden als een toename van strafbaar gedrag door jongeren, omdat jeugdcriminaliteit de afgelopen jaren tot beleidsprioriteit is verheven. Het justitiële klimaat ten aanzien van jongeren is punitiever geworden: jongeren worden eerder naar Halt gestuurd, ze krijgen eerder een proces-verbaal, het om sepooneert minder zaken en vervolgt meer jongeren (Van der Laan 2008). Tegelijk zien we dat tegenover de stijging van het aantal gehoorde minderjarige verdachten tussen 1995 en 2008 ook een toename staat van het aandeel vrijspraken² van minderjarige verdachten, en een afname van het aandeel schuldigverklaringen. Daarnaast zijn met de tijd meer soorten delicten Halt-waardig verklaard, waardoor meer minderjarigen naar Halt *kunnen* worden verwezen. Criminologisch onderzoek, dat niet alleen gebruikmaakt van politieregistraties, maar bijvoorbeeld ook van zelfrapportages, bevestigt keer op keer dat de jeugdcriminaliteit in Nederland stabiel blijft (bv. Wittebrood 2001). Wel lijkt er sprake van verharding van het probleemgedrag, gezien de toename van geweldscriminaliteit (Van der Laan 2008).

De tweede verklaring is dat mensen minder tolerant zijn geworden voor het gedrag van anderen wanneer dat niet aan hun verwachtingen of wensen voldoet (Noorda en Veenbaas 2006; Van den Brink 2007). In de eerste helft van de negentiende eeuw verspreidden verlichte ideeën over zorg voor en opvoeding van kinderen zich over de samenleving. Rondzwervende, stelende, bedelende of zich prostituerende kinderen werden vanaf toen als problematisch beschouwd, niet alleen uit angst voor de samenleving, maar vooral ook uit zorg voor het kind. Eerder werden ze genegeerd of behandeld als volwassen delinquenten, en werd jeugdcriminaliteit niet als apart vraagstuk gezien (Spierenburg 2000). Nu moest minder vrijblijvend worden opgetreden tegen problematische minderjarigen, in de eerste plaats met de bedoeling ze te corrigeren vanuit een filantropisch ideaal. Voor minderjarigen werden dan ook zachtere straffen geïntroduceerd dan voor volwassenen gebruikelijk was. Er ontstonden initiatieven voor de opvang van deze kinderen (Christiaens en Weijers 2008).

Mede door het verbod op kinderarbeid en de invoering van de leerplicht aan het begin van de twintigste eeuw werd weglomen van huis beschouwd als een ernstiger feit dan voorheen en als een signaal van falen van het gezin en het kind. Wangedrag werd gecriminaliseerd, meer op initiatief van de bevolking dan van de overheid. Vanaf 1945 maakte de samenleving zich zorgen om de naoorlogse jeugd, in grotere getale afkomstig uit eenoudergezinnen, die door de ellendige oorlogservaringen verwilderd en ongedisciplineerd zou zijn. De jeugd zou een algehele maatschappelijke crisis op het gebied van de normen en waarden vertegenwoordigen (Christiaens en Weijers 2008).

Het einde van de jaren zestig kan gezien worden als een keerpunt in de wijze waarop tegen normovertredend gedrag door jongeren werd aangekeken. Tolerantie van en begrip voor de subcultuur van jongeren, met bijbehorende uitspattingen, namen toe onder ouders, politie en justitie; de neiging tot bestraffing nam sterk af (Christiaens en Weijers 2008). Vanaf de jaren zestig ontzuilde de samenleving en deed de individualisering haar intrede. Tegenwoordig is de individualisering diep in de samenleving geworteld. Tegelijkertijd lijkt de verdraagzaamheid vergeleken met de 'vrijheid blijheid' van de jaren zestig aan waarde te hebben ingeboet. Mensen hechten nu sterk aan hun persoonlijke vrijheden, maar moeten de persoonlijke vrijheden van anderen op de koop toe nemen (Vanderveen 2001; Noorda en Veenbaas 2006; Van den Brink 2007). Beide verklaringen, die elkaar overigens niet uitsluiten, gaan ervan uit dat de beleving van jeugdoverlast vandaag de dag heftiger is dan ooit. Dat suggereert dat overlast niet een zich steeds herhalend conflict tussen leeftijdsgroepen is, maar vooral samenhangt met de opeenvolging van generaties. Ofwel de huidige generatie jongeren maakt het bonter dan de jongeren van vroeger, ofwel de huidige generatie burgers neemt eerder aanstoot aan het gedrag van jongeren. Er lijkt dan ook een tegenstelling te bestaan tussen de literatuur die verklaringen en oplossingen voor de hedendaagse overlastproblematiek zoekt en de literatuur die vanuit sociaalhistorisch perspectief aangeeft dat overlast van alle tijden is. Welk van de twee perspectieven vindt de meeste steun in de beschikbare cijfers van de beeldvorming en persoonlijke beleving van jeugdoverlast?

19.4 Maatschappelijke beeldvorming over jeugdoverlast bij jong en oud

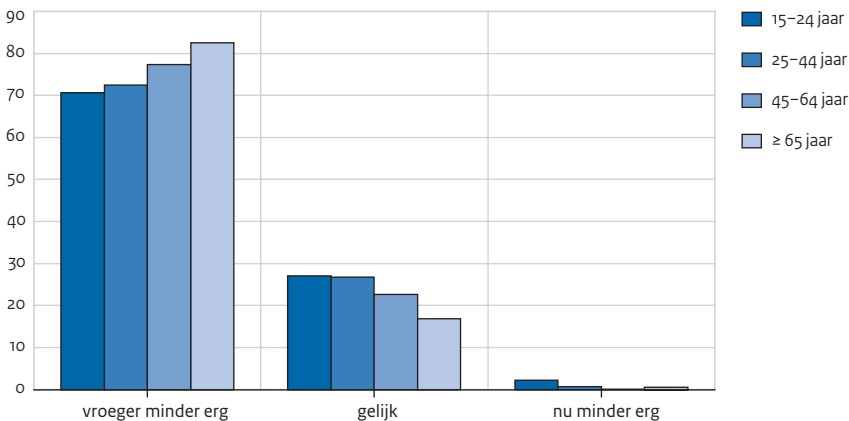
Als aan de mediaberichtgeving en het politieke debat de gevoelstemperatuur onder de bevolking afgelezen mag worden, dan zou er onder de bevolking ernstige bezorgdheid en ergernis leven over jeugdoverlast. In deze paragraaf verkennen we de houdbaarheid van deze veronderstelling met nieuwe enquêtegegevens over de beeldvorming over jeugdoverlast. In de enquête werd een beeld geschetst van normovertredend gedrag door jongeren op straat: roepen naar voorbijgangers, rotzooi op straat gooien, met scooters over straat scheuren of gebouwen bekladden. Mensen hebben aangegeven of ze vinden dat dit soort gedrag tegenwoordig ernstigere vormen aanneemt dan vroeger. Aanvullend is de respondenten gevraagd of zij denken dat jeugdoverlast typisch een probleem van de huidige tijd en de huidige jeugd is, of dat het nu eenmaal bij het gedrag van jongeren hoort en er altijd zal zijn. Het antwoord op die vraag geeft een indicatie van de gepercipieerde ernst van het overlastprobleem. Ten slotte wordt in beeld gebracht in hoeverre de samenleving volgens de Nederlandse bevolking begrip opbrengt voor overlastgevend gedrag en in hoeverre ze er begrip voor zou moeten opbrengen. Steeds worden verschillende leeftijdsgroepen vergeleken om meer zich te krijgen op eventuele tegenstellingen tussen verschillende leeftijden of generaties.

Zo goed als niemand, jong noch oud, heeft het idee dat de overlast tegenwoordig minder erg is dan vroeger (zie figuur 19.1). Een overgrote meerderheid, van 71% van de 15- tot 24-jarigen tot 83% van de 65-plussers, is van mening dat er vroeger juist minder jeugdoverlast was dan nu. Daarnaast zijn er nog aardig wat mensen die vinden dat er niet veel

verschil is tussen vroeger en nu, namelijk 17% van de 65-plussers tot 27% van de 15- tot 24-jarigen. Er is een significant verband tussen leeftijd en de kans dat men vindt dat het vroeger minder erg was, afgezet tegen de opvatting dat het vroeger even erg was³. Hoe ouder, hoe groter de kans dat men vindt dat het vroeger minder erg was dan nu; hoe jonger, hoe groter de kans dat men vindt dat er geen verschil is tussen vroeger en nu. Hoewel er over alle leeftijdsgroepen heen dus veel steun is voor het idee dat jeugdoverlast vooral een verschijnsel van de huidige tijd is, komt deze steun in sterkere mate voor rekening van de ouderen dan van de jongeren. Hierbij moeten we aantekenen dat jongeren natuurlijk minder eigen ervaring met 'vroeger' hebben dan oudere respondenten en daardoor mogelijk minder of andere houvast hebben om een vergelijking tussen vroeger en nu te maken.

Figuur 19.1

'Denkt u dat dit soort gedrag tegenwoordig ernstigere vormen aanneemt dan vroeger?', bevolking van 15 jaar en ouder (in procenten)

Bron: SCP (Nederland in Generaties (NiG) 2010)

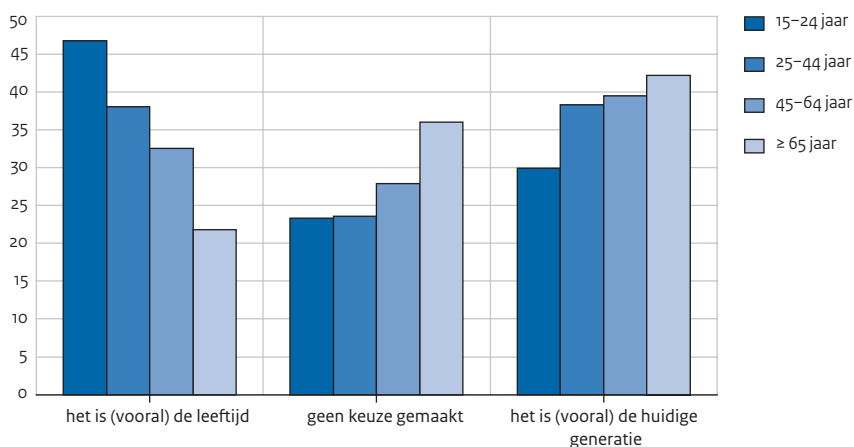
De grootste verschillen tussen jong en oud zijn zichtbaar wanneer de respondenten aangeven waaraan jeugdoverlast toegeschreven moet worden (figuur 19.2). Komt overlast door de jeugdige leeftijd van de veroorzakers en gaat het vanzelf over wanneer ze ouder worden? Of is het typisch iets voor de huidige generatie jongeren, en kwam het bij eerdere generaties jongeren niet in dezelfde mate voor? In het eerste geval zou jeugdoverlast een probleem van alle tijden zijn; in het tweede geval hebben we te maken met een nieuw fenomeen waar de samenleving mee te kampen heeft gekregen. Mensen hadden overigens ook de mogelijkheid om geen keuze te maken tussen deze oorzaken. Het valt op dat alle drie de antwoordmogelijkheden behoorlijke steun van alle leeftijdsgroepen krijgen. In totaal krijgt het antwoord '(vooral) generatie' de steun van 38% van de mensen, het antwoord '(vooral) leeftijd' 35%; 27% heeft geen keuze gemaakt. Ook in de beeldvorming van Nederlanders is het dus verre van zonneklaar of jeugdoverlast

een actueel probleem van de huidige generatie jongeren is, of een natuurlijk symptoom van het grensverleggende gedrag van jongeren in een bepaalde leeftijd. Vooral de mensen van middelbare leeftijd, de 25- tot 44-jarigen en de 45- tot 64-jarigen, laten geen duidelijke voorkeur zien en scharen zich redelijk gelijkmatig achter de antwoorden 'het is (vooral) de leeftijd' en 'het is (vooral) de generatie'. 65-plussers vinden met 42% onevenredig vaak dat het vooral de generatie is, terwijl ongeveer 22% vindt dat het vooral de leeftijd is en dat het vanzelf weer overgaat. Steun voor het antwoord 'het is (vooral) de leeftijd' moet met 47% vooral gezocht worden binnen de jongste groep. 30% an de 13-24-jarigen vindt dat het aan de huidige generatie ligt. De kans om te antwoorden dat het aan de leeftijd ligt versus dat het aan de generatie ligt, blijkt dan ook significant samen te hangen met de leeftijd van de respondent.⁴

Figuur 19.2

'Denkt u dat dit soort gedrag hoort bij de leeftijd en vanzelf overgaat, of denkt u dat het een typisch probleem is van de moderne generatie?', bevolking van 15 jaar en ouder (in procenten)

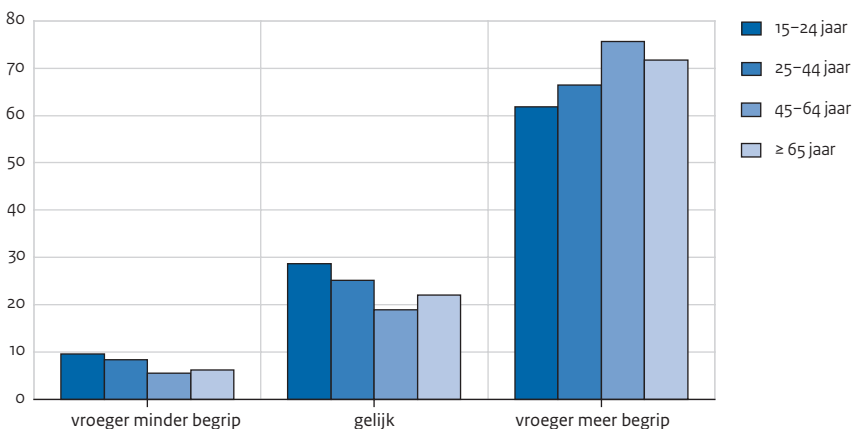
Bron: SCP (NiG'10)

Volgens deze resultaten lijken ouderen de jeugdoverlast toch als een problematischer verschijnsel te bestempelen dan jongeren. Jongeren denken namelijk vaker dan oudere respondenten dat het vanzelf wel voorbijgaat zodra jongeren hun pubergedrag zijn ontgroeid. Ouderen zijn daarentegen kritischer over de rol van de huidige generatie jongeren in de overlast. Bovendien zagen we zojuist dat meer ouderen dan jongeren het idee hebben dat het nu erger is dan vroeger (zie figuur 19.1). Als overlast specifiek aan de huidige generatie jongeren gekoppeld is, en het nu erger is dan vroeger, dan zou dat wijzen op een generatiegebonden achteruitgang van de normen en waarden, met mogelijk negatieve gevolgen voor toekomstige generaties. Terwijl jongeren dus het beeld hebben dat er niet zoveel is veranderd en zal veranderen, lijken ouderen wat pessimistischer over jeugdoverlast.

In de typering van het probleem jeugdoverlast zijn dus duidelijke verschillen tussen jong en oud aan te wijzen. Hoe zit dat met de wijze waarop de samenleving zich volgens hen opstelt of zou moeten opstellen ten opzichte van jeugdoverlast? Onder alle leeftijdsgroepen blijkt een ruime tot zeer ruime meerderheid van mening dat er vroeger meer begrip was voor overlastgevend gedrag van jongeren (in totaal 70%) (zie figuur 19.3). Oudere respondenten, vooral de 45- tot 65-jarigen (76%), zijn deze mening het sterkst toegedaan. Een redelijk aantal mensen denkt dat het begrip vroeger en nu nagenoeg gelijk is (23% in totaal). Deze mening is het sterkst onder 15- tot 24-jarigen aanwezig (29%). Slechts 7% van de respondenten vindt dat er nu juist meer begrip is voor overlastgevend gedrag, variërend van 10% van de 15- tot 24-jarigen tot 6% van de 45- en 65-plussers. Naarmate mensen ouder worden, wordt de kans significant groter dat ze vinden dat er vroeger meer begrip was.⁵

Figuur 19.3

'Denkt u dat de samenleving steeds meer of steeds minder begrip heeft voor dit soort gedrag?', bevolking van 15 jaar en ouder (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

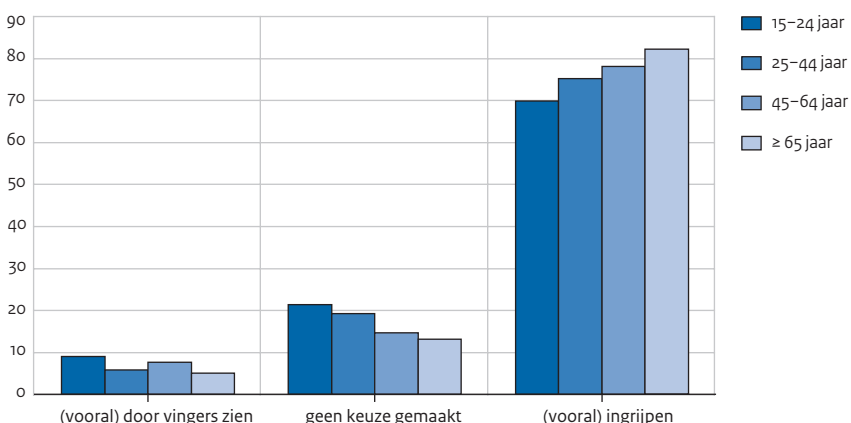
Afnemende tolerantie voor het gedrag van jongeren lijkt dus een rol te spelen in het actuele overlastprobleem, althans, voor zover het de beeldvorming hierover betreft. Dit is een interessante bevinding: een overtuigende meerderheid vindt de overlastproblematiek in ernst toegenomen, tegelijk vindt eveneens een overtuigende meerderheid dat het begrip voor dit soort gedrag van jongeren is afgenomen. Vooral onder ouderen bestaan deze twee meningen naast elkaar. Jongeren zijn het met beide punten overwegend eens. Toch hebben zij meer dan ouderen ook het idee dat er eigenlijk niet zoveel veranderd is, zowel wat de omvang van het probleem als de mate van tolerantie betreft. We vroegen ons eerder in dit hoofdstuk al af of overlast momenteel zo'n urgent thema is omdat de problematiek zelf ernstiger is geworden of omdat de tole-

rantie in de samenleving is afgenomen. Ook werd opgemerkt dat beide opties elkaar niet hoeven uit te sluiten. Blijkbaar is de publieke opinie het met dit laatste eens.

Het is verleidelijk om de meerderheidsopinie dat er vandaag de dag minder begrip is voor overlastgevend gedrag dan vroeger te interpreteren als een negatief waardeoordeel over de opstelling van de samenleving. Dat zou echter niet terecht zijn, zoals blijkt uit figuur 19.4, die de voorkeur van de ondervraagden voor een harde of zachte aanpak weergeeft. Jong en oud lijken het erover eens dat dit soort gedrag niet door de vingers moet worden gezien, maar dat er vooral tegen opgetreden dient te worden (77% in totaal). Men signaleert minder begrip in de samenleving, maar dat lijkt dus ook precies volgens wens. De sterke voorkeur voor '(vooral) optreden' varieert van 70% van de jongste tot 82% van de oudste ondervraagden. Ook nog heel wat mensen stellen zich neutraal op in de keuze tussen het gedrag door de vingers zien of ertegen optreden. Deze groep laat een omgekeerd leeftijds patroon zien: van de 15- tot 24-jarigen maakt 21% geen keuze, van de 65-plussers is dat 13%. Het door de vingers zien van overlastgevend gedrag kan met in totaal 7% op weinig steun rekenen. Leeftijd blijkt dus significant samen te hangen met de kans om de voorkeur te geven aan (vooral) optreden, afgezet tegen beide andere opties:⁶ onder ouderen leeft de voorkeur voor (vooral) optreden iets sterker dan onder jongeren.

Figuur 19.4

'Vindt u dat de samenleving dit soort gedrag door de vingers moet zien of ertegen moet optreden?', bevolking van 15 jaar en ouder (in procenten)

Bron: SCP (NiG'2010)

Kortom: de verschillende leeftijdsgroepen opvallend eensgezind over de typering en aanpak van overlastgevend gedrag door jongeren. Het grootste deel van de ondervraagden van alle leeftijden zegt dat dit gedrag nu ernstigere vormen aanneemt dan vroeger, dat de samenleving er tegenwoordig minder begrip voor heeft dan vroeger, en dat er-

tegen opgetreden zou moeten worden. De leeftijden verschillen wel sterk van mening over de vraag of het gedrag nu vooral het gevolg is van de jonge leeftijd van de overlastplegers of dat het vooral eigen is aan de huidige generatie jeugd. Jongeren scharen zich in sterke mate achter de hypothese dat het de leeftijd is en dat het vanzelf weer overgaat. Ouderen scharen zich juist sterk achter de generatiehypothese, wat impliceert dat de problemen niet vanzelf overgaan. Jeugdoverlast lijkt dus vooral in de beeldvorming van ouderen een zwaarwichtig maatschappelijk probleem te zijn.

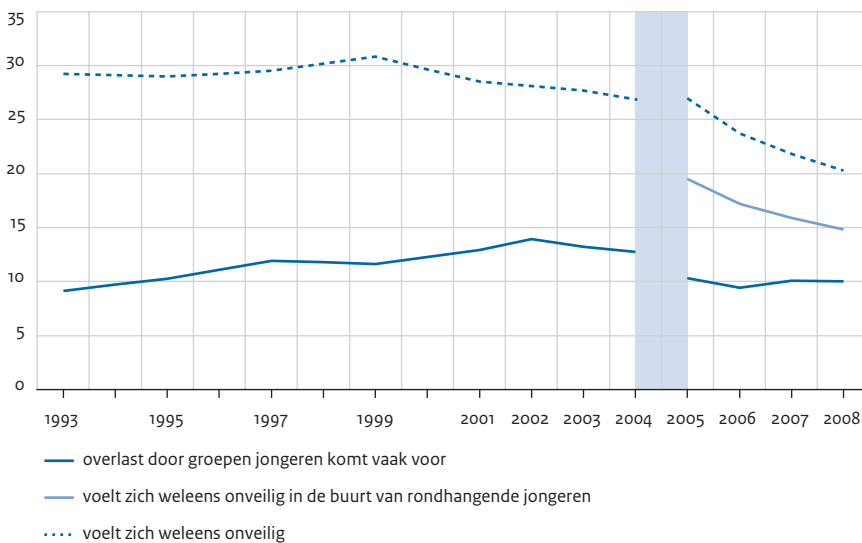
19.5 Persoonlijk ervaren overlast door jong en oud

De omvang van het probleem

De algemene indruk die mensen hebben van jeugdoverlast als probleem in de samenleving zegt nog niet zoveel over de werkelijke omvang van het probleem. Daarvoor is het nodig een optelsom te maken van de overlast die mensen persoonlijk zeggen te ervaren. Is die toe- of afgenomen? En in hoeverre zijn het met name oudere leeftijdsgroepen die zich door jongeren bedreigd voelen? Deze vragen onderzoeken we met behulp van bestaande enquêtegegevens over ervaren overlast en onveiligheidsgevoelens in de nabijheid van jongeren.

Wat blijkt? Terwijl het publieke debat zich het afgelopen decennium rondom probleemjongeren en gevoelens van onveiligheid heeft verdrongen, laten enquêtecijfers zien dat het aantal mensen dat van mening is dat overlast door groepen jongeren veel voorkomt sinds 2002 niet meer is gestegen, maar eerder is gedaald, tot 10% in 2008 (zie figuur 19.5). Mensen kunnen constateren dat ze overlast ervaren, en, een stapje verder, ze kunnen zich daardoor ook onveilig gaan voelen. Het aantal mensen dat zich onveilig voelt op plaatsen waar jongeren rondhangen is de afgelopen jaren ook gedaald, tot 15% in 2008.⁷ Dit komt overeen met de algemene gevoelens van onveiligheid, die sinds 1999 ook alleen maar zijn gedaald, tot 20% in 2008. Als we deze landelijke enquêtes mogen geloven – en behalve onderzoekers baseren ook beleidsmakers en politici zich op deze cijfers – lijken het publieke debat en de publieke beeldvorming zich te hebben losgezongen van de jeugdoverlast die de bevolking zelf zegt te ervaren. Het feit dat overlast als maatschappelijk probleem vandaag de dag zo in de schijnwerpers staat, kan niet verklaard worden doordat de overlast recentelijk zo is toegenomen, want dit blijkt, tenminste voor het afgelopen decennium, niet het geval te zijn.

Figuur 19.5

Overlast door jongeren en onveiligheidsgevoelens (in procenten)^a

a De gegevens tot en met 2004 en vanaf 2005 zijn niet zonder meer vergelijkbaar vanwege de overschakeling van de Politiemonitor Bevolking (PMB) naar de Veiligheidsmonitor Rijk (VMR).

Bron: BZK/Justitie (PMB '95-'04); BZK/Justitie/CBS (VMR '05-'08)

Is jongerenoverlast een generatieconflict?

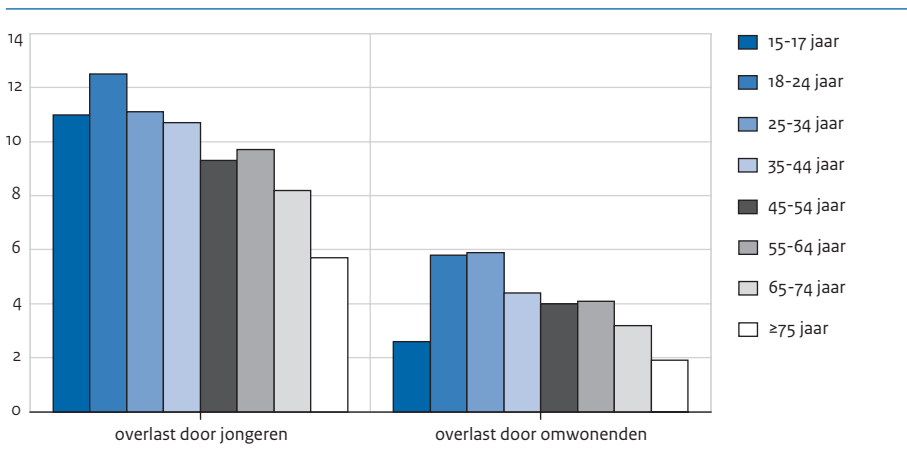
Doorgaans wordt aangenomen dat het vooral oudere mensen zijn die zich vanwege hun lichamelijke kwetsbaarheid en hun traditionelere normen en waarden het meest onveilig voelen. Deze aanname is door de jaren heen opgedoken in menig partijprogramma. Een geliefd beeld is het oude vrouwtje dat de straat niet meer op durft. Weinig illustreert dit treffender dan het veelbesproken campagnespottie van Trots op Nederland voor de parlementsverkiezingen van 2010; ook in een verkiezingsspotje van de vvd duikt de bejaarde moeder op. In combinatie met de vaststelling dat over jongeren vaak als bron van overlast wordt gesproken, suggereert dit een tegenstelling tussen jongeren en ouderen. Kennisinstituten als het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW) (tot 2007) en Nicis duiden jongerenoverlast als een conflict tussen generaties (Ter Steege 2003; Nicis Institute 2007). Zorgt het veiligheidsvraagstuk inderdaad voor een kloof tussen de generaties in het hier en nu? Die vraag beantwoorden we door de ervaren overlast door jongeren uit te splitsen naar verschillende leeftijdsgroepen.

De beschikbare cijfers maken duidelijk dat we bij de opzet van deze verkenning vanuit een verkeerde verwachting zijn vertrokken: er is helemaal geen sprake van een kloof tussen jong en oud, dus ook niet tussen generaties. Van de oudste groepen geven de minste mensen aan dat overlast door jongeren vaak voorkomt en van de jongste groepen

de meeste (zie figuur 19.6). De 18- tot 25-jarigen vinden met 12,5% het vaakst dat overlast door jongeren in hun buurt vaak voorkomt, gevolgd door de 25- tot 35-jarigen en 15- tot 18-jarigen met respectievelijk 11,1% en 11,0%. Dit is een aanzienlijk verschil met de 75-plussers, van wie slechts 5,7% van mening is dat overlast door jongeren in hun buurt vaak voorkomt.

Figuur 19.6

Aandeel van de bevolking van 15 jaar en ouder dat vindt dat overlast door groepen jongeren of door omwonenden in hun buurt vaak voorkomt, naar leeftijdscategorie, gemiddelde van 2005-2008 (in procenten)

Bron: BZK/Justitie/CBS (VMR'05-'08)

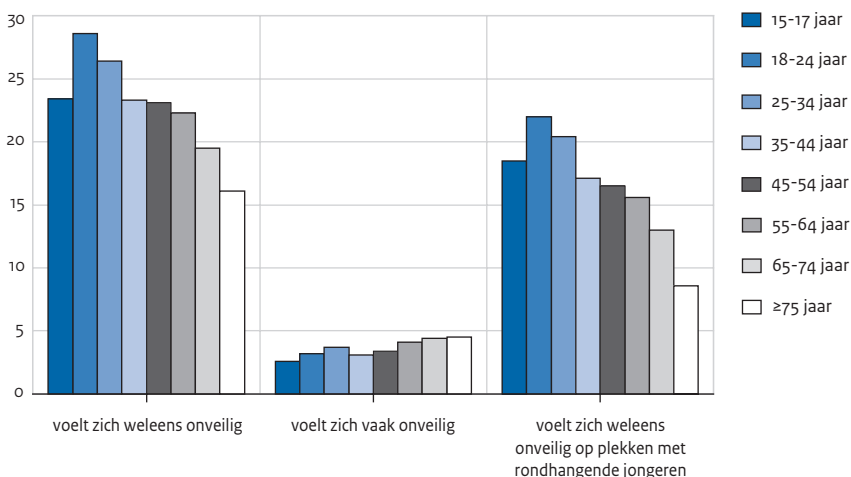
Ervaren jongeren in het algemeen meer overlast, of ervaren ze vooral overlast van andere jongeren? Om hier meer zicht op te krijgen, vergelijken we de hoeveelheid overlast door jongeren met de hoeveelheid overlast die door willekeurige omwonenden veroorzaakt wordt. Alle groepen zijn van mening dat overlast door omwonenden minder vaak voorkomt dan overlast door jongeren. Er is nog een ander duidelijk verschil tussen beide typen overlast. De allerjongste groep (van 15 tot 18 jaar) geeft beduidend vaker aan overlast te ervaren door jongeren dan door omwonenden; de overlast door omwonenden is onder hen ongeveer even groot als onder de oudste groepen: iets meer dan de 75-plussers, maar minder dan de 65- tot 75-jarigen. Het zijn nu alleen de wat oudere jongeren, de groepen tussen 18 en 35 jaar, die bovengemiddeld overlast ervaren. De overlast die minderjarigen ervaren lijkt daarmee specifiek betrekking te hebben op andere jongeren.

De vragen in de vorige alinea hebben betrekking op de *perceptie* van overlast. Maar hiertoe blijft dit opvallende leeftijds patroon niet beperkt. Het keert eveneens terug wanneer we kijken naar de *gevoelens* van onveiligheid die de perceptie van jeugdoverlast kan oproepen. Meer jonge dan oudere mensen voelen zich weleens onveilig, zowel in het algemeen als in de buurt van rondhangende jongeren (zie figuur 19.7). Van 2005

tot en met 2008 voelde gemiddeld 19,5% van de 65- tot 75-jarigen en 16,1% van de 75-plussers zich weleens onveilig, tegen 23,4% van de 15- tot 18-jarigen en 28,6% van de 18- tot 25-jarigen. Van de mensen die zeggen zich weleens onveilig te voelen, komt het bescheiden percentage mensen dat zich vaak onveilig voelt, wel in sterkere mate voor rekening van de oudere dan van de jongere leeftijdsgroepen (gemiddeld 4,5% van de 75-plussers tegen 2,6% van de 15- tot 25-jarigen).

Figuur 19.7

Onveiligheidsgevoelens onder de bevolking van 15 jaar en ouder, naar leeftijdscategorie, gemiddelde van 2005-2008 (in procenten)

Bron: BZK/Justitie/CBS (VMR'05-'08)

Bij veiligheidsgevoelens die specifiek betrekking hebben op rondhangende jongeren keert een patroon terug dat zeer sterk lijkt op de algemene gevoelens van onveiligheid, al gaat het om net iets lagere percentages. 18,5% van de minderjarigen en 22,0% van de 18- tot 25-jarigen voelt zich weleens onveilig op plekken met rondhangende jongeren. Van de 65-tot 75-jarigen is dit 7,3% en van de alleroudsten nog maar 6,6%, het minst van alle leeftijdsgroepen. De overige groepen zitten hier tussenin; ook hun aandeel onveiligheidsgevoelens in de buurt van jongeren daalt naarmate de leeftijd toeneemt.

Mogelijke verklaringen voor verschillen tussen jong en oud

Als het gaat om de persoonlijke beleving zien we dus een duidelijk negatief verband tussen overlast en leeftijd. Alleen minderjarigen voelen zich net iets minder onveilig en ervaren net wat minder overlast dan jongvolwassenen. Toch is ook de veiligheidsbeleving van minderjarigen aanzienlijk slechter dan die van ouderen. Een voor de hand liggende verklaring voor het feit dat ouderen zeggen relatief weinig overlast van jongeren te ervaren, is dat deze mensen wellicht niet meer zo vaak buiten

komen en zich zo minder blootstellen aan groepen jongeren op straat. Deze verklaring blijkt niet afdoende te zijn. Ten eerste mag van de ouderen op wie de getoonde cijfers betrekking hebben, worden aangenomen dat ze wel degelijk in aanraking komen met jongeren. In de getoonde cijfers zijn mensen die de vraag naar overlast door jongeren op hen niet van toepassing achten omdat ze zich nooit in de buurt van jongeren begeven (2,3% in de Veiligheidsmonitor Rijk (VMR) 2005-2008), namelijk niet meegenomen. Wel is het zo dat ouderen oververtegenwoordigd zijn onder de mensen die de vraag om deze reden niet hebben beantwoord. Van hen weten we dus niet of ze al dan niet overlast zouden ervaren. Ten tweede blijkt uit de VMR 2005 tot en met 2008 dat ouderen niet meer vermijdingsgedrag vertonen. Ouderen blijken minder vaak dan jongeren om te lopen of om te rijden vanwege vermeende onveiligheid. Ook mijden minder ouderen dan jongeren bepaalde plekken in de woonplaats. Wel doen zij vaker dan jongeren 's avonds of 's nachts de deur niet open. Dit laatste type vermijdingsgedrag kan echter minder makkelijk in verband worden gebracht met overlast of onveiligheidsgevoelens in de buurt van rondhangende jongeren dan de eerste twee vormen.

Een tweede verklaring voor het feit dat ouderen naar eigen zeggen weinig overlast van jongeren ervaren, zou kunnen zijn dat ouderen wonen in gebieden waar überhaupt minder jongeren aanwezig zijn en daardoor vanzelf minder overlast of onveiligheid van hen ervaren. Er wonen relatief veel jongeren in stedelijke gebieden, en de gevoelens van onveiligheid zijn in die gebieden hoger. Ouderen zouden zich in stedelijke gebieden dus onveiliger moeten voelen en meer overlast moeten ervaren dan in niet-stedelijke gebieden. Ook dit blijkt niet het geval te zijn. Wanneer Nederland ingedeeld wordt in vijf categorieën van oplopende stedelijkheid, blijken de twee jongste leeftijdsgroepen zich in al deze gebieden het meest onveilig in de buurt van jongeren te voelen. Ook rapporteren zij de meeste overlast. De oudste leeftijdsgroepen voelen zich in zowel landelijke als stedelijke gebieden het minst onveilig in de buurt van jongeren en rapporteren de minste overlast door jongeren.

We controleren het gevonden negatieve verband tussen leeftijd en onveiligheidsgevoelens en overlast door jongeren, door logistische regressies uit te voeren op cijfers van de VMR 2005 tot en met 2008. Behalve voor stedelijkheid wordt gecontroleerd voor verschillende vormen van vermijdingsgedrag, het jaar van meting en een aantal achtergrondkenmerken: sekse, etnische achtergrond, en opleidingsniveau. De resultaten bevestigen het eerder gevonden verband (zie tabellen B19.1 en B19.2 in de internetbijlage). Naarmate de leeftijd toeneemt, nemen de onveiligheidsgevoelens in de buurt van rondhangende jongeren en de gerapporteerde overlast door groepen jongeren af. Vermijdingsgedrag blijkt ook sterk samen te hangen met zowel onveiligheidsgevoelens als ervaren overlast: mensen die onveilige situaties uit de weg gaan, zijn sterker geneigd zich onveilig te voelen en overlast te rapporteren dan mensen die hun gedrag niet aanpassen. Ook komt uit deze analyse naar voren dat de afname van de onveiligheidsgevoelens tussen 2005 en 2008 (zie figuur 19.5) een tijdseffect is, en niet verklaard wordt door een gewijzigde samenstelling van de achtergrondkenmerken van de respondenten gedurende deze jaren. De tijdgeest, de sociale en politieke actualiteit, lijkt daarmee erg belangrijk om de mate van onveiligheidsbeleving te begrijpen. De ontwikkeling van overlast tussen 2005 en 2008 blijkt niet significant.

Wat zou dan wel een verklaring voor het gevonden verband tussen leeftijd en onveiligheidsbeleving en jeugdoverlast kunnen zijn? We weten uit criminologisch onderzoek dat jongeren behalve dader ook vaker slachtoffer zijn. Ook is wel bekend dat er zelfs een aanzienlijke overlap is tussen daders en slachtoffers: daders worden zelf sneller slachtoffer (Wittebrood en Van Wilsem 2000; Wittebrood 2001). Daders en slachtoffers bevinden zich vaak in dezelfde sociale circuits en hebben een vergelijkbare leefstijl en dagpatroon (Wittebrood en Van Wilsem 2000). In het geval van jongeren kan gedacht worden aan het uitgaansleven, waar het door het vele drank- en drugsgebruik nogal eens uit de hand loopt. Jongeren geven in de VMR (2005 t/m 2008) dan ook aan zich behalve in de buurt van jongeren vooral onveilig te voelen rondom uitgaansgelegenheden, terwijl deze locaties vergeleken met de buurt of het winkelgebied er voor ouderen veel minder uitspringen. Aangezien jongeren relatief vaak voor de problemen zorgen, zullen andere jongeren ook relatief vaak in de buurt zijn – op school, op straat, in het winkelcentrum of in de kroeg – om er slachtoffer van te worden. Er is nu eenmaal minder sociale interactie tussen jongeren en ouderen dan tussen jongeren onderling (zie hoofdstuk 20). Het is dan ook goed denkbaar dat jongeren elkaar ook sneller als bedreigend waarnemen; ze hebben immers daadwerkelijk meer te vrezen. Mogelijk gaat deze verklaring meer op voor persoonsgericht wangedrag als getreiter of geweld, en minder voor vermogensdelicten als zakkenrollerij. Het doelwit is dan niet zozeer de persoon als wel de buit die iedere willekeurige voorbijganger bij zich kan hebben.

Is jeugdoverlast nu een probleem van leeftijd dat vanzelf overgaat, of een probleem van de moderne generatie? In andere hoofdstukken wordt dit onderscheid statistisch getoetst met een ‘age-period-cohortanalyse’. Dat is hier door tekortkomingen van de data niet mogelijk. Wel is het mogelijk om op theoretische gronden een voorzichtige uitspraak te doen over de rol van leeftijd versus generatie in het overlastvraagstuk. In de vorige alinea werd de verklaring gepresenteerd dat jongeren zich onveiliger voelen in de buurt van jongeren dan ouderen omdat jongeren door hun intensievere sociale interactie met andere jongeren ook vaker slachtoffer zijn. Uitgaande van deze verklaring nemen we aan dat leeftijd of levensfase in ieder geval een factor van betekenis is bij het verklaren van onveiligheids- en overlastbeleving.

19.6 Jeugdoverlast: persoonlijk probleem voor jongeren, maatschappelijke zorg voor ouderen

In dit hoofdstuk is verkend of jeugdoverlast in Nederland jong en oud tegenover elkaar plaatst, hetzij vanwege leeftijdsverschillen, hetzij vanwege generationele verschillen. De aanleiding voor deze vraag is de ophef en verontwaardiging waarop overlastgevend gedrag door jongeren de laatste jaren in de media en de politieke arena kan rekenen. Deze ophef roept een aantal vragen op. Werd er vroeger niet ook al negatief over de jeugd van tegenwoordig gesproken en zal dat niet altijd zo blijven? Of is jeugdoverlast toch een typisch probleem van de huidige tijd en de huidige jeugd, zoals verondersteld wordt in het publieke debat? We hebben aan de hand van literatuur toegelicht dat de laatste optie verklaard zou kunnen worden door zowel de toegenomen ernst van het

probleemgedrag van jongeren, als door de afgenomen tolerantie van de samenleving voor het gedrag van (niet-westerse) jongeren.

Deze verkenning heeft niet alle vragen sluitend kunnen beantwoorden, maar bracht wel een aantal onverwachte feiten aan het licht. Ten eerste blijkt de ervaren jeugdoverlast al sinds 2002 niet meer te zijn toegenomen. Onveiligheidsgevoelens in de buurt van jongeren dalen al sinds 1999. Toch was overlast en criminaliteit, op de economische crisis na, weer het belangrijkste thema tijdens de verkiezingen van 2010. Ten tweede blijken het vooral jongeren te zijn, vooral twintigers, die zich het meest onveilig voelen in de buurt van jongeren en ook de meeste jeugdoverlast rapporteren. Naarmate mensen ouder worden, lijken ze alleen maar minder last van de jeugd te ervaren. Dit wordt niet verklaard doordat ouderen hangjongeren misschien simpelweg uit de weg gaan en daardoor minder last van ze hebben. Ouderen blijken op dit punt namelijk ook niet meer vermijdingsgedrag te vertonen dan jongeren. Het stereotype beeld van angstige bejaarden die de straat niet meer op durven, moet dus worden bijgesteld.

De criminologische literatuur biedt een mogelijke verklaring. Jongeren worden veel vaker slachtoffer van criminaliteit, onevenredig vaak gepleegd door andere jongeren. Jongeren ervaren dus mogelijk meer angst voor en overlast van andere jongeren, omdat ze daadwerkelijk meer te vrezen hebben. Deze verklaring levert een deel van het antwoord op de vraag of overlast vooral met leeftijd of met generaties samenhangt. De meeste overlast wordt door jongeren ervaren en als de oorzaak hiervan hun slachtofferschap is, dan is het waarschijnlijk dat leeftijd hierbij in ieder geval een grote rol speelt. Het is immers zeer waarschijnlijk dat de samenkomst van dader- en slachtofferschap in de jonge leeftijdsgroepen, vanwege hun intensieve onderlinge interactie, een typisch gevolg is van de levensfase waarin ze verkeren. De intensieve interactie en overeenkomstige leefstijl onder leeftijdsgenoten lijkt een universeel gegeven en is daarmee niet alleen kenmerkend voor de huidige generatie. Uitgaande van deze verklaring zal ook de veiligheidsbeleving van jongeren verbeteren zodra zij ouder worden.

Van een kloof tussen jong en oud waarnaar we oorspronkelijk op zoek waren, blijkt geen sprake te zijn. Wel zijn we een andere kloof op het spoor gekomen. Wanneer verschillende leeftijdsgroepen gevraagd wordt naar hun mening over de overlastproblematiek in Nederland, schetsen ze een heel ander beeld dan wanneer hun gevraagd wordt naar hun persoonlijke beleving van onveiligheid en overlast. Hoewel mensen zelf niet meer overlast zijn gaan rapporteren, is er toch een breedgedragen idee dat de overlast is toegenomen. Bovendien ervaren jongeren de meeste overlast, maar zijn zij tegelijk iets optimistischer over de ontwikkeling ervan en zachtzinniger wat de aanpak betreft. Terwijl ouderen zelf weinig overlast rapporteren, laten zij zich juist kritischer uit over jeugdoverlast als modern probleem waartegen opgetreden moet worden. De kloof tussen het publieke debat en de *beeldvorming* over jeugdoverlast lijkt daarmee een stuk kleiner dan die tussen het publieke debat en de *persoonlijke beleving* van overlast, zeker wanneer we alleen de beeldvorming van de ouderen in ogenschouw zouden nemen. De vraag of deze beeldvorming de inspiratie is voor het debat in media en politiek, of juist het resultaat ervan (bv. Kleinnijenhuis 2003), blijft hier onbeantwoord. Wel heeft dit hoofdstuk het

publieke debat op een belangrijk punt kunnen nuanceren, namelijk dat de jeugd van tegenwoordig toch vooral een doorn in het oog van de jeugd van tegenwoordig is.

Noten

- 1 Jeugdcriminaliteit staat al sinds het begin van de jaren negentig in de belangstelling van de overheid. Op verzoek van het ministerie van Justitie kwam de Commissie Jeugdcriminaliteit – ook bekend als de Commissie-Van Montfrans – in 1994 met aanbevelingen die nog lang zouden doorwerken in latere beleidsdocumenten.
- 2 Door de rechter in eerste aanleg afgedane rechtbankstrafzaken exclusief voegingen ter zitting.
- 3 Multinomiale logistische regressie met referentiecategorie ‘vroeger minder erg’. Effect van leeftijd op ‘vroeger even erg’: $\text{Exp}(B) = .987$ (Sign. = .00). Effect van leeftijd op ‘nu minder erg’: $\text{Exp}(B) = .976$ (Sign. = .042).
- 4 Multinomiale logistische regressie met referentiecategorie ‘het is (vooral) de huidige generatie’. Effect van leeftijd op ‘het is (vooral) de leeftijd’: $\text{Exp}(B) = .982$ (Sign. = .00). Effect van leeftijd op ‘neutraal’: $\text{Exp}(B) = 1.005$ (Sign. = .05).
- 5 Multinomiale logistische regressie met referentiecategorie ‘er was vroeger meer begrip’. Effect van leeftijd op ‘evenveel begrip vroeger en nu’: $\text{Exp}(B) = .993$ (Sign. = .03).
- 6 Multinomiale logistische regressie met referentiecategorie ‘er (vooral) tegen optreden’. Effect van leeftijd op ‘(vooral) door de vingers zien’: $\text{Exp}(B) = .989$ (Sign. = .006). Effect van leeftijd op ‘neutraal’: $\text{Exp}(B) = .99$ (Sign. = .00).
- 7 In 2008 is weer een nieuwe nationale enquête geïntroduceerd, de Integrale Veiligheidsmonitor (IVM). Deze enquête is niet te vergelijken met de cijfers van de Veiligheidsmonitor Rijk over de voorgaande jaren. De cijfers over onveiligheidsgevoelens liggen volgens de IVM veel hoger dan volgens de VMR. Vanwege deze extreme trendbreuk en het feit dat de IVM alleen nog maar in 2008 en 2009 is afgenomen, waardoor nog niet van een trend gesproken kan worden, is besloten de IVM-cijfers in dit hoofdstuk niet mee te nemen.

Literatuur

- Bil, P. de (2004). Hangen: dat zouden meer mensen moeten doen. In: 0|25: *Tijdschrift over Jeugd*, jg. 9, nr. 9, p. 18-19.
- Blokland, T. (2004). Sociale onveiligheid als maatschappelijk probleem: inleiding. In: *b en m, Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij*, jg. 31, nr. 3, p. 149-152.
- Brink, G. van den (2007). *Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme*. Amsterdam: SUN.
- Christiaens, J. en I. Weijers (2008). Een historisch perspectief op jeugdcriminaliteit. In: I. Weijers en C. Eliaerts (red.), *Jeugdcriminologie. Achtergronden van jeugdcriminaliteit* (p. 23-36). Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Eysink Smeets, M., H. Moors, K. van 't Hof en E. van den Reek Vermeulen (2010). *Omgaan met de perceptie van overlast en verloedering. Een beknopt advies voor de bestuurspraktijk*. Tilburg: IVA beleidsonderzoek en advies.
- Kalidien, S.N. en A.Th.J. Eggen (2009). *Criminaliteit en rechtshandhaving 2008. Ontwikkelingen en samenhangen*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

- Kleinnijenhuis, J. (2003). *Het publiek volgt de media die de politiek volgen*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Laan, P. van der (2008). Jeugd, criminaliteit, politie en justitie. In: I. Weijers en C. Eliaerts (red.), *Jeugdcriminologie. Achtergronden van jeugdcriminaliteit* (p. 37-49). Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Lucassen, L. en W. Willems (2008). Een kort lontje? Reflecties over baldadigheid in de stad. In: A. Böcker, T. Havinga, P. Minderhoud, H. van de Put, L. de Groot-van Leeuwen, B. de Hart, A. Jettinghoff en K. Zwaan (red.), *Migratierecht en Rechtssociologie* (p. 231-239). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Nicis Institute (2007). *Jongerenoverlast*. Den Haag: Nicis Institute.
- Noorda, J.J. en R.H. Veenbaas (2006). *Rondhangende jongeren*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Pleysier, S. en J. Deklerck (2006). Over hondenpoep en hangjongeren. Een verkennend onderzoek naar overlastfenomenen in parken en groenzones. In: *Tijdschrift voor Veiligheid*, jg. 5, nr. 1, p. 5-20.
- RMO (2008). *Tussen flaneren en schofferen. Een constructieve aanpak van het fenomeen hangjongeren*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (advies 43).
- Sampson, R.J. en S.W. Raudenbush (2004). Seeing disorder. Neighborhood stigma and the social construction of 'Broken windows'. In: *Social Psychology Quarterly*, jg. 67, nr. 4, p. 319-342.
- Sanders, E. (2010). Oorlogtaal in verkiezingstijd. Geraadpleegd 7 september 2010 via weblogs.nrc.nl/woordhoek/2010/03/01/oorlogtaal-in-verkiezingstijd/.
- Spierenburg, P.C. (2000). Jeugdgeweld in historisch perspectief. In: *Justitiële Verkenningen*, jg. 26, nr. 1, p. 9-20.
- Steege, G. ter (2003). *Generaties in conflict. Een confronterende aanpak van jongerenoverlast*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn.
- TK (2002/2003). *Naar een veiliger samenleving*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2002/2003, 28684, nrs. 1-2.
- Vanderveen, G.N.G. (2001). Nederland vroeger veiliger? De veranderde beleving van onveiligheid. In: *Justitiële Verkenningen*, jg. 27, nr. 1, p. 34-48.
- Wittebrood, K. (2001). Jeugd en criminaliteit: daders en slachtoffers. In: W.P.J. Bertels, P.H. Kwakkelstein, A.P van der Linden en P.H. Nota (red.), *Handboek Jeugd beleid* (p. A8.2-1-A8.2-18). Den Haag: Elsevier.
- Wittebrood, K. en J. van Wilsem (2000). Jongeren en geweld. De relatie tussen slachtofferschap, ouderschap en leefstijl. In: *Sociale Wetenschappen*, jg. 43, nr. 3, p. 59-71.
- WRR, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

20

Gescheiden werelden

Lotte Vermeij

20.1	Iedereen zijn tijd en plek	455
20.2	Elkaar tegenkomen	456
20.3	Omgang tussen jong en oud	467
20.4	De vanzelfsprekende afstandelijkheid tussen jong en oud	477
	Literatuur	478

Bijlage (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

Samenvatting

Hoewel de relatie tussen grootouders, ouders en kinderen vaak hecht is, hebben verschillende generaties buiten de familie meestal maar weinig met elkaar te maken. Dit hoofdstuk verkent de sociale scheidslijnen tussen leeftijdsgroepen in Nederland. Een belangrijke bron van deze scheidslijnen is het feit dat mensen van verschillende leeftijden zich in hun dagelijkse leven vaak niet op hetzelfde moment op dezelfde plek bevinden. Zo deelt de maatschappelijke loopbaan het leven grofweg op in drie fasen – onderwijs, werk en pensioen – die elk verbonden zijn met fysieke plekken zoals klaslokalen en kantoren. Bij een belangrijk deel van hun bezigheden komen verschillende leeftijdsgroepen elkaar dus niet tegen. In de woonomgeving leven leeftijdsgroepen over het algemeen wel door elkaar. Toch zullen ze elkaar regelmatig mislopen. Ouderen sporten bijvoorbeeld meestal overdag, terwijl jongeren juist 's avonds in de sportzaal te vinden zijn. In het openbaar vervoer bevinden zich overwegend jongeren. Als ouderen al gebruik maken van treinen, trams of bussen doen zij dat op de momenten dat veel anderen werken of studeren.

Echte vriendschappen tussen mensen uit verschillende generaties zijn zeldzaam, maar contacten zijn er wel. Zo zijn de buurt en het verenigingsleven belangrijke bronnen van interactie tussen jong en oud, vooral op het platteland. Ook op het werk ontmoeten verschillende leeftijdsgroepen elkaar, zij het dat jongeren en gepensioneerden hier buiten staan. Over deze contacten is vrijwel iedereen positief. Dat jong en oud alleen maar oppervlakkig met elkaar omgaan lijkt dus niets te maken te hebben met negatieve beeldvorming. Het is eerder een vanzelfsprekend *fact of life*. Mogelijk problematisch is wel de situatie van oudere ouderen. Nadat de werkzame fase is afgesloten krijgen ouderen ook in andere domeinen steeds minder contact met jongere mensen en ervaren zij ten opzichte van hen ook een steeds grotere afstand.

20 Gescheiden werelden

20.1 Iedereen zijn tijd en plek

Onder de !Kung in Botswana leven jong en oud dwars door elkaar. Het leven speelt zich grotendeels buiten af, dus iedereen ontmoet elkaar. Oudere stamleden doen minder zwaar werk dan jongere, maar draaien volop mee in de gemeenschap. Oud is degene die echt geen taken meer op zich kan nemen. In moderne, complexe samenlevingen is dit compleet anders. Op een gegeven leeftijd hoeven ouderen niet meer te werken en brengen zij hun tijd op andere manieren door. In Hong Kong bijvoorbeeld springen de vele ouderen in het oog die vroeg in de ochtend samen hun oefeningen doen in het park. Later komen veel oudere mannen samen in het theehuis, terwijl vrouwen zich bezighouden met huishoudelijke taken. Als 's avonds de volwassen kinderen thuiskomen kijkt men televisie. In een stadje in Illinois zijn ouderen erg actief als vrijwilliger voor de kerk en voor verenigingen. Zij spelen zo een gewaardeerde rol in de lokale gemeenschap, maar brengen hun tijd vooral door met andere ouderen. Voor ouderen wier gezondheid verslechtert blijft de gemeenschap belangstelling tonen, maar dit neemt niet weg dat het verzorgingstehuis volgt. In moderne, georganiseerde samenlevingen genieten ouderen een meer verzorgde en zekere oude dag dan in primitieve samenlevingen. Maar dit beperkt hen ook in hun mogelijkheden. De aparte plek die zij innemen in de maatschappij bemoeilijkt hen als volwaardig persoon deel te nemen aan het reguliere sociale leven (Keith et al. 1994).

Ook in Nederland brengen mensen een groot deel van hun tijd door tussen leeftijds-genoten. Dit begint al vroeg in het onderwijs, waar kinderen hun dagen doorbrengen te midden van andere kinderen. Maar ook daarbuiten en daarna blijven plekken en tijdstippen voorbehouden aan bepaalde leeftijdsgroepen, vaak met goede redenen. De hoogbejaarde dames voor de wekelijkse aquafitness worden bijvoorbeeld gehinderd wanneer zij de kleedruimte moeten delen met drukke jonge kinderen. En wie met zijn peuter de eerste voorzichtige stapjes wil zetten in het pierenbadje, zit niet te wachten op luidruchtige pubers. Om tegemoet te komen aan de conflicterende behoeften van leeftijdsgroepen hanteert elk openbaar zwembad een uitgekiend rooster.

Er valt dus veel te zeggen voor het feit dat leeftijdsgroepen zich niet vaak op hetzelfde moment op dezelfde plek bevinden. Maar het kan ook te ver gaan. Misschien krijgen mensen die in verschillende perioden geboren zijn in het dagelijkse leven wel erg weinig met elkaar te maken. De scheiding tussen leeftijdsgroepen is niet alleen beperkt tot de fysieke plekken waar mensen zich bevinden. In de media worden mensen vaak aangesproken als leeftijdsgroep. Binnen het publieke bestel zijn de omroepen Max en BNN hiervan expliciete voorbeelden, maar ook de andere omroepen gaan te werk vanuit de doelstelling opeenvolgende generaties zo soepel mogelijk te sluizen van jeugdzender radio 3, via familiezender radio 2, naar de nostalgische klanken van radio 5. Binnen het commerciële media-aanbod lijkt het publiek – met zenders als Radio10Gold en SLAM!FM – nog sterker naar leeftijd gescheiden te worden. Hierdoor wordt iedereen blijvend gevoed met de eigen vertrouwde beelden, klanken en meningen (Klötters 2010).

Het risico ontstaat dat leeftijdsgroepen fysiek en cultureel langs elkaar heen gaan leven. Het belangrijkste bezwaar tegen de gescheiden leefwerelden is dat zij een bron zouden zijn van onbegrip en negatieve beeldvorming (Hagestad en Uhlenberg 2005). Gescheiden leefwerelden blokkeren de *opportunities for individuals to meet, interact, and move beyond 'us versus them'* (Hagestad en Uhlenberg 2006: 643; vgl. Allport 1954). Dat jonge en oude mensen in het algemeen van elkaar verschillen valt moeilijk te betwisten. De meeste mensen zien ouderen als langzamer en minder aantrekkelijk dan jongeren, en als beleefder en socialer (Kite et al. 2005). Wanneer deze vooroordelen niet worden genuanceerd of tegengesproken door aanvullende informatie die gewoon contact tussen mensen doorgaans oplevert, kunnen zij de omgang tussen leeftijdsgroepen in de weg staan (Westerhof en Kuin 2010).

De fysieke en mentale afstand tussen jong en oud is in principe wederzijds, maar lijkt voor ouderen vervelender uit te pakken dan voor jongeren. Jongeren vertegenwoordigen de toekomst en genieten veel belangstelling van elkaar en anderen. Ouderen nemen afstand van hun rollen in het maatschappelijke leven en ervaren een steeds grotere afstand tot de wereld die zij zagen veranderen totdat die hun wereld niet meer was (Westerhof en Kuin 2010). Er zou sprake zijn van een 'nieuwe verzuiling' en een 'sociaal-culturele tweedeling' waarbij het jonge deel der natie de toon zet en ouderen zich genoodzaakt voelen zich terug te trekken in een eigen subcultuur (Westendorp 2006).

Dit hoofdstuk verkent de fysieke en sociale scheidslijnen tussen leeftijdsgroepen in Nederland. Paragraaf 20.2 gaat in op plekken waar leeftijdsgroepen elkaar in hun dagelijkse leven zouden kunnen ontmoeten. Hier wordt een beeld geschetst van waar en wanneer de verschillende leeftijdsgroepen zich op welke plek bevinden. Paragraaf 20.3 gaat in op de werkelijke omgang tussen verschillende leeftijdsgroepen buiten de familie om. In welke contexten van hun leven ontmoeten jong en oud elkaar? Hoe ervaren mensen ontmoetingen tussen jong en oud? Welke mensen hebben meer contacten buiten hun eigen leeftijdsgroep dan anderen? Paragraaf 20.4 sluit af met enkele conclusies en overwegingen.

20.2 Elkaar tegenkomen

Voor een deel van de plekken waar mensen komen, geldt dat ze uitsluitend bezocht worden op een zekere leeftijd. De levensloop brengt opeenvolgende generaties langs dezelfde plekken, maar op verschillende momenten. Wie, om een voorbeeld te noemen, als kind nog opgewonden op zijn stoel zat te wippen bij de schoolarts, zit een jaar of 25 later in de wachtkamer van de verloskundige en weer tientallen jaren later bij de afdeling 'Orthopedie' of 'Cardiologie'. Het is als een wandeling die mensen na elkaar beginnen, en waarbij ze elkaar, behalve in de rol van ouders of grootouders, dus niet tegenkomen. Generatiegenoten beginnen de wandeling juist wel tegelijkertijd, en komen elkaar dus bij elk uitzichtpunt weer tegen.

De maatschappelijke carrière is een ander voorbeeld. In moderne samenlevingen deelt de loopbaan het leven grofweg op in drie fasen: onderwijs, werk en pensioen. Binnen deze fasen zijn mensen sterk aangewezen op de anderen die zich in dezelfde fase

bevinden. Plekken als de klas, de collegezaal, het kantoor en de bedrijfskantine zijn op een zeker moment iemands natuurlijke habitat. Op plekken als deze vindt veel sociaal verkeer plaats en worden veel contacten gelegd. Mensen ontmoeten dan ook een aanzienlijk deel van hun vrienden bij hun opleiding (13%) en op het werk (18%) (Mollenhorst 2009). Het werk biedt meer mogelijkheden voor contact met andere leeftijdsgroepen dan een opleiding. De strikte indeling in jaargroepen in het onderwijs maakt op de arbeidsmarkt plaats voor een meer gemêleerde groep collega's. Vrienden die elkaar op het werk ontmoetten verschillen gemiddeld 3,5 jaar meer van elkaar dan vrienden die elkaar kennen van de opleiding (Mollenhorst 2009). De meest extreme leeftijdsgroepen – jongeren of bejaarden – treft men echter niet op de meeste werkplekken.

Dit is anders in de buurt, waar nauwelijks juridische of institutionele schotten het contact tussen leeftijdsgroepen in de weg staan. Met uitzondering van een aantal zeer specifieke woonvormen – studentenhuisvesting en verzorgingsflats – is beleid eerder gericht op het integreren van leeftijdsgroepen, dan op het scheiden ervan. Zo worden in veel kleine kernen aangepaste woningen voor senioren gebouwd, om het deze groep mogelijk te maken tussen hun jongere dorpsgenoten te blijven wonen. Toch zijn er redenen om te denken dat leeftijdsgroepen niet helemaal door elkaar wonen. Verschillende levensfasen gaan gepaard met verschillende mogelijkheden en wensen, waardoor leeftijdsgenoten vaak overeenkomstige verhuisbewegingen zullen maken. Ook kan het zijn dat de leeftijdssamenstelling van een buurt meeweegt in de beslissing om er al dan niet naartoe of vandaan te verhuizen.

Hoewel het leven van mensen zich voor een steeds groter deel afspeelt buiten de woonomgeving, vormt de buurt nog altijd een belangrijke bron van sociale contacten. Gemiddeld 14% van alle vrienden werd ontmoet in de buurt (Mollenhorst 2009). Met vrienden en bekenden in de buurt hebben mensen echter beduidend vaker face-to-face-contact dan met vrienden en bekenden die verder weg wonen (Wellman 1996). Hierdoor is de buurt een bron van contacten die de vertrouwdheid of 'publieke familiariteit' kan verhogen tussen groepen wier levens anderszins weinig raakvlakken hebben (RMO 2005). Het belang van de buurt vormt al jaren een uitgangspunt van beleid gericht op de integratie van niet-westerse migranten en autochtone Nederlanders. In de verhouding tussen leeftijdsgroepen zou de buurt eenzelfde functie kunnen vervullen.

Behalve tijdens de opleiding, op het werk en in het leven in en om het huis, komen mensen ook in contact met anderen op de plekken die ze in hun vrije tijd bezoeken. Mensen begeven zich bijvoorbeeld tussen anderen wanneer ze boodschappen doen, sporten of met de bus gaan. De vraag is nu of mensen op deze plekken wel in contact komen met andere leeftijdsgroepen. Een supermarkt is een plek waar alle leeftijdsgroepen in volwassenheid te vinden zouden moeten zijn, wellicht alleen niet op hetzelfde moment. Leeftijdsgebonden verantwoordelijkheden, zoals het zorgen voor kinderen en werken, beperken en bepalen de tijdstippen waarop bezigheden kunnen plaatsvinden (Hägerstrand 1970). De verschillen in dagelijkse gang door de publieke ruimte zorgen ervoor dat plekken op verschillende momenten van de dag door heel andere leeftijdsgroepen bevolkt kunnen worden. Dit geldt voor buurten (Goodchild en Janelle 1984), maar kan ook gelden voor winkels, sportvoorzieningen en het openbaar vervoer.

In deze paragraaf wordt ingegaan op de mate waarin leeftijdsgroepen elkaar kunnen ontmoeten op de hiervoor genoemde plaatsen: het werk, de woonomgeving en een aantal min of meer openbare plekken waar mensen zich in hun vrije tijd begeven.

20.2.1 Op het werk

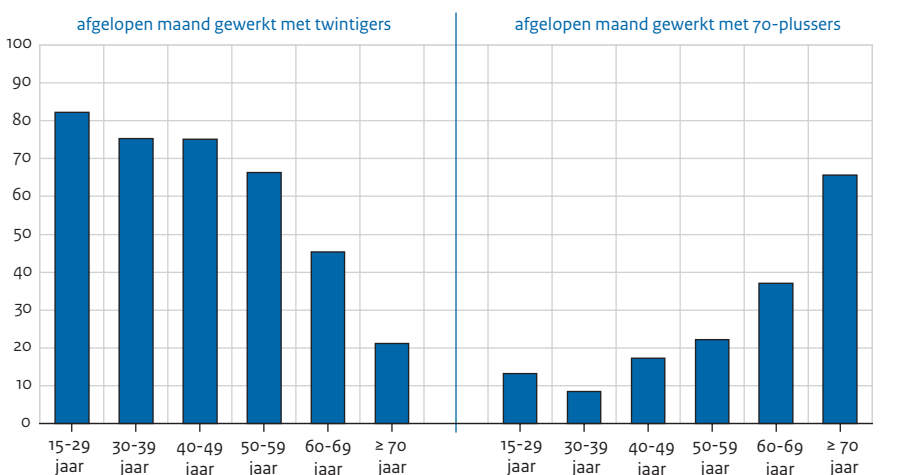
Beginnen met werken betekent, evenals stoppen met werken, een grote verandering in hoe iemand zijn dagen doorbrengt en met wie. De overgang van opleiding naar het werkende leven vindt gemiddeld ongeveer rond het 20e jaar plaats. Terwijl van de 15- tot 20-jarigen nog maar een kwart minimaal twaalf uur per week betaald werkt, is dit onder 20- tot 25-jarigen ongeveer twee derde en van de 25- tot 30-jarigen 85%. Vanaf die leeftijd neemt het aandeel werkende vrouwen alweer af, maar rond het 55e jaar gaat toch nog 60% van de vrouwen met regelmaat naar een werkplek. Het aandeel werkenden neemt daarna gestaag af. Terwijl van de 55- tot 59-jarige mannen nog bijna 80% actief is op de arbeidsmarkt, geldt dit voor nog maar 40% van de 60- tot 64-jarige mannen (CBS 2010). De groep Nederlandse werkenden bestaat dus hoofdzakelijk uit mensen tussen de 25 en 60 jaar.

Maar tussen werkplekken bestaan verschillen. De aanwezigen bij een directievergadering van een groot bedrijf zullen een andere leeftijd hebben dan het personeel van een koeriersdienst of kinderdagverblijf. In de loop van hun carrière stijgen mensen op de maatschappelijke ladder en leeftijdsgenoten stijgen met hen mee. Hoger geplaatste medewerkers hebben meer contact met andere hoger geplaatsten. Daarbij zullen mensen met fysiek zware beroepen bij het ouder worden stoppen met werken of minder veeleisend werk zoeken. De rol van de werkvloer als arena voor contacten tussen leeftijdsgroepen wordt in beeld gebracht met gegevens die helaas geen onderscheid maken tussen betaald werk en vrijwilligerswerk.

De meerderheid van de werkenden tot 60 jaar geeft aan de afgelopen maand contact te hebben gehad met collega's van in de 20 (figuur 20.1). Het aandeel werkenden dat met twintigers werkt neemt wel licht af met de leeftijd, wat duidt op een enigszins eenzijdige samenstelling van de werkplek. Na het 60e jaar werkt nog maar een minderheid met twintigers. Het aandeel dat aangeeft gewerkt te hebben met 70-plussers neemt juist toe met de leeftijd. Aangezien 70-plussers niet meer als betaalde kracht werkzaam zijn, komt het contact met 70-plussers op de werkplek op het conto van vrijwilligerswerk. Het vrijwilligerswerk leunt steeds meer op ouderen (Dekker et al. 2007) en wie vrijwilligerswerk doet, zal daarbij dus veel met ouderen samenwerken. Overigens laat de grafiek alleen degenen zien die actief zijn, ofwel betaald, ofwel als vrijwilliger. Het merendeel van de 70-plussers is niet meer actief.

Figuur 20.1

Contacten op het werk bij betaald en vrijwillig werkenden, naar leeftijdsgroep (n = 1387, 1385; in procenten)

Bron: NWO/SCP (ESS'08)

Met betrekking tot de collega's van in de twintig wordt de integrerende werking van werk duidelijk geïllustreerd. Van de werkenden tot 60 jaar heeft een ruime meerderheid op het werk contact met deze leeftijdsgroep. De gegevens over zeventigers illustreren juist duidelijk het segregerende effect van arbeid in Nederland. Wie zijn betaalde loopbaan heeft afgesloten, maar nog niet achter de geraniums wil zitten, zoekt nieuwe bezigheden en verantwoordelijkheden in de vrijwilligerssector, waar zij vooral met andere ouderen werken. Voor een groot deel van de ouderen komt het pensioen, al dan niet vervroegd, als een welkome nieuwe vrijheid, maar er zijn ook ouderen die het ervaren als een gedwongen ontslag. Van de werkende 55- tot 65-jarigen wil 41% blijven werken tot het 65e jaar en 14% zelfs ook daarna (Koppes et al. 2010).

20.2.2 In de buurt

Het lijkt er soms op dat leeftijdsgroepen zich concentreren in bepaalde buurten. Als een nieuwe woonwijk wordt opgeleverd domineren kinderfietsjes en buggy's al snel het straatbeeld. In andere buurten valt juist de afwezigheid van kinderen op. Het ligt in de lijn der verwachting dat de woonomgeving een zekere mate van leeftijdssegregatie vertoont, aangezien leeftijdsgroepen verschillen in de eisen die ze stellen aan hun woning en de omgeving daarvan (Bos et al. 2004). Jongeren die het ouderlijk huis verlaten, zoeken vaak de nabijheid van een onderwijsinstelling en andere stedelijke voorzieningen. Wanneer het eerste kind op komst is, wordt ook de wens geboren in een huis met een tuin te wonen, in een rustige en veilige omgeving. Als gevolg hiervan wonen in buurten

met veel eengezinswoningen ook meer gezinnen dan in buurten met flats en portiekwoningen (wWI 2010). Ook is er een uitruil tussen de stad en het platteland van jongeren en dertigers. Veel plattelandsjongeren verhuizen naar een stedelijke omgeving, terwijl veel stedelijke jonge gezinnen juist een landelijke omgeving opzoeken (Steenbekkers et al. 2006).

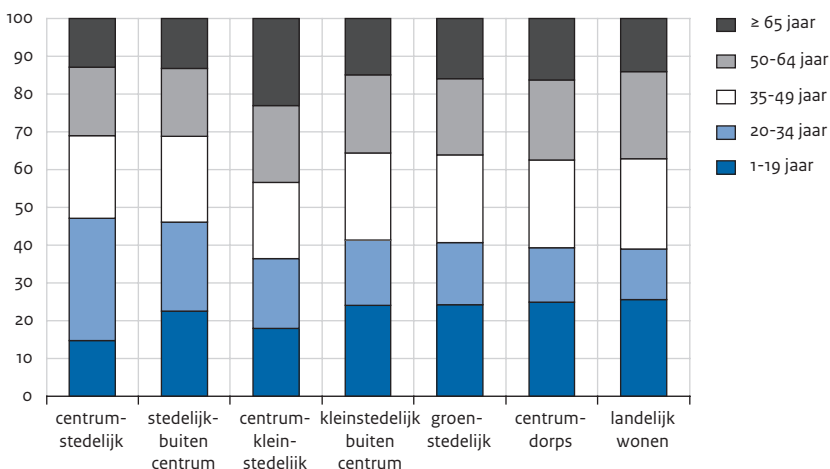
Onderzoek in de Verenigde Staten liet zien dat groepen in verschillende levensfasen zich concentreren in verschillende typen woonomgeving. De ruimtelijke segregatie tussen groepen in verschillende levensfasen nam aan het einde van de vorige eeuw licht toe – jongvolwassenen en alleenstaanden gingen iets vaker in de steden wonen en gehuwden in de voorsteden – maar bleef beduidend minder scherp dan segregatie naar etniciteit en sociaaleconomische status (Fischer et al. 2004).

In figuur 20.2 is een onderscheid gemaakt tussen zeven woonmilieus (zie vois.data-wonen.nl). Het centrum-stedelijke woonmilieu bestaat uit compacte, centraal gelegen buurten, met veel stedelijke voorzieningen. Het woonmilieu 'stedelijk buiten centrum' ligt hier rondom. Het zijn woonbuurten met veel gestapelde woningen maar ook bijvoorbeeld tuindorpen. Het woonmilieu 'centrum-kleinstedelijk' bestaat uit de centrale buurten van kleine steden zoals Houten, Goes en Meppel. De woonbuurten van het woonmilieu 'kleinstedelijk buiten centrum' liggen hier rondom. Het groen-stedelijke woonmilieu is minder centraal gelegen en ruimer opgezet. Het gaat hier om woonwijken met huizen met tuinen. Het centrum-dorpse woonmilieu bevat verschillende voorzieningen, maar op een redelijk kleine schaal. Het landelijke wonen tot slot bevat onder andere gehuchten, villawijken en verspreide bebouwing.

De grootste verschillen in leeftijdsopbouw zien we bij drie van de vier stedelijke woonmilieus (figuur 20.2). In de centra van de grote en middelgrote steden wonen veel meer jongvolwassenen dan elders. Bijna een op de drie bewoners behoort tot deze categorie. Andere groepen zijn hier ondervertegenwoordigd, in het bijzonder de kinderen. In de stedelijke gebieden buiten het centrum wonen ook vrij veel jongvolwassenen, die vermoedelijk naar dit woonmilieu uitwijken om betaalbare woonruimte te vinden. Daarnaast wonen hier naar stedelijke begrippen veel kinderen, wat te verklaren is uit het relatief hoge kindertal onder migranten die hier sterk vertegenwoordigd zijn (Van Middelhoop en De Jong 2009). De kleine steden vertonen een heel ander beeld. Hier zijn juist de ouderen een grote groep en dan met name de mensen op zeer hoge leeftijd. Dit wijst op de aanwezigheid van verzorgingsflats en andere woonvoorzieningen voor ouderen in de centra van de kleine steden. De overige vier woonmilieus lijken erg op elkaar in leeftijdsopbouw. Samen vertegenwoordigen zij twee derde van de bevolking. In de twee meest afwijkende woonmilieus – de centra van (middel)grote en kleine steden – woont maar 7% van de bevolking. We kunnen uit deze figuur dan ook niet opmaken dat de leeftijdsgroepen in Nederland gescheiden leven.

Figuur 20.2

Leeftijdsofbouw in de postcodegebieden binnen zeven woonmilieus (in procenten)

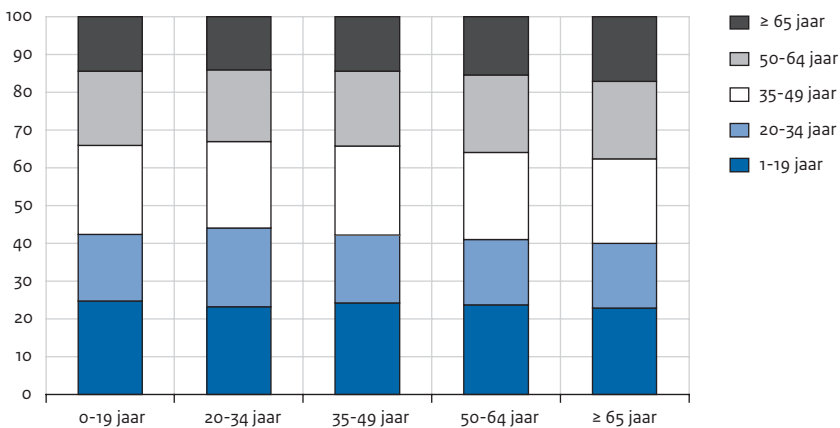
Bron: CBS (StatLine); opdrachtgever (WMD)

Met dit vrij grove onderscheid tussen woonmilieus hoeft de scheiding van leeftijdsgroepen in de woonomgeving niet volledig in beeld gebracht te zijn. Ook andere factoren zijn van invloed op de leeftijdssamenstelling van een buurt. Zo trekt het stedelijke woonmilieu vooral jongeren aan wanneer zich hier goede onderwijsvoorzieningen bevinden. Vooral in de kleinere universiteitssteden vormen studenten naar verhouding een grote groep, met een scherpe piek van inwoners tussen de 20 en 25 jaar (Van Huis en Agtmaal-Wobma 2009). In de woonwijken in het groenstedelijke milieu is het bouwjaar bepalend. In de decennia na de oplevering heeft een nieuwbouwwijk een vrij voorspelbare ontwikkeling in de leeftijdsopbouw: de jonge gezinnen die de eerste bewoners waren groeien op, kinderen verlaten het ouderlijk huis en de ouders maken uiteindelijk plaats voor nieuwe gezinnen of andere bevolkingsgroepen. Een 'vergreijde' wijk hoeft dan ook op niets anders te duiden dan het natuurlijke verloop in een wijk (Franz et al. 2006). Ook zijn er regionale verschillen. Bijzonder kinderrijke buurten zijn te vinden in de woonwijken van de *bible belt* (Middelkoop en De Jong 2009). Vergrijzing treedt naar verhouding sterk op in de perifere regio's van Nederland (Manting en Vernooij 2006). Een bijkomende reden waardoor een concentratie van leeftijdsgroepen in buurten zou kunnen optreden is dat het prettiger wonen kan zijn tussen mensen met een overeenkomstige leefstijl. Bewoners van Groningen hebben zich al meermalen verzet tegen het grote aantal studenten in hun buurt (ANP 19 juni 2010). De nachtelijke feesten gaan moeilijk samen met het ritme van het gezinsleven en werk. Ook veel kinderdagverblijven ontvangen regelmatig klachten van omwonenden, die zich in hun bezigheden thuis belemmerd voelen door het geluid van spelende peuters (Boyer 2009). Voor de werkende ouders wier kinderen in het kinderdagverblijf spelen is de nabijheid juist een voordeel.

Niet alleen is het handig, het is ook een prettige plek voor kind en ouders om contacten te leggen in de buurt. De voordelen van overeenkomsten in leefstijl kunnen een reden zijn om te kiezen voor een woonomgeving met veel leeftijdsgenoten. In extreme gevallen is deze voorkeur een reden om een woonomgeving speciaal in te richten met een bepaalde doelgroep in gedachte. Seniorendorpen of -buurten – in de Verenigde Staten al lang geen noviteit meer – komen in Nederland echter nog nauwelijks van de grond (wwi 2009). Studentenbuurten rond universiteitsgebouwen ontstaan al wel. Er zijn dus tal van oorzaken denkbaar waardoor leeftijdsgroepen zich zouden kunnen concentreren in buurten. Toch gebeurt dit niet (figuur 20.3). Als het gaat om leeftijd wonen Nederlanders in het algemeen erg gemêleerd. Het gemiddelde kind (0-20-jarigen) woont in een buurt met ongeveer 25% kinderen; voor de gemiddelde 65-plusser ligt dit percentage op 23%, niet heel veel lager dus. Jongvolwassenen zijn iets minder gelijk verdeeld. Terwijl zij tussen gemiddeld 21% leeftijdsgenoten wonen, heeft een 65-plusser gemiddeld 17% jongvolwassenen in de woonomgeving. Al met al wijst figuur 20.3 dus op een niet meer dan lichte mate van concentratie van leeftijdsgroepen in buurten.

Figuur 20.3

De gemiddelde leeftijdsopbouw van het eigen postcodegebied, naar leeftijdsgroep (in procenten)

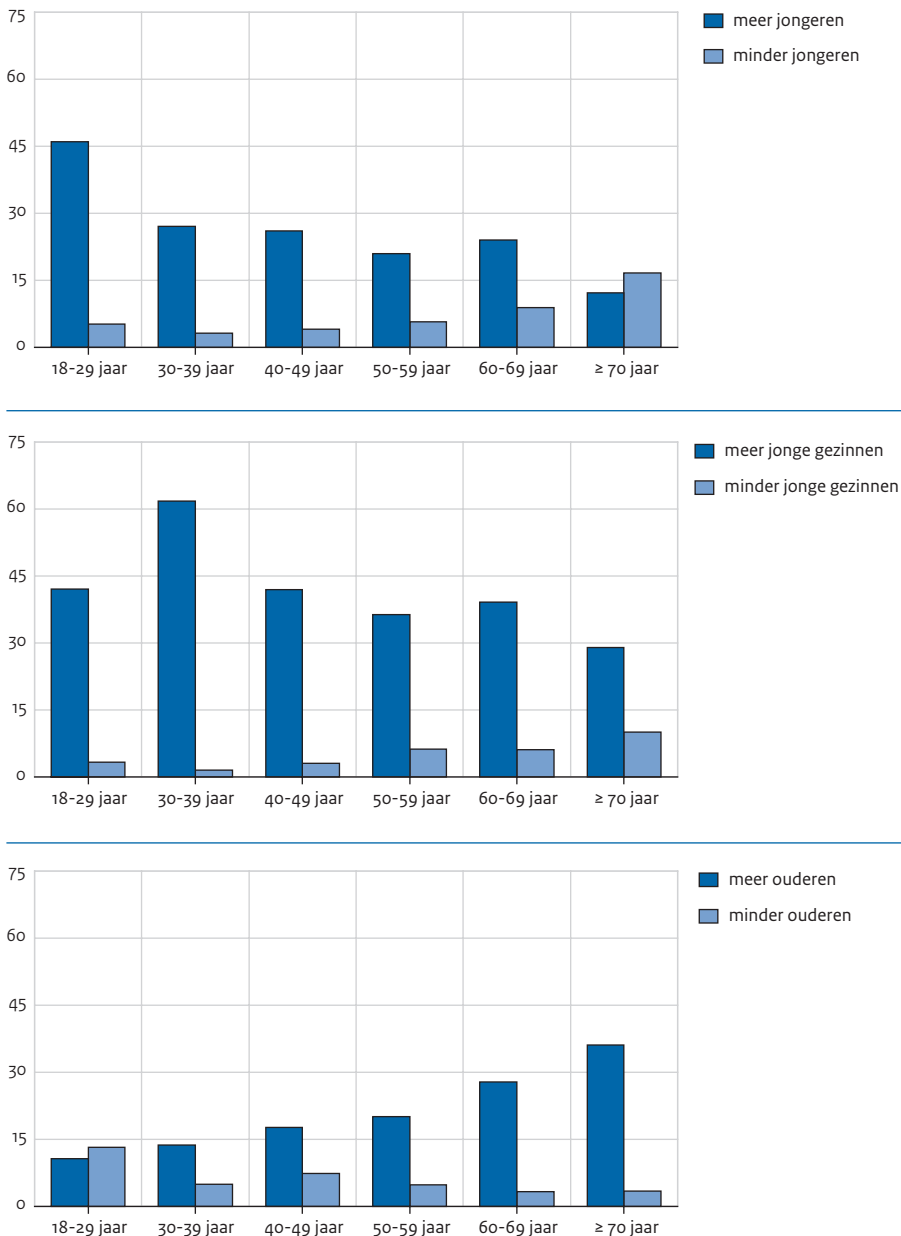

Bron: CBS (StatLine)

Hebben mensen dan toch geen voorkeur voor het wonen tussen leeftijdsgenoten? Over het algemeen leven leeftijdsgroepen in goede harmonie met elkaar samen (figuur 20.4). In ieder geval hebben maar weinig mensen zoveel last van andere leeftijdsgroepen dat zij hen liever zouden zien verdwijnen uit de woonomgeving. De enige twee groepen tussen welke enige animositeit bestaat zijn jongeren en ouderen. 10% van de jongeren zou willen dat er minder ouderen in de buurt woonden en 12% van de 70-plussers zou liever tussen minder jongeren wonen. Onder de overige leeftijdsgroepen ligt het aantal mensen dat een zekere leeftijdsgroep wil mijden veel lager dan het aantal mensen dat graag meer leden van deze groep zou willen zien.

Figuur 20.4

Houding ten opzichte van jongeren, jonge gezinnen en ouderen in de buurt, naar leeftijdsgroep (in procenten)

Bron: vrom (Woon'06)

Daarnaast valt toch ook een voorkeur te zien voor leeftijdsgenoten. Jonge gezinnen zijn behoorlijk gewenst door alle leeftijdsgroepen, maar dertigers spannen de kroon. Van deze leeftijdsgroep, die zelf vaak bezig is met het stichten van een gezin, zou maar liefst 60% liever meer jonge gezinnen in de buurt zien. Van de jongeren zou bijna de helft graag meer leeftijdsgenoten in de buurt zien wonen. Een derde van de 70-plussers heeft de wens om tussen meer ouderen te wonen.

Toch leiden voorkeuren voor wonen tussen leeftijdsgenoten en andere woonwensen die leeftijdsgenoten delen, niet tot de verhuisbewegingen die de gewenste leeftijdsconcentratie tot gevolg hebben. Een eerste reden hiervoor zal zijn dat dit praktisch lastig is omdat buurten voortdurend in beweging zijn. Buurten vergrijzen, verjongen, of worden steeds aangevuld met dezelfde leeftijdsgroep. Een wijk die eerst bij de eigen leeftijd paste hoeft dat een aantal jaren later niet meer te doen. Een tweede reden kan zijn dat maar weinig wijken een uitgesproken leeftijdssamenstelling hebben, waardoor er op dit punt niet veel te kiezen valt. Uit onderzoek naar de verkleuring van wijken is bekend dat kleine voorkeuren wat betreft de bevolkingssamenstelling grote gevolgen kunnen hebben. De aanwezigheid van een zeker percentage migranten lokt dan verhuisbewegingen uit van en naar de wijk, waardoor de wijk verkleurt, wat vervolgens weer anderen motiveert tot verhuizen. Het gevolg is een sterk gekleurde wijk (Bolt et al. 2008). Het is niet ondenkbaar dat dergelijke processen ook kunnen optreden als het gaat om leeftijdsgroepen. Bij sommige studentenbuurten is dit vermoedelijk al aan de hand en mogelijk zou vergrijzing voor jonge mensen ook een reden kunnen zijn om te verhuizen. Toch lijkt over het algemeen, en dit is de derde reden, de wens om onder leeftijdsgenoten te wonen niet sterk genoeg in verhouding tot andere kenmerken van de woonomgeving en de materiële en immateriële kosten die aan een verhuizing verbonden zijn.

20.2.3 Bij de dagelijkse bezigheden buitenshuis

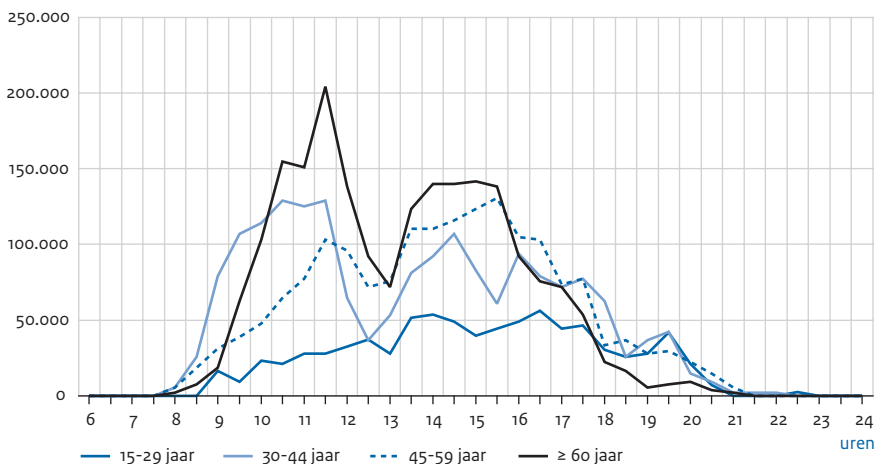
In de buurt wonen leeftijdsgroepen in het algemeen dus gemengd. Nu is het nog de vraag in hoeverre zij elkaar daar en elders ook daadwerkelijk tegenkomen. In het eigen huis heeft men immers weinig met elkaar te maken, dus contact komt veelal pas tot stand wanneer mensen zich buiten begeven. Als het gepensioneerde echtpaar nog slaapt wanneer de werkende burenhuur autoruiten staan te krabben, lopen ze elkaar bijvoorbeeld mis. Als niet-werkenden de rustige momenten uitkiezen voor hun dagelijkse bezigheden buitenshuis, zou het kunnen dat leeftijdsgroepen structureel langs elkaar heen leven.

Op een gemiddelde doordeweekse dag bevinden zich om 9 uur bijna 80.000 mensen van tussen de 30 en 45 jaar in de supermarkten, bij de bakker of slager en in andere speciaalzaken van Nederland (figuur 20.5). Kinderen buiten beschouwing gelaten vormen zij op dat moment meer dan de helft van degenen die boodschappen doen. Het lijkt de rush na het naar school brengen van kinderen. Later in de ochtend komen de oudere groepen. Om halftwaalf is 44% van de bezoekers van levensmiddelenwinkels 60 jaar of ouder. Om zes uur heeft deze groep de boodschappen goeddeels in huis, terwijl andere groepen wel gebruikmaken van de verruimde openingstijden van supermarkten. Rond halfacht is nog maar 6% van de supermarktbezoekers ouder dan 60 jaar.

Figuur 20.5

Het doen van boodschappen in de loop van de dag, naar leeftijdsgroep (ma t/m do) (in absolute aantallen)

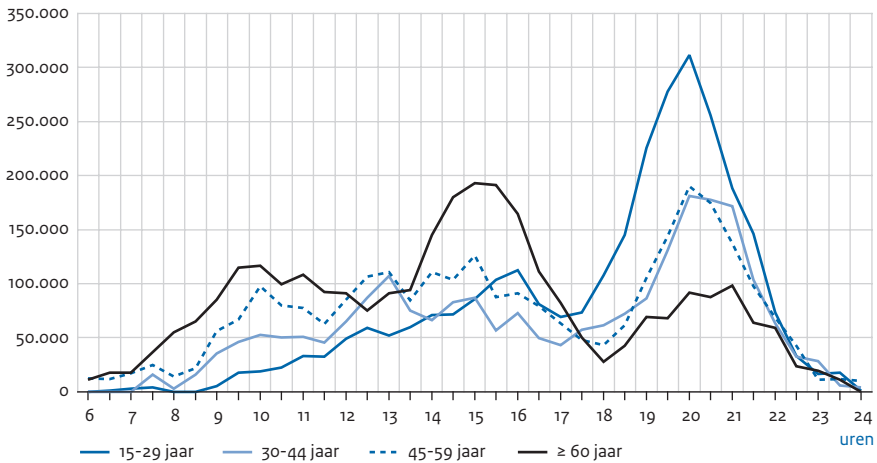

Bron: SCP (TBO'06)

Bij het sporten zullen jongeren en ouderen elkaar veelal niet tegenkomen, omdat ze verschillende sporten bedrijven (Tiessen-Raaphorst 2010). Maar ook wanneer ze wel gebruikmaken van dezelfde sportvoorzieningen, lopen ze elkaar vaak mis omdat ze hun sport beoefenen op verschillende momenten. Ouderen beginnen relatief vroeg met sporten, maar de piek ligt in de middag rond drie uur (figuur 20.6). Rond de 40% van de sportende volwassenen is dan 60 jaar of ouder. De andere groepen zijn juist in de avond te vinden in de gymzalen, in fitnessruimten en op de tennisbanen. Om zeven uur is bijna de helft van de sportende volwassenen onder de 30 jaar. De verschillende sportmomenten zijn weer goed te begrijpen vanuit de verschillende andere verplichtingen. Daarbij verstrekken aanbieders van sportvoorzieningen soms seniorenkortingen op rustige uren en organiseren ze activiteiten gericht op doelgroepen. Hiermee stimuleren ze dat voorzieningen efficiënt gebruikt worden, maar ook dat leeftijdsgroepen elkaar weinig tegenkomen.

Figuur 20.6

Sporten in de loop van de dag, naar leeftijdsgroep (ma t/m do) (in absolute aantallen)

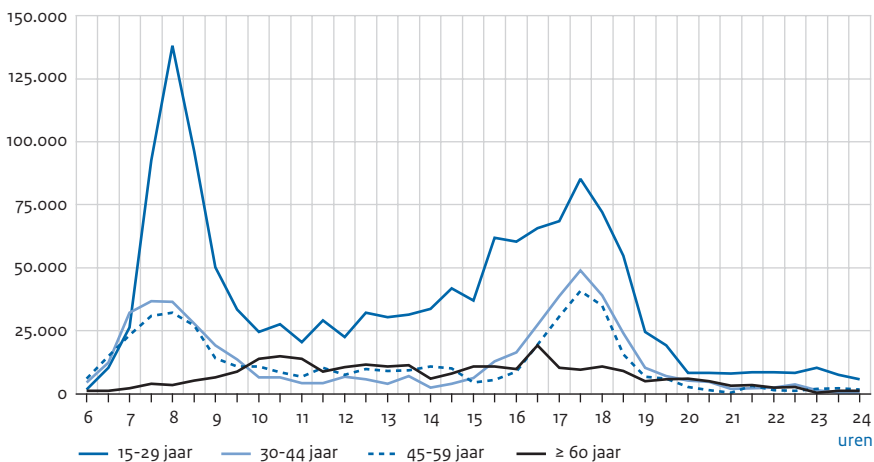

Bron: SCP (TBO'06)

Met de bekende boodschap 'Opstaan voor iemand, misstaat niemand' wordt al decennia lang geprobeerd het contact tussen jong en oud in het openbaar vervoer in goede banen te leiden. Toch zijn ouderen er redelijk zeldzaam. Gedurende de hele dag bevinden zich vooral veel jongeren in het openbaar vervoer (figuur 20.7). Dit is niet verwonderlijk, omdat veel jongeren nog geen rijbewijs hebben of geen geld voor een auto. Ook het feit dat veel jongeren in de stad wonen, waar de auto een minder aantrekkelijk alternatief is dan daarbuiten, speelt hierbij mee. Om acht uur 's ochtend reizen meer dan 100.000 jongeren met de bus, tram, metro of trein, waarmee bijna twee op de drie personen in het openbaar vervoer tussen de 15 en 30 zijn. Mensen ouder dan 60 jaar zijn hier op dat moment vrijwel afwezig. Als ouderen gebruikmaken van het openbaar vervoer, dan doen ze dit op de rustigste momenten. Daarbij vertoont het treingebruik van deze groep een kleine piek na negen uur, veroorzaakt door het feit dat de trein vanaf dat moment voordeliger is. De middengroepen vertonen net als de jongeren een piek aan de dagranden, maar gebruiken overwegend andere middelen van vervoer bij de reis tussen het werk en de woning.

Figuur 20.7

Aanwezigheid in het openbaar vervoer in de loop van de dag, naar leeftijdsgroep (ma t/m do)
(in absolute aantallen)

Bron: V&W (MON'06)

Hoewel leeftijdsgroepen dus door elkaar wonen, leven zij gedurende de dag in zekere zin langs elkaar heen. Voor zover mensen dezelfde plekken bezoeken, doen ze dit vaak op verschillende momenten, waardoor zij overal relatief veel leeftijdsgenoten tegenkomen. Vooral jongeren en ouderen komen elkaar in hun dagelijkse gang door de openbare ruimte maar weinig tegen.

Voor een belangrijk deel zijn de verschillende dagritmes het logische gevolg van de eerdergenoemde scheiding tussen degenen die onderwijs volgen, werken en niet meer werken. Ouderen ontplooiën hun activiteiten in de luwte van de drukke levens van anderen, waarmee ze zelf een rustige sfeer treffen en vaak een goedkoper tarief. De spitsuren maken zij zo niet onnodig drukker. Ditzelfde principe verklaart ook het leeftijdsverschil tussen de bezoekers van campings en bungalowparken binnen en buiten de schoolvakanties. De ordening die het gebruik van plaatsen en voorzieningen kenmerkt is functioneel, maar draagt er wel aan bij dat jong en oud maar weinig met elkaar te maken hebben.

20.3 Omgang tussen jong en oud

Maar hoe staat het nu met de relaties tussen de verschillende leeftijdsgroepen? Spelen jong en oud nog een rol in elkaars leven of leven zij werkelijk in gescheiden werelden? Een belangrijk verband waarbinnen de werelden van jong en oud elkaar raken is de familie. Andere hoofdstukken in dit rapport laten de nauwe betrokkenheid zien tussen ouders, kinderen en grootouders. Behalve dat binnen deze relaties de nodige steun wordt verleend, bieden ze ook veel gelegenheid tot uitwisselingen van gedachten rond

zaken waarin de generaties van elkaar verschillen (zie deel één van dit rapport). Buiten deze familiebanden om vormen leeftijdsverschillen – die in het hier en nu samenvallen met generatieverschillen – een moeilijk overbrugbare sociale barrière. In het algemeen hebben mensen vooral relaties met mensen die op hen lijken. Bij het aangaan van sociale relaties spelen factoren als geslacht, etnische achtergrond en sociaal-economische status een belangrijke rol (McPherson et al. 2001). In minstens even sterke mate vormt ook leeftijd een selectie criterium (McPherson et al. 2001; Uhlenberg en De Jong Gierveld 2004; Kalmijn en Vermunt 2007).

Dit is niet zo heel verwonderlijk gezien paragraaf 20.2. Met wie je omgaat en bevriend raakt, wordt in grote mate bepaald door wie je tegenkomt (McPherson en Smith-Lovin 1987; Mollenhorst 2009). De groep waar mensen hun vrienden en kennissen uit selecteren, bestaat uit relatief veel leeftijdsgenoten. Daarbij zullen de mensen die zij tegenkomen ook meer open staan voor vriendschap met leeftijdsgenoten. Deze voorkeur kan gestuurd worden door vooroordelen, maar ook door het feit dat de levens van leeftijdsgenoten veel raakvlakken hebben. Dat relaties tussen mensen die op elkaar lijken relatief bevredigend zijn, blijkt onder meer uit het feit dat zij langer stand houden dan relaties tussen mensen die van elkaar verschillen (McPherson et al. 2001).

De mate waarin mensen relaties aangaan met gelijken, hangt af van het type relatie. Naarmate een relatie persoonlijker en intiëmer is, is de neiging gelijken uit te zoeken groter (Mollenhorst 2009). Naarmate contacten vluchtiger en oppervlakkiger zijn, is er meer ruimte voor verschillen, bijvoorbeeld in leeftijd. Voor bepaalde vormen van omgang kan het feit dat iemand tot een heel andere leeftijdsgroep behoort zelfs aanleiding zijn voor contact. Iemand kan bijvoorbeeld een oogje in het zeil willen houden bij zijn bejaarde burens, of een ouder iemand kan genieten van de gezellige drukte die kinderen met zich meebrengen. Ook dit zijn relatief oppervlakkige relaties.

Maar ook deze relaties zijn belangrijk. Gewoon vriendelijk gedrag draagt bij aan bekendheid en vertrouwdheid tussen groepen (RMO 2005). Daarbij hebben mensen in verschillende levensfasen elkaar andere dingen te bieden dan leeftijdsgenoten. Dit geldt voor burenhulp, maar ook veel verenigingen blijven bestaan dankzij de bijdragen van jonge en oude leden. Ouderen brengen bijvoorbeeld ervaring mee en hebben tijd voor administratieklussen. De jongere aanwas kan komen met nieuwe ideeën en een klusteam vormen om de kleedkamers op te knappen.

We gaan nu achtereenvolgens in op de scheidslijnen tussen leeftijdsgroepen in vriendschap en in de meer oppervlakkige ontmoetingen tussen kennissen. Hierna zal ook de vraag aan de orde komen of er verschillen bestaan binnen Nederland in de mate waarin jong en oud gescheiden leven.

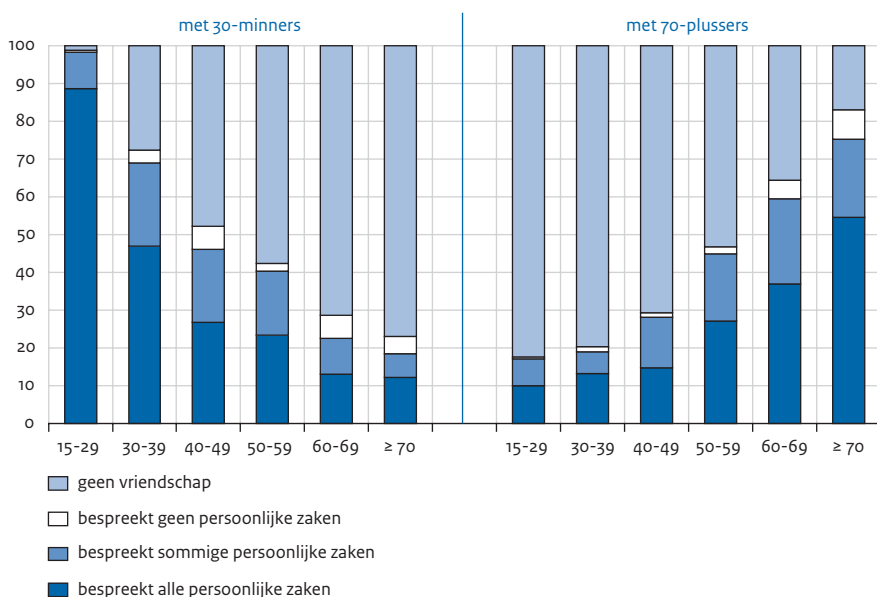
20.3.1 Vrienden

Als het gaat om vriendschap bestaat er een scherpe sociale scheidslijn tussen jong en oud (figuur 20.8). Het aandeel mensen dat vrienden van onder de 30 jaar heeft, neemt snel af met de leeftijd. Het aandeel mensen dat ‘alle persoonlijke zaken’ met vrienden van onder de 30 jaar bespreekt, daalt nog sneller. Omgekeerd neemt het aandeel mensen dat vrienden van boven de 70 jaar heeft juist sterk toe, maar wel iets minder sterk. Slechts

iets meer dan de helft van de 70-plussers bespreekt alle persoonlijke zaken met een leeftijdsgenoot. 16% van de 70-plussers heeft geen vrienden van de eigen leeftijd (meer). De scheidslijn lijkt hierdoor iets scherper gezien vanuit jongeren dan gezien vanuit ouderen. Jongeren hebben bijna allemaal een hartsvriend van de eigen leeftijd, maar zeer zelden met een ouder iemand. 70-plussers hebben minder vrienden van hun eigen leeftijd en deze vriendschappen zijn minder intiem. Relatief gezien lijken hun vriendschappen met jongeren hierdoor iets meer van belang. Het zou kunnen zijn dat de mensen van middelbare leeftijd een brugfunctie vervullen tussen jong en oud, maar in vriendschappen is dit maar heel beperkt het geval. Niet meer dan een minderheid van de veertigers en vijftigers geeft aan een vriend te hebben van onder de 30 jaar met wie zij weleens persoonlijke zaken bespreken. Ook vrienden van boven de 70 jaar hebben zij niet veel. Nog niet een derde van de veertigers heeft een vriend ouder dan 70 jaar.

Figuur 20.8

Vriendschappen met 30-minners en 70-plussers naar leeftijdsgroep (n = 1775; in procenten)

Bron: NWO/SCP (ESS'08)

20.3.2 Kennissen

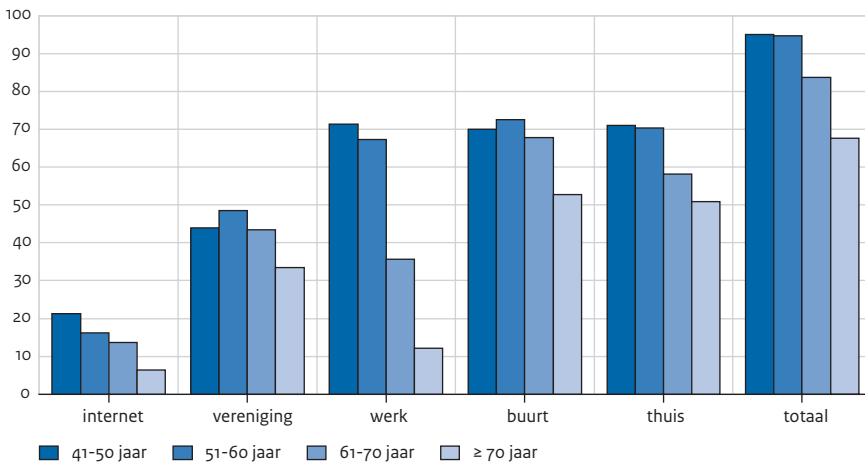
Om zicht te krijgen op de meer oppervlakkige contacten tussen jong en oud zijn in de enquête Nederland in Generaties (NiG2010) enkele vragen opgenomen over ontmoetingen in verschillende omgevingen. Respondenten van 40 jaar of jonger beantwoordden de vraag in hoeverre zij (buiten hun ouders om) ouderen ontmoeten op het

internet, bij een vereniging, op het werk of bij hun opleiding, in de buurt en thuis. Met ouderen werd gedoeld op de leeftijdscategorie van 55 tot 70 jaar, een groep die veelal niet meer werkt en nog gezond is. Respondenten ouder dan 40 jaar beantwoordden dezelfde vragen met betrekking tot jongeren in de leeftijd van 15 tot 25 jaar (hun eigen kinderen buiten beschouwing gelaten).

De meeste mensen ouder dan 40 jaar hebben wel degelijk contact met jongeren (figuur 20.9). Vrijwel alle veertigers en vijftigers ontmoeten jongeren in minimaal een van de contexten, vooral op het werk, in de buurt en in het eigen huis. Het contact met jongeren neemt wel sterk af met de leeftijd. Voor veel zestigers vervalt het contact met jonge collega's, maar blijft de omgang met jongeren in de buurt nog heel gangbaar. Onder zeventigers nemen ook deze contacten af, en die in het verenigingsleven. Een op de drie 70-plussers heeft in geen van de hier genoemde contexten nog contact met jongeren.

Figuur 20.9

Het ontmoeten van jongeren (15-25 jaar) in verschillende omgevingen, naar leeftijdsgroep (in procenten 'af en toe' of 'vaak')^{a, b}

a De antwoordopties waren 'nooit', 'zelden', 'af en toe' en 'vaak'.

b (n) varieert tussen 1070 en 1325.

Bron: SCP (NiG'2010)

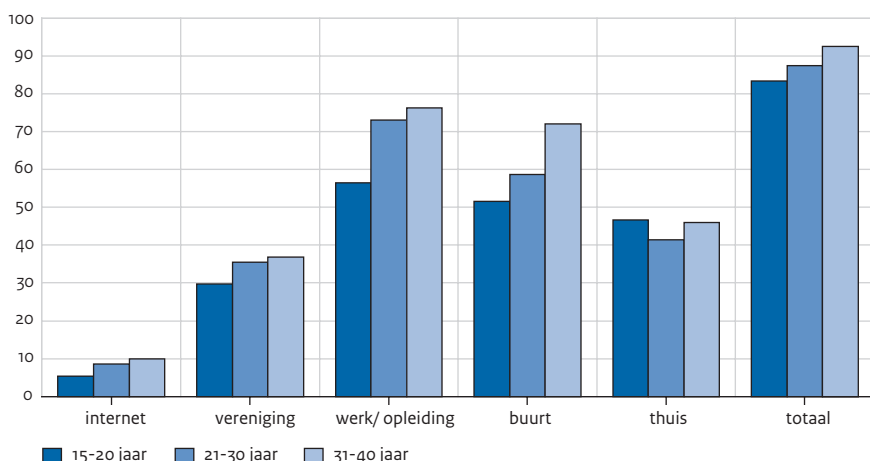
Ook bekeken vanaf de kant van het jongere deel van de bevolking is contact tussen jong en oud geen zeldzaamheid. Ruim 80% van de mensen van 40 jaar of jonger ontmoet weleens ouderen in een van de genoemde plaatsen (figuur 20.10). Een kanttekening is hierbij wel op zijn plaats. De plek waar de meeste 40-minners ouderen ontmoeten is het werk (en de opleiding), waar alleen de jongere ouderen te vinden zijn. Contacten met

zestigters, laat staan met zeventigers, komen waarschijnlijk beduidend minder voor dan die met vijftigers.

Tieners hebben iets minder contact met ouderen dan twintigers en dertigers. Een belangrijke oorzaak hiervan is dat van deze groep nog maar weinigen werken. Daarbij hebben relatief weinig tieners contact met ouderen in het verenigingsleven en in de buurt. Vooral dat laatste is opmerkelijk, aangezien bijna een op de tien nog thuis woont, waar velen via hun ouders de nodige ouderen in de buurt zouden moeten kennen.

Figuur 20.10

Het ontmoeten van ouderen (55-70 jaar) in verschillende contexten, naar leeftijdsgroep (in procenten 'af en toe' of 'vaak')^{a, b}

a De antwoordopties waren 'nooit', 'zelden', 'af en toe' en 'vaak'.

b (n) varieert tussen 1034 en 1060.

Bron: SCP (NiG'10)

Welke omgevingen zijn nu belangrijk als ontmoetingsplek van verschillende leeftijdsgroepen? Het internet is geen belangrijke bron van contact tussen generaties buiten het gezin. Dit is niet geheel verrassend, want veel ouderen gebruiken internet nog maar mondjesmaat, terwijl jongeren op internet vooral communiceren met leeftijdsgenoten (Duimel 2007; Duimel en De Haan 2007).

Het verenigingsleven biedt wel een vruchtbare voedingsbodem voor contacten tussen jong en oud. Dit blijkt vooral wanneer rekening wordt gehouden met het feit dat een deel van de Nederlandse volwassenen helemaal geen lid is van een vereniging. 50% van de volwassenen is lid van een of meerdere organisaties, waarbij ook 'papieren' lidmaatschappen zijn meegerekend. 35% is lid van een recreatieve vereniging, waar in ieder geval wel ontmoetingen plaatsvinden (De Hart en Dekker 2009). Dat rond de 40% van de 40-plussers in het verenigingsleven contact heeft met jongeren, wil dus zeggen dat als

iemand lid is van een vereniging, de kans heel groot is dat diegene daar contacten legt met jongeren. Hetzelfde geldt voor contacten die mensen van 40 jaar of jonger krijgen met ouderen. Aangezien de betrokkenheid bij verenigingen voortkomt uit een gedeelde liefhebberij of doelstelling is het waarschijnlijk dat deze contacten veelal positief van lading zijn. Ook het werk brengt leeftijdsgroepen met elkaar in contact. Omdat werk een belangrijke plek in het leven van veel mensen inneemt, drukken deze contacten een grote stempel op hun leven. De contacten met collega's van andere generaties blijven wel beperkt tot de mensen tussen de 20 en 60 jaar.

Deze beperking geldt niet voor de buurt. Zoals we al zagen wonen leeftijdsgroepen in Nederland door elkaar. Voor mensen die hun werkende leven hebben afgesloten blijft de buurt over. Als zij jongeren ontmoeten is dit overwegend in de buurt. Een sterke samenhang tussen contacten in de buurt en thuis ($r = .54$) wijst ook op het belang van de buurt voor het in stand houden van de sociale contacten van mensen op hoge leeftijd. Kennelijk blijven contacten in de buurt niet altijd beperkt tot een praatje over de schutting, maar vinden zij ook hun weg naar de huiselijke sfeer.

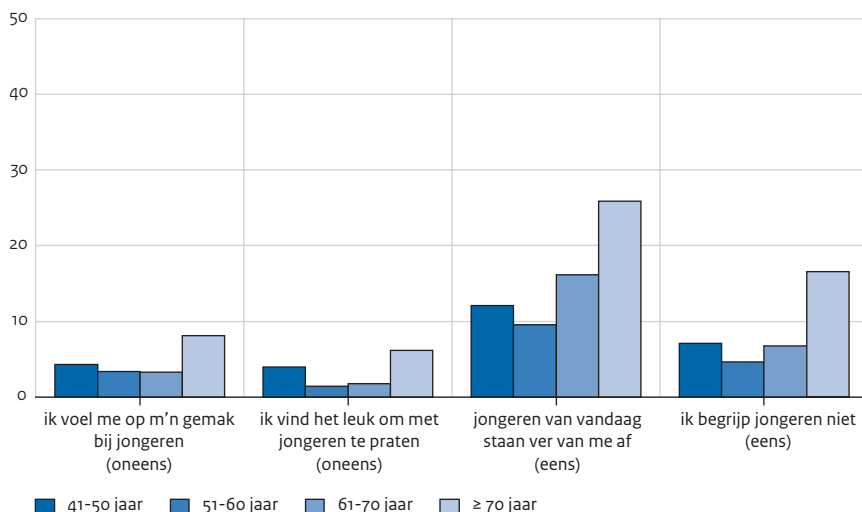
Opvallend is dat ouderen duidelijk vaker jongeren thuis ontvangen dan vice versa. Een waarschijnlijke verklaring hiervoor is dat veel veertigers en vijftigers vrienden van hun kinderen over de vloer krijgen. Voor de oudere groepen zou het, naast gewoon bezoek, kunnen gaan om mensen die ergens mee helpen: hulpvaardige familie en kennissen, een hulp in de huishouding of ander personeel.

20.3.3 Barrières in de omgang

Dat de contacten tussen verschillende leeftijdsgroepen beperkt blijven tot oppervlakkige ontmoetingen hoeft op zichzelf geen probleem te zijn. Wanneer jong en oud zich ongemakkelijk voelen bij elkaar of op voorhand geen interesse voor elkaar hebben, gaat de sociale afstand tussen jong en oud gepaard met een mentale afstand. Het weinige contact dat tussen leeftijdsgroepen bestaat wordt dan nog eens bemoeilijkt door negatieve beeldvorming en vermijdingsgedrag. Om de mentale afstand in beeld te brengen werden in de enquête NiG2010 enkele vragen opgenomen die zicht bieden op de onderlinge interesse en de gevoelens die het contact tussen jong en oud oproepen. Het algemene beeld is uitermate positief (figuur 20.11). Maar heel weinig 40-plussers ervaren moeite met het contact met jongeren. Het overgrote deel van hen voelt zich op zijn gemak bij jongeren en nog meer vinden het leuk om met jongeren te praten. Verbazenwekkend weinig mensen geven aan dat ze jongeren ver van zich af vinden staan of dat ze jongeren niet begrijpen. Rond de 70 jaar gaan ouderen duidelijke meer mentale afstand ervaren tot jongeren, maar het aandeel dat zich ver van jongeren af voelt staan blijft beperkt tot een minderheid.

Figuur 20.11

Ervaren mentale afstand in contact met jongeren (15-25 jaar), naar leeftijdsgroep (in procenten)^{a, b}

a Van een 5-puntsschaal zijn 'mee oneens' en 'helemaal mee oneens', respectievelijk 'mee eens' en 'helemaal mee eens' samengenomen.

b (n) varieert tussen 1258 en 1348.

Bron: SCP (NiG'10)

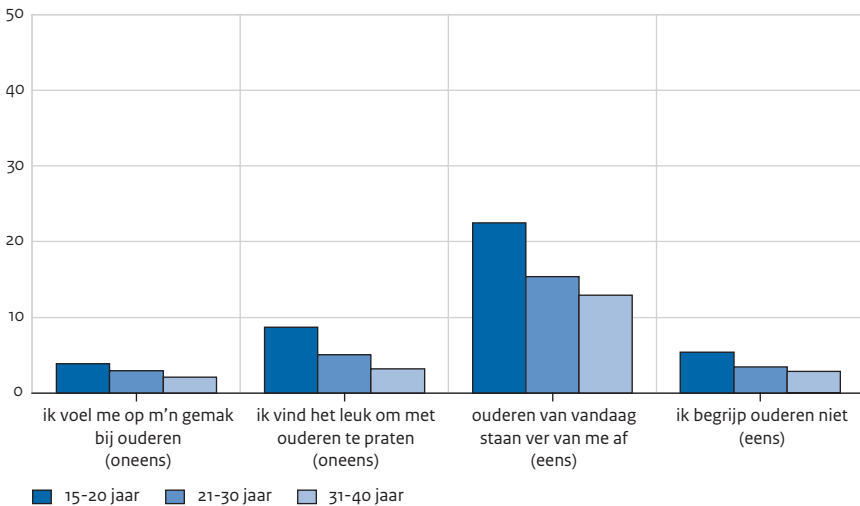
Ook omgekeerd zijn de antwoorden bijzonder positief (figuur 20.12). Bijna niemand geeft aan zich niet op zijn gemak te voelen bij ouderen, en ook bijna niemand geeft aan het niet leuk te vinden om met ouderen te praten. De overgrote meerderheid van de volwassenen onder de 40 jaar vindt het leuk met ouderen te praten en voelt zich hierbij ook op zijn gemak. En maar weinigen geven aan dat ze ouderen ver van zich af vinden staan of hen niet begrijpen. Jongeren (15-20 jaar) ervaren meer afstand tot ouderen, maar ook onder hen blijven gevoelens van ongemak en onbegrip alleszins beperkt.

Mensen die een kleinere mentale afstand voelen ten opzichte van jongeren rapporteren ook meer ontmoetingen met jongeren. Ook met betrekking tot ouderen is de sociale afstand gecorreleerd met de mentale afstand. Het is onmogelijk uit de gegevens op te maken welke van de twee de ander veroorzaakt; een causaal verband in beide richtingen is plausibel. Enerzijds zouden ontmoetingen tussen leeftijdsgroepen onderlinge negatieve vooroordelen kunnen wegnemen of verminderen (vergelijk Allport 1954). Mensen die meer in aanraking komen met leden van een andere leeftijdsgroep, zouden deze leden meer als individuen kunnen gaan zien, waardoor zij een kleinere afstand tot de groep ervaren dan mensen wier beeld van de leeftijdsgroep alleen van horen zeggen komt. Anderzijds is het waarschijnlijk dat vooroordelen van invloed zijn op het contact

met andere groepen. Ouderen bijvoorbeeld, die minder afstand ervaren tot jongeren, zullen meer open staan voor contacten met hen en hun nabijheid dus meer opzoeken.

Figuur 20.12

Ervaren mentale afstand in contact met ouderen (55-70 jaar), naar leeftijdsgroep (in procenten)^{a, b}

a Van een 5-puntsschaal zijn 'mee oneens' en 'helemaal mee oneens', respectievelijk 'mee eens' en 'helemaal mee eens' samengenomen.

b (n) varieert tussen 1056 en 1066.

Bron: SCP (NiG'10)

20.3.4 Een moderne, stedelijke scheidslijn

Hoewel jong en oud dus weinig persoonlijke vriendschappen met elkaar hebben, hebben veel mensen in hun dagelijkse leven wel enig contact met andere leeftijdsgroepen. Ook ervaren mensen geen grote afstand tussen henzelf en andere leeftijdsgroepen. De vraag is nu of er verschillen bestaan binnen de Nederlandse samenleving in de mate waarin leeftijdsgroepen gescheiden leven. Om zicht te krijgen op mogelijke verschillen werden de indicatoren die besproken werden in de paragrafen 20.3.2 en 20.3.3 samengevoegd tot vier samenvattende variabelen: ontmoetingen met ouderen, mentale afstand ten opzichte van ouderen (beide gemeten onder mensen van 40 en jonger), ontmoetingen met jongeren, en mentale afstand ten opzichte van jongeren (beide gemeten onder mensen van 41 jaar en ouder).

Uit een multivariate analyse blijkt dat de afstand die mensen rapporteren tot andere leeftijdsgroepen voor een belangrijk deel beïnvloed wordt door de eigen gezinssamenstelling (zie bijlage voor de volledige modellen). Jonge mensen die nog thuis bij hun ouders wonen hebben relatief veel contact met ouderen en mensen met kinderen in

de leeftijd van 15 tot en met 25 jaar hebben meer contact met jongeren. Daarbij ervaren mensen ook een kleinere mentale afstand ten opzichte van jongeren wanneer zij kinderen hebben in deze leeftijdsgroep. Bij de gestelde vragen ging het expliciet niet om leden van het eigen gezin, maar om een bijvangst van vrienden en bekenden met wie mensen via gezinsleden in contact komen. Naast dit begrijpelijke proces op het microniveau, zijn er ook verschillen die de Nederlandse bevolking doorkruisen en er dus voor zorgen dat de scheiding tussen leeftijdsgroepen voor bepaalde bevolkingsgroepen scherper is dan voor anderen (tabel 20.1).

Tabel 20.1

Verschillen in sociale en mentale afstand tussen jong en oud (in afhankelijke variabelen, gestandaardiseerd)

	volwassenen van 40 jaar of jonger ten opzichte van ouderen (55-70 jaar)		volwassenen van 41 jaar en ouder ten opzichte van jongeren (15-25 jaar)	
	ontmoetingen ^a	mentale afstand ^a	ontmoetingen ^b	mentale afstand ^b
opleidingsniveau ^c	-.07**	.05*	-.02	-.05**
geloof ^d	.21**	-.22**	.04	-.04
% ouderen in de buurt ^e	.03**	-.01		
% jongeren in de buurt ^f			.02	-.01
platteland ^g	.19**	-.02	.17**	-.04
Adj R ²	9.3	4.9	16.1	7.8
(n)	1078	1076	1415	1411

a Gecontroleerd voor leeftijd, leeftijd², sekse, en thuis bij ouders wonen.

b Gecontroleerd voor leeftijd, leeftijd², sekse, en het hebben van een kind in de leeftijd van 15-25 jaar.

c Schaal variërend van 1 = basisschool niet afgemaakt tot 8 = universiteit.

d 1 = behorend tot een 'kerkgenootschap of andere levensbeschouwelijke groepering', anders o.

e Percentage 55-70-jarigen in het viercijferige postcodegebied.

f Percentage 15-25-jarigen in het viercijferige postcodegebied.

g 1 = omgevingsadressendichtheid van het viercijferige postcodegebied < 1000, anders o.

* p < .05

** p < .01

Bron: SCP (NiG'10)

Lageropgeleiden hebben meer ontmoetingen met ouderen dan hogeropgeleiden (van 40 jaar of jonger). Voor de lezer die de tabel graag precies wil lezen: één opleidingsniveau hoger (op een schaal met acht niveaus) betekent dat iemand .07 standaardafwijking hoger scoort wat betreft de ontmoetingen met ouderen. Dit verschil gaat gepaard met een overeenkomstig kleinere mentale afstand ten opzichte van ouderen en kan hier misschien uit verklaard worden. Wat ook zal meespelen is dat lageropgeleiden meer ouderen tegenkomen in hun leven. Zij beginnen eerder met werken en kunnen daardoor meer ouderen tegenkomen dan hun studerende leeftijdsgenoten. Daarbij zijn lager

opgeleiden mogelijk meer gericht op de buurt en familie waar, zoals gezegd, relatief veel contacten tussen leeftijdsgroepen tot stand komen.

Meer contact met jongeren hebben lageropgeleiden (ouder dan 40 jaar) niet. Bovendien ervaren ze juist een relatief grote mentale afstand ten opzichte van jongeren. Een grotere betrokkenheid bij de buurt en familie heeft dus geen nauwere banden met de jeugd tot gevolg. Mogelijk vinden lageropgeleide ouderen het relatief moeilijk om ontwikkelingen bij te benen waarin de jeugd vooroploopt, bijvoorbeeld die op het gebied van ICT-gebruik.

Ook gelovigen hebben meer contact met ouderen en ervaren daarbij minder afstand tot ouderen. Een van de tien geboden gebiedt de gelovige de eigen ouders te eren. Meer in het algemeen past ook respect en zorg voor ouderen in de denkwijze van veel gelovigen. De nauwere banden met ouderen passen daarbij in het beeld dat religieuzen actief zijn in het verenigingsleven en vrijwilligerswerk, waar ook veel ouderen aan deelnemen. Ten opzichte van jongeren ervaren gelovigen een minder grote afstand dan niet-gelovigen, maar meer ontmoetingen met jongeren hebben ze niet.

Naast opleidingsniveau en religie maakt het ook uit waar iemand woont. Contacten met ouderen komen vaker voor naarmate er meer ouderen wonen in de buurt. Weer voor wie het graag precies wil weten: als er in een buurt 10 procentpunt meer ouderen wonen dan in een gemiddelde buurt, scoren bewoners in deze buurt gemiddeld 0,3 standaarddeviatie hoger als het gaat om het contact met ouderen. Dit verband is logisch, omdat buurten met veel ouderen ook veel gelegenheid bieden tot dit contact. Het is niet zo dat mensen ook een positievere houding hebben ten opzichte van ouderen als deze groep veel aanwezig is in de buurt. Het aandeel jongeren in de buurt blijkt geen invloed te hebben op de mate waarin 40-plussers contact hebben met jongeren en ook niet op de mentale afstand tot jongeren.

Tot slot komen contacten tussen jong en oud vaker voor op het platteland dan in stedelijk gebied. Dit geldt voor contacten in de buurt, in het verenigingsleven en thuis. Van de plattelandsbewoners onder de 40 heeft 71% weleens contact met ouderen in de buurt. Van de stedelingen in die leeftijdsgroep is dit maar 55%. De mentale afstand tussen leeftijdsgroepen is niet kleiner op het platteland. De verklaring voor het verschil in contact lijkt dus eerder te zitten in de sociale infrastructuur. Het verenigingsleven speelt op het platteland een belangrijker rol dan in stedelijk gebied (Steenbekkers et al. 2006). Daarbij komt dat het kleine dorpse schaalniveau, waarop een deel van het sociale leven zich afspeelt, contacten tussen verschillende groepen mogelijk maakt en misschien zelfs wel afdwingt. 'Je kent iedereen', zo verwoorden veel plattelanders wat het dorpse leven voor hen bijzonder maakt (Simon et al. 2007). Wie iedereen kent, selecteert niet – in zijn relaties met kennissen – en kent dus zowel de jongeren als de ouderen.

De hier gevonden verschillen doen denken aan de antropologische observaties waarmee dit hoofdstuk begon. In de kleinschalige nederzettingen van de !Kung-stam in Botswana zijn de levens van ouderen veel nauwer verbonden met die van andere leeftijdsgroepen dan in het grootschalige Hong Kong en het moderne stadje in Illinois (Keith et al. 1994). Ook binnen Nederland zien we dat ouderen minder afgezonderd leven in de meer kleinschalige woonomgeving van het platteland. Dat gelovigen en lageropgeleiden minder afstand tot ouderen hebben en ervaren suggereert daarbij dat traditionele en

collectivistische waarden de kloof tussen ouderen en andere leeftijdsgroepen helpen overbruggen.

Wat betreft jongeren vervult religie geen brugfunctie en ervaren lageropgeleiden een grotere afstand tot jongeren dan hogeropgeleiden. Voor zover religie en opleiding begrepen kunnen worden als indicatoren van traditionele waarden, staan deze de omgang met jongeren dus eerder in de weg dan dat ze eraan bijdragen. Een kleinschalige woonomgeving helpt wel. Net als ouderen leven jongeren op het platteland meer verbonden met andere leeftijdsgroepen dan in de stad.

20.4 De vanzelfsprekende afstandelijkheid tussen jong en oud

Zo diep als de band tussen generaties gaat binnen de familie, zo oppervlakkig blijft het contact tussen generaties erbuiten. De meeste mensen ontmoeten in hun dagelijkse leven weleens een duidelijk jongere of oudere kennis, maar vrienden die substantieel van leeftijd verschillen zijn een zeldzaamheid. De afstand tussen leeftijdsgroepen buiten de familie wordt deels veroorzaakt doordat mensen zich gedurende hun leven veel onder leeftijdsgenoten bevinden. Of het nu op school is, op het werk, bij het vrijwilligerswerk, of in de recreatiezaal van het verzorgingstehuis, het zijn veelal leeftijdsgenoten met wie mensen hun activiteiten ontplooiën.

Maar ook wanneer mensen zich wel op dezelfde plek bevinden, zoeken leeftijdsgenoten elkaar vaak op omdat zij meer raakvlakken hebben. Van alle kenmerken is leeftijd misschien wel het meest bepalend voor wat iemand kan, wil en meemaakt. Degene die net zijn eerste baan is begonnen, herkent zich niet in de ervaringen van zijn oudere leidinggevende, een verliefde afgewezen twintiger heeft weinig aan de ervaringen van haar burens die hun zilveren huwelijk vieren; de oma's op het schoolplein ervaren hun rol heel anders dan de halende moeders en vaders. De meest ingrijpende ervaringen in het leven lijken mensen vooral met leeftijdsgenoten te delen. Als het gaat om de meest persoonlijke zaken in het leven, leven leeftijdsgroepen in Nederland tot op grote hoogte langs elkaar heen.

Is dit erg? De meeste mensen zullen de afstand tussen leeftijdsgroepen accepteren als een onschuldige *fact of life*. Dat mensen vooral met leeftijdsgenoten omgaan heeft te maken met omstandigheden en raakvlakken. Van het vermijden van andere leeftijdsgroepen is geen sprake. De mentale afstand die mensen ervaren ten opzichte van andere leeftijdsgroepen is zelfs opvallend klein. Jonge en oude mensen geven aan dat ze elkaar begrijpen, zich op hun gemak voelen bij elkaar, en het zelfs leuk vinden om met elkaar te praten. Tussen jong en oud bestaat een vanzelfsprekende afstand.

Deze luchtige conclusie is niet van toepassing op de alleroudsten. Mensen ouder dan 70 hebben al lang geen contacten meer op het werk en ook in het verenigingsleven en in de buurt ontmoeten ze minder jonge mensen naarmate ze ouder worden. In overeenstemming met eerdere onderzoeken gaven de oudere ouderen ook hier aan een relatief grote afstand te ervaren ten opzichte van jongeren. Omdat deze ouderen minder mobiel worden is het niet verwonderlijk dat zij een grotere afstand ervaren, maar zorgwekkend is het wel. Contacten met jongere mensen zouden hun isolement kunnen verminderen en hun meer het gevoel geven dat de wereld waarin ze leven ook nog hun wereld is.

Een andere reden om waarde te hechten aan contacten tussen leeftijdsgroepen is dat deze contacten kunnen bijdragen aan het leren begrijpen van elkaar en van ontwikkelingen in de maatschappij. Contact met ouderen brengt begrip over hoe de maatschappij zijn vorm kreeg en hoe ouderen aankijken tegen nieuwe ontwikkelingen. Contact met jongeren brengt begrip voor huidige en toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen. Wanneer generaties elkaar over de belangrijke zaken in het leven niet spreken en ook de media de verschillen tussen generaties blijven bekrachtigen, blijft alleen het contact binnen de familie over als bron van begrip en verstandhouding tussen generaties. Op het lokale niveau worden verschillende projecten ontwikkeld om jong en oud met elkaar in contact te brengen (Penninx 2003). Een voorbeeld van zo'n project is het initiatief Zingeving Zuidas, waarbij carrièregerichte twintigers en dertigers die werken in Zuidas, het internationale zakencentrum aan de ring van Amsterdam, een dagje doorbrengen met een bejaarde. Het voelt voor beide leeftijdsgroepen als een positieve openbaring (Van Baars 2010). Maar zelfs bij jonge mensen die kozen voor een opleiding waarbij ze met ouderen gaan werken, is de mentale afstand een probleem. Een lesmethode moet hen leren hun toekomstige cliënten op een persoonlijke manier tegemoet te treden (Westerhof en Kuin 2010).

In dit hoofdstuk kwam de buurt naar voren als belangrijke ontmoetingsplek. Er is een discussie gaande rond de wenselijkheid van seniorensteden of -wijken, waarbij de sociale segregatie van leeftijdsgroepen vaak wordt genoemd als nadeel. Toch ziet Penninx (2005) heil in een LAT-relatie: 'apart wonen wil niet zeggen dat je niets meer met elkaar te maken wilt hebben. Zeker in ons kikkerlandje kom je elkaar al snel weer tegen' (p. 17). De gegevens in dit hoofdstuk geven aanleiding om hieraan te twijfelen. Juist de ontmoetingen tussen mensen die toevallig bij elkaar in de buurt wonen vormen een belangrijk aandeel van de contacten die de zeer ouderen nog verbinden met de rest. In plaats van het faciliteren van leeftijdshomogene wijken – waar Nederlanders ook weinig belangstelling voor lijken te hebben – zou juist gezocht kunnen worden naar manieren om de dagelijkse gangen van verschillende leeftijdsgroepen elkaar vaker te laten kruisen. In de geest van deze 'infrastructurele' gedachte (RMO 2005) worden seniorenwoningen gebouwd op centrale plekken in dorpen en kleine steden. Ook multifunctionele centra, waar ouderen activiteiten ontplooiën naast het kinderdagverblijf en de bibliotheek, bieden mogelijkheden voor contact. De jeugd heeft dan wel de toekomst, maar de huidige tijd is van iedereen.

Literatuur

- Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Baars, L. van (2010). We zijn betere ouders en slechtere burgers. In: *Trouw*, 20 augustus 2010.
- Bolt, G., R. van Kempen en M. van Ham (2008). Minority ethnic groups in the Dutch housing market. Spatial segregation, relocation dynamics and housing policy. In: *Urban Studies*, jg. 45, nr. 7, p. 1359-1384.
- Bos, J., D. Leveling en P. Renooy (2004). *Tussen studentenhuus en serviceflat. Nederlanders over wonen*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Boyer, M. (2009). Gillende peuters pieken op 75 decibel. In: *nrc Handelsblad*, 20 maart 2009.

- cbs (2010). Arbeidsmarktparticipatie naar leeftijd en geslacht. In: *cbs-webmagazine*, 29 maart 2010. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Dekker, P., J. de Hart en L. Faulk (2007). *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Duimel, M. (2007). *Verbinding maken. Senioren en internet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Duimel, M. en J. de Haan (2007). *Nieuwe links in het gezin*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Fischer, C.S., G. Stockmayer, J. Stiles en M. Hout (2004). Distinguishing the geographic levels and social dimensions of us Metropolitan Segregation, 1960-2000. In: *Demography*, jg. 41, nr. 1, p. 37-59.
- Franz, P., W. Ueltzen en L. Vaskovics (2006). Residential segregation of the elderly in West-German cities. In: *Journal of Housing and the built environment*, jg. 4, nr. 4, p. 371-382.
- Goodchild, M.F. en D.G. Janelle (1984). The city around the clock. Space-time patterns of urban ecological structure. In: *Environment and Planning*, jg. 16, nr. 5, p. 807-820.
- Hägerstrand, T. (1970). What about people in regional science? In: *Papers of the Regional Science Association*, jg. 24, nr. 1, p. 6-21.
- Hagestad, G.O. en P. Uhlenberg (2005). Social separation of old and young. The root of ageism. In: *Journal of Social Issues*, jg. 61, nr. 2, p. 343-360.
- Hagestad, G.O. en P. Uhlenberg (2006). Should we be concerned about age segregation? Some theoretical and empirical explorations. In: *Research on Aging*, jg. 28, nr. 6, p. 638-653.
- Hart, J. de, en P. Dekker (2009). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer en Peggy Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009* (p. 239-270). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huis, M. van, en E. Agtmaal-Wobma (2009). Verhuizen vanuit studentensteden. In: *Bevolkingstrends*, jg. 57, nr. 3, p. 43-50.
- Kalmijn, M. en J.K. Vermunt (2007). Homogeneity of social networks by age and marital status. A multilevel analysis of ego-centered networks. In: *Social networks*, jg. 29, nr. 1, p. 25-43.
- Keith, J., C.L. Fry, A.P. Glascock, C. Ikels, J. Dickerson-Putnam, H.C. Harpending en P. Draper (1994). *The aging experience. Diversity and commonality across cultures*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kite, M.E., G.D. Stockdale, B.E. Whitley Jr. en B.T. Johnson (2005). Attitudes toward younger and older adults. An updated meta-analytic review. In: *Journal of Social Issues*, jg. 61, nr. 2, p. 241-266.
- Koppes, L., E. de Vroome, M. Mol, B. Janssen en S. van den Bossche (2010). *Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2009. Methodologie en globale resultaten*. Hoofddorp: TNO.
- Klôtters, J. (2010). Macht moet zuinig zijn op z'n narren. In: *de Volkskrant*, 26 juli 2010.
- Manting, D. en F. Vernooij (2006). Waar wonen ouderen nu en in 2025? In: *Bevolkingstrends*, jg. 54, nr. 3, p. 60-62.
- McPherson, M. en L. Smith-Loving (1987). Homophily in Voluntary Organizations. Status distance and the composition of face-to-face groups. In: *American Sociological Review*, jg. 52, p. 370-379.
- McPherson, M., L. Smith-Loving en J.M. Cook (2001). Birds of a Feather. Homophily in Social Networks. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 27, p. 415-444.
- Middelkoop, M. van, en A. de Jong (2009). Regionale verschillen in vruchtbaarheid verklaard. In: *Bevolkingstrends*, jg. 57, nr. 4, p. 63-70.
- Mollenhorst, G. (2009). *Networks in context. How meeting opportunities affect personal relationships* (proefschrift). Enschede: Ipskamp.
- Penninx, K. (2003). *De stad van alle leeftijden. Een intergenerationale kijk op lokaal sociaal beleid*. Den Haag: NIZW.

- Penninx, K. (2005). Living apart together. Seniorenstad en de stad van alle leeftijden. In: *Ruimte in debat*, jg. 2005, nr. 4, p. 15-17.
- RMO (2005). *Niet langer met de ruggen naar elkaar*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Simon, C., L. Vermeij en A. Steenbekkers (2007). *Het beste van twee werelden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenbekkers, A., C. Simon en V. Veldheer (2006). *Thuis op het platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tiessen-Raaphorst, A. (red.) (2010). *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Uhlenberg, P. en J. de Jong Gierveld (2004). Age segregation in later life. An examination of personal networks. In: *Ageing and Society*, jg. 24, nr. 1, p. 5-28.
- Wellman, B. (1996). Are personal communities local? A dumptarian reconsideration. In: *Social Networks*, jg. 18, nr. 4, p. 347-354.
- Westendorp, R. (2006). Trek ten strijde tegen de nieuwe verzuiling. In: *nrc Handelsblad*, 1 juni 2006.
- Westerhof, G.J. en Y. Kuin (2010). Groen en grijs. Een interventie om het contact tussen jongeren en ouderen te verbeteren. In: Christina Bode en Luca Consoli (red.), *Oud en Jong. Verschillende generaties in Nederland* (p. 120-138). Nijmegen: Valkhof pers.
- WVI (2009). *De vraag naar wonen in een seniorenstad*. Den Haag: Wonen, Wijken en Integratie (ministerie van vROM).
- WVI (2010). *Het wonen overwogen. De resultaten van het WoonOnderzoek Nederland 2009*. Den Haag: Wonen, Wijken en Integratie (ministerie van vROM).

21

Talking 'bout my generation

Andries van den Broek

21.1	Het denken in generaties in het leven van alledag	483
21.2	Het denken in generaties op de snijtafel	484
21.3	Beeldvorming in termen van generaties	485
21.4	Het onderscheidende van de eigen generatie	488
21.5	Het belang van opvattingen en gebeurtenissen uit de jeugd	493
21.6	Gaan generatiekenmerken en jeugdherinneringen hand in hand?	497
21.7	Feit of fictie?	497
	Literatuur	499

Samenvatting

Een groot deel van de bevolking denkt in termen van generaties: 85% van de bevolking vindt de eigen generatie anders dan die van hun ouders en 80% rekent zich tot een generatie, 60% soms en 20% vaak. Dit generatiebesef is ongeveer even sterk in elk geboortecohort (c.q. in elke leeftijdsgroep).

Degenen die zich tot een generatie rekenen, is gevraagd op welk van de terreinen arbeid, cultuur, politiek en gezin de eigen generatie van andere generaties verschilt. Op elk van die punten vindt een overgrote meerderheid de eigen generatie anders. Wanneer het gaat om de perceptie van sterke verschillen, leggen culturele voorkeuren en gezinswaarden meer gewicht in de schaal dan houdingen jegens arbeid en politiek. Velen onderschrijven ook het in het denken over generaties veronderstelde belang van ervaringen en opvattingen uit de jeugd. Onder degenen die zich tot een generatie rekenen, varieert die onderkenning van driekwart rond culturele voorkeuren tot meer dan 95% rond arbeid en gezin. Bij de perceptie van sterke verschillen zijn arbeid en gezin belangrijker dan politieke en culturele voorkeuren.

Hiermee is weliswaar aangetoond dat generaties in de beleving van veel Nederlanders verschillen, maar is nog niets gezegd over het relatieve belang van deze verschillen in relatie tot verschillen naar sekse, leeftijd, etniciteit, godsdienst of klasse. In de hoofdstukken in deel twee van dit rapport is de empirische basis van een generatietypologie echter in twijfel getrokken. De gepercipieerde sociale werkelijkheid wijkt dus af van de geverifieerde sociale werkelijkheid.

21 Talking 'bout my generation

21.1 Het denken in generaties in het leven van alledag

De bekende rocksong van The Who, waarnaar de titel van dit hoofdstuk verwijst, is zeker niet het enige voorbeeld van het gebruik van het begrip generatie in het dagelijks leven (overigens getuigt dit liedje in de strofe *I hope I die before I get old*, die toch vooral naar leeftijd verwijst, ook van enige verwarring tussen generatie en leeftijd). Zo is het in de volksmond veelzeggend om tot 'de generatie van voor de oorlog' te behoren. Mensen 'van voor de oorlog' zouden nog van schaarste en van aanpakken weten, en over deugden als werklust, spaarzaamheid en doorzettingsvermogen beschikken. Impliciet is met die typering aangegeven dat dit voor latere generaties minder zou gelden. Zo'n twintig jaar geleden typeerde Leo Beenhakker een in zijn ogen karakterloze, gemakzuchtige en verwende lichter voetballers als de 'patatgeneratie'. In de woorden van zijn collega Rinus Michels betrof het een lichter voetballers 'waarmee je de oorlog niet kunt winnen'. De typering is blijven hangen. Nadat in de zomer van 2010 het Nederlands elftal de WK-finale haalde, kopte NRC Next: 'Eindelijk iconen voor onze patatgeneratie.'

Een andere geliefde referentie is de 'generatie van de jaren zestig' of 'protestgeneratie', een tot de verbeelding sprekende verwijzing die associaties oproept met alternatieve normen en waarden, afwijkend uiterlijk en recalcitrant gedrag. Afhankelijk van de beschouwer kunnen die associaties een positieve dan wel een negatieve lading hebben. Sinds eind vorige eeuw domineert de negatieve lading en wordt deze groep er als 'babyboomgeneratie' van beticht de pot verteerd te hebben en latere generaties in de weg te zitten (Fortuyn 1998). Saillant aan het verwijt dat de babyboomers latere generaties in de weg zouden zitten, is dat decennia eerder de protest- of babyboomgeneratie de zittende bestuurders exact hetzelfde verwijt maakte. Intussen is overigens al gerept van de 'misplaatste haat tegen de babyboomers' (Wynia 2010, zie hierover ook hoofdstuk 18 in dit rapport).

Voortdurend worden nieuwe generaties gemunt, vooral waar het de geboortejaargangen van de jongeren en jongvolwassenen van dat moment betreft. Een kleine greep uit het aanbod levert de volgende typering op: generatie van genieters, meerkeuze generatie, mammoetgeneratie, grenzeloze generatie, anti-Nix-generatie, achterbankgeneratie, schnabbelgeneratie en laconieke generatie. Er zijn ook recente loten aan de stam.

Einsteingeneratie is een typering die verwijst naar een – aan Einstein toegeschreven en op de mensen van na 1985 van toepassing geachte – losse, creatieve en multidisciplinaire manier van denken (Boschma en Groen 2006). De grenzeloze generatie zou, bij gebrek aan sturing door hun ouders, een gebrek aan zelfbeheersing en verantwoordelijkheid aan de dag leggen (Spangenberg en Lampert 2009). En de confettigeneratie zou zonder innerlijke overtuiging rondwarrelen en snel van koers veranderen (Wijnberg 2010).

In dit hoofdstuk gaat het niet om de feitelijke juistheid van dergelijke generatietyperingen, maar om de vraag in welke mate men zelf in termen van zulke typering denkt. Rekent men zichzelf tot een generatie? Geldt dat wellicht meer voor de

ene dan voor de andere ‘generatie’? Welke jeugdervaringen vindt men nog altijd belangrijk? En aan de hand van welke kenmerken typeert men generaties?

21.2 Het denken in generaties op de snijtafel

Centraal in dit hoofdstuk staat de logica achter de sociologische theorie over generaties (zie hoofdstuk 1). In de diverse hoofdstukken in het tweede deel van dit rapport kwamen eventuele objectieve verschillen tussen generaties ter sprake. Nu gaat het om de subjectieve kant, een kant die in onderzoek naar generaties weinig is belicht, al neemt de aandacht ervoor recentelijk toe (Van den Broek en Dekker 1996; Diepstraten et al. 1998, Van den Broek 2001; Ester et al. 2008).

Eerst komt aan de orde in welke mate men zichzelf tot een generatie rekent (§ 21.3). Mannheim onderscheidde het bestaan van generaties (*Generation an sich*) van het gevoel tot een generatie te horen (*Generation für sich*). Het lijkt in de rede te liggen dat er pas een gevoel van generationele verbondenheid kan ontstaan als generaties daadwerkelijk van elkaar verschillen. In theorie kan men evenwel denken in termen van generaties zonder dat daar veel aanleiding toe is: ‘If men define situations as real, they are real in their consequences’ (Thomas & Thomas 1928: 571-572).

Voor zover men zich tot een generatie rekent, rijst de vraag waarop die identificatie is gebaseerd. Bezien wordt op welk van de volgende vier terreinen men meent dat de eigen generatie van andere generaties verschilt: voorkeuren voor muziek, boeken of films; normen en waarden rond opvoeding, gezin en seksualiteit; houding jegens arbeid; en politieke opvattingen (§ 21.4).

Daarna komt het eigen oordeel over het blijvende belang van opvattingen en ervaringen uit de jeugdijaren ter sprake (§ 21.5). Formatieve ervaringen en het daardoor gevormde wereldbeeld vormen immers de hoeksteen van het denken in termen van generaties (zie hoofdstuk 1). ‘Vroege impressies vloeien samen in een natuurlijk wereldbeeld, alle latere ervaringen ontleen hun betekenis aan dit wereldbeeld. [...] Zelfs als de rest van iemands leven bestaat uit één lang proces van ontkenning en ontkrachting van het jong verworven wereldbeeld, zal de bepalende invloed van de vroege indrukken blijven overheersen’ (Mannheim 1952: 298). Overigens kunnen vroegere opvattingen en ervaringen van invloed zijn op iemands huidige manier van denken zonder dat men zich daar bewust van is.

Steeds wordt ook bezien in hoeverre het denken in termen van generaties een eigenschap van generaties is. Het is mogelijk dat sommige (clusters) geboortecohorten zich op basis van gemeenschappelijke ervaringen wel tot een generatie rekenen, terwijl andere (clusters) cohorten dat niet doen. Om na te gaan of er al dan niet verschillen bestaan in de mate waarin men in termen van generaties denkt, zijn opeenvolgende clusters van geboortecohorten onderzocht.

Tot slot wordt bekeken of het toedichten van kenmerken aan de eigen generatie hand in hand gaat met het belang dat men hecht aan de eigen formatieve ervaringen (§ 21.6). Dan volgt een samenvattend antwoord op de vragen in hoeverre het denken in termen van generaties daadwerkelijk wortel geschoten heeft en of daar generaties in te onderkennen zijn (§ 21.7).

21.3 Beeldvorming in termen van generaties

In zijn boek *De nieuwe volwassenen* rapporteerde Goudsblom (1959) over een door *Vrij Nederland* in 1958 georganiseerd onderzoek onder jongeren van 18 tot 30 jaar. Ruim 80% van de 'nieuwe volwassenen' reageerde instemmend op de vraag 'Vindt u dat uw eigen generatie anders is dan die van uw ouders?' (Goudsblom 1959: 48-56, 169). Vrijwel iedereen identificeerde zich met de 'eigen generatie' – een gevoel dat nagenoeg hetzelfde was bij mensen met verschillende sociaaldemografische kenmerken.

Dat de nieuwe volwassenen (geboren tussen 1928 en 1940) hun eigen generatie en masse als anders zagen dan die van hun ouders is om twee redenen opmerkelijk. Ten eerste gaat het jaar 1958 een decennium vooraf aan de polarisatie tussen generaties in de (late) Nederlandse jaren zestig. Blijkbaar waren de jaren vijftig minder harmonieus dan ze, wellicht ter accentuering van de jaren zestig, vaak zijn afgeschilderd. Ten tweede horen de toenmalige nieuwe volwassenen binnen de typologie van Becker (1992) bijna allemaal tot de stille generatie (1930-1940), en hun ouders tot de vooroorlogse. Dat de meeste 'nieuwe volwassenen' destijds hun eigen generatie als anders ervoeren dan die van hun ouders, staat op gespannen voet met Beckers idee dat die twee generaties niet in oriëntaties maar in kansen van elkaar verschillen.

Het is overigens geenszins uitgesloten dat de identificatie met de eigen generatie van die 'nieuwe volwassenen' mede of zelfs vooral berust op een identificatie met leeftijdgenoten. Op basis van een eenmalige waarneming zijn de effecten van cohort en levensfase niet van elkaar te onderscheiden (zie hoofdstuk 1). Die identificatie kan veeleer op de gemeenschappelijke levensfase van jongvolwassenheid berusten dan op een gemeenschappelijke oriëntatie vanwege gedeelde jeugdervaringen. Een aanwijzing hiervoor is dat slechts 10% van de respondenten in antwoord op de vraag 'Wie of wat heeft naar uw gevoel de grootste invloed op uw leven gehad?' verwees naar het tijdperk waarin zij opgroeiden (Goudsblom 1959: 186-187), hetgeen haaks staat op een generationele interpretatie.

Na Goudsblom is (voor zover bekend) lange tijd geen onderzoek naar generatiebesef gedaan. In 1995 werd de handschoen weer opgepakt in de SCP-enquête Culturele Veranderingen (zie Van den Broek en Dekker 1996). Daarna verschenen twee studies over dit onderwerp van het auteurstrio Diepstraten, Ester en Vinken (Diepstraten et al. 1998; Ester et al. 2008). Die studies ontstonden, net als die van Goudsblom, in samenwerking met de gedrukte pers, ditmaal de Geassocieerde Pers Diensten (GPD).

Rode draad in de laatste twee studies is de vondst van een aanzienlijk generatiebesef in Nederland. Zowel in 1996 als in 2006 beschouwde circa twee derde van de respondenten zich 'als iemand die tot een bepaalde generatie behoort'. In beide jaren was dat besef sterker onder de eerdere dan onder de latere geboortejaargangen (Diepstraten et al. 1998; Ester et al. 2008).

Om de mate van generatiebesef anno 2010 te peilen is respondenten in de enquête Nederland in Generaties de vraag uit 1958 voorgelegd ('Vindt u dat uw eigen generatie anders is dan die van uw ouders?'). Voor de leeftijdsgroep van 18 tot 30 jaar biedt dit de

mogelijkheid tot een bescheiden vergelijking met de situatie anno 1958, met de aantekening dat de respondenten uit 1958 geen representatieve steekproef van de bevolking vormden. De enquête was destijds afgedrukt in twee nummers van *Vrij Nederland*, met 'een beroep op onze lezers om zoveel mogelijk de aandacht van hun jonge vrienden op dit onderzoek te vestigen' (Goudsblom 1959: 5). Ook was de enquête uitgezet bij scholen voor hoger onderwijs, culturele instellingen, grote bedrijven, legerkampen en organisaties voor plattelandsjongeren. Men dacht niet de hele doelgroep bereikt te hebben: 'De nozems of hoe men de jongelieden ook noemt hebben onze vragen misschien gezien, maar slechts weinigen hebben geantwoord.' Onduidelijk is op welke informatie hij deze uitspraak baseerde. Niet zonder enige naïviteit noemde hij degenen die wel hadden geantwoord 'meer representatief voor de moderne jeugd dan de onrustige elementen waarover misschien meer wordt geschreven' (Goudsblom 1959: 6).

In de enquête Nederland in Generaties vond anno 2010 niet minder dan 86% van de bevolking de eigen generatie anders dan die van hun ouders. Slechts 5% vond van niet, de rest gaf geen mening. Dit duidt op een brede erkenning van verschillen tussen generaties onder de bevolking. Gezien de breedte van de vraagstelling kunnen de respondenten hierbij echter ook gedacht hebben aan generaties binnen families.

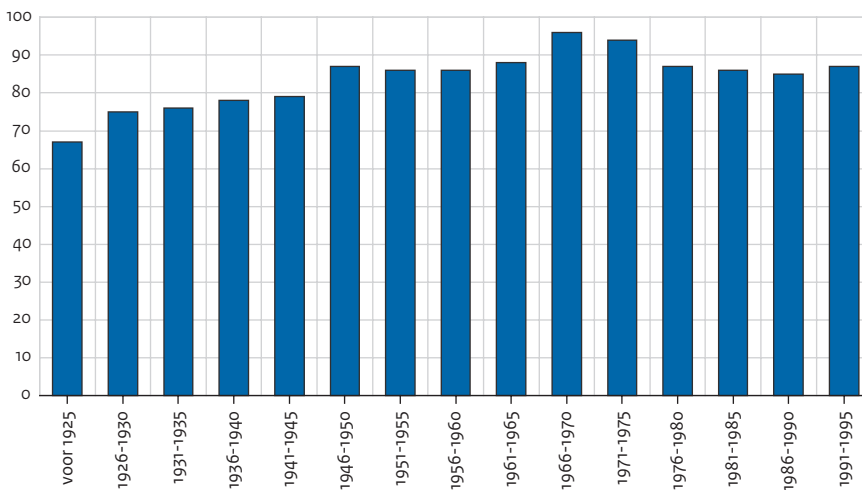
Binnen de leeftijdscategorie van de nieuwe volwassenen van Goudsblom herkent 85% zich in de uitspraak dat de eigen generatie verschilt van die van de ouders (ter vergelijking: in 1958 was dit 80%). Overigens geeft de spreiding van generatiebesef naar leeftijd of geboortjaar (op basis van een eenmalige waarneming zijn beide interpretaties inwisselbaar) geeft een vrij wijd verbreid gevoel te zien dat de eigen generatie verschilt van die van de ouders (figuur 21.1). Dat gevoel hangt slechts weinig samen met geboortjaar. Er is een bescheiden piek bij degenen die in de periode 1966-1975 geboren zijn. Het generatiebesef is iets minder sterk onder mensen van voor de geboortegolf. Binnen alle cohorten denken velen in termen van generaties. De verschillen tussen opeenvolgende cohorten zijn in de regel klein en in die verschillen tekent zich geen generatiepatroon af.

In 2010 is in de enquête Nederland in Generaties de vraag voorgelegd die eerder in de enquête Culturele Veranderingen (1995) was gesteld: 'Men spreekt wel van generaties als men het heeft over mensen die in dezelfde periode zijn opgegroeid. Beschouwt u zichzelf vaak, soms of nooit als iemand die tot een bepaalde generatie behoort?' Vergelijking tussen 1995 en 2010 is mogelijk, al waren de omstandigheden van het onderzoek in beide jaren niet precies hetzelfde en vulde in 2010 een deel van de respondenten de enquête via internet in.

Met deze vraag is onderzocht of men zich identificeert met de eigen generatie, niet of men zich bij het denken over anderen van generatietyperingen bedient. Het antwoord op deze vraag geeft dan ook eerder een onderschatting dan een overschatting van de mate waarin men in termen van generaties denkt.

Figuur 21.1

Mijn generatie is anders dan die van mijn ouders', naar geboortjaar (in vijftiaarscohorten), 2010 (in procenten mee eens)

Bron: SCP (NiG 2010'10)

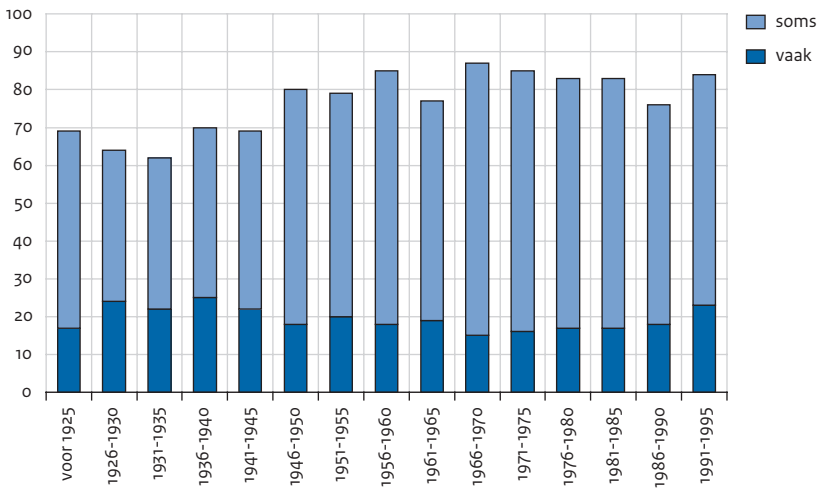
Niettemin rekent zo'n 80% van de bevolking zichzelf vaak (19%) of soms (60%) tot een generatie. Slechts 11% rekent zich nooit tot een generatie, 9% heeft hierover geen mening. In 1995 lag de generationele herkenning met twee derde van de bevolking (23% vaak, 43% soms) op een iets lager niveau (Van den Broek en Dekker 1996). Vanwege de verschillen in meting is het onzeker of deze toename in de laatste vijftien jaar op een trend wijst. Wel is de conclusie geoorloofd dat een meerderheid van de bevolking zich tot een generatie rekent.

Het gevoel tot een generatie te horen hangt slechts weinig samen met het geboortjaar, en in zover het daarmee samenhangt zit er geen rode draad in die relatie (figuur 21.2). Het generatiebesef is met 60% tot 70% het laagst onder mensen geboren in 1926-1934, onder alle naoorlogse cohorten schommelt het rond de 80%. Het aandeel mensen dat zich vaak tot een generatie rekent ligt met circa 20% een heel stuk lager. Dat sterke generatiebesef is juist onder vooroorlogse cohorten wat sterker. Een generatiepatroon in het generatiebesef tekent zich niet af.

Deze bevindingen duiden erop dat een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking wel iets herkent in verschillen tussen generaties (cf. Diepstraten et al. 1998: 64-67; Ester et al. 2008: 78-80).

Figuur 21.2

'Beschouwt zichzelf vaak of soms als iemand die tot een bepaalde generatie behoort', naar geboorteaar (in vijfjaarscohorten), 2010 (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

21.4 Het onderscheidende van de eigen generatie

In generatietyperingen nemen houdingen en gedrag op het vlak van arbeid, politiek en gezin een centrale plaats in (Becker 1992; Ester et al. 2008; Spangenberg en Lampert 2009). Stijlvoorkeuren in muziek, boeken en films spelen daarin soms ook een rol (Strauss en Howe 1991; Mutsaers 1998), al is relativerend opgemerkt dat dergelijke smaakverschillen geen polariserende factor tussen generaties vormen (Van Wel 1993: 317). Degenen die zichzelf tot een generatie rekenen, zijn aan de tand gevoeld over de terreinen waarop zij de eigen generatie onderscheidend vinden. Hen is daartoe de volgende vraag voorgelegd: 'U ziet onderstaand vier terreinen waarop het behoren tot een generatie tot uiting kan komen. Kunt u voor elk daarvan aangeven of uw generatie op dat terrein volgens u sterk, enigszins of niet of nauwelijks verschilt van andere generaties:

- houding tegenover arbeid (plichtsbef, zelfontplooiing);
- voorkeuren voor bepaalde muziek, boeken of films;
- opvattingen over politieke en maatschappelijke vraagstukken;
- normen en waarden rond opvoeding, gezin en seksualiteit.'

Kortheidshalve worden deze terreinen in de tekst en in de figuren aangeduid als arbeid, cultuur, politiek en gezin.

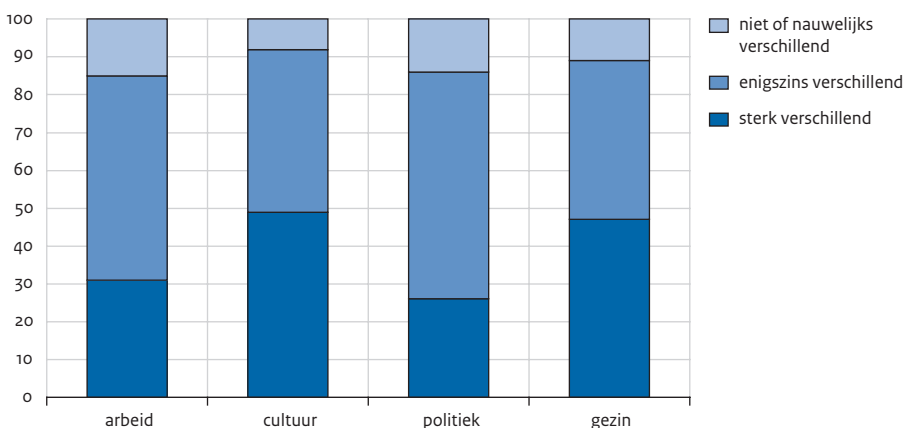
Veruit de meeste mensen die zich tot een generatie rekenen, vinden dat de eigen generatie zich op elk van de vier terreinen onderscheidt van andere generaties (figuur 21.3). Door per terrein alleen te letten op het gevoel dat de eigen generatie sterk verschilt,

komt er meer tekening in het verhaal: culturele voorkeuren en gezinswaarden blijken dan van meer belang dan houdingen tegenover arbeid en politiek.

Figuur 21.3

Terreinen waarop men de eigen generatie anders vindt, 2010 (in procenten van degenen die zich tot een generatie rekenen)

Bron: SCP (NiG'10)

In de enquête Culturele Veranderingen in 1995 werd een iets andere vraagtechniek gehanteerd. Toch biedt die meting aanknopingspunten voor een vergelijking met de situatie anno 2010, zeker als het gaat om het patroon in de antwoorden. De terreinen cultuur en gezin werden vijftien jaar geleden eveneens vaker dan arbeid en politiek aangegeven als terreinen waarop generaties sterk van elkaar verschillen (Van den Broek en Dekker 1996, vgl. Diepstraten et al. 1998: 208-212).

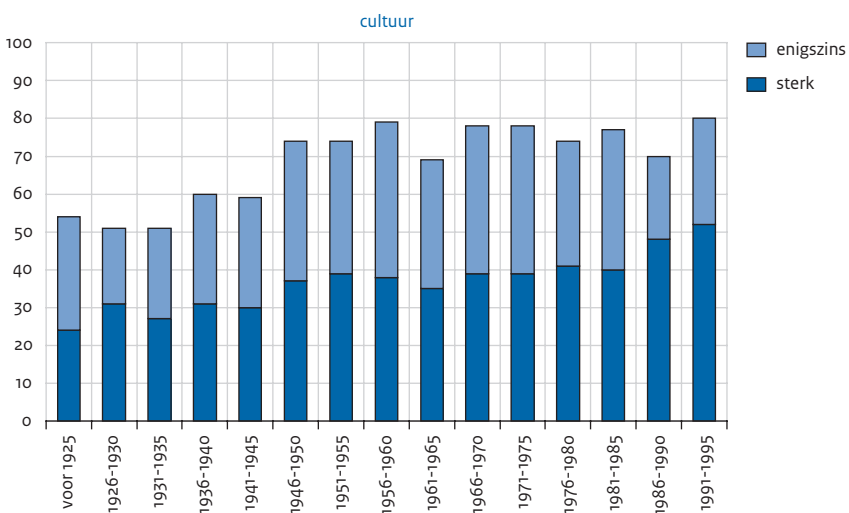
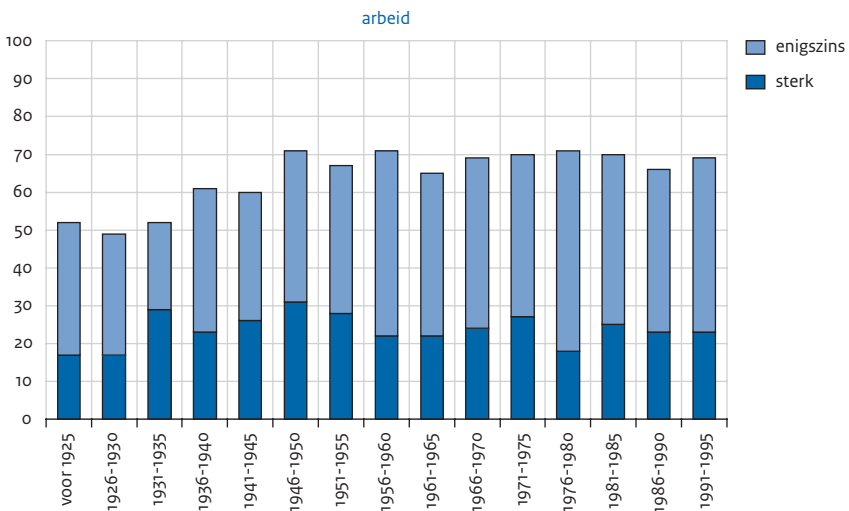
Wat men noemt ter karakterisering van de eigen generatie kan met het geboortjaar samenhangen. Eerdere geboorteaargangen zouden zichzelf vooral qua arbeidsethos anders kunnen vinden, en cohorten die opgroeiden met de tegencultuur van de jaren zestig vooral qua voorkeuren voor muziek, boeken of films. Dit keer is het aandeel dat de eigen generatie anders vindt uitgedrukt als percentage van de totale groep respondenten (figuur 21.4, dus inclusief degenen die zich niet tot een generatie rekenen en die deze vraag niet beantwoord hebben); daardoor vallen de percentages lager uit dan in figuur 21.3.

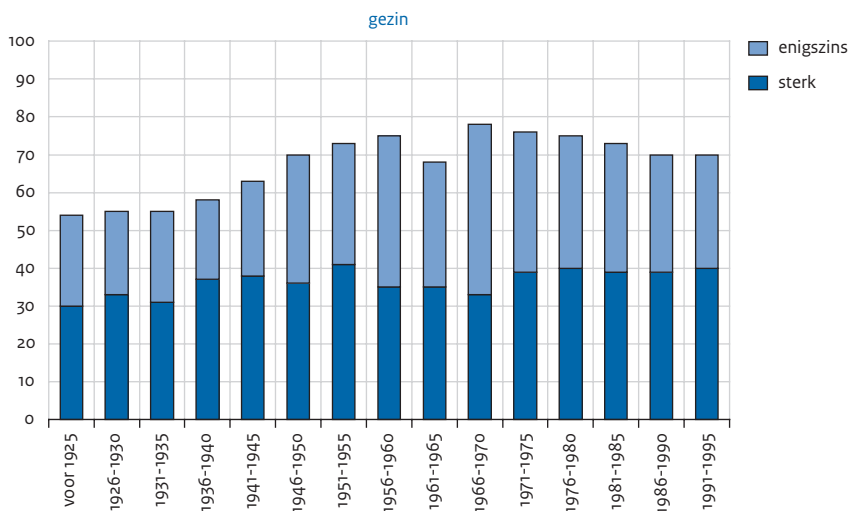
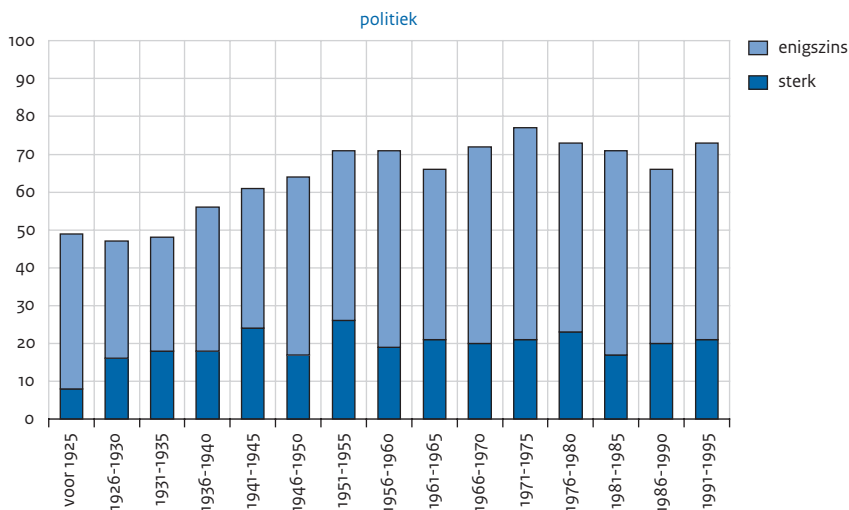
In het algemeen vindt men in de eerste cohorten de eigen generatie wat minder snel onderscheidend, vanaf geboortjaar 1950 heerst dat gevoel wat sterker. Een nadere blik op alleen het gevoel dat de eigen generatie sterk verschilt levert alleen op het terrein van culturele voorkeuren een aanvullend inzicht op. De neiging om de eigen generatie in cultureel opzicht sterk verschillend te vinden loopt gestaag op van 25% in het eerste

cohort tot 50% in het laatste cohort. De generatie van de jaren zestig onderscheidt zich in dit opzicht niet. Overigens staan, zoals gezegd, deze gegevens geen onderscheid tussen geboortjaar en levensfase toe en kan dat dit beeld er ook op duiden dat jongeren culturele leefstijlkenmerken belangrijker vinden dan ouderen.

Figuur 21.4

Terreinen (arbeid, cultuur, politiek en gezin) waarop men de eigen generatie anders vindt, naar geboortjaar (in vijfjaarscohorten), 2010 (in procenten)

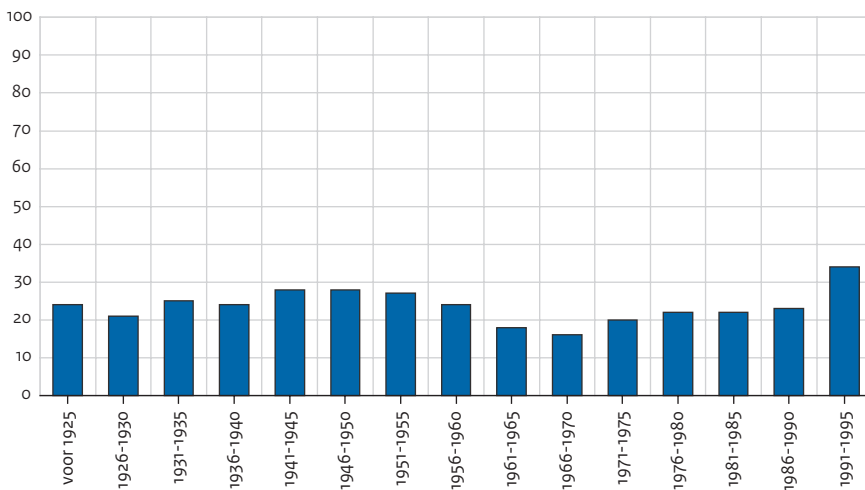

Bron: SCP (NiG'10)

Kort voortbordurend op het politieke aspect, is er nauwelijks samenhang tussen geboortjaar (of leeftijd) en de mate waarin men vindt dat de eigen generatie in de politiek niet wordt gehoord (figuur 21.5). Dat gevoel is wat minder onder degenen die tussen 1961 en 1970 ter wereld kwamen; de verloren generatie lijkt zich in politiek opzicht dus het minst verloren te voelen. Anno 2010 bestaat deze generatie uit veertigers, wellicht een leeftijdsgroep die wat meer dan andere de weg naar de politiek weet te vinden en daarom het gevoel heeft er een luisterend oor te treffen.

Figuur 21.5

Gevoel dat naar de eigen generatie in de politiek niet geluisterd wordt, naar geboortejahr (in vijftiaarscohorten), 2010 (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

In de SCP-enquête uit 1995 was via een open vraag informatie verzameld over hoe men de eigen generatie karakteriseerde: 'Zou u met één woord of kenmerk die generatie kunnen aanduiden of één gebeurtenis kunnen noemen die volgens u bepalend is geweest voor die generatie?' De antwoorden geven een beeld van de identiteit die men aan de eigen generatie toeschrijft (Van den Broek en Dekker 1996). Doordat behalve naar kenmerken ook naar gebeurtenissen is gevraagd, biedt de enquête een blik op het collectieve geheugen van generaties (Schuman en Scott 1989). De bevindingen van de enquête zijn in het hiernavolgende beschreven met de generatietyperingen van Becker (1992) als uitgangspunt, maar deze ordening is achteraf aangebracht, het antwoord van de respondenten is er niet door beïnvloed.

Degenen die tot de *vooorloegse generatie* (1910-1930) behoren, noemden hun generatie met enige regelmaat bij die naam. Daarnaast verwezen ze relatief vaak naar armoede, naar soberheid en naar de oorlog. Voorts karakteriseerden ze hun generatie vaker dan gemiddeld door te wijzen op eigenschappen als plicht, verantwoordelijkheid, gezagsgetrouwheid, solidariteit en tevredenheid.

Leden van de *stille generatie* (1930-1940) verwezen eveneens naar de oorlog, noemden hun generatie ook vooroorlogs, en reppen evenzeer van eigenschappen als plicht, verantwoordelijkheid, gezagsgetrouwheid en solidariteit. Verder typeerden ze hun generatie als conservatief en verwezen ze naar de wederopbouw.

Waar leden van de vooroorlogse en van de stille generatie een aanzienlijke overlap in de typering van hun eigen generatie te zien gaven, bestond het zelfbeeld van de *protestgeneratie* (1940-1955) uit heel andere gebeurtenissen en eigenschappen. Alleen de

verwijzing naar de wederopbouw hadden ze met leden van de stille generatie gemeen. Verder werd overwegend naar de 'sixties' en naar kenmerken van die periode verwezen: hippies, flowerpower en (rock)muziek. Men noemde de eigen generatie de Beatles-generatie, de naoorlogse generatie en de geboortegolfgeneratie. Tot slot bracht men de eigen generatie wel met democratisering in verband, maar niet met protest. Men verwees voornamelijk naar kenmerken van de jaren zestig en veel minder naar eigenschappen die men aan die periode ontleend dacht te hebben.

Leden van de *verloren generatie* (1955-1970) benoemden hun generatie met een keur aan kenmerken, waar geen geprononceerd zelfbeeld uit sprak. Sommigen hadden het over de tussengeneratie, anderen over de computergeneratie. Met termen als de jaren zeventig, disco en tv-tijdperk verwees men naar de periode waarin men opgroeide; daarnaast verwees men met de term dertigers ook naar de huidige leeftijd. Weinig van de gebezigde typering duiden er echter op dat men zich als lid van een verloren generatie zag. Hoewel sommigen de afnemende welvaart noemden, wezen anderen juist op toenemende welvaart of noemden de eigen generatie kansrijk, verwend en gemakzuchtig. Ten slotte verwees men naar vrijheid, opvoeding, vrouwenemancipatie en, in tegenstelling tot de protestgeneratie, naar gezagsgetrouwheid.

Ook leden van de *pragmatische generatie* (na 1970) gebruikten de term computergeneratie. Ook zij verwezen naar de afnemende welvaart. Verder typeerden zij de eigen generatie als ik-gericht en individualistisch.

Hoewel het de respondenten met de vraagformulering wellicht wat in de mond werd gelegd, karakteriseerden degenen die zich tot een generatie rekenden hun eigen generatie inderdaad in termen van gedeelde ervaringen en gedeelde eigenschappen. De vooroorlogse en de stille generaties werden door hun leden, in lijn met Beckers verwachting, tamelijk gelijkkluidend beschreven. Bovendien kwamen de genoemde gebeurtenissen en eigenschappen overeen met Beckers typering. Leden van de protest generatie beschreven hun generatie conform Beckers indeling in heel andere termen, waarbij het woord protest overigens weinig viel. Mensen die tussen 1955 en 1970 werden geboren beschouwden tot slot hun generatie maar nauwelijks als verloren.

21.5 Het belang van opvattingen en gebeurtenissen uit de jeugd

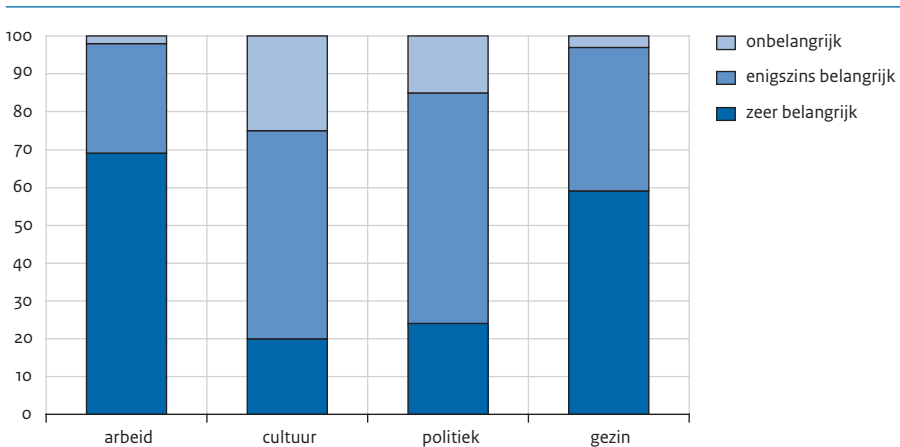
Generaties berusten op gedeelde ervaringen uit de jeugd. Deze logica volgend zou men denken dat degenen die zichzelf tot een generatie rekenen de formatieve ervaringen uit hun jeugd belangrijk vinden. De vraag is of dit inderdaad zo is, en zo ja, op welk vlak die ervaringen zich dan hebben afgespeeld. Men is daarom naar het belang van vroegere ervaringen en meningen op dezelfde vier terreinen als hiervoor gevraagd: 'Kunt u voor elk van deze terreinen ook aangeven hoe belangrijk persoonlijke ervaringen en opvattingen uit uw jeugd voor u zijn?'

Mensen die zich tot een generatie rekenen hebben inderdaad een sterk besef van het blijvende belang van ervaringen en opvattingen uit de jeugd, variërend van driekwart wat betreft culturele voorkeuren tot meer dan 95% wat betreft houdingen jegens arbeid en gezin (figuur 21.6). Het relatieve belang van de jeugdige ervaringen en meningen per terrein pakt heel anders uit wanneer alleen wordt gelet op hetgeen men zeer belangrijk

noemt. In dat geval leggen arbeid (bijna 60%) en gezin (bijna 50%) aanzienlijk meer gewicht in de schaal dan politieke en culturele voorkeuren (beide circa 20%). Dit was in 1995 niet anders (Van den Broek en Dekker 1996).

Figuur 21.6

Terreinen waarop men de ervaringen en opvattingen uit de eigen jeugd belangrijk vindt, 2010
(in procenten van degenen die zich tot een generatie rekenen)

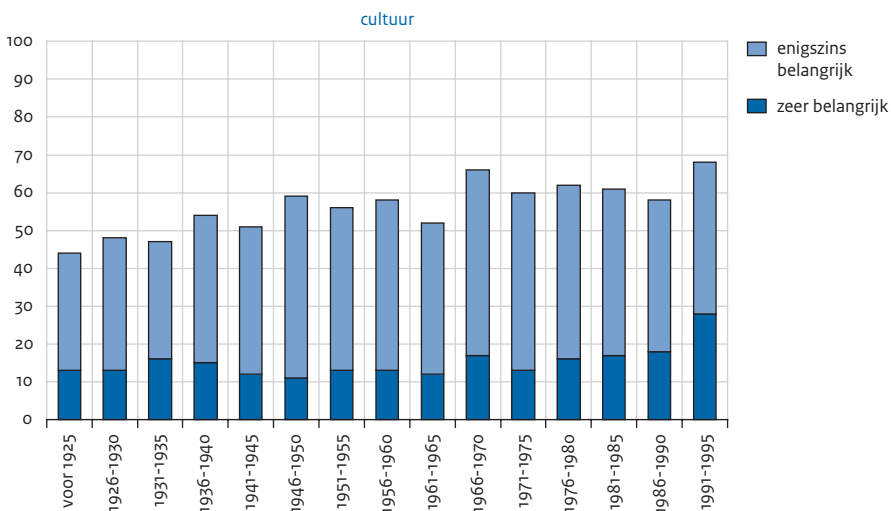
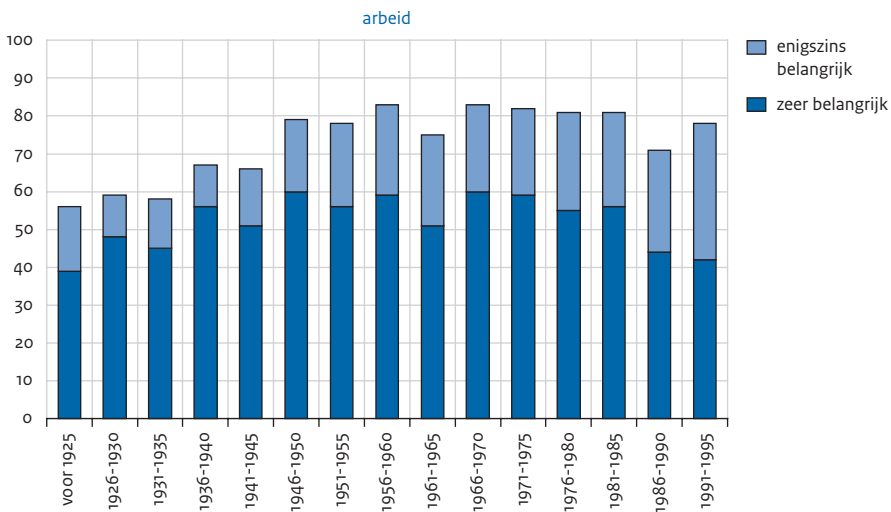
Bron: SCP (NiG'10)

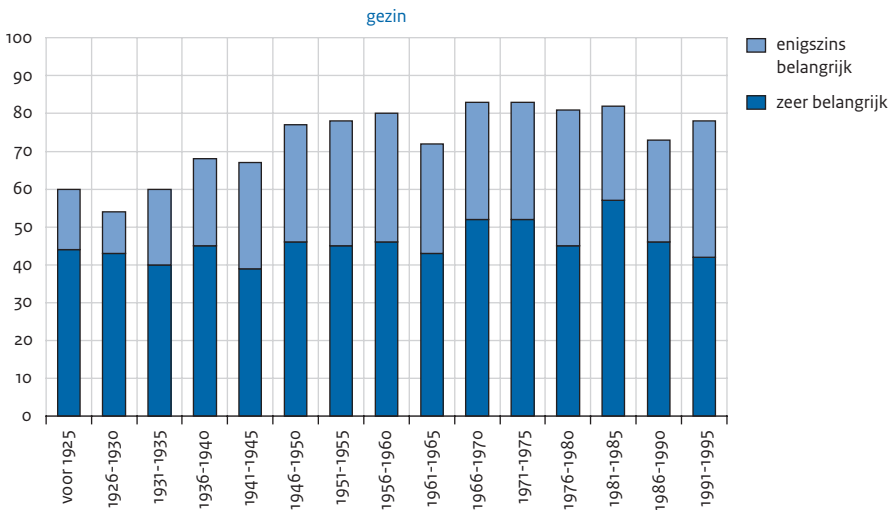
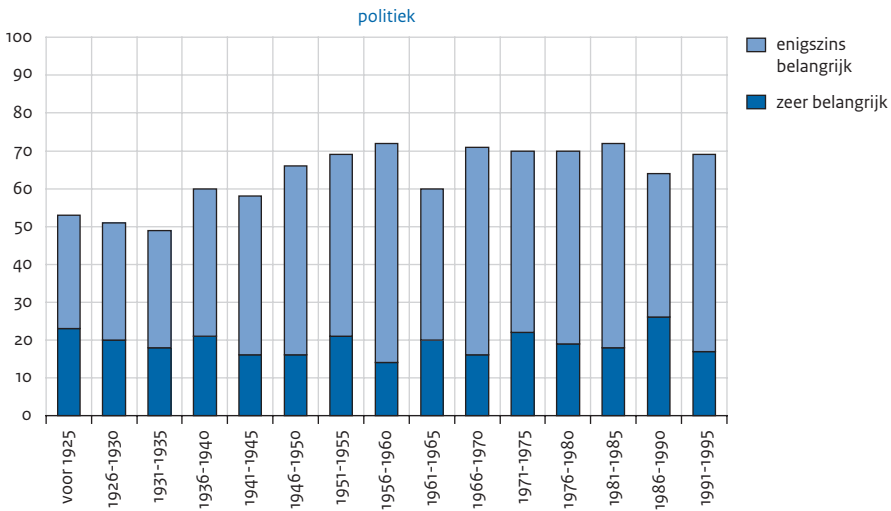
Ook van het belang dat men aan ervaringen en meningen uit de jeugd toekent is bezien of er een samenhang is met geboortjaar (figuur 21.7, vgl. figuur 21.5). De grotere herkenning als zeer belangrijk van jeugdervaringen rond arbeid en gezin geldt grosso modo voor alle geboorteaargangen. Ook anderszins brengt de verdeling naar geboortjaar weinig opmerkelijke verschillen aan het licht, of het zou moeten zijn dat de eerste cohorten (ofwel de ouderen) iets minder belang hechten aan jeugdervaringen dan gemiddeld. In de SCP-enquête uit 1995 was ook nagegaan of men verschillen met mensen van een andere leeftijd interpreteerde in termen van andere jeugdervaringen of in termen van een andere leeftijdsfase. De eerstgenoemde interpretatie zou in overeenstemming zijn met de logica achter het denken over generaties, de tweede zou daar juist haaks op staan. De respondenten kregen de volgende vraag voorgelegd: 'Als u mensen die een stuk jonger zijn dan u bent, dingen ziet doen of hoort zeggen die u niet zou doen of waar u het niet mee eens bent, denkt u dan eerder 'zo was ik misschien vroeger ook wel' of denkt u dan eerder 'die mensen zijn nu eenmaal in een andere tijd opgegroeid'?' Op die vraag antwoordde 38% vroeger zelf misschien ook zo geweest te zijn en 55% dat de jongeren in een andere tijd opgroeiden. Een bescheiden meerderheid van de bevolking verkoos dus de generatie-interpretatie boven de levensloopinterpretatie. Eenzelfde bescheiden marge ten faveure van het generatieperspectief deed zich voor bij de gespiegelde vraag over ouderen: 35% dacht later zelf misschien ook zo te worden, 57% zocht de oorzaak van het verschil in het feit dat ouderen in een andere tijd opgroeiden. In de beantwoording

tekenden zich geen noemenswaardige verschillen tussen generaties af (Van den Broek en Dekker 1996).

Figuur 21.7

Terreinen (arbeid, cultuur, politiek en gezin) waarop men de ervaringen en opvattingen uit de eigen jeugd belangrijk vindt (in vijfjaarscohorten), 2010 (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

In hoofdstuk 19 van dit rapport was de vraag aan de orde of men jeugdoverlast toeschrijft aan de leeftijd van jongeren of aan de huidige generatie jongeren (figuur 19.2). Is die overlast, met andere woorden, een probleem van alle tijden of is het een eigenschap van de meest recente cohorten? Elk van deze interpretaties kan bogen op de steun van een substantiële minderheid van de bevolking: 35% van de bevolking ziet het vooral als een kenmerk van jongeren, 38% vooral als een kenmerk van de geboortegaangangen die nu opgroeien. De resterende 27% kon niet tot een keus komen. Met de (letterlijk al

eeuwenoude) litanie over 'de jeugd van tegenwoordig' doen dus bijna vier op de tien Nederlanders hun beklag over het wangedrag van de huidige generatie.

21.6 Gaan generatiekenmerken en jeugtherinneringen hand in hand?

Volgens de logica van Mannheim kunnen generaties van elkaar verschillen doordat 'ongelijktijdigen' in ongelijke historische en maatschappelijke omstandigheden opgroeiden en blijvend de invloed van de toenmalige omstandigheden ondervinden. De teneur van dit hoofdstuk is dat niet alleen sommige sociologen maar ook vele burgers in termen van generaties blijken te denken. Hanteren de burgers die dat doen ook de achterliggende sociologische redenering?

Om daar iets over te kunnen zeggen is de informatie over degenen die zich tot een generatie rekenen iets anders gerangschikt, door op te tellen op hoeveel van de vier terreinen men de eigen generatie onderscheidend respectievelijk de ervaringen en meningen uit de eigen jeugd belangrijk vindt. Dat blijkt men in beide opzichten voor de meeste van die vier terreinen te vinden (tabel 21.1).

Tabel 21.1

Aantal terreinen waarop men de eigen generatie anders respectievelijk de ervaringen en meningen uit de eigen jeugd belangrijk vindt, 2010 (in procenten van degenen die zich tot een generatie rekenen)

	generatie anders	ervaringen en meningen uit de jeugd belangrijk
geen van die vier terreinen	1	1
een van de vier terreinen	2	2
twee van de vier terreinen	10	8
drie van de vier terreinen	21	24
alle vier terreinen	66	64

Bron: SCP (NiG'10)

Bovendien gaan toekenning van karakteristieken aan generaties en erkenning van het belang van de eigen jeugd hand in hand. Hoe groter het aantal terreinen waarop men de eigen generatie anders vindt, hoe groter ook het belang dat men aan de eigen jeugd-ervaringen hecht. Dit duidt op een zekere sociologische consistentie in het denken van burgers over generaties.

21.7 Feit of fictie?

De voornaamste conclusie van deze bevindingen is dat het denken in termen van generaties wijd verbreid is. Niet minder dan 85% van de bevolking vindt de eigen generatie anders dan die van hun ouders. Na enige uitleg – 'men spreekt wel van generaties als men het heeft over mensen die in dezelfde periode zijn opgegroeid' – rekt 80% zich soms (60%) of vaak (20%) tot een generatie. Dit generatiebesef is ongeveer even sterk onder de verschillende geboortecohorten (c.q. leeftijdsgroepen).

Degenen die zich tot een generatie rekenen noemen desgevraagd in overgrote meerderheid elk van de vier hen voorgelegde terreinen – arbeid, cultuur, politiek en gezin – als punten waarop de eigen generatie zich onderscheidt. Alleen lettend op de reactie dat de generatie op een bepaald terrein sterk verschilt, vindt men dat de eigen generatie zich qua culturele voorkeuren en gezinswaarden sterker onderscheidt dan qua houdingen jegens arbeid en politiek. De blijvende betekenis van ervaringen en opvattingen uit de jeugd wordt door degenen die zich tot een generatie rekenen eveneens onderkend, van driekwart rond culturele voorkeuren tot meer dan 95% rond arbeid en gezin. Alleen lettend op wat men zeer belangrijk noemt, komen arbeid en gezin naar voren als belangrijker dan politieke en culturele voorkeuren. Het politieke domein sluit de rij bij zowel de generatie-interpretatie als de levensloopinterpretatie. Culturele voorkeuren behoren wel tot de twee belangrijkste kenmerken van generaties, maar niet tot de belangrijkste denkbepelden uit de jeugd, bij gezinswaarden is dat andersom. Tot slot blijkt menig burger in het denken over generaties dezelfde logica te hanteren als die aan het sociologische denken over maatschappelijke generaties ten grondslag ligt.

Hiermee is niets gezegd over het relatieve belang van gepercipieerde generatieverschillen in relatie tot eventuele gepercipieerde verschillen naar sekse, leeftijd, etniciteit, godsdienst of klasse. Wel is aangetoond dat generatieverschillen in de beleving van veel Nederlanders geen fictie maar feit zijn. In veel van de hoofdstukken in deel 2 in dit rapport, en in enkele eerdere publicaties (Van den Broek 2001), is de empirische basis van een generatietypologie als die van Becker (1992) juist wel veeleer fictie dan feit gebleken. Er bestaat dus een zekere discrepantie tussen de gepercipieerde sociale werkelijkheid en de geverifieerde sociale werkelijkheid. ‘Wat rondwarrelt is niet de confetti, maar zijn veeleer de hardnekkige clichés over onze generatie.’ (Heerma van Voss en Van der Meer 2010). De eerder in dit hoofdstuk geopperde mogelijkheid blijkt dus bewaarheid: men denkt in termen van generaties zonder dat daar veel aanleiding toe is. Het is in de politiek (nog) niet (blijvend) tot polarisatie langs generationele scheidslijnen gekomen (de ouderenpartijen uit de jaren negentig van de vorige eeuw was slechts een kort parlementair leven beschoren, zij deden bovendien primair een poging tot mobilisatie op basis van leeftijd). Dit duidt erop dat politici en burgers andere politieke scheidslijnen van groter belang achten (vgl. Dekker et al. 2010a, 2010b). Hoewel ook wat betreft het generatiebesef onverminderd geldt dat ‘If men define situations as real, they are real in their consequences’, blijft dat besef zonder consequenties ‘if men define other situations as even more real’.

Literatuur

- Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Boschma, J. en I. Groen (2006). *Generatie Einstein, slimmer sneller en socialer: communiceren met jongeren van de 21ste eeuw*. Amsterdam: Pearson Education.
- Broek, A. van den (2001). De verraderlijke charme van het begrip generatie. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, jg. 22, nr. 4, p. 329-360.
- Broek, A. van den, en P. Dekker (1996). *My generation - an und/oder für sich? Een verkenning van het (politieke) generatiebesef in Nederland*. Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal 1996, Doorn, 6-7 juni 1996).
- Dekker, P., J. den Ridder en I. de Goede (2010a). Maatschappelijke tegenstellingen. In: *Continu Onderzoek Burgerperspectieven, kwartaalbericht 2010, nr. 1* (p. 20-24). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridder en I. de Goede (2010b). Weinig zorgen over de relatie tussen jong en oud. In: *Continu Onderzoek Burgerperspectieven, kwartaalbericht 2010, nr. 1* (p. 25-29). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Diepstraten, I., P. Ester en H. Vinken (1998). *Mijn generatie. Zelfbeelden, jeugdervaringen en lotgevallen van generaties in de twintigste eeuw*. Tilburg: Syntax Publishers.
- Ester, P., H. Vinken en I. Diepstraten (2008). *Mijn generatie, tien jaar later. Generatiebesef, jeugdervaringen en levenslopen in Nederland*. Amsterdam: Rozenberg.
- Fortuyn, P. (1998). *Babyboomers. Autobiografie van een generatie*. Utrecht: Bruna.
- Goudsblom, J. (1959). *De nieuwe volwassenen. Een enquête onder jongeren van 18 tot 30 jaar*. Amsterdam: De Salamander.
- Heerma van Voss, D. en D. van der Meer (2010). Tussen Einstein en confetti. De grenzeloze generatiekloof. In: *De Groene Amsterdammer*, 23 juni 2010 (www.groene.nl/2010/25/tussen-einstein-en-confetti).
- Mannheim, K. (1952, oorspronkelijk 1928/29). The problem of generations. In: K. Mannheim (red.), *Essays on the sociology of knowledge* (p. 276-322). New York: Oxford University Press.
- Mutsaers, L. (1998). 'Rhythm is gonna get you'. Popmuziek en haar verhouding tot generaties. In: H. Righart en P. Luykx (red.), *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur* (p. 157-180). Amsterdam: Arbeiderspers.
- Schuman, H. en J. Scott (1989). Generations and collective memories. In: *American Sociological Review*, jg. 54, nr. 3, p. 351-381.
- Spangenberg, F. en M. Lampert (2009). *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Strauss, W. en N. Howe (1991). *Generations. The history of America's future, 1584-2069*. New York: Quill.
- Thomas, W. en D. Thomas (1928). *The child in America. Behavior problems and programs*. New York: Knopf.
- Wel, F. van (1993). Een cultuurkloof tussen generaties? Cultuurstijlen onder jongeren en hun persoonlijk netwerk. In: *Boekmancahier*, jg. 5, nr. 17, p. 306-327.
- Wijnberg, R. (2010). De confettigeneratie. In: *HP/DeTijds*, 18 juni 2010, p.8-9.
- Wynia, S. (2010). Generatieconflict. De misplaatste haat tegen de babyboomers. In: *Elsevier*, jg. 66, nr. 30, p. 14-19.

22

Solidariteit in de pensioenen

Arjan Soede

22.1	Verplichte solidariteit	503
22.2	Solidariteit tussen jongeren en ouderen	506
22.3	Herverdeling bij de AOW	509
22.4	Solidariteit in de aanvullende pensioenen	512
22.5	Conclusie	518
	Noten	520
	Literatuur	520

Samenvatting

In het pensioenstelsel zijn jongeren en ouderen solidair met elkaar. Dit is geen vrijwillige solidariteit, iedereen doet verplicht mee. Hierdoor is het mogelijk om het pensioenstelsel efficiënter te organiseren. Er kan meer rendement gegenereerd worden tegen een lager risico voor de deelnemers. Er is dan ook sprake van 'maatschappelijke solidariteit', een vorm van solidariteit die door de overheid wordt georganiseerd.

Bij de aow zijn de jongeren solidair met de ouderen doordat zij de premie betalen waaruit de pensioenen van de ouderen worden uitgekeerd. Deze solidariteit begint tegen haar grenzen aan te lopen en er zijn in loop der jaren dan ook diverse maatregelen genomen om de overdrachten van jong naar oud via de aow te beperken. Zo is de aow-premie gemaximeerd op 17,9% en zijn de aow-uitkeringen niet meegegroeid met de welvaart. Een andere stap waarmee de solidariteit wordt beperkt is het verhogen van de aow-leeftijd. Per saldo wordt daarmee de solidariteit met de 66-jarigen (en zeer waarschijnlijk later ook de 67-jarigen) opgezegd om financiële redenen.

Ook bij de aanvullende pensioenen is er sprake van solidariteit. In principe wordt het risico van een tegenvallend rendement verspreid over diverse generaties doordat een pensioenbuffer aanwezig is. Bij goede beleggingsresultaten stijgt de buffer. Hiervan kunnen de latere generaties dan profiteren. Als de beleggingsresultaten een periode slecht zijn, daalt de buffer. Deze kan dan door huidige en latere generaties aangevuld worden. Zo kunnen verschillende generaties solidair met elkaar zijn. Uit dit hoofdstuk blijkt dat deze solidariteit echter beperkt is doordat de buffers van de pensioenfondsen niet in het oneindige kunnen fluctueren. Als de pensioenbuffer te groot wordt, dan heeft het fonds de neiging om de premies te verlagen of de pensioenen te verruimen. Als de pensioenbuffer te klein wordt, moet het pensioenfonds herstelacties gaan ondernemen. Dit voorkomt dat een tegenvallend beleggingsresultaat te snel naar toekomstige generaties wordt doorgeschoven. Uiteindelijk profiteert elke generatie zelf van eventuele meevallende beleggingsopbrengsten en moet ze bij een tegenvallend rendement zelf de kosten dragen. Dit laatste is nu het geval en de fondsen vangen de tegenslag vooral op door de pensioenrechten en -uitkeringen niet meer te indexeren. In sommige gevallen wordt zelfs op de uitkeringen gekort. In de toekomst zullen de pensioenregelingen worden omgezet in regelingen waarbij het risico meer bij de deelnemer zelf wordt neergelegd. De solidariteit tussen generaties, het belangrijke uitgangspunt binnen het pensioenstelsel, wordt daarmee verder beperkt.

22 Solidariteit in de pensioenen

De solidariteit tussen generaties komt duidelijk tot uitdrukking in het pensioenstelsel: jongeren betalen de AOW van ouderen. Bij pensioenfondsen spaart elke generatie in principe voor haar eigen pensioen. Toch zijn de inkomens van ouderen en jongeren wel met elkaar verbonden. Dit is het duidelijkst merkbaar bij tegenvallende beleggingsopbrengsten. Als de beurskoersen dalen zullen beide leeftijdsgroepen het merken: de jongeren krijgen dan te maken met hogere premies en de ouderen met een niet-geïndexeerd pensioen. Pensioenfondsen leggen namelijk de rekening van een koersval niet eenzijdig bij de werkenden of de gepensioneerden, maar spreiden de kosten over beide groepen. Daarnaast kunnen de pensioenfondsen tot een bepaalde hoogte interen op hun buffers. Deze manier van risicospreiding heeft als voordeel dat eventuele tegenvallers beter op te vangen zijn. Door de kosten te spreiden over meer generaties en deze op die manier solidair met elkaar te laten zijn, zorgen pensioenfondsen ervoor dat meer rendement gemaakt kan worden met een relatief kleiner risico voor de deelnemers. Solidariteit tussen generaties heeft dus voordelen. Die solidariteit is echter niet onbeperkt en het huidige stelsel loopt tegen zijn grenzen aan. In de komende jaren zullen diverse maatregelen worden genomen om het pensioenstelsel houdbaar te maken. Naar verwachting zal de solidariteit tussen de generaties worden beperkt.

22.1 Verplichte solidariteit

In tegenstelling tot vele andere vormen van solidariteit is men bij de pensioenen verplicht solidair. Bij de AOW doet iedereen in Nederland mee. Er is geen keuze. Elke inwoner van Nederland bouwt AOW-rechten op en alle werkenden betalen AOW-premie. Een dergelijke verplichtstelling geldt ook bij de pensioenfondsen. Als een bedrijf of sector een pensioenregeling heeft, moet een werknemer meedoen. Hij betaalt premie en ontvangt daar later een pensioen voor terug. Een belangrijk kenmerk van beide systemen (AOW en de aanvullende pensioenen) is dat de premie die iemand betaalt vrijwel nooit overeenstemt met wat diegene uiteindelijk ontvangt. Sommigen betalen relatief veel, anderen weinig. Zo ontvangen mensen die nooit gewerkt hebben en dus geen AOW-premie hebben betaald, toch een AOW-uitkering. Bij de aanvullende pensioenen hoeven arbeidsongeschikten geen premie te betalen en zijn zij daardoor per saldo gunstiger af. Zo zijn er allerlei overdrachten tussen deelnemers en deze overdrachten geven de solidariteit weer.

Bij de meeste verzekeringen betaalt een verzekerde een premie die in verhouding staat tot de hoogte van de uitkering en het te lopen risico. Er is dan alleen sprake van *kanssolidariteit*. Iedereen heeft de kans dat hem iets overkomt. Bij een inboedelverzekering kan het gaan om een brand of diefstal. Wie dit overkomt en tegen dit risico verzekerd is, ontvangt een uitkering. Per saldo heeft iedereen daar baat bij omdat elke deelnemer weet dat een eventuele brand of diefstal financieel gedekt is. Deze kanssolidariteit heeft bij dergelijk verzekeringen daarom meestal het karakter van een economische afweging. Er wordt gehandeld uit eigenbelang, en sommigen zien deze vorm van solidariteit daarom niet als echte solidariteit. Bij pensioenfondsen is dit type

solidariteit ook aanwezig. Er wordt via een verzekeringsmaatschappij of pensioenfonds een collectief gevormd van de verschillende deelnemers. Bij pensioen is een lang leven het verzekerde risico. Alhoewel veel mensen een lang leven als een geschenk zien, is het vanuit financieel oogpunt een risico. Er moet immers aanmerkelijk meer vermogen zijn gespaard om gedurende de rest van het niet-werkzame leven een inkomen te hebben. Via de overheid, een pensioenfonds of een verzekeraar wordt dit geregeld. Deze keren een pensioen uit totdat iemand overlijdt. Degenen die langer leven dan gemiddeld zijn dus in het voordeel, degenen die eerder overlijden hebben een nadeel. Afgezien van het aan levensduur gerelateerde voordeel, is deze vorm van solidariteit voor vrijwel iedereen gunstig: door het lang-leven-risico te verzekeren hoeft niet iedereen op eigen kracht een groot vermogen op te bouwen om zich in te dekken voor de situatie dat hij honderd jaar zou worden. Nu betaalt hij alleen een premie en is ex-ante iedereen beter af. Alleen achteraf zou vastgesteld kunnen worden dat bepaalde groepen naar verhouding te veel betaald hebben aangezien zij relatief vroeg overleden.

Naast deze kanssolidariteit bestaat er ook een ander type solidariteit. Dit type is aanwezig als mensen een premie betalen die niet in overeenstemming is met hun uitkering en risico. Een duidelijk voorbeeld is de AOW. De groep die de AOW-uitkering voor het eerst ontving in 1957, heeft geen premie betaald en ontving daardoor een naar verhouding hoge uitkering. De groep die op dit moment AOW-premie betaalt zal relatief minder ontvangen omdat in de komende decennia de AOW-leeftijd wordt verhoogd. Deze vorm van solidariteit wordt *subsidiërende solidariteit* genoemd. Dit houdt in dat een bepaalde groep een te hoge premie betaalt in vergelijking met de verwachte ontvangsten. Er zijn twee oorzaken waardoor subsidiërende solidariteit kan ontstaan. Allereerst kan het zijn dat iemand een hoger risico heeft om een bepaalde gebeurtenis mee te maken. Zo hebben vrouwen een grotere kans op een lang leven. Zij zouden daarom eigenlijk een hogere premie moeten betalen. Aangezien zij dit niet doen, worden zij feitelijk gesubsidieerd door de mannen. Het niet selecteren op risico wordt ook de *risicosolidariteit* genoemd (Van Oorschot 1991). Daarnaast is sprake van subsidiërende solidariteit wanneer sommige groepen een hogere uitkering ontvangen of op jongere leeftijd recht krijgen op die uitkering. Toen de VUT werd ingevoerd kwamen sommige groepen wel hiervoor in aanmerking, terwijl andere geen uitkering kregen omdat zij in de voorafgaande vijftien jaar waren overgestapt naar een andere branche. In het kader hierna zijn de belangrijkste vormen van solidariteit in het pensioenstelsel genoemd.

Bij verzekeraars die een lijfrentepolis aanbieden komt subsidiërende solidariteit niet of nauwelijks voor. Als een verzekeraar voor een bepaalde groep een hogere premie vaststelt om zo een andere groep te 'subsidiëren', dan zal deze groep ervoor kiezen om naar een verzekeraar over te stappen die deze subsidiëring niet kent en daardoor een lagere premie vraagt. Een andere mogelijkheid is dat de groep die te veel betaalt simpelweg geen verzekering afsluit. De groep met de hoge risico's blijft dan in het collectief achter en kan uiteindelijk alleen tegen een hoge premie worden verzekerd. Een verzekeraar kan daarom alleen op basis van kanssolidariteit werken en zal dan ook voor elke deelnemer een premie moeten vaststellen die in overeenstemming is met zijn risico en uitkering. Subsidiërende solidariteit is alleen mogelijk als deze verplicht gesteld wordt, en dat is

het geval bij de AOW en de pensioenfondsen. De Beer (2005) noemt deze solidariteit dan ook maatschappelijke solidariteit, een door de overheid georganiseerde overdracht in de samenleving met als doel de zwakkeren te beschermen.

Enkele vormen van solidariteit in het pensioenstelsel

- *Kanssolidariteit.* Bij dit type solidariteit gaat het om het reguliere verzekeringsprincipe dat sommige deelnemers schade ondervinden c.q. kosten moeten maken en dat deze gedekt worden uit de premie-inkomsten. Bij pensioen gaat het om de kosten van een langer leven dan gemiddeld. Kanssolidariteit doet zich voor bij zowel de AOW als de aanvullende pensioenen.
- *Solidariteit tussen jongere en oudere werkenden.* Vanwege de doorsneepremie betalen jongere werkenden relatief veel premie voor hun aanvullend pensioen in vergelijking met de rechten die ze opbouwen. Ouderen betalen naar verhouding weinig premie. Als iemand continu bij hetzelfde pensioenfonds is aangesloten, zal hij grosso modo de juiste premie hebben betaald.
- *Solidariteit tussen actieven en post-actieven.* Bij de AOW betalen jongeren de premie voor de uitkering van de ouderen. Bij de aanvullende pensioenen geldt dat als de opbrengst van de beleggingen tegenvalt, jongeren via extra pensioenpremie bijdragen aan de pensioenuitkering van ouderen. De pensioenen van de post-actieven worden in die situatie niet verhoogd.
- *Solidariteit tussen generaties.* Dit type solidariteit hangt nauw samen met de solidariteit tussen actieven en post-actieven, maar strekt bij de aanvullende pensioenen iets verder uit. Doordat de pensioenbuffer soms iets hoger uitvalt en soms iets lager, kunnen sommige generaties relatief weinig betalen en andere relatief veel.
- *Solidariteit tussen groepen met een lage levensverwachting en groepen met een hoge levensverwachting.* Groepen met een lagere levensverwachting zouden verzekeringstechnisch een lagere premie moeten betalen. Doordat bij aanvullend pensioen een doorsneepremie geldt (iedereen betaalt hetzelfde premiepercentage), subsidiëren deze groepen de groepen met een hogere levensverwachting (vrouwen, hogere inkomens, hogere sociaal economische klassen).
- *Solidariteit tussen werkenden en arbeidsongeschikten.* Arbeidsongeschikten bouwen wel aanvullende pensioenrechten op maar hoeven geen premie te betalen. Werkenden zijn dus solidair met hen. Ook bij de AOW betalen werkenden meer premie dan arbeidsongeschikten.
- *Solidariteit tussen mensen met een vlakke carrière en mensen met een steile carrière.* In een eindloonstelsel ontvangen mensen die meer carrière maken dan gemiddeld een hoger pensioen in verhouding tot de betaalde premies dan mensen met een vlakke carrière. Bij middelloonregelingen is dit effect aanmerkelijk kleiner, maar nog wel aanwezig. Dit hangt samen met het feit dat ouderen relatief weinig premie betalen.
- *Solidariteit tussen alleenstaanden en gehuwden/samenwonenden.* Alleenstaanden betalen mee aan het nabestaandenpensioen dat gehuwden en samenwonenden ontvangen als hun partner overlijdt voordat hij 65 jaar is geworden.

Dit overzicht is mede gebaseerd op Kuné (2006).

Er zijn in het pensioenstelsel dus diverse vormen van solidariteit aanwezig. Toch is het de vraag of alle overdrachten omwille van solidariteit gerechtvaardigd zijn. Zo stelt Kuné dat de term 'solidariteit' in de pensioendiscussie vaak wordt misbruikt (Kuné 2004). Het is volgens hem een ideologisch en emotioneel begrip waar mensen eigenlijk nooit tegen zouden kunnen zijn. Hij vraagt zich dan ook af in hoeverre er daadwerkelijk draagvlak voor zou zijn als de deelnemers exact zouden weten waarvoor zij betalen. In hoeverre wisten jongeren in 2004 bijvoorbeeld dat zij meebetaalden aan het prepensioen van de ouderen, terwijl deze regeling voor hen al afgeschaft was? Volgens Van der Lecq en Steenbeek (2006: 274) bestaan veel vormen van solidariteit bij de gratie van onwetendheid. Zo is het bijvoorbeeld gegaan met het nabestaandenpensioen. Aan het eind van de jaren negentig werd in het publieke debat steeds duidelijker aangegeven dat alleenstaanden in het pensioenstelsel per definitie niet profiteerden van het nabestaandenpensioen. Vanwege het groeiende aantal alleenstaanden in de samenleving werd het steeds meer als onrechtvaardig gezien dat alleenstaanden meebetalden aan het nabestaandenpensioen van samenwonenden. Per 2002 werd de wet aangepast en kregen alleenstaanden het recht om hun nabestaandenpensioen om te zetten in een hoger ouderdompensioen.¹

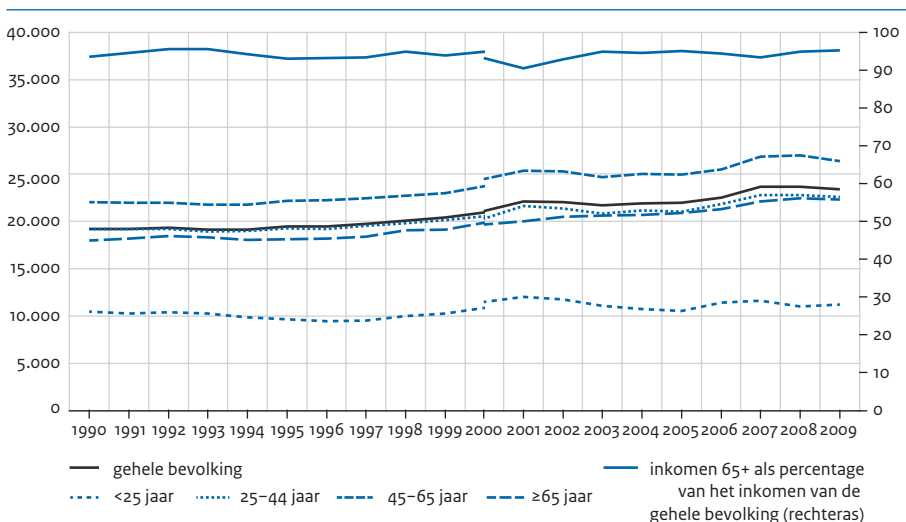
In dit hoofdstuk besteden we voornamelijk aandacht aan de solidariteit tussen jongeren en ouderen en tussen generaties. Het subtiele verschil tussen deze twee vormen van solidariteit is dat bij solidariteit tussen jongeren en ouderen het gaat om de overdrachten tussen deze twee groepen op een bepaald moment. Bij solidariteit tussen generaties gaat het om overdrachten tussen de huidige en toekomstige generaties.

22.2 Solidariteit tussen jongeren en ouderen

Door de solidariteit tussen jongeren en ouderen is de inkomenspositie van ouderen in de afgelopen jaren verbeterd. Tussen 1990 en 2000 steeg de gemiddelde koopkracht van 65-plussers met ongeveer 11%. Na 2000 nam deze verder toe met 13%. Deze inkomensstijgingen zijn redelijk in lijn met de algemene welvaartsstijging.² In 2009 was het gemiddelde inkomen van 65-plussers 22.300 euro, terwijl het gemiddelde over de gehele bevolking 23.400 euro was (figuur 22.1). Een 65-plusser ontvangt dus gemiddeld 95% van wat een Nederlands huishouden gemiddeld ontvangt. Dit percentage is de afgelopen twee decennia relatief stabiel gebleven. Uit figuur 2.1 blijkt dat het gemiddelde inkomen van de 65-plussers continu ongeveer 4% tot 9% onder het gemiddelde gestandaardiseerde inkomen van de gehele bevolking ligt. Door de solidariteit van de jongeren met de ouderen hebben ouderen een relatief goede inkomenspositie in de samenleving. Alleen het inkomen van jongeren onder de 25 jaar ligt nog beduidend lager dan dat van de rest van de bevolking, maar deze groep is nog bezig een carrière op te bouwen.

Figuur 22.1

Gemiddeld gestandaardiseerd besteedbaar inkomen naar leeftijd, 1990-2009 (in euro's (prijspeil 2009) en in procenten)^a

a In 2000 heeft een revisie plaatsgevonden.

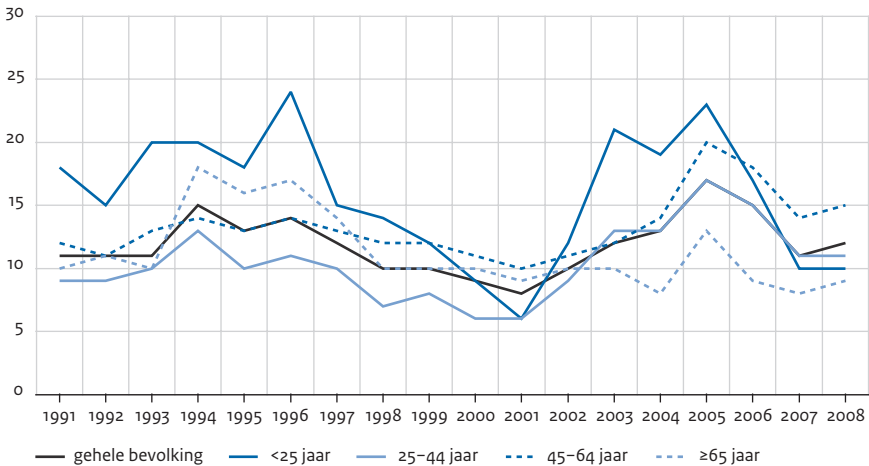
Bron: CBS (StatLine)

Dankzij de solidariteit hebben ouderen een volwaardige plaats in de samenleving. Vooral de AOW draagt bij aan het inkomen van ouderen. Een kenmerk van de AOW is dat iedereen een vast bedrag krijgt. Slechts een klein deel van de 65-plussers (9%) ontvangt een gekorte uitkering omdat zij niet continu in Nederland hebben gewoond. Dankzij het vaste AOW-bedrag zijn er weinig ouderen die moeite hebben met rondkomen.

Uit figuur 22.2 blijkt dat ouderen, sinds de recessie van 2003, gemiddeld het minst vaak aangeven moeilijk van hun inkomen te kunnen rondkomen. Tot 2003 was het de groep 25-44-jarigen die het makkelijkst rond kon komen, sindsdien zijn het de ouderen. De gehele periode laat een langzame maar zekere daling zien van het aantal ouderen dat in de financiële problemen zit. Bij de overige groepen is het effect van de conjunctuur sterk aanwezig. Zij krijgen te maken met werkloosheid of een nullijn bij de lonen. Het gemiddelde pensioen van ouderen mag dan wel iets lager zijn dan het gemiddelde inkomen van jongeren, maar ouderen hoeven niet bang te zijn dat zij hun inkomen zullen verliezen. Het enige risico dat zij lopen is dat hun pensioen niet geïndexeerd wordt. Door de solidariteit van de jongere generatie die hun AOW financiert, hebben zij bestaanszekerheid gekregen.

Figuur 22.2

Aandeel van de bevolking dat aangeeft moeilijk tot zeer moeilijk rond te komen, 1991-2008 (in procenten)

Bron: CBS (StatLine)

Toch is deze georganiseerde solidariteit tussen generaties niet vanzelfsprekend. Dit blijkt wanneer aan jongeren en ouderen wordt gevraagd of zij bereid zijn van een inkomensstijging af te zien om de andere groep te ontzien. Gepensioneerden is gevraagd te reageren op de stelling: 'Om de werkenden te ontzien vind ik het geen probleem als mijn Aow in de toekomst niet verhoogd wordt.' De werkenden en arbeidsongeschikten moesten aangeven of zij bereid zijn om van een verhoging van hun inkomen af te zien om zo de gepensioneerden te ontzien.

Tabel 22.1

Bereidheid om van een inkomensverhoging af te zien om een andere groep financieel te ontzien (in procenten)

	werkenden ten opzichte van gepensioneerden	werklozen/arbeidsongeschikten ten opzichte van gepensioneerden	gepensioneerden ten opzichte van werkenden
(zeer) mee eens	12	7	19
niet mee eens/mee oneens	21	33	19
(zeer) mee oneens	67	60	62

Bron: SCP (NiG'10)

Uit tabel 22.1 blijkt dat mensen niet graag afzien van een hoger inkomen om een andere groep financieel te ontzien. Blijkbaar vinden de diverse groepen de inkomenspositie van

de andere groepen niet dusdanig zwak dat een uitbreiding van de solidariteit volgens hen noodzakelijk is. De gepensioneerden tonen zich nog het vaakst solidair: ongeveer 19% vindt het niet erg om een inkomensverhoging aan zich voorbij te laten gaan. Deze resultaten laten zien dat solidariteit niet altijd vanzelfsprekend is en als het aan de bevolking ligt ook niet uitgebreid hoeft te worden. Gezien het vrij kleine verschil tussen het gemiddelde inkomensniveau van werkenden en gepensioneerden, is dit een begrijpelijke conclusie.

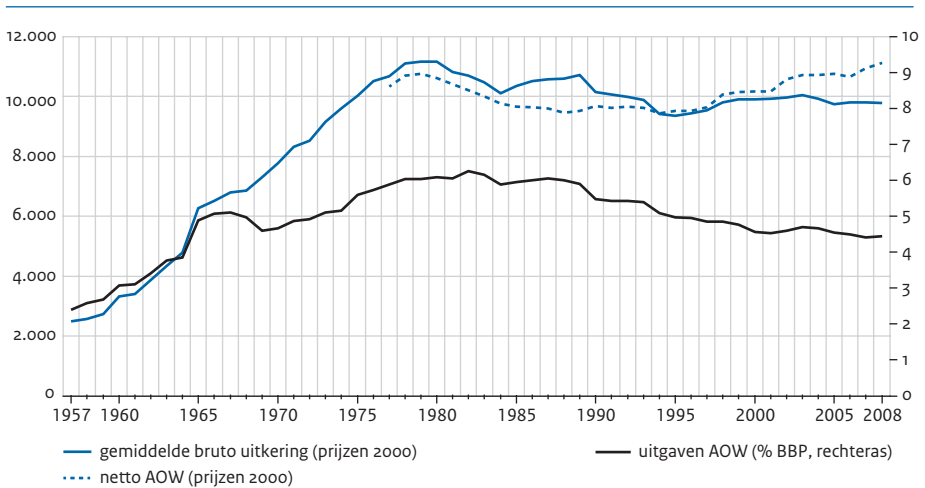
22.3 Herverdeling bij de AOW

Voor de meeste ouderen is de AOW de belangrijkste inkomensbron. De AOW is in 1957 ingevoerd met als doel ouderen een vast pensioen te bieden. Ouderen hoefden zich zo minder zorgen te maken om hun inkomenspositie. Voorheen bestonden pensioenen nog nauwelijks en hadden ouderen daardoor meestal een zeer laag inkomen. Sommigen waren daardoor volledig afhankelijk van hun kinderen. Door de introductie van de AOW werd de solidariteit met ouderen door de overheid geregeld. De solidariteit kwam ook tot uiting in de afbakening van de doelgroep. Het enige criterium voor de AOW werd het inwonerschap van Nederland, iemands arbeidsverleden was niet relevant. Iedereen die in Nederland woonde kwam in aanmerking voor een volledige AOW-uitkering. Een persoon die hiervan geprofiteerd heeft, is Hendrikje van Andel-Schipper. Zij is 115 jaar geworden en was tot haar overlijden in 2005 nog de enig overgebleven inwoner van Nederland die AOW heeft genoten sinds de invoering ervan in 1957. Zij heeft daarmee volledig geprofiteerd van de systematiek van de AOW. De generatie na haar heeft haar AOW-pensioen volledig gefinancierd.

Een belangrijk kenmerk van de AOW is dat de premiebetalende jongeren er niet van uit kunnen gaan dat zij in de toekomst ook, of in gelijke mate, een uitkering zullen ontvangen. Waar bij een reguliere verzekering contractueel is bepaald hoeveel er wordt uitgekeerd, kan de overheid bij de AOW de hoogte van de uitkering eenzijdig aanpassen en in theorie zelfs op nul stellen. De werknemer betaalt dus AOW-premie zonder er afdwingbare rechten voor terug te krijgen. De hoogte en de duur van de AOW-uitkering kunnen gemakkelijk worden aangepast. Er is bij de AOW dus sprake van subsidiërende solidariteit. Men betaalt premie zonder dat daar rechten tegenover staan. Bij de AOW speelt natuurlijk wel mee dat de huidige premiebetalende generatie de verwachting heeft dat de nieuwe, aankomende generatie ook weer solidair zal zijn en voor hun pensioen zal betalen. Bij de start van de AOW was het financiële belang voor de Nederlandse economie niet zo heel groot, ongeveer 2% van het bruto binnenlands product (bbp). In de jaren daarna is het belang langzaam steeds groter geworden en nam het toe van ongeveer 4% bbp in 1970 tot 5,5% in 1990. Tot het eind van de jaren zeventig was deze toename vooral het gevolg van de stijging van de bruto-uitkeringen. Daarna was vooral de vergrijzing van belang. De grijze druk was in 1957 één 65-plusser op de zes mensen tussen de 20 en 65 jaar. In 1990 is deze gestegen naar een op de vijf. Opvallend is dat de netto AOW-uitkering sinds de jaren tachtig nauwelijks veel hoger is geworden. Er is een piek geweest in 1978-1979, maar daarna is de netto-uitkering qua koopkracht langzaam gedaald tot eind jaren tachtig.

Figuur 22.3

Ontwikkeling van de netto AOW en van de AOW-uitgaven als percentage van het bbp, 1957-2008 (in euro's (prijnspeil 2000) en in procenten)

Bron: CBS (StatLine)

Pas vanaf het begin van de jaren negentig is er weer een lichte stijging te zien. Toch daalden in de periode na 1990 de AOW-uitkeringen als percentage van het bbp. Er zijn hiervoor twee belangrijke verklaringen. Allereerst steeg de arbeidsparticipatie van vrouwen in die periode. Hierdoor steeg het bbp en werd de AOW beter betaalbaar. Een andere belangrijke verklaring is dat het bijstandsniveau en daarmee ook de AOW gedurende die periode regelmatig werd ontkoppeld, zodat ouderen met een AOW-uitkering niet profiteerden van de stijgende welvaart. Verbon (2008) acht het waarschijnlijk dat de AOW ook in de toekomst niet aan de welvaart gekoppeld zal zijn en dat de kosten van de vergrijzing dus veel kleiner zijn dan tot dan toe werd voorspeld. Door de ontkoppeling is het bedrag van een AOW in de loop der jaren lager vastgesteld dan oorspronkelijk de intentie was. Het kabinet-Rutte I wil de koppeling wel volledig toepassen, zodat de koopkracht van de AOW'er gewaarborgd blijft.

Opvallend is dat vanaf 1998 de netto AOW-uitkering begon te stijgen. Dit komt niet door een hogere bruto AOW-uitkering maar door de verhoging van de ouderenaftrek in dat jaar. Ook bij de belastingherziening in 2001 werden de tarieven dusdanig aangepast dat ouderen een hogere netto-uitkering kregen. Zo krijgen 65-plussers door de ouderenkorting feitelijk een inkomens toeslag van 57 euro per maand (bedrag 2010), wat ongeveer 5% van de netto AOW-uitkering bedraagt. Deze toelage wordt niet als een kostenpost van de AOW gezien, maar als een belastinguitgave. Deze belastinguitgave wordt gefinancierd door de gehele bevolking. Feitelijk neemt dus de fiscaliteit een deel van de AOW-uitkering over.

Naast het feit dat de AOW-uitkering de welvaart niet volgt en gedeeltelijk via belastingkorting wordt gecompenseerd, is er nog een trend waardoor de solidariteit beperkt wordt. De AOW-premie begon eind jaren negentig op te lopen naar 17%. Prognoses toentertijd gaven aan dat het AOW-percentage verder zou gaan stijgen vanwege de vergrijzing. Dit werd als onaanvaardbaar gezien en daarom werd besloten om het premiepercentage vanaf 2002 te maximeren op 17,9%. Hiermee werd de verdere stijging van de solidariteit tussen de jongere en de oudere generatie een halt toegeroepen. De solidariteit tussen generaties is dus niet onbeperkt. Als de kosten ervan te hoog oplopen, dan keert de wal het schip en wordt de regeling aangepast. De oplossing is gevonden door het deel van de AOW-uitkeringen dat niet door premies wordt gedekt uit de algemene belastinginkomsten te betalen. Dit aandeel is sinds 2002 fors gegroeid. In 2009 werd 40% van de AOW-uitgaven uit de algemene belastinginkomsten gefinancierd (CBS 2010). Feitelijk betekent dit dat met name rijkere ouderen meebetalen aan hun eigen AOW. Als de jongeren wel de volledige AOW-premie zouden moeten betalen, zouden de algemene belastingtarieven lager kunnen zijn. In de loop van de jaren is veel discussie gevoerd over de vraag in hoeverre deze fiscalisering verder doorgevoerd zou moeten worden. Officieel is de AOW een volksverzekering. Vanuit deze verzekeringsgedachte is het niet logisch om degenen die al een uitkering krijgen, nog premie te laten betalen. Aan de andere kant is de relatie tussen premie en uitkering ver te zoeken, zodat eigenlijk niet echt meer gesproken kan worden van een verzekering (Goudswaard 2009). Voor de modale en rijkere ouderen zal een dergelijk ingreep duidelijk negatief uitpakken.

De SER (2005, 2006) is voorstander van verdere fiscalisering. Als dit gebeurt hoeven volgens de SER de lasten voor toekomstige werkenden minder snel te stijgen, waardoor de druk op de arbeidskosten lager wordt. Per saldo zal dit positief uitpakken voor de werkgelegenheid. Door middel van fiscalisering wordt, volgens de SER, een meer evenwichtige ontwikkeling van het netto-inkomen binnen de groep ouderen en tussen ouderen en jongeren gerealiseerd. Wat in deze discussie echter onbesproken blijft is dat er impliciet van wordt uitgegaan dat de bruto pensioenopbouw hetzelfde blijft. Bij gelijk blijvende pensioenopbouw gaan ouderen er in inkomen netto op achteruit. Op de keper beschouwd zouden jongeren, gegeven het feit dat hun nettopensoen lager wordt, meer moeten gaan sparen om dit te compenseren, bijvoorbeeld via een eigen spaarpot of een lijfrenteverzekeraar. Ook betekent dit dat zij meer pensioenpremie zouden moeten gaan betalen om het inkomensverlies in de toekomst op te vangen. Per saldo blijkt hieruit dat de vergrijzing (i.c. de langere levensverwachting) ervoor zorgt dat mensen meer kwijt zijn aan premie als zij hetzelfde pensioen zouden willen bereiken.

Naast het niet aanpassen van de AOW aan de welvaartsontwikkeling en het financieren vanuit de algemene belastingontvangsten (lees: het laten meebetalen van de ouderen aan de AOW), is er nog een derde mogelijkheid om de kosten van de AOW te beperken: een verhoging van de AOW-leeftijd. Het kabinet-Balkenende IV wilde de AOW-leeftijd in twee stappen verhogen naar 67 jaar: op 1 januari 2020 naar 66 jaar en op 1 januari 2025 naar 67 jaar. Het kabinet-Rutte I heeft in het regeerakkoord opgenomen dat de AOW-leeftijd in 2010 naar 66 jaar gaat en daarna verder kan stijgen, in lijn met de toenemende levensverwachting. Deze maatregel komt overeen met het voorstel in het

Pensioenakkoord dat de sociale partners in het voorjaar van 2010 met elkaar hebben gesloten. Overigens wordt in dit akkoord aangegeven dat koppeling aan de levensverwachting ervoor zorgt dat de pensioenleeftijd naar verwachting in 2025 op 67 jaar zal worden vastgesteld. Met het verhogen van de AOW-leeftijd wordt de solidariteit met de 66- en 67-jarigen niet meer van toepassing geacht. De solidariteit met deze groep is dus afhankelijk van de financiële mogelijkheden. Als het overheidstekort te hoog dreigt op te lopen, is de grens van de solidariteit bereikt. Deze verminderde solidariteit heeft natuurlijk ook te maken met de betere gezondheid van de huidige 66- en 67-jarigen. Daarnaast hebben zij ook een langere levensverwachting, waardoor zij meer profiteren van het pensioenstelsel. Opvallend is trouwens hoe snel de discussie over verhoging van de AOW-leeftijd van richting kan veranderen. In 2006 was het tijdens de verkiezingen nog voor vrijwel alle politieke partijen bijna onbespreekbaar om de pensioenleeftijd te verhogen (CPB 2006: 23).³ Na de bankencrisis van 2008 bleek verhoging van de pensioenleeftijd meer te worden geaccepteerd, wat uiteindelijk geleid heeft tot het hiervoor genoemde voorstellen van de kabinetten Balkenende IV en Rutte I.

Bij de AOW is dus sprake van solidariteit tussen jong en oud aangezien er met een omslagstelsel gewerkt wordt. Jongeren betalen premies om de AOW van ouderen te betalen. Overigens is het stelsel in de loop der jaren zodanig aangepast dat de overdrachten en daarmee de solidariteit zijn beperkt. De solidariteit kent dus zijn grenzen. Als de kosten voor de betalers te hoog worden, wordt ingrijpen onvermijdelijk.

22.4 Solidariteit in de aanvullende pensioenen

Ook bij de aanvullende pensioenen zijn er verschillende vormen van solidariteit aanwezig. Net als bij de AOW profiteren vrouwen meer van het pensioenstelsel omdat zij gemiddeld langer leven. Hetzelfde geldt voor mensen met hogere inkomens. Als wordt gekeken naar de solidariteit tussen jongeren en ouderen en tussen generaties, dan valt op dat jongeren verhoudingsgewijs veel premie betalen voor de pensioenrechten die zij opbouwen. Dit is een gevolg van de doorsneepremie. In theorie zou een jongere minder premie moeten betalen dan een oudere om dezelfde pensioenrechten op te bouwen. Dit komt doordat de inleg van de jongere nog kan renderen terwijl de inleg van de oudere als snel moet worden gebruikt om het pensioen uit te betalen. In de praktijk betalen jongeren zoals gezegd echter een naar verhouding hoge premie. Uiteraard geldt dat als zij ouder zijn geworden, zij op hun beurt zullen profiteren van de goedkopere pensioenopbouw. Deze solidariteit tussen jongeren en ouderen kan in stand worden gehouden doordat men zich er moeilijk aan kan onttrekken.

Een zeer belangrijk type solidariteit is die met betrekking tot het pensioenvermogen. Zowel de jongeren als de ouderen participeren in hetzelfde pensioenvermogen van het pensioenfonds. Ook hier geldt de verplichtstelling. Jongeren moeten meedoen bij hun pensioenfonds en kunnen niet overstappen naar een ander pensioenfonds of naar een verzekeraar. Hetzelfde geldt voor ouderen. Door deze verplichtstelling is het mogelijk om de solidariteit in het pensioenfonds te organiseren. Een belangrijk voordeel is dat de

risico's over meer generaties verspreid kunnen worden doordat er met een buffer gewerkt wordt. Hierdoor is het mogelijk om eventuele over- of onderrendementen door te geven aan de volgende generaties. Een eventuele hogere opbrengst van de beleggingen zorgt voor een grotere buffer, zodat de volgende generaties beter bestand zijn tegen lagere opbrengsten. Bij tegenvallende rendementen wordt een lagere buffer doorgegeven in de verwachting dat de volgende generaties weer zullen profiteren van hogere rendementen. Via deze constructie wordt een intergeneratieel solidair collectief opgebouwd waarbij de verschillende generaties het beleggingsrisico collectief afdekken.

In een studie laat de WRR (Boender et al. 2000) zien dat deze manier aanmerkelijk efficiënter is dan wanneer elk individu of cohort apart een pensioenvermogen bij elkaar zou sparen. Kern van de redenering is dat een individu of een enkel cohort in het algemeen weinig risico kan nemen om een bepaald pensioen met een bepaalde zekerheid te ontvangen. Bij een groot collectief dat meer generaties omvat, kan een pensioenfonds meer risico nemen en daarmee op langere termijn een hoger rendement behalen. Voor de deelnemers is dit gunstiger. Ook het CPB komt tot een dergelijke conclusie in een meer recent rapport (Bonenkamp en Westerhout 2009).

Een dergelijke constructie werkt als de pensioenregeling en de te betalen premies op de lange termijn in overeenstemming zijn met de te behalen beleggingsresultaten. Als de beleggingsresultaten tijdelijk positief zijn, wordt de buffer groter. Deze wordt weer kleiner als de beleggingen minder opleveren. Een probleem is wel dat de buffer niet te groot of te klein mag worden. De meeste pensioenfonds proberen de dekkingsgraad op ongeveer 125%-130% te houden. De buffer is dan ongeveer 25%-30% van het totaal van de toegezegde pensioenuitkeringen. Als bij positieve beleggingsresultaten de buffer sterk gegroeid is, zou deze in principe doorgeschoven moeten worden naar de volgende generaties. In het verleden is echter gebleken dat dit meestal niet gebeurt. Vrijwel altijd wordt het pensioen bij een grote buffer volledig geïndexeerd of worden er premievakanties gegeven. Soms wordt de extra buffer gebruikt om de pensioenregeling uit te breiden. Zo werd in het afgelopen decennium regelmatig de franchise verlaagd, waardoor de pensioenregeling feitelijk werd verruimd. Daarnaast bleef de AOW-uitkering achter bij de ontwikkeling van de welvaart, waardoor een (relatief) lagere franchise ervoor zorgde dat de 70%-norm op peil bleef (Schols-van Oppen 2009). Ook werden diverse VUT-regelingen in prepensioenregelingen omgezet omdat de buffers voldoende waren. Feitelijk betekent dit dat de solidariteit met de toekomstige generaties wordt ingeperkt. De goede beleggingsresultaten worden niet met de toekomstige generaties gedeeld.

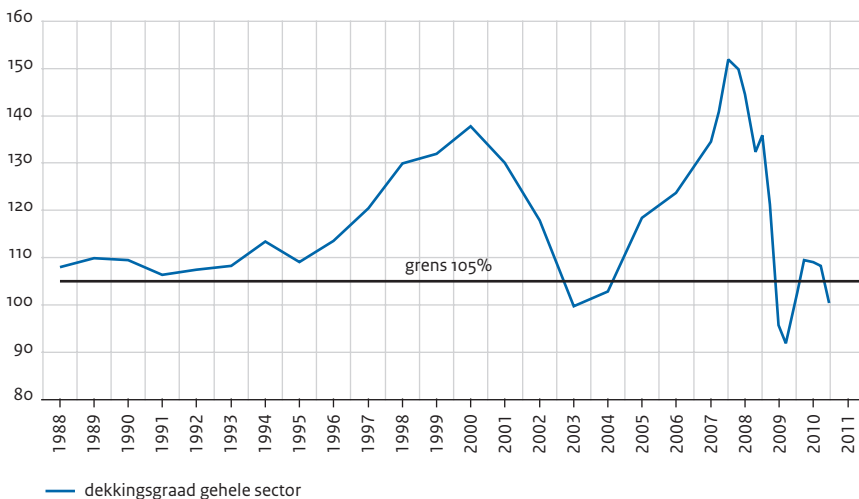
Als daarentegen het belegde vermogen aanmerkelijk minder opbrengt dan verwacht, dan komt de buffer aan de onderkant van de norm te zitten. Dit kan het geval zijn als de aandelenkoersen sterk zijn gedaald of als de opbrengst van de obligaties laag is vanwege een lage reële rente. Als de dekkingsgraad langdurig onder de 105% ligt, moeten de pensioenfonds ingrijpen. De opties voor een pensioenfonds zijn echter niet heel groot. Men kan ervoor kiezen om de ingegane pensioenen niet te indexeren. Dit betekent dat de koopkracht van de gepensioneerden achteruitgaat vanwege de inflatie. Een andere optie is om de pensioenpremies te verhogen. Voor de werkgevers betekent dit dat de loonkosten omhoog gaan waardoor zij minder concurrerend kunnen zijn. Vaak

betalen de werknemers ook een deel van de premies. Hierdoor ontvangen zij netto minder loon en daalt hun koopkracht. Sinds enkele jaren is er ook een derde mogelijkheid aanwezig voor pensioenfondsen. Doordat veel pensioenregelingen zijn omgezet in een middelloonregeling, is het ook mogelijk de pensioenrechten van de deelnemers niet te indexeren. Hierdoor kan het pensioenfonds geld besparen. Een allerlaatste maatregel, die waarschijnlijk in 2011 voor het eerst sinds tijden weer zal worden toegepast, is dat de pensioenrechten worden 'afgestempeld'. Dit betekent dat de pensioenen van de werknemers en de ingegane pensioenen simpelweg worden verlaagd. Dit is een noodmaatregel in het pensioenreglement en zou in principe dus niet moeten worden genomen. Als echter het pensioenfonds een te groot dekkingstekort heeft, is deze maatregel onontkoombaar en kan het verlagen van de pensioenen door de DNB verplicht gesteld worden.

Sinds de bankencrisis in 2008 is deze situatie uiterst actueel. Figuur 22.4 laat zien dat halverwege 2007 de gemiddelde dekkinggraad van de Nederlandse pensioenfondsen nog op 152% stond. Geen enkel fonds was in onderdekking. Aan het begin van 2009 was de dekkinggraad teruggelopen naar een gemiddelde van 92%. Dit is ruim onder de minimaal verplichte dekkinggraad van 105%. Binnen twee jaar is de gehele buffer dus in rook opgegaan. Het gevolg was dat in het eerste kwartaal van 2009 92% van alle deelnemers was aangesloten bij een fonds in onderdekking. Vrijwel de gehele sector was toen in de problemen. Een zo snelle verslechtering van de dekkinggraad is nog nooit eerder voorgekomen. Gelukkig is de dekkinggraad daarna weer licht hersteld, maar zeker niet tot het oude niveau van 2007. Aan het begin van 2010 waren nog maar 122 fondsen in onderdekking. Zij vertegenwoordigen 44% van alle deelnemers. In de zomer was het echter weer mis. De gemiddelde dekkinggraad daalde tot 100%, zodat 88% van alle deelnemers bij een pensioenfonds in onderdekking was aangesloten. In vergelijking met de grote uitslagen in de dekkinggraden was de periode tussen 1988 en 1996 een zee van stabiliteit. De dekkinggraad fluctueerde continu rond de 110%. In die periode begonnen veel pensioenfondsen steeds meer te beleggen in aandelen. Dit leverde in eerste instantie geen windeieren op: de dekkinggraad steeg tot 138% aan het begin van 2000. Een belangrijk nadeel van aandelen kwam ook snel aan het licht: door de internetcrisis daalden deze in waarde. Dit leidde tot een daling van de dekkinggraad tot gemiddeld 100% in 2003, waarna deze weer begon te stijgen vanwege de verbeterende aandelenkoersen.

Een complicerende factor is de rentestand. Sinds 2007 moet de dekkinggraad worden berekend aan de hand van de actuele marktrente, die dagelijks kan fluctueren. Daarvoor werd er altijd van uitgegaan dat de uit te keren pensioenen met 4% per jaar zouden moeten worden verdisconteerd, maar in het wettelijk vastgelegde nieuw Financieel Toetsingkader (NFTK) is gesteld dat de actuele rente leidend moet zijn bij de waardering van de verplichtingen. Een hogere rente betekent dan dat de pensioenen in de toekomst gemakkelijker uit de beleggingen betaald kunnen worden. Een lagere rente betekent juist het omgekeerde. Als de rentestand dus laag is, impliceert dit dat de toekomstige uitkeringen moeilijk uit de beleggingsopbrengsten betaald kunnen worden, wat weer een lage dekkinggraad van de pensioenfondsen tot gevolg heeft.

Figuur 22.4

Gemiddelde dekkinggraad van Nederlandse pensioenfondsen, 1988-2010 (in procenten)^a

- a De gemiddelde dekkinggraad is de verhouding tussen de totale voorzieningen en de totale verplichtingen van alle pensioenfondsen.

Bron: CBS (StatLine) voor de jaren 1988-2006; DNB (Statistiek Financiële instellingen) voor de jaren 2007-2010

Sinds de bankencrisis staat de rente op een ongewoon laag niveau. Daarnaast zorgt de variabele rente ervoor dat de dekkinggraad van pensioenfondsen fluctueert en grote schokken kent. Deelnemers, pensioenfondsbesturen en toezichthouders worden nerveus omdat de dekkinggraad te laag is. De vraag is of deze lage rentestand permanent is of een meer tijdelijk karakter heeft vanwege de bankencrisis. Zo geven Van Wijnbergen en Beetsma (2010) aan dat de rente waarschijnlijk binnen een à twee jaar weer zal oplopen, waardoor de dekkinggraden weer zullen gaan stijgen. Ingrijpen is daarom volgens hen nu niet nodig. Zij beargumenteren dat de rente nu extreem laag is vanwege de bankencrisis en het huidige financiële beleid van de centrale banken. Als de wereld-economie weer uit de nasleep van de crisis is, zullen de dekkinggraden vanzelf weer herstellen. Aan de andere kant is het goed mogelijk dat de rente laag blijft. In dat geval zullen de dekkinggraden niet herstellen en komen de pensioenfondsen op de lange termijn in de problemen als zij nu geen maatregelen nemen.

Door de fluctuerende rente en dekkinggraden is het voor pensioenfondsen lastig te bepalen welk beleid zij moeten voeren om de buffer op peil te brengen. Volgens Dick Sluimers (2010), voorzitter van de APG, vertroebelt de variabele rente de blik op de soliditeit van de pensioenfondsen. Zo is de gemiddelde dekkinggraad in de eerste zeven maanden van 2010 met 10% afgenomen vanwege de variabele markrentre, terwijl de beleggingen in die periode juist met 6% waren gestegen. Het Actuarieel Genootschap (AI-AG 2009) en de Vereniging voor bedrijfstakpensioenfondsen en Stichting voor

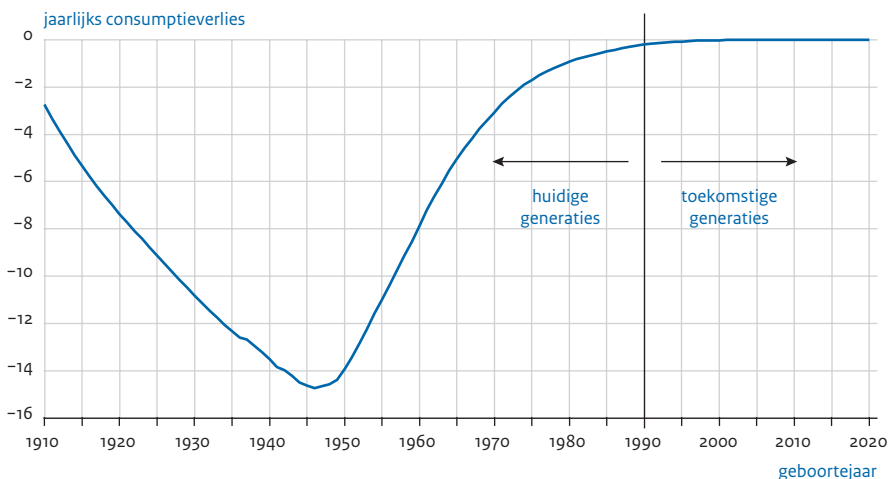
Ondernemingspensioenfondsen (VVB/OPF 2009) volgen de redenering van Sluimers en adviseren om de variabele rekenrente meer in lijn te brengen met de waarderingsregels van de aandelen.⁴ Ook de Tweede kamer heeft daarom in een motie gevraagd de rekenrente te herzien zodat kortingen op de pensioenen voorkomen kunnen worden (Tweede Kamer 2010).

Gezien deze onzekerheid werd ook de termijn waarop de buffers hersteld moeten zijn, ter discussie gesteld. Daarom heeft de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid eind 2008 aan de pensioenfondsen in eerste instantie extra tijd gegeven om herstelplannen in te dienen (DNB 2008). Maar medio 2010 vond hij uitstel niet meer verantwoord toen bleek dat de economische vooruitzichten zwak bleven. Bij veertien pensioenfondsen was de situatie dusdanig slecht dat zij, door het intrekken van het uitstel, per januari 2011 de pensioenen van gepensioneerden zouden moeten gaan verlagen. Enkele daarvan zullen dit ook vrijwel zeker doen. Wel geldt dat de kortingen op de uitkeringen als 'voorwaardelijke rechten' behouden blijven. Mochten de dekkingsgraden weer stijgen, dan zullen de pensioenfondsen deze kortingen weer ongedaan maken. Bij zijn maatregel om de pensioenfondsen geen uitstel meer te verlenen beargumenteerde de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid dat hij dit deed om de rechten van de actieve en de toekomstige deelnemers te waarborgen (szw 2010). Hij vindt het niet verantwoord om de rekening van de kredietcrisis bij de toekomstige generaties neer te leggen. Dit betekent dat de huidige generatie, die met kosten van de kredietcrisis zit opgezadeld, geen beroep kan doen op de solidariteit van de volgende generatie en de kosten van de beursval uit 2008 en 2009 zelf moet dragen. Pensioenfondsen kunnen eventuele tegenvallers dus niet zomaar doorschuiven naar de toekomst door een lagere buffer te hanteren. Via het NFK is er een ondergrens aan de buffer.

Eerder bleek in dit hoofdstuk dat een hoge buffer al snel leidt tot discussie over premievakanties en uitbreiding van de pensioenregeling. Bij goede rendementen wordt een grote buffer dus niet doorgegeven aan de toekomstige generaties, terwijl bij lage rendementen er geen beroep mag worden gedaan op de toekomstige generaties. Bij grote ontwikkelingen in de buffers blijft de solidariteit dus grotendeels beperkt tot de generatie die op dat moment in het pensioenfonds participeert. Uiteindelijk dragen de deelnemers aan het pensioenfonds het risico van de beleggingen dus zelf. De solidariteit is dan alleen aanwezig tussen de jongeren en ouderen die op dat moment in het pensioenfonds participeren. Het CPB (2009) heeft gekeken hoe de effecten van de negatieve beurschok over de deelnemers verdeeld zijn. Zij zijn uitgegaan van een scenario waarbij de pensioenfondsen eind 2013 weer op het niveau zitten dat de toezichthouder verplicht stelt. De maatregelen bestaan uit indexatiekortingen en een stijging van pensioenpremie. Daarnaast is aangenomen dat de beurskoersen een reguliere stijging kennen en dus geen inhaalslag maken.

Figuur 22.5

Consumptieverlies als gevolg van de kredietcrisis, naar geboortjaar (in procenten)

In figuur 22.5 is te zien wat het betekent als toekomstige generaties niet meedoen in de solidariteit. Zij gaan er niet op achteruit. Uit de analyse blijkt dat het cohort met het geboortjaar 1947 er per saldo het meest in consumptie op achteruitgaat. Deze groep was in 2008, het jaar van de bankencrisis, 61 jaar en had daardoor gemiddeld het meeste pensioenvermogen in het pensioenfonds zitten. Het toepassen van indexatiekortingen in dit scenario treft deze groep dan ook het hardst. De oudste deelnemers merken relatief weinig van de indexatiekortingen. Dit komt doordat zij al een behoorlijk deel van hun pensioenuitkering hebben ontvangen en die uitkering niet meer terug kan worden gedraaid. Hun pensioenvermogen in het pensioenfonds is al relatief klein geworden. Ook de jongste deelnemers hebben niet heel veel last van de indexatiekortingen, omdat zij nog relatief weinig pensioenrechten hebben opgebouwd. Per saldo betekent dit dat alleen de generatie wordt getroffen die op het moment van de beurskrach in het pensioenfonds participeerde. Er is dus geen solidariteit tussen de generaties. Uit figuur 22.5 blijkt dus dat alle cohorten die ten tijde van de beursval in de pensioenfondsen participeerden, bijdragen aan het herstel van het pensioenfonds. De solidariteit tussen de generaties ligt dus met name in het feit dat alle cohorten deelnemen in hetzelfde pensioenvermogen en alle cohorten bijdragen aan het herstel van hetzelfde vermogen. Als elk cohort zijn eigen pensioenvermogen zou opbouwen, dan zou dit onvermijdelijk betekenen dat bij sommige cohorten de koersval aanmerkelijk groter is en dat zij daardoor aanmerkelijk meer pensioen zouden inleveren. De fluctuaties in de pensioenen worden door het collectief wel gedekt. Het feit dat eventuele tekorten nauwelijks over de generaties gespreid kunnen worden door de buffer te laten variëren, betekent dus dat het risico van een koersval wordt neergelegd bij de generatie die op dat moment in het pensioenfonds participeert.

Er is daardoor niet of nauwelijks solidariteit tussen de generaties. Iedereen die op het moment van de koersval meedoet in het pensioenfonds, zal moeten bijdragen aan de oplossing van het tekort en kan geen beroep doen op voorgaande of komende generaties. In de loop der jaren zijn diverse discussies geweest over de vraag hoe die bijdrage geleverd zou moeten worden. De premies kunnen niet of nauwelijks meer worden verhoogd, omdat deze al relatief hoog zijn; gezien de omvang van het fondsvermogen zou premieverhoging bovendien relatief weinig zoden aan de dijk zetten. In een rapport adviseren Goudswaard et al. (2010) dan ook om de risico's explicieter in de pensioenregelingen op te nemen. Zij stellen voor om het pensioen op te splitsen in een deel dat gegarandeerd wordt en een deel dat voorwaardelijk is. Als de beleggingsopbrengsten meevallen, kunnen de pensioenen inclusief de voorwaardelijke rechten volledig worden uitgekeerd. Bij tegenvallende resultaten zullen alleen de gegarandeerde pensioenen worden uitbetaald. De risico's van de beleggingsresultaten komen dan voor rekening van de deelnemer c.q. gepensioneerde. In het nieuwe pensioenakkoord dat werkgevers en werknemers in 2010 met elkaar hebben gesloten, is in navolging van het advies van Goudswaard et al. besloten dat de risico's steeds meer bij de deelnemers worden gelegd. In haar analyse geeft Goudswaard echter niet aan hoe de gegarandeerde pensioenen dan daadwerkelijk gegarandeerd moeten worden. In theorie zijn de huidige pensioenen ook al gegarandeerd. Toch kunnen sommige pensioenfondsen dit niet waarmaken. Daarnaast is het belangrijk dat de pensioenfondsen hun deelnemers goed informeren. De gemiddelde pensioendeelnemer begrijpt immers weinig van zijn pensioenopbouw en vindt het moeilijk om in termen van risico's en scenario's te denken. In hoeverre de deelnemer ook nog begrijpt en accepteert dat zijn pensioen aan risico's onderhevig is, is dan ook de vraag.

22.5 Conclusie

De term solidariteit is een ideologisch en emotioneel begrip waar mensen vaak positieve associaties bij hebben. Je kunt er eigenlijk niet tegen zijn (Kuné 2004). In het pensioendebat wordt 'solidariteit' dan ook vaak gebruikt als argument om het stelsel te rechtvaardigen. Dat veel vormen van solidariteit in het stelsel bestaan 'bij de gratie van onwetendheid' is eigenlijk verontrustend (Van der Lecq en Steenbeek 2006), te meer omdat men in het pensioenstelsel verplicht is mee te doen, zowel bij de AOW als bij de aanvullende pensioenen. Toch is het niet raadzaam om de verplichtstelling af te schaffen. Alleen zo is het mogelijk om de solidariteit in het pensioenstelsel te organiseren. Zonder de verplichtstelling zouden bepaalde groepen uit het pensioenstelsel kunnen treden als blijkt dat zij relatief meer moeten betalen voor hun pensioen. Het uittreden van deze groepen ondermijnt dan het stelsel doordat de achterblijvende groepen een hogere rekening gepresenteerd krijgen.

Met de verplichtstelling wordt de intergenerationele solidariteit in het pensioenstelsel georganiseerd. Doordat cohorten mee moeten doen is het mogelijk om het pensioenstelsel efficiënter te organiseren en per saldo relatief meer rendement te genereren met lagere risico's voor de deelnemers (Boender et al. 2000). Deze solidariteit valt dan ook in

de categorie 'maatschappelijke solidariteit' (De Beer 2005), een vorm van solidariteit die door de overheid wordt georganiseerd.

Bij de AOW zijn de jongeren solidair met de ouderen. De jongeren betalen de premie voor de AOW-uitkering. Er is duidelijk sprake van subsidiërende solidariteit. Deze solidariteit begint echter tegen haar grenzen aan te lopen. In de afgelopen jaren is de betaalbaarheid van de AOW sterk ter discussie komen te staan. De AOW-premie begon eind jaren negentig hoog op te lopen en zou naar verwachting steeds verder stijgen. Daarom is de AOW-premie in 2002 gemaximeerd op 17,9%. Het gevolg hiervan is dat nu nog maar 60% van de AOW-uitgaven via de premies wordt betaald. De rest van het bedrag dat nodig is, wordt onttrokken aan de algemene belastinginkomsten. Op deze manier wordt de solidariteit tussen de generaties vervangen door de solidariteit tussen arm en rijk zoals die in het belastingstelsel aanwezig is. Met name rijkere ouderen zullen zwaarder worden belast. Tegelijkertijd wordt de solidariteit beperkt doordat de AOW-uitkeringen in de loop der jaren niet zijn meegegroeid met de welvaart. Wel werden ouderen gecompenseerd door diverse fiscale maatregelen zodat de netto AOW-uitkering per saldo toch is gestegen. Een derde manier om de kosten van de AOW in de hand te houden is het verhogen van de AOW-leeftijd. Per saldo wordt daarmee de solidariteit met de 66- en de 67-jarigen opgezegd om financiële redenen. Uit deze voorbeelden blijkt dat solidariteit tussen generaties wel aanwezig is, maar dat de financiële last de solidariteit uiteindelijk een halt toeroept.

Bij de aanvullende pensioenen is vaak sprake van intragenerationele solidariteit tussen de verschillende pensioendeelnemers. Deels gaat het dan om kanssolidariteit, het uitmiddelen van kansen tussen deelnemers, deels om subsidiërende solidariteit. In dit laatste geval zijn bepaalde groepen bij voorbaat beter of slechter af doordat zij deelnemen in het pensioenstelsel. Zo betalen mannen relatief veel en vrouwen relatief weinig premie.

Daarnaast kenmerken de aanvullende pensioenen zich ook door solidariteit tussen generaties. In theorie wordt het risico van een tegenvallend rendement verspreid over diverse generaties. Een specifieke generatie zal dan nooit met sterk tegenvallende rendementen worden geconfronteerd, terwijl een andere generatie er juist relatief gunstig van afkomt. Bij goede beleggingsresultaten stijgt immers de buffer. Hiervan kunnen de latere generaties dan profiteren. Als de beleggingsresultaten een periode slecht zijn, daalt de buffer. Deze kan dan door huidige en latere generaties aangevuld worden. Zo kunnen verschillende generaties solidair met elkaar zijn. Deze solidariteit is echter beperkt doordat de buffers van pensioenfondsen niet in het oneindige kunnen fluctueren. Als de pensioenbuffer te groot wordt, dan heeft het fonds de neiging om premievakantie te geven of de pensioenen te verruimen. Als de pensioenbuffer te klein wordt, moet het pensioenfonds herstelacties gaan ondernemen vanwege de minimale dekkingsgraad die een pensioenfonds moet hebben. Per saldo is daardoor de feitelijke solidariteit tussen de generaties aan grenzen gebonden.

Met de kredietcrisis is deze situatie zeer actueel geworden. De huidige generatie zal de tegenvallende beleggingsopbrengsten zelf moeten opvangen. Dit zijn vooral degenen met veel pensioenrechten (en daarmee een behoorlijk pensioenvermogen in het fonds). Zij zitten vlak voor hun pensioen of zijn net gepensioneerd. Op dit moment worden de tegenvallers opgevangen door de pensioenrechten niet meer te indexeren en waar mogelijk op de pensioenrechten te korten. De oudere gepensioneerden, de jongeren en de aankomende generaties lopen minder risico. Hun opgebouwde pensioenrechten zijn relatief gering. In de toekomst zullen de pensioenregelingen worden omgezet in regelingen waarbij het risico meer bij de deelnemer zelf wordt neergelegd. De solidariteit tussen generaties, het belangrijke uitgangspunt binnen het pensioenstelsel, wordt daarmee verder beperkt.

Noten

- 1 Feitelijk kan alleen het nabestaandenpensioen op opbouwbasis omgezet worden in een hoger ouderdomspensioen. Dit is het nabestaandenpensioen dat wordt uitgekeerd als men overlijdt nadat het ouderdomspensioen is ingegaan.
- 2 Het inkomen is gestandaardiseerd voor huishoudensgrootte omdat ouderen vaak een kleiner huishouden hebben en daardoor minder kosten maken.
- 3 Alleen D66 noemde expliciet de verhoging van de AOW als programmapunt.
- 4 Overigens blijken ook de waarderingsgrondslagen van de aandelen stof voor discussie. De commissie-Don, die nieuwe parameters moest vaststellen voor de waardering van aandelen en obligaties, kwam met een verdeeld advies (Commissie Parameters 2009).

Literatuur

- AI-AG (2009). *Notitie Evaluatie Financieel Toetsingskader Pensioenfondsen*. Utrecht: AI-AG
- Beer, P.T. de (2005). Hoe solidair is de Nederlander nog? In: E. de Jong en M. Buijsen (red.), *Solidariteit onder druk? Over de grens tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid* (p. 54-79). Nijmegen: Valkhof Pers.
- Boender, C.G.E., S. van Hoogdalem, R.M.A. Jansweijer en E. van Lochem (2000). *Intergenerationele solidariteit en individualiteit in de tweede pensioenpijler: een scenario-analyse*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Bonenkamp, J. en E. Westerhout (2009). *Intergenerational risk sharing and labour supply in collective pension schemes with defined benefits*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CBS (2010) *Uitgaven AOW blijven onverminderd stijgen*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Commissie Parameters (2009). *Advies betreffende parameters pensioenfondsen*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- CPB (2006). *Keuzes in kaart 2008-2011. Economische effecten van acht verkiezingsprogramma's*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2009). *De grote recessie*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- DNB (2008). *DNB geeft pensioenfondsen verlenging termijn indiening herstelplannen*. Amsterdam: DNB (persbericht 10 november 2008).
- Goudswaard, K.P. (2009). Inspelen op vergrijzing. In: *AE consultancy*, februari 2009, p. 1-4.

- Goudswaard, K.P., R.M.W.J. Beetsma, Th.E. Nijman en P. Schnabel (2010). *Een sterke tweede pijler. Naar een toekomstbestendig stelsel van aanvullende pensioenen*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Kuné, J.B. (2004). *Op weg naar één nationale pensioeninstelling* (oratie v u). Amsterdam: Vossiuspers.
- Kuné, J.B. (2006). Solidariteiten in collectieve pensioenregelingen. In: F. van der Lecq en O. Steenbeek (2006), *Kosten en baten van collectieve pensioensystemen* (p. 23-46). Deventer: Kluwer.
- Lecq, F. van der, en O. Steenbeek (2006). *Kosten en baten van collectieve pensioensystemen*. Alphen aan de Rijn: Kluwer.
- Oorschot, W.J.H. van (1991). Solidariteit in verzekering en sociale zekerheid. Analyse van een begrip. In: *Sociaal Maandblad Arbeid*, jg. 46, nr. 7-8, p. 461-472.
- Schols-van Oppen (2009). *De franchise in pensioenregelingen* (proefschrift). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- SER (2005). *Van alle leeftijden. Een toekomstgericht ouderenbeleid op het terrein van werk, inkomen, pensioenen en zorg*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- SER (2006). *Wegnemen belemmeringen voor doorwerken na 65 jaar*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- Sluimers, D. (2010). Lage rente vertroebelt blik op pensioenfondsen. In: *De Volkskrant*, 19 augustus 2010.
- SZW (2010). *Evaluatie herstelplannen pensioenfondsen*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer van 17 augustus 2010. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Tweede Kamer (2010). *Toekomst pensioenstelsel. Motie van het lid Ulenbelt*. Kamerstuk 32043, nr. 12.
- Van Wijnbergen, S. en R. Beetsma (2010). Dreig niet met verlaging van pensioen, Langetermijnrente van 5 procent is te verwachten; toezichthouders onnodig in paniek. In: *NRC Handelsblad*, 10 juni 2010.
- Verbon (2008). Het verhogen van de AOW-leeftijd volgens minister Donner. In: *Tijdschrift voor Openbare Financien*, jg. 41, nr. 3, p. 133-140.
- VVB/OPF (2009). *Technische opmerkingen AMVB parameters*. Den Haag: Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen.

23

Milieu van later, wiens zorg nu?

Desirée Verbeek en Jeroen Boelhouwer

23.1	Generatieperspectief in duurzame ontwikkeling	525
23.2	Hoe milieubewust is de Nederlandse bevolking?	527
23.3	Wat is milieuvriendelijk gedrag eigenlijk?	532
23.4	Waarom vertonen mensen milieuvriendelijk gedrag?	536
23.5	Het verschil tussen denken en doen	538
23.6	Voornaamste bevindingen	541
23.7	Epiloog: generatieverschil of leeftijdsverschil?	542
	Noten	543
	Literatuur	544

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

Samenvatting

Het overgrote deel van de Nederlanders maakt zich zorgen over het milieu. Milieubesef is echter geen garantie voor milieuvriendelijk gedrag. Drempels voor dit gedrag zijn vooral het gebrek aan kennis (van wat mogelijk is en over de milieueffecten van gedrag), de kosten (milieuvriendelijke producten worden te duur gevonden), de moeite (milieuvriendelijk gedrag wordt moeilijker gevonden) en het comfort (milieuvriendelijke gedragingen worden als minder comfortabel beschouwd). Ook de motieven van mensen die wel kiezen voor milieuvriendelijk gedrag, zijn verschillend. Voor een deel gaat het om gewoontegedrag (de meeste vormen van afval scheiden vallen hieronder), voor een ander deel komt milieuvriendelijk gedrag voort uit de overtuiging dat het belangrijk is, dat er geen keuze meer is, of dat het effect heeft voor de toekomst. De laatste drie motieven zijn op te vatten als een uiting van solidariteit met toekomstige generaties.

Ouderen en jongeren verschillen niet zozeer in hun milieubewustzijn als wel in hun milieugedrag, wat grotendeels komt door een verschil in kennis. Ouderen zijn op de hoogte van een kleiner spectrum aan milieugedragingen dan jongeren, toch doen veel ouderen de dingen waarvan zij denken dat het goed is voor het milieu. Daarbij denken ze ook aan de gevolgen van hun gedrag voor toekomstige generaties. Onder jongeren is de kennis groter, maar de bereidheid tot milieuvriendelijk gedrag kleiner. Jongeren houden meer rekening met het voordeel dat zijzelf hebben van hun gedrag.

De brede kennis onder jongeren biedt wel perspectief, in combinatie met het milieuvriendelijke gedrag van ouderen. Als jongeren zich bij het ouder worden gaan gedragen als de ouderen, is het milieu de winnaar. Indien dit proces doorzet kiest elke nieuwe generatie voor gedrag dat beter is voor het milieu dan dat van de vorige generatie.

23 Milieu van later, wiens zorg nu?

23.1 Generatieperspectief in duurzame ontwikkeling

Dat duurzame ontwikkeling betrekking heeft op de solidariteit tussen generaties blijkt al uit de definitie ervan in het rapport *Our common future*, dat in 1987 werd uitgebracht door de VN-commissie Brundtland (WCED 1987: 4):

Duurzame ontwikkeling betreft een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder daarbij het vermogen van toekomstige generaties in gevaar te brengen om in hun eigen behoeften te voorzien.

Duurzame ontwikkeling vindt dus plaats op de lange termijn, en hangt daarmee nauw samen met solidariteit tussen huidige en toekomstige generaties.¹ Duurzame ontwikkeling heeft ook een internationale dimensie. Behalve om de gevolgen van nu voor later gaat het bij duurzame ontwikkeling ook om verdeling en ongelijkheid binnen de huidige generatie, om de solidariteit tussen hier en elders (zie ook Rotmans et al. 2001; Telos 2008; Beckers et al. 2004; CBS et al. 2009).

Onder duurzame ontwikkeling wordt meer verstaan dan milieu-aspecten, meestal worden er ook nog economische en sociale aspecten onder geschaard. Bij het beschrijven van duurzame ontwikkeling wordt veelal een driekapitalenmodel gebruikt, bestaande uit het sociaal-culturele, ecologische en economische kapitaal (ook wel aangeduid met *people, planet* en *profit*). Het sociaal-culturele kapitaal is het lichamelijke en geestelijke welzijn van mensen; gezondheidszorg, onderwijs, sociale samenhang, sociale participatie, vertrouwen, veiligheid en de woonomgeving. Onder het ecologische kapitaal vallen bijvoorbeeld de kwaliteit van bodem, lucht en water, maar ook natuur en landschap, biodiversiteit, het klimaat, en de beschikbare hoeveelheid grondstoffen. Het economische kapitaal bestaat uit zaken als de schuldenlast van Nederland, investeringen in machines en gebouwen, arbeid en kennisinfrastructuur (Telos 2008; CBS et al. 2009).

Afbakening tot ecologisch kapitaal: milieu

Dit hoofdstuk gaat alleen in op het ecologisch kapitaal en kijkt daarbij naar de solidariteit tussen generaties. Milieuvraagstukken raken automatisch aan solidariteit tussen generaties, omdat de oorzaken van milieuproblemen vaak in het verleden liggen, maar in het heden worden ervaren. De ene generatie is verantwoordelijk, de volgende ervaart de problemen (Jones en De Meyere 2009).

We gaan na in hoeverre Nederlanders zich verantwoordelijk voelen om het milieu in goede kwaliteit door te geven aan toekomstige generaties, en op welke manieren dit plichtsbefes zich uit in hun gedrag. In het bijzonder bekijken we of deze solidariteit met toekomstige generaties generatiespecifiek is. Verschillende generaties kunnen anders tegen het milieu aankijken, bijvoorbeeld omdat ze opgegroeid zijn in perioden waarin milieu op verschillende wijze aandacht kreeg. In de jaren zeventig van de vorige eeuw kwamen de eerste berichten over het uitgeput raken van de olie- en gasvoorraden. In de jaren tachtig en negentig kwamen ook onderwerpen als bodemsanering, geluidshinder,

verzuring, verdroging, het gat in de ozonlaag en luchtvervuiling op de maatschappelijke en politieke agenda te staan. Sinds midden jaren negentig is de aandacht voor de luchtkwaliteit en het streven naar een klimaatneutrale samenleving (reductie van CO_2 -emissies) toegenomen.

Niet alleen kunnen verschillende generaties anders tegen het milieu aankijken, ook hun gedrag kan verschillen. Daarbij speelt mee dat er verschillen zijn in het aanbod aan milieuvriendelijke alternatieven; momenteel zijn dat er meer dan vroeger (toen de oudste generatie jong was).

Om inzicht te krijgen in generatieverschillen in milieuattitudes en milieugegedrag kijken we naar verschillen tussen ouderen en jongeren. We kunnen echter geen harde uitspraken doen over verschillen tussen generaties, omdat ons geen relevante gegevens ter beschikking staan die meerdere decennia beslaan. Hierdoor is een generatie-effect moeilijk te onderscheiden van een leeftijdseffect. In de epiloog proberen we tot enige voorzichtige uitspraken te komen over dit onderscheid.

Opbouw en data

In sociaalwetenschappelijk onderzoek naar milieugegedrag wordt veel gebruikgemaakt van attitudegedragmodellen zoals dat van Fishbein en Ajzen (1975) (zie ook Steg 1999; Gatersleben et al. 2002; Poortinga et al. 2004). In deze onderzoekstraditie wordt de relatie onderzocht tussen milieuhoudingen, milieubewustzijn en milieugegedrag, en wordt vaak verondersteld dat een positieve milieuhouding leidt tot milieuvriendelijk gedrag. De milieuhouding blijkt echter niet zo'n goede voorspeller te zijn van het milieugegedrag. Dat attitudes zich niet altijd vertalen in gedrag komt bijvoorbeeld doordat er voldoende aantrekkelijke en betaalbare milieuvriendelijke gedragsalternatieven moeten zijn om milieugegedrag te kunnen vertonen (zie bv. Spaargaren en Van Koppen 2009).

We besteden in dit hoofdstuk achtereenvolgens aandacht aan milieuattitudes (§ 23.2), milieugegedragingen (§ 23.3), motieven om al dan niet milieugegedrag te vertonen (§ 23.4), en barrières die ertoe leiden dat positieve milieuattitudes niet vanzelfsprekend resulteren in milieuvriendelijk gedrag (§ 23.5). We proberen in dit hoofdstuk antwoord te geven op de vraag of ouderen en jongeren verschillen in milieubesef en in milieuvriendelijk gedrag. Ook bekijken we of een gevoel van verantwoordelijk jegens toekomstige generaties aanzet tot milieuvriendelijk gedrag. Kopen mensen bijvoorbeeld een milieuvriendelijke auto omdat deze minder uitstoot veroorzaakt en men daarmee de wereld een beetje schoner (of minder vervuild) achterlaat voor toekomstige generaties? Of hebben economische overwegingen de overhand: de aanschaf is gesubsidieerd, de auto rijdt zuiniger en men hoeft dus minder vaak te tanken.

We maken gebruik van verschillende enquêtes: Culturele Veranderingen in Nederland (CV), Continu onderzoek burgerperspectieven (COB), de Duurzaamheidsmonitor van INSnet (DM2007, een internetsurvey),² de Eurobarometer (Eb 72, najaar 2009) en Nederland in Generaties (NiG2010). Op grond van gegevens uit deze enquêtes kunnen we wel iets zeggen over milieuattitudes en milieugegedrag, maar niet over de relatie daartussen of over de motieven van mensen om zich al dan niet milieuvriendelijk te gedragen. Daarom zijn er aanvullende gegevens verzameld. Er zijn in juni 2010 vier groepsgesprekken over deze onderwerpen gehouden met Nederlandse consumenten. De aandacht ging in het

bijzonder uit naar hun gedragsmotieven, zoals de solidariteit die zij voelen met toekomstige generaties. Ook hebben we de deelnemers aan het woord gelaten over de discrepantie tussen hun eigen attitudes en gedragingen. Wat maakt het soms moeilijk om milieuvriendelijk gedrag te vertonen? De deelnemers werden ingedeeld in groepen op basis van leeftijd (jonger dan 35 jaar of ouder dan 55 jaar) en de mate waarin zij milieubewust gedrag vertonen (vastgesteld aan de hand van negentien milieugedragingen). Er zijn vier groepen samengesteld: jongvolwassenen met minder milieubewust gedrag, jongvolwassenen met meer milieubewust gedrag, ouderen met minder milieubewust gedrag, en ouderen met meer milieubewust gedrag (Schothorst en Ter Berg 2010; internetbijlage bij dit hoofdstuk). Alle deelnemers voerden een zelfstandig huishouden. Thuiswonende jongeren of bewoners van studentenhuizen of verzorgingshuizen hebben niet aan het onderzoek deelgenomen. Er is ook gestreefd naar spreiding in sekse en opleiding. Korthedshalve zullen we in dit hoofdstuk spreken over jongeren in plaats van jongvolwassenen.

23.2 Hoe milieubewust is de Nederlandse bevolking?

Het milieugedrag van mensen is afhankelijk van de mogelijkheden waarover ze beschikken en van de motieven die ze hebben. Daarbij kunnen we algemene en specifieke motieven onderscheiden (Steg 1999: 13). Om te beginnen bekijken we een algemeen motief (algemeen milieubesef), omdat dit een basis kan vormen voor meerdere gedragingen. Welke specifieke motieven er te onderscheiden zijn komt later aan de orde (in § 23.4).

Is er een probleem?

De meeste Nederlanders denken dat er sprake is van klimaatverandering: 71% (SCP 2010: 24). Dat betekent echter niet dat zij van mening zijn dat het milieu er nu al slecht voor staat. De huidige toestand van het milieu wordt door ongeveer 60% van de Nederlanders als positief bestempeld (Eurobarometer najaar 2009). Daarmee zijn Nederlanders positiever dan andere Europeanen: van hen is 44% positief gestemd over het milieu.

Het merendeel van de Nederlanders vindt dus dat er sprake is van klimaatverandering, maar denkt ook dat deze nog niet zichtbaar is in het milieu. Deze mening zou de oorzaak kunnen zijn van een zekere scepsis onder de Nederlanders: een vrij grote groep (ongeveer een derde) is het eens met de stelling dat het probleem van milieuvervuiling wordt overdreven (zie tabel 23.1). Ook is een derde het eens met de stelling dat de aandacht voor het broeikaseffect sterk overdreven is.

Als we beide stellingen opvatten als uitingen van milieubewustzijn, dan is dat van jongeren groter dan dat van ouderen (van de jongeren tot 25 jaar is 38% het niet eens met beide stellingen, van de ouderen boven de 65 jaar (26%).³ Ook zijn er minder sceptici onder de jongeren: 18% van hen is het met beide stellingen eens, terwijl dat bij de ouderen 39% is (cijfers niet in tabel).⁴

Tabel 23.1

Erkenning van milieuproblematiek, naar leeftijd (in procenten)

	allen			(helemaal) mee eens					
	(helemaal) mee eens	neutraal	(helemaal) mee oneens	15-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	≥ 65 jaar
De aandacht voor het broeikaseffect is sterk overdreven (n = 2529).*	34	23	43	27	19	28	33	41	48
Het hele probleem van de milieuvervuiling wordt wel wat overtrokken (n = 2523).*	32	19	49	26	16	25	29	38	47

* Significant verschil tussen jongeren en ouderen (p < .001).

Bron: SCP (NiG'10)

Uit het voorgaande komt een wat gemengd beeld van het milieubewustzijn naar voren. Dat bleek ook in de focusgroepen het geval te zijn. De deelnemers daaraan vinden wel degelijk dat er een milieu- en klimaatprobleem is, maar tegelijkertijd geven sommigen van hen blijk van enig cynisme over bijvoorbeeld de film van Al Gore over klimaatverandering (die in 2006 veel aandacht kreeg): 'Wat Al Gore zegt, daar ben ik het helemaal niet mee eens. Het is een lobby van hem [...] is overtrokken' (milieubewuste oudere). Ook is het voor enkele deelnemers de vraag welke rol Nederland kan spelen bij het milieuprobleem: 'Ik twijfel er wel aan of klimaatverandering ontstaat door milieuvervuiling, dat zijn natuurlijke processen, het klimaat verandert gewoon' (milieubewuste jongere).

De milieuproblematiek staat dan ook niet bovenaan als aan mensen gevraagd wordt om aan te geven wat de belangrijkste problemen in Nederland zijn. Dan wordt milieu (en natuur) slechts door 9% genoemd, ver achter zaken als 'samenleven, waarden en normen' (41%), 'inkomen en economie' (33%) en 'politiek en bestuur' (30%) (SCP 2009: 72). Dat is overigens in de rest van Europa niet anders: het milieu wordt door slechts 4% van de Europeanen gezien als een van de twee belangrijkste problemen (Eurobarometer najaar 2009). In Nederland is 7% die mening toegedaan. Werkloosheid en de economische situatie voeren de ranglijst aan, zowel in Nederland als elders in Europa.

Een probleem voor toekomstige generaties

Hiervoor bleek dat de kwaliteit van het milieu blijkbaar niet als een probleem voor nú wordt gezien. En ook nog niet echt als een probleem voor de nabije toekomst, want slechts 13% denkt dat de toestand van het milieu de komende twaalf maanden slechter zal worden, terwijl 34% verwacht dat die zal verbeteren (Eurobarometer najaar 2009). De milieukwaliteit is wel een probleem voor de verdere toekomst: 41% van de Nederlanders is van mening dat 'milieu' het grootste probleem voor toekomstige generaties zal zijn, waarmee het met stip op de eerste plaats terecht komt (CBS et al. 2009: 89-91). Internationaal gezien is dat opvallend, want deze perceptie delen we alleen met de Scandinavische landen; elders in Europa wordt vooral werkloosheid als hét probleem voor de toekomst gezien.

Dat milieu een probleem is voor de verdere toekomst blijkt ook uit het feit dat een ruime meerderheid van 63% zich zorgen maakt over de 'gevolgen van natuur-, milieu- en klimaatproblemen voor toekomstige generaties' (zie tabel 23.2). De 15- tot 25-jarigen maken zich iets minder vaak zorgen dan de 65-plussers (respectievelijk 55% en 65%). Het is niet zo dat de zorgen geleidelijk toenemen met het ouder worden; jongeren maken zich minder zorgen dan alle andere leeftijdsgroepen (waartussen bijna geen verschil is). Als we echter ook rekening houden met het inkomen, de opleiding en het geslacht van de respondenten dan vervalt het onderscheid naar leeftijd en is vooral het opleidingsniveau van invloed (zie tabel B23.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl). Mensen die kinderen hebben, maken zich niet meer zorgen over de gevolgen van natuur-, milieu- en klimaatproblemen voor toekomstige generaties dan mensen zonder kinderen (zie tabel B23.1). Ook in de focusgroepen bleken ouderen meer dan jongeren van mening te zijn dat ze milieuvriendelijk gedrag verplicht zijn aan toekomstige generaties: 'Als ik mijn krantje naar de papierbak breng, dan merk ik daar niets van. Maar mijn kinderen wel.' Er is echter nagenoeg geen verschil tussen jongeren en ouderen als de stelling wordt voorgelegd dat milieubescherming nu belangrijk is voor toekomstige generaties: een grote meerderheid van 85% is het hiermee eens (tabel 23.2).

Tabel 23.2

Erkenning van milieuproblematiek, naar leeftijd (in procenten)

	allen			(helemaal) mee eens					
	(helemaal) mee eens	neutraal	(helemaal) mee oneens	15-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	≥ 65 jaar
Ik maak me zorgen over de gevolgen van natuur-, milieu- en klimaatproblemen voor toekomstige generaties (n = 2497).*	63	22	16	55	66	66	65	61	65
Milieubescherming nu is belangrijk voor toekomstige generaties (n = 2532).**	85	11	5	87	86	86	88	83	82

* Significant verschil tussen jongeren en ouderen ($p < .001$).** Significant verschil tussen jongeren en ouderen ($p < .05$).

Bron: SCP (NiG'10)

Bij wie ligt de oplossing?

Nederlanders zijn zich bewust van de problemen rondom milieuvervuiling en klimaatverandering. Niet alleen is men zich ervan bewust, de overgrote meerderheid van de Nederlanders vindt het ook belangrijk om milieumaatregelen te nemen ten behoeve van toekomstige generaties (zie § 23.2). Tegelijkertijd heerst er scepsis over de ernst van de problemen en over de rol die Nederland kan vervullen als klein land op het wereldtoneel. We stellen ons de vraag of Nederlanders zichzelf (een deel) van het probleem en de oplossing toe-eigenen, of dat dit voornamelijk op andere partijen wordt afgeschoven, zoals overheden en het bedrijfsleven.

Uit de internetsurvey van ins net blijkt dat verreweg de belangrijkste rol wordt toegekend aan de nationale overheid. In dat onderzoek wijst twee derde van de respondenten de nationale overheid aan als instantie die de belangrijkste voorbeeldfunctie heeft als het gaat om duurzame ontwikkeling (tabel 23.3). Op de tweede plaats komen bedrijven en de industrie en op de derde plaats zetten mensen zichzelf. Meer ouderen dan jongeren vinden dat ze zelf een voorbeeldfunctie hebben. In de focusgroepen kwam dit ook duidelijk naar voren: 'Je geeft je kinderen een voorbeeld mee'. Het meest opvallend in de focusgroepen was echter dat vooral jongeren onderkennen dat er weliswaar een probleem is, maar dat dat niet hún probleem is. Zij zijn niet per se degenen die er iets aan moeten doen. Waarom de jongeren dit vinden komt later aan bod (in § 23.3). Hier constateren we dat deze houding niet alleen aanwezig was in de groep minder milieubewuste jongeren, maar ook in de groep milieubewuste jongeren, zij het minder sterk.

Tabel 23.3

'Wie vervult volgens u de belangrijkste voorbeeldfunctie als het gaat om duurzame ontwikkeling?', naar leeftijd (n = 1359; in procenten)^{a, b}

	allen	18-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	≥ 65 jaar
nationale overheid	67	66	77	68	64	66	62
bedrijven/industrie	41	41	47	41	45	38	34
ikzelf	37	25	42	40	40	36	36
lokale overheid	23	19	22	22	22	24	29
milieu- en consumentenorganisaties	20	28	11	16	18	23	28
internationale organisaties	17	20	16	18	18	18	12
andere burgers/consumenten	12	18	14	14	10	11	8
ouders	11	10	13	11	12	11	11
leraar/school	7	8	6	9	8	4	8

a De respondenten konden maximaal drie antwoorden aankruisen.

b Omdat de representativiteit van internetpanelonderzoek onduidelijk is, werden er geen significantietoetsen uitgevoerd.

Bron: ins net (DM'07)

Als het gaat om de voorbeeldfunctie voor duurzame ontwikkeling volgen de ouders en de school op grote afstand van de overheid en het bedrijfsleven (tabel 23.3). Waarschijnlijk denken mensen vooral aan duurzame ontwikkeling van de samenleving als geheel. In de focusgroepen bleek namelijk dat opvoeding er wel degelijk toe doet als het gaat om het eigen milieugedrag. Jongeren geven aan milieubewust gedrag te vertonen 'omdat ze zo opgevoed zijn' en ouderen hopen dat hun kinderen het milieuvriendelijke gedrag van hen hebben overgenomen: 'die tussen 20 en 35 jaar hebben een stukje opvoeding meegekregen, die zijn echt wel bewust hoor' (oudere deelnemer).

Door de voorbeeldfunctie van ouderen kan gewoontegedrag ontstaan: iemand brengt zijn papier naar de papierbak omdat zijn ouders het ook deden. Bij die handeling hoeft milieubewustzijn geen rol te spelen. Ouders kunnen hun kinderen wel milieubewustzijn bijbrengen door met hen over de milieuproblematiek te praten en hen over die problematiek te informeren. Behalve via de opvoeding kan milieubewustzijn ook bijgebracht worden in het onderwijs. Als gekozen moet worden tussen school en gezin, vindt 32% van de ouderen dat het gezin de belangrijkste rol speelt als het gaat om het bijbrengen van milieubewustzijn, terwijl dat bij de jongeren 18% is (cv2008). Overigens vindt van beide groepen een meerderheid van ongeveer 60% dat school en gezin een even grote rol spelen.

Uit de focusgroepen kwam ook naar voren dat zowel jongeren als ouderen een rol voor 'de overheid' zien weggelegd bij het oplossen van de milieuproblemen. Nederlanders vinden echter niet dat het oplossen van deze problemen een hoge prioriteit moet krijgen: als mensen gevraagd wordt naar de belangrijkste doelstellingen voor de politiek, dan neemt milieu slechts een zeer bescheiden plaats in ('het bestrijden van milieuverontreiniging' komt niet voor in de top 5, zie sCP 2009: 76).⁵ Ook werd in de focusgroepen meermaals verwezen naar het internationale karakter van de milieuproblematiek, zowel door de jongeren als door de ouderen. Nederlanders zien dan ook een grote rol weggelegd voor de Europese Unie. Gevraagd naar de zaken die volgens hen op gezamenlijk Europees niveau beslist moeten worden noemt 78% de bescherming van het milieu, die daarmee op de tweede plaats komt, na het bestrijden van terrorisme (door 88% genoemd), maar nog voor defensie en buitenlandse zaken en integratie (beide door iets meer dan 60% genoemd, Eurobarometer najaar 2009).

De probleemtoe-eigening van ouderen is dus groter dan die van jongeren. Ouderen zien een grotere rol weggelegd voor zichzelf en voor het gezin. Ouderen zijn bovendien meer dan jongeren bereid om extra kosten te maken als dat nodig is voor een beter milieu (zie tabel 23.4).⁶ Wanneer men zich het probleem niet toe-eigent, zal men er ook geen extra geld voor over hebben. Het betekent echter niet dat mensen die niet bereid zijn om meer geld uit te geven aan milieuvriendelijker producten, zich het milieuprobleem niet toe-eigenen. Iemand kan er bijvoorbeeld ook voor kiezen om minder te consumeren of om milieuvriendelijke, kostenbesparende maatregelen te nemen.

Tabel 23.4

Toe-eigening van milieuproblematiek (in procenten)

	allen		(helemaal) mee eens						
	(helemaal) mee eens	neutraal	(helemaal) mee oneens	15-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	≥ 65 jaar
Een beter milieu mag me meer geld kosten (n = 2478).*	46	29	25	40	44	45	45	52	50

* Significant verschil tussen jongeren en ouderen (p < .001).

23.3 Wat is milieuvriendelijk gedrag eigenlijk?

Zijn Nederlanders bekend met milieuvriendelijke gedragsalternatieven? En wat verstaat men eigenlijk onder milieubewust gedrag? Zijn er daarin verschillen waar te nemen tussen jongeren en ouderen?

Milieuvriendelijk gedrag volgens de jongere en oudere Nederlander

Jongeren en ouderen verschillen van elkaar in wat zij verstaan onder milieuvriendelijk gedrag. Niet alleen het aantal milieugedragingen dat zij kennen loopt uiteen, ook het karakter ervan verschilt.

De ouderen in de focusgroepen noemen allereerst veel gedragingen die met afval scheiden te maken hebben. Ze hebben uitgebreide kennis op het gebied van afvalscheiding (tabel 23.5). In de focusgroep met milieubewuste ouderen ontstond de volgende opsomming:

'Respondent A: Het scheiden van afval. Kan ik doen. En dat doe ik dan ook. Plastic, glas, papier. Huishoudelijk. Respondent B: Batterijen, kurken, lampen. Respondent C: Verf. Respondent A: Klein chemisch afval. Respondent D: Accu's. Respondent E: Bestrijdingsmiddelen. Respondent B: Kurk: daar worden platen van gemaakt en er zijn centra die dat weer kunnen gebruiken. Respondent C: Creatief met kurk. Respondent A: Ik spaar blik voor mijn kleinkinderen, die leveren dat in.' Daarnaast verstaan ze onder milieuvriendelijk gedrag het zuinig omgaan met water, elektriciteit en gas. Minder consumeren door zuinig om te gaan met spullen zien ze ook als milieuvriendelijk gedrag. Zelfs als dat leidt tot milieuvriendelijk gedrag: de wasmachine van 25 jaar oud wordt niet vervangen, hoewel die niet zuinig meer is in zijn water- en stroomverbruik.

De milieugedragingen die de ouderen noemen sluiten naadloos aan op het jaren zeventig milieudiscours waarin hergebruik, spaarzaamheid en kleinschaligheid centraal stonden. Met dit discours en met dit type milieugedragingen zijn zij opgegroeid; deze gedragingen zijn hen dus aangeleerd (m.a.w. er is sprake van een cohorteffect).

De jongeren kennen een veel breder scala aan milieugedragingen dan de ouderen.

Naast het scheiden van afval en het nemen van water-, energie- en gasbesparende maatregelen, noemen zij ook zaken die het niveau van de alledaagse handelingen overstijgen, zoals het doen van eenmalig grote investeringen. 'Waar kan je tegenwoordig nog niet HR-ketels kopen?' en 'Ik ben altijd een klein beetje aan het uitkijken naar zo'n klein windmolentje die je op je dak kan zetten in een woonwijk' (milieubewuste jongeren). Ten slotte denken de jongeren bij milieubewust gedrag ook aan milieuvriendelijk consumptiegedrag. Biologisch vlees, FSC-hout, seizoensgroenten, de 'groene' banken ASN en Triodos, groene stroom, Het Nieuwe Rijden, minder vaak op vliegvakantie gaan en klimaatcompensatie van Green Seat worden zoal genoemd.

Jongeren zijn opgegroeid met een breed repertoire aan milieugedragingen en een breed aanbod aan milieuvriendelijke producten en diensten. Voor de ouderen is dat niet het geval. Biologische producten zijn pas sinds een aantal jaren gewoon in de supermarkt, het warenhuis, de bouwmarkt en de woonwinkel te verkrijgen. Ook van klimaatcompensatie, groene stroom en HR+-ketels was een aantal decennia geleden nog geen sprake. Bij ouderen staan deze ontwikkelingen dan ook minder goed op het netvlies.

Tabel 23.5

Milieubewust gedrag volgens jongvolwassenen en ouderen^a

ouderen	afval	groente-, fruit- en tuinafval (gft), papier, glas, plastic, accu's, batterijen, verf,
en jong-	scheiden	kurk, blik, medicijnen, spoorbielzen
volwassenen	energie	gordijnen dicht, verwarming lager zetten, minder heet wassen, stekkers uit stop-
	besparen	contact, apparaten niet op stand-by laten staan, lamp uitdoen in de ruimte waar
		je niet bent, spaarlampen, waterbed uitzetten, energiezuinige apparaten kopen
	water	korter douchen, regenton, waterbesparende douchekop en toiletknop
	besparen	
	materiaal	hergebruik van spullen, lang meegaan van spullen en apparaten,
	besparen	kringloopwinkel, marktplaats, geen plastic tasjes aannemen, brodtrommel i.p.v. boterhamzakjes
jong-	mobilititeit	niet met de auto indien mogelijk, thuis werken, carpoolen, zuiniger auto
volwassenen		aanschaffen, meer met ov of op de fiets, elektrisch rijden, Het Nieuwe Rijden
	vakantie	minder vaak vliegen, klimaatcompensatie
	voeding	biologisch vlees of andere voedingsmiddelen, afgestemd inkopen doen, streekproducten, seizoensproducten, vegetarisch eten, minder vlees eten, 'eerlijke' producten kopen (fair trade)
	wonen	woningisolatie, dubbel glas, zonnepanelen, watergedragen verf, fsc-hout, groene stroom, HR+-ketel.
	kleding	tweedehands kleding, kinderarbeidvrije kleding, kleding van biologische katoen

a De complete lijst van genoemde milieuedragingen is te vinden in de bijlage op internet.

Bron: SCP (focusgroepgesprekken juni 2010)

Gedragen Nederlanders zich milieubewust?

Kennis van milieuvriendelijke gedragingen is bij de meeste Nederlanders ruimschoots aanwezig. Maar dat betekent niet dat zij hun gedrag laten beïnvloeden door deze kennis. Toch kan van een aantal milieuedragingen gezegd worden dat deze gemeengoed zijn geworden. Het scheiden van afval is iets wat de meeste mensen wel doen, zeker waar het scheiden van glas, papier en klein chemisch afval betreft (87%) (zie tabel 23.6^c). Het percentage dat het gft-afval scheidt is lager. Vermoedelijk omdat in veel steden het gft-afval niet apart van het gewone huisvuil wordt opgehaald. Gedrag dat men meestal vertoont wordt 'gewoontegedrag': mensen doen het zonder er bewust bij na te denken en vaak ook zonder een bewuste link met het milieu te leggen (Beckers et al. 2004: 41). De meeste deelnemers aan de focusgroepen doen aan gescheiden papier- en glaszameling: 'Dat is volgens mij opvoeding. Er is mij als kind geleerd: papier moet in de papierbak. Dat vind ik zo gewoon om te doen' (milieubewuste jongere) en 'Het is er gewoon ingegroeid, je gaat gescheiden alles wegbrengen' (milieubewuste oudere). Toch is er in de groep minder milieubewuste jongeren nog een fors aantal deelnemers dat ook het glas en papier bij het overige afval gooit: 'Wat ik meer aan milieuedrag kan doen? Ik zou wel afval kunnen scheiden [...] en ik woon 800 meter van m'n werk maar ik pak m'n auto wel altijd.' Het nemen van energie- of waterbesparende maatregelen is een andere veelvoorkomende actie. Zo zet ruim 97% van de mensen 's nachts de verwarming lager of uit, bijna 80% let bij de aanschaf van nieuwe apparaten op het energielabel, en 64% heeft spaarlampen (zie

tabel 23.6). Deze en andere energie- en waterbesparende maatregelen, waaronder ook het hanteren van een zuinige rijstijl bij het autorijden (Het Nieuwe Rijden) zijn allemaal kostenbesparend. Omdat deze gedragingen direct iets opleveren, worden ze veel toegepast in het alledaagse handelen. ‘Een spaarlamp koop ik natuurlijk ook voor mijzelf, omdat ik weet dat ik er uiteindelijk gewoon geld mee bespaar’ (milieubewuste jongere). Aan het besparen van water, energie of benzine zit wel een grens. Het moet wel leuk blijven: ‘Soms vind ik het ook wel lekker om als eerste bij een stoplicht weg te rijden’ (minder milieubewuste jongere). En men wil niet inleveren op comfort. In één van de focusgroepen geeft een minder milieubewuste oudere aan best meer te kunnen doen aan milieubesparende maatregelen: ‘bijvoorbeeld minder douchen, maar ik vind het heerlijk om lang onder de douche te staan.’ Uit de internetenquête van insnet blijkt dat dit met name voor jongeren erg belangrijk is; het percentage 18- tot 25-jarigen dat de kraan of douche niet langer aan laat staan dan nodig is, is veel lager dan onder andere leeftijdsgroepen.

Het kopen van biologische producten voorzien van het EKO-keurmerk of een ander milieukeurmerk is veel minder populair (slechts 18% van de mensen doet dit, zie tabel 23.6). Dit kwam ook uit de focusgroepen naar voren. Bij gebrek aan informatie over de positieve bijdragen aan het milieu kiezen mensen voor de niet-milieuvriendelijke variant van het product (over de behoefte aan informatie over het nut van milieugedragingen meer in § 23.5). En niet zelden is de milieuvriendelijke variant ook een stuk duurder dan de gewone variant, waardoor deze niet gekozen wordt: ‘Maar ik vind het prijsverschil [tussen biologisch en niet-biologisch voedsel] best fors, nog steeds. Zodra het prijsverschil acceptabel is, dan probeer ik het ook wel te doen [...]. Zoals laatst, [...] had je inderdaad alle biologische producten met een relatieve korting, nou dan sla ik ook gelijk goed in’ (milieubewuste jongere).

Jongeren én ouderen doen hun best om op materialen te besparen. Ze weigeren plastic tasjes bij het doen van de boodschappen en bereiden de restjes van een vorige maaltijd. Bij het herstellen van kleding ontstaan grote verschillen tussen jongeren en ouderen. 41% van de 65-plussers doet dat altijd of vaak, tegenover 27% van de 18-24-jarigen (tabel 23.6). Deze verschillen komen ook naar voren uit de reacties uit de focusgroepen. Bij ouderen gaan spullen lang mee, terwijl jongeren producten al vervangen voordat deze oud en versleten zijn, simpelweg omdat ze uit de mode zijn of er nieuwere varianten beschikbaar zijn – bijvoorbeeld in het geval van mobieltjes. ‘Als ik zie hoeveel mobieltjes ze hebben [...] wij wachten tot het versleten is’ (oudere deelnemer). In de focusgroep met milieubewuste jongeren werd iets genuanceerder gedacht over het eigen consumptiegedrag, maar ook daar werd de ‘wisseltruc’ met de mobieltjes erkend: ‘Ik hou van high-tech en van snuffjes en zo. Dus na vier jaar vind ik het wel saai worden.’

Tabel 23-6

‘Hoe vaak kiest u voor onderstaand gedrag?’^a

	alleen		altijd/vaak											
	altijd/ vaak	soms nooit	18-24 jaar		25-34 jaar		35-44 jaar		45-54 jaar		55-64 jaar		≥ 65 jaar	
			69	10	21	54	53	67	73	76	80	87	89	91
afval scheiden	scheiden van groentes, fruit- en tuinafval (n = 1317) scheiden van glas, papier, verf, lampen, klein chemisch afval (n = 1357)													
energie sparen	’s nachts de verwarming lager zetten of uitzetten (n = 1353) licht/verwarming uitschakelen in ruimten waar niemand aanwezig is (n = 1359)													
energie sparen	de kraan/douche niet langer open laten staan dan nodig is (n = 1357) bij de aankoop van nieuwe apparaten opletten of deze energiezuinig zijn (n = 1353)													
energie sparen	gebruikmaken van spaarlampen (n = 1356)													
consumptie	letten op een biologisch keurmerk bij de aanschaf van meubelen/ producten (n = 1314)													
consumptie	Biologische producten zoals groenten, vlees of vis eten (n = 1355)													
materiaal	overgebleven voedsel opnieuw bereiden (n = 1350) zelf kleding herstellen (n = 1338)													
materiaal	plastic tasje weigeren bij de aankoop van producten/boodschappen (n = 1356)													
mobilititeit	op vakantie/zakenreis gaan met de trein (n = 1223) een zuinige rijstijl toepassen (n = 1111)													
mobilititeit	CO ₂ -uitstoot compenseren (n = 827)													

^a Omdat de representativiteit van internetpanelonderzoek onduidelijk is, werden er geen significantietoetsen uitgevoerd.

Bron: insnet (DM’07)

Uit de focusgroepen komt duidelijk naar voren dat mensen zich in en om het huis milieuvriendelijk gedragen, mits het binnen bepaalde comfort- en gemaksgrenzen past. Maar kom niet aan de auto. Sommigen willen wel zuiniger rijden, of een zuiniger auto kopen, maar minder rijden of de auto weg doen, dat gaat te ver. De vakantie aanpassen gaat ook te ver. 'Ik kies nog steeds mijn vakantie op waar ik graag heen wil op vakantie' (milieubewuste jongere) (zie ook Verbeek 2009). De vakantiekeuze van de deelnemers aan de focusgroepen wordt niet beïnvloed door hun milieubewustzijn en kennis van alternatieven zoals dichterbij huis op vakantie gaan, met de trein of bus op vakantie gaan, of het overnachten in milieuvriendelijker accommodaties. Hoogstens het compenseren van de veroorzaakte uitstoot is een optie. Op deze manier kunnen mensen het ongemakkelijke gevoel verkleinen dat ontstaat door de discrepantie tussen de milieuvriendelijke houding en het milieuvriendelijke gedrag (vliegen).

Afsluitend kunnen we op basis van de resultaten uit de focusgroepen en de internetsurvey van insnet grofweg twee groene leefstijlen onderscheiden⁸: de ene heeft zuinigheid en consuminderen als doel – men neemt energie- en waterbesparende maatregelen en gaat zuinig om met producten. De andere stijl hoort bij een groep die onverminderd consumeert, maar wel probeert zo veel mogelijk 'groene' producten aan te schaffen: ze letten op milieukeurmerken, op het energielabel, kiezen voor de groene of eerlijke variant van een product, en als dat niet mogelijk is, biedt klimaatcompensatie een uitkomst. De eerste groene leefstijl sluit meer aan bij ouderen, de tweede meer bij jongeren.

23.4 Waarom vertonen mensen milieuvriendelijk gedrag?

Welke motieven hebben Nederlanders om zich milieuvriendelijk te gedragen, en zijn er verschillen in motivatie tussen jongeren en ouderen? Milieugedrag kan worden vertoond met het oog op de maatschappelijke baten die dat nu of in de toekomst opleveren kan. Men streeft er bijvoorbeeld naar de wereld goed achter te laten voor volgende generaties, naar het verbeteren van het dierenwelzijn, naar het voorkomen van kinderarbeid, of naar solidariteit met mensen in ontwikkelingslanden.

Maar aan het vertonen van milieuvriendelijk gedrag hoeven niet per se maatschappelijke motieven ten grondslag te liggen. Er kan ook gekozen worden voor dit gedrag uit individueel belang, bijvoorbeeld omdat er geld mee bespaard kan worden, omdat men het gezonder of lekkerder vindt, omdat men er een goed gevoel van krijgt, of omdat het positief bijdraagt aan iemands imago.

Ten slotte is het zo dat achter veel gedragingen geen bewuste motivatie zit, omdat het routinehandelingen zijn die men verricht zonder erbij na te denken. Men vertoont sommige milieugedragingen omdat men het gewend is, omdat men niet beter weet, omdat het zo aangeleerd is tijdens de opvoeding, of omdat het nu eenmaal zo hoort.

Routine speelt een rol voor zowel jongeren als ouderen, en voor zowel de meer als de minder milieuvriendelijke mensen. Daarom gaan we specifiek in op de wisselwerking tussen individuele en maatschappelijke motieven achter milieugedragingen.

In de groeps gesprekken geven de *minder milieuvriendelijke jongeren* duidelijk aan dat individuele motieven voor hen van groter belang zijn dan maatschappelijke motieven. De positieve effecten voor jezelf zijn namelijk herkenbaar: je hoeft minder vaak te tanken als je zuinig rijdt, de grijze bak zit minder snel vol als je er geen papier en glas in doet, en het niet stand-by laten staan van apparaten zie je terug in de energierekening. De maatschappelijke effecten van milieuvriendelijke gedragingen zijn hen onbekend en vormen dus geen reden om dat gedrag te vertonen. Het is belangrijk dat milieugedrag gepaard gaat met individuele voordelen. Als het dan ook nog beter is voor het milieu, dan is dat mooi meegenomen. Milieuvriendelijk gedrag dat geen individuele voordelen heeft, wordt niet overwogen.

Voor de *milieuvriendelijke jongeren* geldt dat zij zich in hun milieugedrag vooral laten leiden door maatschappelijke motieven, omdat ze zelf weinig merken van de voordelen die het oplevert (de effecten zullen namelijk pas in de toekomst merkbaar zijn). Ze vertonen het gedrag in de hoop dat het beter is voor het milieu. Tegelijkertijd geven zij aan dat ook individuele motieven hun gedrag beïnvloeden. Sommigen voelen zich schuldig als ze het niet doen. Anderen doen het om gezondheidsredenen, of omdat de producten lekkerder zijn.

Ook de *ouderen*, zowel de *meer als de minder milieuvriendelijke*, geven aan dat er een combinatie van maatschappelijke en individuele motieven aan hun milieugedragingen ten grondslag ligt. Men doet het voor de milieuvoordelen die ermee gepaard gaan, maar ook voor de kinderen en kleinkinderen, voor de portemonnee, voor de eigen gezondheid, omdat het zonde is om het niet te doen, of omdat je je er een beter mens door voelt.

Het feit dat de individuele baten een belangrijke (en soms zelfs doorslaggevende) rol spelen in de keuze om milieuvriendelijk gedrag te vertonen, past bij het hedendaagse hedonisme en het 'hier-en-nudenken', waarin weinig oog is voor de lange termijn en voor rechtvaardigheid tussen generaties (zie Jones en De Meyere 2009: 136; Spangenberg en Lampert 2009).

Ingezoomd: solidariteit tussen generaties als motief

Solidariteit tussen generaties is voor de deelnemers aan de insnet-survey het belangrijkste motief om producten te kopen die een positieve bijdrage leveren aan milieukwaliteit en dierenwelzijn, en die een voor de producent eerlijke prijs hebben (tabel B23.2). De mensen die milieuvriendelijk consumeren beschouwen het als de verantwoordelijkheid van de nu levende generatie om de aarde goed na te laten voor toekomstige generaties, en ze voelen een collectieve verantwoordelijkheid jegens die generaties (zie § 23.2, zie ook WRR 1999). In deze subparagraaf gaan we dieper in op solidariteit tussen generaties als motief voor milieuvriendelijk gedrag.

In de Duurzaamheidsmonitor van insnet uit 2007 is de volgende open vraag gesteld: 'Wanneer zou u zich duurzamer gedragen?' Hier is een breed scala aan antwoorden op gegeven, variërend van 'als de overheid het zou stimuleren' en 'als het niet veel duurder is', 'als het niet meer moeite kost', 'als de hele wereld meedoet', 'als de informatie eerlijk en objectief is', 'als de producten makkelijker verkrijgbaar zouden zijn' tot 'als het beter is voor het milieu en voor de toekomst van onze kinderen'. Zoomen we in op de

antwoorden die verwijzen naar het zorgen voor de toekomst en toekomstige generaties, dan blijkt dat deze zich rond drie verschillende motieven clusteren.

Ten eerste geven mensen aan zich duurzamer te gaan gedragen zodra handelen noodzakelijk is om de toekomst te kunnen redden.

Ik zou me duurzamer gedragen als:

- het milieu wordt aangetast en niet meer hersteld kan worden, want onze kinderen moeten ook goed kunnen leven.
  - er in de toekomst in mijn eigen omgeving problemen zullen ontstaan wanneer ik me niet duurzamer ga gedragen.
  - het me zo duidelijk wordt dat er geen keus meer is wat betreft de toekomst.
  - mijn kinderen later (als ik kinderen krijg) in de shit van mij komen te zitten.
  - zeer duidelijk werd gemaakt dat mijn kleinkinderen gevaar zouden lopen.
-

Ten tweede zeggen zij zich duurzamer te zullen gedragen wanneer er duidelijkheid bestaat over het positieve effect van dat gedrag.

Ik zou me duurzamer gedragen als:

- ik zou kunnen vaststellen dat het daadwerkelijk bijdraagt aan een positieve ontwikkeling t.b.v. de volgende generatie(s).
  - het beter is voor het milieu en voor de toekomst van onze kinderen.
  - ik kan bijdragen dat de schade die wij aanbrengen zeer beperkt blijft met als gevolg dat generaties na ons een vrije keuze krijgen over hoe ze hun leven willen inrichten.
  - hiermee toekomstige generaties in een beter milieu kunnen leven en dit hedendaags niet veel meer kosten met zich mee brengt.
  - dit de levenskwaliteit van de generatie na ons beduidend zal beïnvloeden.
  - ik me volledig bewust wordt van het voordeel dat we er in de toekomst van hebben.
  - er duidelijk inzicht is in een betere toekomst.
  - het grote gevolgen zou geven voor de toekomst.
  - ik zeker weet dat mijn kleinkinderen in een gezonde omgeving opgroeien.
-

Ten derde zijn er respondenten die het van belang vinden om zich duurzamer te gedragen, omdat zij dit beschouwen als hun plicht jegens toekomstige generaties. Ze vinden het de verantwoordelijkheid van de huidige generatie om een goede toekomst veilig te stellen voor de generaties na hen.

- het is onze verantwoordelijkheid als generatie, juist voor onze (toekomstige) kinderen.
  - ben er al mee bezig, ik ben dit verplicht aan de generaties die na ons komen.
  - ik gedraag me al behoorlijk duurzaam, leer de kinderen ook zuinig om te gaan met energie, water, de natuur en elkaar.
-

Solidariteit tussen generaties is kortom een belangrijk motief voor milieuvriendelijk gedrag. Men is echter niet alleen solidair naar toekomstige generaties toe omdat men dat zelf belangrijk vindt. Veel mensen tonen zich pas solidair wanneer het echt niet anders kan, of wanneer bewezen is dat het nut heeft.

23.5 Het verschil tussen denken en doen

Ondanks de bezorgdheid over klimaatveranderingen en milieuproblemen is niet iedereen bereid tot milieuvriendelijk gedrag. Ook eerder onderzoek laat zien dat milieubesef niet automatisch leidt tot overeenkomstig gedrag (Beckers et al. 2004; Vringer et al. 2008; Steg 1999). Dit is vooral het geval wanneer algemene attitudes gerelateerd worden aan specifiek gedrag: algemeen milieubewustzijn leidt bij veel mensen niet automatisch tot bijvoorbeeld het nemen van energiebesparende maatregelen (Steg 1999: 54; Beckers et al. 2004: 42). Bovendien is het gedrag veelal niet consistent: iemand die energiebesparende maatregelen neemt, koopt niet noodzakelijkerwijs biologisch voedsel. Hierbij is nog wel onderscheid te maken tussen ‘makkelijker’ en ‘moeilijker’ gedrag (zie § 23.3).

Er zit dus een discrepantie tussen ‘denken’ en ‘doen’ en ook tussen verschillende vormen van doen. Uit eerder onderzoek kunnen we een aantal argumenten destilleren die deze discrepantie verklaren en die ook in de door ons gehouden focusgroepgesprekken naar voren zijn gekomen. Het gaat om vier argumenten die betrekking hebben op de behoefte aan informatie, het verschil in prijs, de rol van comfort en gemak, en het bestaan van een ‘sociaal dilemma’.

In de eerste plaats is er behoefte aan informatie over het effect van milieuvriendelijk gedrag (zie ook WRR 1999: 308; Beckers et al. 2004: 44). In de focusgroepen bleek dat het lastig is om in te schatten in hoeverre het gedrag gevolgen heeft voor het milieu. Mensen willen dit wel graag weten: ze zijn geïnteresseerd in de positieve gevolgen van milieuvriendelijk gedrag, en willen daarnaast weten welke gevolgen milieuvriendelijk gedrag heeft. Er heerst enig wantrouwen en cynisme over het effect van gedrag, bijvoorbeeld van afvalscheiding: ‘Als ik hoor dat het toch weer op een grote hoop wordt gegooid, waarom zou ik dan?’ (minder milieubewuste jongere). Een ander voorbeeld is CO₂-compensatie bij vliegreizen: ‘Ik vind dat onzin, je weet niet waar het blijft. Wie controleert dat nou?’ (minder milieubewuste oudere).

Om milieuvriendelijk gedrag te bevorderen is het verstrekken van informatie dan ook van groot belang. Uit de focusgroepen kwam naar voren dat ouderen andere informatie nodig hebben dan jongeren. Voor beide groepen geldt dat het milieubewustzijn aanwezig is, maar dat ouderen in tegenstelling tot jongeren nog weinig bekend zijn met verschillende gedragsalternatieven. Beide groepen hebben baat bij informatie over het nut en de opbrengst van milieuvriendelijk gedrag. Bij water- en energiebesparende maatregelen is er bijvoorbeeld behoefte aan informatie over de kostenbesparing. Ten aanzien van biologische producten kan informatie die inzicht geeft in het effect voor het milieu ook dienen om de onduidelijkheid rond deze producten en het door die onduidelijkheid ontstane wantrouwen weg te nemen. Vooral de mensen die niet zoveel milieuvriendelijk

gedrag vertonen, maken een kosten-batenanalyse. Zonder informatie over de maatschappelijke kosten en baten wordt alleen milieugedrag vertoond waarvan de kosten voor het individu kleiner zijn dan de baten.

Ten tweede worden sommige milieugedragingen te duur bevonden: biologisch voedsel, energiezuinige auto's, spaarlampen of het plaatsen van zonnepanelen. Bij biologisch voedsel wordt het prijsverschil met niet-biologisch voedsel te groot gevonden, bij spaarlampen en zonnepanelen vindt men het aanschafbedrag te hoog en is het bovendien onduidelijk op welke termijn de kosten terug worden verdiend. 'Als een spaarlamp 1 euro duurder is, zou ik het doen, maar als ie drie keer over de kop gaat niet. Net als vliegen compenseren: voor 10 euro zou ik het doen, voor 150 euro niet' (minder milieubewuste jongere). Deze mening wordt door ouderen en jongeren gedeeld: het geven van financiële prikkels is een belangrijk instrument om mensen te motiveren. Dit blijkt ook uit de resultaten van insnet: lagere prijzen zouden zowel jongeren als ouderen het meest aanzetten om hun gedrag te veranderen. Voor jongeren is de prijs echter van groter belang dan voor ouderen (respectievelijk 85% en 71%) (tabel B23.3).

Een derde reden waarom mensen niet kiezen voor milieuvriendelijk gedrag is dat het meer moeite of tijd kost of dat er comfort en gemak moet worden ingeleverd (vgl. Steg 1999: 54; Vringer et al. 2008: 5). Dit speelt bijvoorbeeld bij het verminderen van het auto-gebruik. Maar ook bij gescheiden afvalinzameling: 'Bij mij is gemak belangrijk. Papier en glas is heel gemakkelijk, maar plastic wordt niet opgehaald, dus dat doe ik niet' (minder milieubewuste jongere). Maatregelen die het gemakkelijker maken om milieuvriendelijk gedrag te vertonen, zoals betere verkrijgbaarheid van milieuvriendelijke producten, kunnen ongeveer de helft van de mensen overhalen om hun gedrag aan te passen (tabel B23.3).

Het meest in het oog springend is echter dat het vakantiegedrag voor geen enkele deelnemer in de focusgroepen bepaald wordt door milieuoverwegingen: 'Ik kies nog steeds mijn vakantie op basis van waar ik graag heen wil' (milieubewuste jongere) (vgl. Verbeek 2009).

De laatste oorzaak van het verschil tussen denken en doen is het zogeheten 'sociale dilemma'. Dit treedt op wanneer mensen beseffen dat het weliswaar goed is om hun gedrag te veranderen, maar dat dit voor henzelf minder positieve consequenties heeft (Vringer et al. 2008: 5). Hieraan gerelateerd is de veelvuldig in de focusgroepen geuite relativisering dat de invloed van milieuvriendelijk gedrag in Nederland op wereldschaal maar zeer beperkt is: 'We zijn hier met 16 miljoen mensen, 100 miljoen mensen in Europa, de rest zit in India en China, de verhouding is daar tientallen/duizenden keer groter dan hier. Aan chemicaliën die ze daar gebruiken en die hier verboden zijn. Dit is allemaal heel kleinschalig vergeleken met wat daar gebeurt [...]' (milieubewuste oudere). Het sociale dilemma kan door de overheid worden opgelost, bijvoorbeeld door milieuvriendelijk gedrag verplicht te stellen of door prijsmaatregelen te nemen. Onder de deelnemers aan de focusgroepen bestaat brede steun voor deze vorm van overheidssturing, onder de voorwaarde dat gemeenten niet te veel verschillend beleid hanteren.

Ouderen tonen zich nog iets sterker voorstander van maatregelen van overheidswege dan jongeren. Om het sociale dilemma op te kunnen lossen is het verder van belang dat mensen het idee hebben dat hun gedrag ertoe doet (vgl. Beckers et al. 2004: 45, zie ook § 23.4). Met name de groep minder milieubewuste jongeren is, ondanks dat zij de problemen erkennen, niet geneigd om uit eigen beweging milieuvriendelijk gedrag te vertonen zonder dat dit wat oplevert. ‘Zij lijken zich niet echt verantwoordelijk te voelen voor de toekomstige generaties, slechts een enkeling met kinderen maakt zich druk om hun toekomst. Maar “niet zodanig dat ik dat allemaal zou laten”’ (Schothorst en Ter Berg 2010: 14).

23.6 Voornaamste bevindingen

Onder Nederlanders is er tot op zekere hoogte sprake van solidariteit tussen generaties als het gaat om het milieu. Het overgrote deel van de Nederlandse bevolking is zich ervan bewust dat er een milieuprobleem is. Dat dit wordt erkend betekent echter lang niet altijd dat men milieuvriendelijk gedrag vertoont. Probleemerkennen leidt niet automatisch tot probleemtoe-eigening en probleemtoe-eigening niet automatisch tot bijbehorend gedrag. De vraag is hoe dat komt.

De kennis die mensen hebben van beschikbare milieuvriendelijke alternatieven speelt hierbij een rol. Ouderen zijn op de hoogte van een kleiner spectrum aan milieugegdringen dan jongeren. Zij noemen afval scheiden en het nemen van water-, energie- en materiaalbesparende maatregelen. Jongeren geven daarnaast ook voorbeelden van milieuvriendelijk consumptiegedrag, zoals het eten van biologisch voedsel of het gebruik van groene stroom. Jongeren groeien op in een tijd waarin al deze alternatieven voorhanden zijn, terwijl ze voor ouderen nieuw zijn. Ouderen die niet bekend zijn met bepaalde milieuvriendelijke alternatieven kunnen hier ook geen gebruik van maken. Naast het bekend zijn met de alternatieven is het van belang dat mensen weten welk effect hun gedrag heeft. Belangrijker dan het milieubewustzijn te vergroten is het dan ook om informatie te verstrekken over de positieve bijdrage van milieuvriendelijk gedrag en de negatieve gevolgen van milieuvriendelijk gedrag. Tegelijkertijd neemt het bieden van informatie over het nut van milieugegdring niet alle barrières weg die mensen ervan weerhouden om milieuvriendelijk gedrag te vertonen. Andere belemmeringen voor dit gedrag zijn namelijk de kosten (men vindt milieuvriendelijke producten te duur), de moeite (milieuvriendelijk gedrag wordt moeilijker gevonden) en het comfort (men beschouwt sommige milieuvriendelijke gegdringen als minder comfortabel). Ook het wegnemen van deze barrières is belangrijk. Ten slotte realiseren mensen zich dat het gedrag van een individuele consument, of zelfs van Nederland als geheel, in wereldperspectief slechts een beperkte invloed heeft. Dit besef is geen stimulans voor milieuvriendelijk gedrag.

Mensen die zich milieuvriendelijk gedragen doen dat niet allemaal op basis van dezelfde motieven: sommigen doen dit uit maatschappelijk belang en anderen uit eigenbelang. Welk motief iemand heeft hangt nauw samen met het type gegdringen dat hij of zij vertoont. Het aanschaffen van een HR+-ketel bespaart energiekosten en is tegelijk

milieuvriendelijk, een combinatie die het meest tot de verbeelding spreekt. Bij de aanschaf van FSC-hout is het individuele voordeel kleiner; mensen kopen dit vooral omdat ze het milieu willen beschermen. Gedrag dat niet zozeer individueel voordeel oplevert als wel milieuvriendelijk is, kunnen we opvatten als een uiting van solidariteit met toekomstige generaties. Achter solidariteit tussen generaties blijken drie verschillende motieven schuil te gaan: men vindt de solidariteit op zichzelf belangrijk, men ziet in dat er geen keuze meer is, of men beseft dat het eigen gedrag effect heeft op de toekomst.

23.7 Epiloog: generatieverschil of leeftijdsverschil?

Is er reden om te concluderen dat milieuattitudes en milieugedragingen generatiespecifiek zijn, of wijzen de gevonden resultaten uitsluitend op verschillen tussen jongeren en ouderen? Met de beschikbare gegevens kunnen we geen definitief uitsluitend geven over deze vraag, maar we kunnen er wel wat beschouwende opmerkingen over plaatsen.

Generatieverschil

Het spectrum aan milieuvriendelijke gedragingen lijkt generatiespecifiek te zijn. Ouderen kennen en vertonen een smal repertoire van milieugedragingen, bestaande uit afval scheiden, zuinig omgaan met water en elektriciteit, en het lang laten meegaan van en hergebruiken van producten. Bovendien zitten zij sterker dan jongeren vast in bepaalde gedragsroutines, simpelweg omdat ze deze al veel langer hebben. Door deze ingesleten gewoonten is het voor ouderen mogelijk lastiger om hun gedrag (in milieuvriendelijker richting) te veranderen. Het Nieuwe Rijden (HNR) – het toepassen van een zuiniger rijstijl – is een goed voorbeeld. Jongeren die nu autorijles nemen, leren te rijden volgens de nieuwe principes. Voor ouderen die al 40 jaar rijden is het niet alleen de vraag of ze bekend zijn met HNR; als ze ermee bekend zijn is het voor hen ook lastiger om de rijroutines aan te passen.

Jongeren zijn bekend met een veel breder scala aan milieugedragingen. Ook al blijft het voor sommigen bij kennis en vertonen zij niet altijd het bijpassende gedrag, toch biedt kennis in ieder geval perspectief. Jongeren denken verder dan afvalscheiding en zuinigheid.

De oude generatie zal in de toekomst worden vervangen door een nieuwe, en daarmee zullen ook de milieugedragingen en -motieven veranderen. Met het wisselen der generaties zal ook het milieudiscours een ander karakter krijgen: het geitenwollensokken milieudiscours zoals dat uit de jaren zeventig bekend is, is nu plaats aan het maken voor een nieuw milieudiscours waarin milieuvriendelijk gedrag niet alleen wordt gezien als iets wat goed is voor de toekomst van natuur, luchtkwaliteit en klimaat, maar ook staat voor een gezond, lekker, modieus en diervriendelijk leven.

Leeftijdsverschil

Ouderen zijn eerder dan jongeren geneigd zich milieuvriendelijk te gedragen. Uit de focusgroepen bleek dat zij zich meer bewust zijn van wat ze nalaten aan toekomstige generaties, die ook al geboren zijn: het gaat om de kinderen en kleinkinderen die ze

kennen. Jongeren denken daarentegen minder in termen van toekomstige generaties en kijken meer naar het profijt dat zijzelf hebben van hun gedrag. Dit duidt op een verschil in leeftijd, en niet op een verschil in generaties. Wanneer sprake is van een leeftijdsverschil dan zullen milieuattitudes, -gedragingen en -motieven veranderen met het ouder worden. In de focusgroepen waren de ouderen van mening dat jongeren weinig milieuvriendelijk gedrag vertonen. Maar ze geloven er wel in dat milieubewustzijn en milieugedrag – net als wijsheid – met de jaren komt. Ook uit grootschaliger onderzoek blijkt dat ouderen zich milieuvriendelijker gedragen dan jongeren (*Duurzaamheidsmonitor 2007* van ins net, zie tabel 23.6). Wanneer de leeftijdshypothese de verschillen tussen jongeren/jongvolwassenen en ouderen verklaart en niet de generatiehypothese, dan betekent dit dat er in de maatschappij altijd een tweedeling zal blijven bestaan tussen milieubewuste maar zich milieuonvriendelijk gedragende jongeren en de zich milieubewust gedragende ouderen.

Van invloed op het milieugedrag van jongeren is dat zij zich minder binden en steeds vaker deel uitmaken van wisselende netwerken met bijbehorende wisselende attitudes en gedragingen (HP/de Tijd sprak in dit verband onlangs over de ‘spaghettigeneratie’). Jongeren hebben bovendien nog geen kinderen en kunnen zich (mede daardoor) meer op zichzelf richten. Ook verdiepen jongeren zich minder goed in zaken die verder weg liggen; de milieuproblemen van later zijn dan vergelijkbaar met het regelen van het pensioen.

Het is aannemelijk dat beide hypothesen gelden: er is zowel een leeftijdseffect (ouderen gedragen zich milieuvriendelijker) als een generatie-effect (de nieuwe generatie heeft meer kennis van verschillende alternatieven dan de vorige, wat aanleiding kan geven tot milieuvriendelijk gedrag). Wanneer deze effecten elkaar versterken is het milieu de grote winnaar: elke nieuwe generatie kiest uiteindelijk voor gedrag dat beter is voor het milieu dan de vorige generatie. Dit proces kan versneld worden door in te zetten op ‘verjonging’ van het leeftijdseffect. Hoe eerder jongeren van straks zich gaan gedragen als ouderen van nu, maar met de kennis van straks, hoe beter dat is voor het milieu.

Noten

- 1 In tegenstelling tot de tweezijdige solidariteit bij steunuitwisseling tussen ouders en kinderen (zie de hoofdstukken 9 en 10) en bij pensioenen (hoofdstuk 22), is hier sprake van eenzijdige solidariteit tussen generaties: van ouderen naar jongeren, en van jongeren van nu naar jongeren van de toekomst.
- 2 Met dank aan Peter van Vliet van stichting ins net en Gert Spaargaren van de Contrast onderzoeksgroep (WUR-ENP en UvT-Telos). De gegevens voor de Duurzaamheidsmonitor van stichting ins net zijn verzameld met behulp van het internetpanel Flycatcher, waarvoor mensen zichzelf kunnen aanmelden. Dit kan betekenen dat de steekproef niet representatief is voor de Nederlandse bevolking. Bovendien kunnen mensen per onderzoek kiezen of ze mee willen werken. Dit kan van invloed zijn op de respons en kan selectiviteit in de hand werken (bijvoorbeeld doordat milieubewuste mensen vaker aan het onderzoek deelnemen dan niet-milieubewuste mensen). Omdat de representativiteit van het onderzoek onduidelijk is, worden er geen significantietoetsen uitgevoerd.

- 3 Deze stellingen vormen samen een schaal met een Cronbach's alpha van .83. Als we de schaal voor jongeren en ouderen apart berekenen is deze alpha respectievelijk .77 en .86.
- 4 Ouderen en jongeren blijven significant van elkaar verschillen als gecontroleerd wordt voor geslacht, inkomen en opleiding. Wel is de invloed van opleiding groter dan die van leeftijd (zie tabel B23.1 in de bijlage).
- 5 Boven aan het lijstje van belangrijkste doelstellingen staan het op peil houden van de economie en de sociale zekerheid, het bestrijden van misdaad en het handhaven van de orde, en het beschermen van de vrijheid van meningsuiting.
- 6 Ouderen en jongeren blijven significant van elkaar verschillen als gecontroleerd wordt voor geslacht, inkomen en opleiding. Wel is de invloed van opleiding groter dan die van leeftijd (zie tabel B23.1 in de bijlage).
- 7 De gedragingen in tabel 23.6 zijn op een voor de hand liggende wijze geclusterd. Deze clustering wordt grotendeels statistisch ondersteund. Wanneer een factoranalyse op de vijftien items wordt uitgevoerd, komen er vier factoren naar voren (verklaarde variantie 48%). De items die onder 'mobiliteit' vallen blijken geen aparte factor te vormen. 'Op vakantie/zakenreis gaan met de trein' valt onder 'materiaal sparen/zuinigheid', 'zuinige rijstijl' valt onder 'energie sparen', en 'CO₂-uitstoot compenseren' onder 'consumptie'. Overigens blijken 'het gebruik van spaarlampen' en het 'bij aankoop letten op energiezuinigheid' niet alleen te passen in het cluster 'energie sparen', maar ook in het cluster 'consumptie'.
- 8 De hier genoemde varianten vormen de twee uitersten van een groene leefstijl. In werkelijkheid is er veelal sprake van een mix van deze twee varianten, zoals ook uit de resultaten in tabel 23.5 en 23.6 naar voren komt.

Literatuur

- Beckers, T.A.M., E.W.F.P.M. Harkink, E.J. van Ingen, M.A. Lampert, B. van der Lelij en R. van Ossenbruggen (2004). *Maatschappelijke waardering van duurzame ontwikkeling. Achtergrondrapport bij de duurzaamheidsverkenning*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 500013007/2004).
- CBS, PBL, CPB en SCP (2009). *Monitor Duurzaam Nederland 2009*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / Planbureau voor de Leefomgeving / Centraal Planbureau / Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Fishbein, M. en I. Ajzen (1975). *Belief, Attitude, Intention, and Behavior. An Introduction to Theory and Research*. Addison-Wesley: Reading MA.
- Friedman, L. (1999). *De toekomst is groen*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuw Amsterdam.
- Gatersleben, B., L. Steg en C. Vlek (2002). Measurement and determinants of environmentally significant consumer behavior. In: *Environment and Behavior*, jg. 34, nr. 3, p. 335-362.
- Jones, P.T. en V. De Meyere (2009). *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*. Utrecht: Uitgeverij Van Arkel.
- Poortinga, W., L. Steg en C. Vlek (2004). Values, environmental concern and environmental behaviour. A Study Into Household Energy Use. In: *Environment and Behaviour*, jg. 36, nr. 1, p. 70-93.
- Rotmans, J., J. Grosskurth, M. van Asselt en D. Loorbach (2001). *Duurzame ontwikkeling: van concept naar uitvoering*. Maastricht: ICIS.
- Schothorst, Y. en J. ter Berg (2010). *Motieven voor milieubewust gedrag*. Amsterdam: Veldkamp.

- sCP (2009). *Sociale staat van Nederland 2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (sCP-publicatie 2009/14).
- sCP (2010). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (COB Kwartaalbericht 2010|2).
- Spaargaren, G. en C.S.A van Koppen (2009). Provider strategies and the greening of consumption practices. Exploring the role of companies in sustainable consumption. In: H. Lange en L. Meier (red.), *The new middle classes. Globalizing Lifestyles, Consumerism and Environmental Concern* (p. 81-100). Dordrecht/Heidelberg/Londen/New York: Springer.
- Spangenberg, Frits en Martijn Lampert (2009). *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- Steg, L. (1999). *Verspilde energie? Wat doen en laten Nederlanders voor het milieu*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Telos (2008). *Staat van Utrecht 2008. Duurzaamheidsmeting provincie Utrecht*. Tilburg: Brabants centrum voor duurzaamheidsvraagstukken.
- Verbeek, D.H.P. (2009). *Sustainable tourism mobilities. A practice approach* (dissertatie). Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Vringer, K., Th. Aalbers en H. Visser (2008). Burgers en duurzaamheid, het verschil tussen denken en doen. In: S. van den Burg, G. Spaargaren en D. van Lith (red.), *Een andere rol voor de overheid?* Wageningen: Wageningen Universiteit.
- WCED, World Commission on Environment and Development (1987). *Our common future*. Oxford: Oxford University Press.
- WRR (1999). Overdrachten van milieukapitaal. In: WRR (red.), *Generatiebewust beleid* (p. 305-325). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Epiloog

Van generatiebeeld tot generatiebeleid

Paul Schnabel

Epiloog

Van generatiebeeld tot generatiebeleid

Een nieuwe generatie computers of mobieltjes: iedereen weet wat daarmee wordt bedoeld. De fabrikant zet een nieuwe reeks modellen in de markt, die elk meer en beter presteren dan hun voorgangers. Die zijn daarmee obsoleet geworden, al werken ze meestal nog prima en wisten de gebruikers tot dan toe ook niet wat ze misten. De nieuwe modellen hebben kunnen profiteren van de gebruikerservaringen met de oude modellen en worden – verrijkt met nieuwe technische mogelijkheden – gepresenteerd in een de potentiële klant aansprekend design. De oude modellen worden zelf niet beter van de vernieuwingen, al zijn ze voor veel gebruikers nog kortere of langere tijd goed genoeg.

Dakpansgewijze verbindingen

In de samenleving wordt aan het begrip generatie een andere betekenis toegekend. Niet iedereen is zich daarvan bewust, maar de vergelijking met het generatiebegrip in de techniek maakt het verschil meteen duidelijk. De nieuwe generatie lost de oude generatie niet zomaar af en de oude generatie blijft ook niet onberoerd door de komst van de nieuwe. De generaties overlappen elkaar dakpansgewijs. Meer nog, er is niet alleen sprake van een samenhangend verband, maar ook van invloed over en weer. Ten dele veranderen de generaties ook gezamenlijk door veranderende omstandigheden. Om bij het technische voorbeeld te blijven: twintig jaar geleden bestond het mobieltje nog niet, nu zijn er meer mobieltjes dan inwoners. Voor alle generaties is het hebben van een mobiele telefoon een vanzelfsprekendheid geworden. De jongere generaties maken zeker ook van andere en vooral van meer functies gebruik dan het simpele telefoneren, maar dat is toch een gradueel verschil. Het echte verschil is misschien wel dat de oudere generaties nog een leven zonder mobieltje hebben gekend en de algemene beschikbaarheid van het apparaatje nog als winst, als een positieve verandering waarden. Voor de jongere generaties is mobiel kunnen telefoneren een vanzelfsprekendheid, zoals alles wat er in de vroege jeugd al is door een kind als natuurlijk en vanzelfsprekend wordt beleefd.

Bij computers, mobieltjes, auto's of schaatsen is het meteen duidelijk wat de nieuwe generatie is. Die wordt op een bepaald moment als zodanig door de fabrikant geïntroduceerd, is uiterlijk ook als anders en nieuw herkenbaar en neemt in de productielijn de plaats in van de oude generatie. Dat is in de sociale wereld anders en dat leidt tot soms heftige discussies over de demarcatiecriteria voor en de typische kenmerken van een bepaalde generatie. Wanneer is er sprake van een nieuwe generatie? Wie bepaalt dat? Wat is de zin van het onderscheid ten opzichte van eerdere generaties?

Geboorte of gebeurtenis? De betekenis van de formatieve periode

Een scherpe afbakening op basis van geboortjaar is verleidelijk, maar wordt sterk gerelativeerd door de realiteit van een formatieve periode van maatschappelijke gebeurtenissen en persoonlijke ervaringen, die voor een belangrijk deel samenvalt met de adolescentie. Die is niet met één specifiek geboortjaar verbonden. In sociologische en psychologische zin is een generatie meer een kwestie van vorming dan van geboorte. Bovendien is natuurlijk niet iedereen van dezelfde leeftijd ook op dezelfde manier, op hetzelfde tijdstip of in dezelfde mate betrokken bij wat er in de wereld gebeurt en verandert. Opmerkelijk is ook dat in het generatiedenken zowel verschil in sekse als in sociale klasse wordt genegeerd. Dat is in de huidige tijd in Nederland waarschijnlijk wel terecht, maar dat was het in het verleden zeker niet.

Niet de geboorte is essentieel, maar de gebeurtenissen zijn dat. Met dien verstande dat de feitelijke gebeurtenissen in de tijd niet noodzakelijk hoeven samen te vallen met de formatieve werking daarvan. De meeste Nederlanders hebben de jaren zestig en de jeugdcultuur pas in de jaren zeventig leren kennen. Wie in de oorlog als katholiek meisje in een Brabants dorp opgroeide, heeft een andere oorlog – geen bombardement, geen Hongerwinter, geen razzia's, geen Jodendeportatie – meegemaakt dan een net zo katholiek meisje in Amsterdam of Rotterdam. Vergeleken met dat ene Joodse meisje, dat met haar dagboek symbool is geworden voor wat voor iedere nieuwe generatie zelfs onder de meest extreme omstandigheden gewoon is – de overgang van kindertijd naar volwassenheid – hebben zij zelf nauwelijks iets meegemaakt. Misschien heeft het lezen van het dagboek van Anne Frank lang na de oorlog voor hen een grotere formatieve betekenis gehad dan de oorlog zelf. Anne Frank wist, toen ze haar dagboek schreef, niet wat haar te wachten stond. Wij kunnen het dagboek niet lezen zonder dat wel te weten. Dat heeft haar verhaal, plaatsvervangend voor dat van zoveel van haar generatiegenoten, zijn vormende betekenis gegeven.

De formatieve periode is in het algemeen gemakkelijker van een begin- dan van een eindpunt te voorzien. De introductie van orale anticonceptie – de 'pil' – in het begin van de jaren zestig, was het in de tijd nauwkeurig te bepalen begin van een grote verandering in de beleving van de seksualiteit van vrouwen. De invloed is waarschijnlijk zelfs groter geweest op de vrouwen die toen dertig en veertig jaar oud waren dan op hun dochters en inmiddels ook kleindochters, voor wie de pil er 'altijd' al is geweest. Zij kunnen zich weer niet voorstellen hoe groot de angst vroeger geweest moet zijn ongewenst en zeker ongehuwd zwanger te worden. Het is misschien niet onterecht om juist de grote culturele en sociale veranderingen in de jaren zestig en zeventig niet alleen te zien als een kloof tussen generaties, maar vooral ook als een breuklijn in het leven van de verschillende generaties van toen. In relatief korte tijd brak een groot deel van de Nederlandse bevolking, te beginnen met de net volwassen geworden jongeren, met de tradities en opvattingen waarmee ze waren opgevoed en die ze ook zelf weer hadden uitgedragen en overgedragen op hun kinderen.

Foto's die de Nederlander thuis, op het werk en in zijn vrije tijd tonen, laten tussen 1960 en 1970 meer verschil zien dan foto's uit respectievelijk 1980 en 2010, ondanks het feit dat het tijdsverschil zelfs drie keer zo groot is. De jaren zestig maakten uiteindelijk voor

iedereen, behalve voor de jonge kinderen van toen, verschil. Dat werd en wordt ook zo gevoeld door iedereen die het bewust heeft meegemaakt. Gevoeld ook op een manier die daarna nooit meer herhaald is. Althans niet in ons land. De val van de Berlijnse muur en de snelle politieke en sociale veranderingen na de 'Wende' – het woord zegt het al – moeten de burgers van de DDR in 1990 ongeveer hetzelfde gevoel hebben gegeven.

De verleiding van het generatiebegrip

Het idee van het bestaan van een specifieke generatie, gemakkelijk te herkennen aan de onuitwisbare tatoeages van de tijd waarin men is opgegroeid, blijft aantrekkelijk. Mensen beschouwen zich, zo blijkt uit onderzoek, ook bijna vanzelfsprekend als lid van een bepaalde generatie: de generatie die de crisis en de oorlog nog heeft meegemaakt, de babyboomgeneratie, de generatie van de jaren zestig, de verloren generatie. De jongste generatie wordt in positieve ('generatie Einstein') of negatieve ('patatgeneratie', 'grenzeloze generatie') zin minder in objectieve termen beschreven en meer geduid in veronderstelde houding of gedragspatroon. De betrokkenen zelf herkennen zich daar dan ook niet altijd in, al zullen ze zich moeiteloos beschrijven als behorend tot een bepaald geboortecohort. Misschien is het gewoon ook nog te vroeg voor een samenvattend oordeel en is een generatie juist pas in historisch perspectief als zodanig te onderscheiden van eerdere generaties. Dan wordt ook pas duidelijk om welke geboortegaangen het bij benadering zal gaan. Een generatie moet zich eerst als zodanig bewezen of minstens gemanifesteerd hebben om onder één noemer – hoe ten onrechte generaliserend ook ten opzichte van ieder individueel – gebracht te kunnen worden. Een veel genoemde generatie is de generatie die de crisis en de oorlog als adolescent en jongvolwassene heeft meegemaakt. Dat zijn de jaargangen die nu de tachtig gepasseerd zijn, toch altijd nog meer dan een half miljoen mensen. Dan is er de grote generatie die in de crisistijd en aan het begin van de oorlog is geboren. Die generatie omvat een kleine twee miljoen mensen. De babyboomgeneratie, te rekenen vanaf ongeveer 1945 tot 1955, is met drie en half miljoen leden nog veel groter. Daarna wordt het moeilijk, omdat de inmiddels veel gesmade generatie 'van de jaren zestig' geen geboortegeneratie is. In feite gaat het om een combinatie van de babyboomgeneratie en de vorige generatie in een proces van culturele verandering dat uiteindelijk ook de generaties voor hen zal gaan omvatten en de jaargangen daarna sterk in hun ontwikkeling zal bepalen. Zijn er na de culturele breuklijn van de jaren zestig-zeventig nog duidelijk te omschrijven nieuwe generaties aan te wijzen? Het wordt wel gedaan, maar de vraag mag gesteld worden of er in de laatste decennia in Nederland historische gebeurtenissen en maatschappelijke veranderingen zijn opgetreden die werkelijk als 'formatief' en in generationele zin dus ook als onderscheidend beschouwd kunnen worden. Het is achteraf gezien misschien wel tekenend dat de *HP* in 1980 het 'ik-tijdperk' aankondigde en niet de 'ik-generatie'. Wat werd gezien, was eerder een tijdsbeeld of een uitdrukking van de tijdgeest dan een specifieke groep in de samenleving, laat staan een specifieke leeftijdsgroep. Zou het kunnen dat eigenlijk pas weer in het nu eindigende decennium iets zichtbaar wordt van een nieuwe generatie, geboren na 1980, die anders in het leven en in de samenleving staat dan de generaties van hun ouders en grootouders? De vraag stel-

len is hem zeker niet beantwoorden, omdat we nog niet weten of en wat (De moorden op Fortuijn en Van Gogh? De gevolgen van 9/11? De ontevredenheid met de politiek? De crisis en recessie van 2008/2009? De opkomst van het internet? Het neonationalisme en het nieuwe populisme?) hen in onderscheidende zin gevormd zal kunnen hebben. Hoe boeiend, bedreigend of beeldbepalend deze gebeurtenissen en ontwikkelingen ook zijn: hebben ze ook in formatieve zin de identiteit van specifieke adolescenten bepaald? Duidt de heftigheid van het maatschappelijke en politieke debat er niet eerder op dat de gebeurtenissen in het eerste decennium van de nieuwe eeuw iedereen in formatieve zin raken? Er vindt, in de woorden van Johan Huizinga, bijna tachtig jaar geleden een herziening plaats van het 'geestesmerk' van de Nederlandse samenleving. De identiteit van de Nederlander wordt herschikt en dat gaat met pijn en verzet gepaard. De uitkomst blijft ongewis.

Niet neutraal

De benoeming van generaties gebeurt zelden in neutrale termen. Er klinkt vaak iets of zelfs veel van een oordeel of een vooroordeel in door. Het is net zo weinig terecht een hele generatie als 'patatgeneratie' te diskwalificeren als haar als 'Einstein generatie' op te hemelen. Eén Einstein per generatie is al veel en alle generaties eten graag patat. Vervelender wordt het wanneer een generatie plotseling van allerlei kwalijks beschuldigd wordt en zelfs onderling lijkt samen te spannen tegen de generaties die na hen gekomen zijn. 'Babyboombashing' zet inmiddels de toon van het publieke debat over de zelfzuchtige wijze waarop een bepaalde generatie blijkbaar voor zichzelf heeft weten te zorgen ten koste en ten laste van latere generaties. Een genereuze pensioenregeling, een gul systeem van sociale zekerheid, een aantrekkelijke hypotheekrenteaftrekregeling, een stevige zit op de sleutelposten van de samenleving: de babyboomers hebben hun bestaan comfortabel weten in te richten en zijn duidelijk ook niet van plan hun privileges op te geven.

Het is niet moeilijk aan te tonen dat een verwijzing in vooral de media naar de vermeende voordelen van de babyboomers welbeschouwd vooral het gevolg is van beleidskeuzes die vooroorlogse generaties hebben gemaakt. De laatste nieuwe loot aan de stam van de sociale zekerheid (de AWBZ, 1968) was al lang tot wasdom gekomen toen de eerste Nieuw-Linksers (Marcel van Dam bijvoorbeeld) in 1973 hun entree als bewindspersoon maakten. En ook zij waren geen babyboomers. Interessanter is natuurlijk de vraag waar de behoefte vandaan komt om een hele generatie in de beklagdenbank te zetten. De culturele kloof die in de jaren zestig tussen de generaties, tussen de jongeren en iedereen 'boven de dertig', werd gevoeld – en die in de jaren daarna snel overbrugd is – herleeft in de vorm van een kennelijk vooral financieel beleefde kloof tussen arme jongeren en rijke ouderen. Het gevoel blijvend op achterstand gezet te worden omdat de ouderen hun voorsprong letterlijk en onder uitsluiting van anderen hebben weten te verzekeren. Het is zeker waar dat de babyboomers nog een generatie vormen die het belang inziet van verbinding en vereniging. Als het om belangen en de verdediging daarvan gaat, legt individualisering het altijd af tegen institutionalisering. De onwil om tot organisatie en vereniging over te gaan is wel een verbindend kenmerk van de latere generaties.

Misschien moet de ‘babyboombashing’ vooral verklaard worden uit de neiging in juist kleine verschillen grote tegenstellingen te zien. Als die neiging al niet algemeen menselijk is, dan is zij toch zeker in Nederland tegenwoordig opvallend aanwezig. Ook in de verhoudingen tussen rijk en arm, jong en oud, werkgevers en werknemers, autochtonen en allochtonen nemen Nederlanders spanningen en tegenstellingen waar die zeker in internationale vergelijking weinig met de realiteit te maken hebben. Nederlanders constateren spanning tussen werkgevers en werknemers op een niveau dat soms nog hoger ligt dan in landen waar men altijd weer verbaasd is over de matigende werking die in het arbeidsbestel nog steeds uitgaat van de werking van het poldermodel van overleg en compromis.

Ook hier geldt echter het nooit versleten rakende Thomas-theorema, dat ‘if men define situations as real, they are real in their consequences’. Juist nu Nederland bijna klaar is als de egalitaire samenleving die het de hele twintigste eeuw heeft willen worden, manifesteert zich de behoefte aan verschil. Dit keer niet in de vorm van het maken van verschil, maar van het zien van verschil. Verschil maken en willen maken is in een egalitaire samenleving in de publieke sfeer een ongepaste vorm van zelfverheffing geworden. Wie zich niet ‘gelijk’ genoeg toont, verdient vernederd en gecorrigeerd te worden. Op de ‘Animal Farm’ van Orwell waren sommige dieren meer gelijk dan de anderen, maar in Nederland nu hebben de meest gelijke dieren moeite met dieren die in hun ogen juist minder gelijk zijn. Ze gedragen zich te anders, ze denken te verschillend, ze tonen te weinig respect, ze delen niet genoeg. Het zijn de anderen die moeten veranderen, zoals ook het denken over de maakbaarheid van de samenleving van positief naar negatief, van creatief naar punitief is veranderd.

Gezinnen en generaties

Families bestaan uit leden van verschillende generaties. In Nederland is, zeker in het westen van het land, al sinds de zeventiende eeuw het tweegeneratiegezin de regel: ouders en hun ongehuwde en meestal nog onvolwassen kinderen. In principe gaan de volwassen kinderen het huis uit en stichten een eigen gezin. Inmiddels is het gebruikelijk geworden dat de volwassen kinderen ook zonder partner of gezin een eigen huishouden opzetten. Zelfs als ze nog thuis blijven wonen, leiden ze in het huis van hun ouders steeds meer een eigen leven. Meer ruimte en meer comfort hebben binnen het gezin de individualisering van het kind mogelijk gemaakt.

Het driegeneratiehuishouden wordt wel vaak betreurd als een verloren gegane waarde uit het verleden. Dat is een romantisering van een werkelijkheid die tot in de jaren vijftig of zestig vooral uit nood was geboren. De woningnood dwong mensen vaak tot samenwonen. Pas toen aan het begin van de jaren zeventig de AOW werd verhoogd tot het niveau van het minimuminkomen werden de 65-plussers financieel onafhankelijk genoeg om een eigen huishouden te kunnen blijven voortzetten. De AOW als gelijk basispensioen voor iedereen van 65 jaar en ouder heeft de individualisering van de oudere in Nederland mogelijk gemaakt. Al bij de invoering in 1948 van de noodvoorziening als voorloper van de AOW werd minister-president Drees overstelpt met brieven van dankbare ouderen. Men was blij financieel niet meer of in ieder geval veel minder afhan-

kelijk te zijn van de steun van de kinderen. Meestal werd daaraan toegevoegd dat de onderlinge verhoudingen uitstekend waren, maar dat de kinderen het financieel al moeilijk genoeg hadden goed voor hun eigen gezin te zorgen. Ouderen wonen tegenwoordig nog maar heel zelden samen met hun volwassen kinderen. Van degenen boven de 65 jaar is dat nog maar één procent. Soms is dat het geval omdat het kind door een lichamelijke of verstandelijke handicap niet goed zelfstandig kan wonen, soms toch ook omdat men het leuk vindt om met elkaar in één huis te wonen.

Het generatiebesef is minder prominent geworden. In families wordt in de naamgeving en aanspreekvormen ook steeds minder waarde gehecht aan de bevestiging van de orde in de relaties. Ooms en tantes worden steeds minder vaak ook zo genoemd en neven en nichten zijn alleen nog in elkaar geïnteresseerd als ze elkaar als vrienden beschouwen. De dwingende continuïteit van de familiebanden heeft plaatsgemaakt voor de vrijwillige verplichtingen die verbonden zijn met vriendschappen, die ook weer kunnen wisselen. Bij elkaar passen is belangrijker geworden dan bij elkaar horen, 'Wahlverwandschaft' belangrijker dan de bloedband van de 'Realverwandschaft'.

Daar is één grote uitzondering op. De relatie tussen ouders, kinderen en kleinkinderen is gemiddeld veel hechter, warmer en persoonlijker geworden dan in het verleden gebruikelijk was. De traditionele bevelshuishouding heeft plaatsgemaakt voor een onderhandelingshuishouden, waarin de relaties tussen de gezinsleden tot op zekere hoogte gedemocratiseerd zijn.

Het onderhandelingshuishouden is in hoge mate ook een belevingsgemeenschap. De verticale relatie in de directe lijn is verreweg de belangrijkste geworden en bovendien sterk geïntensiveerd. De emotionele lading van de relaties is veel hoger geworden dan vroeger gebruikelijk was. In de dagelijkse omgang met elkaar heeft dat de relaties tussen de generaties, in de stamboom dus de verticale lijn, opvallend gehorizontaliseerd. Men gaat vrijwel op voet van gelijkheid met elkaar om en waardeert de relatie ook vooral als een gevoelsband. De directe verticale lijn is ook smal, niet alleen omdat de gezinnen zoveel kleiner zijn geworden, maar ook omdat intensieve emotionele betrokkenheid niet extensief kan zijn. Hoe sterker de emotionele binding, hoe kleiner het aantal mensen met wie een relatie kan bestaan.

Ondanks het feit dat de grootouders apart wonen, is er in veel gevallen met hen veel en intensief contact. Het zijn ook niet de jongeren die voor de ouderen zorgen, maar het zijn de ouderen die voor de jongeren zorgen en soms ook nog voor de oudsten, de eigen ouders. Financiële ondersteuning, kinderopvang, klusjes in huis, hulp bij het huishouden: het zijn de grootouders die deze hulp bieden in een samenleving waarin meestal man en vrouw allebei aan het werk zijn. Dagelijkse huishoudelijke hulp is kostbaar en zeldzaam geworden; het inwonen en in het huishouden meehelpen van ongehuwde familieleden, meestal vrouwen, komt vrijwel niet meer voor. Opa en oma zijn favoriet als kinderopvang. In hun stijl van opvoeding en omgang herkennen de kinderen wat zij voor hun kinderen, de kleinkinderen dus, belangrijk vinden. Het grote verschil in leeftijd wordt niet als storend of scheidend beleefd. De generaties onderscheiden zich in levenservaring en in de mate van vrije tijd, nu het voor vrouwen ook gewoon is geworden deel uit te maken van de arbeidsmarkt.

De taalverwerving, de overdracht van waarden en normen en de leefstijl van het gezin bepalen voor een belangrijk deel al de toekomst van een kind voor het zelfs nog maar een dag naar school is gegaan. Van een generatiekloof, laat staan van een generatieconflict is in het Nederlandse gezin anno 2010 weinig te merken. Opmerkelijk vaak deelt men niet alleen dezelfde voorkeuren, maar wordt daar ook in sport, muziek, kleding, hobby's en gedeelde vrije tijd gezamenlijk vorm aan gegeven. Zeker als de kinderen wat groter zijn, is er ook meer sprake van een beïnvloeding over en weer. De ouders veranderen mee met de kinderen en komen via de kinderen ook in aanraking met nieuwe dingen. Omdat de meeste gezinnen niet meer dan een of twee kinderen omvatten, kunnen ouders meer dan vroeger ook individueel aan ieder van de kinderen aandacht geven. Ze willen dat meestal ook graag en terwijl de kinderen meer vrijheden hebben dan in het verleden het geval was, is tegelijkertijd de betrokkenheid op het leven van het kind gemiddeld zeker groter geworden. De kinderen valt dat niet op, omdat ze nooit iets anders gekend hebben. Waar kinderen in de keuze van opleiding en beroep in de voetsporen van de ouders treden, is dat niet meer omdat ze geen keus hebben, maar juist omdat ze er voor kiezen dat te doen. De generatie of generaties boven hen zijn dan een inspirerend voorbeeld geworden.

Het idyllische beeld van het moderne gezins- en familieleven dat hier geschetst wordt, kent één grote bedreiging: echtscheiding. Een op de drie huwelijken en meer dan een op de drie partnerrelaties loopt voortijdig op de klippen. Echtscheiding is meer aanvaard en meer gewoon dan in het verleden, ook gemakkelijker te regelen, maar juist in samenlevingen waar het familieleven zozeer gezinsleven is geworden, zijn de gevolgen van echtscheiding in de relationele sfeer heel groot. Kinderen zijn al vroeg vertrouwd met het verschijnsel, maar ze blijven het in de eigen situatie vreselijk vinden. Echtscheiding maakt het verschil tussen de generaties op de meest pijnlijke wijze duidelijk. De democratisering van de gezinsrelaties blijkt voor een deel een licht te verstoren illusie te zijn zodra de relatie tussen de ouders veranderd is in een last, waarvan minstens een van beide zich wil bevrijden. De generatie van de ouders bepaalt dan meer het lot van de kinderen dan de kinderen als jonge en van de ouderen afhankelijke generatie ooit het lot van de ouders kunnen bepalen. De macht over het lot van het gezin wordt uitgeoefend door de oudere generatie.

De generatietrap

Producten van een nieuwe generatie zijn bijna per definitie betere of verbeterde producten. Bij mensen doet de nieuwe generatie het niet noodzakelijk beter dan de vorige. In het geval van familiebedrijven wordt de tweede en de derde generatie door buitenstaanders, maar ook wel door leden van de eigen familie, met de nodige scepsis tegemoet getreden: de vertegenwoordigers van de nieuwe generatie zouden het eerder slechter dan beter doen dan hun voorgangers. Toch is er alle grond voor de stelling dat zeker in de tweede helft van de twintigste eeuw in moderne samenlevingen de elkaar opvolgende generaties het karakter van verbeterde producten hebben aangenomen. In ieder geval is de verwachting bijna vanzelfsprekend geworden dat iedere nieuwe generatie het beter zal doen en het ook nog beter zal krijgen dan de vorige.

Het gemiddelde opleidings- en welvaartsniveau werd ook inderdaad van generatie op generatie hoger. Voor ouders was het zeker in de tweede helft van de eeuw weinig minder dan een schande wanneer zij moesten erkennen dat hun kinderen er minder goed aan toe waren dan zijzelf. In de nieuwe eeuw groeit het besef dat de verdere stijging van welvaart en opleidingsniveau niet ononderbroken kan doorgaan, in ieder geval niet voor iedereen. Steeds meer ook verbreidt zich bij ouders het ongemakkelijke gevoel dat de eigen kinderen het minder goed zullen hebben dan zijzelf.

Dat gevoel komt voort uit ongerustheid over de ontwikkelingen op wereldschaal, maar ook uit bezorgdheid over de waarde van een diploma of de kansen op een goed bestaan met een lager niveau van opleiding dan de ouders hebben gehad. Voor een deel is de kans op sociale daling statistisch gezien gewoon een direct gevolg van een lange periode van brede sociale stijging. Naarmate het opleidings- en inkomensniveau van de ouders gemiddeld hoger is, neemt ook de kans toe dat meer kinderen daarbij achterblijven. Dat gebeurt ook en omdat bij mannen het opleidingsniveau in de tijd eerder is gestegen dan bij vrouwen, zien we bij jongens nu eerder daling dan bij meisjes.

Is sociale daling erg? In veel gevallen klinkt het ernstiger dan het is. Juist door het sterk egalitaire karakter van de Nederlandse samenleving en de grote gelijkheid in levensstijl tussen mensen van verschillend opleidings- en zelfs inkomensniveau hoeft een objectief vast te stellen daling nog niet tot een subjectief gevoel van positieverslechtering te leiden. Omdat in de meeste huishoudens nu beide partners werken, kan door het gezamenlijke inkomen de eventuele financiële achteruitgang ten opzichte van het gezin van herkomst vaak ook geheel of gedeeltelijk weer worden goedge maakt. Meer dan in vorige generaties kunnen ouders nu ook vaker hun kinderen financieel bijstaan en in de praktijk doen ze dat ook op grote schaal.

De kleinere kans op een voortzetting van een over verscheidene generaties zichtbare stijgende lijn in sociale status relateert wel het gevestigde beeld van een generatietrap die alleen maar naar boven leek te kunnen gaan. Dat beeld vestigt zich nu juist weer wel bij de allochtone families, die in veel gevallen van de eerste naar de tweede generatie een sterke stijging in sociale positie laten zien. In één generatie wordt soms de overgang van analfabetisme naar de universiteit gemaakt, een ontwikkeling waar veel Nederlandse families drie of vier generaties over hebben gedaan. Ook in culturele en sociale zin is bij de allochtonen het verschil tussen de eerste en de tweede generatie heel groot, misschien meer nog in de eigen beleving dan in de ogen van de samenleving.

Tijd voor generatiebeleid

Zijn generaties een thema voor de politiek en moet er een generatiebeleid worden gevoerd? Impliciet gebeurt dat natuurlijk wel. Via de AOW-premie zorgen de latere generaties voor het basisinkomen van de eerdere generaties, hoewel de grenzen van de solidariteit van jongeren met ouderen in zicht zijn gekomen. De AOW is wel het minst omstreden onderdeel van het systeem van sociale zekerheid, uiteraard ook omdat de kans op fraude bij deze regeling het kleinst wordt geacht. Pogingen om ouderen via belastingheffing of ook AOW-premieheffing na het vijftenzestigste jaar tot meer solidariteit met hun generatiegenoten te bewegen stuiten kunnen niet op veel sympathie van

ouderen rekenen. Hun solidariteit richt zich op de eigen kinderen en kleinkinderen. Op microniveau tonen zij zich zeer solidair, maar op macroniveau willen zij niet tot meer solidariteit verplicht worden. Dat is ook te zien aan de discussie over het erfrecht. Steeds meer wordt het als onrechtvaardig gezien dat kinderen en kleinkinderen belasting moeten betalen over de erfenis van hun ouders. Emotioneel wordt een erfenis minder gezien als een overdracht tussen generaties, maar als een gezamenlijk bezit van generaties. Wat er op het eerste gezicht uitziet als ouderwets (de erfenis als belangrijke bron van inkomen en vermogen) blijkt in het licht van de veranderde houdingen tussen de generaties toch weer modern.

Duurzaamheidsbeleid is natuurlijk voor een belangrijk deel generatiebeleid. Al in de beroemde definitie van Gro Harlem Brundtland wordt het streven naar duurzaamheid als richtlijn voor het politieke, economische en maatschappelijke handelen als een morele plicht ten opzichte van volgende generaties gezien. Ook voor hen moet de wereld leefbaar zijn en ook voor hen moeten de voorwaarden voor een menswaardig leven vervuld kunnen worden. Dat vraagt om terughoudendheid van de huidige generaties in het gebruik van schaarse hulpbronnen en om een actieve inzet om de eigen 'footprint' zo klein mogelijk te houden. Als dat niet voldoende lukt, zal er straks weinig kans zijn op een goed verlopende wisseling van de wacht.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl.

scp-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het scp. Een complete lijst is te vinden op deze website: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.

ISBN 978 90 377 0368-9

scp-publicaties 2009

- 2009-1 *Nooit meer dezelfde. Gevolgen van misdrijven voor slachtoffers* (2009). Willemijn Lamet en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0402 0
- 2009-2 *Emancipatiemonitor 2008* (2009). Ans Merens en Brigitte Hermans (red.). ISBN 978 90 377 0406 8
- 2009-3 *Goede buren kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland* (2009). Jeanet Kullberg, Miranda Vervoort en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0401 3
- 2009-4 *De jeugd een zorg. Ramings- en verdeelmodel jeugdzorg 2009* (2009). John Stevens, Evert Pommer, Hetty van Kempen, Elke Zeijl, Isolde Woittiez, Klarita Sadiraj, Rob Gilsing, Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0355 9
- 2009-5 *Mantelzorg. Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007* (2009). Alice de Boer, Marjolein Broese van Groenou en Joost Timmermans (red.). ISBN 978 90 377 0408 2
- 2009-6 *At a glance. Summaries of 16 scp research projects in 2008.* ISBN 978 90 377 0413 6
- 2009-7 *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk 5* (2009). Paul Dekker en Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0348 1
- 2009-8 *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en media-gebruik* (2009). Andries van den Broek, Jos de Haan en Frank Huysmans. ISBN 978 90 377 0400 6
- 2009-9 *Making up the Gap. Migrant Education in the Netherlands* (2009). Lex Herweijer. ISBN 978 90 377 0433 4
- 2009-10 *Gelukkig voor de klas?. Leraren voortgezet onderwijs over hun werk.* Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0340 5
- 2009-11 *Rules of Relief. Institutions of social security, and their impact* (2009). J.C. Vrooman. ISBN 978 90 377 0218 7
- 2009-12 *Overlast en verloedering ontsleuteld* (2009). Lonneke van Noije en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0436 5

- 2009-13 *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008* (2009). Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0404 4
- 2009-14 *De sociale staat van Nederland 2009* (2009). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (red.). ISBN 978 90 377 0434 1
- 2009-15 *Deeltijd (g)een probleem. Mogelijkheden om de arbeidsduur van vrouwen met een kleine deeltijd baan te vergroten* (2009). Saskia Keuzenkamp (red.), Carlien Hillebrink, Wil Portegijs, Babette Pouwels. ISBN 978 90 377 0448 8
- 2009-16 *De toekomst van de mantelzorg* (2009). Klarita Sadiraj, Joost Timmermans, Michiel Ras, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0435 8
- 2009-17 *Vergrijzing, verpleging en verzorging. Ramingen, profielen en scenario's 2005-2030* (2009). Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0422 8
- 2009-18 *Jaarrapport integratie 2009* (2009). Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos (red.). ISBN 978 90 377 0446 4
- 2009-19 *Werkloos in crisistijd. Baanverliezers, inkomensveranderingen en sociale gevolgen; een verkenning* (2009). Cok Vrooman (red.). ISBN 978 90 377 451 8
- 2009-20 *Maten voor gemeenten. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid* (2009). B. Kuhry en J.J.J. Jonker. ISBN 978 90 377 0452 5

SCP-publicaties 2010

- 2010-1 *Liever Mark dan Mohammed? Onderzoek naar arbeidsmarktdiscriminatie van niet-westerse migranten via praktijktests* (2010). Iris Andriessen, Eline Nievers, Laila Faulk, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0421 1
- 2010-2 *Op weg met de Wmo. Evaluatie van de Wet maatschappelijke ondersteuning 2007-2009* (2010). Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans (red.), Gijs van Houten, Anna Maria Marangos, Mathijs Tuynman, Martha Dijkgraaf, Jennifer van den Broeke, Judith van der Veer, Jelmer Shalk, Jurjen Iedema, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0463 1
- 2010-4 *Steeds meer verstandelijk gehandicapten? Ontwikkelingen in vraag en gebruik van zorg voor verstandelijk gehandicapten 1998-2008* (2010). Michiel Ras, Isolde Woittiez, Hetty van Kempen, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0468 6
- 2010-5 *Een baanloos bestaan. De betekenis van werk voor werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden* (2010). Patricia van Echtelt. ISBN 978 90 377 0350 4
- 2010-6 *The social state of the Netherlands 2009* (2010). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (red.). ISBN 978 90 377 0466 2
- 2010-7 *The minimum agreed upon. Consensual budget standards for the Netherlands* (2010). Stella Hoff, Arjan Soede, Cok Vrooman, Corinne van Gaalen, Albert Luten, Sanne Lamers. ISBN 978 90 377 0472 3
- 2010-8 *Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden* (2010). Annette Roest, Anne marie Lokhorst, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0493 8
- 2010-9 *Beperkt aan het werk. Rapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsparticipatie* (2010). Gerda Jehoel-Gijsbers (red.). ISBN 978 90 377 0489 1
- 2010-10 *Minder werk voor laagopgeleiden? Ontwikkelingen in baanbezit en baankwaliteit 1992-2008* (2010). Edith Josten. ISBN 978 90 377 0474 7
- 2010-11 *At home in the Netherlands* (2010). Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0487 7

- 2010-12 *FAQs over kunstbeoefening in de vrije tijd* (2010). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0455 6
- 2010-13 *Mogelijkheden tot kunstbeoefening in de vrije tijd* (2010). Andries van den Broek (red.). ISBN 978 90 377 0456 3
- 2010-14 *Toekomstverkenning kunstbeoefening* (2010). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0491 4
- 2010-15 *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2010). Saskia Keuzenkamp et al. ISBN 978 90 377 0501 0
- 2010-16 *Publieke dienstverlening in perspectief. SCP-memorandum voor de kabinetsformatie 2010* (2010). Evert Pommer en Evelien Eggink (red.). ISBN 978 90 377 0513 3
- 2010-17 *Wellbeing in the Netherlands. The scp life situation index since 1974* (2010). Jeroen Boelhouwer. ISBN 978 90 377 0345 0
- 2010-18 *Minderheden in de mixed-mode? Een inventarisatie van voor- en nadelen van het inzetten van verschillende dataverzamelmethode onder niet-westerse migranten* (2010). R. Feskens, J. Kappelhof, J. Dagevos, I. Stoop. ISBN 978 90 377 0517 1
- 2010-19 *Just different, that's all. Acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2010). Saskia Keuzenkamp (ed.) et al. ISBN 978 90 377 0502 7
- 2010-20 *Discriminatiemonitor niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt 2010* (2010). Eline Nievers en Iris Andriessen (red.). ISBN 978 90 377 0438 9
- 2010-21 *Iemand moet het doen. Ervaringen van verzorgers van partners* (2010). Judith van Male, Marion Duimel en Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0518 8
- 2010-22 *Uit de armoede werken. Omvang en oorzaken van uitstroom uit armoede* (2010). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0519 5
- 2010-23 *Het werken waard. Het arbeidsaanbod van laagopgeleide vrouwen vanuit een economisch en sociologisch perspectief* (2010). Mariëlle Cloin. ISBN 978 90 377 0514 0
- 2010-24 *Zorgen voor Zorg. Ramingen van de vraag naar personeel in de verpleging en verzorging tot 2030* (2010). Evelien Eggink, Debbie Oudijk en Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0512 6
- 2010-25 *Alle kanalen staan open. De digitalisering van mediagebruik* (2010). Frank Huysmans en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0521 8
- 2010-26 *Tijd op orde? Een analyse van de tijdsorde vanuit het perspectief van de burger* (2010). Mariëlle Cloin, Marjon Schols en Andries van den Broek, m.m.v. Maria Koutamanis. ISBN 978 90 377 0520 1
- 2010-27 *Maten voor Gemeenten 2010. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid* (2010). Bob Kuhry, Jedid-Jah Jonker en Ab van der Torre. ISBN 978 90 377 0522 5
- 2010-28 *Naar Hollands gebruik? Verschillen in gebruik van hulp bij opvoeding, onderwijs en gezondheid tussen autochtonen en migranten* (2010). Angela van den Broek, Ellen Kleijnen en Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0525 6
- 2010-29 *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010* (2010). Annet Tiessen-Raaphorst, Desirée Verbeek, Jos de Haan en Koen Breedveld (red.). ISBN 978 90 377 0504 1
- 2010-30 *Komt tijd, komt raad? Essays over mogelijkheden voor een nieuwe tijdsorde* (2010). Andries van den Broek en Mariëlle Cloin (red.). ISBN 978 90 377 0523 2
- 2010-31 *Definitief advies over het wmo-budget huishoudelijke hulp voor 2011. Van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Uitgebracht aan het bestuurlijk overleg financiële verhoudingen* (2010). Ab van der Torre en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0535 5
- 2010-32 *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010* (2010). Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

- 2010-33 *Armoedesignalement (2010)*. SCP/CBS. ISBN 978 90 377 0458 7
 2010-34 *Wie zijn de cliënten van de langdurige AWBZ-thuiszorg? Isolde Woittiez*.
 ISBN 978 90 377 0541 6

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabeelden (2005)*. Joep de Hart. ISBN 90-377-0248-1
- 2 *De stem des volks (2006)*. Arjan van Dixhoorn. ISBN 90-377-0265-1
- 3 *De tekentafel neemt de wijk (2006)*. Jeanet Kullberg. ISBN 90-377-0261-9
- 4 *Leven zonder drukte (2006)*. Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90-377-0262-7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving (2007)*. Ferdinand Mertens. ISBN 978-90-5260-260-8

Overige publicaties

- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 1 (2009)*. Eefje Steenvoorden, Peggy Schyns en Tom van der Meer. ISBN 978 90 377 0417 4
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 2 (2009)*. Tom van der Meer, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0418 1
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 3 (2009)*. Eefje Steenvoorden, Tom van der Meer en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0447 1
- Wmo Evaluatie. Eerste tussenrapportage. De invoering van de Wmo: gemeentelijk beleid in 2007 (2008)*. Gijs van Houten, Mathijs Tuynman en Rob Gilsing. ISBN 978 90 377 0390 0
- Wmo Evaluatie. Tweede tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking (2009)*. Anna Maria Marangos, Mieke Cardol en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0399 3
- m-v. scp-nieuwjaarsuitgave 2009 (2009)*. ISBN 978 90 377 0411 2
- Definitief advies over het Wmo-budget huishoudelijke hulp voor 2009 (2009)*. Evert Pommer, Ab van der Torre, Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0415 0
- TBO-eu en TBO-nl. Een vergelijking van twee methoden van tijdbestedingsonderzoek (2009)*. Carlijn Kamphuis, Remko van den Dool, Andries van den Broek, Ineke Stoop, Patty Adelaar, Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0423 5
- Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen (2009)*. Gerda Jehoel-Gijsbers. ISBN 978 90 377 0416 7
- Werken en weldoen. Kiezen voor betaalde en onbetaalde arbeid (2009)*. Ingrid Ooms, Jedid-Jah Jonker, Ab van der Torre. ISBN 978 90 377 0403 7
- Genoeg om van te leven. Focusgroepen in discussie over de minimale kosten van levensonderhoud (2009)*. Stella Hoff, Arjan Soede, Cok Vrooman, Corinne van Gaalen, Albert Luten, Sanne Lamers. ISBN 978 90 377 407 5
- Profielen van vragers naar AWBZ-GGZ (2009)*. Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0444 0
- Sociale uitsluiting: een meetinstrument (2009)*. Gerda Jehoel-Gijsbers (SCP), Wendy Smits (CBS), Jeroen Boelhouwer (SCP) en Harry Bierings (CBS). ISBN 978 90 377 0427 3
- Sociale samenhang in de wijk. nsv actualiteitencollege 2008 (2009)*. Maurice Gesthuizen en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0445 7
- Metten wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (2009)*. Paul Dekker (red.). ISBN 978 90 377 0419 8

- VeVeRa-III. Ramingen verpleging en verzorging 2005-2030 modelbeschrijving* (2009). Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker, Klarita Sadiraj, Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0356 6
- Sporten gemeten. Methodologische aspecten van het onderzoek naar sportdeelname* (2009). Koen Breedveld, Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978 90 377 0358 0
- Hoe het ons verging... Traditionele nieuwjaarsuitgave van het SCP* (2010). Paul Schnabel (red.). ISBN 978 90 377 0465 5
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 4* (2010). Paul Dekker, Tom van der Meer en Irene de Goede. ISBN 978 90 377 0464 8
- Wmo Evaluatie. Vierde tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking; twee jaar na de invoering van de Wmo* (2010). A. Marangos, M. Cardol, M. Dijkgraaf, M. de Klerk. ISBN 978 90 377 0470 9
- Op weg met de Wmo. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans. Samenvatting door Karolien Bais* (2010). ISBN 978 90 377 0469 3
- NL Kids online. Risico's en kansen van internetgebruik onder jongeren* (2010). Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0430 3
- Kortdurende thuiszorg in de AWBZ. Een verkenning van omvang, profiel en afbakening* (2010). Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0471 6
- De publieke opinie over kernenergie* (2010). Paul Dekker, Irene de Goede, Joop van der Pligt. ISBN 978 90 377 0488 4
- Op maat gemaakt? Een evaluatie van enkele responsverbeterende maatregelen onder Nederlanders van niet-westerse afkomst* (2010). J. Kappelhof. ISBN 978 90 377 0495 2
- Oudere tehuusbewoners. Landelijk overzicht van de leefsituatie van ouderen in instellingen 2008-2009* (2010). Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0499 0
- Kopers in de knel? Een scenariostudie naar de gevolgen van de crisis voor huiseigenaren met een hypotheek* (2010). Michiel Ras, Ingrid Ooms, Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0498 3
- Gewoon anders. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0502 7
- De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009* (2010). David Bos. ISBN 978 90 377 0506 5
- Werkloosheid in goede banen. Bijdragen aan de SCP-studiemiddag 2010* (2010). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0516 4